

CONSILIUL JUDEȚEAN PRAHOVA

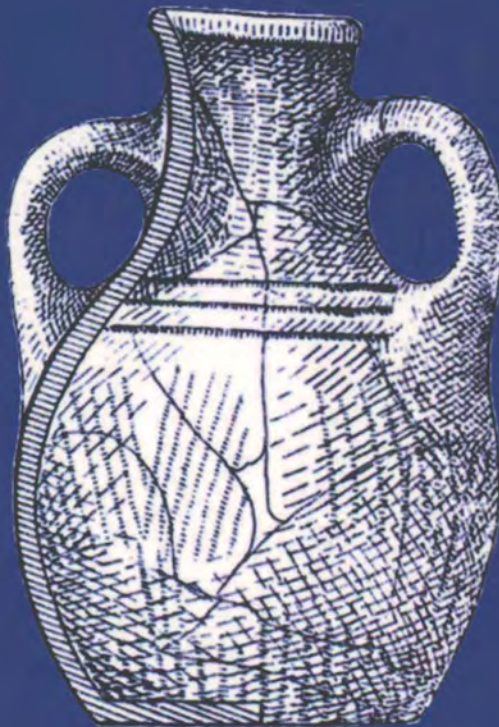
*

MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE
ȘI ARHEOLOGIE PRAHOVA

MUZEUL JUDEȚEAN
DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE
PRAHOVA
BIBLIOTECA

III 4859

ARHEOLOGIA MILENIULUI I P.CHR. IV

Nomazi și autohtoni în mileniul I p. Chr.

Editura Istros

CONSILIUL JUDEȚEAN PRAHOVA

*

**MUZEUL JUDEȚEAN DE ISTORIE
ȘI ARHEOLOGIE PRAHOVA**

ARHEOLOGIA MILENIULUI I P. CHR.

IV

Nomazi și autohtoni în mileniul I p. Chr.

**Editura Istros
2015**

PRAHOVA COUNTY COUNCIL
*
**PRAHOVA COUNTY MUSEUM OF HISTORY
AND ARCHAEOLOGY**

**ARCHAEOLOGY
OF THE FIRST MILLENNIUM A.D.**

IV

**Nomads and the autochthonous in the first
millennium A.D.**

**Publisher Istros
2015**

Editor: dr. Bogdan Ciupercă

Coordonatorul seriei: dr. Bogdan Ciupercă

Coperta: Violeta Streche

Tehnoredactare: Violeta Streche

Coperta I: *ulcior cu două toarte din locuința L 2 de la Bucov Rotari*

Coperta IV: *vas de tip "chafing dish" din locuința B4 de la Bucov Tioca.*

Responsabilitatea conținutului, interpretărilor și calității grafice a materialelor revin exclusive autorilor.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale.

@ Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova

IN MEMORIAM MARIA COMȘA (1928-2002)

me. Comșa

Dr. Alexandra Comsa
Museum from Ploiesti
Romania

19-07-2012

Subject: Prof. Maria Comsa

Dear colleague,

On occasion of the symposium to be held in August, on tribute to Prof. Maria Comsa, former member of UISPP's permanent council, on behalf of UISPP we kindly ask you to express to the organization that UISPP associates itself to this due tribute.

Our Union is undergoing major renewal changes, and I am sure Prof. Comsa would appreciate this process. We all regret her absence and we proceed with research, as she did. A growing engagement of roumanian colleagues in UISPP will certainly reinforce this heritage and tribute.

Yours sincerely,

Prof. Luiz Oosterbeek
Secretary-General

ABREVIERI

AAC	Acta Archaeologica Carpathica, Kraków
AAH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AB	Analele Banatului. Muzeul Banatului, Timișoara
ActaMM	Acta Moldaviae Meridionalis. Muzeul Județean „Ștefan cel Mare”, Vaslui
ActaArchAcadScHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapesta
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj Napoca
ActaMT	Acta Musei Tutovens, Muzeul „Vasile Pârvan” Bârlad
ActaMP	Acta Musei Porolisensis, Zalău
Acta Orientalia	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
ADU	Archeologični doslidžennja na Ukraïni, Kiev
AE	Archaeologiai Értesítő, Budapest
AEM	Archäologische-epigraphische Mittheilungen, Wien, I (1877) - XX (1896)
AEspA	Archivo español de arqueología. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. CSIS: Instituto de Historia
AIM	Archeologičeskie issledovanija v Moldavii, Chișinău
Alba Regia	Alba Regia, Annales Musei Stephani Regis
Aluta	Aluta. Anuarul Muzeului Județean Covasna, Sf. Gheorghe
AM	Arheologia Medievală, Reșița
Anuarul MIAPh	Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova, Ploiești
Anuarul IIADX	Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis. Anuarul Muzeului Național al Unirii, Alba-Iulia
Analele ANTIM	Analele Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova, Chișinău
Analele UCDC	Analele Universității Creștine „Dimitrie Cantemir”, București
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
AOP	Археологически открития и разкопки, София
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapesta
ArchO	Archeologičeskie otkrytija, Moskva
ArchSuisse	Archives suisses d'Anthropologie générale Genève
d'Anthrop	

Argesis	Argesis. Studii și Comunicări – Seria Istorie, Muzeul Județean Argeș
ArchBul	Archeologia Bulgarica
Arhaika	Arhaika. Zeitschrift für Archäologie des Zentrums für Archäologische Forschungen der Universität Belgrad
ArhIug	Archaeologia Iugoslavica, Belgrad
ArhMed	Arheologia Medievală, Asociația Arheologilor Medieviști din România
ArhMold	Arheologia Moldovei. Institutul de (Istorie și) Arheologie - „A. D. Xenopol”, Iași
ArhSofia	Arheologija, Organ na Arheologičeskija Institut u Muzej, Sofia
ArhVes	Arheološki Vestnik (Acta Archaeologica) Institut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana, Slovenia
Arkheologiya	Archeologiya, Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kiev
Arheologija	Arheologija. Organ na Archeologiceskia Institut i Musej, Sofia
ARMSI	Academia Română. Memoriile secțiunii istorice
AS	Acta Siculica, Sepsiszentgyörgy/Sfântu Gheorghe
ASMB	Arheologia satului medieval din Banat, Reșița, 1996
AȘUIași	Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
Balcanoslavica	Balcanoslavica, Belgrad
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița
BAR	British Archaeological Reports, International Series, Oxford, Anglia.
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main.
BMC	British Museum Catalogue / coins from Head & Gardner (1877).
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
București	București. Materiale de istorie și muzeografie, București
BMJTAG	Buletinul Muzeului Județean „Teohari Antonescu”, Giurgiu
BullSocSc	Bulletin de la Société des Sciences des Bucarest
Buzău	Buzău. Mică Enciclopedie Istorică, 2000
Britannia	Britannia. A journal of Romano-British and kindred studies, London

BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, București
ByzZ	Byzantinische Zeitschrift
CA	Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București
CAANT	Cercetări Arheologice în Aria Nord-Tracă, București
CAB	Cercetări Arheologice în București, București
CassVar	Cassiodorvs, Variarum
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România, București
CAH	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
Carpica	Carpica. Muzeul Județean de Istorie și Artă „Iulian Antonescu”, Bacău
CercetIstIași	Cercetări Istorice, Iași
CCDJ	Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
CI	Cercetări Istorice. Complexul Național Muzeal „Moldova”, Iași
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin
CN	Cercetări Numismatice. Muzeul Național de Istorie a României, București
CNM	Corpus Nummorum Moldaviae, Iași
Corviniana	Corviniana. Acta Musei Corvinensis, Muzeul castelului Corvineștilor, Hunedoara
Crisia	Crisia. Muzeul Țării Crișurilor, Oradea
Dacia	Dacia, N.S., Revue d’Archeologie et d’Histoire Ancienne, București
DAM	Documents d’Archéologie Méridionale. Centre National de la Recherche Scientifique
Danubius	Danubius, Muzeul de Istorie Galați, Galați
DIR	Documente privind Istoria României, București
Dolg	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár, Cluj-Napoca
DRH	Documenta Romaniae Historica, București
Drobeta	Drobeta, Muzeul Regiunii Porțile de Fier, Turnu Severin
EAIVR	Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României, București, vol. I, A-C, 1994; vol. II, D-L, 1996; vol. III, MQ, 2000
ECEEMA	East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, Leiden, Boston
EM	Erdélyi Múzeum, Kolozsvár, Cluj Napoca
EMÉ	Egri Múzeum Évkönyve, Eger
Enalia	Enalia, The Journal of the Hellenic Institute of Marine Archaeology

EN	Ephemeris Napocensis, Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj Napoca, Cluj Napoca
EnnodPan	Ennodius Panegyric
ETF	Erdélyi Tudományos Füzetek, Cluj-Napoca
Ethn	Ethnographia, Budapest
FA	Folia Archaeologica, Budapest
FAH	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
Germania	Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
GGB	Godišnjak grada Beograda
G&M	Gorny & Mosch (auction house)
GSAD	Glasnik Srpskog arheološkog društva
ГСУ ИФ	Годишник на Софийския университет, София
Hesperia	Hesperia. The Journal of the American School of Classical Studies at Athens
Hierasus	Hierasus. Anuarul Muzeului Județean Botoșani
HK	Hadtörténelmi Közlemények, Budapest
Hawkins	Coins from Hawkins (1837).
Howgego	Countermarked coins from Howgego (1985)
Ialomița	Ialomița. Studii și comunicări de muzeologie, arheologie, istorie și etnografie, Muzeul Județean Ialomița, Slobozia
IJNA	The International Journal of Nautical Archaeology, Nautical Archaeology Society
IMF AN SSSR	Izvestija Moldavskogo Filiala Akademii Nauk SSSR, Chișinău
IoEph	Ioannes of Ephesus
Istoria Românilor	Istoria Românilor, vol. III, Genezele românești, București, 2001
Istros	Istros. Muzeul Brăilei, Brăila
Izvestija Varna	Izvestija Varna. Bulletin de la Societe Archeologique de Varna
ИАИ	Известия на Археологическия институт, София
ИМСБ	Известия на музеите в Северозападна България, Враца
JAA	Journal of Anthropological Archaeology, New-York
KSIA	Kratkie soobščeniia Instituta Archeologii, Moskva
KSIIMK	Kratkie Soobščeniia Instituta Istorii Material'noj Kul'tury, Moskva
KSz	Katolikus Szemle, Oradea
Közl	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Cluj-Napoca
Linguistique Balkanique	Linguistique Balkanique, The Institute for Bulgarian Language of the Bulgarian Academy of Sciences, Sofia

Litua	Litua, Studii și Cercetări. Muzeul Județean Gorj, Târgu Jiu
Lischine	Coins from Lischine coll. / catalog (1902)
ЛИБИ	Латински извори за българската история, София
MAIET	Materialy po archeologii, istorii i etnografii Tavriki, Simferopol
MarcComChr	Marcellinus Comes, Chronicon
Marisia	Marisia, Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș
MB	Mitropolia Banatului, Timișoara
MDAPV	Materiali i doslidžennja z archeologii Prikarpatija i Volyni, Kiev
MEFRA	Les Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité
MenFr	Menander, Fragments
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Acta Musei Petrodavensis, Complexul Muzeal Județean Neamț, Piatra Neamț
MFME	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica, Szeged
MIA	Materialy i issledovaniya po archeologii SSSR, Moskva-Leningrad
MIAE	Materialy i issledovaniya po archeologii i etnografii, Chișinău
MiSup. II	Coins from Mionnet (1822)
MittArchIns	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
MMS	Mitropolia Moldovei și Sucevei
MN	Muzeul Național, Muzeul Național de Istorie a României, București
Molthein	Coins from Walcher de Molthein coll. / catalog (1895)
Mousaios	Mousaios. Muzeul Județean Buzău, Buzău
MSW	Materialy Starozytne Wczesnosredniowieczne, Kraków
MTTE	Magyar Tudós Társaság Évkönyve, Buda
MW	Materialy Wczesnosredniowieczne, Krakow-Wroclaw - Warsava
NK	Numizmatikai Közlöny, Budapesta
NNy	Népünk és nyelvünk, Budapest
Numizmatičar	Numizmatičar, Narodni muzej u Beogradu
OlteniaStCom	Oltenia. Studii și Comunicări, Muzeul Olteniei, Craiova
OH	Opuscula Hungarica, Budapesta

OpvscArchaevol Peuce	Opvscvla Archaeologica, Zagreb Peuce, Studii și cercetări de istorie și arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pontica	Pontica. Studii și materiale de istorie, arheologie și muzeografie, Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța
PP	Past and Present, Cambridge
PrzegArch	Przegląd Archeologiczny, Poznań.
ProcBG	Procopius Caesariensis, De Bello Gothico
RA	Revista Arheologică. Academia de Științe a Moldovei, Institutul Patrimoniului Cultural, Centrul Arheologie, Chișinău, Republica Moldova
RAD	РАД Музеја Војводине-Нови Сад
RadVM	Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RAJB	Repertoriul Arheologic al Județului Botoșani, București, 1974
RAJI	Repertoriul Arheologic al Județului Iași, București, 1984-1985
RAJV	Repertoriul Arheologic al Județului Vaslui, București, 1980
RESEE	Revue des Études Sud-Est Européennes
RevIst	Revista de Istorie, Institutul de Istorie "Nicolae Iorga", București
RCRFacta	Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta, Abingdon
RégTan	Régészeti Tanulmányok, Budapesta
RevArh	Revista Arheologică, Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău
RGZM	Jahrbuch des Römisch - Germanischen Zentralmuseums Mainz.
RM	Revista Muzeelor
RMM-MIA	Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
Romanoslavica	Romanoslavica, Asociația slaviștilor din România, București
RPC	Roman Provincial Coinage / coins from Burnett, Amandry, & Ripollès (1992)
SA	Slovenska Archeologia, Nitra
SAA	Studia Antiqua et Archeologica, Iași
SaalburgJahrb	Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg- Museums, Berlin-New York.
SAntiq	Slavia antiqua: czasopismo poświęcone starożytnościom słowiańskim
SAI	Svod archeologičeskich istočnikov, Moskva
SovA	Sovetskaja archeologija, Moskva

Sargeția	Sargeția. Buletinul Muzeului Județean Hunedoara (Acta Musei Devensis), Deva
SCEI	Studii și comunicări de etnografie-istorie, Muzeul Județean de Etnografie și Istorie Locală Caransebeș
SCIA	Studii și Cercetări de Istoria Artei, Institutul de Istoria Artei, București
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SCN	Studii și Cercetări de Numismatică, București
SCȘMI	Studii și Comunicări Științifice ale Muzeelor de Istorie
Shopov	Coins from Shopov (2012)
SIB	Studii de Istorie a Banatului, Timișoara
SlovArch	Slovenská Archeológia, Nitra
SMMIM	Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București
SNG Christomanos	Coins from Mando (2004)
SovArh	Sovetskaja Arheologija, Moscova
StCercAntropol	Studii și Cercetări de Antropologie, Institutul de Antropologie Francisc Rainer, Academia Română, București
Stvdia	Stvdia-Bibliotheca Cumidavae. Muzeul Județean de Istorie Brașov.
StudiiRevIst	Studii. Revista de Istorie, București
Suceava	Suceava. Studii și materiale. Istorie. Anuarul Muzeului Bucovinei
Starinar	Starinar, Archaeological Institute, Belgrade
StComit	Studia Comitatus, Szentendre
StComPitești	Studii și Comunicări, Muzeul Județean Argeș, Pitești
StMatPh	Studii și materiale privitoare la trecutul istoric al județului Prahova, Ploiești
Stratum plus	Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology
SympThrac	Symposia Thracologica. Institutul Român de Tracologie, București
Századok	Századok. A Magyar Történelmi Társulat Folyóirata, Budapest
TD	Thraco-Dacia, Institutul Român de Tracologie, București
Tibiscus	Tibiscus. Istorie-Arheologie. Muzeul Banatului, Timișoara
Tibiscum	Tibiscum. Studii și Comunicări de Etnografie-Istorie, Caransebeș

Tyragetia	Tyragetia. Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău, Republica Moldova
TN	Terra Nostra. Culegere de materiale privind istoria agrară a României, București
VAH	Varia Archaeologica Hungarica, Budapest
VAMZ	Vjesnik Arh. Muzej Zagreb, Zagreb
Varbanov	coins from Varbanov (2005)
Vjesnik	Vjesnik Institut za arheologiju u Zagrebu, Zagreb, Croația
Vrancea	Vrancea. Studii și Comunicări. Muzeul de Istorie al Județului Vrancea, Focșani
Zbornik Belgrad	Зборник Народни Музеј Београд Зборник Народног Музеја
ZeitschrArch	Zeitschrift für Archäologie
ZGy	Zalai Gyűjtemények, Zalaegerszeg
Ziridava	Ziridava, Arad
ZRNM	Zbornik Radova Narodnog Muzeja, Belgrad
ZRVI	Zbornik Radova Vizantološkog Instituta, Belgrad
Winterthur	Münzkabinett der Stadt Winterthur / coins from Bloesch (1987)

CUPRINS

Ștefan Olteanu <i>Un episod din activitatea științifică a colegei noastre Maria Comșa, privitoare la istoria primului mileniu creștin la Dunărea de Jos</i>	17
Bogdan Ciupercă <i>Maria Comșa și arheologia mileniului I de la Curbura Carpaților</i>	19
Mark Fox <i>Two numismatic puzzles from 1st century Sestus</i>	33
Constantin C. Petolescu <i>L'apparition des Goths dans l'espace nord-pontique et les préliminaires du bellum Scythicum</i>	49
George Dan Hânceanu <i>Vase dacice și de import cu semne și inscripții, din siturile secolelor II – III p. Chr., descoperite în județul Neamț</i>	57
Liana Oța <i>Despre mormintele aparținând unor indivizi cu cranii deformate la sarmații din Muntenia și Moldova</i>	119
Alexandra Comșa <i>An overview regarding the anthropological investigations about the sarmatians in the Muntenia and Moldova funerary finds.....</i>	145
Svetlana Sharapova <i>On the turn of erae: cranial deformation as a form of self-mutilation among the population of Sargat culture</i>	167
Virgil Mihăilescu-Bîrlița <i>Neu daten von der nekropole aus Târzia: Hügelgrab nr. 10</i>	187
Bogdan Ciupercă, Vlad-Andrei Lăzărescu, Alin Anton <i>O nouă descoperire funerară aparținând orizontului post černjachovian din Muntenia: Necropola de la Ciorani, județul Prahova</i>	203
Nikola Rusev, Varbin Varbanov <i>Third century pits, found on the territory of roman fortress Trimammium</i>	233
Dumitru Protase <i>Exchange in nature and for currency in the economy of post-roman Dacia - a few considerations</i>	267
Maurizio Buora, Ergün Lafli, Gülseren Kan Şahin <i>Some new ampullae from Western Asia Minor</i>	273

Sebastian Brather <i>Mittelalterarchäologie und Identität das Beispiel der westlichen Slawen ..</i>	293
Perica Špehar <i>(Dis) Continuity of the life in late antique danubian fortresses in early middle ages: from Belgrade to the confluence of Timok river</i>	329
Dragoș Măndescu <i>Cezar Bolliac și începuturile explorării vestigiilor arheologice de la Slon ...</i>	351
Corneliu Beldiman, Diana-Maria Sztancs <i>Fortificația de la Slon – „La Ciugă”, jud. Prahova (sec. VIII-X): date privind artefactele din materii dure animale</i>	359
Cristina Paraschiv-Talmațchi, Gabriel Talmațchi, Vitalie Bodolică <i>O nouă așezare medievală timpurie la Hârșova (jud. Constanța)</i>	397
Krassimira Luka <i>The Region of Montana (northwestern Bulgaria) during the middle ages</i>	425
Galina Grozdanova, Hristo Popov, Mary Kovacheva, Maria Kostadinova-Avramova <i>The early mediaeval settlement at Kapitan Andreevo, south east Bulgaria: relative and absolute chronology</i>	451
Victoria Russeva <i>Preliminary results from the anthropological investigation of the early middle age necropolis in Balchik, Bulgaria</i>	477
Virginia Burghilea, Dragoș Gheorghiu <i>Ceramica medievală timpurie (secolele IX – XI) de la Radovanu, punctul „Valea Coadelor”, județul Călărași (analize ceramice)</i>	495
Iharka Szücs-Csillik <i>Orientarea astronomică a fortificației medievale de la Fundu Herții</i>	517
Silviu Oța <i>Particularități funerare în zona graniței sudice a regatului Ungariei în epoca bizantină (secolele XI-XIII). Studiu de caz: sudul Banatului și Vojvodina</i>	525
Liubov Geraskova, Ion Pâslaru <i>Nomazii turcici și sculptura cumană în vestul Pontului Euxin în secolele XI-XIII</i>	555
Stella Doncheva, Bojan Totev <i>Application of three-dimensional (3-D) design and animation in reconstruction of religious building</i>	587
Sorin Paliga <i>Etnicitatea în mileniul I p. Chr.: continuități, fracturi, reformări</i>	601

UN EPISOD DIN ACTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ A COLEGEI NOASTRE MARIA COMȘA, PRIVITOARE LA ISTORIA PRIMULUI MILENIU CREȘTIN LA DUNĂREA DE JOS

Ștefan Olteanu

La mijlocul secolului XX, decizii ale Academiei Române aveau să contribuie, esențial, la fundamentarea științifică a problemei majore cu privire la istoria poporului nostru, mai cu seamă într-un moment crucial al evoluției acesteia, anume, în cursul mileniului I creștin. Este vorba de editarea tuturor documentelor scrise referitoare la Evul Mediu românesc, obiectiv care s-a realizat parțial, sub forma *Colecției de documente privind istoria României (DIR)*, ulterior continuată cu colecția științifică intitulată *Documenta Romaniae Historica (DRH)*, pe de o parte; pe de alta, decizia aceleiași Academii, de inițiere a unor lucrări de *investigare arheologică* realizată, în special, pe segmentul privitor la istoria poporului român pe parcursul mileniului I creștin, perioadă de cel mai mare interes, referitor la istoria poporului nostru.

Totodată, a luat naștere instituția științifică internațională, intitulată *Uniunea Internațională de Arheologie Slavă (UIAS)*, care grupa o serie de țări din Europa Centrală și de Sud-Est, printre care și România, în vederea elucidării raporturilor dintre slavi și celelalte popoare din zonă, în tot cursul mileniului I creștin. Ca membru al Comitetului Executiv și al Consiliului Permanent al Uniunii amintite, numit în locul profesorului Ion Nestor, după decesul acestuia, am participat la numeroase întâlniri științifice din țară și de peste hotare, în care se discutau probleme referitoare la mileniul I din istoria popoarelor membre ale Uniunii și nu numai. În acest context, am colaborat cu Maria Comșa, colegă de institut, cu prilejul numeroaselor dezbateri instituționale, interne și externe, pe problemele majore enunțate mai sus, mai cu seamă cea a „*raporturilor dintre români și slavi din momentul contactului acestora din urmă cu românii, în secolul al VI-lea*”. Am admirat la colega mea susținerea unor rezultate ale cercetării proprii, cu toată convingerea argumentelor prezentate, precum în cazul studiilor proprii făcute asupra vestigiilor de la Slon, jud. Prahova, de la cumpăna dintre cele două milenii, dar și de la altele, din vremea corespunzătoare, rezultate care au fost confirmate de cercetări ulterioare ale aceleiași autoare¹, dar și de alți arheologi, privind teritoriul Țării Românești. Numeroase alte studii publicate în reviste de mare autoritate, scot în evidență baza sa documentară foarte bogată, precum și interpretarea pertinentă a unor date istorice și arheologice, în legătură cu marile probleme care se puneau atunci pentru interpretarea unor situații arheologice, dar și pentru unele considerații istorice din trecut, privind structurile social-economice, ale organizării politice de pe teritoriul de la Dunărea de Jos, în cea de-a doua jumătate a mileniului I p. Chr.

¹ Vezi, mai cu seamă, studiul intitulat: *Unele considerații privind situația de la Dunărea de jos în secolele VI-VII*, studiu publicat în „Apulum”, XII, 1974, p. 300-319.

O problemă sensibilă, asupra căreia s-a exprimat în scris colega noastră, a fost cea a diferențierii etnice existente între comunitățile familiale slave, care s-au instalat pe teritoriul nord-dunărean, începând din a doua jumătate a secolului al VI-lea și cele locale. Este vorba despre contactul intervenit între cele două populații nord-dunărene în a doua jumătate a secolului respectiv, contact pașnic, de colaborare între membrii celor două etnii: romanice și slave, raporturi de bună înțelegere, după cum probează examinarea locuințelor și elementelor lor de cultură. Faptul că, cel puțin, în cazul comunităților române și slave constatate arheologic pe teritoriul nord-dunărean în cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea nu s-au găsit elemente care să demonstreze raporturi de confruntări militare între ele, așa cum, de principiu, s-a dovedit în cazul năvălirii triburilor turanice (în special a celor hunice din secolul anterior), demonstrează cu prisosință pașnicele raporturi stabilite între cele două etnii (lipsa elementor de distrugere prin incendiu a locuințelor autohtone, așa cum s-a demonstrat în timpul contactului goților cu populațiile creștine romanice de pe teritoriul nord-dunărean.

Mai mult decât atât, între cele două comunități s-a produs un proces pașnic de asimilare culturală, rezultând o cultură de veche tradiție romanică, completată cu elemente de cultură slave.

Maria Comșa are meritul de a fi sesizat participarea la acest proces de asimilare culturală a celor două etnii, dând naștere în secolele VII-XI culturii Dridu, iar după trecerea în masă a comunităților de origine slavă la sudul Dunării, s-a constituit, în secolul al X-lea, formațiunea statală sub numele de Serbia².

Nu putem trece cu vederea nici rolul principal al sclavinilor (ramura principală a comunităților slave, care s-au așezat în a doua jumătate a secolului al VI-lea pe teritoriul de la nordul Dunării corespunzător Munteniei de astăzi, a căror participare importantă a contribuit la nașterea culturii și civilizației romanice, sub numele de cultura Dridu, menționată mai sus³.

În încheiere, aș menționa schimbarea importantă care s-a petrecut cu colega noastră, Maria Comșa la revenirea în țară, după absolvirea cursurilor *Aspiranturii* de trei ani de la Moscova, în urma cărora i s-a acordat titlul de Doctor în istorie. Schimbarea enunțată mai sus, după absolvirea studiilor doctorale, a fost determinată de contactul avut cu realitățile științifice obținute de cercetătorii români în timpul studiilor de *Aspirantură* din Rusia. Cercetările personale pe care le-a făcut după revenirea în țară, coroborate cu cele ale colegilor români, se constituie în contribuțiile principale ale Mariei Comșa la problema fundamentală a istoriei medievale nord-dunărene, în procesul de formare a poporului român și a statului medieval sârbesc.

prof. univ.dr. Ștefan Olteanu
Universitatea Creștină "Dimitrie Cantemir" București,
Facultatea de Istorie,
Splaiul Unirii, nr. 176, sector 4, București, România.

² Vezi și Șt. Olteanu, *Relațiile romano-sârbe în secolele I-XVI*, București, 2013, p. 12-38.

³ Ibidem, p. 13 și urm., cu bibliografia respectivă.

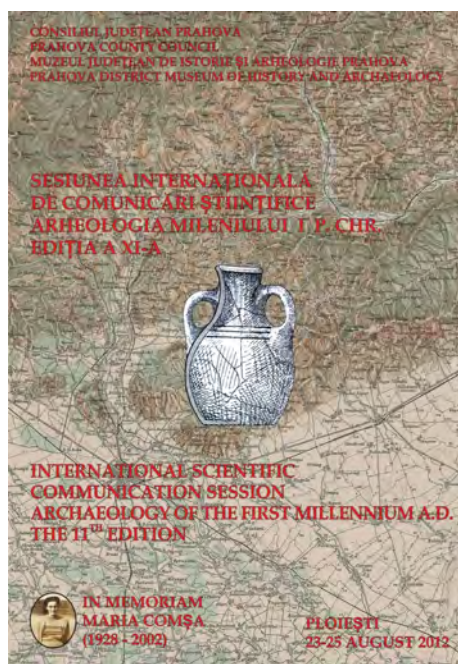
Maria Comșa și arheologia mileniului I de la Curbura Carpaților

Bogdan Ciupercă

În anul 2012 s-au comemorat 10 ani de la dispariția arheologului Maria Comșa, de numele căreia se leagă importante cercetări privind mileniul I p. Chr. dintre care le amintim pe cele de la Bucov și Slon, județul Prahova. În acest context, cea de-a XI-a ediție a Sesiunii Internaționale de Comunicări Științifice „Arheologia mileniului I p. Chr.”, s-a desfășurat sub semnul acestei comemorări. Manifestarea s-a aflat sub patronajul *Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques (UISPP)*, organizație în conducerea căreia Maria Comșa a avut o participare activă.

Pentru a cuprinde în câteva pagini profilul și personalitatea complexă a arheologului Maria Comșa este un demers dificil. De aceea ne-am propus să oferim în rândurile următoare doar câteva repere pentru a evoca activitatea de cercetare și publicistică a unuia dintre cei mai prolifici și atașați arheologi care s-au aplecat asupra cercetării primului mileniu. Contribuțiile Mariei Comșa în acest domeniu al arheologiei de la Dunărea Inferioară sunt incontestabile, cercetările sale contribuind la conturarea și înțelegerea unei realități care de cele mai multe ori a fost mai complexă și dificil de decelat.

Pentru început o să încercăm să oferim câteva repere bibliografice, necesare pentru înțelegerea unei personalități care și-a pus amprenta decisiv pe cercetarea primului mileniu creștin¹. Maria Comșa s-a născut în data de 20 ianuarie 1928 în localitatea Rogoz din județul Bihor. Studiile primare și secundare le-a urmat la Oradea și au fost continuate cu cele universitare în cadrul Facultății de Istorie și Filologie a Universității „Victor Babeș” din Cluj Napoca, pe care le finalizează în anul 1951. Încă din timpul studenției lucrează ca bibliotecară la Institutul de Studii Clasice din Cluj (1949-1951), iar după absolvirea facultății activează ca muzeograf la Muzeul de Istorie, din Oradea

¹ Sursa: autobiografie Maria Comșa mss., vezi și Ștefan Olteanu, *Necrolog Maria Comșa (1982-2002)*, în *Thraco-Dacica*, XXIII, 1-2, 2002, p. 324-327.

(1951-1952). În perioada 1952-1956 și-a pregătit aspirantura la Universitatea M. V. Lomonosov din Moscova, finalizată prin obținerea titlului de doctor în științe istorice în anul 1956.

Din anul 1956 și-a desfășurat activitatea în cadrul Institutului de Arheologie "Vasile Pârvan" al Academiei Române, ca cercetător științific principal (1956-1957, 1970-1990) și șef de sector (1958-1970). A participat la cercetările întreprinse pe șantierele arheologice de la Gârvan – Dinogetia, județul Tulcea; Bogata – Vărăști; Bucov, jud. Prahova; Nușfalău, jud. Sălaj; Castelu, jud. Constanța; Radovanu, jud. Călărași; Slon, jud. Prahova; Păuleasca, Fântânele, Dulceanca, Sfințești, jud. Teleorman; Dragosloveni, jud. Vrancea; Bîrlogu, jud. Argeș; ca membru în colectivul de cercetare sau ca responsabil științific.

A realizat vizite de documentare pe șantiere arheologice și în numeroase muzee din țară și străinătate (Italia, Bulgaria, Cehoslovacia, URSS (Federația Rusă), Spania, Ungaria, Republica Moldova, Franța, Iugoslavia, Germania). Pe parcursul activității științifice a publicat peste 180 de articole și studii, precum și monografiile arheologice ale siturilor de la Dinogetia (în colaborare) și Bucov.

Preocupările sale științifice s-au axat pe unele din principalele probleme ale mileniului I p. Chr. A studiat problema romanizării în epoca post romană (secolele III-VI p. Chr.) în nordul Dunării. Într-o serie de studii de sinteză s-a preocupat cu originea și direcția de deplasare a triburilor slave pe teritoriul României (secolele VI-IX p. Chr.) și raporturile lor cu populația autohtonă. De asemenea, a studiat cultura materială a slavilor în secolele VI-IX p. Chr.; a identificat elementele de origine romană provincială în cultura materială din nordul Dunării din secolele VI-X, ajungând la concluzia că populația stră-românească în secolele IX-X avea o cultură materială distinctă.

Din anul 1960 a fost membră în Consiliul Permanent al Uniunii Internaționale de Științe Pre- și Protoistorice, din 1961 a devenit membră a Asociației Slaviștilor din R.S.R., iar din anul 1966 a fost cooptată în Comitetul Național Român al Asociației Internaționale de Studii Sud-Est Europene. A făcut parte din comitetele de redacție ale revistelor Studii și cercetări de istorie veche (1959-1971), Dacia (1959-1990) și secretar științific al revistei Dacia (1959-1964).

A participat la numeroase reuniuni științifice dintre care amintim Congreșele de Științe Pre- și Protoistorice de la Hamburg (1958), Roma (1962), Praga (1966), Belgrad (1971); la Congresul internațional de științe antropologice și etnologice de la Moscova (1964); la Congreșele Internaționale ale Slaviștilor de la: Sofia (1963) și Praga (1968); la Congreșele Internaționale de Arheologie Slavă de la: Varșovia (1965) și Berlin (1970); la Congresul Internațional de Studii Bizantine de la București (1971). La invitația unor universități sau institute de cercetare, a susținut prelegeri în URSS (Federația Rusă), Cehoslovacia, Bulgaria, Iugoslavia și Italia.

Din punct de vedere al cercetărilor arheologice Maria Comșa a participat la numeroase cercetări arheologice, sistematice sau de salvare, dar a și introdus în circuitul științific interesante descoperiri întâmplătoare. Dintre șantierele pe care a activat în decursul timpului (ca membru în colectiv sau conducător

științific) menționăm: Garvăn-Dinogetia, jud. Constanța; Bucov, jud. Prahova; Nușfalău, jud. Sălaj; Castelu, jud. Constanța, Radovanu, jud. Călărași; Slon, jud. Prahova; Păuleasca, jud. Teleorman; Fântânele, jud. Teleorman; Dulceanca, jud. Teleorman; Sfințești, jud. Teleorman; Dragosloveni, jud. Vrancea și Bârlogu, jud. Argeș. Dintre acestea însă poate cele care au marcat profund cercetarea arheologică a celei de-a doua jumătăți a mileniului I p. Chr. sunt așezările de la Bucov și fortificațiile de la Slon, județul Prahova.

De aceea în continuare ne-am propus o scurtă trecere în revistă a acestor două situri, la cunoașterea cărora arheologul Maria Comșa a contribuit decisiv.

Siturile de la Bucov, alături de cel de la Dridu, sunt cele mai bine cercetate și documentate complexe arheologice din a doua jumătate a mileniului I p. Chr. Varietatea materialului arheologic descoperit în cadrul acestor așezări precum și unicitatea unora dintre acestea a făcut ca siturile de la Bucov să se particularizeze în cadrul mai larg al perioadei secolelor VIII-X p. Chr. Monografia așezărilor de la Bucov, publicată în anul 1978, reprezintă și astăzi una dintre cele mai complete și bine realizate lucrări referitoare la locuirea din secolele VIII-X de la Dunărea de Jos. La Bucov fusese semnalată încă din anii 1941-1943, grație cercetărilor de suprafață întreprinse de Ion Nestor și Dinu V. Rosetti, prezența unor vestigii aparținând mileniului I p. Chr. În anul 1956 sunt întreprinse primele cercetări sistematice în punctul „Bucov-Rotărie” de către Ion Nestor, iar în anul 1958 este abordat și situl din punctul „Bucov-Tioca”. Din anul 1959 Maria Comșa continuă cercetarea ambelor situri până în anul 1966. Volumul, cu caracter monografic, publicat în anul 1978 evidențiază prezența la Bucov a două niveluri de locuire, unul aparținând secolului al III-lea p. Chr. și altul, mai consistent, aparținând secolelor VIII – X p. Chr., cu locuințe-atelier ale unor meșteșugari specializați în prelucrarea fierului și țesutului.

Situl de la Bucov - Rotari I și II (datorită poziției foarte apropiate nu pot fi considerate două așezări) este amplasat în partea de vest a satului, pe partea stângă a șoselei Ploiești-Buzău și este prima dintre așezările în care s-au efectuat săpături arheologice în zona Bucov. Au fost cercetate nouă locuințe de suprafață, două locuințe adâncite, cinci construcții interpretate drept dependințe, două gropi și un cuptor exterioare locuințelor. Inventarul este unul foarte bogat și diversificat alcătuit din ceramică modelată la roata de mână, arsă oxidant, decorată prin incizie; ceramică modelată la roata rapidă, arsă oxidant, decor incizat; ceramică cenușie, arsă inoxidant, decor lustruit; ceramică de tip *“chafing dish”*, fragmente ceramice smălțuite, fragmente ceramice decorate cu angobă, fragmente de olane; diverse piese confecționate din fier având utilitate casnică (cuțite, amnare, cuie etc.); fusaiole din lut, astragale confecționate din os (unele dintre ele fiind perforate sau având incizate diverse semne); clopoțel din bronz; împungătoare confecționate din os; cercei de tâmplă din bronz; diferite tipuri de mărgel; cataramă din fier sau bronz; tuburi pentru ace confecționate din os; piesă din os provenind posibil de la un instrument muzical; ciocane din fier; sfredel din fier; vârfuri de săgeată etc.

Situl de la Bucov - Tioca este situat în partea de sud a satului, pe terasa înaltă, între Gârla Morii și râul Teleajen, este cea mai mare și mai bogată așezare aparținând secolelor VIII – X p. Chr.. Au fost cercetate 26 de locuințe de suprafață, 23 de locuințe adâncite, gropi și cuptoare aflate în exteriorul locuințelor. Inventarul este deasemenea foarte bogat și diversificat, alcătuit din ceramică modelată la roata de mână, arsă oxidant, decorată prin incizie; ceramică modelată la roata rapidă, arsă oxidant, decor incizat; ceramică cenușie, arsă inoxidant, decor lustruit; ceramică de tip chafing dish, fragmente ceramice smălțuite, fragmente ceramice decorate cu angobă, fragmente ceramice din pastă caolinoidă; diverse piese confecționate din fier având utilitate casnică (cuțite, amnare, cuie etc.); fusaiole din lut, astragale confecționate din os (unele dintre ele fiind perforate sau având incizate diverse semne); clopoțel din bronz; împungătoare confecționate din os; cercei de tâmplă din bronz; diferite tipuri de mărgelă; cataramă din fier sau bronz; tuburi pentru ace confecționate din os; piesă din os provenind posibil de la un instrument muzical; ciocane din fier; vârfuri de săgeată, o ramă de hârleț din fier etc.

Unul dintre cele mai interesante și spectaculoase situri databile la sfârșitul mileniului I p. Chr. de la Dunărea de Jos este cel de pe teritoriul satului Slon, comuna Cerașu, județul Prahova. Situat pe versantul sudic al Munților Tătaru. Cel care realizează primele observații arheologice la Slon este Cezar Bolliac, care în anul 1869 se deplasează în zonă, oferind primele informații cu privire la cetățile din zona Slonului. Complexul de fortificații de la Slon este situat pe un platou aflat la nord-vest de satul cu același nume, în punctul numit "*La Ciugă*". Aici, au fost identificate și cercetate sistematic, începând cu anul 1960, vestigiile mai multor construcții și fortificații. Faza cea mai veche este reprezentată de resturile incendiate ale unei fortificații de plan patruleter alungit, cu o suprafață de aproximativ 700 mp, alcătuită dintr-o palisadă construită din trunchiuri de lemn înfipte în pământ, printre care au fost intercalate trunchiuri mai subțiri sau crengi groase de copaci dispuse în poziție orizontală, datată la sfârșitul secolului al VIII-lea și începutul secolului al IX-lea. Acestea îi succede, aproape pe același amplasament, o altă fortificație construită din cărămizi legate cu mortar, fără fundații, având un plan aproximativ trapezoidal, cu turnuri semicirculare la colț și un turn la intrare, datată pe baza materialului arheologic și a unor analogii cu cetatea de la Sarkel, la mijlocul secolului al IX-lea. Ulterior peste fortificația de cărămidă, este ridicată o incintă din blocuri de piatră ecarisată, cu fundații mai adânci puse pe un pat de mortar, având un plan asemănător cu construcțiile anterioare, cu unele modificări însă pe laturile de nord și de sud, datată în a doua jumătate a secolului al IX-lea și primele decenii ale secolului al X-lea.

Pe platoul din fața cetăților au fost descoperite urmele mai multor fundații construite din pietre și cărămizi, legate cu pământ, în mare parte distruse, aparținând probabil unor clădiri cu suprastructura din lemn, considerate a fi ridicate după dezafectarea fortificației în a doua jumătate a secolului al X-lea și refăcute până în secolul al XII-lea. Arheologul Maria Comșa

leagă aceste construcții de existența unei formațiuni politice existente după recucerirea bizantină a liniei Dunării și retragerea ȋaratului bulgar din această zonă.

Materialul arheologic descoperit la Slon nu este foarte bogat din punct de vedere cantitativ, fiind alcătuit din ceramică, o paletă largă de obiecte din fier: topor de luptă, vârfuri de săgeți, piroane, zăbale, unelte de însemnat vitele, cuțite, torți de găleți, fragmente de cazane, seceri precum și materiale de construcții: cărămizi și olane. Printre materialele de la Slon întâlnim incizate în piatră ori cărămidă, o serie de semne alfabetiforme, de tipul runelor, semne geometrice sau unele fără o corespondență anume.

Poziționarea fortificațiilor de la Slon pe un vechi drum atât comercial cât și strategic era foarte utilizat în decursul timpului. Anterior ridicării fortificațiilor de la Slon acest drum ce traversează Carpații de Curbură prin pasul Tabla Buții și leagă partea de sud-est a Transilvaniei de Dunăre, a fost utilizat de legiunile romane în timpul războaielor dintre Imperiul Roman și dacii conduși de Decebal. Plasarea castrului de la Drajna în zona de contact dintre dealuri și munți, pe acest drum, precum și prezența celorlalte caestre aflate la sud de acesta, la Mălăiești și Târgșoru Vechi, vin să întărească importanța pe care romanii au acordat-o acestei căi de comunicații.

Pentru perioada ulterioară funcționării ansamblului de la Slon, importanța acestui drum este evidențiată de ridicarea 20 km mai la nord de acestea de către regatul maghiar a cetății de la Tabla Buții, care a fost construită în secolul al XIV-lea și a funcționat până în secolul al XVII-lea, având rolul de punct vamal. Trebuie menționat faptul că, până în secolul al XIX-lea acest pas înalt era singura trecătoare practicabilă din punct de vedere comercial, care leagă partea de est a Munteniei de Transilvania. Actualele drumuri ce traversează Carpații prin Valea Buzăului, Valea Prahovei și pasul Bratocea, au fost deschise comerțului în momente diferite pe parcursul secolului al XIX-lea.

Nu în ultimul rând merită menționat faptul că pasul Tabla Buții a reprezentat în decursul timpului o cale de pătrundere în Transilvania des utilizată de către pecenegi, cumani și tătari. De altfel, în mai multe dintre studiile referitoare la complexul de fortificații de la Slon, Maria Comșa admite poziționarea acestora pe un drum comercial ce lega Peninsula Balcanică de spațiul intracarpatic. Aceasta emite chiar ipoteza că pe acest drum să mai fi existat și alte puncte fortificate, având rol de noduri comerciale și de pază a traficului de mărfuri și oameni care se derula pe acesta (Bucov, zona Bucureștiului, Chirnogi).

Activitatea prodigioasă dedicată cunoașterii și deslușirii fenomenelor arheologice ale mileniului I p. Chr. o plasează pe Maria Comșa între cei mai importanți cercetători ai acestei perioade. Volumul de față se dorește a fi un omagiu adus unei personalități care și-a pus întreaga energie în slujba cunoașterii oamenilor, locurilor și a evenimentelor care au jalonat istoria regiunii Dunării de Jos în evul mediu timpuriu.

Bibliografie selectivă:

Lucrări individuale:

- 1955** • *Comunicările Muzeului Național de Antichități al academiei R.S.R., SCIV, 6, 3-4, p. 939-942.*
- 1957** • *Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI-XII, SCIV, 8, 1-4, 1957, p. 267-294.*
- *Nekotorye istoričeskie vyvody v svjazi s neskol'kimi archeologičeskimi pamjatnikami VI-XII v v. n. e. na territorii R.N.R., Dacia, NS, 1957, 1, p. 309-328.*
 - *Compte rendu: "Edin starienen necropol pri Novi Pazar" - Mihailov Stamen, Dacia, NS, 1, 1957, p. 369-370.*
- 1958** • *Slavii de răsărit pe teritoriul RPR și pătrunderea elementului romanic în Moldova pe baza datelor arheologice, SCIV, 9, 1, 1958, 73-89.*
- *jucărie în formă de pâine descoperită la Garvăn, SCIV, 9, 2, 1958, 425-428.*
 - *Săpăturile de la Bucov, MCA, V, 1958, p. 495*
 - *Comunicările Institutului de arheologie în ultimul trimestru al anului 1956 și în cursul anului 1957, SCIV, 9, 1, p. 156-157.*
 - *Compte rendu: "Staré Mesto velkomoravské pohřebiště «na valach»" - V. Hruby, Dacia, NS, 2, 1958, p. 535-539.*
 - *Ewald Schuldt, Die slawische Keramik in Mecklenburg, Berlin, 1956, SCIV, 9, 2, 1958, p. 529.*
- 1959** • *Slavii pe teritoriul RPR în sec. VI-X în lumina cercetărilor arheologice, SCIV, 10, 1, 1959, 65-80.*
- *Contribuții la cunoașterea culturii străromâne în lumina săpăturilor de la Bucov (r. și reg. Ploești), SCIV, 10, 1, 1959, 81-100.*
 - *Kurgannyi mogil'nik s trupos ozzenijem v Nușfalău, Dacia, NS, 3, 1959, 525-534.*
 - *Săpăturile de la Bucov, MCA, V, 1959, p. 495.*
 - *Săpăturile de la Bucov, MCA, 1959, VI, p. 567.*
- 1960** • *Slavii, în: Istoria României, I, București, 1960, p. 728-754.*
- *La pénétration des Slaves dans le territoire de la Roumanie entre le VI-me et IX-me siècle à la lumière des recherches archéologiques, SAntiq, 7, 1960, p. 175-188.*
 - *Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen, Dacia, NS, 4, 1960, p. 395-422.*
 - *Discuții în legătură cu pătrunderea și așezarea slavilor pe teritoriul R.P.R., SCIV, 11, 1, 1960, p. 159-166.*
 - *Radomir Plciner, Základy slovanské železářské hutní v českých zemích, Praha, 1958, SCIV, 11, 1, 1960, p. 200-201.*

- 1961** • *Săpăturile de la Nușfalău (r. Șimleu, reg. Oradea)*, MCA, 7, 1961, p. 519-529.
- *Cu privire la semnificația mărcilor de olar din epoca feudală timpurie*, SCIV, 12, 2, 1961, p. 291-306.
 - *Săpăturile de la Bucov*, MCA, VII, 1961, p. 541-550.
 - *značení gončaríh klejm rannefeodalíj zpohi 1961*, Dacia, NS, V, p. 449-462.
 - *Compte rendu: "Contribuții la istoria Transilvaniei sec. IV - XIII" - K. Horedt*, Dacia, NS, V, p. 611-616.
 - *Jan Zak, Najstarsze osłogi Zachodnosłowiáskie. Wezesnośred - niowieczne osłogi o zaczepach naczykowato zagiertych do wnelra*, Warszawa - Wrocław, Wrocław, 1959, SCIV, 12, 2, 1961, p. 411-413.
- 1962** • *Semne din epoca feudală timpurie incizate pe o coloană romano-bizantină*, SCIV, 13, 1, 1962, p. 177-190.
- *Znoki rannefeodal'noj epohi, vrezannye na rimsko-vizantijskoj kolonne*, Dacia, NS, 6, 1962, p. 257-268.
- 1963** • *La civilisation balkano-danubienne (IXe-XIe s.) sur le territoire de la RPR (origine, évolution et appartenance ethnique). Étude préliminaire*, Dacia, NS, 7, 1963, p. 413-438.
- *Cu privire la evoluția culturii balcano-dunărene în sec. IX-XI (Studiu preliminar)*, SCIV, 14, 1, 1963, p. 107-122.
 - *Dare de seamă asupra lucrărilor Seminarului româno - bulgar din 12 - 15 noiembrie 1962*, SCIV, 14, 1, 1963, p. 235.
 - *Novye swe-denia o rasseleniji Slavijan na territorii RNR*, Romanoslavica, IX, 1963, p. 514.
- 1964** • *K voprosu istolkovanja nekotarih graffito iz Basarabi*, Dacia, NS, 8, 1964, p. 363 - 370.
- *Otcet o rabotah rumyno-bulgarskogo seminaro, sostojavšegosja mezdy 12 i 15 nojabrja 1962 g*, Dacia, NS, 8, p. 415 - 418.
- 1965** • *Sur la romanisation des territoires nord-danubiens au IIIe - VIe siècles de n.è.* in: *Nouvelles études d'histoire. Publiées avec l'occasion du XIIe Congrès des Sciences Historiques/Vienne, 1965 (Bucarest 1965)*, p. 23-39.
- *Zur Romaniesierung der Gebiete nördlich der Donau (Muntenien, Südmoldau) in 4. Jh. u.Z.*, Dacia, 9, 1965, p. 283-298.
 - *Contributions à la question de la pénétration des Slaves au sud du Danube Durant les VIe-VIIe siècles d'après quelques données archéologiques de Dobroudja*, I Miedzynarodny Kongres archéologii Slowianskiej, Warszawa, 1965, p. 322-330
- 1966** • *Frühawarenzeitliche Funde aus Valea lui Mihai*, Sborník Národ. Muz. Praha, 20, 1-2, 1966, p. 173-174.
- *Sondajul de la Smîrdanu*, SCIV, 17, 2, 1966, p. 383-400.
 - *Slaves et autochtones sur le territoire de la R.P. Roumanie aux VIe et VIIe siècles de n. è.*, Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche, Roma, 29.VIII-3.IX 1962, Roma, 1966, p. 162-166.

- 1967** • *Contributions au problème de la composition ethnique de la Scythie Mineure au IVe siècle de notre ère*, Dacia, NS, XI, 1967, p. 339-348.
- *Cu privire la caracterul organizării social-economice și politice de pe teritoriul țării noastre în epoca migrațiilor*, SCIV, 18, 3, p. 431-442.
- *Ceramica folosită de locuitorii așezării feudale timpurii. Ceramica locală*, în: Gh. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa, Dinogetia. I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvă, Biblioteca de Arheologie, XIII, București, 1967, p. 134-229.
- 1968** • *L'influence romaine provinciale sur la civilisation slave à l'époque de la formation des états*, Romanoslavica, XVI, p. 447-460+6 pl.
- *Sur la romanisation des territoires nord-danubiennes (Munténie, Moldavie de sud) aux IVe siècle de n.è.*, Bulletin analithique d'histoire romaine, IV, Strassbourg, p. 396, nr. 937 (rezumat după articolul din Dacia, IV/1965, la cererea Comitetului de redacție de la Strassbourg).
- *Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane et ensuite protoroumaine, aux VIe-Xe siècles sur le territoire de la Roumanie*, Dacia, NS, XII, p. 335-380.
- 1969** • *Die Forschung von Slon und ihre Bedeutung für das Studium der Entwicklung der Feudalbeziehungen südlich der Karpaten*, în: Siedlung, Burg und Stadt, din seria D. Ak. d. W. zu Berlin in Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte, Bd. 25, Berlin, p. 232-238 (Omăgiu Prof. Paul Grimm, Berlin).
- *Ein Begräbnis-Fundverband aus dem 9-10 Jh. In Fântânele (Kreis Teleorman)*, Dacia, 13, 1969, p. 417-437.
- *Cercetările de la Slon*, StMatPh, 2, 1969, p. 21-29.
- 1970** • *O argea de țesut din secolul al III-lea e.n. descoperită la Bucov-Ploiești*, StMatPh, 3, 1970, p. 15-18.
- *Proniknovenie slavian na teritorii rumynskoi narodno-demokratičeskoj respubliki I ih svizi s avtohtonnyj naseleniem (La pénétration des Slaves sur le territoire de la Roumanie et leurs contacts avec la population autochtone)*, VII Mejdunarodnyi Kongress Antropologičeskij I Etnografičeskij Nauk, Moskva, 3-10 Avgusta 1964 g (= VII Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques, Moscou, 3-10 Aout 1964), vol. V, Moskva, 1970, p. 275-287.
- 1971** • *Quelques problèmes concernant l'unité et les variantes régionales de la civilisation slave aux VIe – Xe siècles*, in: J. Filip (réd.), Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistorique et Protohistoriques, Prague, 21-27 aout 1966, vol. 2, Prague, 1971, p. 1111-1116.
- *Quelques données concernant les rapports des territoires nord-danubiens avec Byzance aux VIe – VIIIe siècles*, RESEE, 9, 3, 1971, p. 377-390.

- 1972** • *Unele date privind regiunile din nord-vestul României în secolele V-IX*, în: Centenar Muzeal Orădean (Oradea 1972), p. 209-213.
- *Elemente "barbare" în zona limes-ului Dunării Inferioare în secolele al III-lea și al IV-lea*, Pontica, 5, 1972, p. 225-234.
- *Quelques données relatives à la chronologie et l'appartenance ethnique des nécropoles de type Morești et Band*, în: Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd, 9-15 sept. 1971, t. III, Beograd, 1972, p. 309-318.
- *Compte rendu: "Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe"* - Ágnes Salamon, István Erdély, Dacia, NS, 16, 1972, p. 428-432.
- *L'origine des marques de potier sur la céramique Slave*, Berichte über den . International Kongreß für Slawische Archäologie, Band III, S. 167-172, Berlin 1972, p. 167-172.
- 1973** • *Die Slawen im karpatisch-donauländischen Raum im 6.-7. Jahrhundert*, ZeitschrArch, 7, 1973, p. 197-228.
- *L'origine des marques de potier sur la céramique Slave*, in: Ber. II. Internat. Kongreß Slawische Arch., Berlin 24.-28. August 1970, III, Berlin, 1973, p. 167-172.
- *Unele considerații cu privire la originea și apartenența etnică a complexelor cu fibule "digitate" de tip Gimbaș-Coșoveni*, Apulum, 11, 1973, p. 259-272.
- *Quelques données relatives à la chronologie et l'appartenance ethnique des nécropoles de type Morești et Band*, Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistorique et Protohistoriques, Beograd, 9-15 septembre 1971, III, Beograd, 1973, p. 309-318.
- 1974** • *Directions et étapes de la penetration des Slaves vers la Péninsule Balkanique aux VIe – VIIe siècle (avec un regard special sur le territoire de la Roumanie)*, Balcanoslavica, 1 (1972), 1974, p. 9-28.
- *Unele date cu privire la Banatul de Sud în secolele IV-VII*, în: In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj Napoca, 1974, p. 85-97.
- *Unele considerații privind situația de la Dunărea de Jos în secolele VI-VII*, Apulum, 12, 1974, p. 300-319.
- *Einige Betrachtungen über die Ereignisse im 6.-7. Jh. An den unteren Donau*, Slavia Antiqua, XXI, 1974, p. 62-65.
- 1975** • *Einige Betrachtungen über die Ereignisse im 6.-7. Jh. an der unteren Donau*, SAntig, 21 (1974), 1975, p. 61-81.
- *Unele date privind așezarea din sec. VI-VII de la Radovanu, județul Ilfov*, MN, 2, 1975, p. 335-341.
- *Socio-economic Organization of the Daco-Romanic and Slav population on the Lower Danube during the 6th – 8th Centuries*, in: M. Constantinescu, Șt. Pascu, P. Diaconu (eds.), Relations between the Autochthonous population and the Migratory population on the Territory of Romania, Bibliotheca Historica Romaniae, XVI, București, 1975, p. 171-200.
- *Compte rendu: "Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert"* - Ágnes CS. Sós, Dacia, NS, 19, 1975, p. 330-331.

- 1976** • *La céramique de type byzantin de Bucov-Ploiești*, în: Actes du XIVe Congrès International des Etudes Byzantines, Bucarest, 6-12 sept., 1971, III, Bucarest, 1976, p. 295-297+4 fig.
- *Considerații cu privire la obștea sătească locală de pe teritoriul României în secolele III-V*, MN, III, 1976, p. 215-220.
- 1977** • *Dacia în epoca lui Constantin cel Mare și a urmașilor săi*, Pontica, X, 1977, p. 215-228.
- *Types d'habitations de caractere rural de la région comprise entre Carpathes Méridionales et le Danube aux XIIIe-XVIIe siècles*, Dacia, NS, 1977, 21, p. 299-318.
- *Inscripția chirilică din peștera Gaura Chindiei, comuna Pescari (județul Caraș-Severin)*, RMM-MIA, 1977, 1, p. 35-36.
- 1978** • *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978.
- *Tipuri de locuințe din secolele VIII-X din sudul Munteniei*, Ilfov- File de istorie, București, 1978, p. 111-115.
- *Un knezat roumain des X-XII siècles a Slon-Prahova (Étude préliminaire)*, Dacia, NS, 1978, 22, p. 303-318.
- 1979** • *Romains, germains et slaves dans le territoire de la Roumanie au VIe-VIIe siècles*, ZRNM, 9, 10, 1979, p. 103-120.
- *Raport preliminar asupra săpăturilor de la Slon-Prahova (campania 1978)*, MCA, XIII, 1979, p. 309-310.
- *Die örtliche Keramik aus den Siedlungen des 8.-10. Jahrhunderts von Bucov -Ploiesti*, Dacia, NS, 23, 1979, p. 231-264.
- 1980** • *Albinăritul pe teritoriul României în mileniul I e.n.*, Carpica, XII, 1980, p. 245-251+3 fig.
- *Die Keramik von byzantinischen Typus von Bucov-Ploiești*, Dacia, NS, XXIV, 1980, p. 323-340.
- *Grădinăritul în mileniul I e.n. pe teritoriul României*, Pontica, XIII, p. 164-184.
- 1981** • *Quelques données relatives à la vie quotidienne chez les Daces, les Romains et les Roumains*, TD, II, p. 93-108.
- *Un cuptor de ars oale din secolul al IV-lea e.n. descoperit la Dumbrăveni, jud. Vrancea*, Studii și comunicări, IV, Focșani, p. 89-95.
- *Cuptoare de ars oale din secolele VI-VII descoperite la Radovanu-Ilfov*, MN, 6-7, 1981, p. 241-248.
- *Cetatea de lemn din secolele VIII-IX de la Slon-Prahova*, MN, 4, 1981, p. 133-136.
- 1982** • *Date privind cultivarea viței-de-vie la traco-daci (sec. VI î.e.n. - sec. I e.n.) în lumina cercetărilor arheologice*, Pontica, XV, p. 57-79.
- *Quelques conclusions historiques concernant le 1er millénaire de n.è. fondées sur l'origine des mots se rapportant à la famille et aux liens de parenté dans la langue roumaine*, TD, III, p. 76-84.
- *Contribuții arheologice privind existența unor cnezate și stabilirea unui drum comercial între Carpați și Dunăre în sec. IX-X*, MN, 6, 1982, p. 143-147.

- *Ostliche Elemente im Karpaten-Balkan-Raum im 7.-8. Jh.*, in: Kaufmann, H. (ed.): Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte, Band 2, 1982, p. 11-40, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege. Beiheft 17.
- 1983** • *Cu privire la originea tipului de bordei cu cuptor scobit din epoca feudală timpurie în zona extracarpatică a României*, Hierasus, 5, 1983, p. 147-156.
- *Raport preliminar asupra săpăturilor executate la Slon*, MCA, XV, 1983, p. 437-438.
- *Drumuri comerciale între Carpați și Dunăre în sec. IX-X*, MN, 7, 1983, p. 101-107
- *V. V. Sedov, Vostočnye slavjane v VI - XIII vv, Moscova, 1982, SCIVA, 34, 4, 1983, p. 386*
- 1984** • *Contribuții privind moștenirea la români a unui obicei funerar daco-roman "Obolul lui Charon"*, SympThrac, 2, Drobeta Turnu-Severin, p. 43.
- *Cu privire la originea tipului de bordei cu cuptor scobit din epoca feudală timpurie în zona extracarpatică a României*, Hierasus, 6, 1984, p. 147-156.
- *Monedele descoperite în cimitirul de la Radovanu, jud. Călărași și semnificația lor simbolică*, CN, IV, 1984, p. 153-162.
- *Bemerkungen über die Beziehungen zwischen den Awaren und Slawen im 6.-7. Jahrhundert*, in: Interaktionen zwischen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.-7. Jahrhundert, Symposium Nové Vozokany 3. – 7. Oktober 1983, 1984, p. 63-74.
- 1985** • *Contribuții privind portul bărbătesc la geții din Câmpia Munteniei în secolul I î.e.n.*, TD, VI, 1-2, p. 178-181.
- *Cuptoare de ars oale din secolele I î.e.n. - IV e.n. în regiunile de la est și sud de Carpați*, MemAntiq, IX-XI, Piatra Neamț, p. 171-184.
- *Ritualuri de origine geto-dacă și daco-romană în mormintele de incinerare din sec. VIII-X din Dobrogea*, SympThrac, 3, Constanța, p. 169.
- *Ceramica din pastă caolinoasă din Câmpia Română și unele probleme privind legăturile teritoriului de la nord de Dunăre cu Dobrogea în secolele IX-X*, CCDJ, 1, 1985, p. 93-106.
- 1986** • *Nouvelles données relatives à la marche des Slaves vers la Péninsule Balkanique à travers le bassin de la Tisza aux VIe - VIIe siècles*, in: Zbornik posveten na Boško Babić/Mélange Boško Babić, Prilep, 1986, p. 273-276.
- *Un cuptor getic de ars oale descoperit la Radovanu. Contribuții privind olăritul la daci*, CCDJ, 2, 1986, p. 143-151.
- *Tipare pentru turnat bumbi și piese de podoabe din epoca feudalismului dezvoltat descoperite la Radovanu*, CCDJ, 2, 1986, p. 227-232.
- *Date privind pomicultura pe teritoriul României în mileniul I al erei noastre*, Litua, 3, Târgu Jiu, 1986, p. 181-198.

- 1987** • *Reprezentări de dansuri rituale getice din sec. I î.e.n.*, SympThrac, 5, Miercurea Ciuc, p. 51.
- *Reprezentări de dansuri rituale getice din sec. I î.e.n.*, TD, VIII, p. 192-199.
- *Slawen und Awaren auf rumänischen Boden, ihre Beziehungen zu der bodenständigen romanischen und späteren frühromänischen Bevölkerung*, in: B. Hänsel (Hrsg.), *Die Völker Südosteuropas im 6. Bis 8. Jahrhundert*. Südosteuropa Jahrb. 17, München/Berlin, 1987, p. 219-230.
- *Compte rendu: "Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Beiträge zur Archäologie der Awarenzeit im mittleren Donaauraum"* - Joachim Werner, Dacia, NS, 31, 1987, p. 196-198.
- 1988** • *Raporturi ale daco-romanilor din nordul Dunării cu imperiul roman între anii 275-375 e.n. (cu specială privire asupra nord-vestului României)*, ActaMP, XII, Zalău, 1988, p. 297-302.
- *Rolul mediului natural (munți, păduri, bălți) în menționarea elementului autohton la nord de Dunăre în secolele III-IV*, Hierasus, VII-VIII, p. 259-268.
- *Semne simbolice pe ceramica geto-dacică lucrată cu mâna din sec. II e.n. - III e.n.*, SympThrac, 6, Piatra-Neamț, p. 119.
- *Signes solaires sur les bols gétiques imités d'après les coupes déliennes*, TD, IX, 1-2, p. 83-100.
- *The "Stone sun" from Sarmizegetusa Regia*, Arheologiceski Institut I Muzei na BAN, Interdisciplinari issledovniya, XVIII, Simpozion național (cu participare internațională) de arheoastronomie, Tolbuhin (Bulgaria), XI, p. 177-182.
- 1989** • *Tipuri de locuințe din secolele IX-X de la Radovanu "Valea lui Petcu"-2*, CCDJ, V-VII, 1988-1989, p. 143-152.
- *Betrachtungen über das Diadem von Bălteni im Zusammenhang mit den Ereignissen der Jahre 670/680*, Poblemy za prabălgarskata istorija, Shumen, 1989, p. 77-86.
- 1990** • *Motivul "funiei" pe ceramica traco-dacică*, SympThrac, 8, Satu-Mare-Carei (simpozion cu participare internațională), p. 177-179 (rezumat).
- *Semne simbolice pe ceramica dacică lucrată cu roata (sec. I. î. e.n. - sec. III e.n.)*, SympThrac, 7, Tulcea, p. 301-302 (rezumat).
- 1992** • *Âtres de culte chez les Géo-Daces de la Roumanie (rezumat)*, în: IIe Symposium International des études thraciennes - Thrace Ancienne, Résumés, Komotini (Grecia), 20-27 septembre 1992, p. 247-262.
- *Signes alfabétiques et inscriptions sur la céramique géto-dace du IIe s. av. J.-C. - Ier s. ap. J.-C. sur le territoire de la Roumanie*, SympThrac, 9, p. 167 (rezumat).
- *Этапы переселения славян на Балканском полуострове в VI-VII вв.*, in: Димитър Ангелов (Ed.) - Четвърти международен конгрес по славянска археология. (Доклади и съобщения), Т. 1, София, 1992, p. 361-376.

- 1993** • *Considérations relatives à la communauté villageoise en territoire Roumaine aux VIe-VIIe siècles*, in: J. Pavúk (red.), Actes du XIIe Congrès Internat. des Scien. Préhist. et Protohist., Bratislava, 1-7 septembre 1991, 4, Bratislava, 1993, p. 15-17.
- 1994** • *Brăduțul (arborele vieții) pe ceramica geto-dacică și semnificația sa simbolică*, în: Relations thraco-illyro-helleniques, Bucarest, 1994, p. 315-334.
- 1995** • *Drumul herulilor din anul 512 prin „Țara tuturor sclavinilor”*, CCDJ, 13-14, 1995, p. 197-206.
 - *Contribuții privind exploatarea zăcămintelor și obținerea rocilor metalifere pe teritoriul României în mileniul I e.n.*, în: Din istoria Europei Romane (From the history of the Roman Empire), Oradea, 1995, p. 301-309.
- 1996** • *Câteva date referitoare la folosirea lutului ars și nears în ritualul funerar al unor morminte de incinerare din secolele VI-X de pe teritoriul României*, ActaMN, 33, I, p. 225-237.
 - *Vetre de cult getice din zona extracarpatică a României*, Istorie și tradiție în spațiul românesc, 3, București, p. 129-155.
- 2000** • *Inscripții „runice” din secolele IX-X descoperite la Slon-Prahova (Notă preliminară)*, CA, XI, partea a II-a, 1998-2000, p. 615-622.
- 2006** • *Figures et images humaines sur la ceramique thraco-geto-dace du IV s.a.v.-I s.p.c. sur le territoire de la Roumanie*, în: Istorie și tradiție în spațiul românesc, VI, Simbol, identitate, hotar, Sibiu, 2006, p. 17-32.

Lucrări în colaborare:

- 1958** • I. Barnea, E. Eugen, M. Comșa, B. Mitrea, Gh. Ștefan, *Săpăturile arheologice de la Garvăn*, MCA, V, 1958, p. 565.
- 1959** • I. Barnea., M. Comșa, B. Mitrea, Gh. Ștefan, *Săpăturile de la Garvăn*, MCA, 1959, VI, p. 629.
- 1960** • M. Comșa, B. Ionescu, *O fibulă "digitată" descoperită la Căscioarele*, SCIV, XI, 2, p. 419-421.
- 1961** • E. Comșa; M. D. Matei; M. Comșa, *Compte rendu: "Otčet o naučnoj sessi instituta arheologii, sostojavšejsja 15-21 Maj 1961*, Dacia, 5, 1961, p. 559-565.
 - M. Comșa, M. D. Matei; M. Comșa, C. Preda, *Dare de seamă asupra Sesiunii științifice a Institutului de arheologie, 15 - 21 mai 1961*, SCIV, 12, 2, p. 195-2002.
 - I. Barnea, M. Comșa, Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia), MCA, 7, 1961, p. 583.
- 1962** • M. Comșa, A. Rădulescu, N. Harțuche, *Necropola de incinerare de la Castelu*, MCA, VIII, p. 649-660.
- 1969** • M. Comșa, Gh. Constantinescu, *Depozitul de unelte și arme din epoca feudală timpurie de la Dragosloveni (jud. Vrancea)*, SCIV, 19, 3, 1969, p. 425-436.

- M. Comşa, E. Gheanopoulos, *Unelte şi arme din epoca feudală timpurie descoperite la Radovanu (jud. Ilfov)*, SCIV, 20, 4, 1969, p. 617-621.
- 1971** • M. Comşa, D. Ignat, *Gräber aus dem 6. J.-H. in Mediaş*, Dacia, NS, XV, 1971, p. 349-351.
- 1972** • M. Comşa, C. Deculescu, *Un depozit de unelte şi arme din epoca feudală timpurie descoperit la Curcani (jud. Ilfov)*, SCIV, 23, 3, 1972, p. 469-473.
- 1973** • M. Comşa, Gh. Bichir, *Date preliminare cu privire la necropola de la Păuleasca*, SCIV, 24, 2, 1973, p. 317-320.

Lucrări predate spre publicare:

- *Slawen, romanen und protorumänen im karpatendonau raum auf grund der verbrennungsrituale (Glauben, gegenseitige einflüsse)*, articol predat la 23.08.1993 la Plipep pentru BalcanoSlavica, p.15-31.
- *Lés déplacements des slaves vers le Danube pendant les VI-VII ss.*, articol predat la 23.08.1993 la Plipep pentru BalcanoSlavica, p. 7-14

dr. Bogdan Ciupercă
 Prahova County Museum
 of History and Archaeology,
 str. Toma Caragiu 10, 100042,
 Ploieşti, Prahova County, RO.
 e-mail: bogdanciuperca@yahoo.com

TWO NUMISMATIC PUZZLES FROM 1st CENTURY SESTUS*

Mark Fox

Abstract: *The coinage of the Thracian Chersonese remains one of the most understudied ancient coining regions in Eastern Europe, mostly unexcavated so far by archaeologists. Sestus, one of only three coin-issuing cities confirmed to have been active on the peninsula during the Roman period, is a prime example of the meager attention given to these peninsular coinages. This paper seeks to begin to remedy the problem by reattributing two Roman provincial coins of Sestus and offering some additional observations, as a foretaste to an eventual catalog of the city's coinage during the Roman period. Some of the conclusions reached affect not only Sestus, but have implications for the wider world of Roman provincial coinage as well.*

Keywords: *Thrace, Thracian Chersonese, Sestus, Sestos, Coinage, Roman Provincial Coinage, RPC, Julio-Claudian, Flavian, Domitian, Senate.*

I. Introduction.

As well as raising a family, Dr. Maria Comşa also dedicated her life to unraveling the past and restoring to the world what was once lost, hidden or forgotten in her native Romania and beyond. There are many ways to go about this. For Dr. Comşa, it was through the archaeological method, involving countless hours in the field, literally on her hands and knees in search of clues with which to patch together our tattered past. For numismatists, it is mostly (but not entirely) an indoors affair, conducted in libraries, museums, auction houses, coin shows, and within the comfort of home. However, if both sides are thought of as artists (as many archaeologists and numismatists probably are!) one will find that each possesses certain colors that the other doesn't have, or colors that can only be created through the mixing of certain paints from both palettes.

* The fields of numismatics and archaeology are blessed with countless researchers, dealers, and collectors who are more than ready to extend a kind and helping hand. Among those who were instrumental in bringing this project to fruition are: Dr. Alexandra Comşa (without whose assistance and encouragement I would not have been able to finish my research in time); Dr. Andrew Burnett of the British Museum, together with Dr. Dario Calomino, Amelia Dowler, and Richard Abdy; Dr. Angela Berthold of the Münzkabinett of the Staatliche Museen zu Berlin; Dr. Klaus Vondrovec of the Münzkabinett of the Kunsthistorisches Museum Wien; Dr. Michel Amandry of the Cabinet des Medailles of the Bibliothèque nationale de France; Dr. Eva Apostolou of the Coin Department of the Epigraphic and Numismatic Museum, Athens; the staff of the American Numismatic Society, Gorny & Mosch, Münzen & Medaillen, Numismatik Lanz, and Kölner Münzkabinett; Joseph Sermarini of FORVM ANCIENT COINS; Zlatina Gospodinova; Prof. David MacDonald; Robert Effler; and Alberto Tricarico. A special thanks goes to Dr. Francis Jarman for reading an earlier draft of this article and for his "content-changing input," an inside joke that I am certain he will find amusing!

It is with these thoughts in mind that the author presents two 1st century coin discoveries (followed by several smaller findings) concerning the ancient city of Sestus, apparently founded by Thracians¹ and later colonized by Lesbos². It has, apparently, yet to be properly excavated³.

The remains of Sestus, situated on the southwest coast of the Gallipoli peninsula, a part of Turkey's European foothold, is a prime example of a poorly studied ancient city in the region of the Thracian Chersonese. Today it is identified with the location of Akbaş Castle⁴. Directly across its commanding position on the Dardanelles strait (Hellespont), by slightly more than a nautical mile, is Abydus (modern Çanakkale) on the Asian side. Both cities provided the setting for the myth of Hero and Leander, a romantic tale which nevertheless echoes an important truth. Throughout history, the strait between Sestus and Abydus was recognized as an important gateway between Europe and Asia, a blessing in times of peace and a frightening consideration during the many power struggles for control of the peninsula and beyond⁵.

It is probably not too bold to say that military strategists have studied Sestus in greater detail over the centuries than numismatists have of its Roman provincial coinage. Even where the famous Hero and Leander issues of this city are concerned, rarely have they been appreciated beyond their artistry and use as a canvas for the telling of the myth⁶.

It should not come as any surprise, then, that the Sestian coin series as a whole is like an untamed jungle waiting to be cleared and planted with the seeds of research. This paper intends to begin the cultivation process and pave the way for an eventual catalog of the city's Roman provincial coinage (ca. 27 BC–AD 268). The goal of the catalog is to record every type and variety known, present a critical analysis of past research, and extract the surprising wealth of historical, cultural, and technical information contained in the numismatic evidence.

II. RPC I 1739.

The story of this perplexing bronze issue goes at least as far back in the literature as the worn and nearly illegible coin published in volume three of the *Catalogue of Greek Coins in the British Museum*,⁷ and perhaps even earlier.⁸ Barclay Head's description of the coin (Plate 1/1) appears in the catalog as follows:

¹ As implied by Homer (i.e. *Il.* II 836); Isaac 1986, p. 160–161.

² Pseudo-Scymnus, *Ad Nicomedem Regem* 709–710.

³ Bähler 2006, p. 155; Türker 2009, p. 51–53.

⁴ Picard and Reinach 1912, p. 275–276; Isaac 1986, p. 195; Türker, loc. cit.; cf. Bähler, loc. cit.

⁵ The unwelcome visitors included Persia (see Herodotus 4.143), Athens (see Diodorus 16.34.3), and the Seleucid Empire (see Livy 33.38).

⁶ For a discussion of a possible motive behind their minting, see Fox 2014.

⁷ Head, Gardner 1877, p. 200, no. 16 (BMC 16).

⁸ Cf. *Mi Sup.* II, 86, where Mionnet gives the obverse reading "KΛAPI[...]" for a coin in the Millingen Collection, featuring a "tête imberbe diadémée, à droite" (unbearded diademed head, to right) and a lyre reverse with the ethnic "ΣΗΤΙΩΝ."

Domitianus⁹.
 Traces of inscr. Head of Domitianus r., laur.
 Rev. ΣΗΣ ΙΩΝ Lyre.

Understandably, this attribution did not sit well with later researchers. Above all, the four-bar *sigmas* were felt to be anachronistic for the Flavian period. The only other confirmed occurrences of this letter form on the city's Roman provincial coinage is in the obverse legend "ΓΑΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ" of the single issue known for Caligula (RPC I 1742; see Plate 1/2), and probably "ΤΙ ΚΛΑΥΔ ΚΑΙΣΑΡ" on at least some of the bronzes of Claudius (RPC I 1743; see Plate 1.3)¹⁰. Surprisingly, the ethnic on these coins was engraved with lunate *sigmas*, the same form that appears on every other Sestus issue, aside from the puzzling bronze in question. As a result, the editors of *Roman Provincial Coinage I* placed this "Domitian" type under no. 1739, "very tentatively attributed to the youthful Augustus"¹¹. In addition to the BMC coin, a specimen from the Lischine collection was also cataloged in RPC I. Although its current whereabouts are probably unknown, a description of it in Lischine (1902) indicates that this coin is also significantly worn.

It was not until the appearance of a third specimen, in Gorny & Mosch 142 (10 oct. 2005), that numismatists were given some clue as to what the obverse inscription might be. Despite the low state of preservation of even this piece, the G&M cataloger nevertheless proposed the obverse reading "[ΓΑΙΟ]Σ ΚΑ[ΙΣ]Α[Ρ]", and noted that the head was laureate. Ivan Varbanov (2005) followed this plausible identification, but Stefan Shopov (2012) attributed the two coins in RPC I to Augustus and the piece sold by G&M to Caligula. Unfortunately, Shopov's separation is not possible, since RPC I 1739/1 and the G&M coin are clearly die identical!

To take the matter another step further, there are difficulties in attributing RPC I 1739 to either Augustus or Caligula. The imperial laurels do not otherwise begin on Sestus coinage until probably late in the reign of Nero (see section IV.C, below). Also, the lyre depicted on the reverse of RPC I 1739, more properly described as a cithara, is starkly different from the instrument that appears on the confirmed bronzes of Augustus (Plate 1/4). The arrangement of the inscriptions also indicates a post-Augustan date.

This and other evidence led this writer to cautiously place the coin type under Claudius in his catalog, with the suggestion that it was a late issue of fine style, contemporary with the early bronzes of Nero. The recent discovery of a fourth specimen (Plate 1/5), now in the author's collection, decisively changed

⁹ The oldest of the three known British Museum tickets for this coin clearly predates the ticket with the BMC reference. Dr. Andrew Burnett believes it could have been written anytime between 1753–ca. 1840⁵. It, too, identifies the emperor as Domitian.

¹⁰ One obverse and at least two reverse dies for Caligula were used to strike five of seven coins recorded in the author's corpus. For six of seven pieces recorded for Claudius, two obverses and three reverses have been noted, all distinctly different. The use of both lunate and four-bar *sigmas* would suggest that at least two engravers were involved in cutting the dies for each issue.

¹¹ Burnett, Amandry, Ripollès 1992, p. 317.

this view. The coin in question was regrettably cleaned quite carelessly, but the letters 'Δ' (at 7h) and 'M', with enough room in between for an *omicron*, were distinguishable, as they would appear in "ΔOMITIANOΣ." The legible *sigma* (at 1h) on the G&M coin added further support. No other cognomen beginning with a delta, and ending with a sigma, could occupy so much space, while two or more words in the titulature before "KAIΣAP" are very unlikely¹². Finally, the confirmation of a lowercase (W-shaped) omega in the ethnic neatly fits the profile of a Flavian issue. Most surprisingly, these findings vindicate the original verdict of the British Museum, pronounced in the early nineteenth century or earlier!

Most likely this reattributed coin issue dates to Domitian's early reign, his head appearing quite youthful in comparison to his other known depictions on Sestus coinage (Plates 1/6–7). In addition, the cithara on the reverse finds its closest resemblance in style to the instrument depicted on an issue of Vespasian (Plate 1/8).

II. A. Catalog entry for RPC I 1739, from the author's catalog in progress:

D1a *Domitian (81–96)*. Æ unit.

Obv.: ΔOMITIANOΣ KAIΣAP (cw up), laureate head r.

Rev.: ΣΗΣ–TIWN, cithara.

References: BMC 16 corr. ('Ω' instead of 'W'); cf. Lischine 1197; RPC I 1739 corr. (Augustus); Varbanov 2968 corr. (Caligula); Shopov I.B.2 corr. (Augustus) & II.A.1 corr. (Caligula).

Specimens Examined:

(1) Author's Coll. (ex "variana_museum" on eBay [Item #161505964070; sold 12-12-2014]), 18mm, 4.00 g, 6h, 1/1.

(2) Gorny & Mosch 142 (10-10-2005), Lot 1906 (= Varbanov 2968), 17–18mm, 5.91 g, 1/1.

(3) L (= BMC 16 = RPC I 1739/1), 16mm, 4.58 g, 6h, 1/1.

Unexamined/Undetermined:

(4) Lischine 1197 (= RPC I 1739/2), ~15mm.

III. RPC II 360.

This unusual coin type (Plates 1/9–10) is the only pseudo-autonomous issue known, not only from Sestus, but from the whole Thracian Chersonese. It is also likely to be the only Roman provincial in all of Thrace and Moseia to bear a bust of the Roman Senate on its obverse. Only a single die pair has so far been observed, confirmed for seven of the ten pieces recorded in the author's corpus—an impressive testament to the longevity of the dies, the survival of this particular coin issue, or both¹³.

It has been suggested to this writer privately by one German scholar that the portrait of the Senate is actually feminine. However, after a careful

¹² The only known examples before the Severan period are the bronzes of Claudius.

¹³ Based on the coins' provenances, there is no solid hint that any of them were from a hoard.

examination of several high grade specimens, the likelihood is that the bust is masculine, though represented in a novel way, since there was probably no local tradition of minting this personification for the Sestian minters to have recourse to.

The dating of the issue has been variously and tentatively interpreted as Trajanic¹⁴, Flavian¹⁵, or even assigned to the reign of Gallienus¹⁶. Regarding the last suggestion, there are in fact Sestian bronzes known for Gallienus, comprising a single crudely-engraved issue with bilingual inscriptions¹⁷. The style of these bronzes looks nothing like RPC II 360. A Trajanic date is also extremely unlikely on stylistic grounds alone, especially where the cithara is concerned. A Flavian attribution is on firmer ground, but again we are met with similar difficulties.

Looking elsewhere, when we compare the pseudo-autonomous coins with the bronzes of Nero (RPC I 1744; see Plates 1/11–12), several interesting facts emerge. The arrangement and style of the inscriptions on the obverses of both groups are nearly identical, as is the shape of the cithara on the Senate coins when compared to RPC I 1744/5. Undoubtedly the same engraver, or an imitator, was at work. Nevertheless, it is equally important to note that all the bronzes of Nero so far seen by this writer¹⁸ bear a lowercase *omega* in the ethnic while the Senate issue displays the classic form. The first confirmed use of the lowercase form is on the bronzes of Vespasian (Plate 1/8), after which it became a fixture on the city's coinage until at least the end of the Severans.

We have already been made wary of putting too much trust in changing letterforms. And yet, in the case of *omega*, it should not be ignored that its transition from classic to lowercase was, by all appearances, quite smooth at Sestus compared to the tug-of-war between the four-bar and lunate forms of *sigma*.

Where do all of these observations put us? Intriguingly, the evidence seems to be split between Nero and Vespasian. A case could be made for either, but there is also a third possibility: that RPC II 360 was minted during the civil war period of AD 68–69. Certainly many Greek cities were in an uncomfortable position during this time, not knowing who at Rome they should rally behind. What better way, then, to safely express their support for whoever was in power than to temporarily replace the imperial portrait with a personification of the Roman Senate¹⁹?

¹⁴ Burnett, Amandry, Ripollès 1992, p. 317.

¹⁵ Burnett, Amandry, Carradice 1999, p. 77.

¹⁶ Richard Abdy, pers. comm., 23 Jan. 2013: "*It's an old [British Museum] record created in 1982 and long awaiting updates.*"

¹⁷ A thorough discussion of this intriguing issue will be reserved for the author's eventual catalog and perhaps a separate paper.

¹⁸ Representing eighteen specimens struck from *at least* two obverse and five reverse dies.

¹⁹ Compare this with what similarly occurred in the Bosporan Kingdom during the same period; MacDonald 2005, p. 65–66.

III. A. Catalog entry for RPC II 360, from the author's catalog in progress:

PA-S1a Personification of the Roman Senate (time of Nero, the Civil War Period, or Vespasian—AD 54–68, 68–69, or 69–79). Æ unit.

Obv.: IEPA CYN-KAHTOC (cw up), draped bust r.

Rev.: CHC-TIWN (cw down), cithara.

References: Hawkins 1837, p. 239, 1; BMC 13; Molthein 869; Winterthur 1264; RPC II 360; Shopov VII.B.2.

Specimens Examined:

(1) Author's Coll. (ex Numismatik Lanz on eBay [Item #371139543318; sold 9-19-2014]), 20mm, 5.69 g, 6h, 1/1.

(2) Author's Coll. (ex "variana_museum" on eBay [Item #151459239592; sold 11-9-2014]), 17.5mm, 2.89 g, 12h, 1/1.

(3) L (ex Thomas Bruce, 7th Earl of Elgin [1816] = Hawkins 1837, 1 = BMC 13 = RPC II 360/1), 17mm, 3.67 g, 6h, 1/1.

(4) NY 1944.100.16629 (Bequest of Edward Theodore Newell), 18mm, 4.11 g, 6h, 1/1.

(5) P 1914 (= RPC II 360/2), 15mm, 3.62 g, 6h, 1/1.

(6) B I-B, 17mm, 4.05 g, 6h, 1/1.

(7) Winterthur 1264 (ex Imhoof [1915], ex A. O. van Lennep [1901]) 16.4mm, 4.51 g, 6h, 1/1.

Unexamined/Undetermined:

(8) Ancient Collectable Coins on eBay (Item #110700336572; sold 6-18-2011), 16mm, 4.1 g (reverse inscription unconfirmed).

(9) Christie's, Sale 9118 (Dec. 6–7, 1999), lot 570 ("group of 33 Thracian AE").

(10) Wellenheim-Walcher de Molthein Coll. (= Molthein 869), 18mm.

IV. Some Further Observations.

A. Augustus: In February of 2015, the author was fortunate to acquire a very worn example of RPC I 1740 (17mm, 3.24 g, 12h) with a six-pointed star countermark on the obverse, punched behind the neck (Plate 1/13). The shape of the rays, and the punch itself, are distinctly different from either Howgego 431 or 440. Since then, the mark has been observed on a second Sestus provincial of the same, or a similar Julio-Claudian, issue. The near complete obliteration of the coin's obverse by the countermark unfortunately prevents a more precise attribution. It is unlikely that the countermarks were applied later than the Julio-Claudian period.

B. Claudius: Most examples of RPC I 1743 are encountered with a countermark of an eagle with wings open (Howgego 320), placed consistently on the back of the emperor's neck and head. Every cataloger of this issue of Claudius had taken for granted that the emperor's head was laureate, but an uncountermarked specimen in high grade, examined in 2013 from a German private collection, suggests a bare head. More recently, a second coin, struck

from a different pair of dies of finer style, was offered in Numismatik Lanz 160 (15 Jun. 2015), lot 360 (Plate 1/3). It, too, was uncountermarked and retained much of its original details. The head on this piece is clearly bare and was even noted as such by the auction house.

C. *Nero*: The bronzes of Nero, all previously grouped under RPC I 1744, can now be divided into bare and laureate bust varieties. The latter definitely bears a more mature portrait while still preserving Nero's "boyish" expression. The laurel ties hang inconspicuously behind the head and so understandably have been often overlooked in the past. As of this writing, the clearest laureate specimen known to this writer is RPC I 1744/8 (Plate 1/12)²⁰ best viewed when contrasted with a bare-headed coin, such as RPC I 1744/6 (Plate 1/11).

D. *Domitian?*: In March 2013, the auction house Numismatik Lanz offered a strange Sestus Roman provincial in one of their eBay auctions, attributed to Trajan, although only illegible traces of the obverse inscription could be seen (Plate 1/14). A summary description of the coin follows:

Æ Unit, 19mm, 4.4 g.

Obv.: [...], laureate bust r.

Rev.: CHC–TIWN (cw down), cithara.

In this writer's catalog in progress, the coin was tentatively listed under Trajan, despite being markedly different from every other Sestus coin of this emperor in the corpus²¹. In the case of Hadrian, his portraits on the city's coinage are so dissimilar that we can confidently rule him out. The same was also felt about Domitian, under whom the cithara still retained a somewhat shapely appearance on at least one die (Plate 1/7). This view abruptly changed with the study of a coin housed in the Epigraphic and Numismatic Museum in Athens²². The reverse of the said piece was surprisingly found to be a die match to the Lanz coin. The obverse bears a more or less typical portrait of Domitian, of the variety with the inscription beginning clockwise on the left (ΔΟΜΙΤΙΑ) and ending counterclockwise(!) (ΝΟC ΚΑΙCΑΡ) on the right. Because die sharing between different emperors is extremely rare for Sestus²³, the mystery emperor is indeed most likely Domitian, regardless of his perplexing appearance. However, until a better specimen comes to light, it might be wise to leave the door partly open to Nerva. It is worth noting that most emperors from Augustus to Hadrian are represented on Sestus coinage, and a few of the minor gaps (Tiberius and Nerva among them) may yet be filled through new discoveries.

²⁰ This coin was formerly in the second Imhoof-Blumer collection, later acquired from his son, Oskar Bernhard, by the Münzkabinett of the Staatliche Museen zu Berlin in 1928.

²¹ The only attested reverse type for Trajan is the cithara. As of this writing, the author was aware of approximately 6 obverse and 11 reverse dies, by far the largest number cut for this city **recorded** for a single emperor.

²² Published in Mando 2004, no. 102, pl. 7 (SNG Christomanos 102).

²³ The only confirmed example noted by the author so far is a Hero and Leander reverse die of Septimius Severus paired with his son Caracalla (depicted as a youth). For Severus and a discussion of the Hero and Leander coin type, see Fox 2014; for Caracalla, see BMC 18 (this coin now pictured online in the British Museum Collection Database at www.britishmuseum.org/collection, C & M catalog no. GC3p200.18.).

If the coin was indeed struck for Domitian, it represents so far the only issue from Sestus displaying his bust rather than merely his head, a depiction nearly unprecedented for any emperor before the Severan period²⁴.

V. General Conclusions.

Under a veneer of rigid monotony, the Roman provincial coinage of Sestus is teeming with clues to understanding the city and its times, as well as providing insight into its minting habits. It vividly demonstrates for us the dangers of relying too heavily on general shifts in minting practices of a region, when identifying a certain coin or interpreting those of a particular city. Such chronological guides as changing letterforms are very useful indeed, but they can lead researchers down wrong paths if the idiosyncrasies of a given city and/or mint are not also considered.

The preceding point finds particular expression in the classic four-bar *sigma* on Sestus coinage. After the last Greek civic issues were struck in the 1st century BC, the letter eventually gave way to the lunate form on the city's Roman provincial coinage, a process beginning late in the same century and ending late in the next. This overall pattern was followed by many other Greek cities and towns under Roman rule. However, as we have seen, the details of the transition at Sestus were anything but normal. The old *sigma* letterform is absent on the coinage of Augustus, appears only on the obverse of Caligula's bronzes and at least some of Claudius', and then is not seen again until the reign of Domitian, roughly a century and a half later, on both sides of a single issue.

There is no escaping the fact that every one of us is different from one another, with our own set of habits and *modi operandi*. We may complete a certain job satisfactorily, but not in the same amount of time or in the same exact way. This also applies to die cutters. In engraving a die, some might fight against change or be ignorant of new trends and cling to old minting habits for as long as possible, while others might innovate at their earliest opportunity. As we have seen at Sestus, it is possible for the obverse and reverse of a coin to be the work of at least two different engravers with different writing habits.

When considering the coinage of a Roman province or region as a whole, the individuality of a city's coins can be easily overlooked. Even in a peculiar case like Sestus, the period in which the change from four-bar to lunate *sigma* took place does not particularly stand out. Therefore, in attempting to answer numismatic questions of chronology and similar matters, based on changing letterforms or other design elements, cities like Sestus need to be thoroughly studied, inside and out.

²⁴ The only exceptions are possibly some of the bronzes of Hadrian displaying traces of drapery, unnoticed by most researchers.

Bibliography:

- Bäbler 2006** Balbina Bäbler, *Chersonese, Thracian*, in Nigel Wilson (ed.), *Encyclopedia of Ancient Greece*, Routledge, New York, 2006, p. 155.
- Bloesch 1987** Hansjörg Bloesch, *Griechische Münzen In Winterthur, Band 1: Spanien, Gallien, Italien, Sizilien, Moesien, Dakien, Sarmatien, Thrakien, Makedonien, Hellas, Inseln*, Münzkabinett der Stadt Winterthur, Winterthur, 1987.
- Burnett, Amandry, Ripollès 1992** Andrew Burnett, Michel Amandry, Pere Pau Ripollès, *Roman Provincial Coinage, Volume I: From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC–AD 69)*, British Museum Press and Bibliothèque Nationale, London and Paris, 1992.
- Burnett, Amandry, Carradice 1999** Andrew Burnett, Michel Amandry, Ian Carradice, *Roman Provincial Coinage, Volume II: From Vespasian to Domitian (AD 69–96)*, British Museum Press and Bibliothèque Nationale, London and Paris, 1999.
- Fox 2014** Mark Fox, *Hero & Leander*, *The Numismatist*, vol. 127, no. 9, 2014, p. 59–61.
- Hawkins 1837** Edward Hawkins, *Greek Acquisitions prior to 1837*, (unpublished catalog/inventory, British Museum), London, 1837.
- Head, Gardner 1877** Barclay V. Head, Percy Gardner, in Reginald Stuart Poole (ed.), *A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum: The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, etc.* (Printed by order of the Trustees), London, 1877.
- Howgego 1985** Christopher J. Howgego, *Greek Imperial Countermarks: Studies in the Provincial Coinage of the Roman Empire*, Royal Numismatic Society, London, 1985.
- Isaac 1986** Benjamin Isaac, *The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest*, Brill, Leiden, 1986.
- Lischine 1902** Collection C. N. Lischine, *Monnaies grecques: Thrace, Catalogue accompagne de vingtquatre planches en phototypie*, Protat Frères, Mâcon, 1902.
- MacDonald 2005** David MacDonald, *An Introduction to the History and Coinage of the Kingdom of the Bosphorus*, *Classical Numismatic Studies*, No. 5., Classical Numismatic Group, Lancaster (PA) and London, 2005.
- Mando 2004** Mando Oeconomidès, *Sylloge Nummorum Graecorum, Grèce 3. Musée Numismatique d'Athènes, Collection Antoine Christomanos, Première partie: Italie-Eubée*, Académie d'Athènes, Athens, 2004.

- Mionnet 1822** Théodore Edme Mionnet, *Description des médailles antiques, grecques et romaines, Supplement II*, M.-P. Guyot, Paris, 1822.
- Picard, Reinach 1912** Charles Picard, Adolphe-J Reinach, *Voyage dans la Chersonèse et aux îles de la mer de Thrace*, BCH, 36, 1912, p. 275–352.
- Shopov 2012** Stefan Shopov, *Монетосеченето на Тракийския Херсонес през римската императорска епоха (27 г. пр. н. е. – 268 г.)* (= Coinage of the Thracian Chersonese during the Roman era [27 BC – AD 268]), Master's Thesis, Sofia University St. Kliment Ohridski, Sofia, 2012.
- Türker 2009** Ayşe Çaylak Türker, *Early Christian and Byzantine Archaeology on the Valleys around Madytos*, in Mine Kadiroğlu (ed.), *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ*, 3, AKVAD, Ankara, 2009, p. 52–74.
- Varbanov 2005** Ivan Varbanov, *Greek Imperial Coins and Their Values, Volume II: Thrace (from Abdera to Pautalia)*, Adicom Publishers, Bourgas, 2005 (English edition).
- Walcher de Molthein 1895** Léopold Walcher de Molthein (with Achilles Postolacca), *Catalogue de la Collection des Médailles Grecques de M. le Chevalier Léopold Walcher de Molthein*, Rollin et Feuarent and Adolphe Holzhausen, Paris and Vienna, 1895.

Plate I/1. Thrace, Sestus. Domitian (AD 81–96). 16 mm, 4.58 g, 6 h. RPC I 1739/1. Images © Trustees of the British Museum.

Plate I/2. Thrace, Sestus. Caligula (AD 37–41). 20 mm, 5.83 g, 12 h. RPC I 1742 (= RPC II Supp. 1742/5). Photos courtesy of Munzen und Medaillen GmbH, from Münzen & Medaillen 15 (21 Oct. 2004), lot 196.

Plate I/3. Thrace, Sestus. Claudius (AD 41–54). 18 mm, 4.14 g, 12 h. RPC I 1743. Photos courtesy of Numismatik Lanz, from Numismatik Lanz 160 (15 June 2015), lot 360.

Plate I/4. Thrace, Sestus. Augustus (27 BC–AD 14). 16.00 mm, 12 h. RPC I 1740. Photos courtesy of Kölner Münzkabinett Tyll Kroha.

Plate I/5. Thrace, Sestus. Domitian (AD 81–96). 18 mm, 4.00 g, 6 h. RPC I 1739. Author's collection. Photos by author.

Plate I/6. Thrace, Sestus. Domitian (AD 81–96). 17 mm, 4.61 g, 12 h. RPC II 359. Photos courtesy of Gorny & Mosch Giessener Münzhandlung GmbH, from Gorny & Mosch 225, (14 Oct. 2014), lot 1802, taken by Lübke & Wiedemann, Stuttgart.

Domitianus
RPC II 359

Plate I/7. Thrace, Sestus. Domitian (AD 81–96). 18 mm, 4.01 g, 6 h. RPC II 359. Alberto Tricarico collection. Photos by Alberto Tricarico.

Plate I/8. Thrace, Sestus. Vespasian (AD 69–79). 16.8 mm, 3.82 g, 11 h. RPC II 358/6 (= V 33002). Photos courtesy of the Kunsthistorisches Museum, Vienna, taken by Dr. Klaus Vondrovec.

Plate I/9. Thrace, Sestus. Personification of the Roman Senate (circa AD 54–69?). 17 mm, 3.67 g, 6 h. RPC II 360/1. Images © Trustees of the British Museum.

Plate I/10. Thrace, Sestus. Personification of the Roman Senate (circa AD 54–69?). 20 mm, 5.69 g, 6 h. RPC II 360. Author's collection. Photos by author.

Plate I/11. Thrace, Sestus. Nero (as Caesar?) (AD 50–54). 19 mm, 5.66 g, 12 h. RPC I 1744/5. © Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, object no. 18237184. Photos by Lutz-Jürgen Lübke.

Plate I/12. Thrace, Sestus. Nero (as Augustus?) (AD 54–68). 21 mm, 5.07 g, 11 h. RPC I 1744/8. © Münzkabinett der Staatlichen Museen zu Berlin, object no. 18237259. Photos by Lutz-Jürgen Lübke.

Plate I/13. Thrace, Sestus. Augustus (27 BC–AD 14). 17mm, 3.24 g, 12 h. RPC I, 1740. Author's collection. Photos courtesy of Zlatina Gospodinova/Robert Effler.

Plate I/14. Thrace, Sestus. Domitian (?) (AD 81–96). 19 mm, 4.4 g. Unpublished. Photos courtesy of Numismatik Lanz München.

Două enigme numismatice din secolul I al lui Sestus.

Rezumat: *Sistemul monetar al Chersonesului tracic rămâne una dintre cele mai puțin studiate regiuni cu sisteme monetare din Estul Europei, încă insuficient cercetate de către arheologi. Sestus, unul dintre cele trei orașe care emiteau monede confirmate a fi fost active în peninsula în perioada romană, este un exemplu primordial privind atenția minimă care s-a acordat acestor sisteme monetare. Această lucrare caută să remedieze această problemă prin reatribuirea a două monede romane provinciale lui Sestus și să ofere câteva observații suplimentare, ca un preambul al unui eventual catalog al sistemului monetar al orașului respectiv din perioada romană. Unele dintre concluziile la care s-a ajuns afectează nu numai orașul Sestus, ci au și implicații pentru lumea mai largă a sistemelor monetare provinciale romane.*

Cuvinte cheie: *Tracia, Chersonesul tracic, Sestus, Sestos, sistem monetar, sistem monetar roman provincial, RPC, Julio-Claudian, Flavian, Domitian, Senat.*

Mark Fox
Member of the American Numismatic Association,
4380 S. Gordon Ave,
Fremont, Michigan 49412, USA.
e-mail: marktfox@gmail.com

L'APPARITION DES GOTHs DANS L'ESPACE NORD-PONTIQUE ET LES PRELIMINAIRES DU *BELLUM SCYTHICUM*

Constantin C. Petolescu

Résumé: L'histoire de la migration des Goth de Gotiscandza («Scandiagothique») vers la «Scythie», appartient à une tradition tribale indigène et même à une saga héroïque, ayant comme sujet l'*Origo Gothica*. Vers 150, Ptolémée mentionnait déjà les Guthones dans la zone de Vistule. L'archéologie moderne constate qu'il s'agit d'un déplacement progressif de la culture de Wielbark de Poméranie-Mazovie orientale vers la zone nord de la mer Noire, où les Goths firent leur apparition vers la fin du IIe siècle p. C. Depuis là, les sources écrites (ignorées, malheureusement, par les archéologues) enregistrent leurs premiers contacts avec les cités nord-pontiques et l'Empire romain.

Inscription provenant de Motha, en Arabie, datant du 28 février 208 (datation selon l'ère de Bostra): Mnemei'on Gou'qqa, uiJou' ÔErminarivou, praposivtou gentilivwn ejn Moqanoi'ç ajnaqeromevwn ajpgen (omevn) ou ejtw'n idæ, e[ti rbæ, Peritivou kaiv.

Ces Gothi gentiles provenaient des tribus déjà établies au nord de la mer Noire, entraînés probablement dans un conflit avec les forces romaines. Vaincus, ils firent acte de sujétion et firent envoyés justement à l'extrémité de l'Empire, en Arabie.

Mots-cles: migration des Goth, l'espace nord-pontique, l'Empire romain, *bellum scythicum*.

L'histoire de la migration des Goth de Gotiscandza («Scandiagothique») vers la «Scythie», appartient à une tradition tribale indigène et même à une saga héroïque, ayant comme sujet l'*Origo Gothica*¹. Vers 150, Ptolémée mentionnait déjà les Guthones dans la zone de Vistule. L'archéologie moderne constate qu'il s'agit d'un déplacement progressif de la culture de Wielbark de Poméranie-Mazovie orientale vers la zone nord de la mer Noire, où les Goths firent leur apparition vers la fin du IIe siècle p. C. Depuis là, les sources écrites (ignorées, malheureusement, par les archéologues) enregistrent leurs premiers contacts avec les cités nord-pontiques et l'Empire romain².

¹ Voir Herwig Wolfram, *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts*, München, 2001, p. 52; voir aussi idem, *Histoire des Goths*, Paris, 1990, p. 55 sqq. (traduction d'après l'édition américaine, Univ. of California Press, 1988).

² Voir Gh. Diaconu, dans *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, II, București, 1996, p. 200, s. v. *goți*.

1. Inscription provenant de Motha, en Arabie, datant du 28 février 208 (datation selon l'ère de Bostra)³: *"Mnemei'on Gou'qqa, uiJou' ÔErminarivou, praiposivtou gentilivwn ejn Moqanoi'ç ajnaqeromevwn ajpgen (omevn) ou ejtw'n idæ, e[ti rbæ, Peritivou kaiv"*.

Ces *Gothi gentiles* provenaient des tribus déjà établies au nord de la mer Noire, entraînés probablement dans un conflit avec les forces romaines. Vaincus, ils firent acte de sujétion et firent envoyés justement à l'extrémité de l'Empire, en Arabie. Les circonstances de ces événements demeurent inconnues; pour ce qui est de la conspiration perpétuelle des Barbares on peut invoquer une phrase de l'œuvre de Dion Cassius (LXXV, 3): *"Pendant ce temps [196 p. C.], les Scythes, ayant eu dessein de prendre les armes, en furent détournés par des tonnerres et des éclairs mêlés de pluie, et par des foudres qui tombèrent pendant leur délibération et tuèrent trois des principaux d'entre eux"*, on identifie ces Scythes avec les Goths⁴, qui, descendant de la zone de la Mer Baltique, arrivèrent, à la fin du IIe siècle dans l'espace de l'ancienne Scythia.

2. Il y a un quart de siècle, deux archéologues bulgares publiaient une colonne de marbre inscrite, fragmentaire, découverte lors des fouilles dans l'église du palais de Preslav (IVe-Xe s.), réutilisée en tant que matériau de construction⁵. Dans l'édition du professeur polonais Tadeusz Sarnowski, l'inscription est présentée ainsi⁶:

[- - - - -]
 [- - - - -]
 [- - - - -]
leg(ionis) I Ital(icae) [[Al]]ex[[andrianae]],
 5 *militavit b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) et*
cornicul(arius) proc(uratoris),
quot (sic) tiro proficiscens
in bello Bosporano
uouerat et adiuuante
 10 *numen (sic) eius multis*
periculis in barbarico
liberatus sit merito
uotum posuit.

Il s'agit d'une dédicace pour une divinité inconnue, dont le *numen* est évoqué à la ligne 10. Le nom du dédicant a disparu: il s'agirait, peut-être, d'un vétéran de la légion *I Italica*, troupe qui stationnait dans le camp de Novae. La datation de l'épigramme (plus exactement: la date de la rédaction et de la

³ Bulletin épigraphique, 1943, n° 76. Voir M. P. Speidel, *The Roman Army in Arabia*, ANRW II, 8, 1977, p. 712-715; voir aussi C. C. Petolescu, SCIVA, 39, 1988, 3, p. 281-286 (= *Contribuții la istoria Daciei romane*, I, București, 2007, p. 131).

⁴ M. P. Speidel, *op. cit.*, p. 712.

⁵ D. et N. Ovčarov, *Thracia*, 8, 1988, p. 122-129.

⁶ T. Sarnowski, ZPE 87, 1991, p. 137-144 (= AE 1991, 1378).

gravure du texte), de l'époque de Sévère Alexandre, est assurée par le surnom impérial de la légion⁷. Cet anonyme participa, en tant que *tiro*, à un *bellum Bosporanum*; grâce à la divinité, il l'échappa bien et sauf: *multis periculis in barbarico liberatus*. "On ignore à quoi peut se rapporter ce *bellum Bosporanum* qui doit se situer sous le règne de Septime Sévère", ont remarqué en revanche les rédacteurs de l'AE 1991. Selon T. Sarnowski, il s'agirait d'une guerre dans le Royaume du Bosphore, dont le roi, Rhescouporis III, se serait rangé, à l'époque de la guerre civile de 192-193 qui a secoué l'Empire, du côté des adversaires de cet empereur⁸. De même, le mot *barbaricum* signifie le pays barbare d'au-delà des embouchures du Danube et au nord de la mer Noire⁹.

Tenant compte que notre personnage était vers la fin de son service – ou peut-être déjà licencié (c'est la suggestion de l'AE), tel qu'il résulte de l'utilisation du parfait *militavit* –, il s'ensuit qu'il avait été enrôlé vers 210.

3. L'évènement enregistré dans l'inscription de Preslav nous évoque une autre inscription, mise au jour il y a quelques années à Phanagorie en Crimée¹⁰:

ΔΑγαqh'/ Tuvch//
 Basileuvontoi basilevwι Tiberivou ΔΙουλivou
 ÔRhskoupovridoi, uiJou' megavlou basilevwι Sau-
 romavtou, filokaivsaroι kai; filorwmaivou, eujse-
 5 bou'i, th;n stoa;n polevmoi katafqareivsan
 ajnaskeuavsai ejk qemelivwn Beivvbioi ΔΑcai-
 mevnoι tou' Beibivou locago;ι ejk tw'n ijdivwn
 ajpekatevsthse th'i patridivv ejpi; nhssavrcei
 Poplivoi ΔAntimavcou tou' Dhmhtrivou di jejpi;-
 10 meleivai ÔHlivou Mhna/'. ΔEn tw'i
 zifV e[tei kai; mhni; Lwvwwi aV.

⁷ J. Fitz, *Honorific Titles of the Roman Military Units in the 3rd Century*, Budapest-Bonn, 1983, p. 90 sqq. Ce surnom est d'habitude celui de *Severiana*; on remarque pourtant que la forme *Alexandriana* se rencontre aussi sur les tuiles estampillées de la légion *I Italica* de Novae (T. Sarnowski, *Archeologia* (Varsovie), 34, 1983, p. 54-56), sur une inscription trouvée près de Durostorum d'un *p(rimus) p(rius) leg(ionis) XI Cl(audiae) [A]lexandriana[e]* (AE 1972, 504), ainsi que sur deux inscriptions faisant mention à des troupes auxiliaires de Mésie Inférieure (*CIL* III, 7473), et de Dacia Malvensis (AE, 1950, 16 = IDR, III/4, 221).

⁸ T. Sarnowski, *ZPE*, 87, 1991, p. 140-141.

⁹ Le mot *barbaricum* est attesté encore une fois dans une épigraphe de Mésie Inférieure, à *Sacidava* (Musait, dép. de Constantza): AE 1998, 1139 (= C. Scorpan, *Limes Scythiae*, BAR, Int. ser. 88, 1980, p. 210-211, n° 1). Voir aussi deux autres mentions concernant la zone du *limes* germanique: *CIL* X, 216 (*Grumentum*, Italie); *CIL*, XIII, 8274 (= ILS, 278, Cologne).

¹⁰ AE 2006, 1230 (= G. Bongard-Lévine, G. Kochelenko et V. D. Kouznetsov, *CRAI*, 2006, p. 255-278; V. D. Kouznetsov, *VDI*, 256, 2006, p. 156-172; idem, *VDI*, 260, 2007, p. 227-238, n° 1). Traduction: "À la Bonne Fortune. Sous le roi Tiberius Iulius Rhescouporis, fils du grand roi Sauromatès, ami des Césars et ami des Romains, le Pieux, Beibios, fils d'Achaiménès, petit-fils de Beibios, lochage, a reconstruit depuis les fondations le portique ruiné par la guerre, et l'a rétabli à ses frais pour sa patrie, sous le nassarque Poplios, fils d'Antimaque, petit-fils de Démétrios, par les soins d'Hélios, fils de Ménès, en 517, le premier du mois de Loios". Traduction de l'éditeur, assumée d'après l'AE; datation: 220 p. C (an 517 de l'ère du Pont)".

Donc, l'inscription enregistre la reconstruction, en 220, du portique d'un édifice inconnu, ruiné par la guerre; l'épisode consigné par les deux inscriptions daterait approximativement entre 210 et 220.

4. Nous associons volontiers ces informations à celle fournie par une inscription d'Oescus¹¹. L'ancien primipile T. Aurelius Flavinus fut récompensé et avancé par l'empereur Caracalla à deux reprises, la première fois [*ob*] *alacritatem uirtutis / aduersus hostes C[ennos]* (à l'occasion des luttes livrées par cet empereur en 213 contre les Cennes du Rhin inférieur)¹², et ultérieurement (*ob*) *res prospere Ty[rae gest]as*¹³.

Cette autre information concerne les luttes des forces romaines contre quelques ennemis, non mentionnés, qui avaient commis des actes d'agression contre Tyras, cité gréco-romaine située à l'embouchure du fleuve Dniestr.

5. On apprend de la biographie de Caracalla dans l'Histoire Auguste (*Ant. Carac.*, X, 6): *Cum Germanici et Parthici et Arabici et Alamanici nomen adscriberet (nam Alamannorum gentem devicerat), Helvius Pertinacis, filius Pertinaacis, dicitur ioco dixisse: "adde, si placet, etiam Geticus Maximus", quod Getam occiderat fratrem et Gothi Getae dicerentur, quos ille, dum ad Orientem transit, tumultuariis proeliis devicerat*. Comme il s'attribuait les titres de Germanique, Parthique, Arabique et Alamannique – il avait effectivement soumis la nation des Alamans –, Helvius Pertinax, le fils de l'empereur Pertinax, lui lança, dit-on, cette plaisanterie: «Ajoutes-y donc, je t'en prie, celui de Grand Gétique», allusion au fait qu'il avait tué son frère Géta et que l'on donnait le nom de Gètes aux Goths que, pendant son expédition en Orient, il avait battus au cours de confuses échauffourées. Ces *tumultuaria proelia* seraient les opérations militaires de la zone nord-pontique, auxquelles, dans la zone de la cité de Tyras, prit part le centurion (le futur primipile) T. Aurelius Flavinus (v. *supra*).

6. L'historien Dion Cassius (LXXVIII, 6) nous informe de la présence d'éléments barbares dans la garde de l'empereur Caracalla: «Antonin, en effet, avait donné des armes à des Scythes et à des Celtes»; les Scythes pourraient être identifiés ici avec les Goths nord-pontiques, qui se sont rendus en 214, lors de la démonstration militaire romaine dans la zone du rivage de Tyras (Dniestr),

¹¹ CIL, III, 14416 (= ILS, 7178; A,E 1961, 208; IDRE II, 320).

¹² Voir Cassius Dio, LXXVII, 14, 1: *"Il fit la guerre aux Cennes, peuplade celtique..."* Cf. Karlheinz Dietz, *Zum Feldzug Caracallas gegen die Germanen*, in *Studien zu den Militär Grenzen Roms*, III, Stuttgart, 1986, p. 135–138; C. C. Petolescu, *Thraco-Dacica*, 8, 1987, p. 200–202 (= *Contribuții*, I, p. 151–153).

¹³ CIL III, 14416 (= ILS 7178; IDRE II, 320); à la l. 13, la lecture [*adv*] *uersus hostes C[arpos]* a été corrigée par D. Tudor [*adv*] *uersus hostes C[ennos]* (*Latomus* 19, 1960, 2, p. 350–356; modification enregistrée dans *AE* 1961, 208); de même, aux lignes 14–15, la lecture est améliorée *res prospere Ty[rae gestas]* par B. Gerov (*Die Invasion der Carpen im Jahre 214*, in *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy Cambridge 1967*, Oxford, 1971, p. 431–436), suivant le texte d'une autre inscription d'Oescus (*AE*, 1972, 548). Et pourtant, l'ancienne lecture de la ligne 13: [*adv*] *uersus hostes C[arpos]* est reprise par B. Gerov (*loc. cit.*), suivi par Emilia Boilă (*SCIVA*, 24, 1973, 3, p. 435–441). En réalité, la lecture de D. Tudor reste la seule valable, étant acceptée par B. Dobson (*Die Primipilares. Entwicklung und Bedeutung, Laufbahnen und Persönlichkeiten eines römischen Offiziersranges* [Beihefte der Bonner Jahrbücher, 37], Köln-Bonn, 1978, p. 295, nr. 191); voir aussi C. C. Petolescu, *Din nou despre pretinsul război al lui Caracalla contra carpilor*, *SCIVA*, 39, 1988, 3, p. 281–286.

étant ensuite inclus dans la garde impériale (probablement parmi les *equites singulares Augusti*); quant aux Celtes, il s'agit sans doute de *Cenni* vaincus sur le Main en 213.

D'autre part, Hérodien (IV, 13) nous informe que les cavaliers germaniques de la garde ont poursuivi et tué avec les lances le centurion qui avait assassiné Caracalla, en 217, près de Carrhae, en Mésopotamie.

A notre avis, les sources épigraphiques et narratives consignées enregistrent le début des razzias barbares dans les territoires des cités du littoral nord du Pont Euxin et même à l'intérieur du Royaume du Bosphore; par ailleurs, dans une inscription de l'an 221, Rescouporis III s'intitule "*roi du Bosphore et des peuples alentour*"¹⁴, en signe de victoire contre les tribus barbares. L'âme de la coalition barbare étaient sans doute les Goths, qui avaient déjà fait leur apparition dans les steppes nord-pontiques vers la fin du IIe siècle ap. J.-C.

Pour les préliminaires du *bellum Scythicum*, nous proposons de retenir deux autres sources:

7. A propos de l'origine de Maximin le Thrace, l'Histoire Auguste consigne les suivantes (*Maximinus*, I, 5): *hic de vico Thraciae vicino barbaris, barbaro etiam patre et matre genitus, quorum alter e Gothia, alter ex Alanis genitus esse perhibetur* ("On rapporte qu'il avait vu le jour dans un village de Thrace voisin des Barbares et qu'il était même né d'un père et d'une mère barbares, l'un d'origine gothe, l'autre alaine"); voir aussi IV, 4-5: *sub Macrino ... a militia deit et in Thracia in vico, ubi genitus fuerat, possessiones comparavit ac semper cum Gothis commercia exercuit. Amatus est autem unice a Getis quasi eorum civis. Halani quicumque ad ripam veberunt amicum eum donis vicissim recurrentibus adprobabant* ("Sous Macrin [...] il se retira du service, acheta des propriétés en Thrace, dans le village où il était né, et fit sans cesse du commerce avec les Goths. Il inspirait en effet au Goths une affection particulière, comme s'il était leur compatriote. Tous les Alains qui venaient jusqu'à la rive [du fleuve] le reconnaissaient comme leur ami, avec échange réciproque de cadeaux").

Bien que rejetés par la critique historique moderne¹⁵, ces deux passages contenaient peut-être une information plausible; Maximin était semble-t-il d'origine «scythe», descendant d'une population barbare colonisée par l'empereur Septime Sévère (ou même avant lui)¹⁶ dans le territoire de Mésie ou de Thrace.

8. *Res gestae divi Sapor* (inscription à texte trilingue: en perse, parthe et grecque, gravée sur un rocher, à quelques kilomètres au nord de Persépolis)¹⁷: on apprend de cette inscription qu'afin d'affronter les Perses,

¹⁴ CIRB 54.

¹⁵ Voir I. I. Russu, *Elementele traco-getice în Imperiul roman și în Byzantium (veacurile III-VII)*, București, 1976, p. 28-33.

¹⁶ Les guerriers ont été envoyés en Arabie (voir *supra*, note); les femmes, les enfants et ceux incapables de porter des armes ont été semble-t-il colonisés dans le territoire romain.

¹⁷ Edition: A. Maricq, *Syria* 35, 1958, p. 296-360; voir aussi D. Dana, S. Nemeti, *La Dacie dans les Res gestae divi Sapor*, *AMN* 38 (I), 2001, p. 239-257.

l'empereur Gordien III "leva dans tout l'Empire romain une armée de Goths et de Germains" Gordiano;" Kaivsar aJpo; pavsi" th" ÔRwmaivwn ajsth" Gouvqqwn te kai; Germanw'n ejqnw'n duvnamin sunevlexen¹⁸. On peut lier la présence de ces Goths à un passage de la biographie de l'empereur (*Gord.*, XXVI, 4): dans sa route vers l'Orient „il fit route vers la Mésie et, au cours même de la campagne, il anéantit, mit en fuite, chassa et expulsa tous les ennemis qui se trouvaient dans les Thraces" (*fecit i<n>ter in Moesiam atque in ipso procinctu quidquid hostium in Thraciis fuit, delevit, fugavit, expulit atque summovit*); d'un autre passage (XXXIV, 3; contenant une référence à l'ainsi-dite inscription gravée sur le tombeau de Gordien III de Circesus, près de la frontière perse: *Divo Gordiano, victori Persarum, victori Gothorum, victori Sarmatarum, depulsori Romanarum seditionum, victori Germanorum*), on apprend qu'il avait vaincu les Goths, les Sarmates et les Germains. Il est possible que les Barbares qui capitulèrent alors furent enrolés dans le corps expéditionnaire romain et participèrent aux luttes contre les Perses.

En 238, sous les empereurs Maximus et Balbinus, avait déjà débuté la «guerre Scythique» (*fuit et belli Scythici principium...*).

Bibliographie:

AE	<i>L'Année épigraphique</i> , Paris, 1888.
AMN	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca.
ANRW	<i>Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung</i> , ed. Hildegard Temporini, Wolfgang Haase, Berlin – New York, 1972.
BAR	<i>British Archaeological Reports. International series</i> , Oxford
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin.
CIRB	V. V. Struve et alii, <i>Corpus Inscriptionum Regni Bosporani</i> , Moscou – Léningrad, 1965.
IDRE	C. C. Petolescu, <i>Inscriptiones Daciae Romanae externae – Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier – IIIe siècles)</i> , I-II, Bucarest, 1996-2000.
ILS	H. Dessau, <i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , Berlin, 1892-1916.
SCIVA	<i>Studii și cercetări de istorie veche și arheologie</i> , București
SHA	<i>Scriptores Historiae Augustae = Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles</i> , éd. bilingue et trad. en français par André Chastagnol, Paris, 1994.
VDI	<i>Vestnik Drevnei Istorii</i> , Moskva.
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i> , Bonn.

¹⁸ A. Maricq, *loc. cit.*, p. 307, l. 7).

Apariția goților în spațiul nord-pontic și preliminariile "bellum Scythicum".

Rezumat: Istoria migrației goților din Gotiscandza ("Gotiascandinava") către "Scythia" aparține unei tradiții tribal indigene, și chiar unei saga eroice, având ca subiect Origo Gothica. În jurul anului 150, Ptolemeu, menționa deja "Guthonii" în zona Vistulei. Arheologia modernă constată că este vorba de o deplasare progresivă a culturii Wielbark din Pomerania-Mazovia orientală spre zona de la nordul Mării Negre, unde goții și-au făcut apariția spre sfârșitul secolului al II-lea p. Chr. Începând de atunci sursele scrise (ignore, din păcate, de către arheologi) înregistrează primele lor contacte cu cetățile nord-pontice și Imperiul Roman.

Inscripția de la Motha, din Arabia, datând din 28 februarie 208 (datare conform erei din Bostra): Mnemei'on Gou'qqa, uiJou' ÔErminarivou, praiposivtou gentilivwn ejn Moqanoi'ç ajnaqeromevwn ajpgen (omevn)ou ejtw'n idæ, e[ti rbæ, Peritivou kaiv.

Aceste neamuri gotice proveneau din triburi deja stabilite la nordul Mării Negre, probabil antrenate într-un conflict cu forțele romane. Învinse, au făcut act de supunere și au fost trimise la capătul Imperiului, în Arabia.

Cuvinte cheie: migrația goților, spațiul nord pontic, Imperiul Roman, bellum scythicum.

prof. univ dr. Constantin C. Petolescu
Universitatea București,
Facultatea de Istorie,
Bd. Regina Elisabeta 4-12, Sector 5,
cod 030018, București, România.
e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr

VASE DACICE ȘI DE IMPORT CU SEMNE ȘI INSCRIPTII, DIN SITURILE SECOLELOR II – III P. CHR., DESCOPERITE ÎN JUDEȚUL NEAMȚ

George Dan Hânceanu

Rezumat: Printre preocupările arheologilor s-au numărat și siturile dacilor liberi (așezări și necropole). Pe teritoriul județului Neamț s-au identificat numeroase situri din secolele II – III p. Chr., iar unele dintre acestea au fost cercetate exhaustiv sau parțial. În inventarele unor așezări ale dacilor liberi s-au găsit și importante vestigii dacice și de import, care au diferite semne sau inscripții alfabetiforme.

În 15 localități s-au descoperit 18 așezări (Poiana-Dulcești, Roznov și Săbăoani cu câte două așezări fiecare) care conțin 129 de obiecte cu semne, dintre care 49 de vase dacice, 2 obiecte dacice (o piesă de cult și o greutate de la războiul de țesut) și 75 de amfore romane (la care se adaugă trei vase neprecizate). În cazul vaselor dacice, cele mai multe recipiente cu semne sunt cănițele (21), urmate de vasele de provizii (7), străchinile (4), cămile (4), fructierele (3), vasele borcan (3) și de un singur castron (din totalul de 49 de vase fac parte și 6 recipiente neprecizate). În privința semnelor de pe vasele locale, menționăm prezența literei X (pe 13 vase), urmată de Z (pe 7 vase – unul cu două z-uri), W (pe 2 vase), tamgale (pe 8 vase) și săgeți (pe 3 obiecte). Semnalăm și reprezentarea unor litere singulare ori grupuri de litere (M, N, T, Y, UXU, CAC), cruci, linii sau figuri geometrice (triunghi, dreptunghi), antroponime, animale (pești, cal ?). Majoritatea semnelor sunt incizate după ardere (45), mai rar înainte de arderea vaselor (4).

Pe amfore, cele mai numeroase prezențe sunt literele X (pe 6 fragmente), Π (pe 3 fragmente), C (Σ de formă lunară; pe 3 amfore), Y (pe 2 fragmente), Λ (pe 2 fragmente), Φ (pe 2 fragmente), Δ (pe 2 fragmente) și N (pe 2 fragmente). Urmează grupuri de două sau mai multe litere reprezentate pe 27 de fragmente. Litere diferite, singulare, apar pe 8 fragmente. Acestea li se adaugă câte o cruce, un trident, o semilună, tamgale (2), linii și figuri geometrice (6), vase cu semne neprecizate (5), dar și inscripții ilizibile (3). Modul de redare al semnelor, literelor singulare sau inscripțiilor este diferit: prin pictură (pe 28 de exemplare s-a preferat pictura cu vopsea roșie; doar pe unul este cu alb), ștampile imprimate în pasta moale, cu litere în relief (pe 15 fragmente) sau cu litere englife (adâncite; pe 9 fragmente) și incizate înainte de arderea vaselor (pe 6 fragmente) sau după arderea lor (pe 17 fragmente).

Interpretările lor sunt diferite, pentru vasele dacice tamgaua este explicată prin legăturile cu membrii triburilor sarmate, iar crucile și X-urile, ultimele considerate de mulți crucea Sfântului Andrei, sunt justificate prin conjunctura politico-religioasă de la finalul secolului al III-lea, premurgătoare momentului de proclamare a creștinismului ca religie oficială a Imperiului

Roman. Literele singulare de pe amfore reprezintă cantitatea recipientului sau a mărfii transportate, iar inscripțiile redau numele olarilor, atelierelor sau orașele unde se produceau amforele (*Tanais, Olbia, Tyras*).

Cuvinte cheie: *asezări, daci liberi, amfore romane, semne zgâriate, inscripții ștampilate, litere pictate cu vopsea roșie.*

Cultura materială a dacilor liberi a stârnit un real interes din partea specialiștilor, atât în trecut cât și în prezent. Dovadă stau numeroasele situri arheologice identificate prin intermediul perieghezelor, iar o parte însemnată au fost cercetate sistematic: **asezări și necropole** din aceleași puncte, de la Moldoveni – *Gabăra/Dealul Gabăra*¹, Butnărești – *Cucoșeni* (comuna Secueni)², Văleni – *La Moară*³ și Izvoare – *La Cioate* (comuna Bahna)⁴ sau numai **asezări**, precum la Târpești – *Râpa lui Bodai* (comuna Petricani)⁵, Izvoare – *Izvoare* (comuna Dumbrava Roșie)⁶, Piatra Neamț – *Dărmănești*⁷, Poiana – *Siliște*⁸ și

¹ Antonescu 1959, p. 473-475 (fig. 1); Ursachi 1968, p. 112-115 (fig. 1-2); Zaharia N., Petrescu-Dîmbovița, Zaharia Em. 1970, p. 293 (250a.), 604 (pl. CCXXVIII/12a, b); Ursachi 1978, p. 157 (67); Cucos 1992, p. 35 (32.1.a.); Ciubotaru 2005, p. 110 (110) – trimiteri pentru așezare; Antonescu 1959, p. 475-485 (fig. 2-6); Antonescu 1961, p. 449-459 (fig. 1-6); Bichir 1961, p. 253-271 (fig. 1/4); Ursachi 1968, p. 112-117 (fig. 3); Zaharia N., Petrescu-Dîmbovița, Zaharia Em. 1970, p. 293 (250 a.); Bichir 1973b, p. 355, pl. CXXXIX/1; Bichir 1976, p. 294 (fig. 4/1); Ioniță 1982, p. 52-85, fig. 13/1; 17/5; Cucos 1992, p. 35 (32.1.a.); Ciubotaru 2005, p. 110 (110), fig 47 – trimiteri pentru necropolă.

² Bichir 1966, p. 489-509 (fig. 1-12); Bichir 1967, p. 177-199, 216 (fig. 8/1-5; 10/1-6; 12/1-4; 13/1-12; 14/1-9; 15/4-10; 23/13-17); Ursachi 1968, p. 147-149 (fig. 26/1-2; 27/1-15); Bichir 1973b, p. 17-403; Cucos 1992, p. 51 (50.2.c.); Ciubotaru 2005, p. 115 (186) – trimiteri pentru așezare; Bichir 1967, p. 197-224 (fig. 16/1-5; 17/1-4; 18/1, 7-8; 23/1-12; 24/1-3); Ursachi 1968, p. 147 (inclusiv notele 24, 25), 149 (fig. 27/1-13); Bichir 1973b, p. 17-403; Cucos 1992, p. 51 (50.2.d.); Ciubotaru 2005, p. 115 (186) – trimiteri pentru necropolă.

³ Ursachi 1968, p. 119-123 (fig. 5, 6); Ursachi 1970, p. 265-269 (fig. 2-4); Ursachi 1978, p. 161 (111); Ioniță, Ursachi 1988, p. 7; Alexianu 1988a, p. 110 (20); Cucos 1992, p. 16 (11.2.j.); Ciubotaru 2005, p. 118 (237) – trimiteri pentru așezare; Ioniță, Ursachi 1968, p. 211-226; Ursachi 1969b, p. 199-201; Cucos 1969, p. 420; Cucos 1971, p. 579; Ioniță 1982, p. 52-85, fig. 14, 15; Ioniță, Ursachi 1988, p. 7-175; Cucos 1992, p. 16 (11.2.j.); Ciubotaru 2005, p. 118 (237) – trimiteri pentru necropolă.

⁴ Ursachi 1978, p. 156 (60); Ciubotaru 2005, p. 104 (17); Ursachi 2010a, p. 7; Hânceanu 2010c, p. 43 (33) – trimiteri pentru așezare; Dumitroaia 1985, p. 734, 735; Ciubotaru 2005, p. 104 (17); Ursachi 2010a, p. 7-75 (pl. I-XLVI) – trimiteri pentru necropolă.

⁵ Matasă 1938, p. 116; Marinescu-Bîlcu 1962, p. 111-114; Cucos 1969, p. 416; Ursachi 1978, p. 160 (103); Marinescu-Bîlcu 1981, p. 114-122, fig. 224/3-4, 229-240; Alexianu 1988a, p. 110 (19); Cucos 1992, p. 38 (35.3.a.); Dumitroaia 1992a, p. 82, nota 2; Ciubotaru 2005, p. 112 (135); Hânceanu 2010c, p. 47 (70); Diaconu 2012, p. 40 (49).

⁶ Matasă 1938, p. 6-7; Vulpe 1957, p. 276-317; Dumitroaia 1986, p. 318-319; Alexianu 1988a, p. 107 (8), 108 (fig. 2/4-5); Cucos 1992, p. 28 (21.3.a.); Dumitroaia 1992b, p. 291 (20).

⁷ Matasă 1938, p. 128; Nițu, Zamoșteanu I., Zamoșteanu M. 1959, p. 370; Matasă, Zamoșteanu I., Zamoșteanu M. 1961, p. 343-346 (fig. 4-6); Gostar 1969, p. 38, fig. 44; Zaharia N., Petrescu-Dîmbovița, Zaharia Em. 1970, p. 366 (498 c.), inclusiv nota 336; Alexianu 1988a, p. 107, 110 (12); Cucos 1992, p. 39 (36.1.d.); Ciubotaru 2005, p. 103 (2).

⁸ Bichir 1965, p. 675-694 (fig. 2-5, 7/1); Bichir 1966, p. 74-79; Bichir 1967, p. 179-197 (fig. 3; 5/1-4, 6; 9/2, 3, 7-15, 17-19, 21; 11/1-10), 218 (fig. 24/4-8, 11, 12); Ursachi 1968, p. 150 (fig. 28); Cucos 1971, p. 580; Bichir 1973a, p. 97-99 (fig. 1), 101 (fig. 4/3), 102 (fig. 5/1); Bichir 1973b, p. 17-403; Ursachi 1978, p. 157 (75); Ioniță 1982, p. 52-85, fig. 16/1, 4; Alexianu 1988a, p. 110 (14); Cucos 1992, p. 26 (20.2.d.); Ciubotaru 2005, p. 108 (83); Hânceanu 2010c, p. 44 (41).

*Varnița*⁹ (comuna Dulcești), Aldești – *Aldești 2* (comuna Secueni)¹⁰, Săbăoani – *Izlaz*¹¹ Stănița – *Siliște*¹², Tămășeni – *La Siliște*¹³, Gâdinti – *Dealul Manolache*¹⁴, Vlădiceni – *La cânechiște* (comuna Bârgăoani)¹⁵, Simionești – *La Islaz* (comuna Cordon)¹⁶, Săbăoani – *La Izvoare*¹⁷ și *Bisericuță II*¹⁸, Borniș – *Mălești II* (comuna Dragomirești)¹⁹, Homicieni – *La Bendeasca* (comuna Bârgăoani)²⁰, Pâncești – *La Saivane*²¹, Borșeni – *Bulgărie* (comuna Războieni)²², Rocna – *Dealul Morii* (comuna Icușești)²³ și Roșiori – *Țarina Veche* (comuna Dulcești)²⁴

⁹ Bichir 1965, p. 675-694 (fig. 6, 7/2, 9, 10); Bichir 1966, p. 74-79; Bichir 1967, p. 179-197 (fig. 4; 5/5; 6/1-4; 7/1, 2; 9/1, 4-6, 16, 20), 201 (fig. 16/6), 218 (fig. 24/9-10); Cucos 1969, p. 420; Bichir 1973a, p. 101 (fig. 4/1, 2), 103; Bichir 1973b, p. 17-403; Ursachi 1978, p. 157 (76); Ioniță 1982, p. 52-85, fig. 11; 12; 16/5, 7; 25/1-8; Alexianu 1988a, p. 110 (14); Teodor 1991, p. 120 (fig. 2), 159 (28); Cucos 1992, p. 26 (20.2.a.); Ciubotaru 2005, p. 108 (82); Hânceanu 2010c, p. 44 (42).

¹⁰ Ursachi 1968, p. 140-142 (fig. 25/1-13); Mitrea 1980, p. 129; Cucos 1992, p. 50 (50.1b); Ciubotaru 2005, p. 115 (182).

¹¹ Ursachi 1968, p. 156, 158-167 (fig. 35-43); Ursachi 1969a, p. 327-337 (fig. 1-4); Cucos 1969, p. 417; Ursachi 1978, p. 159 (89); Alexianu 1988a, p. 110 (16); Ursachi, Hordilă, Alexianu, Dumitroaia, Monah 1992, p. 148 (8); Cucos 1992, p. 49 (48.1.a.); Dumitroaia 2001, p. 556 (23); Ciubotaru 2005, p. 114 (170), fig. 49/1, 2; Ursachi 2007b, p. 36-60, 295-357 (pl. 26-88).

¹² Ursachi 1968, p. 154 (fig. 32/1-14, 16, 17), 156; Ursachi 1978, p. 159 (95); Cucos 1992, p. 51 (51.1); Ciubotaru 2005, p. 115 (188); Ursachi 2009, p. 62-84 (fig. 3-9, 12-14); Hânceanu 2010c, p. 46 (63).

¹³ Cucos 1976, p. 303; Ursachi 1978, p. 160 (101); Alexianu 1988, p. 110 (18); Cucos 1992, p. 54 (54.1.d.); Ursachi, Hordilă, Alexianu, Dumitroaia, Monah 1992, p. 148, 149 (9); Dumitroaia 1992b, p. 296 (34); Ursachi 2001b, p. 219-270, 272-279, 285, 286 (fig. 1-6; pl. IV/3, 6-8; V/3, 5-12; VI/10-14; VII/1-10; VIII/1-14; IX/2, 4-15; X/1-7; XI/1, 3-7; XII/1-13; XIII/1-15; XIV/1-20; XV/1-6, 10, 11; XVII/1-5, 8, 9, 12-19; XVIII/2-4, 6, 10, 13, 14; XXX/16, 18; XXXII/1-3; XXXIII/6-11; XXXIV-XL; XLVI/12; XLVII/1); Ciubotaru 2005, p. 116 (201); Hânceanu 2010c, p. 47 (68).

¹⁴ Cucos 1976, p. 302; Ursachi 1978, p. 155 (50); Ursachi 2001a, p. 9-38 (pl. III-VIII; XI-XVI; XVII/4-6; XIX-XXVIII); Hânceanu 2010c, p. 43 (26).

¹⁵ Ursachi 1978, p. 161 (115); Dumitroaia 1986a, p. 321; Dumitroaia 1987, p. 294; Alexianu 1988a, p. 108-112 (nr. 21, fig. 2/1-3; 4-5); Alexianu 1988b, p. 146-148; Alexianu 1989, p. 196-197; Teodor 1991, p. 160 (32); Dumitroaia 1992b, p. 297 (39); Ciubotaru 2005, p. 105 (26, 28); Hânceanu 2010c, p. 48 (80).

¹⁶ Ursachi 1978, p. 159 (93); Cucos 1992, p. 47, 48 (44.3.); Ciubotaru 2005, p. 107 (59); Hânceanu 2010c, p. 46 (61); Ursachi 2013, p. 3-133

¹⁷ Ursachi 1978, p. 159 (89); Ursachi, Hordilă, Alexianu, Dumitroaia, Monah 1992, p. 148 (5); Dumitroaia 1994, p. 520 (16.b.); Dumitroaia 1995, p. 312 (12); Dumitroaia 1997, p. 435 (11); Dumitroaia 2001, p. 556 (23); Dumitroaia 2004, p. 443 (17); Ursachi 2007b, p. 66, 68, 70-73, 408-433 (pl. 139-164).

¹⁸ Ursachi 2007b, p. 78-84, 455-493 (pl. 186-224).

¹⁹ Popovici 1990, p. 155-160; Cucos 1992, p. 24, 25 (19.3.d.); Dumitroaia 1995, p. 307 (1); Ciubotaru 2005, p. 107 (68).

²⁰ Petrișor 1987, p. 99-114 (fig. 1-10); Dumitroaia 1987, p. 292, 293; Alexianu 1988a, p. 107 (7); Petrișor 1989, p. 403-405; Teodor 1991, p. 158 (21); Dumitroaia 1992b, p. 290, 291 (19).

²¹ Dumitroaia 1992b, p. 295 (29); Ursachi 2000, p. 83-112 (pl. VII-XXIII); Ciubotaru 2005, p. 111 (122); Hânceanu 2010c, p. 44 (39).

²² Dumitroaia 1992a, p. 92 (127); Dumitroaia 1992b, p. 288 (4); Dumitroaia 1994, p. 510, 511 (3); Dumitroaia 1995, p. 308 (2); Mitrea, Dumitroaia, Ciubotaru 1997, p. 133-145 (fig. 2-8), 158 (fig. 17/1), 166 (fig. 24/2), 188 (fig. 36/1, 2, 4); Dumitroaia 2001, p. 545, 546 (5); Ciubotaru 2005, p. 113 (154), fig. 48.

²³ Ciubotaru 2005, p. 110 (105); Ursachi 2007a, p. 237-270 (pl. I-XXII).

²⁴ Hânceanu 2005, p. 115-122; Hânceanu 2006, p. 159-166; Hânceanu 2007, p. 419-461; Munteanu, Garvăn 2007, p. 533; Hânceanu 2010a, p. 76-87; Hânceanu 2010b, p. 359-393; Hânceanu 2010c, p. 32-65; Garvăn, Munteanu 2010, p. 555; Hânceanu 2011a, p. 16-34; Hânceanu 2011b, p. 230-239; Hânceanu 2011c, p. 63-77; Hânceanu 2012, p. 24-116.

ori doar **necropole**, la David – *În țarină* (comuna Văleni)²⁵ și Săbăoani – *Groapa lui Ghiță*²⁶.

În inventarele siturilor respective (îndeosebi în așezări) s-au găsit, pe lângă o gamă variată de obiecte din lut, os, piatră și metal, fragmente, mai rar vase întregi ori întregibile, cu diverse semne, majoritatea zgâriate după ardere. Ele sunt dispuse la exterior și cu mari excepții în interior (după spargerea vasului). În timp, aceste semne au fost interpretate diferit, fie că sunt însemne cantitative, sarmate ori magico-religioase.

Interesul nostru pentru studierea acestor tipuri de vase dacice și de import, cu semne și inscripții, a condus la strângerea acestor vestigii în cuprinsul articolului de față și distribuirea lor pe o hartă, în vederea observării modului de grupare al siturilor, care să permită emiterea unor ipoteze privind legăturile dintre membrii comunităților respective și semnificația artefactelor în cadrul activităților cotidiene.

Înainte de derulării repertoriului acestor așezări, putem menționa lipsa unor reguli în cazul folosirii tipurilor de vase dacice ori a situării semnelor, într-un anumit loc, aparte al recipientelor. Această situație ne indică modul aleatoriu în care au fost alese vasele și executate semnele. Poate doar în cazul vaselor de import observăm numai prezența amforelor, pe care s-au aplicat, înainte de ardere, ștampile în relief ori ștampile englife, dar și litere sau semne executate înainte de ardere ori incizate după ardere (*graffiti*), iar altele pictate cu vopsea roșie (*tituli picti*).

Repertoriul descoperirilor are la bază toate obiectele dacice și de import, cu semne și inscripții (129 de obiecte din 18 așezări, prezente în 15 localități), publicate până în stadiul actual al cercetărilor:

Catalogul descoperirilor²⁷

1. Borniș – Dragomirești: cu prilejul cercetărilor sistematice din anii 1986-1988 (R. Popovici și S. Teodor), în așezarea din punctul *Mălești II* s-au găsit, pe lângă alte obiecte, următoarele:

a) 1 fragment de vas lucrat la mână din pastă ușor grosieră, de culoare cenușiu-negricioasă. Pe latura exterioară are incizat, după ardere, un antroponim dacic (pl. II/1), scris cu litere latine, mai exact șapte majuscule – **SCORIO**.

Bibliografie: Popovici 1990, p. 155-160 (fig. 1/a-b)

²⁵ Sondaj efectuat în 1970 de I. Ioniță și V. Ursachi, soldat cu descoperirea a șapte morminte de incinerare (rezultate inedite)

²⁶ Ursachi, Hordilă, Alexianu, Dumitroaia, Monah 1992, p. 148 (2); Dumitroaia 1992b, p. 295 (31); Ciubotaru 2005, p. 115 (173); Ursachi 2010b, p. 28-56, 246-282 (pl. 14-50) – trimiteri pentru necropola I; Cucos 1971, p. 580; Cucos 1976, p. 303; Ursachi, Hordilă, Alexianu, Dumitroaia, Monah 1992, p. 148 (3); Dumitroaia 1992b, p. 295 (31); Ursachi 2010b, p. 61-104, 283-341 (pl. 51-109) – trimiteri pentru necropolă II.

²⁷ Localitățile au fost ordonate pe criteriul alfabetic, iar nr.crt. corespunde punctelor situate pe harta planșei I.

Exceptând acest fragment cu antroponim, amintim patru amfore cu inscripții (3 cu *tituli picti* și 1 incizată înainte de ardere)²⁸, din care a fost publicată doar una:

b) 1 amforă romană, de culoare albicioasă, care are pe gât litera grecească Σ, incizată înainte de ardere (pl. II/2).

Bibliografie: Popovici 1990, p. 157, 160 (fig. 3/13).

Obiectele sunt în colecția IAI.

2. Borșeni – Războieni: săpăturile succesive desfășurate în situl din punctul *Bulgărie* (1991-1992 – Gh. Dumitroaia, El. Ciubotaru; 1994-1996 – Gh. Dumitroaia, El. Ciubotaru, I. Mitrea; 1997, 2000-2001 – I. Mitrea, El. Ciubotaru, R. Butnariu) au identificat mai multe niveluri de locuire, printre care și o așezare din secolele II – III p.Chr. În situl respectiv s-a descoperit, printre vasele ceramice, și un fragment de amforă ce are incizat după ardere un semn alfabetiform, respectiv un γ cu piciorul barat (pl. II/3). În campania din 2001 a fost găsit un vas de provizii cu litera Z, incizată după ardere, cu capetele rotunjite și alungite (fig. 7/4).

Bibliografie: Mitrea, Dumitroaia, Ciubotaru 1997, p. 139, 142-fig. 6/3.

Obiectele sunt la MIAPN.

3. Bozieni – Bozieni: într-o perieghză efectuată în 1963 (V. Ursachi) s-a descoperit, în punctul *La Velniță*, o fusaiolă și un gât de amforă (inv. 5.657) de culoare cărămiziu-gălbui care prezintă o inscripție șampilată înainte de ardere. Fragmentul a fost descoperit în zona tezaurului de monede romane (circa 25 denari imperiali într-un vas borcan miniatural, din care s-au recuperat 14)²⁹ și are într-un cartuș oval două litere grecești (ΟΠ). Ștampila a fost dispusă răsturnat pe gâtul de amforă (pl. IX/1; fig. 1/1-1a). Obiectele din apropierea tezaurului denotă prezența în zonă a unei așezări a dacilor liberi.

Bibliografie: Chițescu, Ursachi 1966, p. 704; Ursachi 1978, p. 152 (19); Hânceanu 2010c, p. 41-42 (12).

Fragmentul se află în colecția MIR.

4. Homiceni – Bârgăoani: în perioada săpăturilor sistematice, efectuate în intervalul anilor 1986-1990 (El. Petrișor), în așezarea din punctul *La Bendeasca/La Iaz* s-au descoperit fragmente de amfore romane, specifice tipului **a1**, varianta târzie și doar câteva caracteristice tipului **a3**³⁰. Pe unele amfore sunt semne, majoritatea *tituli picti*, dar și câteva *graffiti*:

a) 1 gât de amforă cu torți, de culoare albicioasă, ce dispune la legătura gâtului cu corpul de litere grecești pictate cu vopsea roșie (pl. III/1a-b) și dispuse pe două rânduri suprapuse (K și I C).

Bibliografie: Petrișor 1987, p. 100, 104 (fig. 1/1-2).

b) 1 fragment de corp de amforă, de culoare albicioasă, care are pictat cu vopsea roșie literele N A (pl. III/3).

Bibliografie: Petrișor 1987, p. 100, 104 (fig. 1/4).

²⁸ Popovici 1990, p. 157, inclusiv nota 8.

²⁹ Chițescu, Ursachi 1966, p. 703-707.

³⁰ Pentru clasificarea amforelor consultă Bichir 1973b, p. 90-91.

c) 1 fragment de corp de amforă, de culoare albicioasă, pe care sunt pictate cu vopsea maro-roșie litere în amestec cu semne (pl. III/2), ușor ilizibile (*ΛΛ+*).

Bibliografie: Petrișor 1987, p. 100, 104 (fig. 1/3).

d) 1 fragment de corp de amforă, de culoare albicioasă, care are pictat cu vopsea maro-roșie litera *Λ* întoarsă (pl. III/4).

Bibliografie: Petrișor 1987, p. 100, 105 (fig. 2/1).

Potrivit interpretărilor³¹, în cazul fragmentului de gât pictat pe două rânduri cu literele *K* și *IC*, prima are valoarea numerică 20, iar celelalte două (*IC*) pot fi de la începutul cuvântului *ισοχειλής* (care se ridică până la vârf) sau *ἰσχυλέος* (uscăt). De asemenea, pentru fragmentul pe care se află literele *ΛΛ*, între care se află o jumătate de liniuță, care poate indica litera *H* în ligatură, s-a propus ca interpretare cuvântul *νηλινής* (ireproșabil).

e) 1 amforă de culoare roșie (păstrată doar zona inferioară), de tip **a3**, prezintă pe corp o *tamga* zgâriată după ardere (pl. IV/1a-b).

Bibliografie: Petrișor 1987, p. 101, 106 (fig. 3/1-2), 111 (fig. 8/2).

f) 1 amforă de culoare roșie (păstrată numai zona inferioară), de tip **a3**, are pe corp zgâriată după ardere o *cruce* (pl. IV/2a-b).

Bibliografie: Petrișor 1987, p. 101-102, 107 (fig. 4/1-2), 113 (fig. 10/2).

Aceste ultime fragmente cu *graffiti* provin dintr-o groapă rituală (notată Gr.13) sau din preajma acesteia, unde au fost aruncate în timpul unui ceremonial religios. De altfel, toate amforele de tip **a3** (amfore-ulcior) au avut, potrivit autoarei, o utilitate rituală în cadrul comunității dacilor liberi de la Homiceni, fapt dovedit de picăturile negre (pl. IV/3) rămase de la lichidul turnat în timpul ceremoniilor și care s-a prelins la exterior³².

Dintr-o altă groapă de cult (notată Gr.12) provin 5 vase întregite (printre care un vas de provizii, cu o cruce cu patru volute pe gât – fig. 7/1 și o fructieră cu o tamga-ca o antenă – fig. 7/3, mai rar întâlnită, similară celei de pe stela funerară de la Tansa – Iași³³) care au zgâriate după ardere 7 semne de tip *tamga* (2 vase au câte două semne), dispuse pe gât, umăr ori în apropierea diametrului maxim. Nu avem alte detalii privind tipul și descrierea semnelor de pe celelalte 3 vase rămase, dintre care două cu câte două semne³⁴. În campania din 1989, în inventarul L.11, s-a descoperit și un vas de provizii lucrat la roată, cenușiu, pe care este incizat, după ardere, un *pește* (fig. 7/2).

Într-o groapă de înhumatie, unde a fost îngropat un câine de talie mare, pe lângă ofrandele alimentare, de sub scheletul animalului, s-a găsit deasupra lui și o amforă-ulcior (de tip **a3**) cu cenușă curată, care avea pe umăr un *semn* neprecizat, zgâriat după ardere. În apropierea amforei, s-au găsit și alte fragmente ceramice (inclusiv un os de bovină), printre care unul de amforă cu același *semn graffitat*³⁵. O altă descoperire provine dintr-una din cele patru

³¹ Alexianu 1988a, p. 107 (nr. 10).

³² Petrișor 1987, p. 101, 107-fig. 4/3, 113-fig. 10/1.

³³ Ursachi 2011, p. 306-307 (fig. 1-2).

³⁴ Petrișor 1989, p. 404.

³⁵ Petrișor 1990, p. 199.

gropi ale L.8, mai exact Gr.27 din zona de acces, unde pe lângă fragmente și cele trei vase restaurate, s-a găsit un fragment de vas dacic lucrat la roată, care avea incizat după ardere un *semn neprecizat*³⁶.

Până la cele două locuințe (notate L.8 și L.11), cercetate în 1988-1989, toate amforele și vasele fragmentare cu semne proveneau din gropi, nu din locuințe ori strat.

Materialul ceramic se află în colecția MIAPN.

5. Izvoare – Dumbrava Roșie: prin cercetările succesive efectuate de-a lungul timpului în situl din punctul *Izvoare* (1923, 1931 – C. Matasă; 1936, 1938-1939, 1942, 1948 – R. Vulpe; 1984 – Șt. Cucos, Gh. Dumitroaia, M. Alexianu, V. Spinei, D. Monah; 1987-1990 – S. Marinescu-Bâlcu, M. Alexianu și El. Ciubotaru) s-au identificat mai multe niveluri de locuire. Pentru nivelul corespunzător secolelor II – III p.Chr. s-a găsit *passim*, în zona B, un fragment de amforă cu semn (ulterior, recuperat din colecția școlii), iar în campania din 1984, tot în zona B, într-o locuință adâncită (L.9), la 0,90m adâncime, s-a descoperit un alt fragment de amforă cu semn:

a) 1 gât de amforă, de culoare cărămizie, pe care s-a incizat după ardere litera *N*, adică *N* (pl. II/5).

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 107 (nr. 17), 108 (fig. 2/4).

b) 1 gât de amforă de culoare cărămizie care are pictat la bază, spre una din torți, litera *Y* (pl. II/6). Conform interpretărilor³⁷, ea poate desemna cantitatea (400) ori prezența unui lichid (cuvântul grecesc *ύρρός* înseamnă lichid). În partea superioară a gâtului se observă urmele de vopsea roșie ale altei inscripții, însă ilizibilă.

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 107 (nr. 16), 108 (fig. 2/5).

Fragmentele sunt la MIAPN.

6. Piatra Neamț – Dărmănești: săpăturile arheologice desfășurate în situl din punctul *Dărmănești* (1931, 1957-1958 – C. Matasă, A. Nițu, Ioana Zamoșteanu, M. Zamoșteanu, A. Buzilă; 1968 – V. Spinei, El. Coman, D. Monah; 2012 – D. Garvăn, S. Ceașu, G. D. Hânceanu) au identificat două niveluri de locuire, o așezare din secolele II – III p.Chr. și un cimitir medieval de la sfârșitul secolului al XIV – prima jumătate a secolului al XV-lea (ambele obiective au fost cercetate exhaustiv în 2012). Anterior anului 2012 s-au descoperit două vase locale (unul fragmentar) și un fragment de amforă:

a) 1 căniță lucrată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie, care are pe gât un semn incizat după ardere sub forma unui *triunghi*, secționat cu o linie verticală (pl. V/8).

Bibliografie: Matasă, Zamoșteanu I., Zamoșteanu M. 1961, p. 345 (fig. 6/8).

b) 1 fragment de fund de cană cenușie, lucrată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie, cu un semn incizat după ardere, sub forma literei **X** cu brațele simple (pl. V/7).

Bibliografie: Garvăn, Hânceanu, Roman, Ceașu 2014, p. 85 (fig. 4/4)³⁸.

³⁶ Petrișor 1990, p. 200.

³⁷ Alexianu 1988a, p. 107 (nr. 16).

³⁸ Descoperit înaintea anului 2012, însă publicat și ilustrat după acest an.

c) 1 fragment dintr-un corp de amforă, de culoare albicioasă, care are incizate, înainte de ardere, literele *CII*, ultima fiind trasată oblic (pl. V/6).

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 107, 110 (nr. 21).

Pe unele fragmente de amfore, descoperite cu prilejul săpăturii preventive din 2012, am remarcat prezența unor pete alungite, similare celor de la Homiceni (dar cu explicații diferite), fapt ce sugerează scurgerea unui lichid pe pereții exteriori vasului (fig. 5/4).

Materialul ceramic, cu semne sau pete, este la MIAPN.

7. Poiana – Dulcești:

7.1. Săpăturile sistematice dintre anii 1961-1970 (Gh. Bichir și V. Ursachi-1961) din așezarea aflată în punctul *Siliște* au permis, printre altele, descoperirea a 2 vase dacice cu semne și 3 fragmente de import cu inscripții:

a) o căniță întreagă lucrată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie, cu suprafața exterioară lustruită, pe care se află două semne identice (incizate după ardere), care imită litera *Z*, situate apropiat, pe corpul și toarta vasului (pl. VII/1).

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 339 (pl. CXXIII/5-6), 343 (pl. CXXVII/1-2).

b) o strachină fragmentară lucrată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie cu un semn incizat, înainte de ardere, sub forma unei *săgeți* (pl. VII/2).

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 367 (pl. CLI/2).

c) 1 gât de amforă de tip **a1**, de culoare albicios-gălbuie, care are în zona torților incizată după ardere litera *A* (pl. VII/3), a cărei valoare numerică este 30.

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 92, 94 (fig. 19); Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 23).

d) 1 fragment de corp de amforă, descoperit în inventarul L.2, cu o inscripție ilizibilă, pictată cu roșu (pl. VII/4).

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 91, 93 (fig. 18/2); Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 26).

e) 1 gât de amforă romană, de tip **a1**, din lut, de culoare cărămizie. Fragmentul are gura de tip colac, gâtul lung, prevăzut cu două torți cu nervură longitudinală. În ruptura corpului se remarcă începutul unei litere, pictată cu roșu. Pare să fie litera grecească *A*, dispusă invers (fig. 4/3-3a). Fragment descoperit în 1961 în Gr.6.

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 374 (pl. CLVIII/3)³⁹.

Cele 5 vase, dacice și de import, se află la IAB și MIR.

7.2. Prin cercetările sistematice efectuate între 1962-1970 (Gh. Bichir) în așezarea din punctul *Varniță*, care se prelungește și spre centrul satului, în punctul *Transformator*, s-au găsit 14 obiecte cu semne (singulare ori grupate). Dintre vestigii, 10 sunt recipiente dacice, întregi (2) ori fragmentare (8) lucrate la roată, din pastă fină, de culoare cenușie sau cărămizie, care au incizate la exterior, după ardere, diferite tipuri de semne, unele fiind similare crucilor în X (*quadrata, immissa, decussata și gammata*). Cele 14 piese (inclusiv cele două modelate la mână – un obiect de cult și o greutate de la războiul de țesut, cărora se adaugă 2 fragmente de amfore) se împart astfel:

³⁹ Autorul nu specifică prezența acestei litere pictate.

a) 3 cănițe cenușii cu câte un semn incizat după ardere, sub forma literei *X* (pl. VI/1-3);

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 338 (pl. CXXII/3), 347 (pl. CXXXI/2), 366 (pl. CL/3).

b) 3 vase (strachină, fructieră, căniță, toate cenușii) cu câte un semn incizat după ardere, sub forma literei *X*, cu brațele superioare și inferioare unite între ele (pl. VI/4-6);

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 304 (pl. LXXXVIII/3), 367 (pl. CLI/1), 368 (pl. CLII/4).

c) 1 vas de provizii cenușiu cu un semn incizat după ardere, sub forma literei *X*, ce are doar brațele superioare unite (pl. VI/7);

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 369 (pl. CLIII/5).

d) 1 căniță cenușie cu un grup de trei litere incizate după ardere, care reprezintă un *X* flancat de două semne identice, dar decalate, sub forma literei *U* (pl. VI/9);

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 368 (pl. CLII/2).

e) 1 fructieră cenușie cu un semn incizat după ardere, sub forma unei *tamga* (pl. VI/10);

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 367 (pl. CLI/3).

f) 1 căniță cenușie cu un *semn zoomorf*, incizat după ardere, care reprezintă un patruped, posibil un cal (pl. VI/11);

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 366 (pl. CL/2).

g) 1 obiect de cult care are pe două laturi incizate după ardere *linii scurte verticale* (pl. VI/12);

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 366 (pl. CL/1).

h) 1 greutate de lut, pentru războiul de țesut (considerată greșit un suport de frigare), cu un semn „magic” incizat înainte de ardere (pl. VI/8), sub forma unei *săgeți* (provine din punctul *Transformator*, unde s-a prelungit așezarea de la *Varniță*).

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 368 (pl. CLII/5).

Pe lângă cele 12 obiecte dacice cu semne incizate s-au găsit și amfore romane fragmentare cu inscripții incizate ori pictate:

i) 1 gât de amforă cu torți, de culoare albicios-gălbuie, descoperit în inventarul L.13, ce are pe gât inscripționate, înainte de ardere, două litere grecești *MY* (pl. VII/5), probabil cu scop cantitativ.

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 92 (fig. 17), 374 (pl. CLVIII/1); Sanie S., Dragomir, Sanie Ș. 1975, p. 207 (tabel, nr.crt. 24); Sanie 1981, p. 145 (tabel, nr.crt. 27); Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 24).

î) 1 gât de amforă de tip **a1**, de culoare albicioasă, găsit în L.8, care are pictat cu vopsea roșie, la îmbinarea cu corpul, litera *C* (Σ de formă lunară) (pl. VII/6).

Bibliografie: Bichir 1973b, p. 91, 93 (fig. 18/1); Sanie S., Dragomir, Sanie Ș. 1975, p. 206 (tabel, nr.crt. 6); Sanie S. 1981, p. 145 (tabel, nr.crt. 6); Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 25).

Cele 14 obiecte, dacice și de import, se află la IAB.

8. Rocna – Icușești: sondajul arheologic efectuat în așezarea din punctul *Dealul Morii/Cotu Morii* (V. Ursachi, 1971) a permis descoperirea unor vase ceramice fragmentare, de factură locală și de import. Printre fragmente s-au găsit și două de amfore cu semne:

a) 1 gât de amforă romană, de tip **a1**, are un semn rotund (ca un *cerc*) incizat înainte de arderea recipientului (pl. V/4).

Bibliografie: Ursachi 2007a, p. 245, 265 (pl. XVII/4).

b) 1 fund de amforă romană cu umbo, de tip **a3**, are incizată după ardere o *linie* oblică (pl. V/3).

Bibliografie: Ursachi 2007a, p. 245, 265 (pl. XVII/3).

Ambele fragmente se află la MIR.

9. Roșiori – Dulcești: săpăturile sistematice desfășurate între anii 2004-2007 (G. D. Hânceanu) în așezarea din punctul *Jarina Veche/La Humărie* au dus la descoperirea unui număr de 4 vase dacice cu semne (două restaurate) și a 2 fragmente de import cu semne:

a) 2 cănițe întregite, lucrate la roată, dintr-o pastă fină, una de culoare cenușie (din Gr.1/2005, 1,90m adâncime), iar alta cărămiziu-maronie (din Gr.1/2005, 1,50m adâncime). Dacă pe ultima cană semnul este sub forma unui *X* cu brațele simple (pl. VIII/1; fig. 6/1), pe cana cenușie semnul imită litera *X* cu extremitățile brațelor întoarse la interior (pl. VIII/2; fig. 6/2). Primul semn este incizat înainte de ardere, iar al doilea după ardere.

Bibliografie: Hânceanu 2005, p.115-122 (pl. III-IV); Hânceanu 2007, p. 440-442 (pl. XI-XII); Hânceanu 2011c, p. 72, 75 (pl. III/2), 77 (pl. V).

b) 1 fragment de cană modelat la roată, din pastă fină, de culoare cenușie, pe care este incizat după ardere un semn, sub forma litera *Z* (asemenea unui fragment din așezarea vecină de la Dulcești – *Siliște*, semnalat anterior). Obiectul a fost găsit în 2005, în Gr.2, la 1,20m adâncime (pl. IX/8; fig. 6/3). Piesă inedită.

c) 1 fragment de la un fund de vas borcan modelat la mână, din pastă cu microprundișuri, cu aspect grosier, de culoare cărămiziu-maronie, pe care este redat prin incizie, pe interior, un semn, în forma literei *X* cu brațe simple (pl. IX/7; fig. 6/4). Semnul a fost realizat după spargerea vasului și re folosirea fragmentului respectiv. Obiectul a fost găsit în 2006, în Gr.2 a Cas.A, la 1m adâncime. Dintre cele 4 semne doar cel de pe cana cărămiziu-maronie a fost realizat înainte de ardere, celelalte fiind incizate ulterior arderii.

Bibliografie: Hânceanu 2011c, p. 72, 75 (pl. III/1).

d) 1 buză de amforă de tip **a3**, de culoare roșie, care are pe gât, sub zona superioară de prindere a torții, urmele unor *linii circulare* succesive, de culoare albă (pl. IX/4; fig. 6/5).

Bibliografie: Hânceanu 2010c, p. 62 (pl. IX/2).

e) 1 fragment din corpul unei amfore romane, de culoare albicios-gălbui, are o *linie oblică*, pictată cu o vopsea roșie (pl. IX/6; fig. 6/6).

Bibliografie: Hânceanu 2010c, p. 63 (pl. X/6).

Cele 6 vase întregi și fragmentare (dacice și de import) se află în colecția MIR.

10. Roznov:

10.1. Săpăturile de salvare întreprinse în 1963 (C. Scorpan) în așezarea din punctul *Dealul Cantemir/La Lutărie* au condus la descoperirea, printre altele, a unor vase dacice și de import fragmentare, care dispun de semne:

a) 1 căniță lucrată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie (restaurată la gură), prevăzută cu o toartă; pe gât are incizat, după ardere, un semn sub forma literei Z, dispusă orizontal (pl. IV/5).

Bibliografie: Scorpan 1971, p. 96 (fig. 1/24)

b) 1 căniță modelată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie (restaurată la gură), care dispune în zona inferioară de un semn incizat, după ardere, sub forma unei săgeți (pl. IV/4).

Bibliografie: Scorpan 1971, p. 96 (fig. 1/23), 97 (fig. 2/18).

c) 1 căniță lucrată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie (s-a păstrat profilul unei jumătăți); în zona tortii are incizat, după ardere, un semn sub forma unui dreptunghi secționat vertical (pl. IV/6; XII/6).

Bibliografie: Scorpan 1971, p. 96 (fig. 1/25), 97 (fig. 2/14).

d) 1 gât de amforă cu un semn (X) pictat cu vopsea roșie.

Bibliografie: Scorpan 1971, p. 84; Scorpan 1976, p. 116; Ursachi 1978, p. 159 (94); Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 30); Hânceanu 2010c, p. 46 (62).

e) 1 gât de amforă care are pictat cu vopsea roșie litera 7 (pl. XII/7).

Bibliografie: Scorpan 1971, p. 84, 97 (fig. 2/15); Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 29).

Toate obiectele descrise se află la MIAPN și au fost descoperite pe teritoriul satului Slobozia, din comuna Roznov, ulterior ambele localități au intrat în componența orașului Roznov.

10.2. În timpul periegezei din 1968 (P. Hălăucescu, A. Buzilă), din punctul *Uzină*, s-a găsit ceramică fragmentară locală și de import. În cazul ultimei categorii, semnalăm un gât de amforă romană de culoare cărămizie, cu o toartă întreagă și una ruptă, ce are în apropiere incizată, după ardere, litera C (Σ de formă lunară), iar pe gât este pictată, cu vopsea roșie, litera 7 (pl. II/4). Această ultimă literă a fost interpretată⁴⁰ ca fiind abrevierea pentru 7($\lambda\chi\upsilon\varsigma$) (*oίvoς*), vinurile dulci fiind mai rar importate.

Bibliografie: Sanie S., Dragomir, Sanie Ș. 1975, p. 194 (fig. 4/3), 196 (nr. 18), inclusiv nota 43, 206 (tabel, nr.crt. 5, 8); Ursachi 1978, p. 158 (85); Sanie S. 1981, p. 142 (nr. 20), 145 (tabel, nr.crt. 5, 8), 154 (pl. 35/3); Cucos 1992, p. 48 (46.1.); Ciobotaru 2005, p. 104 (9); Hânceanu 2010c, p. 45 (54).

Fragmentul se află la MIAPN.

11. Săbăoani – Săbăoani: prin săpăturile sistematice dintre anii 1965-1967, 2001 (V. Ursachi), din punctul *La Izlaz* s-a identificat o așezare a dacilor liberi. În cadrul ceramicii locale s-au găsit vase (9) întregi sau fragmentare lucrate la roată, din pastă fină, de culoare cenușie ori cărămizie, care aveau incizate diferite semne:

⁴⁰ Sanie S. 1981, p. 142 (nr. 20).

a) 1 fund de cană (inv. 30.611) lucrat la roată, din pastă fină, de culoare cenușie, incizat după ardere, cu un semn în forma literei *X*, cu câte două linii de fiecare braț (pl. X/1; fig. 3/4); găsit în stratul S.XIII din 1994.

Bibliografie: Ursachi 2007b, p. 139, 327 (pl. 58/9).

b) 1 căniță fragmentară (inv. 7.047) modelată la roată, din pastă fină, de culoare cărămie, ce dispune pe gât de un semn zgâriat după ardere (pl. X/2; fig. 3/1), în forma literei *W* (suprafața exterioară a vasului este lustruită); descoperită în nivelul S.I, 4.

Bibliografie: Ursachi 2007b, p. 130, 330 (pl. 61/14).

c) 1 căniță lucrată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie, pe gât incizată după ardere cu un semn sub forma literei *Z* (pl. X/3); găsită în stratul S.I.

Bibliografie: Ursachi 2007b, p. 130, 332 (pl. 63/7).

d) 1 căniță fragmentară (păstrată doar zona superioară; inv. 30.612) modelată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie, care are pe gât o *tamga* (pl. X/4; fig. 3/3), incizată după ardere (suprafața exterioară a vasului este lustruită); descoperită în inventarul L.3.

Bibliografie: Ursachi 2007b, p. 130, 139, 332 (pl. 63/14).

e) 1 castron restaurat (inv. 30.661) modelat la roată, din pastă fină, de culoare cenușie, care are pe buză, incizat după ardere, litera *Z*, dispusă invers (pl. X/6; fig. 3/6); găsit în stratul S.II.

Bibliografie: Ursachi 2007b, p. 139, 341 (pl. 72/10).

f) 1 buză de strachină lucrată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie, pe gât incizată după ardere cu un semn în forma literei *M* dispus invers (pl. X/7); descoperită în nivelul S.I.

Bibliografie: Ursachi 2007b, p. 135, 342 (pl. 73/4).

g) 1 buză de cană modelată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie, care are pe corp zgâriat, după ardere, un semn, în forma literei *W* (pl. XI/2); găsită în stratul S.IX.

Bibliografie: Ursachi 2007b, p. 139, 341 (pl. 72/6).

h) 1 căniță (inv. 30.471) din lut, lucrată la roată, de culoare cenușie. De mici dimensiuni, vasul nu are gura păstrată, gâtul este scurt, corpul bombat și fundul inelar. Pe gât are un decor de linii oblice lustruite, iar pe corp dispune de un semn, zgâriat după ardere, sub forma unei *săgeți* (fig. 4/1-1a). Recipientul a fost găsit în 1966, în L.1 din S.II.

Bibliografie: inedit⁴¹.

i) 1 vas borcan întreg (inv. 29) din lut, modelat la roată, de culoare cenușie. De mari dimensiuni, restaurat, vasul este bitronconic, cu buza evazată plat, gâtul scurt, corpul puternic bombat și fundul inelar. Pe fund are incizat anterior arderii un semn sub forma unor cercuri concentrice (fig. 4/2-2a). Recipientul, folosit ca urnă de incinerare, aparține M.2 din S.I (potrivit marcajului de pe vas și din registrul de inventar), descoperit în 1965, la -0,35m adâncime.

⁴¹ Vasul nu a fost inclus în monografia cu așezarea din punctul *La Izlaz* de la Săbăoani.

Bibliografie: inedit⁴².

Exceptând cele 9 vase dacice, întregi sau fragmentare, cu semne, în punctul *La Izlaz*, s-a descoperit o amforă întreagă cu două litere grecești și un fragment de amforă romană cu inscripție:

î) 1 amforă întreagă (inv. 5.725) de culoare gălbui-cărămizie, de tip **a1**, care are pe gât două semne dispuse simetric: unul este incizat înainte de ardere (sub forma literei Δ) iar în latura opusă este un semn pictat cu vopsea roșie, care redată litera grecească *Τ* (pl. XI/1a-d)⁴³; vas descoperit în stratul așezării, S.I *passim*.

Bibliografie: Ursachi 1968, p. 162, 164 (fig. 39/2); Ursachi 1969a, p. 329, 330 (fig. 2/6); Ursachi 1978, p. 159, 176 (fig. 1/1); Ursachi 2007b, p. 138, 349 (pl. 80/7)⁴⁴.

j) 1 gât de amforă (inv. 2.387), de culoare albicios-gălbui, care are pictat cu vopsea roșie, la legătura cu corpul, litera Δ, sub care se distinge (potrivit autorului) începutul unei alte litere, posibil Δ (dispusă invers) sau Φ (pl. X/8; fig. 5/1-1a); descoperit *passim* de S.I.

Bibliografie: Ursachi 2007b, p. 139, 349 (pl. 80/6).

Dintr-un alt punct, *Bisericuța II*, unde s-a cercetat sistematic o altă așezare a dacilor liberi, provin noi vase cu semne (două locale și două de import):

a) 1 căniță fragmentară (păstrată numai zona inferioară; inv. 27.097) lucrată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie, care are pe corp, în zona de sub toarta lipsă, incizate apropiat *două cruci similare* (diferite de acele X-uri, interpretate ca și *Crucea Sfântului Andrei*), realizate după ardere (suprafața exterioară vasului este lustruită) (pl. X/5; fig. 3/2); descoperită în inventarul Gr. 1 din campania 1989.

Bibliografie: Ursachi 2007b, p. 167, 170, 476 (pl. 207/5).

b) 1 fragment de corp din componența unui vas de provizii (inv. 27.098) modelat din pastă fină, de culoare cenușie, care are la exterior zgâriat, după ardere, un semn în forma literei X cu brațele drepte (fig. 3/5); descoperit în inventarul Gr. 1 din campania 1989.

Bibliografie: inedit

c) 1 fragment de corp de amforă (inv. 27.099), de culoare albicioasă, pe care sunt pictate cu vopsea roșie două litere Z și L (pl. X/9; fig. 5/3); găsit în inventarul L.2.

Bibliografie: Ursachi 2007b, p. 170, 485 (pl. 216/2).

⁴² La respectivul mormânt, în monografia de la Săbăoani, apare o altă urnă și nu cea descrisă.

⁴³ Am dorit să fie redesenată pentru a se observa ambele semne, întrucât până acum a fost cunoscută doar prin fotografii generale, alb-negru, iar desenele nu au scos în evidență semnele. Doresc să mulțumesc pentru desenele pieselor (exceptându-le pe cele preluate din publicații) și detaliile privind semnele desenatorului Muzeului de Istorie din Roman, muzeograful Dan Spătariu.

⁴⁴ În majoritatea publicațiilor nu sunt menționate cele două semne amintite, motiv pentru care nu apar în desenul vasului, iar în cazul monografiei lipsesc și la descrierea vaselor cu semne din punctul *La Izlaz* (p. 138-139). Doar în articolul din 1978, cu amfore (trecut la bibliografie), este doar semnul pictat cu vopsea roșie, dar ulterior, în monografie nu sunt amintite.

d) 1 gât de amforă fragmentar, de culoare albicioasă, pe care s-a incizat înainte de ardere litera *X*, cu un braț care se prelungește orizontal (pl. X/10); descoperit în Gr.12.

Bibliografie: Ursachi 2007b, p. 170, 486 (pl. 217/10).

Materialul ceramic din ambele puncte amintite se află în colecția MIR.

12. Tămășeni – Tămășeni: descoperirea întâmplătoare a unui tezaur de monede romane republicane și imperiale (circa 60, recuperate 52)⁴⁵, în 1971, a determinat efectuarea sondajelor din anii 1971, 1987 (V. Ursachi) din punctul *La Siliște/La Cânepiște*, care au dus la identificarea unui sit cu mai multe niveluri de locuire. În cadrul așezării specifice dacilor liberi s-a găsit ceramică locală și de import; în cazul ultimei categorii semnalăm două fragmente de amfore romane cu litere pictate:

a) 1 amforă romană (inv. 6.326), din care s-a păstrat jumătatea superioară, de culoare albicioasă, care are la legătura gâtului cu corpul două litere grecești (Δ și Γ) pictate cu vopsea roșie (pl. V/1; fig. 5/2-2a); descoperită în 1971 în stratul S.II, 8, -0,55m – 0,85m adâncime.

Bibliografie: Ursachi 2001b, p. 247 (pl. XIV/19), 261.

b) 1 fragment de corp de amforă, de culoare albicioasă, pe care sunt pictate cu vopsea roșie aceleași două litere grecești, Δ și Γ (**pl. V/2**), ca pe exemplarul anterior; găsit în 1987, în nivelul S.IV. Potrivit altor păreri⁴⁶, este vorba doar de litera Δ reprezentată prin dimensiuni diferite.

Bibliografie: Ursachi 2001b, p. 247 (pl. XIV/20), 261.

Fragmentele sunt la MIR.

13. Târpești – Petricani: în săpătura arheologică din anul 1962, din așezarea cu nivel din secolele II – III p.Chr, din punctul *Râpa lui Bodai*, s-au descoperit fragmente de vase dacice cu semne și amfore romane cu inscripții:

a) 1 fragment din corpul unui vas de provizii lucrat la roată, din pastă fină, de culoare cărămizie, ce prezintă un semn zgâriat după ardere (spre fundul vasului), în forma literei *X*, cu ambele brațe unite la capete, iar în zona superioară, în triunghiul format, are o linie, ca o *semilună* (pl. XII/1).

Bibliografie: Marinescu-Bîlcu 1981, p. 116, fig. 233/21.

b) 1 strachină modelată la roată, din pastă fină, de culoare cenușie, care are pe fund incizate, după ardere, mai multe linii scurte verticale, deasupra cărora sunt mai multe linii scurte orizontale, toate având aspectul literei *T*, redată de mai multe ori (pl. XII/2).

Bibliografie: Marinescu-Bîlcu 1981, p. 116, fig. 238/6.

c) 1 fragment de amforă care are la baza torții o șampilă în relief, într-un cartuş dreptunghiular fiind literele *XPYM* (pl. V/5; XIII/1a-b). Potrivit interpretărilor, prima șampilă nu este cunoscută pe alte exemplare similare⁴⁷.

Bibliografie: Tudor 1968, p. 395-396 (fig. 2); Sanie S., Dragomir, Sanie Ș 1975, p. 207 (tabel, nr.crt. 20); Marinescu-Bîlcu 1981, p. 116, fig. 235/1a-1b; Sanie S. 1981, p. 145 (tabel, nr.crt. 23); Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 35).

⁴⁵ Ursachi 1997, p. 123-138.

⁴⁶ Alexianu 1990, p. 198 (10) (această interpretare se potrivește mai degrabă fragmentului descoperit în 1971)

⁴⁷ Tudor 1968, p. 395-396 (fig. 2).

d) 1 amforă de culoare cărămizie care are la toartă o șampilă englifă cu litera *O* (pl. XIII/2). Această șampilă este des întâlnită pe amforele de la Tanais și din alte centre nord-pontice⁴⁸.

Bibliografie: Marinescu-Bîlcu 1981, p. 116, fig. 239/1; Sanie S. 1981, p. 142, inclusiv nota 101.

e) 1 fragment de corp de amforă pe care este pictat cu vopsea roșie litera *Θ*, urmată de o hastă de la o altă literă (pl. XII/5).

Bibliografie: Marinescu-Bîlcu 1981, p. 116, fig. 238/4; Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 32).

f) 1 gât de amforă care are la bază incizate înainte de ardere literele *ΤΤ* (pl. XII/4; XIII/3). Potrivit interpretărilor⁴⁹, poate fi începutul unui antroponim precum Tiberius, Titus, Titianus.

Bibliografie: Marinescu-Bîlcu 1981, p. 116, fig. 235/3, 240/5; Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 33).

g) 1 amforă romană care are la baza uneia dintre torți, într-un cartuş oval, litera *Φ* șampilată în relief (pl. XII/3; fig. 7/5).

Bibliografie: Marinescu-Bîlcu 1981, p. 116, fig. 235/2; Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 34).

Fragmentul de la 13c este la IAB, restul fiind la MIAPN.

14. Văleni – Văleni: cercetările sistematice din anii 1959-1963 (1959-1962 – V. Ursachi, M. Ursachi; 1963 – V. Ursachi, I. Ioniță) din așezarea din punctul *La Moară/La Morisică* au permis descoperirea unor complexe închise cu material ceramic local și de import, dar și cu vestigii provenind din stratul de locuire. Printre ele sunt câteva cu inscripții:

a) 1 fragment din gâtul unei amfore albicios-gălbuie (inv. 467), descoperită în 1959, în S.III, Gr.8, care are o șampilă englifă (pl. IX/2; fig. 1/2-2a), din care s-au păstrat literele grecești *ΤΛ* sau *ΤΑ* (vezi Ursachi 1968, p. 122; Ursachi 1970, p. 268). Potrivit interpretărilor⁵⁰, literele *ΤΛ* păstrate (fragmentul este rupt în zona respectivă) ar putea fi din componența cuvântului Πλάτων ce apare pe șampilile cosiene de la Tyras. Conform altei păreri⁵¹, literele de pe fragment sunt *ΤΑ*.

Bibliografie: Ursachi 1968, p. 121-122 (fig. 6/1); Ursachi 1970, p. 267-268 (fig. 4); Sanie S., Dragomir, Sanie Ș 1975, p. 207 (tabel, nr.crt. 30); Ursachi 1978, p. 161 (111); Sanie S. 1981, p. 141, 146 (tabel, nr.crt. 33); Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 37); Ciubotaru 2005, p. 118 (237); Hânceanu 2010c, p. 47 (77).

b) 1 fragment din gâtul unei amfore albicios-gălbuie, cu o șampilă întreagă, în relief (inv. 4.759), descoperită în 1963, în L.23, care are într-un cartuş dreptunghiular literele *ΘΑ* (pl. IX/3; fig. 1/3-3a).

Bibliografie: Sanie S., Dragomir, Sanie Ș 1975, p. 207 (tabel, nr.crt. 18); Ursachi 1978, p. 161 (111); Sanie S. 1981, p. 145 (tabel, nr.crt. 21);

⁴⁸ Sanie S. 1981, p. 142 (nr. 24), inclusiv notele 100-101.

⁴⁹ Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 33).

⁵⁰ Sanie S. 1981, p. 140-141 (nr. 14; inclusiv nota 82), p. 146 (vezi tabelul, nr. crt. 33).

⁵¹ Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 37).

Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 36); Ciubotaru 2005, p. 118 (237); Hânceanu 2010c, p. 47 (77).

c) 1 fund inelar de amforă, scobit, de culoare albicioasă, și refolosit ca fusaioală (inv. 751), care are incizat după ardere litera grecească */7* (pl. IX/5; fig. 1/4-4a-b).

Bibliografie: Ursachi 1968, p. 122; Hânceanu 2010d, p. 239-240, 250 (pl. VII/7).

Acestor obiecte li se adaugă alte 5 fragmente (inv. 8.591-8.595) descoperite în 1963, trei de amfore, de culoare albicios-gălbuie, dintre care două au incizate după ardere litera *X* cu capetele întoarse la exterior (fig. 2/1, 3), iar una are litera *Z* (fig. 2/2). Celelalte două fragmente provin de la vase dacice lucrate la roată, din pastă fină, unul de culoare cenușie, iar altul de culoare roșie. Fragmentul cenușiu are incizată după ardere o *tamga* (fig. 2/5), iar cel roșu are incizat, tot după ardere, un semn care aduce cu litera *Z* (fig. 2/4). Acestor fragmente le adăugăm două cănițe miniaturale, modelate la roată, de culoare cărămidie: dintr-una s-a păstrat doar partea inferioară (inv. 770), care are la partea de jos a torții *trei linii scurte verticale* (fig. 2/7), incizate înainte de ardere; cealaltă cănița a fost restaurată (inv. 2.537) și are pe corp, în preajma gâtului un *N* dispus invers, incizat după ardere (fig. 2/6).

Materialul ceramic este la MIR.

15. Vlădicieni – Bârgăoani: în timpul săpăturilor sistematice desfășurate în perioada anilor 1985-1990 (M. Alexianu), în așezarea din punctul *La cănechiște* (sit ce se prelungește în punctele *Țârna țigănului I* și *Țârna țigănului II*) s-a găsit un număr impresionant de amfore fragmentare cu inscripții, pe unele sunt litere singulare incizate, iar pe altele sunt ștampile cu litere în relief sau adâncite. Câteva fragmente sunt cu *tituli picti*. Primele 20 de fragmente de amfore (rezultate din săpăturile efectuate între 1985-1987) au fost publicate⁵², la care se adaugă alte 14 găsite în cercetările din 1988-1990⁵³ (dintre care 11 publicate și 3 nemenționate)⁵⁴; un total de 34 de vase dacice și amfore cu semne și inscripții grafittate ori ștampilate, cele mai multe întâlnite într-o așezare a dacilor liberi din Moldova. Pentru o mai bună catalogare le vom descrie mai jos, doar pe cele publicate (31):

a) 1 gât de amforă, de culoare cărămiziu-gălbuie, care are în zona de prindere a torților ștampilată o *rozetă cu șase spițe* în relief (pl. XV/1). Potrivit interpretării⁵⁵ ar putea fi un semn grafic sau monogramul lui Hristos.

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 109 (fig. 3/1), 110 (nr. 38).

b) 1 gât de amforă care are în zona de prindere a torților un semn englic în forma literei *X* (pl. XVI/4). Conform interpretărilor⁵⁶ poate fi un simplu semn grafic (o marcă de olar) ori litera grecească *χ*.

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 39), 111 (fig. 4/4).

⁵² Alexianu 1988a, p. 105.

⁵³ Dumitroaia 1992b, p. 297 (39).

⁵⁴ Alexianu 1990, p. 196-199.

⁵⁵ Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 38).

⁵⁶ Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 39).

c) 1 gât de amforă, de culoare cărămizie, care are în partea superioară un semn englic în forma literei *X* (pl. XVI/6).

Bibliografie: Alexianu 1988a, p.110 (nr. 40), 111 (fig. 4/6).

d) 1 gât de amforă, de culoare cărămizie, care are ceva mai jos de locul de prindere al tortilor un cartuş dreptunghiular imprimat inegal. Dintre litere, se observă mai bine două în relief, un *P* și *N*, ultimul întors (pl. XV/5). Prima literă care se vede slab, pare să fie *A*, potrivit autorului descoperirilor care le interpretează⁵⁷ pe toate trei ca fiind părți componente ale unor antroponime precum *Αρνέστης*, *Αρνείος* ori *Αρνάδης*, *Αρνεύς* și altele.

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 109 (fig. 3/5), 110 (nr. 41).

e) 1 fragment de corp de amforă care are într-un cartuş litera *E* șampilată în relief (pl. XIV/5), cel mai probabil începutul unui antroponim⁵⁸.

Bibliografie: Alexianu 1988a, p.110 (nr. 42), 112 (fig. 5/2).

f) 1 gât de amforă, de culoare cărămizie, care are într-un cartuş ușor oval două litere în relief (*IA*), imprimate prin șampilare (pl. XV/4). Autorul le interpretează⁵⁹ ca fiind din componența unor cuvinte precum *Iav*, *Iaς*, *Iayoας*, *Ιατόν* și altele.

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 109 (fig. 3/4), 110 (nr. 43).

g) 1 fragment de corp de amforă, de culoare albicioasă, care are într-un cartuş dreptunghiular o inscripție șampilată în relief. Litera *E* apare în ligatură cu *P*, iar *M* cu *Δ* și *P*. Șampila a fost aplicată invers pe vas (pl. XIV/7). Potrivit interpretărilor⁶⁰, singurul antroponim care conține toate aceste litere este *Θέρμανδρος*.

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 112 (fig. 5/5), 113 (nr. 44).

h) 1 gât de amforă, de culoare cărămizie, care are la bază un cartuş aproximativ dreptunghiular, cu un capăt neimprimat, conține o șampilă cu inscripția în relief (pl. XIV/1) a literelor *KIT* (prima literă fiind întoarsă). Conform interpretărilor⁶¹, inscripția este legată de antroponimul *Κίτρεχουδεις*, cunoscut în Pamfilia.

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 108 (fig. 2/1), 113 (nr. 45).

i) 1 gât de amforă, de culoare cărămizie, care are într-un cartuş oval o inscripție șampilată în relief cu litera *Φ* situată central și înconjurată de literele *O*, *Λ*, *E*, *I* și *Π* (pl. XIV/3). Autorul descoperirilor⁶² nu exclude posibilitatea ca în zona unde se îngustează cartuşul să nu fie alte două litere, cea din dreapta putând fi *E* ori *Θ*.

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 108 (fig. 2/3), 113 (nr. 46).

î) 1 gât de amforă, de culoare gălbuie, care are într-un cartuş dreptunghiular mai multe litere șampilate în relief, dintre care se observă ultima *E* în ligatură cu *P*. Din litera precedentă s-a păstrat doar o hastă ce pare

⁵⁷ Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 41), inclusiv notele 18-19.

⁵⁸ Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 42).

⁵⁹ Alexianu 1988a, p. 110 (nr. 43), inclusiv nota 20.

⁶⁰ Alexianu 1988a, p. 113 (nr. 44), inclusiv nota 22.

⁶¹ Alexianu 1988a, p. 113 (nr. 45), inclusiv nota 23.

⁶² Alexianu 1988a, p. 113 (nr. 46).

a fi (potrivit autorului⁶³) de la litera *Y*. Ștampilă a fost aplicată răsturnat pe vas (pl. XV/3).

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 112 (fig. 3/3), 113 (nr. 47) (eronat autorul face trimitere la fig. 5/2, care apare deja la nr. 42 de la p. 110).

j) 1 gât de amforă, de culoare cărămizie, care are într-un cartuş dreptunghiular o inscripție ștampilată în relief, din care se observă slab literele *ΠΡΟΣ* ori *ΗΡΟΣ* (pl. XIV/4).

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 112 (fig. 5/1); 113 (nr. 48).

k) 1 gât de amforă, de culoare cărămizie, care are la baza unei torți un cartuş oval ce conține litera *Φ* ștampilată în relief (pl. XVI/5).

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 111 (fig. 4/5); 113 (nr. 49).

l) 1 corp de amforă pe care se află incizată, înainte de ardere, litera *Λ* (pl. XIV/6).

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 112 (fig. 5/4); 113 (nr. 50).

m) 1 corp de amforă, de culoare albicioasă, care dispune la mijloc de trei litere ștampilate englice, *POY* (pl. XVI/2). Potrivit interpretărilor⁶⁴, literele provin din antroponimul *Πούφος*.

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 111 (fig. 4/2); 113 (nr. 51).

n) 1 gât de amforă, de culoare cărămizie, care are în zona de prindere a torților o literă ștampilată englifă *C* (*Σ* de formă lunară) (pl. XVI/3), similară celei amintită anterior la Roznov (nr. 10.3).

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 111 (fig. 4/3); 113 (nr. 52).

o) 1 gât de amforă, de culoare albicioasă, ce dispune în zona de prindere a torților de o *semilună subțire*, ștampilată înainte de ardere (pl. XIV/2).

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 108 (fig. 2/2), 113 (nr. 53).

p) 1 corp de amforă, de culoare cărămizie, pe care sunt pictate cu vopsea roșie literele *IE* (pl. XVI/1). Potrivit autorului⁶⁵, pe lângă valoarea numerică a literelor (15), acestea pot fi și începutul unui antroponim grecesc.

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 111 (fig. 4/1); 113 (nr. 54).

r) 1 gât de amforă, de culoare cărămizie, care are pictate cu vopsea roșie (în zona de legătură cu corpul) literele *P*(?) și *I* (pl. XV/7). Poziția lor este răsturnată față de forma amforei.

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 109 (fig. 3/7), 113 (nr. 55).

s) 1 corp de amforă, de culoare albicioasă, pe care se observă hasta unei litere pictată cu vopsea roșie (pl. XV/2).

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 109 (fig. 3/2), 113 (nr. 56).

ș) 1 corp de amforă, de culoare crem, pe care se află incizii, după ardere, *linii drepte și curbe* intersectate (pl. XV/6). Potrivit unor încercări de descifrare⁶⁶, s-a emis ipoteza prezenței literei *A* sau schițarea unei locuințe.

Bibliografie: Alexianu 1988a, p. 109 (fig. 3/6), 113 (nr. 57).

⁶³ Alexianu 1988a, p. 113 (nr. 47)

⁶⁴ Sanie S. 1981, p. 140-141 (nr. 10, 19); Alexianu 1988a, p. 113 (nr. 51).

⁶⁵ Alexianu 1988a, p. 113 (nr. 54).

⁶⁶ Alexianu 1988a, p. 113 (nr. 57), inclusiv nota 27.

Acestor prime 20 de amfore descrise, descoperite între 1985-1987, se adaugă alte 9 fragmente de amfore cu inscripții și semne, găsite între 1988-1989⁶⁷ și 2 fragmente de vase dacice, lucrate la roată (nu specifică tipul), pe care sunt zgâriate după ardere litere grecești: pe un fragment este un Υ , asemenea celui descris la Borșeni, iar pe celălalt literele CAC ⁶⁸. Alte informații privind restul descoperirilor de la Vlădiceni, din campania 1990, nu au apărut, fiind inedite. Cunoaștem doar totalul lor, care se ridică la 34⁶⁹; despre diferența de 3 fragmente sau vase întregi, dacice ori de import, cu semne nu putem oferi informații, fiind nepublicate.

Continuăm descrierea amforelor, cu cele nouă fragmente amintite, publicate dar nedesenate:

t) 1 gât de amforă de culoare cărămizie, cu un cartuș în zona torților, cu șampilă în relief, ce conține literele $\Pi\Omega\Sigma$, ultima imprimată invers.

Bibliografie: Alexianu 1990, p. 197 (1).

ț) 1 gât de amforă de culoare cărămizie, cu ardere secundară, care are în partea superioară o șampilă englifă cu două litere grecești, $\Pi\Lambda$.

Bibliografie: Alexianu 1990, p. 197 (2).

u) 1 gât de amforă de culoare cărămizie ce are o șampilă englifă cu cifra romană VII , aplicată răsturnat.

Bibliografie: Alexianu 1990, p. 197 (3).

v) 1 toartă de la o amforă-ulcior, de tip **a3**, care dispune pe zona mediană de un semn, ca un *trident*, incizat înainte de ardere.

Bibliografie: Alexianu 1990, p. 198 (4).

w) 1 gât de amforă de culoare albicioasă, care prezintă la bază *două semne de tip tamga* (o cruce cu volute și o cruce cu linii) incizate după ardere: primul, sub forma unei cruci cu două volute ce pleacă din extremitățile liniei orizontale în jos, iar alte două volute pornesc din extremitățile de sus a liniei verticale. Pe latura opusă acestui semn este incizată o altă cruce, cu două volute în jos prinse de extremitățile liniei orizontale, iar de la extremitățile liniei verticale pleacă două linii în sens opus. Un semn similar se regăsește pe o strachină de la Poiana-Varnița⁷⁰.

Bibliografie: Alexianu 1990, p. 198 (5).

x) 1 fragment de corp de amforă, de culoare cărămizie, ce are pictat cu vopsea roșie, litera Γ .

Bibliografie: Alexianu 1990, p. 198 (6).

y) 1 fragment de corp de amforă, de culoare cărămizie, pe care s-au pictat două litere, devenite între timp ilizibile.

Bibliografie: Alexianu 1990, p. 198 (7).

z) 1 fragment de amforă de la legătura gâtului cu corpul, de culoare gălbui-cărămizie, care are în zona inferioară pictată cu vopsea roșie o litera, posibil N (păstrată incomplet).

⁶⁷ Alexianu 1990, p. 196-199.

⁶⁸ Alexianu 1988b, p. 146-147.

⁶⁹ Dumitroaia 1992b, p. 297 (39).

⁷⁰ Bichir 1973b, p. 367 (pl. CLI/3).

Bibliografie: Alexianu 1990, p. 198 (8).

z') 1 fragment de amforă, de mari dimensiuni, care are la baza gâtului o literă, pictată cu vopsea roșie, probabil *P* (ștearsă în timp).

Bibliografie: Alexianu 1990, p. 198 (9).

Materialul ceramic este în colecția MIAPN.

Articolul include obiectele publicate și reprezentate grafic de autori sau acele piese semnalate dar nedesenate (unele fiind acum redată prin desen ori fotografie). Nu există o regulă în privința poziționării semnului ori a inscripției, iar pentru vasele dacice nu s-a preferat doar un anumit tip de vas (majoritatea fiind refolosite) ori o anumită culoare, fiind utilizate aleatoriu.

Conform descoperirilor, siturile cu cele mai multe vase dacice cu semne și amfore romane cu inscripții sunt la Vlădiceni – Bârgăoani (34), Poiana – Dulcești (19, în ambele puncte), Homiceni – Bârgăoani (15), Săbăoani (15, în ambele puncte), Văleni (10), Târpești – Petricani (7), Roșiori – Dulcești (6), Roznov (6, în ambele puncte) și Borniș – Dragomirești (5).

TABELUL SITURILOR CARE CONȚIN VASE DACICE CU SEMNE ȘI AMFORE ROMANE CU INSCRIPTII

Nr. crt.	Locul descoperirii	Situl	Tipul de vas	Semnul Inscripția	Mod de redare	Cantitate obiecte
1	Borniș – Dragomirești (punctul <i>Mălești II</i>)	așezare	vas borcan dacic	inscripție cu antroponim dacic scris cu litere latine	zgâriată după ardere	1
1	Idem	idem	amforă	litera Σ	zgâriată după ardere	1
1	Idem	idem	amfore	semne sau litere (neprecizate)	pictate cu vopsea roșie (tituli picti)	3
2	Borșeni – Războieni (punctul <i>Bulgărie</i>)	așezare	amforă	litera y (cu piciorul barat)	zgâriată după ardere	1
2	Idem	idem	vas dacic de provizii	litera Z	zgâriată după ardere	1
3	Bozieni (punctul <i>La Velniță</i>)	așezare	amforă	literele ОП	ștampilă în relief	1
4	Homiceni – Bârgăoani (punctul <i>La Bendeasca</i>)	așezare	amforă	literele K și I C suprapuse	pictate cu vopsea roșie (tituli picti)	1

4	Idem	idem	amforă	literele NA	pictate cu vopsea roșie (tituli picti)	1
4	Idem	idem	amforă	litere și semn ΛΛ+	pictate cu vopsea roșie (tituli picti)	1
4	Idem	idem	amforă	litera Π întors	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1
4	Idem	idem	amforă	tamga	zgâriată după ardere	1
4	Idem	idem	amforă	cruce	zgâriată după ardere	1
4	Idem	idem	vase dacice	tamga (5 semne)	zgâriate după ardere	3
4	Idem	idem	vas dacic de provizii	tamga (cruce cu volute)	zgâriată după ardere	1
4	Idem	idem	fructieră	tamga (ca o antenă)	zgâriată după ardere	1
4	Idem	idem	vas dacic de provizii	pește	zgâriat după ardere	1
4	Idem	idem	vas dacic	semn neprecizat	zgâriat după ardere	1
4	Idem	idem	amfore	semne identice neprecizate	zgâriate după ardere	2
5	Izvoare – Dumbrava Roșie (punctul <i>Izvoare</i>)	așezare	amforă	litera N (adică N)	zgâriată după ardere	1
5	Idem	idem	amforă	litera Y	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1
6	Piatra Neamț (punctul <i>Dărmănești</i>)	așezare	căniță dacică	triunghi secționat	zgâriat după ardere	1

6	Idem	idem	cană dacică	litera X	zgâriată după ardere	1
6	Idem	idem	amforă	literele CII	incizate înainte de ardere	1
7.1	Poiana – Dulcești (punctul <i>Siliște</i>)	așezare	căniță dacică	litera Z (de două ori)	zgâriate după ardere	1
7.1	Idem	idem	strachină dacică	săgeată	incizată înainte de ardere	1
7.1	Idem	idem	amforă	litera Λ	zgâriată după ardere	1
7.1	Idem	idem	amforă	inscripție ilizibilă	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1
7.1	Idem	idem	amforă	litera Δ dispusă invers	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1
7.2	Poiana – Dulcești (punctul <i>Varniță</i>)	așezare	cănițe dacice	litera X	zgâriată după ardere	3
7.2	Idem	idem	strachină dacică	litera X cu brațele unite	zgâriată după ardere	1
7.2	Idem	idem	fructieră dacică	litera X cu brațele unite	zgâriată după ardere	1
7.2	Idem	idem	căniță dacică	litera X cu brațele unite	zgâriată după ardere	1
7.2	Idem	idem	vas dacic de provizii	litera X cu brațele superioare unite	zgâriată după ardere	1
7.2	Idem	idem	căniță dacică	literele UXU	zgâriate după ardere	1
7.2	Idem	idem	fructieră dacică	tamga	zgâriată după ardere	1

7.2	Idem	idem	căniță dacică	semn zoomorf (cal ?)	zgâriat după ardere	1
7.2	Idem	idem	obiect de cult	linii verticale	zgâriate după ardere	1
7.2	Idem	idem	greutate de lut	săgeată	incizată înainte de ardere	1
7.2	Idem	idem	amforă	literele MY	incizate înainte de ardere	1
7.2	Idem	idem	amforă	litera C (Σ de formă lunară)	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1
8	Rocna – Icușești (punctul <i>Dealul Morii</i>)	așezare	amforă	cerc	incizat înainte de ardere	1
8	Idem	idem	amforă	linie oblică	zgâriată după ardere	1
9	Roșiori – Dulcești (punctul <i>Țarina Veche</i>)	așezare	căniță dacică	litera X	incizată înainte de ardere	1
9	Idem	idem	căniță dacică	litera X cu brațele întoarse în interior	zgâriată după ardere	1
9	Idem	idem	vas borcan dacic	litera X	zgâriată după ardere	1
9	Idem	idem	căniță dacică	litera Z	zgâriată după ardere	1
9	Idem	idem	amforă	linie oblică	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1
9	Idem	idem	amforă	linii circulare succesive	pictate cu vopsea albă	1
10.1	Roznov (punctul <i>Dealul Cantemir</i>)	așezare	căniță dacică	litera Z (dispusă orizontal)	zgâriată după ardere	1

10.1	Idem	idem	căniță dacică	săgeată	zgâriată după ardere	1
10.1	Idem	idem	căniță dacică	dreptunghi secționat	zgâriat după ardere	1
10.1	Idem	idem	amforă	litera X	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1
10.1	Idem	idem	amforă	litera Π	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1
10.2	Roznov (punctul <i>Uzină</i>)	așezare	amforă	litera C (Σ de formă lunară) și litera Γ	C zgâriat după ardere și Γ pictat cu vopsea roșie (tituli picti)	1
11.1	Săbăoani (punctul <i>La Izlaz</i>)	așezare	cană dacică	litera X	zgâriată după ardere	1
11.1	Idem	idem	căniță dacică	litera Z	zgâriată după ardere	1
11.1	Idem	idem	căniță dacică	litera W	zgâriată după ardere	1
11.1	Idem	idem	căniță dacică	tamga	zgâriată după ardere	1
11.1	Idem	idem	castron dacic	litera Z (dispusă orizontal)	zgâriată după ardere	1
11.1	Idem	idem	strachină dacică	litera M (dispusă invers)	zgâriată după ardere	1
11.1	Idem	idem	cană dacică	litera W	zgâriată după ardere	1
11.1	Idem	idem	căniță dacică	săgeată	zgâriată după ardere	1

11.1	Idem	idem	vas borcan dacic- urnă	cercuri concentrice	incizate înainte de ardere	1
11.1	Idem	idem	amforă	literele Δ și T	Δ incizată înainte de ardere și T pictată cu vopsea roșie	1
11.1	Idem	idem	amforă	literele Λ și Δ întors, suprapuse	pictate cu vopsea roșie (tituli picti)	1
11.2	Săbăoani (punctul <i>Biserițuț II</i>)	așezare	căniță dacică	două cruci	zgâriate după ardere	1
11.2	Idem	idem	vas dacic de provizii	litera X	zgâriată după ardere	1
11.2	Idem	idem	amforă	literele Z și L	pictate cu vopsea roșie (tituli picti)	1
11.2	Idem	idem	amforă	litera X	zgâriată după ardere	1
12	Tămășeni (punctul <i>La Siliște</i>)	așezare	amfore	literele Δ și Π	pictate cu vopsea roșie (tituli picti)	2
13	Târpești – Petricani (punctul <i>Râpa lui Boda</i>)	așezare	vas dacic de provizii	litera X cu brațele unite	zgâriată după ardere	1
13	Idem	idem	strachină dacică	litera T	zgâriată după ardere	1
13	Idem	idem	amforă	literele XPYM	ștampilă în relief	1
13	Idem	idem	amforă	litera O	ștampilă englifă	1
13	Idem	idem	amforă	litera Θ	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1

13	Idem	idem	amforă	literele TI	incizate înainte de ardere	1
13	Idem	idem	amforă	litera Φ	ștampilă în relief	1
14	Văleni (punctul <i>La Moară</i>)	așezare	amforă	literele Πλ sau ΠΑ	ștampilă englifă	1
14	Idem	idem	amforă	literele ΘΑ	ștampilă în relief	1
14	Idem	idem	fund de amforă (fusaiolă)	litera Π	zgâriată după ardere	1
14	Idem	idem	amfore	litera X cu capetele întoarse	zgâriată după ardere	2
14	Idem	idem	amforă	litera Z	zgâriată după ardere	1
14	Idem	idem	vas dacic de provizii	litera Z	zgâriată după ardere	1
14	Idem	idem	cană dacică	tamga	zgâriată după ardere	1
14	Idem	idem	căniță dacică	litera N dispusă invers	zgâriată după ardere	1
14	Idem	idem	căniță dacică	3 linii scurte verticale	incizate înainte de ardere	1
15	Vlădiceni – Bârgăoani (punctul <i>La cănechiște</i>)	așezare	amforă	rozetă cu șase spițe în relief	ștampilă în relief	1
15	Idem	idem	amfore	litera X	ștampile englife	2
15	Idem	idem	amforă	literele A Π și И (adică <i>И</i>)	ștampilă în relief	1
15	Idem	idem	amforă	litera E	ștampilă în relief	1
15	Idem	idem	amforă	literele IA	ștampilă în relief	1
15	Idem	idem	amforă	litera E în ligatura cu P, iar M cu Δ și P	ștampilă în relief	1
15	Idem	idem	amforă	literele KIT	ștampilă în relief	1

15	Idem	idem	amforă	litera Φ înconjurată de literele O, Λ, E, I și Π.	ștampilă în relief	1
15	Idem	idem	amforă	litera E în ligatura cu P	ștampilă în relief	1
15	Idem	idem	amforă	literele ΠΡΟΣ ori ΗΡΟΣ	ștampilă în relief	1
15	Idem	idem	amforă	litera Φ	ștampilă în relief	1
15	Idem	idem	amforă	litera Λ	incizată înainte de ardere	1
15	Idem	idem	amforă	literele ΡΟΥ	ștampilă englifă	1
15	Idem	idem	amforă	litera C (Σ de formă lunară)	ștampilă englifă	1
15	Idem	idem	amforă	semilună	ștampilă englifă	1
15	Idem	idem	amforă	literele IE	pictate cu vopsea roșie (tituli picti)	1
15	Idem	idem	amforă	literele P (?) și I	pictate cu vopsea roșie (tituli picti)	1
15	Idem	idem	amforă	hasta unei litere	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1
15	Idem	idem	amforă	linii drepte și curbe intersectate	zgâriate după ardere	1
15	Idem	idem	amforă	literele ΠΩΣ, ultima redată invers	ștampilă în relief	1
15	Idem	idem	amforă	literele ΠΙ	ștampilă englifă	1
15	Idem	idem	amforă	cifra VII	ștampilă englifă	1
15	Idem	idem	amforă	un trident	incizat înainte de ardere	1
15	Idem	idem	amforă	2 tamgale	zgâriate după ardere	1

15	Idem	idem	amforă	litera Γ	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1
15	Idem	idem	amforă	inscripție ilizibilă (două litere ?)	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1
15	Idem	idem	amforă	litera N	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1
15	Idem	idem	amforă	litera P	pictată cu vopsea roșie (tituli picti)	1
15.	Idem	idem	vas dacic	litera Y	zgâriată după ardere	1
15.	Idem	idem	vas dacic	literele CAC	zgâriate după ardere	1
15	Idem	idem	vase inedite	-	-	3
În total , în cele 15 localități cu 18 așezări (Poiana-Dulcești, Roznov și Săbăoani cu câte două așezări fiecare) s-au descoperit 129 de vestigii cu semne, dintre care 49 de vase dacice, 2 obiecte dacice (o piesă de cult și o greutate de la războiul de țesut), 75 de amfore romane și 3 vase, cu tipuri și semne nespecificate (ultimele din tabel)						

În cazul vaselor dacice, cele mai multe recipiente cu semne sunt cănițele (21), urmate de vasele de provizii (7), străchinile (4), cănila (4), fructierele (3), vasele borcan (3) și de un singur castron (din totalul de 49 de vase fac parte și 6 recipiente neprecizate: 4 de la Homiceni și 2 de la Vlădiceni). În privința semnelor de pe vasele locale menționăm prezența literei X (pe 13 vase), urmată de Z (pe 7 vase – unul cu două z-uri), W (pe 2 vase), *tamgaua* (8 vase – două cu câte două semne) și *săgeți* (3 obiecte). Semnalăm și reprezentarea o singură dată a unor litere ori grupuri de litere (*M, N, T, Y, UXU, CAC*), cruci, linii sau figuri geometrice (*triunghi, dreptunghi, cercuri concentrice*), un antroponim (*SCORILO*) și animale terestre ori acvatice (*cal și pește*). Majoritatea semnelor sunt incizate după ardere/*graffitate* (45), mai rar înainte de arderea vaselor (4). În privința celor 2 obiecte, piesa de cult are semnul zgâriat după ardere, iar greutatea anterior arderii.

Pe amfore, cele mai numeroase prezențe sunt literele *X* (pe 6 fragmente), *Π* (pe 3 fragmente), *C* (Σ de formă lunară; pe 3 amfore), *Y* (pe 2 fragmente), *Λ* (pe 2 fragmente), *Φ* (pe 2 fragmente), *Δ* (pe 2 fragmente) și *N* (pe 2 fragmente). Urmează grupuri de două sau mai multe litere, reprezentate pe 27 de fragmente. Litere diferite, singulare, apar pe 8 fragmente. Acestea li se adaugă câte o cruce, o semilună, un trident, tamgaua (3 pe două vase) linii și figuri geometrice (6), inscripții ilizibile (3) și semne neprecizate (2 amfore-ulcior la Homiceni și 3 amfore de la Borniș). Modul de redare al semnelor, literelor singulare sau inscripțiilor este diferit: prin pictură (pe 28 de exemplare s-a preferat pictura cu vopsea roșie; excepție unul cu alb, inclus în total), ștampile imprimate în pasta moale, cu litere în relief (pe 15 fragmente) sau cu litere englife (pe 9 fragmente) și incizate înainte de arderea vaselor (pe 6 fragmente) sau după arderea lor (pe 17 fragmente). Numai pe două amfore (fragmentul de la Roznov și exemplarul întreg de la Săbăoani) sunt prezente ambele variante de semne, cel pictat și cel incizat, înainte/după ardere. Pe lângă cele 75 de amfore întregi sau fragmentare descrise (dintre care 29 de la Vlădiceni) se adaugă alte 3 vase inedite, descoperite în 1990 în ultimul sit amintit; fapt pentru care nu cunoaștem tipul de vas, semnul ori modalitatea lor de redare.

În privința semnificațiilor semnelor de pe vasele dacice, acestea au fost multe și variate: litera *X* a fost interpretată de regulă ca fiind crucea Sfântului Andrei ori legată de diferite ceremoniale religioase, premergătoare evenimentului general al răspândirii și recunoașterii religiei creștine ca religie oficială pe teritoriile Imperiului Roman. Semnele de tip *tamga* au fost asociate cu membrii triburilor sarmate, cu care dacii liberi au avut legături și influențe, multe dintre piesele acestora regăsindu-se în inventarele așezărilor și necropolelor carpice (oglinzi, clopoței, pandantive-căldărușă, urne cu torți zoomorfe). În privința altor litere (*M*, *N*, *T*, *U*, *W*, *Z*) nu excludem posibilitatea interpretării lor ca semne cantitative ori ca însemne ale olarilor sau atelierelor acestora. Interesante sunt acele cruci (precum cele două de pe cănița de la Săbăoani – pl. X/5; fig. 3/2), diferit realizate de X-urile amintite, care justifică conjunctura politico-religioasă de la sfârșitul secolului al III-lea, premergătoare evenimentului de importanță majoră desfășurat la Milano în 313 p.Chr.

Pentru amforele romane avem certitudinea, datorită utilizării lor la transportarea lichidelor (ulei de măsline, diverse soiuri de vinuri, fie cel de masă/*vinum* sau mai rar cele nobile, mediteraneene, uneori dulci/*merum*, ambalate, transportate și păstrate temporar în amforele de tip ulcior⁷¹, precum exemplarele de la Homiceni, Roșiori, Piatra Neamț-*Dărmănești*), că literele singulare reprezentau în general capacitatea vasului ori a cantității transportate, iar inscripțiile indică centrele de producție a amforelor (precum Tanais, Olbia, Tyras), numele olarilor sau însemne ale atelierelor. Nu întotdeauna marfa provenea și din locul în care a fost produsă amfora; aceasta putea fi cumpărată dintr-un areal, iar marfa să fie luată dintr-o altă zonă. Multe inscripții nu își

⁷¹ Opaît, 2013, p. 34-37, 43-49, inclusiv nota 146.

găsesc analogii în spațiul vest-pontic și egeic, fapt ce sugerează unele particularități ale zonei nord-pontice, susținută de prezența în număr mare a meșterilor și centrelor de producere a amforelor în acest ultim loc amintit⁷².

Acest total al vestigiilor dacice și de import (129), cu semne și inscripții alfabetiforme, va fi completat pe viitor, prin intermediul noilor descoperiri, dar și în urma publicării pieselor inedite. De asemenea, pentru o imagine generală, care să ne permită asemănări, dar și deosebiri, am avut în vedere și vestigiile cu semne din *davele* de pe Siret⁷³, care să ofere comparații între obiecte și o paralelă privind perpetuarea ori sistarea anumitor aspecte componente, precum semnele utilizate și modul de realizare al acestora.

Conform hărții (pl I) cu răspândirea așezărilor dacilor liberi, care conțin vase cu semne și inscripții, se remarcă 3 grupe cu situri apropiate, însă o aglomerare a lor se observă în cadrul primei grupe, situată pe valea râului Moldova, care cuprinde 10 așezări din nouă localități: Borniș-Dragomirești, Borșeni-Războieni, Bozieni, Homiceni, Vlădiceni-Bârgăoani, Poiana (două puncte), Roșiori-Dulcești, Târpești-Petricani și Văleni. Urmează grupele II și III cu același număr de așezări (4), în tot atâtea localități (3): a doua grupă include siturile de pe valea Siretului (Rocna-Icușești, Săbăoani-ambel puncte și Tămășeni), iar a treia grupă pe cele de pe valea Bistriței (Izvoare-Dumbrava Roșie, Piatra Neamț-*Dărmănești* și Roznov-ambel puncte). Dinamica acestor așezări și numărul mare al descoperirilor, îndeosebi al celor de import, sugerează anumite legături între membrii acestor comunități, dar și relații externe, îndeosebi comerciale cu negustorii din Imperiul Roman. Totodată, prezența în apropierea unor așezări a tezaurilor monetare romane, precum la Bozieni (14 monede), Tămășeni (52 monede), Homiceni (două tezaure, unul de 38, iar celălalt de 661/666 monede) și a importurilor (precum garnitura cu piese de harnașament de la Săbăoani) denotă o viață economică activă, bazată pe schimburi de mărfuri și cu produse contracost. Cele trei râuri amintite înlesneau practicarea comerțului, amforele romane cu uleiuri și vinuri ajungeau pe „calea apelor” în spațiul locuit de dacii liberi. Spre exemplu, în așezarea de la Roșiori-Dulcești am descoperit un număr de 215 fragmente de amfore romane (un singur recipient întregit)⁷⁴ care indică o amplă relație comercială a comunității cu negustori ai imperiului, care puteau transporta amforele pe apă, cu ajutorul bărcilor, de la Dunăre pe Siret, iar ultima parte a călătoriei era înlesnită de afluentul acestuia, Moldova.

Astfel de legături au existat și au fost evidențiate anterior de alți specialiști, care au extins aria de cercetare la întreg spațiul Moldovei⁷⁵, încercând o regionalizare sau organizare a dacilor liberi pe baza studiului acestor semne și inscripții.

⁷² Alexianu 1990, p. 199.

⁷³ Pentru articolul privind semnele din *davele* de pe Siret, pentru început cetățile geto-dacice de la Brad și Răcățău, vezi articolul subsemnatului, *Artefactele geto-dacice și de import, cu semne și inscripții, din cele două dave din județul Bacău*, în *AMT*, XI, 2015 (în curs de publicare).

⁷⁴ Pentru amănunte vezi Hânceanu 2010c, p. 32-65.

⁷⁵ Ioniță 1982, p. 76-85; Ursachi 2007b, p. 169-170.

Indiferent că avem de-a face cu semne cantitative ori religioase, numărul lor indică o intensă circulație a mărfurilor, atât pe plan local, între membrii comunităților mai apropiate (precum cei din așezările de la Poiana și Roșiori-Dulcești, situație sugerată și de similitudinile dintre vase și semne⁷⁶) cât și pe plan extern, prin legături comerciale succesive, însoțite de o circulație monetară pe măsura activității economice.

Bibliografie:

- Alexianu 1988a** M. Alexianu, *Răspândirea amforelor cu inscripții pe teritoriul dacic liber din estul României*, ArhMold, XII, 1988, p. 105-116.
- Alexianu 1988b** M. Alexianu, *Considerații asupra așezării dacilor liberi de la Vlădiceni, comuna Bîrgăoani, județul Neamț*, SympThrac, 6, 1988, p. 146-148.
- Alexianu 1990** M. Alexianu, *Noi descoperiri de amfore cu inscripții și semne în teritoriul dacic liber, est-carpatic (sec. II-IIIe.n)*, SympThrac, 8, 1990, p. 196-199.
- Antonescu 1959** I. Antonescu, *Săpăturile de la Gabăra – Porcești*, MCA, VI, 1959, p. 473-485.
- Antonescu 1961** I. Antonescu, *Săpăturile arheologice de la Gabăra*, MCA, VII, 1961, p. 449-459.
- Bichir 1961** Gh. Bichir, *Unele observații cu privire la necropolele de tip Poienestî din Moldova și relațiile acestor necropole cu lumea sarmată*, SCIV, t.12, nr. 2, 1961, p. 253-271.
- Bichir 1965** Gh. Bichir, *Noi contribuții la cunoașterea culturii materiale a carpilor*, SCIV, t.16, nr. 4, 1965, p. 675-694.
- Bichir 1966** Gh. Bichir, *Cuptoarele de ars ceramică din cadrul culturii Vârtescoiu-Poienestî. Un atelier de olărie descoperit la Butnărești*, SCIV, t.17, nr. 3, 1966, p. 489-509.
- Bichir 1967** Gh. Bichir, *La civilisation des Carpes (IIe-IIIe siècles de n.è) à la lumière des fouilles archéologiques de Poiana-Dulcești, de Butnărești et de Pădureni*, Dacia, NS, XI, 1967, p. 177-224.
- Bichir 1973a** Gh. Bichir, *Șantierul arheologic de la Poiana-Dulcești*, MCA, X, 1973, p. 97-103.
- Bichir 1973b** Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973
- Bichir 1976** Gh. Bichir, *Les Daces libres de l'époque romaine à la lumière des données archéologiques*, TD, 1976, p. 287-307

⁷⁶ Pentru detalii vezi Hânceanu 2011c, p. 63-77.

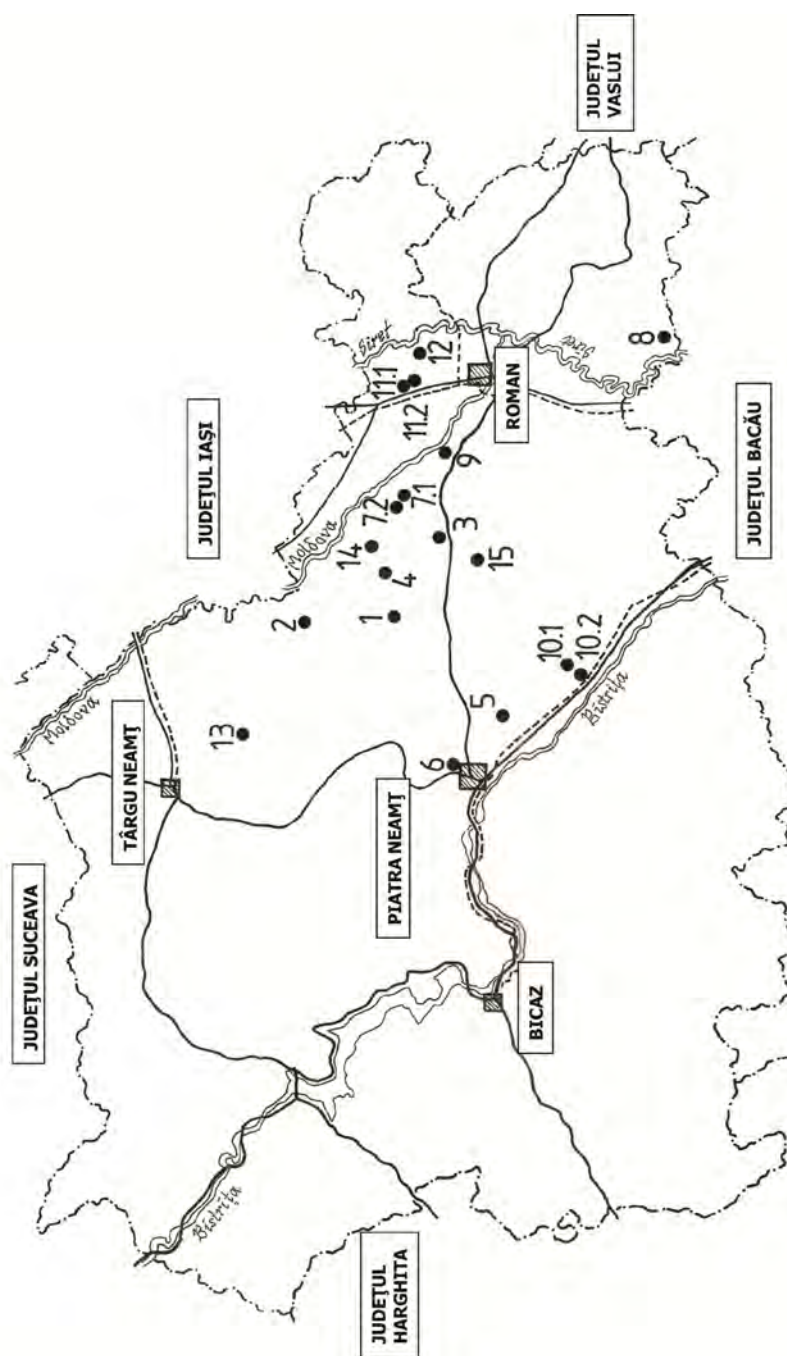
Chițescu, Ursachi 1966	M. Chițescu, V. Ursachi, <i>Notă asupra unui mic tezaur de monede romane de la începutul imperiului, descoperit la Bozieni (r. Roman)</i> , SCIV, t.17, nr. 4, 1966, p. 703-707.
Ciubotaru 2005	El. Ciubotaru, <i>Monumente istorice din județul Neamț: vol. 1. situri arheologice</i> , Editura Crigarux, Piatra-Neamț, 2005.
Cucoș 1969	Șt. Cucos, <i>Săpăturile arheologice din județul Neamț</i> , MemAntiq, I, 1969, p. 415-422.
Cucoș 1971	Șt. Cucos, <i>Săpăturile arheologice din județul Neamț (II)</i> , MemAntiq, III, 1971, p. 577-583
Cucoș 1976	Șt. Cucos, <i>Săpăturile arheologice din județul Neamț (III)</i> , MemAntiq, IV-V (1972-1973), 1976, p. 301-304.
Cucoș 1992	Șt. Cucos, <i>Contribuții la repertoriul arheologic al județului Neamț</i> , MemAntiq, XVIII, 1992, p. 5-61.
Diaconu 2012	V. Diaconu, <i>Depresiunea Neamț. Contribuții arheologice</i> , Editura „Constantin Matasă”, Piatra-Neamț, 2012.
Dumitroaia 1985	Gh. Dumitroaia, <i>Săpăturile arheologice din județul Neamț 1977-1983</i> , MemAntiq, IX-XI (1977-1979), 1985, p. 733-740.
Dumitroaia 1986	Gh. Dumitroaia, <i>Săpăturile arheologice din județul Neamț (1984-1985)</i> , MemAntiq, XII-XIV (1980-1982), 1986, p. 317-322
Dumitroaia 1987	Gh. Dumitroaia, <i>Săpăturile arheologice din județul Neamț (1986)</i> , MemAntiq, XV-XVII (1983-1985), 1987, p. 291-295.
Dumitroaia 1992a	Gh. Dumitroaia, <i>Materiale și cercetări arheologice din nord-estul județului Neamț</i> , MemAntiq, XVIII, 1992, p. 63-101 (+ 42 fig. nepaginate).
Dumitroaia 1992b	Gh. Dumitroaia, <i>Săpături și cercetări arheologice de suprafață în județul Neamț (1987-1991)</i> , MemAntiq, XVIII, 1992, p. 287-297
Dumitroaia 1994	Gh. Dumitroaia, <i>Săpături și cercetări arheologice de suprafață în județul Neamț (1992-1993)</i> , MemAntiq, XIX, 1994, p. 509-521
Dumitroaia 1995	Gh. Dumitroaia, <i>Săpături arheologice din județul Neamț (1994-1995)</i> , MemAntiq, XX, 1995, p. 307-313.
Dumitroaia 1997	Gh. Dumitroaia, <i>Cercetările arheologice din județul Neamț (1996)</i> , MemAntiq, XXI, 1997, p. 427-436.
Dumitroaia 2001	Gh. Dumitroaia, <i>Cercetările arheologice din județul Neamț (1997-2001)</i> , MemAntiq, XXII, 2001, p. 543-559.
Dumitroaia 2004	Gh. Dumitroaia, <i>Săpături arheologice sistematice și periegheze din județele Neamț, Bacău și Suceava (2002-2003)</i> , MemAntiq, XXIII, 2004, p. 431-449.

Garvăn, Munteanu 2010	D. Garvăn, El. R. Munteanu, <i>Cercetări arheologice efectuate în perioada 2007-2010</i> , MemAntiq, XXV-XXVI (2008-2009), 2010, p. 537-561.
Garvăn, Hânceanu, Roman, Ceaușu 2014	D. Garvăn, G. D. Hânceanu, C. C. Roman, S. Ceaușu, <i>Date generale privind așezarea carpică de la Piatra Neamț – Dărmănești</i> , Acta MT, IX-X, 2014, p. 79-86.
Gostar 1969	N. Gostar, <i>Cetăți dacice din Moldova</i> , Editura Meridiane, București, 1969.
Hânceanu 2005	G. D. Hânceanu, <i>Cănițele cu semne din așezarea de la Roșiori-Dulcești</i> , Carpica, XXXIV, 2005, p. 115-122.
Hânceanu 2006	G. D. Hânceanu, <i>Primele rezultate din săpăturile arheologice de la Roșiori-Dulcești (2004)</i> , ArhMold, XXIX, 2006, p. 159-166.
Hânceanu 2007	G. D. Hânceanu, <i>Cercetările arheologice din 2005 de la Roșiori-Dulcești (jud. Neamț)</i> , MemAntiq, XXIV, 2007, p. 419-461.
Hânceanu 2010a	G. D. Hânceanu, <i>Decorurile ceramicii la roată din așezarea dacică de la Roșiori-Dulcești, (jud. Neamț)</i> , Acta MT, V, 2010, p. 76-87.
Hânceanu 2010b	G. D. Hânceanu, <i>Ocupațiile locuitorilor din așezarea dacică de la Roșiori-Dulcești (jud. Neamț)</i> , MemAntiq, XXV-XXVI (2008-2009), 2010, p. 359-393.
Hânceanu 2010c	G. D. Hânceanu, <i>Obiecte romane în situl dacic de la Roșiori-Neamț</i> , Carpica, XXXIX, 2010, p. 32-65.
Hânceanu 2010d	G. D. Hânceanu, <i>Formele și decorurile fusaiolelor dacice din Moldova</i> , ArhMold, XXXII/2009, 2010, p. 237-253.
Hânceanu 2011a	G. D. Hânceanu, <i>Rolul unei instalații de foc pentru membrii comunității dacice de la Roșiori-Neamț</i> , Acta MT, VI, 2011, p. 16-34.
Hânceanu 2011b	G. D. Hânceanu, <i>Ornamentele ceramicii modelată cu mâna din situl de la Roșiori-Neamț</i> , RevArh, SN, VII, nr. 1-2, 2011, p. 230-239.
Hânceanu 2011c	G. D. Hânceanu, <i>O scurtă analiză comparativă a unui complex de așezări dacice, de epocă romană, de pe malul Moldovei</i> , Carpica, XL, 2011, p. 63-77.
Hânceanu 2012	G. D. Hânceanu, <i>Cercetarea sitului arheologic de la Roșiori-Neamț (2006-2007). Contribuții la cultura dacilor liberi de pe malul Moldovei</i> , Acta MT, VII, 2012, p. 24-116.
Ioniță 1982	I. Ioniță, <i>Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II – IV e.n.</i> , Editura Junimea, Iași, 1982.
Ioniță, Ursachi 1968	I. Ioniță, V. Ursachi, <i>Noi date arheologice privind riturile funerare la carpo-daci</i> , SCIVA, t.19, nr. 2, 1968, p. 211-226.

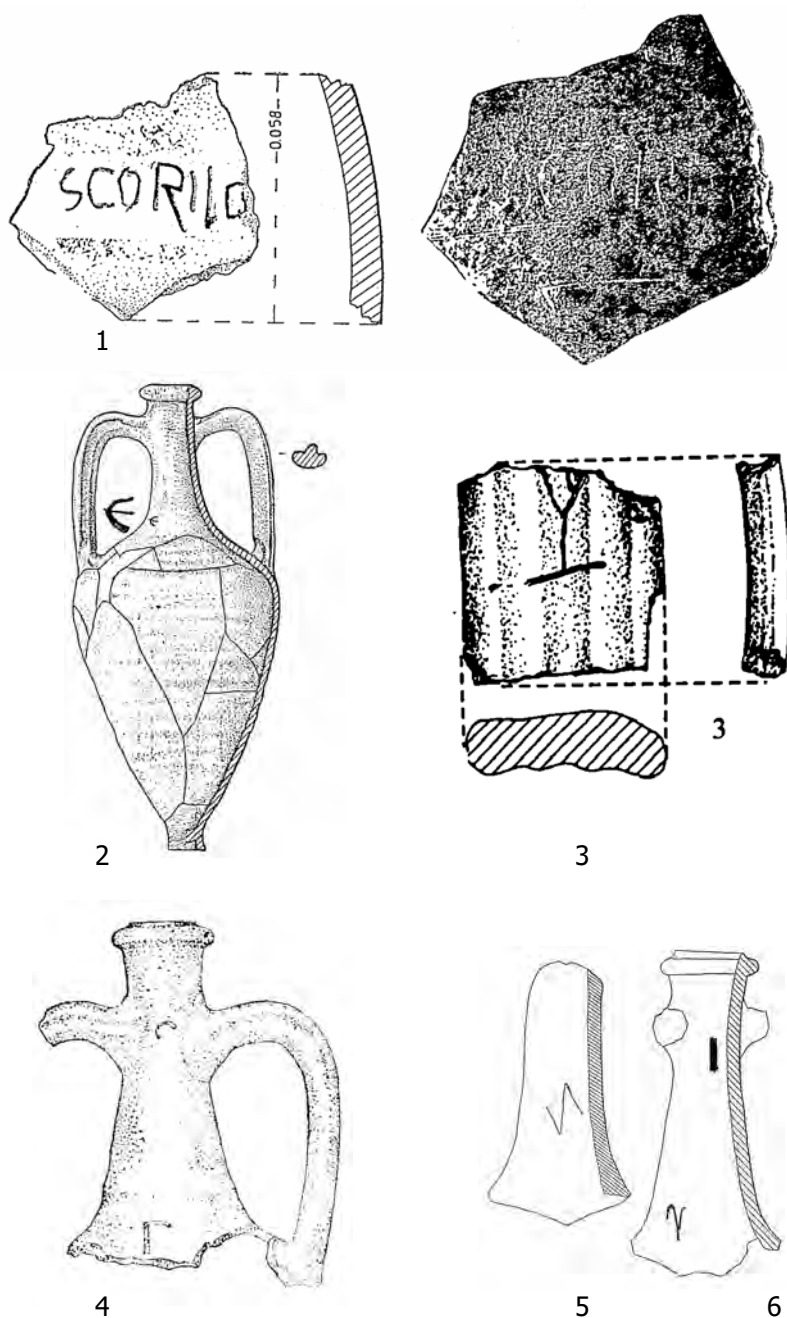
- Ioniță, Ursachi 1988**
Marinescu-Bîlcu 1962
Marinescu-Bîlcu 1981
Matasă 1938
Matasă, Zamoșteanu I., Zamoșteanu M. 1961
Mitrea 1980
Mitrea, Dumitroaia, Ciubotaru 1997
Munteanu, Garvăn 2007
Nițu, Zamoșteanu I., Zamoșteanu M. 1959
Opaiț 2013
Petrișor 1987
Petrișor 1989
Petrișor 1990
Popovici 1990
Sanie S. 1981
- I. Ioniță, V. Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Editura Junimea, Iași, 1988.
 S. Marinescu-Bîlcu, *Un torques geto-dacic, de argint, descoperit în Moldova*, SCIV, t.13, nr. 1, 1962, p. 111-114.
 S. Marinescu-Bîlcu, *Țirpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR International Series, 107, Oxford, 1981.
 C. Matasă, *Cercetări din preistoria județului Neamț*, BCMI, XXXI, 1938, 97, p. 3-41.
 C. Matasă, I. Zamoșteanu, M. Zamoșteanu, *Săpăturile de la Piatra Neamț*, MCA, VII, 1961, p. 339-349.
 I. Mitrea, *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret, în secolele VI-IX*, Carpica, XII, 1980, p. 55-190.
 I. Mitrea, Gh. Dumitroaia, El. Ciubotaru, *Cercetările arheologice de la Borșeni-Neamț*, MemAntiq, XXI, 1997, p. 131-193.
 El. R. Munteanu, D. Garvăn, *Cercetări arheologice în județele Neamț și Bacău (2004-2006)*, MemAntiq, XXIV, 2007, p. 525-534.
 A. Nițu, I. Zamoșteanu, M. Zamoșteanu, *Sondajele de la Piatra Neamț*, MCA, VI, 1959, p. 359-374.
 A. Opaiț, *Producția și consumul de vin în ținuturile dintre Carpați și Marea Neagră (secolele II a.Chr – III p.Chr): unele considerații*, SCIVA, t.64, nr. 1-2, 2013, p. 21-65.
 El. Petrișor, *Așezarea carpică de la Homiceni, jud. Neamț*, MemAntiq, XV-XVII (1983-1985), 1987, p. 99-114.
 El. Petrișor, *Inscripții și semne de tip tamga aflate pe obiecte ceramice din așezarea carpică de la Homiceni, jud. Neamț*, SympThrac, 7, 1989, p. 403-405.
 El. Petrișor, *Aspecte legate de cult surprinse în așezarea carpică de la Homiceni, jud. Neamț*, SympThrac, 8, 1990, p. 199-200.
 R. Popovici, *Antroponim dacic scris cu litere latine în așezarea de la Borniș – Neamț (secolele II – III e.n.)*, ArhMold, XIII, 1990, p. 155-160.
 S. Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. – III e.n.)*, Editura Junimea, Iași, 1981.

- Sanie S., Dragomir, Sanie Ș 1975** S. Sanie, I. T. Dragomir, Ș. Sanie, *Noi descoperiri de ceramică romană cu inscripție în Moldova*, SCIV, t. 26, nr. 2, 1975, p. 189-208.
- Scorpan 1971** C. Scorpan, *Date noi cu privire la carpi*, Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de istorie, 1964, II, București (1971), p. 81-103.
- Scorpan 1976** C. Scorpan, *Date noi cu privire la carpi și problema continuității geto-dace în bazinul Bistriței*, MemAntiq, IV-V (1972-1973), 1976, p. 115-124, 371-373 (fig. 1-3).
- Teodor 1991** D. Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991.
- Tudor 1968** D. Tudor, *Importul de vin și untdelemn în provincia Dacia*, Apulum, VII/1, 1968, p. 391-401.
- Ursachi 1968** V. Ursachi, *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de Istorie din Roman în zona râurilor Siret și Moldova*, Carpica, I, 1968, p. 111-188.
- Ursachi 1969a** V. Ursachi, *Piese de harnașament descoperite în așezarea daco-carpică de la Săbăoani*, MemAntiq, I, 1969, p. 327-337.
- Ursachi 1969b** V. Ursachi, *Contribuții la problema ritului de înmormântare la carpo-daci*, Carpica, II, 1969, p. 199-201.
- Ursachi 1970** V. Ursachi, *Săpăturile arheologice de la Văleni*, MCA, IX, 1970, p. 265-270.
- Ursachi 1978** V. Ursachi, *Elemente și influențe romane la est de Carpați în secolele II – III d.Hr.*, Hierasus, 1, 1978, p. 147-185.
- Ursachi 1997** V. Ursachi, *Tezaurul de monede romane descoperit la Tămășeni, județul Neamț*, Carpica, XXVI/1, 1997, p. 123-138.
- Ursachi 2000** V. Ursachi, *Așezarea dacică de la Pâncesti, com. Poienari, jud. Neamț*, Carpica, XXIX, 2000, p. 83-112.
- Ursachi 2001a** V. Ursachi, *Așezarea dacică de la Gădiniți, com. Sagna, jud. Neamț*, Carpica, XXX, 2001, p. 9-38.
- Ursachi 2001b** V. Ursachi, *Cercetările arheologice de la Tămășeni – „La Siliște”, jud. Neamț*, MemAntiq, XXII, 2001, p. 219-289.
- Ursachi 2007a** V. Ursachi, *Așezarea dacilor liberi de la Rocna*, Studia-Bibliotheca Cumidavae (In honorem Florea Costea), Brașov, 2007, p. 237-270.
- Ursachi 2007b** V. Ursachi, *Săbăoani. Monografie arheologică (vol. I)*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2007.
- Ursachi 2009** V. Ursachi, *Descoperiri arheologice în comuna Stănița, județul Neamț* (cap. III, p. 59-84), Comuna Stănița – Neamț. File de istorie (coordonată de M. Apăvăloae, A. Cârlescu, C. Cârlescu, V. Nistor, L. Todoreanu, Fl. Țuscanu, V. Ursachi), Ed. Filocalia, Roman, 2009.

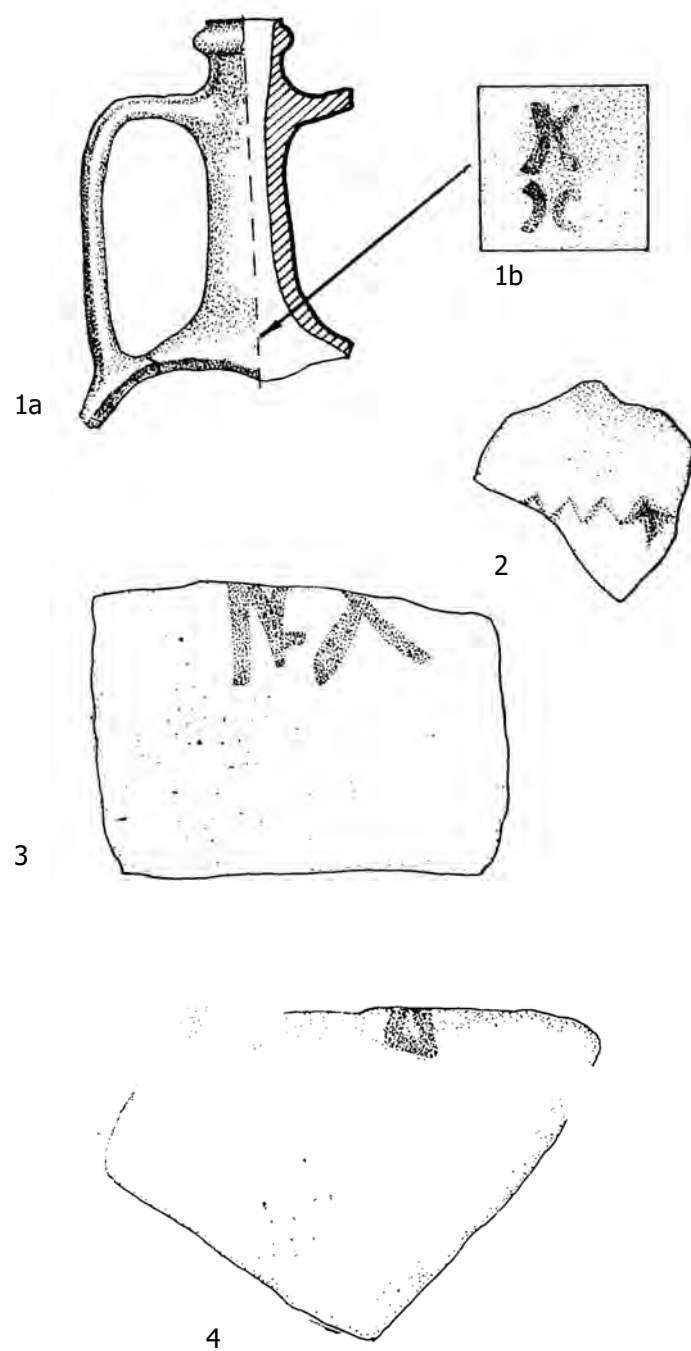
- Ursachi 2010a** V. Ursachi, *Necropola din secolele II – III d.Chr. de la Izvoare-Bahna, jud. Neamț*, Acta MT, V, 2010, p. 7-75.
- Ursachi 2010b** V. Ursachi, *Săbăoani. Monografie arheologică (vol. II)*, Casa Editorială Demiurg, Iași, 2010.
- Ursachi 2011** V. Ursachi, *Un semn sarmatic pe o stelă funerară descoperită la Tansa, județul Iași*, Archaeology: making of and practices. Studies in honor of Mircea Babeș at his 70th anniversary (edited by D. Măgureanu, D. Măndescu, S. Matei), Editura Ordessos, Pitești, 2011, p. 305-313
- Ursachi 2013** V. Ursachi, *Așezarea dacilor liberi de la Simionești*, Editura Mușatinia, Roman, 2013.
- Ursachi et al. 1992** V. Ursachi, D. Hordilă, M. Alexianu, Gh. Dumitroaia, D. Monah, *Cercetări arheologice de suprafață pe valea Siretului, la nord de municipiul Roman*, MemAntiq, XVIII, 1992, p. 145-162 (+ 10 fig. nepaginate).
- Vulpe 1957** R. Vulpe, *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, București, 1957.
- Zaharia N., Petrescu-Dîmbovița, Zaharia Em. 1970** N. Zaharia, M. Petrescu-Dâmbovița, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970.

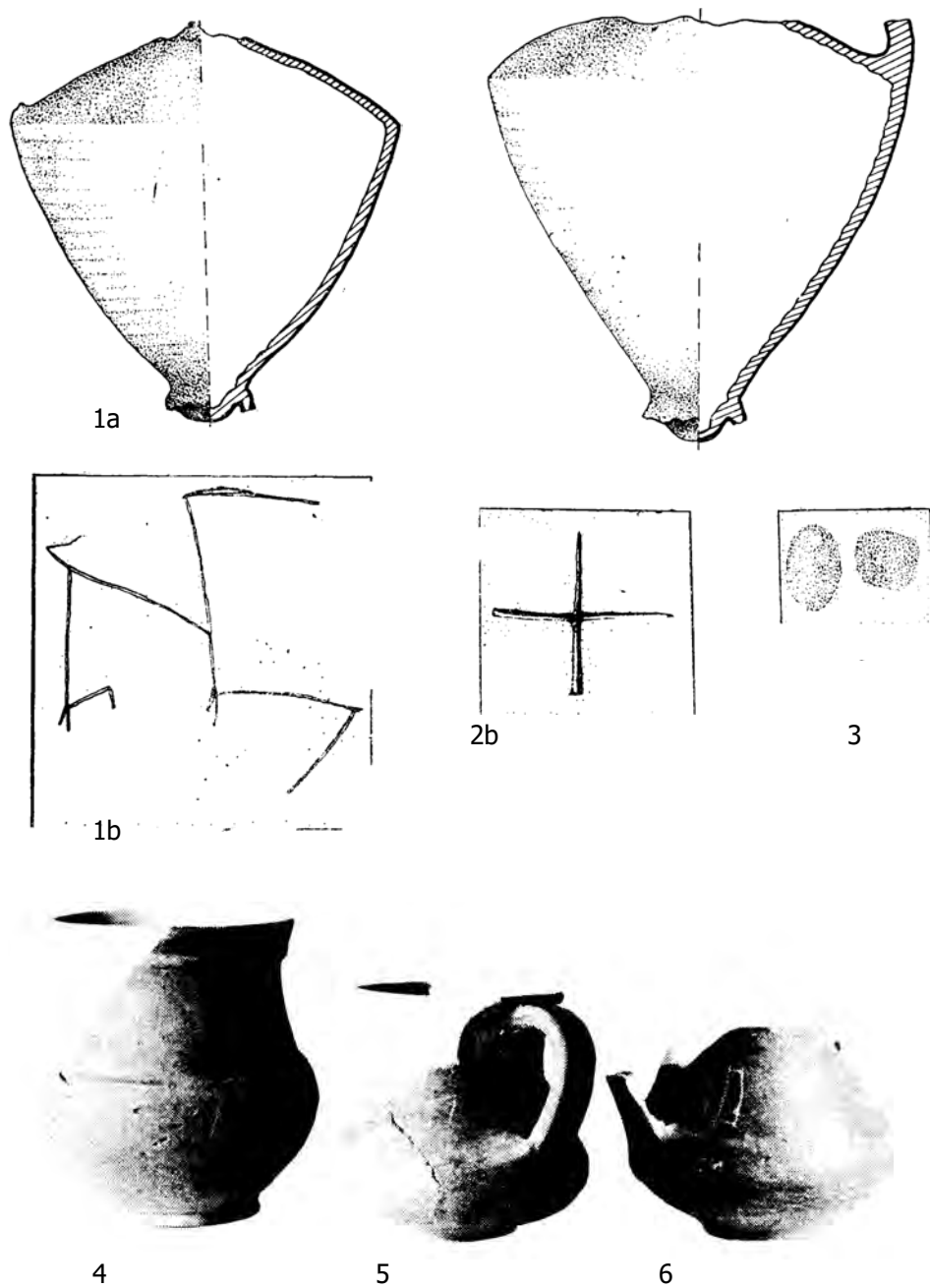
Planșa I: Harta răspândirii așezărilor din secolele II – III p. Chr., cu vase dacice și de import, cu semne și inscripții, din județul Neamț.

Planșa II: 1-2, Borniș-Dragomirești (după Popovici 1990); 3, Borșeni-Războieni (după Mitrea, Dumitroaia, Ciubotaru 1997); 4, Roznov (punctul *Uzină*) (după Sanie S. 1981); 5-6, Izvoare-Dumbrava Roșie (după Alexianu 1988a).

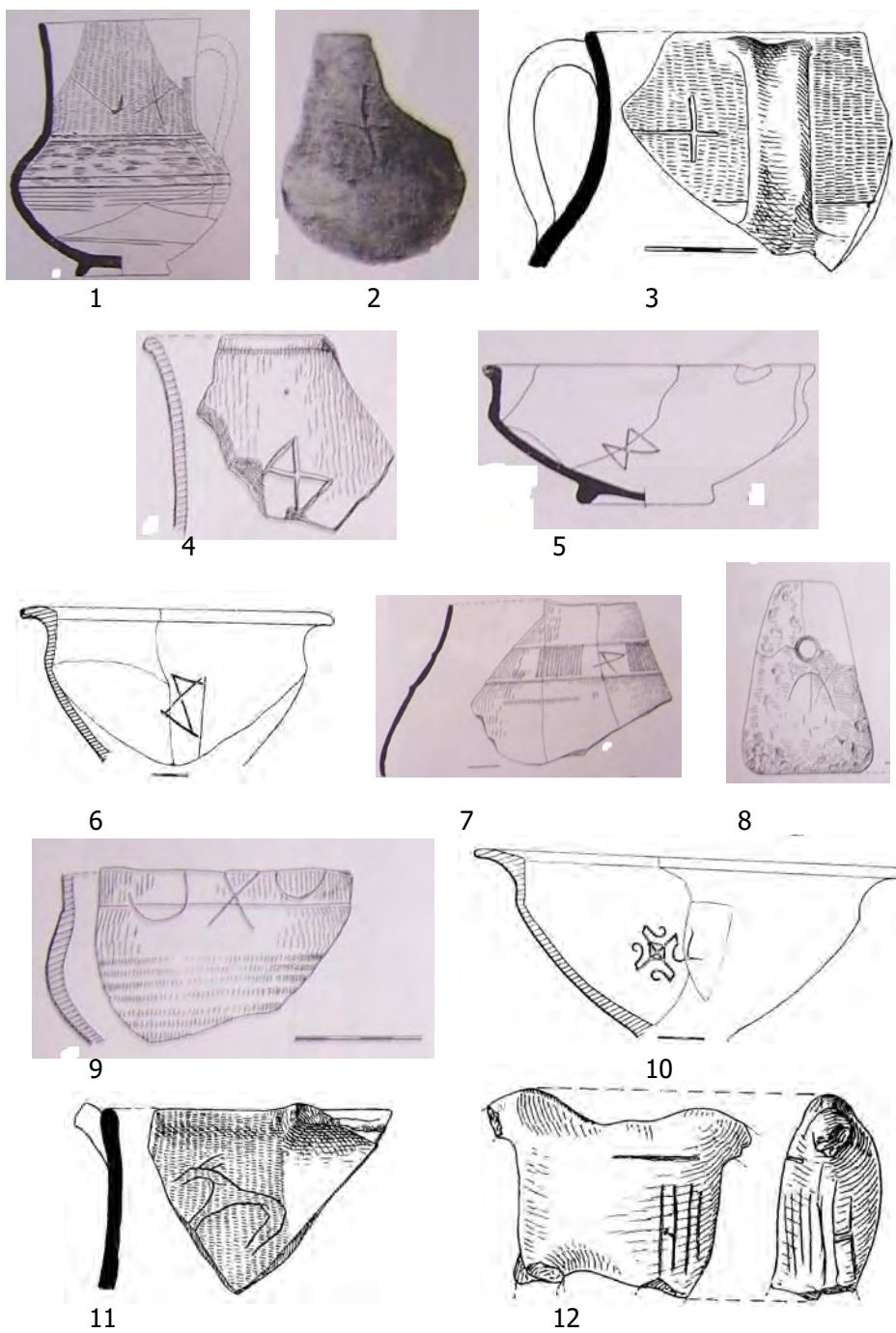
Planșa III: 1/a-b – 4, Homiceni-Bârgăoani (după Petrișor 1987).

Plansa IV: 1/a-b, 2/a-b, 3, Homiceni-Bârgăoani (după Petrișor 1987);
4-6, Roznov (punctul *Dealul Cantemir* din fostul sat Slobozia)
(după Scorpan 1971).

Planșa V: 1-2, Tămășeni (după Ursachi 2001b); 3-4, Rocna-Icușești (după Ursachi 2007a); 5, Târpești-Petricani (după Tudor 1968); 6-8, Piatra Neamț-Dărmănești (după Matasă, Zamoșteanu I., Zamoșteanu M. 1961; Alexianu 1988a; Garvăn, Hânceanu, Roman, Ceașu 2014).

Planșa VI: 1-12, Poiana-Dulcești
(punctul *Varniță*) (după Bichir 1973b).

DESPRE MORMINTELE APARTINÂND UNOR INDIVIZI CU CRANII DEFORMATE LA SARMAȚII DIN MUNTENIA ȘI MOLDOVA

Liana Oța

Rezumat: Contribuția de față are drept scop o analiză a caracteristicilor mormintelor aparținând unor indivizi cu cranii deformate, găsite în spațiul dintre Prut și Carpații Orientali (Moldova) și Carpații Meridionali și Dunăre (Muntenia).

În analiza ce urmează, am luat în calcul morminte cu tipuri de documentare diferită referitoare la practicarea deformării craniene. Diagnosticul antropologic poate fi invocat pentru 16 morminte (trei morminte de la Isaiia, Pogorăști M. 2, Galați M. 17-18, Călărași M. 1, Cetatea Veche M. 1, Măriuța M. 2, Vlădeni, Largu M. 6 și cinci morminte de la Târgșor). Deși complexele au fost publicate doar de un arheolog, în alte cinci cazuri se precizează că deformarea craniană a fost constatată în urma unei analize antropologice (Șendreni, Focșani, Mitoc M. 1 și M. 3, Drăgușeni M. 5). În cazul a 11 complexe, nu avem decât părerea unui arheolog (Călărași M. 9, Dridu M. 2, Mihail Kogălniceanu, Oltenița-Puțul de Cărmidă M. 1, Cioinagi M. 1 și M. 4, Trușești M. 1m, M. 4m, M. 10m, și, cu rezerve, Ulmeni M. 3 și Bucu M. 3).

32 de morminte din care provin schelete cu cranii deformate au mai rămas astfel valabile pentru o discuție amănunțită. Șase dintre ele sunt complexe sarmatice izolate, iar restul de 26 provin din 16 grupuri de morminte. Deși încadrate teritorial în Moesia Inferior, fapt esențial pentru perspectiva diferită din care trebuie analizate, am luat în discuție și M. 17 și M. 18 de la Galați și complexul funerar descoperit la Șendreni. Cel puțin în stadiul actual al descoperirilor, două par să fie zonele de concentrare maximă unde se practică acest obicei: sudul-estul Munteniei (cu 10 descoperiri) și nord-estul Moldovei (la fel). Șase morminte au fost descoperite în zona sudică a Moldovei și alte șase în nordul Munteniei. 26 de morminte relevă, cu o singură excepție (Vlădeni, orientare E-V), preferința aproape exclusivă pentru orientarea pe axa N-S, cu variații. Defuncții cu cranii deformate par să fi fost îngropați mai ales în poziția întins pe spate, cu brațele și picioarele întinse. 20 defuncți sunt adulți sau maturi, doar patru copii și doi adolescenți. Majoritatea mormintelor au aparținut unor femei, și doar în patru morminte au fost înmormântați bărbați.

Numărul mic al pieselor de inventar depuse sau absența lor și predominarea ceramicii sunt trăsături comune ale mormintelor aparținând unor copii cu cranii deformate, mormintelor sarmatice de copii din Muntenia și mormintelor de copii din lumea romană. Modul de alcătuire al inventarului celor patru morminte aparținând unor bărbați cu craniul deformat este același cu cel al mormintelor „masculine” din Muntenia: vase ceramice, asociate cu piese de port, mărgelile sau arme. Mormintele aparținând unor femei sunt foarte diverse ca număr de piese descoperite (între una și 15) și ca tipuri de piese depuse (cu precădere piese de podoabă, ceramică sau oglinzi). Cel puțin în ceea ce privește

mormintele sarmatice de pe teritoriul Munteniei sau al Moldovei, deformarea craniană este o modă care nu particularizează, prin simpla ei prezență, un complex funerar, ci se supune caracteristicilor generale ale grupului de morminte în interiorul căruia a fost observată. Nici cele trei morminte din Moesia Inferior atribuite unor sarmați (Galați M. 17 și M. 18, Șendreni) nu fac excepție. Deformarea craniană trebuie, în aceste circumstanțe, privită ca parte a unui cod menit să distingă persoana înmormântată atât în sensul păstrării unui anumit port sau anumitor podoabe și piese de toaletă (deformare craniană, veșminte împodobite cu aplice de aur, mărgelile, oglindă cu tamga), cât și în sens social (morminte tumulare sau amenajate într-un tumul mai vechi, suprafață foarte mare a gropii).

O ultimă observație are în vedere datarea mormintelor în care au fost îngropați indivizi cu cranii deformate. Marea majoritate a acestor complexe pot fi datate mai târziu, la sfârșitul secolului al II-lea sau în cursul celui următor. Prezența deformării craniene în cursul secolului al II-lea, dacă nu chiar de la sfârșitul secolului I p. Chr. în teritoriile dintre Prut și Carpații Orientali și Carpații Meridionali și Dunăre poate fi exemplificată prin M. 2 de la Măriuța, M. 18 de la Galați, eventual cele trei complexe de la Isăia și mormântul izolat de la Vlădeni.
Cuvinte cheie: *cranii deformate, sarmați, necropole, morminte, inventar funerar*

Contribuția de față are drept scop o analiză a caracteristicilor mormintelor aparținând unor indivizi cu cranii deformate, găsite în spațiul dintre Prut și Carpații Orientali (Moldova) și Carpații Meridionali și Dunăre (Muntenia).

Demersul întâmpină de la bun început câteva greutăți. Despre cele opt complexe funerare de la Vlăsinești nu s-au mai putut recupera decât date colective¹, astfel încât orice încercare de reconstituire a ritualului funerar și mai ales a inventarului vreunui mormânt este de la bun început sortită eșecului. Bazate pe simple opinii, imposibil de verificat în absența materialului antropologic, informațiile despre existența² sau absența³ unor schelete cu cranii deformate la Vlăsinești pot fi doar înregistrate, nu și luate în calcul într-o analiză. Una dintre cele mai mari necropole sarmatice din Moldova, cea de la Probota (15 complexe funerare, conform unor autori⁴ sau 25 conform altora⁵), nu este decât în mică măsură publicată⁶. Ca și în cazul de la Vlăsinești, informația despre existența unor schelete cu cranii deformate, certificată de

¹ Foit 1970, p. 667-670.

² Foit 1970, p. 667, 671.

³ Bichir 1977, p. 173, nota 56; Bichir 1993, p. 151.

⁴ Mazilu 1985-1986, p. 70, nr. 4.1.

⁵ Bichir 1977, p. 168.

⁶ Zaharia, Zaharia 1962, p. 599-606 (date despre patru morminte, dintre care doar unul, M. 9, poate fi atribuit cu certitudine sarmaților); informații despre existența unor morminte inedite la Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia 1970, p. 278, nr. 214 c.

antropolog pentru necropola de la Probota⁷, poate fi doar trecută în revistă, fără a aduce datele necesare unei analize precum cea întreprinsă în rândurile de mai jos. Anexa redactată de N. Mirițoiu⁸ la finalul unui studiu dedicat sarmaților din Muntenia⁹ este, la prima vedere, un instrument foarte util de lucru. Din păcate însă, nici în acest caz nu lipsesc semnele de întrebare. Craniul deformat al unei femei adulte, păstrat în colecția Institutului de Antropologie din București¹⁰ este publicat ca provenind din mormântul descoperit în 1948 la Călărași. Totuși, laolaltă cu cele două vase care au mai putut fi recuperate din inventarul complexului menționat, la Institutul de Arheologie din București se păstrează un craniu, pe care este clar notată proveniența sa din mormântul de la Călărași-*Aeropot*, și care a fost publicat relativ recent¹¹. Un alt semn de întrebare este legat de proveniența unui craniu deformat din complexul de la Căscioarele. Deși atent la astfel de detalii¹², S. Morintz, care a publicat prima dată mormântul¹³, nu menționează nimic despre o posibilă deformare a craniului și atrage atenția că scheletul a fost în cea mai mare parte răvășit datorită gropilor pentru plantarea viței de vie, deși s-a mai putut totuși constata că fusese îngropat întins pe spate, cu capul spre nord¹⁴. În schimb, la Căscioarele au fost descoperite și alte morminte, atribuite însă culturii Sântana de Mureș-Cerneahov, dintre care un schelet a putut fi observat de B. Mitrea și C. Preda cu ocazia unei deplasări la fața locului¹⁵, astfel încât nu poate fi total exclusă o proveniență a craniului deformat din mormintele datate în secolul al IV-lea. În carnetul de săpătură, S. Morintz scrie despre starea de conservare mediocră a scheletului din M. 6 de la Oltenița-*Renie*, din care s-au mai păstrat toate oasele lungi, câteva din oasele palmelor, oasele labei piciorului drept, omoplatul stâng și câteva coaste și vertebre¹⁶. Nimic nu este menționat despre existența unui craniu, deși N. Mirițoiu a cercetat un craniu, care ar proveni din acest mormânt, în colecția Centrului de Antropologie din Iași¹⁷. Nici atribuirea craniului deformat, provenit din M. 8, Movila I de la Ploiești-*Triaj*¹⁸ unui sarmat nu este sigură, în condițiile în care puțină documentație care a fost publicată despre aceste descoperiri menționează existența unor morminte secundare sarmatice¹⁹ sau atribuite cronologic secolului al IV-lea²⁰ doar în Movila II, săpată în 1943.

⁷ Cristescu 1964, p. 334.

⁸ Mirițoiu 2003, p. 204-205.

⁹ Niculescu 2003, p. 177-203.

¹⁰ Mirițoiu 2003, p. 204, nr. 14.

¹¹ Oța, Comșa 2012, p. 100-101. Craniul mi-a fost cedat pentru studiu de Eugenia Zaharia, laolaltă cu urciorul și cana.

¹² Vezi, de pildă, M. 3 de la Ulmeni (Sîrbu *et alii* 2014, p. 78).

¹³ Morintz 1960, p. 553-558.

¹⁴ Morintz 1960, p. 553.

¹⁵ Mitrea, Preda 1966, p. 104, nr. 26.

¹⁶ S. Morintz, carnet de săpătură Oltenița, nr. 525 (916), fila 47.

¹⁷ Mirițoiu 2003, p. 205, nr. 52.

¹⁸ Mirițoiu 2003, p. 205, nr. 55.

¹⁹ Bichir 1977, p. 172.

²⁰ Comșa 1989, p. 181; Nestor 1944, p. 56.

În analiza ce urmează, am luat în calcul morminte cu tipuri de documentare diferită referitoare la practicarea deformării craniene. Diagnosticul antropologic poate fi invocat pentru 16 morminte (trei morminte de la Isaiia, Pogorăști M. 2, Galați M. 17-18, Călărași M. 1, Cetatea Veche M. 1, Măriuța M. 2, Vlădeni, Largu M. 6 și cinci morminte de la Târgșor). Deși complexele au fost publicate doar de un arheolog, în alte cinci cazuri se precizează că deformarea craniană a fost constatată în urma unei analize antropologice (Șendreni, Focșani, Mitoc M. 1 și M. 3, Drăgușeni M. 5). În cazul a 11 complexe, nu avem decât părerea unui arheolog (Călărași M. 9, Dridu M. 2, Mihail Kogălniceanu, Oltenița-*Puțul de Cărmidă* M. 1, Cioinagi M. 1 și M. 4, Trușești M. 1m, M. 4m, M. 10m, și, cu rezerve, Ulmeni M. 3 și Bucu M. 3). Am exclus totuși din demersul meu, pe lângă mormintele de la Probota și Vlăsinești (incomplet publicate în primul caz și supuse incertitudinii în cel de-al doilea), și complexele funerare de la Căscioarele, Lișcoteanca-*Moș Filon* M. 3, Râmnicelu M. 13, Oltenița-*Renie* M. 6, enumerate doar de antropolog în rândul complexelor cu schelete având craniile deformate²¹ și care nu au o astfel de mențiune cu ocazia publicării lor de către arheologi. Deși Gh. Diaconu este de părere că scheletul din M. 274 de la Târgșor are craniul deformat, totuși N. Mirițoiu îl exclude din anexa redactată de el²², astfel încât nu l-am luat nici eu în discuție, datorită faptului că cele două păreri nu coincid.

Un caz aparte îl constituie semnalarea unor indivizi cu craniile deformate în necropola de la Poieniști. Deși săpat integral, cimitirul menționat nu a fost publicat în întregime, cel puțin deocamdată, astfel încât răspunsul la întrebarea referitoare la o posibilă practicare a deformării craniene în cazul comunității de la Poieniști poate fi doar presupus. În amplul raport de săpătură al campaniei din 1949, R. Vulpe se referea la descoperirea a 23 de schelete umane (șase adulți și 17 copii), fără a face nici o observație despre o posibilă deformare craniană²³. În capitolul despre sarmați din tratatul de istorie a României apărut în 1960, I. Nestor este cel care distinge două cimitire la Poieniști: unul „carpic de incinerare din sec. al III-lea” și unul de inhumație, atribuit sarmaților, pe baza ritualului de inhumație, a unor amănunte de port și a deformării craniene, practică în cazul unor indivizi²⁴. Din păcate însă, sistemul de citare în bloc a bibliografiei la finalul unui capitol, folosit în tratatul amintit, complică și mai mult problema, căci este imposibil de știut cu precizie de unde ar putea proveni informația respectivă. Este totuși de subliniat faptul că, în lista lucrărilor despre sarmații de pe teritoriul actual al României, singura lucrare despre descoperirile de la Poieniști este raportul de săpătură al lui R. Vulpe. Ipoteza existenței unor complexe funerare sarmatice la Poieniști este preluată de Gh. Bichir în mai multe articole. Precizări suplimentare referitoare la practicarea deformării craniene la Poieniști au la bază informații furnizate de D. Nicolăescu-Plopșor, însă, din păcate, contradictorii: fie craniile deformate

²¹ Mirițoiu 2003, p. 204-205, nr. 19, 40, 57.

²² Diaconu 1965, p. 22; Mirițoiu 2003, p. 205, nr. 70.

²³ Vulpe 1953, p. 457.

²⁴ Nestor 1960, p. 678.

aparțineau exclusiv unor copii²⁵; fie unele dintre ele proveneau de la adulți cu vârste de 40 și 30-35 de ani²⁶. Existența unor indivizi cu cranii deformate în necropola de la Poieniști a devenit în literatura ulterioară o certitudine²⁷, până când, în monografia cimitirului de la Văleni, I. Ioniță și V. Ursachi atrag atenția asupra faptului că deformarea unora dintre craniile de la Poieniști se datorează, conform antropologului N. Mirițoiu, presiunii solului²⁸. Conform ultimelor rapoarte de săpătură, patru necropole au fost descoperite la Poieniști: una getică timpurie (secolele V-IV a. Chr.); una bastarnă (secolele II-I a. Chr.); una atribuită carpilor, datată în secolul al III-lea p. Chr., cu 217 morminte, dintre care 138 de incinerare și 79 de înhumare (toate aparținând unor copii), și una medievală, datată în intervalul secolelor XIV-XVI și care număra 19 morminte în 1994²⁹. Mențiunile explicite despre faptul că mormintele de înhumare aparțin în exclusivitate unor copii și absența oricăror informații certe asupra practicării deformării craniene intenționate la Poieniști sunt argumente care, chiar în absența unei monografii a necropolei amintite, pledează pentru abandonarea ipotezei conform căreia mormintele de înhumare de la Poieniști ar aparține sarmaților.

32 de morminte din care provin schelete cu cranii deformate³⁰ au mai rămas astfel valabile pentru o discuție amănunțită. Șase dintre ele sunt complexe sarmatice izolate (Călărași M. 1, Dridu-*tel* M. 2, Mihail Kogălniceanu, Oltenița-*Puțul de Cărmidă* M. 1, Vlădeni și Focșani), iar restul de 26 provin din 16 grupuri de morminte. Ponderea indivizilor cu cranii deformate variază în funcție de mărimea grupului de morminte, dar este în general mică. Procentul cel mai mare, de 50%, se înregistrează la Cetatea Veche și Măriuța, dar se datorează faptului că în ambele cazuri au fost descoperite doar câte două morminte. Ponderea mică a deformării craniene este vizibilă în cazul celorlalte grupuri de morminte: Mitoc (două complexe din șase, deci 33,33%), Târgșor (cinci morminte din 18 publicate, deci 27,77%), Isaiia (trei complexe din 13, deci 23,07%), Cioinagi (două înmormântări din nouă, adică 22,22%), Ulmeni (un mormânt din cinci, deci 20%), Călărași M. 6-10 (la fel), Pogorăști (la fel), Drăgușeni (la fel), Trușești (trei morminte din 15, deci 20%), Largu (un mormânt din 10, deci 10%) și Bucu (un mormânt din 14, ceea ce înseamnă 7,14%). Deși încadrate teritorial în Moesia Inferior, fapt esențial pentru perspectiva diferită din care trebuie analizate³¹, am luat în discuție atât M. 17 și

²⁵ Bichir 1961, p. 262 și 267, nota 1.

²⁶ Bichir 1967, p. 215, nota 78.

²⁷ Bichir 1969, p. 226-228; Bichir 1973, p. 38-41 (mai ales p. 40, unde se afirmă „Determinante în atribuirea mormintelor de înhumare de la Poieniști sarmaților, rămân craniile deformate ale celor nouă indivizi îngropați aici”).

²⁸ Ioniță, Ursachi 1988, p. 98, nota 3: „Date amănunțite într-o comunicare ținută de N. Mirițoiu la Institutul de Arheologie din București”.

²⁹ CCA campania 1994, p. 70-71, nr. 102; CCA campania 1997, p. 59, nr. 69; CCA campania 1999, p. 77, nr. 110.

³⁰ Trimiterile bibliografice pentru cele 32 de complexe pot fi consultate la sfârșit, în catalog. Pentru a nu încărca foarte mult aparatul critic, nu mai menționez bibliografia de fiecare dată când fac referire la un mormânt în textul propriu-zis al articolului.

³¹ Oța 2013, p. 319-320.

M. 18 de la Galați cât și complexul funerar descoperit la Șendreni. Faptul că am introdus cele trei complexe funerare amintite în rândul mormintelor sarmatice nu înseamnă că nu țin cont de faptul că reprezintă îngropări practicate *pe teritoriul Imperiului roman*. Intenția mea este de a vedea dacă cele trei înmormântări, particularizate în ansamblul mormintelor din Moesia Inferior prin supraviețuirea unor coduri cu semnificație etnică (la nivel vestimentar și al aspectului fizic), au și caracteristici ce se pot încadra în seria celor relevate de mormintele sarmatice aparținând unor persoane cu cranii deformate din teritorii care nu se află în componența Imperiului roman. Atrag însă de la bun început atenția asupra faptului că procentul extrem de mic al deformării craniene, în cazul necropolei de la Galați-Barboși (două morminte dintr-un total estimat de mine în 2013 la 138³²) nu are nici o legătură cu observația de mai sus, legată de ponderea redusă a practicării deformării craniene în cazul grupurilor de morminte sarmatice din Muntenia și Moldova. Explicația, în cazul M. 17-18 de la Galați, constă în excepția pe care o reprezintă, *în ansamblu*, cele două înmormântări, prin dorința de afișare și după moarte a unei identități ce nu se lasă decât parțial înglobată în curentul general care transformă marea majoritate a locuitorilor Imperiului, indiferent de filiația lor etnică originară, în elemente constitutive ale unei singure civilizații cu vocație mondială.

Pe lângă procentul redus al înmormântărilor cu cranii deformate în ansamblul mormintelor atribuite sarmaților de la sud sau de la est de Carpați, o altă observație se impune atenției. Cel puțin în stadiul actual al descoperirilor, două par să fie zonele de concentrare maximă (Pl. 1) unde se practică acest obicei: sudul-estul Munteniei (cu descoperirile de la Călărași, Cetatea Veche, Dridu, Măriuța, Mihail Kogălniceanu, Oltenița-*Puțul de Cărmidă*, Vlădeni, Ulmeni și Bucu, dintre care totuși două cu o marjă de incertitudine – Ulmeni M. 3 și Bucu M. 3) și nord-estul Moldovei (mormintele de la Mitoc, Trușești, Pogorăști, Drăgușeni, Isaiia, cărora li se pot adăuga complexe de la Proboata și eventual Vlăsinești). Deși numeric situația este asemănătoare (câte 10 descoperiri în fiecare zonă, cu amendamentul că am exclus Proboata și Vlăsinești), este de remarcat totuși că distribuția pe situri este diferită pentru cele două zone. Descoperirile din nord-estul Moldovei provin toate din grupuri de morminte (cinci la număr), în timp ce mormintele din sud-estul Munteniei sunt atât izolate (Călărași M. 1, Dridu M. 2, Mihail Kogălniceanu, Oltenița-*Puțul de Cărmidă*, Vlădeni), cât și parte a unor grupuri (Cetatea Veche, Măriuța, Ulmeni, Călărași M. 6-10, Bucu). Șase morminte au fost descoperite în zona sudică a Moldovei (Cioinagi, Focșani, și am inclus aici și mormintele de Galați și Șendreni) și alte șase în nordul Munteniei (Târgșor și Largu).

Tipul de amenajare a mormintelor prilejuiește evidențierea unei alte deosebiri între mormintele din interiorul și cele din afara Imperiului roman în care a fost atestată deformarea craniului. Singura înmormântare într-o formă de teren ridicată este cea de la Dridu-*te*// M. 2. Excepțional întâlnită în zonele din Muntenia și Moldova care nu au fost deloc sau doar pentru scurt timp înglobate Imperiului, acoperirea mormântului cu un tumul sau amenajarea complexului

³² Oța 2013, p. 280.

funerar într-o movilă deja existentă caracterizează toate cele trei morminte ale unor defuncți cu cranii deformate din Imperiu: Galați M. 17-18 (tumul) sau Șendreni (îngropare secundară într-un tumul ridicat anterior).

Orientarea a cinci complexe din cele 32 analizate în rândurile de față nu este cunoscută (Călărași M. 1, Cetatea Veche M. 1, Oltenița-*Puțul de Cărmidă* M. 1, Galați M. 17, M. 18). 26 de morminte relevă, cu o singură excepție (Vlădeni, orientare E-V), preferința aproape exclusivă pentru orientarea pe axa N-S (11 cazuri: Largu M. 6, Târgșor M. 196, M. 267, Călărași M. 9, Dridu M. 2, Mihail Kogălniceanu, Focșani, Pogorăști M. 2, Mitoc M. 1, Isaiia M. 5, Șendreni), cu variațiile NNV-SSE (Cioinagi M. 1, Isaiia M. 8, Târgșor M. 184, M. 200, M. 205, Ulmeni M. 3, posibil și M. 10m de la Trușești³³) sau NNE-SSV (Cioinagi M. 4, Mitoc M. 3, Măriuța M. 2, Trușești M. 4m), cărora li se poate adăuga și M. 5 de la Drăgușeni³⁴. M. 11 de la Isaiia (orientarea defunctului NV-SE) și M. 1 m de la Trușești (capul la NE) și M. 3 de la Bucu (NE-SV) nu fac nici ele excepție de la constanta orientării pe axa N-S, cu variațiile de rigoare.

Defuncții cu cranii deformate par să fi fost îngropați mai ales în poziția numerotată ca 1³⁵ (întins pe spate, brațele și picioarele întinse) – 13 morminte (Ulmeni M. 3, Mihail Kogălniceanu, Bucu M. 3, Târgșor M. 184, M. 196, Largu M. 6, Isaiia M. 5, M. 11, Mitoc M. 1, Drăgușeni M. 5, Cioinagi M. 1, Focșani, Șendreni), posibil și M. 205 și M. 267 de la Târgșor, și atunci numărul ar crește la 15. Câteva amănunte suplimentare au în vedere fie observația conform căreia craniul era culcat pe stânga (Bucu M. 3, Târgșor M. 184, M. 196, M. 205, Mitoc M. 1, Drăgușeni M. 5, Largu M. 6), mai rar pe dreapta (Ulmeni M. 3, Cioinagi M. 1, Târgșor M. 267) sau era căzut spre piept (Isaiia M. 5 și M. 11). Poziția numerotată ca 4 (întins pe spate, cu palmele pe bazin) este atestată la Vlădeni, Dridu-*te//* M. 2, Mitoc M. 3, posibil Cioinagi M. 4, cea numerotată ca 14 (brațul drept întins, stângul îndoit cu palma pe bazin) a fost înregistrată la Isaiia M. 8 și Pogorăști M. 2. În cazul a două complexe de la Trușești, M. 4m și M. 10m, a fost atestată poziția nr. 11 (brațele întinse, picioarele îndoite și căzute spre dreapta). Singulare rămân o variantă a poziției 14 a defunctei din M. 2 de la Măriuța (brațul stâng îndoit spre abdomen și picioarele îndoite spre dreapta) și o variantă a pozițiilor 19-22 a decedatei din M. 200 de la Târgșor (capul pe dreapta, oasele trunchiului culcate pe stânga, ambele brațe întinse, picioarele îndoite, cel drept peste cel stâng). Nu se mai cunoaște poziția în care au fost înmormântate persoanele din șapte morminte: M. 1 și M. 9 de la Călărași, M. 1 de la Oltenița-*Puțul de Cărmidă*, M. 1 de la Cetatea Veche, Galați M. 17 și M. 18, Trușești M. 1m (cu amendamentul că în cazurile M. 17 de la Galați și M. 1m de la Trușești a fost presupusă o reînhumare a oaselor).

³³ Orientarea nu este menționată în publicație (Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. Florescu 1999, p. 616-617) și nordul nu figurează nici pe desenul mormântului. Totuși, conform planului general al necropolei sarmatice, M. 10m pare a fi orientat pe direcția NNV-SSE (Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. Florescu 1999, fig. 407).

³⁴ Orientarea apare ca NNV-SSV în publicație (Crîșmaru 1981, p. 84), dar, în ciuda greșelii de tipar, observația mea legată de încadrarea tot pe axa N-S rămâne valabilă.

³⁵ Pentru numerotarea pozițiilor de depunere a defuncților, vezi Oța, Sîrbu 2009, p. 141-143; Sîrbu *et alii* 2014, p. 97-98.

Necunoscută în cazul complexelor de la Mihail Kogălniceanu, Oltenița-*Puțul de Cărmidă* M. 1, Șendreni, Cioinagi M. 1, vârsta restului de 28 de indivizi arată o balanță înclinată în favoarea adulților și maturilor (20 – toate cele cinci morminte de la Târgșor, Largu M. 6, Călărași M. 1, Cetatea Veche M. 1, Cioinagi M. 4, Mitoc M. 3, Pogorăști M. 2, Drăgușeni M. 5, toate cele trei complexe de la Trușești, Isaiia M. 5, M. 8, Focșani, Galați M. 17-18, posibil și Călărași M. 9 și Ulmeni M. 3 și atunci numărul crește la 22) și nu a copiilor (doar patru – Bucu M. 3, Măriuța M. 2, Vlădeni, Isaiia M. 11) sau a adolescentelor (Dridu M. 2, Mitoc M. 1).

Deformarea craniană pare să fie o caracteristică mai degrabă a persoanelor de sex feminin – 14 (Drăgușeni M. 5, Mitoc M. 1 și M. 3, Isaiia M. 8, Focșani, Galați M. 17-18, Târgșor M. 184, M. 200, M. 267, Călărași M. 1, Dridu M. 2, Măriuța M. 2, probabil Trușești M. 10m). Pe baza inventarului funerar, caracterizat prin prezența oglinzilor, ar mai putea fi presupuse ca aparținând unor femei și complexe de la Mihail Kogălniceanu, Ulmeni M. 3, Șendreni și Cioinagi M. 4, iar arheologul a presupus că și scheletul din M. 9 de la Călărași ar fi tot al unei femei. Din cele 32 de morminte analizate în lucrarea de față, 43,75% (dacă se iau în calcul doar cele 14) sau 59,37% (dacă ne referim la toate cele 19) au aparținut unor femei. Doar în patru morminte au fost înmormântați bărbați (Pogorăști M. 2, Isaiia M. 5, Târgșor M. 196, M. 205), și tot unei persoane de sex masculin poate fi atribuit și M. 6 de la Largu, de unde provine un pumnal. Nu s-a putut determina sexul în opt cazuri (Trușești M. 1m, M. 4m, Cioinagi M. 1, Isaiia M. 11, Bucu M. 3, Vlădeni, Oltenița-*Puțul de Cărmidă* M. 1, Cetatea Veche M. 1).

O privire de ansamblu asupra vârstei și sexului persoanelor înmormântate fie izolat, fie în grupuri se dovedește interesantă ca rezultate. Pentru unul din cele șase morminte izolate (Oltenița-*Puțul de Cărmidă* M. 1) nu există date referitoare la vârstă sau sex. Restul de cinci complexe funerare aparțin unor persoane de sex feminin, mature și adulte (Călărași M. 1 și Focșani) sau adolescente (Dridu M. 2) și unul singur unui copil (Vlădeni). Este posibil ca și complexul de la Mihail Kogălniceanu să aparțină tot unei femei, dacă luăm în considerare componența inventarului funerar. Indiferent de mărimea grupului de morminte, în cazul în care un singur individ avea craniul deformat, acesta era cu precădere de sex feminin (Măriuța M. 2, Ulmeni M. 3, Călărași M. 9, Drăgușeni M. 5, posibil și Cetatea Veche M. 1³⁶), dintre care adultă la Cetatea Veche M. 1 și Drăgușeni M. 5 și copil la Măriuța M. 2. Deformarea craniană a fost atestată într-un singur caz/grup pentru bărbații din M. 2 de la Pogorăști și M. 6 de la Largu și pentru copilul din M. 3 de la Bucu. Toate cele trei complexe de la Trușești aparțineau unor adulți, dintre care unul părea de sex feminin. Cele două cazuri în care deformarea craniului a fost înregistrată pentru două persoane din grupul de morminte sunt Mitoc (ambele femei, una adultă, una adolescentă) și Cioinagi (o femeie adultă și un individ

³⁶ Analiza antropologică nu a putut determina cu precizie sexul, datorită conservării incomplete a scheletului. Unele caracteristici par totuși să pledeze pentru sexul feminin (Necrasov, Antoniu 1962, p. 116).

nedeterminat ca vârstă și sex). Remarcabile sunt varietatea de vârstă și sex a celor trei persoane de la Isaiia (femeie adultă, bărbat adult și copil) și absența deformării craniene la copii, cel puțin pentru cele 18 morminte publicate de la Târgșor (trei complexe ale unor femei adulte și două ale unor bărbați adulți³⁷).

În ceea ce privește inventarul înmormântărilor aparținând unor indivizi cu cranii deformate, trebuie atrasă atenția de la bun început asupra celor cinci morminte fără inventar, două aparținând unor copii (Bucu M. 3 și Isaiia M. 11), unul unei femei (Călărași M. 9) și două nedeterminate (Cioinagi M. 1, Trușești M. 4m). În 23 de complexe funerare din cele 27 morminte care aveau inventar s-au descoperit mărgelile (Drăgușeni M. 5, Mitoc M. 1, M. 3, Trușești M. 1m, M. 10m, Isaiia M. 5, M. 8, Focșani, Cioinagi M. 4, Galați M. 17-18, Șendreni, Largu M. 6, Târgșor M. 184, M. 200, M. 205, M. 267, Călărași M. 1, Dridu M. 2, Măriuța M. 2, Mihail Kogălniceanu, Oltenița-*Puțul de Căramidă* M. 1, Ulmeni M. 3). Cele patru complexe în care nu s-au găsit mărgelile sunt Târgșor M. 196 și Pogorăști M. 2 (ambele aparținând unor bărbați), Cetatea Veche M. 1 (schelet nedeterminat ca sex), Vlădeni (copil). Poziția în care au fost găsite mărgelile este diversă. Cele mai multe (10 – Mitoc M. 1, M. 3, Isaiia M. 5, M. 8, Târgșor M. 184, M. 200, M. 267, Dridu M. 2, Mihail Kogălniceanu, Ulmeni M. 3) sunt cazurile în care mărgelile au fost găsite în zona picioarelor. Opinia încetățenită în literatura de specialitate este cea conform căreia mărgelile descoperite în zona gambelor erau cusute pe veșminte, astfel încât încadrarea lor ca piese de podoabă nu se justifică întotdeauna. Din păcate însă, nici descrierile mormintelor, nici desenele nu oferă posibilitatea de a distinge, în fiecare caz în parte, între depunerea propriu-zisă a șiragurilor de mărgelile la picioare (și atunci se poate vorbi de podoabe) sau apartenența perlelor la îmbrăcăminte (și atunci ele pot fi socotite mai degrabă ca piese de port). Exemplul care atrage atenția este Mitoc M. 3, în care s-a descoperit un număr mare de mărgelile (dintre care au mai putut fi recuperate 583), între oasele picioarelor și peste tibia stângă. Precizarea expresă a autorului³⁸ este aceea conform căreia mărgelile nu au fost cusute, ci depuse ca un colier, cu perlele dispuse pe trei-patru șiruri și aranjate câte trei-cinci mărgelile de aceeași culoare. Totuși, desenul pare să sugereze că cel puțin o parte din mărgelile au fost purtate la ambele glezne, ceea ce le face susceptibile de a fi încadrate mai degrabă în categoria pieselor de port. În opt complexe, mărgelile au fost descoperite la gât (Drăgușeni M. 5, Mitoc M. 1, Focșani, Șendreni, Târgșor M. 184, M. 267, Dridu M. 2, Ulmeni M. 3), în trei cazuri la mâini (Drăgușeni M. 5, Trușești M. 1m și Ulmeni M. 3), în zona capului (Mitoc M. 1 și, cu rezerve, datorită unei posibile prezențe accidentale, mărgelile putând fi purtate într-un gang de animal, Mitoc M. 3), într-un singur caz lângă umăr (Largu M. 6), pe torace (Măriuța M. 2), în zona bazinului (Târgșor M. 205), într-un vas ceramic (Târgșor M. 184) sau lângă recipientul de lut (Cioinagi M. 4). Nu mai poate fi cunoscută poziția mărgelilor din M. 17 și M. 18 de la Galați, M. 1 de la Călărași, Oltenița-*Puțul de Căramidă* M. 1, Trușești M. 1m

³⁷ Este de menționat procentul mic al înmormântărilor de copii – doar trei (M. 220, M. 227, M. 261) din totalul de 18 complexe publicate până acum de la Târgșor.

³⁸ Chirica 1979, p. 634.

(cele din sticlă), M. 10m. În urma trecerii în revistă din rândurile anterioare, se observă că în cinci morminte (Mitoc M. 3, Isaiia M. 5 și M. 8, Târgșor M. 200, Mihail Kogălniceanu), mărgelile au fost descoperite doar în zona picioarelor, astfel încât, măcar în unele cazuri, rezervele cu privire la încadrarea lor ca podoabe par îndreptățite. Mergând mai departe pe linia acestui raționament, nu este exclus ca, în realitate, M. 5 și M. 8 de la Isaiia (în care s-au descoperit doar mărgelile în zona picioarelor, posibil cusute pe veșmântul funerar), să se încadreze și ele în rândul mormintelor fără inventar propriu-zis, căci perlele nu au fost depuse intenționat ca podoabe, ci sunt o parte componentă a îmbrăcăminții decedaților. În acest caz, numărul mormintelor în care persoanele cu craniul deformat au fost îngropate fără inventar s-ar ridica la șapte din totalul de 32 analizate. O ultimă observație are în vedere prezența mărgelilor în trei morminte masculine. Dacă în cazul M. 6 de la Largu (o mărgelă, în zona umărului drept) și a M. 205 de la Târgșor (tot o perlă, în zona bazinului, în groapa făcută de jefuitori) prezența câte unei mărgeli nu este surprinzătoare, putând fi vorba de un element de decor, întâlnit uneori și în morminte aparținând unor bărbați din necropole de pe teritoriul Imperiului roman³⁹, M. 5 de la Isaiia pare să ateste o contradicție între determinarea antropologică (schelet masculin) și cele aproximativ 40 de mărgelile care formau două șiraguri, în jurul gleznelor.

În contrast cu prezența numerică importantă a mărgelilor se află frecvența relativ redusă a restului de piese de podoabe. Cerceii au fost găsiți în opt morminte (Oltenița-*Puțul de Cărmidă* M. 1, Târgșor M. 184, Mitoc M. 1, Ulmeni M. 3, Galați M. 17 și M. 18, Șendreni, posibil Dridu M. 2). Două cazuri particulare atrag atenția: M. 1 de la Mitoc (cu un singur cercel) și Oltenița-*Puțul de Cărmidă* M. 1 (cei doi cercei, deși depuși probabil ca o singură pereche, proveneau din două seturi diferite⁴⁰). De o frecvență numerică a depunerii se mai poate vorbi doar în cazul brățarilor (cinci morminte – Drăgușeni M. 5, Mitoc M. 1, Focșani, Ulmeni M. 3, Dridu M. 2). Mai degrabă în rândul excepțiilor se încadrează prezența unor posibile diademe (Galați M. 17), a pandantivelor (Târgșor M. 184, dar nu depus singur, ci purtat la un colier de mărgelile, și Focșani), inelelor (Mitoc M. 1 și Focșani), clopoțelilor (Șendreni și Ulmeni M. 3), verigii cu nodozități (Dridu M. 2) și a unui tub de bronz, găsit lângă antebrațul stâng (Dridu M. 2). Seturile de piese de podoabă mărturisesc o mare diversitate a componenței. Cu excepția asocierii mărgelile+cercei, întâlnită în trei morminte (Galați M. 18, Târgșor M. 184, Oltenița-*Puțul de Cărmidă* M. 1), restul combinațiilor sunt, în ansamblul lor, singulare. În mormântul de la Șendreni, mărgelilor și cerceilor li se adaugă un clopoțel, în M. 17 de la Galați o posibilă diademă, în M. 3 de la Ulmeni o brățară și un clopoțel, în M. 2 de la Dridu o brățară, o verigă cu nodozități și un mic tub de bronz. Combinația mărgelile+brățară, întâlnită în M. 5 de la Drăgușeni, este suplimentată în M. 1 de la Mitoc de un cercel și un posibil inel, iar în complexul de la Focșani de un pandantiv, un inel și două piese din sidef, în formă de cruce (dacă nu cumva

³⁹ Petculescu 1997, p. 225, nr. 4.

⁴⁰ Sîrbu *et alii* 2014, p. 110.

acestea din urmă erau aplice). Pe lângă diversitatea seturilor de podoabe, o altă observație se desprinde din rândurile de mai sus: omniprezența mărgelilor ca piese de podoabe (practic fiecare set de podoabe are în componență mărgelile, iar în șase complexe funerare – Târgșor M. 267, Călărași M. 1, Cioinagi M. 4, Măriuța M. 2, Trușești M. 1m și M. 10m – s-au descoperit doar perle).

În ordinea descrescătoare a frecvenței, locul următor pieselor de podoabă (descoperite în 23 de morminte) îl ocupă recipientele ceramice (32 de vase provenite din 16 morminte). Preferința pare să fie acordată depunerii unui singur vas (șapte morminte: Drăgușeni M. 5, Largu M. 6, Târgșor M. 184 și M. 267, Măriuța M. 2, Ulmeni M. 3, Vlădeni), deși relativ frecvent se întâlnesc două recipiente (Cioinagi M. 4, Târgșor M. 196, Călărași M. 1, Cetatea Veche M. 1) sau trei (Pogorăști M. 2, Focșani, Galați M. 17-18). Excepțională este prezența a cinci vase în mormântul de la Șendreni. 12 din cele 32 de complexe funerare care fac obiectul analizei din rândurile de față nu au avut nici un fel de recipient ceramic (Mitoc M. 1 și M. 3, Trușești M. 1m și M. 10m, Isaiia M. 5, M. 8, M. 11, Târgșor M. 200 și M. 205, Dridu M. 2, Mihail Kogălniceanu, Oltenița-*Puțul de Căramidă* M. 1). Cel mai des se înregistrează prezența ceramicii lucrată la roată, dacică⁴¹ (14 vase în nouă morminte). Obiceiul depunerii unui singur recipient de acest tip în mormânt cunoaște patru excepții: Călărași M. 1 (cană și urcior), Cetatea Veche M. 1 (cană și castron), Cioinagi M. 4 (două căni), Focșani (trei vase – cană și pahar, ambele cu capace și castron). Tipologic, recipientele dacice lucrate la roată sunt cu precădere căni (șase morminte: Călărași M. 1, Cetatea Veche M. 1, Cioinagi M. 4, Focșani, Largu M. 6, Drăgușeni M. 5), mai puțin castroane (Focșani și Cetatea Veche M. 1) sau oale (Târgșor M. 196, Pogorăști M. 2), doar într-un singur caz urcior (Călărași M. 1) și pahar (Focșani). Cele două capace din complexul de la Focșani nu pot fi privite ca tipuri separate de recipiente, ci ca părți componente ale vaselor pe care le acopereau. Ceramica lucrată cu mâna (nouă vase în opt morminte) a fost depusă tot în număr de un singur vas/mormânt, excepția fiind M. 2 de la Pogorăști (borcan și cupă). Aparent, diversitatea tipologică este mare, dar trebuie subliniat că de o adevărată frecvență a depunerii se poate vorbi doar în cazul borcanelor (cinci complexe: Pogorăști M. 2, Galați M. 17, Târgșor M. 184, M. 267, Vlădeni). Restul tipurilor de vase lucrate cu mâna sunt prezențe singulare: cană (Măriuța M. 2, cu analogii în repertoriul ceramicii dacice), castron (Galați M. 18), vas lucrat cu mâna, de tip neprecizat (Târgșor M. 196), și tot o excepție este și vasul sferic de la Vlăsinești. Constantă în cazul ceramicii dacice lucrate la roată și a celei lucrate cu mâna, depunerea unui singur vas, în cazul ceramicii romane se înregistrează la egalitate cu depunerea mai multor recipiente (urcior în M. 3 de la Ulmeni și amforă în M. 18 de la Galați, castron și amforă în M. 17 de la Galați, trei castroane la Șendreni), astfel încât, deși numărul mormintelor este vizibil mai mic (patru), cel al recipientelor este totuși relativ echilibrat (șapte vase romane, în raport cu nouă vase lucrate cu mâna și 14 vase dacice lucrate la roată).

⁴¹ Pentru semnificația acestei expresii, vezi Oța, Sîrbu 2012, p. 125-129.

Combinarea observațiilor referitoare la numărul și tipul vaselor găsite în mormintele în care au fost îngropați indivizi cu craniul deformat relevă aceeași varietate a obiceiurilor de depunere remarcată și pentru podoabe. În cazul în care într-un mormânt a fost descoperit un singur recipient, acesta era fie borcan lucrat cu mâna (Târgșor M. 184 și M. 267, Vlădeni), fie cană dacică lucrată la roată (Drăgușeni M. 5, Largu M. 6), fie cană dacică lucrată cu mâna (Măriuța M. 2), fie urcior roman (Ulmeni M. 3). Asocierile dintre două vase sunt: două căni dacice (Cioinagi M. 4), oală lucrată la roată și vas lucrat cu mâna (Târgșor M. 196), cană și urcior, ambele dacice, lucrate la roată (Călărași M. 1), cană și castron, ambele dacice, lucrate la roată (Cetatea Veche M. 1). Ca și în cazul depunerii a două recipiente, combinațiile din cele patru morminte cu câte trei vase fiecare sunt diferite: borcan+cupă lucrată cu mâna+oală lucrată la roată (Pogorăști M. 2), cană cu capac+pahar cu capac+castron, toate dacice lucrate la roată (Focșani), borcan+amforă+castron roman (Galați M. 17), castron lucrat cu mâna+amforă+vas cu picioare, lucrat la roată (Galați M. 18). Singurul complex funerar cu cinci vase, cel de la Șendreni, se caracterizează prin prezența a trei castroane romane, alături de două vase distruse, descrise de autorul descoperirii drept „ceșcuțe cu toartă”⁴².

Obiecte de toaletă au fost descoperite în 12 morminte. Disproporția dintre numărul oglinzilor și cel al altor tipuri de piese de toaletă este flagrantă: 12 oglinzi în 11 morminte (Mihail Kogălniceanu, Târgșor M. 184, M. 200, Călărași M. 1, Dridu M. 2, Ulmeni M. 3, Cioinagi M. 4, Drăgușeni M. 5, Mitoc M. 1, Șendreni, Focșani – ultimul complex cu două astfel de piese); piese provenite de la case (Focșani și Galați M. 17), pieptene (Focșani).

Obiectele de port din cele șase morminte în care s-au descoperit sunt fibule (Mitoc M. 1 și Șendreni, ultimul cu trei exemplare), piese de încălțăminte (Largu M. 6 și Târgșor M. 205), aplice (Galați M. 17, Trușești M. 1m) și nasturi (Largu M. 6).

Singurele obiecte de uz casnic sunt fusaiolele, provenite din trei morminte: Târgșor M. 184, M. 200, Drăgușeni M. 5. Oase de animale s-au înregistrat în trei complexe funerare: Galați M. 17 și M. 18, și, cu o oarecare marjă de nesiguranță, Vlădeni, iar vase de sticlă s-au descoperit doar în M. 17 și M. 18 de la Galați. Tabloul general al inventarului mormintelor persoanelor cu craniul deformat poate fi completat cu mai multe prezențe singulare: pumnal (Largu M. 6), pinten (Târgșor M. 205), cretă (Focșani), astragale (Târgșor M. 196), piese provenind probabil de la sicriu (Galați M. 18), evantai (Focșani), verigă de bronz cu capetele deschise (Trușești M. 10m), cereale carbonizate (Șendreni), posibil monedă (Focșani).

Privit în ansamblu, inventarul mormintelor supuse analizei de față se remarcă prin relativ puține moduri de alcătuire. În două morminte s-au depus doar vase ceramice, în număr de două (Cetatea Veche M. 1) sau trei (Pogorăști M. 2). Asocierea dintre ceramică și podoabe caracterizează 11 morminte (Galați M. 17-18, Târgșor M. 267, Măriuța M. 2, combinație suplimentată cu oglinzi în cazul Drăgușeni M. 5, Focșani, Cioinagi M. 4, Șendreni, Târgșor M. 184, Călărași

⁴² Dragomir 1965, p. 363-365.

M. 1, Ulmeni M. 3). Podoabele se combină cu oglindă în M. 2 de la Dridu, căruia i se poate adăuga o serie de alte șapte complexe, enumerate mai sus, în care podoabele și oglinda se asociau cu recipiente ceramice. Interesantă este alcătuirea identică, în ceea ce privește *categoriile* de piese de inventar, a M. 184 de la Târgșor și a M. 5 de la Drăgușeni: vase ceramice (borcan în primul caz, cană dacică lucrată la roată în cel de-al doilea), piese de podoabă (dar, din nou, diferite ca tip: șirag de mărgelă și cercei în primul caz, șirag de mărgelă și brățară în cel de-al doilea), oglinzi, fusaiole. Ar mai fi de remarcat combinarea, fără excepție, cel puțin în ceea ce privește înmormântările persoanelor cu craniul deformat, a fusaiolelor cu oglinzile (Drăgușeni M. 5, Târgșor M. 184, M. 200).

Numărul pieselor de inventar descoperite într-un complex se înscrie în aceeași diversitate remarcată cu ocazia analizei tipurilor de obiecte depuse. Ar fi totuși de remarcat faptul că două complexe, cel de la Mihail Kogălniceanu și M. 1m de la Trușești, ar putea fi presupuse ca având un singur obiect de inventar propriu-zis (oglinza, respectiv mărgelă), în condițiile în care restul pieselor (mărgelă la Mihail Kogălniceanu, aplica la Trușești) nu este exclus să fi fost cusute pe țesături. Nouă morminte au avut câte două piese de inventar fiecare, de o surprinzătoare varietate a tipurilor de asocieri: recipient ceramic și mărgelă (Măriuța M. 2, și, dacă excludem mărgelă descoperite în zona picioarelor, posibile obiecte de port și nu de podoabă, Târgșor M. 267), doar podoabe (mărgelă și cercei la Oltenița-*Puțul de Cărmidă* M. 1), doar recipiente ceramice (Cetatea Veche M. 1), borcan și craniu de animal (Vlădeni), mărgelă și pinten (Târgșor M. 205, căci încălțăminte a fost probabil purtată de defunct), mărgelă și verigă de bronz (Trușești M. 10m), oglindă și fusaiolă (Târgșor M. 200, cu aceeași observație a probabilității ca mărgelă să fi fost nu piese de podoabă, ci decor al hainelor purtate de persoana înmormântată). Trei tipuri de piese de inventar provin din M. 3 de la Mitoc (mărgelă, probabil atât depuse, cât și purtate, piese rotunde neperforate, din lut, obiect de fier) și M. 196 de la Târgșor (două vase și astragale). Cele trei complexe funerare cu câte patru piese de inventar fiecare sunt: Cioinagi M. 4 (două căni, o mărgelă, oglindă), Călărași M. 1 (două recipiente ceramice, oglindă, mărgelă), Largu M. 6 (cană dacică, mărgelă, obiect de fier neidentificat, pumnal, dacă se consideră încălțăminte și nasturii ca obiecte purtate de defunct). Nu numai categoriile de piese de inventar, ci și numărul obiectelor sunt aceleași în M. 184 de la Târgșor (excluzând însă mărgelă probabil piese de port) și M. 5 de la Drăgușeni, fiecare cu câte șase piese. Cele două morminte ale unor adolescente cu crani deformat, Dridu M. 2 și Mitoc M. 1, au ca trăsături comune absența ceramicii, prezența oglinzilor, un set variat de podoabe (mărgelă, posibil cercei, brățară, verigă cu nodozități și tub de bronz în primul caz, mărgelă, cercei, inel, brățară în cel de-al doilea), perle descoperite în zona picioarelor, un număr apropiat de piese de inventar (șase sau șapte). Mormântul, foarte probabil aparținând unei femei, de la Ulmeni (M. 3) se aseamănă cu cele două complexe mai sus menționate prin numărul de piese (șapte), setul variat de podoabe (mărgelă la gât și la mâini, cercei, brățară, clopoțel), depunerea oglinzii, veșmintele cusute

cu mărgelile. Singura deosebire constă în prezența unui urciur roman în M. 3 de la Ulmeni. Probabil firesc pentru două complexe din aceeași necropolă, M. 17 și M. 18 de la Galați au ca puncte comune depunerea unui număr mare de recipiente ceramice (borcan, amforă și castron roman în cazul M. 17, castron lucrat cu mâna, amforă, vas lucrat la roată în M. 18), prezența vaselor de sticlă, a oaselor de animal și a podoabelor (mărgelile, cercei, diademă în M. 17, mărgelile și cercei în M. 18), număr mare de piese de inventar (peste nouă). Deși tot înmormântare pe teritoriul Imperiului roman, complexul funerar de la Șendreni are un inventar altfel alcătuit decât M. 17-18 de la Galați: număr mare de vase ceramice (dar cu precădere castroane sau ceea ce autorul a denumit drept „ceșcuțe cu o toartă”), piese caracteristice sarmatice (oglinzi, clopoței), prezența fibulelor. Numărul mare de piese de inventar (cel puțin 13 la Șendreni) și setul de podoabe compus din mărgelile și cercei sunt însă comune tuturor celor trei înmormântări sarmatice din Moesia Inferior, alături de deformarea craniană și marcarea la suprafață a mormântului, prin înălțarea de tumuli (M. 17-18 de la Galați) sau amenajarea într-o movilă mai veche (Șendreni). Cele peste 15 piese din mormântul de la Focșani sunt: recipiente ceramice (trei, dintre care două cu capace), piese de podoabă (mărgelile, brățară, pandantiv, inel, posibil și cele două piese din sifid în formă de cruce), piese de toaletă (două oglinzi, pieptene), ac de fier (care nu este exclus să provină de la o fibulă), evantai⁴³, piesă de la o casetă, spirale și verigi de bronz, poate și monedă (deși ar fi de menționat că acceptarea monedei ca parte componentă a inventarului funerar exclude complexul de la Focșani din seria mormintelor sarmatice și îl atribuie unui alt orizont cultural, datat în secolul al IV-lea).

O analiză a inventarului funerar pe vârste sau pe sexe poate să ofere anumite indicii pentru interpretarea obiceiului deformării craniene. Din cele patru morminte aparținând unor copii, două nu au inventar (Bucu M. 3 și Isaiia M. 11), iar în alte două complexe vasele ceramice (cană lucrată cu mâna la Măriuța M. 2 și borcan la Vlădeni) se asociau cu mărgelile, în primul caz, și cu o posibilă ofrandă animală în cel de-al doilea caz. Numărul mic al pieselor de inventar depuse sau absența lor și predominarea ceramicii sunt trăsături comune atât mormintelor sarmatice de copii din Muntenia, cât și mormintelor de copii din lumea romană⁴⁴. Mormintele aparținând unor bărbați sunt ceva mai diverse ca număr de piese (M. 5 de la Isaiia probabil fără inventar depus intenționat, M. 205 de la Târgșor cu două piese și un obiect de port, M. 2 de la Pogorăști cu trei vase, iar M. 196 de la Târgșor și M. 6 de la Largu cu trei sau patru piese depuse în sensul propriu-zis al cuvântului, și nu parte componentă a veșmintelor cu care a fost înmormântat defunctul). Modul de alcătuire al inventarului celor patru morminte aparținând unor bărbați cu craniul deformat este același cu cel al mormintelor „masculine” din Muntenia⁴⁵: vase ceramice, asociate cu piese de port, mărgelile sau arme. Mormintele aparținând unor femei sunt foarte diverse ca număr de piese descoperite (între una și 15) și ca tipuri

⁴³ Popa 2009, p. 88-90.

⁴⁴ Oța, Sîrbu, Matei 2013, p. 328-330.

⁴⁵ Oța, Sîrbu, Matei 2013, p. 331-333.

de piese depuse (cu precădere piese de podoabă, ceramică sau oglinzi). O observație este esențială și se poate dovedi o cheie în ceea ce privește interpretarea mormintelor indivizilor cu cranii deformate: toate cele trei morminte de la Isaiia, indiferent de sexul sau vârsta persoanei îngropate, nu aveau inventar funerar propriu-zis, mărgelile descoperite în zona picioarelor provenind, foarte probabil, de la hainele purtate de mort. Desigur, o legătură automată între lipsa de inventar și sărăcia sau statutul social inferior al persoanei înmormântate este riscantă, și am subliniat mai demult acest aspect⁴⁶. Totuși, faptul că mormântul feminin de la Isaiia nu se deosebește prin nimic, în ceea ce privește inventarul, în raport cu cel masculin din același grup de morminte, dar se deosebește esențial față de mormintele, aparținând tot unor femei, de la Galați sau Șendreni, argumentează ipoteza că deformarea craniană nu pare a se constitui, cel puțin din punct de vedere al ritualului funerar sesizat arheologic, într-un posibil semn distinctiv de statut, așa cum a fost mai demult presupus⁴⁷. Cel puțin în ceea ce privește mormintele sarmatice de pe teritoriul Munteniei sau al Moldovei, deformarea craniană este o modă care *nu particularizează, prin simpla ei prezență*, un complex funerar, ci se supune caracteristicilor generale ale grupului de morminte în interiorul căruia a fost observată. Nici cele trei morminte din Moesia Inferior atribuite unor sarmați (Galați M. 17 și M. 18, Șendreni) nu fac excepție. Deformarea craniană trebuie, în aceste circumstanțe, privită *ca parte a unui cod* menit să distingă⁴⁸ persoana înmormântată atât în sensul păstrării unui anumit port sau anumitor podoabe și piese de toaletă (deformare craniană, veșminte împodobite cu aplice de aur, mărgelile, oglindă cu tamga), cât și în sens social (morminte tumulare sau amenajate într-un tumul mai vechi, suprafață foarte mare a gropii).

O ultimă observație are în vedere datarea mormintelor în care au fost îngropați indivizi cu cranii deformate. Marea majoritate a acestor complexe pot fi datate mai târziu, la sfârșitul secolului al II-lea sau în cursul celui următor: Galați M. 17 și Șendreni, ambele în Moesia Inferior⁴⁹, mormintele izolate de la Mihail Kogălniceanu, Oltenița-*Puțul de Cărmidă* M. 1, Dridu-*tell* M. 2, Călărași M. 1⁵⁰, Focșani (dacă nu cumva în acest caz este vorba de o datare chiar în cursul secolului al IV-lea), complexe din grupurile de morminte de la Bucu, Călărași M. 6-10, Cetatea Veche⁵¹, Ulmeni⁵², Largu⁵³ toate cele cinci complexe de acest fel de la Târgșor⁵⁴, mormintele de la Drăgușeni⁵⁵ și Mitoc⁵⁶. Socotită ca

⁴⁶ Oța 2007, p. 53; Oța 2013, p. 254-255.

⁴⁷ Bichir 1969, p. 230-231; Bichir 1993, p. 163. Încă din 1956, J. Werner (1956, p. 7) a atras atenția că deformarea craniană nu are legătură cu deosebirile de statut social, cel puțin în cazul sarmaților.

⁴⁸ Mirițoiu 2011, p. 539 atrage atenția asupra folosirii corpului uman în scopul creării unor diferențe sau asemănări, care nu există biologic, în cadrul unei societăți.

⁴⁹ Oța 2013, p. 320.

⁵⁰ Sîrbu *et alii* 2014, p. 131.

⁵¹ Sîrbu *et alii* 2014, p. 123-125.

⁵² Sîrbu *et alii* 2014, p. 127.

⁵³ Oța, Sîrbu 2012, p. 141.

⁵⁴ Niculescu 2003, p. 193-195.

⁵⁵ Crișmaru 1981, p. 89.

improbabilă de unii cercetători⁵⁷, prezența deformării craniene în cursul secolului al II-lea, dacă nu chiar de la sfârșitul secolului I p. Chr. în teritoriile dintre Prut și Carpații Orientali și Carpații Meridionali și Dunăre poate fi exemplificată prin M. 2 de la Măriuța⁵⁸, M. 18 de la Galați⁵⁹, eventual cele trei complexe de la Isaiia⁶⁰ și mormântul izolat de la Vlădeni⁶¹.

Catalog:

1. Drăgușeni (com. Drăgușeni, jud. Botoșani)

Ostrov M. 5 (Crîșmaru 1981, p. 84-87, 88);

2. Mitoc (com. Mitoc, jud. Botoșani)

Malul Galben M. 1 (N. Zaharia 1959, p. 20-21; Chirica 1979, p. 634; Bichir 1972, p. 156, nota 24 a; Bichir 1977, p. 185, 186; Mazilu 1985-1986, p. 68), M. 3 (Chirica 1979, p. 632, 634; Mazilu 1985-1986, p. 68);

3. Pogorăști (com. Răuseni, jud. Botoșani)

M. 2 (Ioniță 1964, p. 313-314; Cristescu 1964, p. 329, 330-334; Bichir 1971, p. 277; Bichir 1972, p. 141; Bichir 1977, p. 173; Bichir 1985, p. 1169; Mazilu 1985-1986, p. 74);

4. Trușești (com. Trușești, jud. Botoșani)

Țugueta M. 1m (SCIV III, 1952, p. 83; Bichir 1971, p. 277; Bichir 1972, p. 141; Bichir 1977, p. 173; Bichir 1985, p. 1169; Mazilu 1985-1986, p. 73; Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. Florescu 1999, p. 613, 623), M. 4m (Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. Florescu 1999, p. 613-614); M. 10m (Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. Florescu 1999, p. 616-617);

5. Isaiia (com. Răducăneni, jud. Iași)

Balta Popii M. 5 (Ursulescu, Kogălniceanu 2002-2004, p. 30, 36, 37; Miu 2002-2004, p. 59-60), M. 8 (Ursulescu, Kogălniceanu 2002-2004, p. 30-31, 36, 37; Miu 2002-2004, p. 60-61); M. 11 (Ursulescu, Kogălniceanu 2002-2004, p. 32, 36; Miu 2002-2004, p. 62);

6. Cioinagi (sat Balintest, com. Berești-Meria, jud. Galați)

M. 1 (E. Zaharia 1959, p. 898, 899, 900; Bichir 1971, p. 277; Bichir 1972, p. 139, 141; Bichir 1977, p. 172, 173; Bichir 1985, p. 1167, 1169; Mazilu 1985-1986, p. 83), M. 4 (E. Zaharia 1959, p. 897; Bichir 1971, p. 276, 277, 278, 280; Bichir 1972, p. 141, 145, 161; Bichir 1977, p. 172, 173, 177, 186; Bichir 1985, p. 1168, 1169, 1170, 1171; Mazilu 1985-1986, p. 83);

7. Focșani (municipiu, jud. Vrancea)

M. (Morintz 1959, p. 451-467; Untaru, Morintz 1962, p. 157-162; Bichir 1971, p. 275, 277, 278, 279, 280; Bichir 1972, p. 138, 141, 145, 160, 161; Bichir

⁵⁶ Argumentele care pot fi invocate sunt prezența oglinzii și moda veșmintelor împodobite cu multe mărgele.

⁵⁷ Bichir 1969, p. 230; Bichir 1977, p. 173; Bichir 1993, p. 163-164; Diaconu 1980, p. 281-284; Bârcă, Symonenko 2009, p. 214-215.

⁵⁸ Sîrbu *et alii* 2014, p. 129.

⁵⁹ Oța, Sîrbu 2010, p. 193-194; Oța 2013, p. 320.

⁶⁰ Ursulescu, Kogălniceanu 2002-2004, p. 37

⁶¹ Sîrbu *et alii* 2014, p. 132.

1977, p. 168, 173, 177, 185, 186, 187; Bichir 1985, p. 1166, 1167, 1170, 1171; Mazilu 1985-1986, p. 84-85; Harhoiu 1993, p. 46; Popa 2009, p. 81-82, 83);

8. Galați (municipiu, jud. Galați)

Seromga M. I = M. 17 (Brudiu 1979, p. 323-326, 327-328; Nicolăescu-Plopșor 1979, p. 333, 337; Udrescu 1979, p. 339; Bichir 1996, p. 302, 308; Babeș 1999, p. 234; Brudiu 2003, p. 78-79; Oța, Sîrbu 2010, p. 193-194; Oța 2013, p. 95, 319-320);

Sidex tumulul 2 = M. 18 (Brudiu 1979, p. 328-330; Nicolăescu-Plopșor 1979, p. 337; Udrescu 1979, p. 339; Bichir 1996, p. 308; Brudiu 2003, p. 79-80; Oța, Sîrbu 2010, p. 193-194; Oța 2013, p. 95, 319-320);

9. Șendreni (com. Șendreni, jud. Galați)

M. 1 (Dragomir 1965, p. 363-365; Bichir 1971, p. 275, 276, 277, 279; Bichir 1972, p. 138, 139, 141, 156; Bichir 1977, p. 168, 171, 173, 184, 185; Bichir 1985, p. 1166, 1169; Mazilu 1985-1986, p. 85; Brudiu 2003, p. 133, nr. 409; Oța 2013, p. 98, 319-320);

10. Largu (com. Largu, jud. Buzău)

M. 6 (Dragomir 1959, p. 476, 477, 480, 481; Bichir 1972, p. 141, 155; Bichir 1977, p. 173, 183, 184; Bichir 1985, p. 1169, 1170; Mirițoiu 2003, p. 205, nr. 37; Dragomir, Croitoru 2011, p. 42-43);

11. Târgșoru Vechi (com. Târgșoru Vechi, jud. Prahova)

M. 184 (Diaconu 1963, p. 325, 326, 328, 329, 331, 333, 334; Diaconu 1965, p. 20, 22, 24, 26, 28; Bichir 1972, p. 156, 161; Bichir 1977, p. 184, 186; Bichir 1985, p. 1171; Mirițoiu 2003, p. 205, nr. 70), M. 196 (Diaconu 1963, p. 325, 326; Diaconu 1965, p. 21; Mirițoiu 2003, p. 205, nr. 70); M. 200 (Diaconu 1963, p. 325, 328, 329, 333, 334; Diaconu 1965, p. 19, 21, 24; Bichir 1971, p. 277; Bichir 1972, p. 141, 161; Bichir 1977, p. 172, 186; Bichir 1985, p. 1168; Mirițoiu 2003, p. 205, nr. 70), M. 205 (Diaconu 1963, p. 325, 330, 334; Diaconu 1965, p. 21, 25, 28; Bichir 1977, p. 184; Mirițoiu 2003, p. 205, nr. 70); M. 267 (Diaconu 1963, p. 333; Diaconu 1965, p. 22; Mirițoiu 2003, p. 205, nr. 70);

12. Bucu (com. Bucu, jud. Ialomița)

Pochină M. 3 (Rența 2000, p. 39; Sîrbu *et alii* 2014, p. 17-18, 123);

13. Călărași (municipiu, jud. Călărași)

Aeroport M. = M. 1 (SCIV III, 1952, p. 107-108; Bichir 1971, p. 277, 279; Bichir 1972, p. 141, 161; Bichir 1977, p. 167, 173, 186; Bichir 1985, p. 1169; Oța, Comșa 2012, p. 97-106; Sîrbu *et alii* 2014, p. 24-25, 93, 129-131)

Curtea Palatului Prefecturii M. = M. 9 (Sîrbu *et alii* 2014, p. 30, 93, 124-125);

14. Cetatea Veche (fost Tatina, com. Spanțov, jud. Călărași)

Răsturnica M. = M. 1 (Mitrea 1962, p. 432, 433, 434; Necrasov, Antoniu 1962, p. 116, 119; Morintz, Ionescu 1970, p. 41; Bichir 1971, p. 275, 277; Bichir 1972, p. 138, 141, 145; Bichir 1977, p. 173, 177; Bichir 1985, p. 1169; Mirițoiu 2003, p. 204, nr. 23; Sîrbu *et alii* 2014, p. 36-37, 125);

15. Dridu (com. Dridu, jud. Ialomița)

Tell M. 2 (Nestor, Zaharia 1961, p. 567-568; Bichir 1971, p. 275, 279; Bichir 1972, p. 138, 139, 161; Bichir 1977, p. 168, 172, 186; Bichir 1985, p.

- 1166, 1167; Mirițoiu 2003, p. 204, nr. 31; Sîrbu *et alii* 2014, p. 45-48, 129-131; Oța, Georgescu, Baltă 2015, sub tipar);
16. **Măriuța (com. Belciugatele, jud. Călărași)**
La Movilă M. 2 (Lazăr, Parnic 2007, p. 139-140; Gătej, Soficar, Mirițoiu 2007, p. 160; Sîrbu *et alii* 2014, p. 54-55, 129);
17. **Mihail Kogălniceanu (com. Mihail Kogălniceanu, jud. Ialomița)**
Crucea Movila Înaltă M. 30 = M. 1 (CCA campania 1999, p. 61; Sîrbu *et alii* 2014, p. 57-58, 129-131);
18. **Oltenița (municipiu, jud. Călărași)**
Puțul de Căramidă M. 1 (Morintz, Ionescu 1970, p. 39; Bichir 1971, p. 277; Bichir 1972, p. 141; Bichir 1977, p. 173; Bichir 1985, p. 1169; Diaconu 1980, p. 276; *Muntenia 2001*, nr. 127-128; Sîrbu *et alii* 2014, p. 62-63, 129-131);
19. **Ulmeni (com. Ulmeni, jud. Călărași)**
M. 3 (Morintz, Ionescu 1968, p. 110; Morintz, Ionescu 1970, p. 40, 41, 43, 44, 45, 46; Bichir 1972, p. 145, 156, 161; Bichir 1977, p. 177, 184, 186; Diaconu 1980, p. 276; Oța, Sîrbu 2010, p. 192; Sîrbu *et alii* 2014, p. 78-81, 127-128);
20. **Vlădeni (com. Vlădeni, jud. Ialomița)**
Popina Blagodeasca M. 1 (Sîrbu, Corbu 2006, p. 195-199; Mirițoiu 2006, p. 201-206; Sîrbu *et alii* 2014, p. 90, 129, 130, 132).

Bibliografie:

Babeș 1999	Mircea Babeș, <i>Ein Tamga-Zeichen aus der Dakischen Siedlung von Ocnitza (Buridava)</i> , în Nikolaus Boroffka, Tudor Soroceanu, (eds.) – <i>Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur Älteren Geschichte des Südöstlichen Mitteleuropas</i> , Rahden/Westf., 1999 (col. Internationale Archäologie, Studia honoraria, Band 7), p. 223-239.
Bârcă, Symonenko 2009	Vitalie Bârcă, Oleksandr Symonenko, <i>Călăreții stepelor. Sarmatii în spațiul nord-pontic</i> , Cluj-Napoca, 2009.
Bichir 1961	Gheorghe Bichir, <i>Unele observații cu privire la necropolele de tip Poienesti din Moldova și relațiile acestor necropole cu lumea sarmată</i> , SCIV(A), 12, 1961, 2, p. 253-271.
Bichir 1967	Gheorghe Bichir, <i>La civilisation des Carpes (IIe-IIIe siècle de n. è.) à la lumière des fouilles archéologiques de Poiana-Dulcești, de Butnărești et de Pădureni</i> , Dacia, NS, XI, 1967, p. 177-224.
Bichir 1969	Gheorghe Bichir, <i>În legătură cu riturile funerare la carpi</i> , SCIV(A), 20, 1969, 2, p. 219-236.

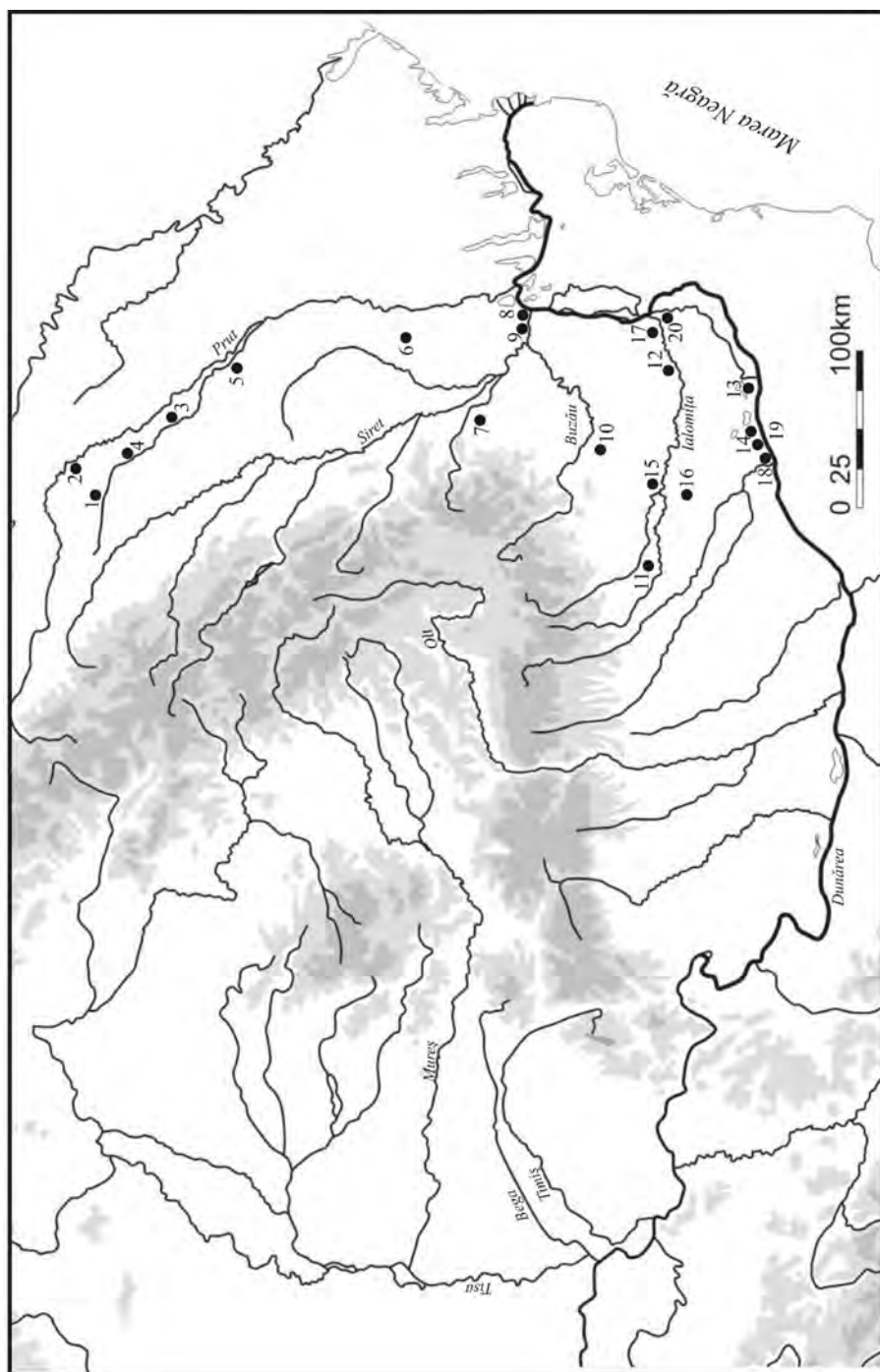
- Bichir 1971** Gheorghe Bichir, *Les Sarmates sur le territoire de la Roumanie*, în *Actes du VIIIe Congrès des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, I, Rapports généraux*, Belgrad, 1971, p. 275-285.
- Bichir 1972** Gheorghe Bichir, *Sarmații la Dunărea de Jos în lumina ultimelor cercetări*, Pontica, V, 1972, p. 137-176.
- Bichir 1973** Gheorghe Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973 (col. Biblioteca de Arheologie XX).
- Bichir 1977** Gheorghe Bichir, *Les Sarmates au Bas-Danube*, Dacia, NS, XXI, 1977, p. 167-197.
- Bichir 1985** Gheorghe Bichir, *Sarmații și relațiile lor cu geto-dacii*, RevIst, 38, 1985, 12, p. 1164-1177.
- Bichir 1993** Gheorghe Bichir, *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (I)*, SCIV(A), 44, 1993, 2, p. 135-169.
- Bichir 1996** Gheorghe Bichir, *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (II)*, SCIV(A), 47, 1996, 3, p. 297-312.
- Brudiu 1979** Mihalache Brudiu, *Deux tombes tumulaires de la zone de Galați*, Dacia, NS, XXIII, 1979, p. 323-331.
- Brudiu 2003** Mihalache Brudiu, *Lumea de sub tumulii din sudul Moldovei. De la indo-europeni la turanicii târzii – mărturii arheologice*, București, 2003.
- Chirica 1979** Vasile Chirica, *Morminte sarmatice descoperite la Mitoc (jud. Botoșani)*, SCIV(A), 30, 1979, 4, p. 631-636.
- Comșa 1989** Eugen Comșa, *Mormintele cu ocră din movila II - 1943 de la Ploiești-Triaș*, TD, X, 1989, p. 181-188.
- Cristescu 1964** Maria Cristescu, *Studiul antropologic al scheletelor din secolul al III-lea e. n. descoperite la Pogorăști (raionul Botoșani, reg. Suceava)*, ArhMold, II-III, 1964, p. 329-341.
- Crîșmaru 1981** Aristotel Crîșmaru, *Descoperiri sarmatice pe valea Podrigei, județul Botoșani*, Hierasus, 1, 1981, p. 83-90.
- CCA campania 1994** *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 1994*, Cluj-Napoca, 1995.
- CCA campania 1997** *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 1997*, București, 1998.
- CCA campania 1999** *Cronica cercetărilor arheologice din România, campania 1999*, București, 2000.
- Diaconu 1963** Gheorghe Diaconu, *Despre sarmați la Dunărea de Jos în lumina descoperirilor de la Tîrgșor*, SCIV(A), 14, 1963, 2, p. 323-343.
- Diaconu 1965** Gheorghe Diaconu, *Tîrgșor - Necropola din secolele III-IV e.n.*, București, 1965.
- Diaconu 1980** Gheorghe Diaconu, *Roxolani sau alani la Dunărea de Jos*, SCIV(A), 31, 1980, 2, p. 275-285.

- Dragomir 1959** Ion T. Dragomir, *Raport asupra săpăturilor întreprinse la Largu (r. Filimon Sîrbu, reg. Galați)*, MCA, V, 1959, p. 475-482.
- Dragomir 1965** Ion T. Dragomir, *Mormântul sarmatic de la Șendreni*, RM, 1, 1965, 4, p. 363-365.
- Dragomir, Croitoru 2011** Ion T. Dragomir, Costin Croitoru, *La nécropole sarmatique de Largu (départ. de Buzău)*, Istros, XVII, 2011, p. 31-54.
- Foit 1970** Grigore Foit, *Mormintele sarmatice de la Vlăsinești (jud. Botoșani)*, SCIV(A), 21, 1970, 4, p. 667-673.
- Gătej, Soficaru, Mirițoiu 2007** Mihaela Gătej, Andrei Soficaru, Nicolae Mirițoiu, *Expertiza umană a osemintelor umane de la Măriuța (com. Belciugatele, jud. Călărași)*, Studii de Preistorie, 4, 2007, p. 159-167.
- Harhoiu 1993** Radu Harhoiu, *"Tezaurul" de la Buzău - 1941*, SCIV(A), 44, 1993, 1, p. 41-51.
- Ioniță 1964** Ion Ioniță, *Noi descoperiri sarmatice pe teritoriul Moldovei*, ArhMold, II-III, 1964, p. 311-328.
- Ioniță, Ursachi 1988** Ion Ioniță, Vasile Ursachi, *Văleni. O mare necropolă a dacilor liberi*, Iași, 1988.
- Lazăr, Parnic 2007** Cătălin Lazăr, Valentin Parnic, *Date privind unele descoperiri funerare de la Măriuța-La Movilă*, Studii de Preistorie, 4, 2007, p. 135-157.
- Mazilu 1985-1986** Radu A. Mazilu, *Contribuții la problema relațiilor sarmato-dacice și sarmato-romane în lumina descoperirilor arheologice din Moldova*, Acta Moldaviae Meridionalis, VII-VIII, 1986, p. 65-97.
- Mirițoiu 2003** Nicolae Mirițoiu, *Sarmatische Gräber mit künstlich deformierten Schädeln in Muntenien*, în Claus von Carnap-Bornheim (ed.) – *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Internationales Kolloquium des Vorgesichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.-16. Februar 1998, Neumünster, 2003, p. 204-205.
- Mirițoiu 2006** Nicolae Mirițoiu, *Analiza antropologică a mormântului sarmatic de la Vlădeni-Popina Blagodeasca (jud. Ialomița)*, Istros, XIII, 2006, p. 201-206.
- Mirițoiu 2011** Nicolae Mirițoiu, *Cranii deformate din necropola de la Piatra Frecăței*, Peuce, SN, IX, 2011, p. 539-574.
- Mitrea 1962** Bucur Mitrea, *Două morminte sarmatice descoperite în Muntenia*, SCIV(A), 13, 1962, 2, p. 431-434.
- Mitrea, Preda 1966** Bucur Mitrea, Constantin Preda, *Necropolele din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966.
- Miu 2002-2004** Georgeta Miu, *Studiul antropologic al scheletelor din necropola sarmatică de la Isaiia*, CercetIstIași, SN, XXI-XXIII, 2002-2004, p. 59-71.

- Morintz 1959** Sebastian Morintz, *Nekotorye voprosy sarmatskogo naselenija v Moldove i Muntenii v svjazi s Fokšanskim pogrebeniem*, Dacia, NS, III, 1959, p. 451-471.
- Morintz 1960** Sebastian Morintz, *Ein sarmatisches Grab aus Căscioarele*, Dacia, NS, IV, 1960, p. 553-560.
- Morintz, Ionescu 1968** Sebastian Morintz, Barbu Ionescu, *Cercetări arheologice în împrejurimile oraşului Olteniţa (1958-1967)*, SCIV(A), 19, 1968, 1, p. 95-128.
- Morintz, Ionescu 1970** Sebastian Morintz, Barbu Ionescu, *Mormintele sarmatice din sud-estul judeţului Ilfov*, SCŞMI, 2, 1970, p. 37-54
- Muntenia 2001** *Muntenia 2001. Muntenia în secolele II – IV p. Chr. Catalog expoziţie 18 octombrie – 30 noiembrie 2001, Muzeul Municipiului Bucureşti.*
- Necrasov, Antoniu 1962** Olga Necrasov, Serafima Antoniu, *Sur un crâne présentant une déformation „macrocéphale”, découvert à Tatina-Spanţov*, AŞUIaş (Biologie), 8, 1962, 1, p. 115-119.
- Nestor 1944** Ion Nestor, *Raport asupra săpăturilor şi cercetărilor din campania anului 1943*, în *Raport asupra activităţii ştiinţifice a M.N.A. în anii 1942 şi 1943*, Bucureşti, 1944, p. 55-56.
- Nestor 1960** Ion Nestor, *Sarmaţii*, în *Istoria Romîniei*, vol. I, Bucureşti, 1960, p. 671-682.
- Nestor, Zaharia 1961** Ion Nestor, Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu (r. Urziceni, reg. Ploieşti)*, MCA, VII, 1961, p. 561-568.
- Nicolăescu-Plopşor 1979** Dardu Nicolăescu - Plopşor, *Considérations anthropologiques sur les ossements humains trouvés dans les tombes sarmates de Galaţi*, Dacia, NS, XXIII, 1979, p. 333-338.
- Niculescu 2003** Alexandru Gh. Niculescu, *Die sarmatische Kultur im Zusammenhang der kaiserzeitlichen archäologischen Funde aus Muntenien - unter besonderer Berücksichtigung der Funde von Tîrgşor*, în Claus von Carnap-Bornheim (ed.), *Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtlichen Seminars der Philipps-Universität Marburg, 12.-16. Februar 1998, Neumünster, 2003, p. 177-205.
- Oţa 2007** Liana Oţa, *Sarmaţii din Muntenia şi Imperiul roman*, AB SN, Arheologie-Istorie, XV, 2007, p. 51-55.
- Oţa 2013** Liana Oţa, *Lumea funerară în Moesia Inferior (secolele I-III p. Chr.)*, Brăila, 2013.
- Oţa, Comşa 2012** Liana Oţa, Alexandra Comşa, *Un mormânt sarmatic descoperit la Călăraşi*, MCA, SN, VIII, 2012, p. 97-106.

- Oța, Sîrbu 2009** Liana Oța, Valeriu Sîrbu, *Sarmații din județul Brăila*, Brăila, 2009.
- Oța, Sîrbu 2010** Liana Oța, Valeriu Sîrbu, *A Few Observations on the Arrival of the Sarmatians in the Wallachia Plain*, Eirene. Studia Graeca et Latina, Praga, XLVI, 2010, I-II, p. 191-201.
- Oța, Sîrbu 2012** Liana Oța, Valeriu Sîrbu, *La céramique dacique dans les tombes sarmatiques de Valachie*, Istros, XVIII, 2012, p. 125-163.
- Oța, Sîrbu, Matei 2013** Liana Oța, Valeriu Sîrbu, Sebastian Matei, „Male” and „female” grave-goods in Sarmatian tombs found in Wallachia, în Valeriu Sîrbu, Sebastian Matei (eds.), *Bronze and Iron Age Graves from Eurasia – Gender between Archaeology and Anthropology. Proceedings of the 13th International Colloquium of Funerary Archaeology, Buzău-Romania, 17th-21st October 2012*, Buzău, 2013, p. 325-352 (Mousaios, XVIII).
- Oța, Georgescu, Baltă 2015** Liana Oța, Migdonia Georgescu, Zizi Ileana Baltă, *Despre cele două morminte din tell-ul de la Dridu*, MCA, SN, XI, 2015 (sub tipar).
- Petculescu 1997** Liviu Petculescu, *Mormântul cu echipament militar roman din cimitirul de sud-est al orașului Romula*, în Mihai Bărbulescu (coord.), *Civilizația romană în Dacia*, Cluj-Napoca, 1997, p. 215-230.
- Petrescu-Dîmbovița, M. Florescu, A. Florescu 1999** Mircea Petrescu-Dîmbovița, Marilena Florescu, Adrian C. Florescu, *Trușești. Monografie arheologică*, București-Iași, 1999.
- Popa 2009** Alexandru Popa, *Consemnări asupra mormântului de la Tălmaza și a inventarului lui. Notă despre răspândirea evantaielor romane în barbaricum-ul european*, EN, XIX, 2009, p. 79-108.
- Rența 2000** Elena Rența, *Necropola sarmatică de la Bucu, județul Ialomița*, Ialomița, III, 2000, p. 39-57.
- Sîrbu, Corbu 2006** Valeriu Sîrbu, Emilia Corbu, *Un mormânt sarmatic de copil descoperit la Vlădeni-Popina Blagodeasca (jud. Ialomița)*, Istros, XIII, 2006, p. 195-199.
- Sîrbu et alii 2014** Valeriu Sîrbu, Liana Oța, Aurel Vilcu, Marian Neagu, Vasile Oprea, *Sudul Munteniei în secolele I a. Chr. – III p. Chr. Sarmați, daci, romani*, Brăila, 2014.
- SCIV III, 1952 Udrescu 1979** *** *Șantierul Valea Jijiei*, SCIV(A), 3, 1952, p. 19-119
Mircea Șt. Udrescu, *Offrandes animales trouvées dans les tombes tumulaires sarmates de Galați. Données archéozoologiques*, Dacia N.S., XXIII, 1979, p. 339-340.

- Untaru, Morintz 1962** Gheorghe Untaru, Sebastian Morintz, *Mormânt sarmatic descoperit în orașul Focșani*, SCIV(A), XIII, 1962, 1, p. 157-163.
- Ursulescu, Kogălniceanu 2002-2004** Nicolae Ursulescu, Raluca Kogălniceanu, *Necropola sarmatică de la Isaiia (c. Răducăneni, j. Iași). Date preliminare*, CercetIstIași, SN, XXI-XXIII, 2002-2004, p. 27-58.
- Vulpe 1953** Radu Vulpe, *Săpăturile de la Poienеști din 1949*, Materiale, I, 1953, p. 213-506.
- Werner 1956** Joachim Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München, 1956.
- E. Zaharia 1959** Eugenia Zaharia, *Morminte sarmatice descoperite la Cioinagi în 1949 (r. Tg. Berești, reg. Galați)*, MCA, VI, 1959, p. 897-902.
- N. Zaharia 1959** Neculai Zaharia, *Anexa 4. Cercetările de la Mitoc. Mormântul sarmatic de la Mitoc*, MCA, VI, 1959, p. 20-21.
- Em. Zaharia, N. Zaharia 1962** Emilia Zaharia, Neculai Zaharia, *Sondajul de salvare din necropola de la Probota (r. și reg. Iași)*, MCA, VIII, 1962, p. 599-608.
- Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia 1970** Neculai Zaharia, Mircea Petrescu-Dîmbovița, Emilia Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, București, 1970.

Planșa 1. Morminte aparținând unor indivizi cu cranii deformate

About the graves belonging to individuals with deformed skulls at the Sarmatians of Wallachia and Moldavia.

Abstract: *The purpose of this paper is to analyze the features of the burials belonging to individuals with deformed skulls, found in the area between Prut and Eastern Carpathians (Moldavia) and between Danube and Southern Carpathians (Wallachia).*

Graves with different types of information about the intentional cranial deformation were discussed. The anthropological diagnosis can be taken into consideration for 16 burials (three graves from Isăia, Pogorăști M. 2, Galați M. 17-18, Călărași M. 1, Cetatea Veche M. 1, Măriuța M. 2, Vlădeni, Largu M. 6 and six tombs from Târgșor). Although the graves were published by an archaeologist only, the cranial deformation observed by an anthropologist was mentioned in other five cases (Șendreni, Focșani, Mitoc M. 1 and M. 3, Drăgușeni M. 5). For 11 burials we have only the opinion of an archaeologist (Călărași M. 9, Dridu M. 2, Mihail Kogălniceanu, Oltenița-Puțul de Cărmidă M. 1, Cioinagi M. 1 and M. 4, Trușești M. 1m, M. 4m, M. 10m, and, with doubts, Ulmeni M. 3 and Bucu M. 3).

32 burials of individuals with deformed skulls are valuable for a detailed discussion; six of them isolated Sarmatian graves, the rest of 26 found in 16 grave clusters. M. 17 and M. 18 in Galați and the tomb in Șendreni were analyzed too, though the mentioned burials were found on the territory of the Roman province of Moesia Inferior, and this is an essential feature for the different perspective they should be discussed. At least for the present-day stage of the discoveries, the graves belonging to individuals with deformed skulls were concentrated in two main areas: south-eastern Wallachia (with ten discoveries) and north-eastern Moldavia (with the same number of tombs). Six graves were found in southern Moldavia and other six in northern Wallachia. The almost exclusive choice of N-S alignment (with variations) is argued on the basis of 26 graves, with the only exception of the tomb in Vlădeni, oriented E-W. The deceased with deformed skulls seem to be buried mostly lying on the back, with arms and legs stretched. 20 dead are of adult or mature age, only four were children and two adolescents. Most of the graves belonged to women and only four of them to men.

The small number of grave-goods or their absence and the prevalence of pottery deposited in the graves are common features of the burials of children with deformed skulls, of the tombs of Sarmatian children found in Wallachia or of Roman graves belonging to children. The composition of the inventory of the four graves belonging to men with deformed skulls is the same as that of Sarmatian "male" graves found in Wallachia: pottery, associated with dress items, beads or weapons. Female burials are very different regarding the number of items discovered (between one and 15) and the type of grave-goods (mostly adornments, pottery or mirrors). At least for the Sarmatian graves in Moldavia or Wallachia, the fashion of the intentional cranial deformation is not a particular feature by its mere presence, but it is subdued to the general features of the grave cluster inside the burial was found. The three graves in

Moesia Inferior considered being Sarmatians interments are not an exception. Intentional cranial deformation must be taken into account, in those cases, as a part of a code meant to distinguish the deceased both as preservation of a particular costume or specific toilet implements (deformed skulls, clothes ornamented with gold appliqués, beads, mirror with tamga-sign) and as social marker (graves in tumuli or secondary interments in ancient mounds, very large surface of the pit).

One last observation regards the chronology of the burials of individuals with deformed skulls. The great majority of these graves could be dated later, at the end of the 2nd century or during the 3rd century. The intentional cranial deformation could be attested during the 2nd century or even late 1st century in the areas between Prut and Eastern Carpathians and between Southern Carpathians and Danube, on the basis of M. 2 in Măriuța, M. 18 in Galați, perhaps the three burials in Isaiia and the isolated grave in Vlădeni.

Captions: Pl. 1. Burials of individuals with deformed skulls

Keywords: deformed skulls, Sarmatians, cemeteries, graves, grave-goods

dr. Liana Oța
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”
al Academiei Române,
str. H. Coandă, nr. 11,
cod. 71113, sector 1, București, România.
e-mail: loredanaota@yahoo.com
loredanaota@gmail.com

AN OVERVIEW REGARDING THE ANTHROPOLOGICAL INVESTIGATIONS ABOUT THE SARMATIANS IN THE MUNTENIA AND MOLDOVA FUNERARY FINDS*

Alexandra Comşa

Abstract: *In this contribution, the Sarmatians from Muntenia (Wallachia) and Moldova are being presented, firstly regarding their archaeological situation. It is emphasized the fact that they are nomadic tribes, being the Western branch of the Iranian populations, related with the Scythians, which penetrated on the territories in the extra-Carpathian region in several waves. Their burials had been discovered in a rather significant number. Those archaeologically studied had as funerary rite the inhumation in flat necropoleis, with the skeletons in a supine position, or slightly flexed, with the arms usually placed along their body. They were more seldom buried in ancient tumuli or other similar forms. As grave goods, besides pottery, there were weapons in the male burials and mirrors, beads or bells in those of women and children. Unfortunately, just few of them had been anthropologically studied. From this approach results that, generally, the skeletons mostly had Europoid features but, sometimes there were also Mongoloid influences. This fact should not be surprising to us, given that the Sarmatians were nomads who, during their movement towards the today territory of Romania had mixed with other communities, some of them being even of Mongoloid type. It is also interesting the practice of cranial deformation, which is specific to some of the members belonging to the mentioned communities. This custom had been associated with the ethnic identity, social status, or even with other aspects regarding the social life of the respective people. In this contribution we will present the Sarmatian skeletons which were anthropologically studied in Romania and upon which appeared also the cranial deformation. Unfortunately, there are just few cases, for some of them being also possible to establish their cephalic index. On most of the studied individuals the cranial deformation was of circular-erected type, with a single exception which had a modification of tabular-erected type. Besides the anthropological characteristics, there are sometimes identified also pathological aspects, like cribra orbitalia, or hiperostosis parietalis. Moreover, on one of the skulls it was also present the metopism, that represents the persistence of the metopic suture in the adults, even if, normally, it disappears in the first years of the childhood, by the fusion of the two halves of the frontal bone. Such a feature seems to have been found frequently on individuals with a cranial deformation. This fact is probably determined by the fact that, by a longer existence of the metopic suture, it is possible a more easy growth and development after the application of the deformation apparatus. On the skull from Pogorăști traces of aggression could be also detected, being determined by a cut with a sword, while on the skeleton in burial no. 12 from Isăia (Botoșani County), there was a*

perforation of the sternum bone, most probably inflicted by an arrow, whose small bronze muff had been found in the proximity of the respective bone.

Keywords: Sarmatians from Muntenia (Wallachia) and Moldova, tumular burials, anthropological analysis, cranial deformation, pathology, non-metric traits.

Archaeological information.

Sarmatians were the Western branch of an Iranian population related with the Scythians¹. They moved to the West in several waves, of different intensity, starting from the region of the Volga river, replacing the Scythians in the North and Western regions of the Black Sea. Their presence had been noticed in the necropoleis of the free Dacians, especially of the Carps. Initially, during the 60's and '70s of the past century, some of the archaeologists, especially Gh. Bichir, had considered that the Sarmatians had distinguished themselves from the mentioned population by the use of the cranial deformation. Yet, none of the anthropologists had published anything about such an assumption. More recently, the specialists had given up to this hypothesis². On the territory of Romania there are a large number of burials belonging to the Sarmatians. Concerning their funerary ritual, it could be observed that those communities had been inhumed in flat burials, or even in ancient or new tumuli, in a supine, or slightly flexed position, with their arms along their body³. As grave goods, besides the pottery, in the burials of men there were weapons while, usually, in those of women and children there were usually bells, or mirrors, usually associated with other grave goods, like pottery, or beads⁴. Regarding the beads, that are rather often found in the burials, we could observe their presence both in the interments of women and those of men. It was assumed that they might have had a double function, of adornments proper and of decoration elements sewed upon clothing, due to their presence in the region of the waist and that of the legs⁵.

The stage of the anthropological studies about the Sarmatians.

The anthropological research regarding the so-called macrocephalic skulls had been initiated in Romania at the end of the 19th century, by the well known Swiss specialist Eugène Pittard, firstly on his own⁶ and afterwards in his collaboration with the Romanian specialist Alexandru Donici, together with

* I express my gratitude to archaeologist Liana Oța, for her valuable advise and documentation, which helped me a lot, for conceiving this paper under good conditions. I am also grateful to anthropologist Angela Simalcsik, from the Section of Anthropology in Iași, for the anthropological bibliograhly she had kindly offered to me.

¹ Teodor 1995, p. 294-296.

² Crîșmaru 1981, p. 83-89.

³ Palade 1981, p. 72.

⁴ Ioniță 2001, p. 670-671; Oța 1999, p. 886; Sirbu *et alii* 2014, p. 112-113.

⁵ Sirbu *et alii* 2014, p. 108-110.

⁶ Pittard 1901, p. 14-19.

whom he had studied a skeleton series with such skulls discovered in Dobroudja⁷.

A long time had passed since then, but the anthropological studies had not advanced too much, when we consider the Sarmatian tribes.

Regarding the research focused upon these populations, we can easily notice that, despite the large number of funerary finds made by archaeologists, there are just few of the burials which were anthropologically analyzed. Besides, there are some other situations when the archaeologists had investigated them by the use of the anthropologists, and thus certain characteristics of the skeletons had been established. In some cases, there are briefly mentioned, at the notes, or even in the text of the archaeological articles, just the sex and age of the respective individuals, without other information. In others, it is specified the presence of the cranial deformation, also without any other details. Sometimes, there are published just photos of the deformed skulls, without any explanations⁸. Under such conditions, it is difficult to use this kind of anthropological data, as it can never serve as a comparison for other studies. We had also encountered the situation when unreliable data had been provided, even by the anthropologists. For instance, the archaeologist Gh. Al. Niculescu had published an extended paper about the discoveries from Târgșor⁹. On its end, as an appendix, in a paper of N. Mirițoiu, that was meant to be a kind of synthesis about the anthropological studies regarding the Sarmatians from Muntenia, it was mentioned a funerary find from Călărași 1948, M. 1 (Burial 1), belonging to an adult woman. On the other hand, the presumably same find from Călărași-*Aeroport*, 1948, that comprised the information about the discovery of the burial, the skull of the skeleton, marked with the location where it was found, as well as the grave goods, had been taken over by my colleague archaeologist Liana Oța from archaeologist Eugenia Zaharia, and some time ago, we had published it together, with the number 1, established by ourselves¹⁰. More recently, when we tried to clarify the situation of this burial, we were informed that what was published as M.1 (Burial no. 1) by N. Mirițoiu was, in fact, a burial without a specified number, coming from a Sarmatian inhumation which was, indeed, discovered at Călărași, in the same year, 1948¹¹ but, most probably, not on the same spot, as *Aeroport* was not written on that skull. In fact, even other data about Sarmatian burials (Căscioarele, Oltenița-*Renie* and Ploiești-*Triaj*) published by N. Mirițoiu in his paper have proven to be at least uncertain¹².

⁷ Pittard, Donici 1931, p. 44-54.

⁸ This situation is mentioned by N. Mirițoiu in his paper *Cranii deformate din necropola de la Piatra Frecăței*, Peuce, IX, 2011, p. 540.

⁹ Niculescu 2003, p. 177-205.

¹⁰ Oța, Comșa 2012, p. 97-106.

¹¹ I am grateful to anthropologist dr. Mihaela Culea from the "Francisc Rainer" Institute of Anthropology in Bucharest, who had the kindness of checking this information in the skeleton collections of her institution.

¹² For further details, see the paper of Liana Oța, in the present volume.

Besides these kind of strange situations, there were also serious anthropological studies about Sarmatians, but also about other populations, that remained unpublished¹³, like, for instance, the materials from Probota, which are mentioned in the paper of Maria Cristescu regarding the burial from Pogorăști¹⁴.

Given the up mentioned problems, we will focus here just upon the skeletons from Muntenia and Moldova that, besides the usual detailed anthropological study, included also the information about the cranial deformation.

Anthropological data about the analyzed skeletons.

As the detailed anthropological studies are already published, in the following lines, we will focus just upon the brief presentation of their results, but also upon the interesting aspects connected with the cranial deformation, as well as with the pathology and non-metric traits identified on the analyzed individuals.

Cetatea Veche

(previously Tatina, Spanțov comm., Călărași County)¹⁵.

The funerary find had been done by hazzard, in 1958, at Tatina, not far from Spanțov, and it was dated in the 3rd century AD¹⁶. While the locals took clay from the terrace of the Danube, the land had crumbled down, revealing parts of a skeleton¹⁷. Its neurocranium had some continuity solutions, while the base, the facial massif and mandible were represented just by their right side. The post-cranial skeleton comprised exclusively the atlas and axis, a fragmentary scapula and both humeri.

The age of the individual was estimated to 60 years and the sex was unknown¹⁸.

The cranial deformation could be observed just on the lateral and posterior sides of the skull, on the cranial vault, given that the base of the cranium is missing. As a result of the detailed study of the neurocranium, it could be found that three areas of the skull had been affected by the artificial cranial deformation that resulted in their flattening; the first one is situated in the *suprametopic* region of the frontal bone, the second on the post-coronal part of the parietals and the third on the *suprainiac* part of the occipital. At the limit between the frontal and parietal bones it could be noticed a bulge, specific to the deformed skulls. There were also four visible vertical, or almost vertical depressions: two *pteric* and two *asteric* ones. These were considered as traces

¹³ The regretable situation of many unpublished skulls with cranial deformation had been also mentioned by Cristescu, in her article about the funerary find from Pogorăști, published back in 1964. See Cristescu, 1964, p. 333.

¹⁴ Cristescu 1964, p. 334.

¹⁵ Further information about the archaeological data regarding this burial can be also found in the volume of Sîrbu *et alii* 2014, p. 36-37, with bibliography.

¹⁶ Sîrbu *et alii* 2014, p. 125.

¹⁷ Sîrbu *et alii* 2014, p. 36.

¹⁸ Necrasov, Antoniu 1962, p. 116.

of the boards which were used to keep the cranium in a certain position, or to maintain the bandages. All these changes had been determined by the application of the apparatus ment to create the modification of the skull¹⁹.

The cephalic index is 86.31, belonging to the hyperbrachycranian category of skulls.

Typologically it is a Mediterranean, in a mixture with some Protoeuropoid traces, similar to those found in the Southern part of the former Soviet Union²⁰.

Călărași-Aeroport (Călărași County) - 1948²¹.

This inhumation had been discovered by hazzard in October 1948, on the terrain of the former utilitarian airport situated at the entrance in the town of Călărași, about 300 m away from the road Călărași-Drajna (Slobozia). Based upon its grave goods (mirror associated with adornments) it was considered that the respective burials was dated in the 3rd century AD, being part of the second wave of migration, that began with the end of the 2nd century and lasted also in the 3rd century AD²². We have established that it should be considered as being no. 1. From this burial it could be recovered just the incomplete skull of a woman. From the cranial vault there were missing rather important portions of the frontal, parietals, temporals and base, especially those on the left side. On the right, there was also a recent break, that affected the parietal and temporal, and also a crack, starting from the parietal margin towards the temporal and ending at the parietal bossa. As the facial massif was missing, the exact age of the individual could not be established by using the dentition, but, based upon the cranial sutures, it could be assigned to the mature category.

The skull had undergone an evident artificial deformation of circular-erected type, due to the stressed compression exerted upon the frontal and occipital and to the elongation of the mentioned bones. If we look at it from the profile, the cranium displays two flattened portions, on the frontal and parietals, separated by a bulge situated in a pre-coronal position. The occipital was flattened, especially in the *suprainiac* area (Fig.1). If we make a comparison referring to the manner how the deformation had been done, it seems that the mentioned skull resembles more with the skull no. 8 from Isaiia.

The cranial index of this individual belongs to the brachycranian category – 83.30.

When we consider the typology of this skull, we could easily observe its Mediterranean traits, associated with some possible mongoloid ones, as we can notice from the high dimensions of the orbits.

¹⁹ Necrasov, Antoniu 1962, p. 116-118.

²⁰ Necrasov, Antoniu 1962, p. 118-119.

²¹ The information about this skull can be also found in the volume of Sîrbu *et alii* 2014, p. 24 with explanations and bibliography.

²² Oța, Comșa 2012, p. 100; See also the volume of Sîrbu *et alii* 2014, p. 124-125. Regarding further information about the migration waves of the Sarmatians in Southern Romania see Oța, Sîrbu 2010, p. 191-201.

Galați (Galați County)²³.

In the tumulus situated within the precinct of the Greenhouses Enterprise from Galați (Seromgal), during some rescue excavations, a Sarmatic burial with a central position had been discovered and numbered as M.1 (Burial 1). Initially, it was dated in the 1st century AD, but more recent studies had considered that it was dated more recently, namely the earliest at the end of the 2nd century AD²⁴. The burial contained the skeleton of a woman, which was interpreted as reinterment, due to the evident disturbance of the bones²⁵. The age of the individual was of 25-30 years. On the neurocranium, a fronto-occipital deformation could be observed, of circular erected type. The cephalic index of the individual is 75.15, which belongs to the mesocranial category.

In another tumulus, situated west from the precinct of the Siderurgic Plant from Galați (Sidex), during some levelling works carried out in that area in 1978, a single burial, containing the skeletons of a juvenile woman aged at about 18 years and a new-born baby, was discovered by hazzard. Initially, it was dated in the 4th century AD but, more recently, it was considered that it should belong to the first half of the 2nd century AD²⁶.

The skeleton of the woman had been partly destroyed due to the anthropic intervention. Consequently, its skull, as well as other parts, had been crushed. Just the mandible and few long bones (those of the upper limbs, as well as the femur, from the left side of the body) could be recovered. The mandible, besides its morphological characteristics, had undergone an important change, that affected the bone. But, this is how it was described by Dardu Nicolăescu-Popșor, the anthropologist who had carried out the study upon the mentioned mandible: *"...Un détail morphologique important est constitué par une empreinte évidente, bilatérale, sur la face extérieure de la branche horizontale et affectant la base de la branche verticale, à trajet ascendant vers le frontal (Fig. 2). Les dimensions et la direction de ces empreintes, pareilles à celles que l'on relève habituellement chez les individus jeunes aux crânes macrocrânes déformés intentionnellement et qui sont réalisées par une ligature circulaire cranio-faciale qui fixe les autres ligatures fronto-occipitales, permet d'affirmer que la femme en question a eu un crâne macrocrâne à déformation ethique de type fronto-occipital"*²⁷.

It is worth mentioning that this is the only situation that documents the presence of such a type of ligature on the head, from Romania.

We should also emphasize here the fact that, in both Sarmatian interments belonging to female individuals it was found a food offering consisting in the left half of an *Ovis aries* with the age of about 18 months, being considered that, most probably, the right half had been consumed during the funerary banquet.

²³ The information about this discovery can be also found in the volume of Sîrbu *et alii* 2014, p. with explanations and bibliography.

²⁴ Oța, Sîrbu 2010, p. 193-194.

²⁵ Brudiu 1979, p. 322.

²⁶ Brudiu 1979, p. 330; Oța, Sîrbu 2010, p. 193-194.

²⁷ Nicolăescu-Popșor 1979, p. 337.

Isaia-Balta Popii (Iași County).

In the mentioned locality, on a spot where vestiges of several historical periods were overlapped in a *tell*, a flat Samatian (Roxolan) necropolis had been discovered. Its datation was delimited between the second half of the 1st century and the 2nd century AD²⁸. This type of cemetery is specific to the peripheral part in the range of the respective population, being in contrast with its main distribution area. In the region North of the Danube, the flat burials prevail, while the tumuli are an exceptional presence. Such xamplex could be those in the area of Brăila town: Râmniceleu, Lișcoteanca-Moș Filon, Lișcoteanca-Movila Olarului etc.²⁹ We are facing the presence of a group in which almost all age groups are represented, with a weight upon the young ones, as, out the 16 skeletons discovered, there are 6 children under the age of 1 year, 5 adults, 1 mature and 1 *senilis* (60-65 years)³⁰.

From the entire number of skeletons, just 3 had a cranial deformation.

The main characteristics of those individuals are rendered in the following table:

Nr. crt.	No. of the burial	Sex of the individual	Age of the individual	Cranial index
1	5	male	About 30 years	Mesocranian-79.77
2	8	female	About 30 years	Dolichocranian 71.80
3.	11	child	5-6 months	-

Table 1. The individuals with cranial deformation from the necropolis of Isaia (Iași County).

As we can see, no distinction regarding the sex, or age of the individuals had existed concerning the cranial deformation. All of the mentioned skulls had a circular-erected deformation. When we look at the typology of the respective skeletons, we can also observe that they come from a population with mixed features, as M.5 is a Protomediterranean which resembles the one from Pogorăști, while M. 8 is a Nordoid, or Protoeuropoid one.

On the skull no. 5, the deformation is less evident. It is possible that the apparatus used for producing it had been applied for a shorter time or, we should add, less tightly tied, thus permitting the cranial bones to develop more freely, according to their normal form. On the other hand, on skull no. 8 the deformation is more obvious: „Therefore, a slight circular depression could be observed, corresponding to the frontal, to the lateral parts of the parietals and to the *suprainiac* zone of the occipital and an immediately *post-coronal* one, between them being formed a slight transversal bulge”. Still, the deformation is not very stressed. Due to its dolichocranial index of 71.80, we can assume that, even if this practice

²⁸ Ursulescu, Kogălniceanu 2002-2004, p. 37.

²⁹ Oța, Sirbu 2009, p. 44-48, p. 52-63.

³⁰ Ursulescu, Kogălniceanu 2002-2004, p. 35, p. 39.

would have not been used, the cranium would have belonged to an even emphasized dolichocranian category (hyper- or even ultradolichocranian).

Regarding the cranial deformation, archaeologist Gh. Bichir had considered that this practice had been used West of the Dniestr just beginning with the last quarter of the 3rd century AD³¹. Other specialists had stated that this practice had existed both on the territory of Bessarabia and West of the Pruth river, in the sites from Mitoc³² and Vlăsinești³³, starting even with the 1st century AD³⁴. Consequently, for the necropolis discovered at Isaiia, few hypotheses had been forwarded about this situation. The first one considered that it had comprised burials from different inhumation stages, that would have reached up to the end of the 2nd century AD; the second one had showed that isolated elements of the Alan tribes might have got mixed with the Roxolan tribes, or that the cranial deformation had been used by these latter tribes earlier than it was generally known. The authors of the excavation considered that the second hypothesis is valid³⁵. As a matter of fact, even the anthropological typology shows that we are facing a mixed population.

Măriuța-La Movilă³⁶

The Sarmatian skeleton had been unearthed in 1977, in Burial no. 2, situated upon the Gumelnița (Eneolithic) tell. The individual was found in a supine position, with the lower limbs slightly flexed to the right. For the upper limbs, the humeri were parallel but, at the right arm, the radius and ulna were missing, while the mentioned bones of the other arm had been placed towards the abdomen. The grave goods comprised a mug and a bead. Not far from the skull it was also discovered a stone. The burial had been dated at the end of the 1st century and beginning of the 2nd AD³⁷.

As a result of the anthropological analysis, it could be established that the respective individual was an *infans I*, of female sex, with the age of 2-2,5 years³⁸. Its skull had undergone a strong cranial deformation, of a circular erected type. As it should be expected, this resulted in an evident modification in the appearance of the cranial vault, being characterized by a stressed flattening of the frontal and occipital bones but also by an unusual curvature of the parietal bones (Fig. 3)³⁹. The tables with the measurements and indices of this skeleton, including the cranial index, had not been mentioned in the published article, for the respective individual and, therefore, we know nothing about the cephalic index.

³¹ Bichir 1977, p. 173; Bichir 1993, p. 163, p. 167.

³² Chiriță 1979, p. 631-636.

³³ Bichir 1993, p. 149.

³⁴ Grosu 1990, p. 34, p. 66; Foit 1970, p. 668.

³⁵ Ursulescu, Kogălniceanu 2002-2004, p. 37.

³⁶ Further information about this burial can be found in the volume of Sîrbu *et alii* 2014, p. 54-55 with explanations and bibliography.

³⁷ Some further details about the archaeological situation of this burial can be found in the paper of Lazăr, Parnic 2007, p. 135-157.

³⁸ Lazăr, Parnic 2007, p. 139-140.

³⁹ Gătej *et alii* 2007, p. 160.

Pogorăști (Suceava County).

In the mentioned site, 5 burials of the 3rd century AD had been discovered. Two of them had been destroyed (no. 1 and 5). All of them had been considered to have belonged to the Sarmatian tribes.

The skeleton in Burial no. 2 was a marocephalic one. Its bones were in a good preservation state. The individual was a male, with the age of 40-45 years.

The cephalic index of this individual is 75.68 and belongs to the mesocranian category of indices.

Tipologically, it belonged to the great europoid group of people yet, with some mongoloid influences, that resulted in a flattening of the face, in the height of the orbits, in the absence of the canine fossa, but especially in the area of the nasal region, with a slight carination⁴⁰.

The cranial deformation, according to the classification of R. Martin⁴¹, observed on this skeleton was an intentional one, of circular erected type, with pre- and a post-coronal *sulcus*, that delimited a bulge between them⁴².

Vlădeni-Popina Blagodeasca (Ialomița County).

This was the only burial discovered on the mound discovered in that site in 2005 and was dated in the 2nd-3rd centuries AD⁴³. The skeleton had belonged to a child and had missing parts. The anthropological study had emphasized that the individual had the age of 1½-2 years and unknown sex. The cephalic index of this individual is 100.79, which belongs to the ultrabrachycranian category. On its skull it could be noticed a cranial deformation, of tabular erected type, probably determined by the fixing of the child's head on the cradle, by using the specific apparatus for performing the cranial deformation⁴⁴.

Cranial deformation.

This cultural practice is known since ancient times. Herodotus, Hippocrates, Strabo, as well as other ancient writers, had signaled the presence of this practice at the communities in the region of the *Pontus Euxinus*, of the Danube and in the Caucasus, but in time, it was also mentioned in other regions of Europe.

This is documented for the Goths, Sarmatians, Huns, Avars and for other populations, as well⁴⁵. The respective cultural practice was initiated in the early childhood of the individual, when the skull could be modeled more easily. It seems that Hippocrates, in *De Aere, Locis et Aquis (On Airs, Waters and Places)*, was the first one who had described the manner how the macrocephals had been created: „...Immediately after the child is born, and while its head is still tender, they fashion it with their hands and constrain it to assume a

⁴⁰ Cristescu 1964, p. 333.

⁴¹ Martin 1928, p. 830-836.

⁴² Cristescu 1964, p. 330-334.

⁴³ For the archaeological data about this burial see Sîrbu, Corbu 2006, p. 195-199.

⁴⁴ Mirițoiu 2004, p. 201-206.

⁴⁵ Necrasov, Antoniu 1979, p. 30.

*lengthened shape by applying bandages and other suitable contrivances whereby the sphaerical form of the head is destroyed, and it is made to increase the length...*⁴⁶.

Considering this custom, the people who practiced it had been called *Μακροκέφαλος* (*μακρος*=big; *κέφαλος*=head). This term served as a base for the derived macrocephalic, used in anatomy and anthropology⁴⁷.

But, what can we tell further about cranial deformation? This cultural practice consisted in the modification of the skull, from various reasons and with different purposes.

Depending on the moment when this is done, it can be done *in vivo*, or appear *post mortem*. We will not discuss the later variant, as it is not considered as part of the usual cranial deformation.

Besides, we can distinguish between the intentional, and non-intentional cranial deformation.

The unintentional one, may be determined by different customs, or activities, and may be represented, for instance, by the use of a cradle for the suckling babies, as documented on the American continents⁴⁸ and not only.

The procedure involved in the mentioned intentional cranial modification was always influenced by some important categories of factors:

1. the method used, which can be of two kinds:

a. **by the application of constricting bandages**, which results in the formation of skulls with a circular semi-oblique deformation. In the case of this kind of deformation, the antero-posterior diameter of the skull decreases, and this results in the vertical development of the skull, thus being compensated the bandages compression.

The Romanian anthropologist Nicolae Mirițoiu considers that, on the territory of Romania there are three sub-types of this category of cranial deformation.

He had taken into consideration the way the bandages had been placed on the skull, as well as their width. Therefore, we should have:

b. the oblique sub-type, in which the bandages pass over the *inion* point or, in any case, over the lower part of the skull;

- the erected type, when the bandages pass over the *lambda* point.

The same anthropologist had also mentioned a third sub-type, named after the initial "*toulousaine déformation*", named so by the French neurologists Foville, Lunier and Gosse⁴⁹ in the 19th century⁵⁰, that consisted in the application of some narrow stripes, both on the upper part of the frontal and on the lower one of the occipital⁵¹.

⁴⁶ Hippocrates 2008, p. 133.

⁴⁷ All crania with such alterations, are named „macrocephalic” ones.

⁴⁸ Brothwell 1981, p. 48.

⁴⁹ Foville 1834; Gosse 1855; Lunier 1852, p. 42-56.

⁵⁰ Necrasov, Antoniu 1962, p. 115.

⁵¹ Mirițoiu 2011, p. 559.

2. **a supporting ligature** had been used in some situations, in addition to the skull bandaging. This one was a so-called cranio-facial one. This was meant to preserve the initial position of the circular bonds.

3. **by using wooden plaques tied with bandages**, which leads to the appearance of the tabular-erected type of deformation.

The same above mentioned Romanian anthropologist had considered that the tabular-erected type had belonged especially to the Sarmatians, while the circular one would have belonged more frequently to the Huns and to the contact area that they had with the populations in Central Asia and Southern Russia⁵². Another specialist, Georgeta Miu, had stated that, on the contrary, the circular-erected type was characteristic to the Sarmatians⁵³.

4. **the natural shape and architecture of the skull** which is about to be deformed. Of course, in this latter case, some differences between the dolichocranian and brachycranian skulls would certainly exist⁵⁴.

A certain fact is that the cranial deformation modifies many of the skull's features. Several indices and dimensions are to be changed as an effect of the respective practice upon certain segments of the skull, depending upon the method used for performing it. Besides these effects, in the pre-*bregmatic* zone, which is normally situated right before the ligatures, it often appears a pre-*bregmatic* eminence, as well as a post-coronal *sulcus*, both as a reaction of the bone to the compression process. The cranial index, especially in children, becomes larger than that of non-deformed skulls, reaching the upper limit of the cranial category to which those crania had belonged, or even passing into the following one. It seems that the consequences appeared upon the architecture of the skulls are to be manifested more intensely during the early childhood, when the bandages are usually applied, while the deformation progresses more slowly, after they are being removed (around the age of 6 years)⁵⁵.

In some of the archaeological papers about the Sarmatians from the regions that we are referring to, it was considered worth being mentioned the existence of a cranial deformation⁵⁶, when this was ascertained by an anthropologist. In other cases, it was mentioned just the assumption of the archaeologist, about the mentioned cultural practice. In some situations, there is provided some information about the sex and age of some skeletons, probably based upon the grave goods.

⁵² Mirițoiu 2011, p. 559-560.

⁵³ Miu 2002-2004, p. 60. The Appendix 2 of this paper contains also a table with explanations about the situation of the deceased, on p. 41.

⁵⁴ Necrasov, Cristescu, Antoniu 1967, f. I, p. 35.

⁵⁵ Necrasov, Cristescu, Antoniu 1967, f. I, p. 37.

⁵⁶ See, for instance, at B. Mitrea, *Două morminte sarmatice descoperite în Muntenia*, SCIVA, 13, 1962, 2, p. 433, where it was mentioned that the skull had undergone a cranial deformation, as established by acad. Olga Necrasov. It is very good that, in the collective volume entitled *Sarmați, daci, romani*, published by V. Sîrbu, Lianța Oța, A. Vîlcu, M. Neagu, V. Oprea in 2014, it is mentioned, between brackets, when the cranial deformation had been observed just by the archaeologist (i.e. p. 18, for the site of Bucu, Ialomița County), as in some situations, this was just the result of the soil pressure, or of the influence of other factors.

Pathology.

Cribra orbitalia.

This is a pathological condition with a multifactorial etiology, which manifests especially in children, or even at the *juvenis* age category. For a longer time, it was assumed that *cribra orbitalia* was connected with the *hyperostosis porotica*, due to their resemblance concerning the marrow hypertrophy. This is why it was considered that they had just a single common cause, the anemy. Subsequently, it could be observed that they appeared also separately and, in the case of *cribra orbitalia*, the marrow hypertrophy was more seldom present. This was the reason why, some specialists had considered the *cribra orbitalia* as an incipient stage of the *porotic hyperostosis*. By the numerous research undertaken, it was reached the conclusion that there are a large number of factors that could induce *cribra orbitalia*, like: parasite infestations, epidemic disease, malabsorbtion, nutrition deficiencies, tumors, osteoporosis etc. Given that some authors used just the term of *hyperostosa porotica* for both defects, Mary Lewis and Charlotte Roberts had stressed, even beginning with 1997, upon the necessity of making studies about these pathological aspectes by using separate denominations, until the clearing up regarding the presence, or absence of a correlation between them⁵⁷.

For the child skeleton from Vlădeni-Popina Blagodeasca (Ialomița County), N. Mirițoiu had described the pathology as it follows: „ On the roof of both orbits (*orbitalii*) *cribra orbitalia* (*hyperostosa porotica*) could be observed”. From this formulation, we can infer that he had considered both conditions as being just variants of a single pathological state.

This is the only case of *cribra orbitalia* amongst the Sarmatians from Muntenia and Moldova⁵⁸. Unfortunately, due to the small number of anthropologically analyzed series, we cannot make any further inferences about the pathology and its presence on the territory of Romania.

Non-metric traits.

Metopism.

Normally, the inter-frontal suture closes in the first years of life⁵⁹, but, in some situations, it also persists during the adulthood, thus resulting the metopism, which is the presence of the suture at the adult age. Such a feature appears more frequently upon the macrocephalic skulls. Most probably, the metopism had represented an adaptation to the cranial deformation. Besides, this feature, can also have mechanical causes, even it it seems that a genetic component might be also involved. We should not forget, that one of the role of the sutures, in general, is to permit the growth and development of the components of the skull. The longer the sutures are open, the longer the mobility of the skull bones can be extended. In the situation of the macrocephalic skulls, of course, we cannot imagine that all sutures would remain opened but, the metopism might be helpful for the new condition of the

⁵⁷ Lewis, Roberts 1997, p. 581-586.

⁵⁸ Sîrbu, Corbu 2006, p. 195-199.

⁵⁹ Brothwell 1981, p. 93.

skull, as the bones involved in it are the frontal, the parietals and the occipital. Also, we should not neglect the fact that, due to the cranial deformation, the skull changes its shape, but also, some of the bones grow differently (especially those affected by the deformation apparatus), as they are more elongated and have another relief than the other parts of the cranium.

A case with metopism is the one identified on the skeleton in Burial no. 1 from the Greenhouses Enterprise from Galați (Seromgal), at a woman of 25-30 years of age. Unfortunately, the respective non-metric trait appears in a photo, but it is not mentioned in the text of the article⁶⁰.

Another skull which had metopism was the one in Burial no. 2 from Pogorăști. Still, this fact is not relevant, as usually, the present non-metric trait has a very large frequency among the skulls with cranial deformation, both in Romania and in the former Soviet Union.

Wormian bones.

These are one of the most frequent non-metric traits found upon the human skulls. They appear as a disturbance in the functionality of the ossification centers and they can be either the result of secondary ossification centers, or they could be formed by a new, abnormal one. They are to be found upon the healthy individuals, but they can be also connected with pathological conditions, like: osteogenesis incompleta, hypothyroidism, cleidocranial distosis, rickets.

Normally, their presence can be found on 40-50% of the studied cases, when we discuss about the *lambdoid* suture. Yet, they appear also on the other sutures but, in such situations, they are seldom found.

Some studies had emphasized the fact that the formation of the Wormian bones represent an adaptation to the mechanical stress. This can be the consequence of different pathologies, of the premaure ossification of the sutures (craniosynostosis), but also of the cultural practice of the cranial deformation⁶¹.

Unfortunately, even if this would have been an interesting topic of study, just few of the anthropological analyses had mentioned the presence of the Wormian bones. In the case of the skull from Călărași (Călărași County), for instance, there are four Wormian bones on the right half of the *lambdoid* suture and 2 on its left one. All of them are slightly visible. At Pogorăști (Iași County), there are at least 7 such structures that appeared in the photo showing the right part of the skull, while at least other 3 could be observed on the image rendering its back side (Fig. 4)⁶², but they are not mentioned in the text. Such supplementary bones appeared also on the child cranium from Vlădeni-*Popina Blagodeasca* (Ialomița County), but their number is not specified.

Traces of aggression.

On the right parietal of the skull from Pogorăști, it was found an incision with the length of 7 cm, performed during the life of the individual and

⁶⁰ Nicolăescu-Plopșor 1979, p. 334, fig. 1.4.

⁶¹ Radović, Mladinović-Radomilović 2013, p. 1641.

⁶² Cristescu 1964, p. 333, fig. 2.

inflicted by a sword. Due to the cicatrisation tissue that exists there, it could be concluded that the individual had survived for some time after being injured⁶³. This situation shows that the respective community was involved in intra- or intertribal conflicts.

Another aggression trace had been identified on the skeleton no. 12 from the flat necropolis of Isaiia (Botoşani County). It seems that in the sternum bone of the respective individual a wound was inflicted by an arrow, whose bronze muff had been found in the proximity of the respective bone. Colored traces of the metal had been also detected around the hole made in the bone. The individual was a male, of more than 50 years⁶⁴.

Some conclusions.

Of course, due to the very restrained number of individuals that we have focused upon in this contribution, but also to the very small number of published anthropological studies about Sarmatians, it is very hard to draw a comprising conclusion here, but some ideas could still be rendered.

First of all, we have to stress that the cranial deformation had been applied to all categories of skulls, with their indices varying from dolichocranian up to ultrabrachycranian. Therefore, it was no selection based upon a certain initial form of the deformed skulls. The same thing we could say about the sex of the individuals, as the deformation could be found on both male and female individuals. The age category was not considered too, as we find childred, adults, mature and *senilis* people with such artificial modifications of the skull.

Regarding the type of cranial deformation, if we take a look at the up mentioned skeletons, all of which had a complete antropological analysis, even if this was not presented here in its whole, we can observe that almost all the skulls had belonged to the circular erected type of the mentioned practice, as a category established by R. Martin, as previously stated by Georgeta Miu. Just one of them had belonged to the tabular-erected type. This latter category had been considered by N. Miriţoiu to have been specific to the Samatian tribes. Under the circumstances, we cannot be sure that the first type was more frequently used by them, as it appears here, because we have used just few cases of anthropologically studied skeletons. Besides, even in this small sample, we could find a diversity of deformations of the skull.

We should also point out that, in many samples from abroad, that included deformed skulls, it was observed the increasing number of Wormian bones. It seems that they facilitate a more extended development of the cranial vault. Moreover, the metopism, which is also present, seems to have been also a favorable feature, as normally it permits the growth of the frontal parts.

The trace of aggression, which could be identified on the skeleton from Pogorăşti, is a sign that the respective communities had been involved in intra- or inter-tribal conflicts, the same like those from Isaiia. As a matter of fact, this might be valid also for other communities, even if we find no obvious traces that could document the confrontation.

⁶³ Cristescu 1964, p. 333.

⁶⁴ Ursulescu, Kogălniceanu 2002-2004, p. 33.

As we already mentioned, the published information has many gaps and deficiencies, which hampered the more in depth studies, the comparisons between the skeletal series, or even those between individuals. Anyway, the information will be surely clarified by the following research.

Bibliografie:

- Bichir 1977** Gheorghe Bichir, *Les Sarmates au Bas-Danube*, Dacia, NS, XXI, 1977, p. 167-197.
- Bichir 1993** Gheorghe Bichir, *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacilor (I)*, SCIVA, 44, 1993, 2, p. 135-169.
- Brothwell 1981** Don R. Brothwell, *Digging up bones*, Cornell Univ. Press, Ithaca, New York, 1981.
- Brudiu 1979** Mihalache Brudiu, *Deux tombes tumulaires de la zone de Galați*, Dacia, XXIII, 1979, p. 323-331.
- Chirica 1979** Vasile Chirica, *Morminte sarmatice descoperite la Mitoc (Jud. Botoșani)*, SCIVA, 30, 1979, 4, p. 631-636.
- Cristescu 1964** Maria Cristescu, *Studiul antropologic al scheletelor în secolul al III-lea e.n. descoperite la Pogorăști (r. Botoșani. Reg. Suceava)*, ArhMold, II-III, 1964, p. 329-341.
- Crîșmaru 1981** Aristotel Crîșmaru, *Descoperiri sarmatice pe valea Podrigei, județul Botoșani*, Hierasus, 1981, p. 83-89.
- Foit 1970** Grigore Foit, *Mormintele sarmatice de la Vlăsinești (jud. Botoșani)*, SCIVA, 21, 1970, 4, p. 667-673.
- Foville 1834** A. Foville, *Influence des vêtements sur nos organes: déformation du crâne résultant de la méthode la plus générale de couvrir la tête des enfants*, Paris, 1834.
- Gătej et alii 2007** M. Gătej, A. Soficar, N. Mirițoiu, *Expertiza antropologică a osemintelor umane de la Măriuța-La Movilă (com. Belciugatele, jud. Călărași)*, Studii de preistorie, 4, 2007, p. 159-167.
- Gosse 1855** L. A. Gosse, *Esai sur les déformations artificielles du crâne*, Annuaire d'Hygiene Publique (2), III, Paris, 1855.
- Grosu 1990** V. I. Grosu, *Hronologija pamjatniki kul'tury Dnestrovsko-Prut'skogo mezhdureč'ja*, Chișinău, 1990.
- Hippocrates 2008** *The Corpus: The Hippocratic Writings*, Kaplan Classics of Medicine, Kaplan Publishing, New York, 2008.
- Lazăr, Parnic 2007** C. Lazăr, V. Parnic, *Date privind unele descoperiri funerare de la Măriuța-La Movilă*, Studii de Preistorie, 4, 2007, p. 135-157.
- Lunier 1852** L. Lunier, *Recherches sur quelques déformations du crâne dans la département des Deux Sèvres*, Annuaire Médico Psychologique, t. IV, 1852, p. 42-56.

- Necrasov 1979** Olga Necrasov, Serafima Antoniu, *Contribuții la studiul anthropologic al populațiilor vechi care au trăit în zona orașului Bîrlad*, ActaMM, 1, 1979, p.19-37.
- Necrasov, Antoniu 1962** Olga Necrasov, Serafima Antoniu, *Sur une crâne présentant une déformation dite „macrocéphale”, découvert à Tatina-Spanțov*, AȘUIași, 8, 1962, 1, p. 115-120.
- Necrasov, Cristescu 1967** Olga Necrasov, Maria Cristescu, Serafima Antoniu, *Considerații asupra deformării artificiale a craniului și a modificărilor morfologice consecutive*, AȘUIași, S. II, t. III, 1967, f. I, p. 35-40.
- Martin 1928** R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie*, Bd. II, Jena, 1928, p. 830-836.
- Mirițoiu 2006** Nicolae Mirițoiu, *Analiza antropologică a mormântului sarmatic de la Vlădeni-Popina Blagodeasca (Jud. Ialomița)*, Istros, XIII, 2006, p. 201-206.
- Mirițoiu 2011** Nicolae Mirițoiu, *Cranii deformate din necropola de la Piatra Frecăței*, Peuce, IX, 2011, p. 539-574.
- Miu 2002-2004** Georgeta Miu, *Studiul antropologic al scheletelor din necropola sarmatică de la Isaiia*, CI, XXI-XXIII, 2002-2004, p. 59-64.
- Nestor, Zaharia 1979** Ion Nestor, Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, MCA, VII, 1961, p. 561-569.
- Nicolăescu-Plopșor 1979** Dardu Nicolăescu - Plopșor, *Considérations anthropologiques sur les ossements humains trouvés dans les tombes Sarmates de Galați*, Dacia, NS, XXIII, 1979, p. 333-338.
- Niculescu 2003** Gheorghe Alexandru Niculescu, *Die sarmatische Kultur im Zusammenhang der kaiserzeitlichen archäologischen Funde aus Muntenien – unter besonderer Berücksichtigung der Funde von Tîrgșor*, in: C. von Carnap-Bornheim (ed.), *Kontakt-Kooperation-Konflikt, Germanen und Sarmaten zwischen den 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus. Internationales Kolloquium des Vorgeschichtliches Seminars der Philipps-Universität Marburg*, 12.-16. Februar 1998, Neumünster, p. 177-205.
- Oța 1999** Liana Oța, *Relations between the Roman Empire and Sarmatians on the Lower Danubian Limes*, in: N. Gudea (ed.), *Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalău, 1999, p. 885-894.
- Oța, Comșa 2012** Liana Oța, Alexandra Comșa, *Un mormânt sarmatic descoperit la Călărași*, MCA, SN, VIII, 2012, p. 97-106.
- Oța, Sîrbu 2009** Liana Oța, Valeriu Sîrbu, *Sarmații din județul Brăila? The Sarmatians in Brăila County*, Brăila, 2009.

- Oța, Sîrbu 2010** Liana Oța, Valeriu Sîrbu, *A Few Observations on the Arrival of the sarmatians in the Wallachia Plain*, Eirene, XLVI, 2010, p. 191-201.
- Palade 1981** V. Palade, *Noi descoperiri sarmatice în zona Bîrladului*, Hierasus, 1981, p. 69-75.
- Pittard 1901** Eugène. Pittard, *Note sur deux crânes macrocéphales dans un tumulus à Constantza (Dobroudja)*, BullSocSc, 1901.
- Pittard, Donici 1931** Eugène Pittard, Alexandru. Donici, *Quelques crânes anciens de Roumanie présentant la déformation macrocephalique*, ArchSuised'Anthrop, VI, I, 1931, p. 44-54.
- Protase, Suceveanu 2001** Dumitru Protase, Alexandru Suceveanu (coord.), *Istoria românilor*, vol. II, București, 2001.
- Teodor 1995** Dan Gh. Teodor, *Sarmații*, în: M. Petrescu-Dîmbovița *et alii*, Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea, București, 1995, p. 294-296.
- Radovič, Mladinovič-Radomilovič 2013** P. Radovič, Nataša Mladinovič-Radomilovič, *A large supernumerary bone at the bregma and metopism co-occurring in the skull of an ancient Roman in Serbia*, Arh.Biol. Sci. Belgade, 65 (4), 2013, p. 1637-1643.
- Sîrbu, Corbu 2006** Valeriu Sîrbu, Emilia Corbu, *Un mormânt sarmatic de copil descoperit la Vllădeni-Popina Blagodeasca* (jud. Ialomița), Istros, XIII, 2006, p. 195-199.
- Sîrbu et alii 2014** Valeriu Sîrbu, Liana Oța, A. Vîlcu, Marian Neagu, V. Oprea, *Sutul Munteniei în sec. I a. Chr.-III p. Chr. Sarmați, Daci, Romani*, Brăila, 2014.

Figure 1. Norma lateralis of the skull from Calarasi, with its cranial deformation (apud Ota, Comsa 2012, p. 106, pl. 4/2).

Figure 2. - Mandible of the female skeleton with ligature impression upon it (apud D. Nicolaescu-Plopsor 1979, p. 337).

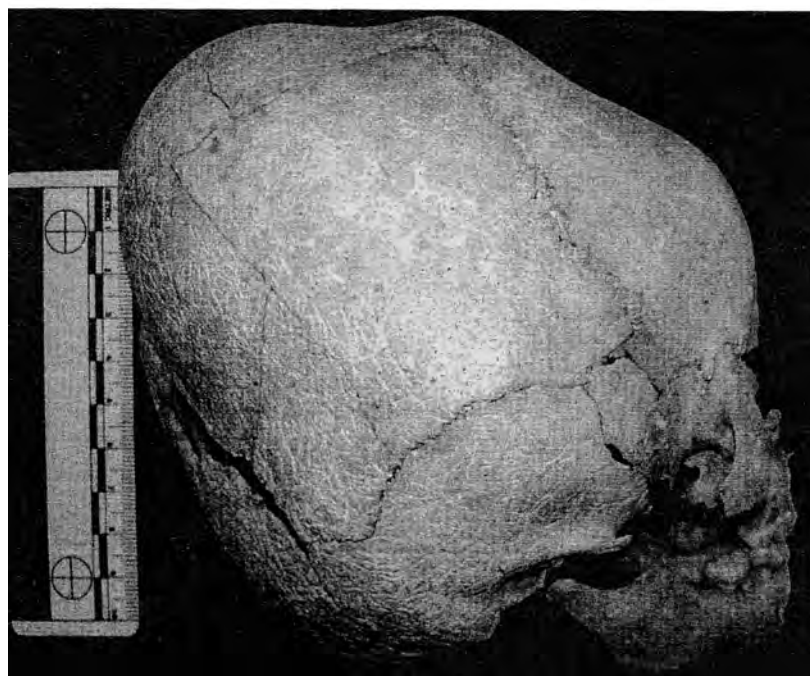
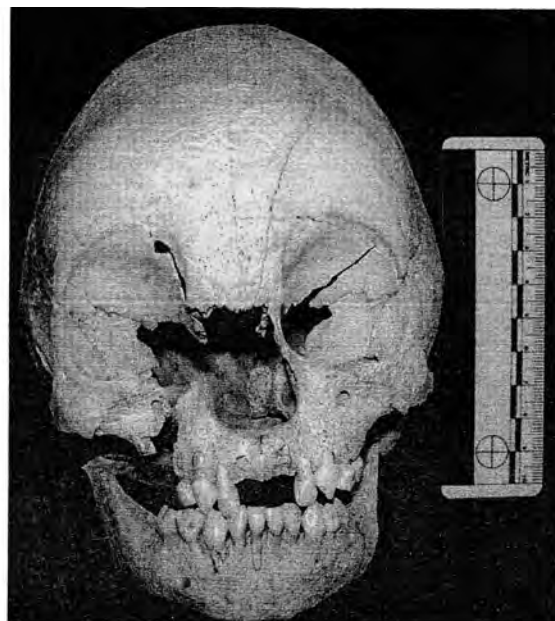

Figure 3. The skull no. 2 from Măriuța
(apud Gatej et alii 2007, p. 165, fig. 3, fig 4).

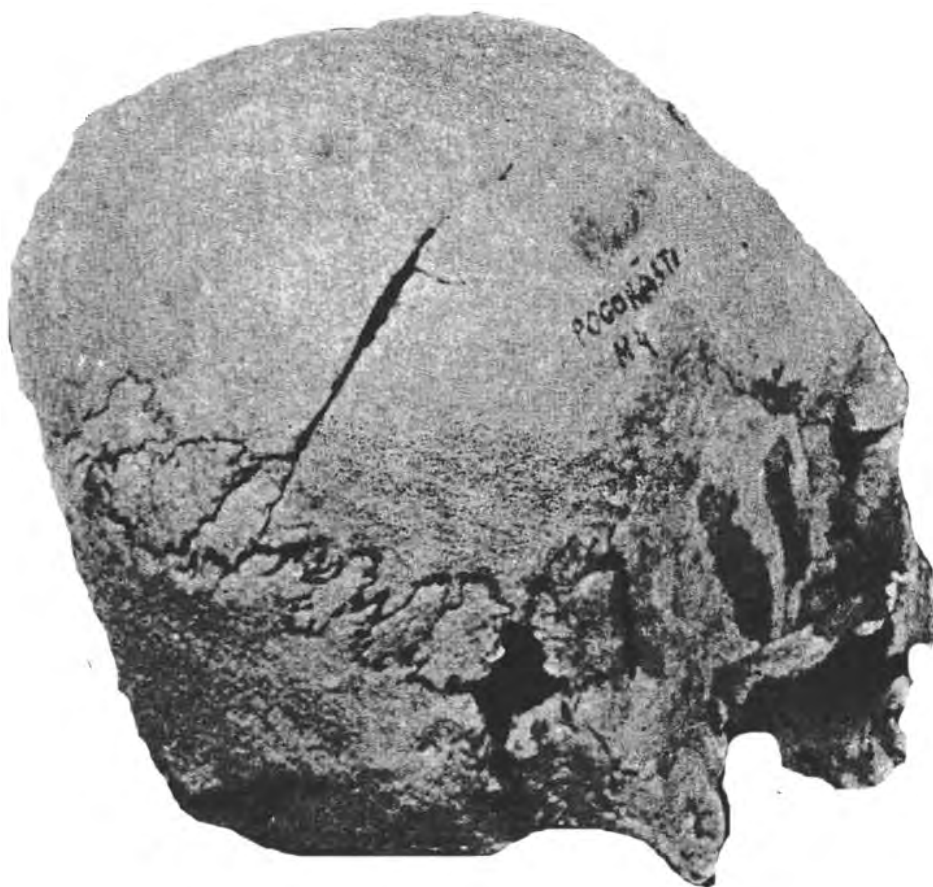

Figure 4. Posterior view of the skull from burial no. 2 discovered at Pogorasti (apud M. Cristescu, 1964, p. 333, fig. 2).

O prezentare generală privind investigațiile antropologice asupra descoperirile funerare sarmatice din Muntenia și Moldova.

Rezumat: În această contribuție, Sarmatii din Muntenia și Moldova sunt prezentați mai întâi ca descoperiri arheologice. Este evidențiat faptul că ei sunt triburi nomade, fiind ramura vestică a populațiilor iraniene, înrudite cu sciții, care au pătruns pe teritoriile din zona extra-Carpatică, în mai multe valuri. Mormintele lor au fost descoperite în număr destul de mare. Cele studiate arheologic aveau ca rit de înmormântare înhumat, cu scheletele întinse pe spate, sau în poziție ușor chircită, cu brațele dispuse, în general, de-a lungul corpului. Pentru Muntenia și Moldova mormintele sunt de obicei plane și, mai rar, tumulare. Ca inventar funerar, pe lângă ceramică, apar armele în mormintele de bărbați și oglinzile, mărgelile, sau clopoței în cele de femei, sau copii. Din păcate însă, doar puține dintre ele au fost analizate și din punct de vedere antropologic. Din această abordare, rezultă că, în general, scheletele prezintă preponderent caracteristici de tip europoid, dar, uneori, apar și unele influențe mongoloide. Acest lucru nu trebuie să ne mire, dat fiind că Sarmatii erau o populație nomadă care, pe parcursul deplasării lor către teritoriul actual al României s-au amestecat cu alte comunități, unele dintre ele fiind chiar de tip mongoloid. Interesantă este și practica deformării craniene, care este specifică unora dintre membrii comunităților amintite. Acest obicei este pus în legătură cu identitatea etnică, statutul social, sau alte aspecte privind viața socială a comunităților respective. În această lucrare prezentăm scheletele sarmatice care au fost studiate din punct de vedere antropologic și pe ale căror cranii, în plus, apare deformarea artificială. Din păcate, este vorba doar despre câteva cazuri, pentru unele dintre ele putând fi stabilit și indicele cefalic. La aproape toți indivizii analizați, deformarea craniană este de tip circular-erect, unul singur având o astfel de modificare de tip tabular erect. Pe lângă caracteristicile antropologice, apar însă și unele aspecte de patologie, cum ar fi cribra orbitalia, sau hiperostoza porotica. În plus, la unul dintre cranii există metopismul, care reprezintă persistența suturii metopice la adult deși, în mod normal, ea dispare din primii ani ai copilăriei, prin fuzionarea celor două jumătăți ale osului frontal. O astfel de trăsătură pare să fie mai frecvent întâlnită la indivizii cu craniul deformat. Acest lucru se datorează, foarte probabil, faptului că, prin menținerea pe timp mai îndelungat a suturii metopice, este posibilă o modelare și creștere mai ușoară a oaselor craniene după aplicarea aparatului de deformare. În plus, pe craniul de la Pogorăști apar și urme de agresiune, datorate unei posibile tăieturi cu o sabie, iar pe scheletul din mormântul nr. 12 de la Isaiia (jud. Botoșani), există o perforație a sternului, determinată, foarte probabil de o săgeată, al cărei mic manșon de bronz a fost găsit în apropierea osului respectiv.

Cuvinte cheie: sarmatii din Muntenia și Moldova, morminte plane și tumulare, analiză antropologică, deformare craniană, patologie, caractere non-metrice.

dr. Alexandra Comșa
Center of Thracology
of the „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology
Calea 13 Septembrie, nr. 13, Sector 4,
Bucharest, România.
e-mail: alexcomsa63@yahoo.com

ON THE TURN OF ERAE: CRANIAL DEFORMATION AS A FORM OF SELF-MUTILATION AMONG THE POPULATION OF SARGAT CULTURE¹

Svetlana Sharapova

Abstract: *The practice of skull deformation is both widespread geographically and exhibits considerable time-depth in Eurasia. The appearance and development of circular skull deformation in the Trans-Urals and western Siberia can be traced in the last centuries BC – first centuries AD. This publication emphasizes chronological locus of the tradition, although some other aspects on Sargat culture might be found in various publications (see Koryakova 2003) for more detailed description and social reconstructions; Sharapova, Razhev 2011 for anthropological examination; Sharapova (forthcoming) also for semantic aspects of the tradition; see Ražev, Šarapova 2012 for varied approaches to skulls both as biological objects and as material culture). Archaeological investigation of burial mounds (kurgans) in the area under study has yielded a small number of deliberately deformed skulls from people of the Sargat culture. The examined sample consists of 15 male, 7 female and 1 juvenile crania, obtained from 7 cemeteries. The archaeological context of these burials, however, is not uniform. The majority of male crania were recorded in the interments located in the periphery of the kurgan's funeral ground. The set of grave goods in male graves indicates a warrior-rider's social status (iron sword and dagger, iron and bone arrowheads, remains of composite bows, pots, and faunal fragments). The female sample seems socially heterogonous. Their graves were in peripheral areas of the funeral ground and contained both luxury goods (bronze mirrors, plaques of gold and bronze, gold threads, adornments, etc.) and less privileged items (ceramic vessels, an iron knife and faunal remains).*

In contrast to clothing or ornamentation, skull modification was an irreversible process, the skeletal embodiment of a social role. Intentional cranial deformation is of interest to scientists because of the variety of forms it has assumed among different peoples and at different times. It is only during infancy that is possible to actually mold the human cranium. Thus the custom must have been of great importance for the parents to have allowed their children to undergo such an ordeal.

This study of the Iron Age inhabitants of the Trans-Uralian forest-steppe demonstrates that deformation was used as an elite symbol of prestige. That is, the head (represented by skull in archaeological contexts) is the "seat of personhood", or the element of the body that displays a person's identity. We are what our heads broadcast about us as individuals, including hear treatment, facial

¹ This work was supported by Integration Programme between the Ural and Siberian Branches of Russian Academy of Sciences "Culture, society and a man in paleometal epoch (Urals and west Siberia)".

features, facial morphology, and various material items that can be attached to it, such as strings, beads, rings, and plugs. Collectively, this montage of biological and cultural gives the person his or her identity. As a highly visible feature, such unusual head shape created a sense of separateness and added to the impression and sense of identity for these members of forest-steppe aristocracy, who were genealogically or/and ideologically connected with nomads. At the same time, intentional cranial deformation did not ensure to these people the highest position within society (as it mentioned above, no one individual from intact graves was accompanied with intrinsic luxury objects).

According to anthropological examination all studied male individuals were identified to "an active morphotype". In other words, based on osteological markers, one may presume that these individuals were likely riders and spent a great deal of time horseback. The custom of head deformation among the Sargat population spread due to the influence of an alien tradition, but we only can assume how: it may have developed as imitation or as borrowing, or it could have been introduced into Sargat society by females, the bearers of the tradition. In general, all examined males and most females were probably lineal or distant descendants of the southern aristocracy. Only on the elderly female from Karasie 9 cemetery was there an observed circular deformation, which is very similar to the southern tradition. This obstacle, together with other material manifestations (imitations of nomadic pots, delayed burial practice aimed to bury in a certain cemetery), evidences a matrimonial aspect in cultural variation. Finally, all burials seen here contained Sargat coil-built ceramics, symbols of Sargat cultural identity. Without such pottery all known Sargat interments, including wealthy ones, could without any doubt be interpret as borrowed by nomads.

Keywords: *intentional cranial deformation, Trans-Urals and western Siberia, Sargat culture, social identity*

Introduction

Large-scale movement of eastern nomads known as the Great Folk Migration had influenced the historic map of the Late Prehistoric Europe and it was not first in the chain of such events. Various groups apparently coming from the east of the Urals inspired some stages of that process. Those migrations meaningfully changed settling of Germanic, Slavic, Finno-Ugric, Iranian- and Turkic-speaking peoples. The vast territory from Balkan Mountains to Baltics and Cis-Urals was the forming area of Slavic entities, tribal alliances of Balts and Finno-Ugrians as well as other of short vitality, but active and poly-ethnic chiefdoms. Some of the latter formations dating back to the Early Iron Age emerged on the border of "civilizations" under different names and created "barbarian periphery". At the outset one shall dwell on following aspects. First, all those processes have been situated geographically and ascribed particular characteristics by ancient writers. Secondly, at the same time for Iron Age temperate zone of Eurasia, most information about funerary rituals and social relations derives from burials alone.

In such aspect the meaning of archaeological records for reconstructing and understanding the past steadily increases. Thirdly, for better understanding of events and facts that occurred during the first half of the 1st millennium AD modern investigators should take into consideration some phenomena of the predating periods. In addition, archaeologically we always well record periods of stabilization (or classical phase) of a culture, rather than formative phase or/and period of the transformation. In such aspect all new materials concerning those periods seems to be of particular importance.

This research deals with a phenomenon of artificial cranial deformation. In the Trans-Urals – the region comprising eastern slope of the Urals – and westernmost Siberia there is archaeological evidence for skull deformation from the Iron Age Sargat culture². The appearance and development of circular skull deformation in the area under study can be traced in the last centuries BC – first centuries AD and some of the case-studies have been published³. Because these data of intentional cranial deformation predate some of other known examples by analysing the context and its distribution among the Sargat people, archaeologists elsewhere may better interpret their own evidence for intentional cranial deformation. The practice of skull deformation is geographically widespread and exhibits considerable time-depth in Eurasia among the regions of central Europe, the Crime, the lower Volga basin, the Cis-Urals, Centrl Asia, and western Siberia⁴. It used to be for a long time a strong opinion that spread of this tradition, especially of circular cranial alteration, was connected with the migration of the Hunnic tribes from the eastern steppes to the West. V.V. Ginzburg and E.V. Zhiron explained emergent and affected diffusion among the population of the Europe in the first centuries AD of the circular skull deformation as brought there by some of the western Asiatic people⁵. Besides, notably eastern expands of such finds together with chronological distribution of the sites with burials of the people with deformed skulls without any doubts connected with massive migrations from Asia. The scholarly consensus is that intentional modification of the human skull as other forms of self-mutilation reflects ritualized practices with significant social meaning⁶. That is, the head (represented by skull in archaeological contexts) is the “seat of personhood”, or the element of the body that displays a person`s identity⁷. We are what our heads broadcast about us as individuals, including hear treatment, facial features, facial morphology, and various material items that can be attached to it, such as strings, beads, rings, and plugs. Collectively, this montage of biological and cultural gives the person his or her identity.

² Bagashev 2000; Razhev 2009; Sharapova 2007, For more detailed description of the Sargat culture see: Koryakova 2003.

³ For anthropological examination see Sharapova, Razhev (2011); see also Sharapova (forthcoming) for semantic aspects of the tradition; see Ražev, Šarapova (2012) for varied approaches to skulls both as biological objects and as material culture.

⁴ Tur 1996, p. 237.

⁵ Ginzburg, Zhiron 1949, p. 265.

⁶ Sharapova, Razhev 2001, p. 202.

⁷ Larsen 2011, XIV.

Archaeological data

Archaeological investigations of the Iron Age kurgans in the Trans-Urals and west Siberia have yielded small numbers of deliberately deformed skulls from people of the Sargat culture. The examined sample consists of 15 male, 7 female and 1 juvenile crania, obtained from 7 cemeteries (Fig. 1). Deliberately deformed skulls were recorded in the area of Tobol River basin in Gaevsky 1, Murzinsky 1, Ipkul'sky, Karasie 9, Abatsky 1 and 3, and Pokrovka cemeteries (Table 1). For the sites located in Irtysh River basin anthropologists identify few other examples of cranial deformation⁸, but almost, if any, materials remain unpublished and therefore unavailable for contextual analysis. Besides, there is poor association between the grave and cranial sample as well limited access for chronology. The only exception is the cited below materials from Isakovka 3 cemetery, which contain 2 deformed skulls of male and female respectively⁹. The latter publication allows the undertaken study to contribute to general scholarship concerning the Sargat culture.

The majority of male crania were recorded in graves located at the periphery of the kurgan's funeral ground, and some of such burials were admitted into the existing mound. Furthermore, over half of the undisturbed graves (Gaevsky 1 cemetery, kurgan 6, grave 2; Ipkul'sky cemetery, kurgan 1, grave 3; Abatsky 1 cemetery, kurgan 3, grave 4; Abatsky 3, kurgan 2, grave 7; Pokrovka cemetery, kurgan 2, grave 1) contained a quite standard set of grave goods that included swords (in some cases in a pair with dagger), iron and bone arrowheads, in a rare occurrence – all those finds together with bone shoulder plates from composite bows, horse bits with check-pieces, and pottery (Fig. 2). Other grave good objects are represented by iron knives, bronze and iron buckles, small elements of horse harnesses, "semi-spherical" rivets, earrings, etc. Another salient detail is that the deceased analyzed here had been accompanied with the complete set of close- and long-distance engagement weapons, which was proper for the Sargat aristocracy¹⁰. Other known undisturbed graves of Sargat males with normal head shapes (including those seen in necropolis and graves) demonstrate a less extensive assemblage – daggers instead of swords (Gaevsky 1 cemetery, kurgan 6, grave 1) or the absence of horse harnesses (Abatsky 3, kurgan 4, grave 7 and kurgan 5, grave 3).

In disturbed graves (Murzinsky 1 cemetery) there were the collected remains of a wealthy burial of male individual – arrowheads, bone shoulder plates from composite bow, buckles, fragments of 2 slashing implements, and an imported vessel¹¹. A very similar context was found in the Irtysh river basin (Isakovka 3 cemetery, kurgan 2, grave 6), where iron and bone arrowheads together with bone shoulder plates and fragments of horse bits were collected among the osteological remains¹².

⁸ Razhev 2009, p. 161 – 162, tables 5.8, 5.9.

⁹ Pogodin, Trufanov 1991.

¹⁰ Matveeva et al. 2005, p. 164.

¹¹ Daire et al. 2002, p. 27-37.

¹² Pogodin, Trufanov 1991, p. 92-127.

From the identification of social status the sample seems to be quite homogeneous. Most likely the set of grave goods indicated a warrior-rider's social status (Fig. 3). These representatives of the military stratum of Sargat society were older than 20 years. In particular, following other scholars¹³, N. Berseneva considered the set of accompanying artefacts including weaponry, which are considered certain markers of general adulthood and a necessary position which was an essential component of vertical status¹⁴. Furthermore, N. Matveeva¹⁵ proposed that at the end of the first millennium BC there was a group of armed, mostly young, men (about 26,6% of all the burials were male according to the data), who might be regarded as representatives of a military unit.

The female sample seems socially heterogeneous. Currently wealthy burials are unknown; all recorded interments were undisturbed and centred at the periphery of the kurgan's funeral ground. These graves lacked heavy armaments and contained gender neutral assemblages (ceramics, animal bones) as well as gender stereotypes (female = adornments). Based on the set of their grave goods all analyzed female individuals might be divided into two "groups".

The first group consists of a 20-25 year old female who was accompanied by a girl (Abatsky 3 cemetery, kurgan 2, grave 5); both were accompanied with a varied set of grave goods: gold earrings, various glass and golden beads, bronze pendant and mirror, iron finger-ring, spindle-whorl, iron bits with cheek-pieces. It is notable, that even for paired interments these females were provided with a substantial amount of food – animal bones were found in two ceramic vessels (a total of four pots were recorded).

The second female group in the mounds consists of elderly females with far fewer grave goods¹⁶. Among those not each female burial displays blatant status markers. As a result, much greater emphasis is being placed on broader agenda, which means that all proposed hypothesis might be constructed not only on the principle of presents or absence of specific categories of grave goods. In this aspect it is necessary to stress, that contextual analysis together with rapid developments in bioarchaeology and forensic studies, both of which have provided new possibilities for conceptualizing personhood and identity. These issues will be focused on in more detail below in light of the excavations of the Karasie 9 cemetery. Social position of the 40-50 years old woman from kurgan 11, grave 2 was deduced from few facts (Fig. 4). At first glance, within the grave construction there were only food-offerings (in vessels and a portion of meat). She was not accompanied with even primitive adornments, and this is unusual for such cemeteries¹⁷. However, some other evidence – imitation of the nomadic style of ceramic pots (Fig. 5), intense cranial deformation, and evolved delayed burial

¹³ Koryakova 1988; Matveeva 2000.

¹⁴ Berseneva 2005, p. 11.

¹⁵ Matveeva et al. 2005, p. 165.

¹⁶ They were buried in already existing kurgans. This is a quite common practice within Sargat mortuary ritual (Koryakova et al. 1997).

¹⁷ Matveeva 2000, p. 182.

practice— allowed scholars to presume that the Karasie woman had high social status and belonged to the privileged (most likely nomadic) group of the Sargat society¹⁸. A very similar situation was noticed by L. Pogodin and A. Trufanov in the Irtysh area (Isakovka 3 cemetery, kurgan 3, grave 8) where the deceased was a 30-40 years old female buried in a mound; her grave goods consisted of a ceramic spindle-whorl, iron knife, and two ceramic pots¹⁹. The same meaning might be interpreted from the anthropological data obtained from Karasie female skeleton analyzed in detail. Thus slight enamel hyperplasia, a very specific marker of stunted growth²⁰, indicates a sufficient diet and the absence of lasting hunger or the rare occurrence of famine characteristic²¹. The osteological markers are illustrative of stress testing, which indicate a healthy mode of life and regular horseback riding.

The sub-adult category is represented by one individual child in a grave containing multiple skeletons (5 individuals) (Abatsky 3 cemetery, kurgan 2, grave 7). This grave also contained one male with a deformed cranium. The sub-adult was accompanied by a gender neutral set of grave goods, i.e. ceramic vessel and iron knife. The knife was found in the pot, which was centred at the head²². In general, the proportion of male, female, and children with deformed skulls correlates with known data for the Sargat society, according to which males are predominate over females by 1.5 times, children and the old are few in number.

Meals revealed the status or the lack of it²³. It is generally accepted, that in nomadic, as well as in other Eurasian cultures, meat was always a high-status food, and we also can presume that other foods played a large part. This notion can be supported by the following evidence. As a rule inside the analyzed interments plenty of meat was found – one or two animal assemblages and meals in vessels (from 1 to 3 pots). Animal bones were recorded both in vessels and within grave structures.

Some osteological pathologies are recorded in a few cases (Gaevsky 1 cemetery, kurgan 6, grave 2 and Karasie 9 cemetery, kurgan 11, grave 2) and were conditioned by horseback riding²⁴.

Discussion

Previous researches with the use of statistics testify the high social status of people is marked not so much by grand mortuary constructions as by character of grave goods – the most prestigious were foreign objects, later luxury of the burial chamber was proposed for identifying social status too. Such approaches also make important decisions about what to include and what to exclude from quantification – like the exclusion of faunal remains, which was done in some researches.

¹⁸ Kovrigin et al. 2006, p. 202.

¹⁹ Pogodin, Trufanov 1991, p. 117.

²⁰ Buzhilova 2005, p. 181-197.

²¹ Kovrigin et al. 2006, p. 200.

²² Matveeva 1994, p. 134-135.

²³ Wilkins, Hill 2006.

²⁴ Koryakova et al. 1997, p. 107; Kovrigin et al. 200, p. 200.

The majority of studied individuals exhibited minor deformation, with the frontal canted posteriorly, the parietal and occipital bones flattened in the lambdoidal area, and the parietal eminence prominent. As the result, the sagittal contour of the cranial vault was amplified and became pentangular in shape plates²⁵. Significant and pronounced skull deformation, though less common, was achieved through elongation of the cranial vault to create a wide and slightly flattened forehead and occiput (Figure 6). All examples indicate that deformation resulted from a circular bandage placed around the cranium, with a fixed, hard construction of small boards or plates placed on the frontal and occipital areas. Such head deformation is referred to as the circular type (Ibid). This form of deformation exhibited among the Sargat crania distinguishes these skulls from other circularly deformed crania recorded from medieval funerary sites in western Siberia, where we note a pronounced deformation of the cranial vault that excludes the use of flat plates. Among the Sargat, significant differences in cranial morphology were obtained only for male individuals²⁶, suggesting different types of practice. There is no evidence for racial differences between the examined individuals.

Almost all of the skeletons we studied are well developed, appearing to have led healthy lives since childhood that is characteristic of hereditary aristocracy²⁷. These individuals were likely riders and spent a great deal of time on horseback, based on osteological markers²⁸ in male and some female skeletons that include hypertrophied muscles (*maximus adductoris femoralis*) and numerous spinal pathologies such as Schmorl's nodes and beak-shaped osteophytes resulting in fused vertebrae²⁹. This reconstruction supports the hypothesis that the Sargat elites maintained a more mobile or nomadic economy than the majority of the Sargat population. Based on ethnographic studies, we know that among cattle pastoralists, nomadism is considered a privileged lifestyle compared to sedentism³⁰.

Skeletal evidence of deliberate manipulation raises various questions involving its meaning, function, symbolism, taphonomy, and chronology. Social change involves the differentiation of social groups and consolidation of membership, using a variety of signs or symbols to identify individuals³¹. How much of this evidence can be "excavated" from archaeological materials?

Many cultural innovations that are primarily utilitarian later acquire prestige associations or symbolic meaning that partly eclipses the original meaning once an innovation becomes associated with elites³². Altering the natural head form by application of various appliances is of no direct utility; however, there are other known traditions that have appeared in societies despite the complete absence of practical physical value: bodily mutilation of

²⁵ Sharapova, Razhev 2001, p. 216-217.

²⁶ Razhev 2009, p. 149.

²⁷ Sharapova, Razhev 2001, p. 217.

²⁸ see Koryakova et al. 1997, p. 86-113; Daire et al. 2002, p. 13-15.

²⁹ Sharapova & Razhev 2001, p. 218.

³⁰ Khazanov 1975; 2002.

³¹ Kradin 2001, p. 110-116.

³² Kradin 2001, p. 110-116; Sharapova 2007, p. 57-58; Tur 1996, p. 242.

the ears, lips, and so forth. Symbolic innovations have their roots in socially privileged groups³³, which traditionally distinguish themselves from other members of society through outward attributes that may include clothing, headdresses, hairstyle, gesture and movement, and, in the case of the Sargat, skull deformation. The other fact of great importance, it is only during infancy that is possible to actually mold the human cranium. Thus the custom must have been of great importance for the parents to have allowed their children to undergo such an ordeal. Ethnographic data together with studied on paleodemography evidence, that most of past populations had very high infant mortality rates³⁴. How important this practice must have been to the people among whom intentional cranial deformation was practiced? Even though the number of archaeological sites where we can identify skull deformation among the Sargat increased through time, the percentage of such skulls within these craniological series did not. At the same time, there is an evident disparity between the number of buried people and the potential number of people that could be accommodated by settlement. The taphonomic evidence can point to some selection the criteria of which we do not know. One may presume that the great majority of the peoples under kurgan mounds were individuals of high status. All those individuals had stable and high position within their society. Contrast between status gradations was not striking.

As for Asiatic steppe a long before the Hunnic invasion the local population of the southern areas practiced skull deformation that traced above middle of the 1st millennium BC³⁵. At the same time they were found in small numbers and deep in the territories. Moreover, all known cases are associated with both sedentary and nomadic population. Besides circular variant they used other deliberate deformation such as sincipital and frontal and occipital ones. All these facts not only support an idea of independent origin of different variants of skull deformation but also presume various centers, where circular deformation appeared. It seems that we register self-sufficient realization of the same idea, as a rule borrowed one, which then got different forms and vectors of development. The spread of the practice of deliberate circular deformation among the Sargat population of the Trans-Urals and western Siberia allows us to identify a northern boundary for this custom. Quite likely, nomadic populations ancestral to the eastern Sakas from the Aral Sea region introduced it into the forest-steppe. This hypotheses supports The idea on social structure of the Sargat population, which was proposed by L. Koryakova. As she³⁶ noted, *"Its sub-stratum was the local ancestral population; the super-stratum was presumably composed of nomadic and semi-nomadic clans."* But the spread of deformation practice was long-lasting and took centuries as the first examples of the tradition are associated with the burials dating back to the last centuries BC – first centuries AD. Radiocarbon analysis provides dates for male burials from the Murzinsky 1 cemetery as 210 BC–AD 130, the Gaevsky 1 cemetery as

³³ Arutiunov 1989, p. 187; Sharapova 2007, p. 57–58.

³⁴ Chamberlain 2006, p. 25.

³⁵ Tur 1996.

³⁶ Koryakova 2003, p. 283–284.

50 BC–AD 80, and Karasie 9 cemetery as 200 BC – 10 AD³⁷. Other cases, as deduced from analyses of grave goods, cannot be dated later than the first few centuries AD.

From the 300 – 500 AD the circular deformation became wide-spread phenomenon among nomads such as the late Sarmatians³⁸, Huns³⁹. It was proposed that around 350 – 450 AD the major and most active part of the Sargat population came to nomadism and involved in arising Hunnic hordes⁴⁰ and was described in chronicles as "White Ugrians"⁴¹. Some other parts of the Sargat groups were assimilated by the population of taiga zone of the Western Siberia.

In conclusion, the dynamics of skull deformation within the Trans-Urals and western Siberia during the Iron Age match the general model of development among other populations in northern Eurasia. It is possible to presume that within Sargat society, which we reconstruct based on archaeological evidence, there were very specific social markers as well as ways of identifying group members to both themselves and to other groups. As in other regions of the world, the skull was a powerful tool, manipulated to achieve social ends. This study of the Iron Age inhabitants of the Trans-Uralian forest-steppe demonstrates that deformation was used as an elite symbol of prestige. As a highly visible feature, such unusual head shape created a sense of separateness and added to the impression and sense of identity for these members of forest-steppe aristocracy, who were genealogically or/and ideologically connected with nomads. At the same time, intentional cranial deformation did not ensure to these people the highest position within society (as it mentioned above, no one individual from intact graves was accompanied with intrinsic luxury objects). All studied male individuals were identified to "an active morphotype"⁴². In other words, based on osteological markers, one may presume that these individuals were likely riders and spent a great deal of time horseback. The custom of head deformation among the Sargat population spread due to the influence of an alien tradition, but one can only assume how it may have developed as imitation or as borrowing, or it could have been introduced into Sargat society by females, the bearers of the tradition. In general, all examined males and most females were probably lineal or distant descendants of the southern aristocracy. Only on the elderly female from Karasie 9 cemetery was there an observed circular deformation, which is very similar to the southern tradition. This obstacle, together with other material manifestations (imitations of nomadic pots, delayed burial practice aimed to bury in a certain cemetery), evidences a matrimonial aspect in cultural variation. Finally, all burials seen here contained Sargat coil-built ceramics, symbols of Sargat cultural identity. Without such pottery all known Sargat interments, including wealthy ones, could without any doubt be interpret as borrowed by nomads.

³⁷ Kovrigin et al. 2006, p. 201; Sharapova 2007, p. 64.

³⁸ Moshkova 1995, p. 150-164; Balabanova 2004, p. 182.

³⁹ Bernshtam 1940, Zikov 2001, p. 10-30.

⁴⁰ Zikov 2001, p. 20.

⁴¹ quoted from Rybakov 1993, p. 139.

⁴² Razhev 2009, p. 284-288.

Cemetery	Dates in centuries	No. of burial mounds	No. of excavated mounds	No. of graves	No. of individuals	No. of deformed skulls	Context	Reference
Gaevsky 1	400 BC – 300 AD	10 ploughed mounds	5	21	23(24?)	2	M – k.3, g. 4; k.6, g.2	Koryakova et al. 1997
Ipkul' sky	200-400 AD	50	8	11	5 assertively documented	1	M – k. 1, g. 3	Sharapova & Razhev 2011
Karasie 9	100 BC – 200 AD	11 ploughed mounds	1	2	3	1	F – k. 11, g. 2	Ibid
Murzinsky 1	400 BC – 200 AD	14	9	19	17	1	M – k. 6, g. 2, ind. 1	Daire et al. 2002
Abatsky 1	100 BC – 100-300 AD	5 ploughed mounds	3	27	28	4	M – k. 3, g. 4, 11; k. 5, g. 6, 8	Matveeva 1994
	300-200 BC – 200-300 AD	8	6	45	50	13	M – k.1, g. 5; k. 3, g. 1; k. 2, g. 2, ind. 2; k.2, g.7, ind.1; k. 2, g. 10, ind. 1, 2 F – k. 1, g. 6; k. 2, g. 5; k. 4, g. 5; k. 4, g. 6, ind. 1; k. 2, g. 8; k. 2, g. 10, ind. 3 Sub-adult – k.2, g. 7, ind. 3	Ibid
Abatsky 3								
Pokrovka	200–400 AD	At least 4	2	2	2	1	M – k. 2, g. 1	Botalov & Gutsalov 2000
Total		105	334	127	128(129?)	23		

Table 1. General characteristics and chronology of the studied cemeteries

Bibliography:

- Arutiunov 1989** Sergej Arutiunov, *Narody i kultury: razvitie i vzaimodeistvie* [Peoples and cultures: Development and interactions], Moscow, 1989.
- Bagashev 2000** Antoly Bagashev, *Paleoahtropologiya Zapadnoj Sibiri: Lesostep` v epokhy rannego zheleza* [Paleoanthropology of the Western Siberia: the forest-steppe in the Iron Age], Novosibirsk, 2000.
- Balabanova 2004** Maria Balabanova, *O drevnikh macrocefalakh Vostochnoj Evropy* [Concerning ancient macrocephales in eastern Europe], OPUS: Interdisciplinary Investigation in Archaeology, 3, 2004, p. 171–187
- Bernshtam 1940** Alexander Bernshtam, *Kenkolskij mogilnik* [The Kenkolsky cemetery], Leningrad, 1940.
- Berseneva 2005** Natalia Berseneva, *Pogrebnaya obryadnost naselenija srednego priirtyshja v epokhy rannego zheleza: sotsialnyje aspekty (po materialam sargatskoj kultury* [Mortuary rituals of the population of the middle Irtysh River Basin during the Iron Age: Based on the materials of the Sargat culture], Ekaterinburg, 2005.
- Botalov, Gutsalov 2000** Sergej Botalov, Sergej Gutsalov, *Gunno-sarmaty Uralo-Kazakhstanskikh stepei* [The Huns and Sarmatians of the Urals and Kazakhstan steppe], Chelyabinsk, 2000.
- Buzhilova 2005** Alexandra Buzhilova, *Homo sapiens: istoria bolezni* [Homo sapiens: case history], Moscow, 2005.
- Chamberlain 2006** Andrew Chamberlain, *Demography in archaeology*, Cambridge, 2006.
- Daire et al. 2002** Marie-Yvane Daire, Ludmila Koryakova, Vadim Buldashov, Patrice Courtaud, Andrej Epimajov, Esther Gonzalez, Andrej Kovrigin, Pavel Kosintsev, Loïc Langouet, Galina Makhonina, Dominique Marguerie, Jean-Pier Pautreau, Dmitry Rajev, Svetlana Sharapova, Marie-Celine Uge, *Habitats et nécropoles de l'âge du Fer au Carrefour de l'Eurasie*, Vol. 1: *Les fouilles de 1993 à 1997*, Paris, 2002.
- Ginzburg, Zhirov 1949** Vulf Ginzburg, Evgeny Zhirov, *Antropologicheskie materialy iz kenkolskogo katakombnogo mogilnika* [Anthropological materials from the Kenkol catacomb cemetery], MAE [Materials on Archaeology and Ethnography], X, 60, 1949, p. 213-265.
- Khazanov 1975** Anatoly Khazanov, *Sotsialnaya istoriya skifov* [Social history of the Scythians], Moscow, 1975.
- Khazanov 2002** Anatoly Khazanov, *Kochevniki i vneshnij mir* [Nomads and the outside world], Almaty, 2002.

- Koryakova 1988** Ludmila Koryakova, *Rannij zhelezny vek Zauralja i Zapadnoj Sibiri* [Early Iron Age of the Trans-Urals and western Siberia], Sverdlovsk, 1988.
- Koryakova 2003** Ludmila Koryakova, *Between steppe and forest: Iron Age societies of the Urals*, in Katie Boyle, Coline Renfrew & Marsha Levine (eds.) - *Ancient interactions: East and west in Eurasia*, Cambridge, 2003, p. 265–92.
- Koryakova et al. 1997** Ludmila Koryakova, Vadim Buldashov, Andrej Kovrigin, Pavel Kosintsev, Patrice Courtaud, Galina Makhonina, Dmitry Rajev, Jean-Pier Pautreau, Svetlana Sharapova, *Kul'tura zaural'skikh skotovodov na rubezhe er: Gaevskij mogilnik sargatskoj obshchnosti: antropologicheskoe issledovanie* [Culture of Trans-Uralian cattle and horse breeders on the turn of eras: The Gaevo burial ground of the Sargat community: anthropological research], Ekaterinburg, 1997.
- Kovrigin et al. 2006** Andrej Kovrigin, Ludmila Koryakova, Patrice Courtaud, Dmitry Razhev, Svetlana Sharapova, *Aristokraticheskie pogrebeniya mogilnika Karasie 9* [Aristocratic interments of the Karasie 9 cemetery], in Galina Obyednova, Nikita Saveliev (eds.) – *Yuzhnij Ural i sopredelnye territorii v skifo-sarmatskoje vremya* [Southern Urals and surrounding territories in Scythian and Sarmatian times], Ufa, 2006, p. 188–203.
- Kradin 2001** Nikilaj Kradin, *Politicheskaya antropologiya* [Political Anthropology, Moscow, 2001.
- Larsen 2011** Clark Spenser Larsen, *Foreword*, in Michelle Bonogofsky (ed.) - *The Bioarchaeology of Human Head: Decapitation, Decoration, and Deformation*, Gainesville, 2011, p. XIII - XV.
- Matveeva 2000** Natalia Matveeva, *Sotsialno-ekonomicheskie struktury naselenija zapadnoj Sibiri v rannem zheleznom veke* [Social and economic structures of the west Siberian population in the early Iron Age], Novosibirsk, 2000.
- Matveeva et al. 2005** Natalia Matveeva, Natalia Larina, Svetlana Berlina, Irina Chikunova, *Kompleksnoe izuchenie uslovij zhizni drevnego naselenija Zapadnoj Sibiri* [Multidisciplinary study of the Western Siberian ancient population life conditions], Novosibirsk, 2005.
- Moshova 1995** Marina Moshkova, *Late Sarmatian Culture*, in Janine Davis-Kimball, Vladimir Bashilov, and Leonid Yablonsky (eds.) - *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Berkeley, 1995, p. 149–163.
- Pogodin, Trufanov 1991** Leonid Pogodin, Alexander Trufanov, *Mogilnik Sargatskoj kultury Isakovka 3* [Sargat-culture cemetery Isakovka 3], in Vladimir Matiushchenko (ed.) – *Drevnie pogrebeniya Ob'-Irtyshja* [Ancient burials of the Ob'-Irtysh Rivers basin], Omsk, 1991, p. 98-125.

- Razhev 2009** Dmitry Razhev, *Bioantropologija naselenija sargatskoj obshchnosi* [Bioanthropology of the Sargat population], Ekaterinburg, 2009.
- Ražev, Šarapova 2012** Dmitry Ražev, Svetlana Šarapova, *Warfare or Social Power: Bioarchaeological Study of the Iron Age Forest-Steppe Populations in the Trans-Urals and Western Siberia*, *Præhistorische zeitschrift*. 87(1), 2012, p. 146-160.
- Rybakov 1993** Boris Rybakov, *Kievskaja Rus' I russkije knyazhestva XII – XIII vekov* [Kievan Russia and Russian principalities in XII – XIII centuries], Moscow, 1993.
- Sharapova 2007** Svetlana Sharapova, *Symvolika prestige v sargatskoj culture: na primere fenomena koltsevoj deformatsii cherepa* [Symbolism of prestige in Sargat culture: phenomenon of circular skull deformation], in Sergey Arutiunov (ed.) - *Mif, obryad i ritual'ny predmet v drevnosti* [Mith, rite and ritual object in the past], Ekaterinburg–Surgut, 2007, p. 57-69.
- Sharapova forthcoming** Svetlana Sharapova, *Intentional Cranial Deformation: Bioarchaeological Recognition of Social Identity in Iron Age Sargat Culture*, in Philippe Della Casa, Constanze Witt (eds.) - *Tattoos and Body Modifications in Antiquity*. Proceedings of the sessions at the EAA annual meetings in The Hague and Oslo, 2010-2011, Zurich, Studies in Archaeology, 9.
- Sharapova, Razhev 2011** Svetlana Sharapova, Dmitry Razhev, *Skull deformation during the Iron Age in the Trans-Urals and Western Siberia*, in Michelle Bonogofsky (ed.), *The Bioarchaeology of Human Head: Decapitation, Decoration, and Deformation*, Gainesville, 2011, p. 202 - 227.
- Tur 1996** Svetlana Tur, *K voprosu o proiskhozhdenii i funktsiyakh obychnaya koltsevoi deformatsii golovy* [The origin and function of tradition of the circular head deformation], in Yury Kirjushin (ed.) - *Arkheologiya, antropologiya i etnografiya Sibiri* [Archaeology, Anthropology and Ethnography of Siberia], Barnaul, 1996, p. 237–249.
- Wilkins, Hill 2006** John Wilkins, Shaun Hill, *Food in the ancient world*. Oxford, 2006.
- Zykov 2001** Alexej Zykov, *Zapadnja Sibir v epokhy velikogo pereselenija narodov* [Western Siberia in the period of Great Folk Migration], in Natalia Fedorova and Alexej Zykov – *Kholmogorsky Klad* [Kholmogorsky Treasure], Ekaterinburg, 2001, p. 10 – 30.

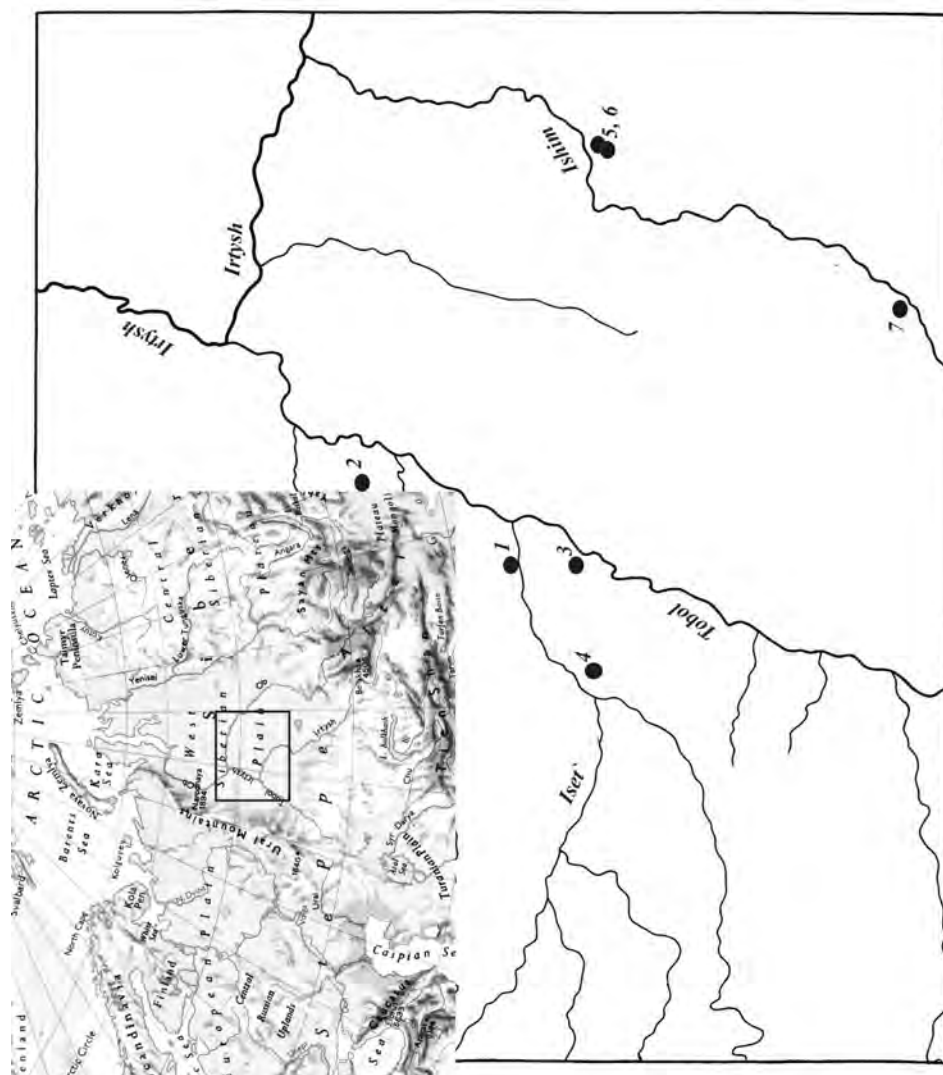

Figure 1. Map of the Trans-Urals and western Siberia region and scheme, showing the sites mentioned in text: 1- Gaevsky 1 cemetery, 2 - Ipkul'sky, 3 - Karasie 9, 4 - Murzinsky 1, 5 - Abatsky 1, 6 - Abatsky 3, 7 – Pokrovka.

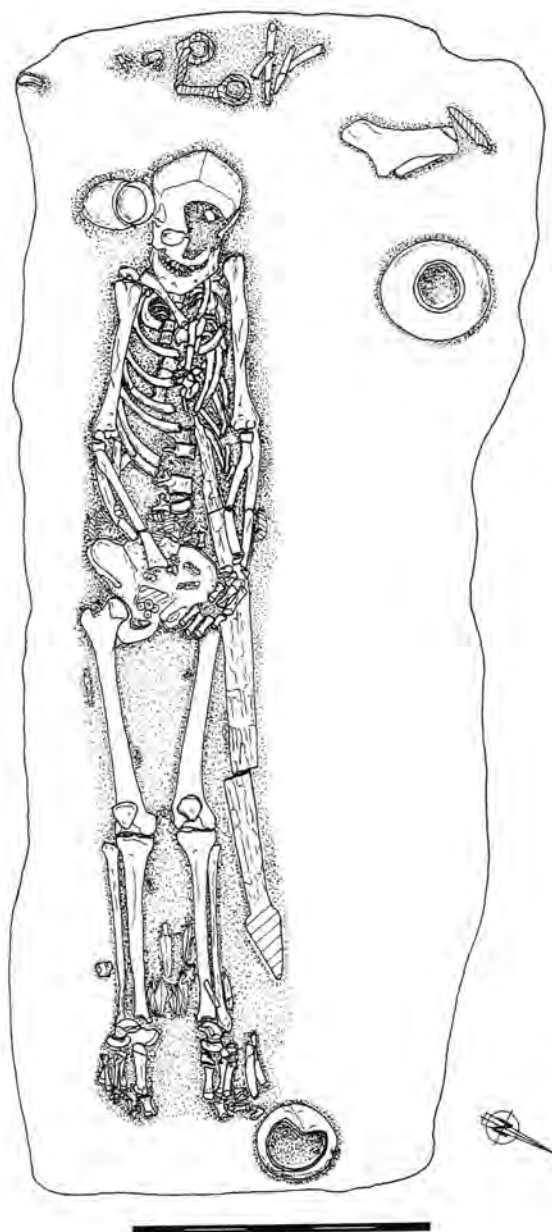

Figure 2. Gaevsky 1 cemetery. Kurgan 6, grave 2. Plan view of the burial containing an adult male with ceramics, an iron knife and sword, food remains, and horse harness (after Daire et al. 2002, fig. 79). Scale in 10 centimetres division.

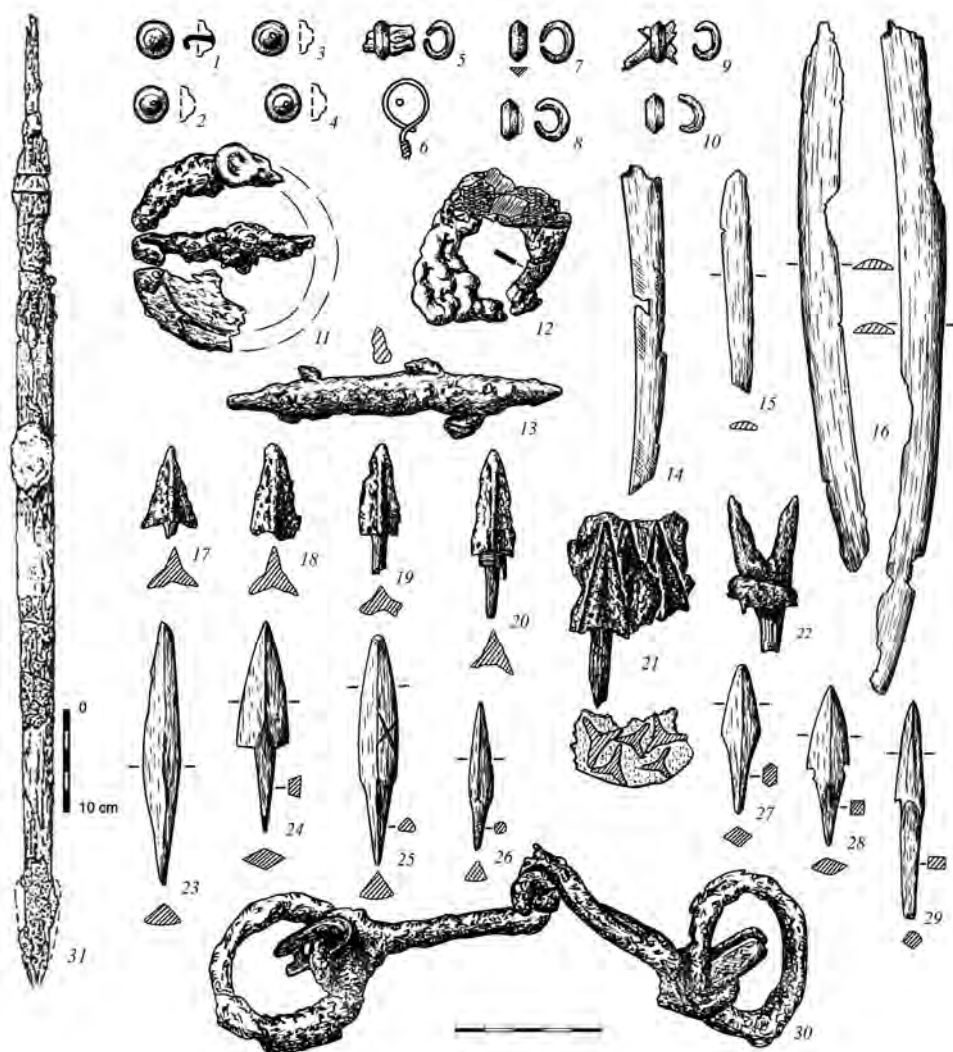

Figure 3. Gaevsky 1 cemetery. Kurgan 6, grave 2. Grave goods. Bronze (1-4, 7, 8, 10), bronze and leather (5, 9), bronze and silver (6), iron (11-13, 17-22, 30, 31), bone (14-16, 23-29) (after Koryakova et al. 1997, fig. 19-20). Scale in centimetre division.

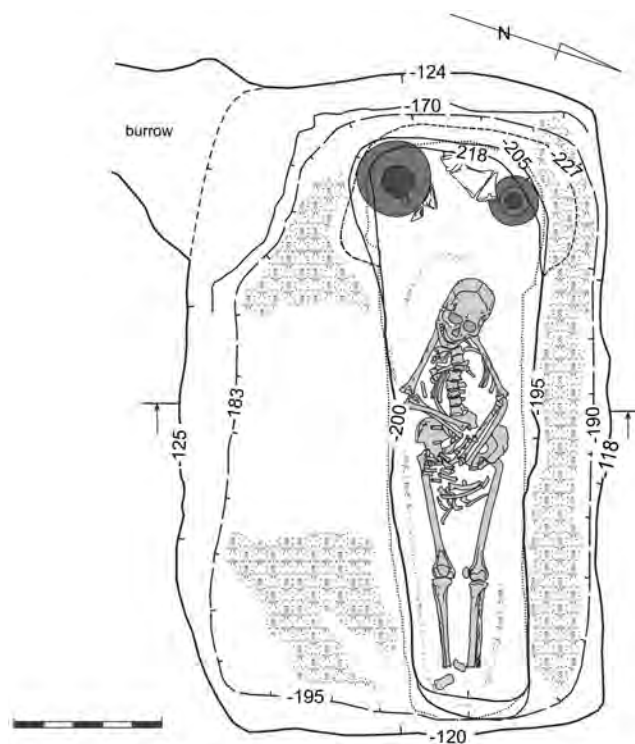

Figure 4. Karasie 9 cemetery. Kurgan 11, grave 2. Plan view of the burial containing an adult female with ceramics and food remains (after Kovrigin et al. 2006, fig. 4). Scale in 10 centimetres division.

Figure 5. Karasie 9 cemetery. Kurgan 11, grave 2. Pottery (after Kovrigin et al. 2006, fig. 5). Scale in centimetre division.

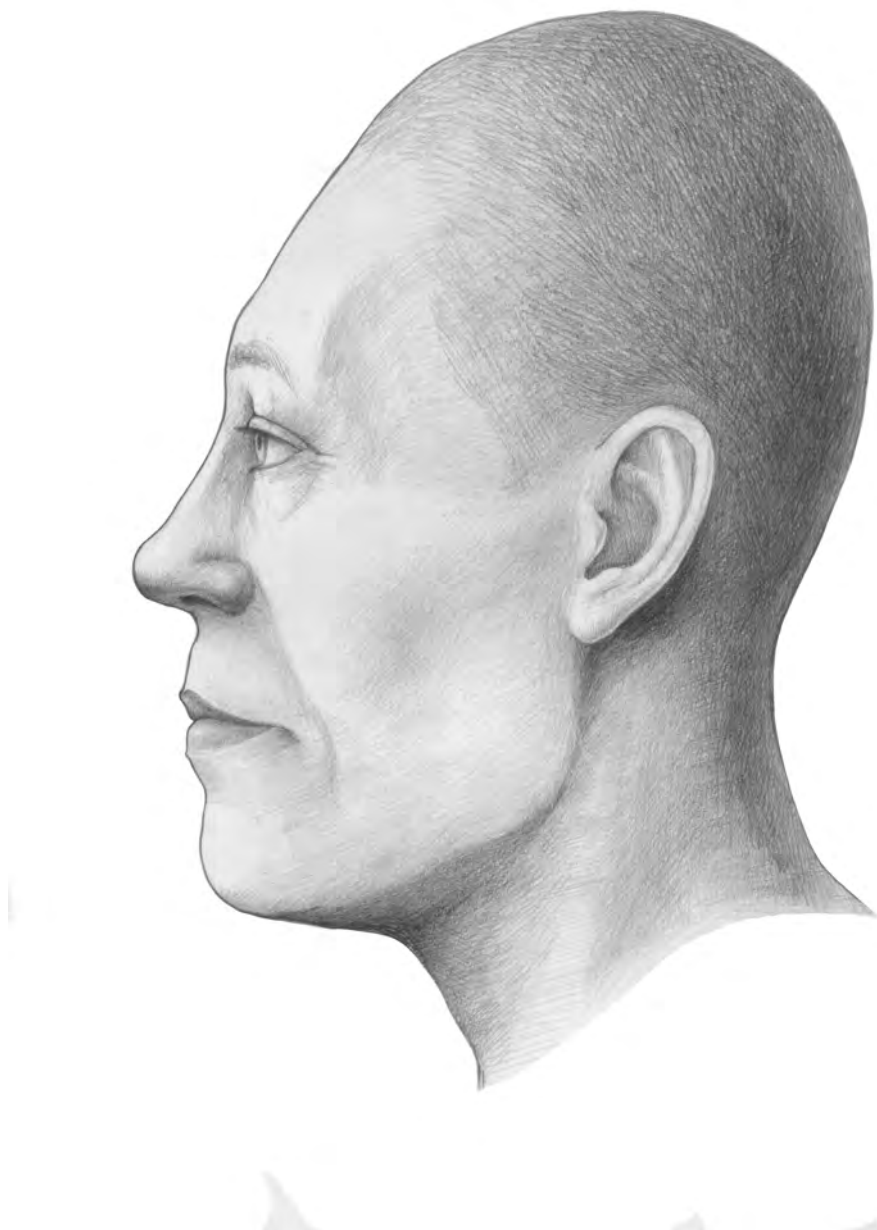

Figure 6. Reconstruction of a female from the Sargat culture burial. Karasie 9 cemetery. Kurgan 11, grave 2 (drawn by E. Alexeeva).

La schimbarea erelor: Deformarea craniană ca formă de automutilare la populația culturii Sargat

Rezumat: Practica deformării craniene are atât o largă răspândire geografică, cât și o mare durată în timp pe teritoriul Eurasiei. Apariția și dezvoltarea deformării circulare din Trans-Urali și vestul Siberiei poate fi urmărită din ultimele secole a. Chr. și până în primele secole p. Chr. Această contribuție subliniază poziția cronologică a tradiției, cu toate că o serie de alte aspecte ale culturii Sargat ar putea fi găsite în diferite alte publicații (vezi Koryakova, 2003) pentru o descriere mai detaliată și reconstituire socială; vezi Sharapova, Razhev 2011; pentru examinarea antropologică, Sharapova (sub tipar) de asemenea, pentru aspecte semantice ale tradiției; vezi Ražev, Sarapova 2012 pentru diferite abordări ale craniilor atât ca obiecte biologice, cât și ca elemente de cultură materială. Investigarea arheologică a movilelor funerare (kurgane) din aria aflată în studiu a furnizat un număr redus de cranii deformate intenționat ale oamenilor din cultura Sargat. Eșantionul examinat constă din 15 indivizi de sex masculin, 7 de sex feminin și 1 craniu de juvenil, obținute din 7 cimitire. Contextul arheologic al acestor înmormântări, oricum, este neuniform. Majoritatea craniilor masculine au fost înregistrate în mormintele situate la periferia perimetrului funerar al kurganului. Inventarul funerar din mormintele respective indică statutul social de luptător-călăreț (sabie și pumnal de fier, capete de săgeți din fier și din os, rămășițe din arcuri compuse, vase și fragmente osoase faunistice). Eșantionul feminin pare heterogen din punct de vedere social. Mormintele lor erau situate în zona periferică a zonei funerare și cuprindeau atât produse de lux (oglinzi de bronz, plăci din bronz și din aur, fire de aur, podoabe, etc.), ca și obiecte mai puțin valoroase (vase ceramice, un cuțit de fier și resturi osoase faunistice).

În contrast cu îmbrăcămintea, sau ornamentarea, modificarea craniului era un proces ireversibil, "înruparea" scheletală a rolului social. Deformarea craniană intenționată prezintă interes pentru cercetători datorită varietății de forme pe care a adoptat-o la diferite populații și în diferite perioade. Modelarea craniului uman este posibilă numai în perioada copilăriei. Astfel, obiceiul trebuie să fi avut o mare importanță pentru părinții care au permis ca copii lor să fie supuși unui asemenea calvar.

Acest studiu al locuitorilor silvo-stepei din Trans-Uralii Epocii Fierului demonstrează că deformarea era folosită de către elită ca un simbol al prestigiului. Aceasta înseamnă că, capul (reprezentat de către craniu în contextele arheologice) este "localizarea personalității", sau elementul corporal care evidențiază identitatea unei persoane. Noi suntem ceea ce capul nostru spune despre noi ca indivizi, incluzând tratamentul părului, trăsăturile faciale, morfologia facială și diferite elemente materiale care i se pot atașa, cum ar fi șiragurile, măgelele, inelele și monedele refolosite. În mentalul colectiv, acest montaj de biologic și cultural conferă persoanei propria sa identitate. Ca o trăsătură vizibilă, o astfel de formă neobișnuită a capului a creat o senzație de separare și a contribuit în plus la impresia și simțul de identitate pentru acești membri ai aristocrației, care se aflau genealogic și/sau ideologic în legătură cu nomazii. În același timp,

deformarea craniană intenționată nu asigura acestor oameni cea mai înaltă poziție în societate (așa cum este menționat mai sus, niciun individ din mormintele intacte nu a fost însoțit de obiecte de lux intrinsec). Conform analizei antropologice, toți indivizii studiați de sex masculin au fost identificați cu un "morfotip activ". Cu alte cuvinte, pe baza markerilor osteologici, se poate presupune că acești indivizi erau foarte probabil călăreți și petreceau destul de mult timp pe spatele calului. Obiceiul deformării capului la populația Sargat s-a răspândit datorită influenței unei tradiții străine, dar putem doar presupune modul cum aceasta s-a produs: ar fi putut să se dezvolte ca o imitație, sau ca un împrumut, sau ar fi putut fi introdus în societatea Sargat de către femei, caele sunt purtătoarele tradiției. În general, toți indivizii de sex masculin și cei mai mulți de sex feminin au fost probabil descendenți direcți sau indirecti ai aristocrației sudice. Doar la femeia vârstnică din cimitirul Karasie 9 s-a putut observa o deformare circulară, care este foarte similară cu cea din tradiția sudică. Acest obstacol, împreună cu alte manifestări materiale (imitații ale vaselor nomade, practica înmormântării întârziate, pentru a putea face mormântul într-un anumit cimitir), evidențiază aspecte matrimoniale cu variabilitate culturală. În final, toate mormintele care sunt avute în vedere aici conțineau ceramică spiralică Sargat, ca simbol al identității lor culturale. Fără o astfel de ceramică, toate înmormântările Sargat cunoscute, inclusiv cele bogate, ar putea fi interpretate, fără nicio îndoială, ca fiind împrumutate de nomazi.

Cuvinte cheie: deformare craniană intenționată, Trans-Urals și vestul Siberiei, cultura Sargat, identitate social.

dr. Svetlana Sharapova
Ph.D., Senior Research Fellow
Institute of History and Archeology,
Urals Branch of Russian academy of Sciences,
16 Kovalevskaya street,
Ekaterinburg 620990, Russia.
e-mail: svetlanasharapova@rambler.ru

NEU DATEN VON DER NEKROPOLE AUS TÂRZIA: HÜGELGRAB NR. 10

Virgil Mihăilescu-Bîrliba

Rezumat: *Stațiunea arheologică Târzia (com. Brusturi-Drăgănești, jud. Neamț) se găsește în apropierea celor dintâi locuințe din sudul localității cu același nume, în câmp, mărginind în partea dreaptă drumul național care venea de la Târgu Neamț și continua spre Fălticeni (Pl. 1).*

Cercetările noastre inițiale au condus la identificarea pe teren a unui număr de 16 movile funerare, afectate în mare măsură de lucrările agricole (Pl. 2).

Propriile noastre săpături arheologice au început în anul 1977 (tumulul nr. 1) și au fost continuate în 1979 (tumuli nr. 2, 3, 4 și 5).

Monumentele descoperite la Târzia au fost atribuite „Culturii tumulilor carpatici”, recunoscută atât prin ritul și ritualul de înmormântare, cât și prin încadrarea cronologică și culturală a inventarului anex. În același areal au mai fost identificate alte patru necropole aparținând aceleiași culturi (la Botoșana și Boroaia, în județul Suceava și la Braniște și Gura Secului, din județul Neamț).

În 1982 am reluat săpăturile, dar tumulii rămași erau în cea mai parte distruși prin lucrările agricole. Am mai explorat 6 movile (nr. 7-11), la care, doar uneori au mai putut fi surprinse in situ resturile unor complexe arheologice. De aceea, am renunț la continuarea cercetării.

În rândurile de față ne-am oprit doar asupra tumulului nr. 10, unde au putut fi recoltate câteva resturi ceramice, o lamă de silex (Pl. 3/21), o garnitură (Pl. 3/20) și un pinten (Pl. 3/22), ambele din fier.

Toată ceramica găsită a fost lucrată cu roata olarului și face parte din categoria olăriei fine, cu următoarele forme: castroane cu marginea lată și trei torți, căni, ulcioare, boluri și oale. Se remarcă prezența ceramicii acoperite cu angoba neagră, ca și a celei zgrunțuroase (Pl. 3-4). Toate caracteristicile ceramicii apărute în acest tumul se întâlnesc și în celelalte necropole ale grupului cultural menționat.

După cum am menționat, au mai fost găsite o lamă de silex și o garnitură de fier (Pl. 3/20, 21), destinată, probabil, pentru întărirea și fixarea marginală a unui scut de lemn acoperit cu piele.

După cum am amintit, a apărut și un pinten fragmentar de fier (Pl. 5/1-2). Corpul său principal are forma de potcoavă, iar cele două tije ale pintenului sunt arcuite spre interior; partea centrală a bandei metalice a fost lățită și perforată pentru fixarea unui spin conic, dar și terminată cu trei zimți ornamentali. Sectorul opus, situat deasupra spinului, a fost rupt și pierdut, aici aflându-se butonul de prindere. Lipsesc și ceilalți doi butoni de prindere, de la capetele brațelor pintenului.

Cele mai apropiate analogii ale pintenului găsit la Târzia par să fie, până acum, cele apărute la Leuna: pinten cu trei butoni de prindere și spin

(Nietknopfspor mit Dreipunkthalterung mit Dornfortsatz), în varianta C (romană-provincială estică = östlich-provinzialrömische Variante), datat în secolul IV (Pl. 6). Originea acestui tip de piteni se pare că a fost mediul provincial roman, mai ales în zona limes-ului pannonic (Pl. 7). Până acum, exemplarul de la Târzia este cea mai răsăriteană prezență a acestui tip și indică răspândirea sa pe o arie mai extinsă decât s-a presupus.

Cuvinte cheie: cultura "tumulilor carpatici", Târzia, secolul IV p. Chr., piteni de fier.

Die Archäologiestation Târzia (Kommune Brusturi-Drăgănești, Kreis Neamț) liegt in der Nähe der allerersten Wohnungen südlich der gleichnamigen Ortschaft, am Feld und grenzt rechts die Landsstrasse, die von Târgu Neamț kam und zu Fălticeni fortsetzte (Tf. 1).

Das Dorf Târzia erstreckt sich entlang des gleichnamigen Baches, an der Grenze der Unterkapaten und Suceavas Hochebene. Aus pädologischen Standpunkt geht es um einen armen Waldboden, günstig nur zur Futterpflanzenbestellung und besonders des Kartoffels, das was die Viehzucht förder¹.

Unsere ursprüngliche Forschungen führten zu der Identifizierung, vor Ort, von 16 Hügelgräber, die meistens von den Bodenarbeiten beschädigt und nicht mehr die ursprünglichen Dimensionen erhalten: ihre Höhe ist jetzt von höchstens 0,40 m und der Durchschnitt erreicht maximal 10 m (Tf. 2).

Mit dieser Gelegenheit erinnern wir, dass 1934 zwei Dorflehrer (Gr. Sturzu und V. Dumitrașcu) zusammen mit ihren Schülern, ermutigt von unseren großen Historiker N. Iorga, zwei von den ersichtlichen Hügelgräber, mit der Höhe von ungefähr 0,80 m – 1,0 m erforscht haben. Wie man uns mitteilte, während der Ausgrabungen wurden Keramikbruchstücke, verbrannte Knochen, Sporen und eine Spitze einer Eisenlanze gefunden, die an der Iassier Universität abgegeben wurden (?)². Leider trotz unserer Nachforschungen konnten die angedeuteten Dinge in keiner Museumerschaft oder in Iassier Universität – Erbgut wiedergefunden werden.

Unsere eigenen archäologischen Ausgrabungen begannen 1977 mit dem Hügelgrab Nr. 1, wonach in 1979 wurden auch die Hügelgräber Nr. 2, 3, 4 und 5 erforscht. Die Ergebnisse dieser zwei Kampagnen (1977 und 1979) wurden sofort und gänzlich mitgeteilt³. Dank der durchgeführten Analyse wurden die bei Târzia entdeckten Gräber der "Die Karpatische Hügelgräberkultur" zugeschrieben, die sowohl durch Bestattungs- Ritus und Ritualzeremoniell, sowie auch durch zeitlich geordnete und kulturelle Eingliederung des beigefügten Inventars erkannt werden.

¹ Tufescu 1966, S. 81 ff.; Roșu 1973, S. 300 ff.; Bojoi, Ichim 1974, S. 61-62, 120 ff.

² Informationen vom Renterlehrer Dumitru Ilioaia, dem wir sehr dankbar bleiben.

³ Mihăilescu-Bîrliba, Mirițoiu, Udrescu 1980, S. 246-253.

An diesem Punkt unserer Darlegung angekommen, finden wir für wichtig die Identifizierung anderer vier Nekropolen zu erinnern, die zu derselben Kultur gehören, die zusammen mit denjenigen aus Târzia ein kohärentes und überzeugendes Bild über die archäologische Wirklichkeit dieser Region, die dem 4. Jahrhundert zugehört, bilden: im Kreis Suceava, bei Botoşana⁴ und Boroaia⁵, nördlich von denjenigen aus Târzia, und andere südlich davon, im Kreis Neamţ liegend, erschienen im Dorf Nemţişor (bei Branişte und Gura Secului)⁶.

Nach einigen Jahren von den ersten Forschungen, in 1982, haben wir die archäologischen Ausgrabungen bei Târzia neu aufgenommen, damit wir unser vorgenommenes Ziel, die Forschung der Nekropole völlig ausschöpfen. Leider zuvor dieser letzten Kampagne hat ein Versuch zur Erneuerung der Bodenfruchtbarkeit durch Tiefarbeiten zur gesamten Zerstörung der antiken Denkmäler geführt. Was geschah in dieser Zeit ? Wir befanden uns in der Zeit, in der die Leitung der Partei-Staat eine "Ackerbaupolitik" ohne wissenschaftliche Unterstützung förderte, damit die Ackerbauflächen erweitert werden und Kornsaaten bestellt werden, obwohl die – Bodenwerte – nicht günstig dafür waren.

Ein Beispiel dafür bildet sogar die jetzige Lage, wo auf der Stelle des antiken Friedhofs intensive Bodenarbeiten unternommen wurden, wo die starken, scharfen Pflugmesser von riesigen Größen – "wühlend", in der Sprache der Dörfer ausgedrückt – von starken, großen Traktoren nachgezogen, den Boden bis zu 0,80 m – 1,0 m Tiefe aufgescharrt haben. Folglich wurde der dünne Ackerboden (0,20 m – 0,30 m) zerstört, an der Oberfläche erreichte eine große Menge von Ton und Mergel. Die Folgen waren dramatisch, sowohl für die Landwirtschaft, die gänzlich unproduktiv wurde als auch für den antiken Friedhof, diesmal gänzlich zerstört.

Wir haben im genannten Jahr nur 6 ganz platt gemachte Hügel (Nr. 7, 8, 9, 10 und 11) erforscht und versuchten noch einiges von den antiken Spuren zu retten, die am Ort nur durch eine relative Konzentrierung von Knochen- und Keramikresten bezeichnet wurden. Das Vertiefen der Ausbagerung erwies sich in großen Zügen nutzlos, denn unter der manchmal bewahrten, armen bestellbaren Schichte (cca 0,20 m) von Ackerboden, folgte weitläufig harter Boden (Ton und Mergel) aus der Tiefe herbeigebracht, durch die schon genannten Landarbeiten, die unternommen wurden. Trotzdem konnten in einigen Fällen *in situ* Reste einiger archäologischen Anlagen gefunden werden, wie es schwache Spuren von einigen Scheiterhaufen (*bustum*) oder der Grund etlicher Gräber wären. Als Folge habe ich entschieden die Fortsetzung der Forschung der Hügelgräber Nr. 12-16 aufzugeben, denn ihre Nutzlosigkeit war klar.

⁴ Teodor 1984, S. 10 und S. 18-19.

⁵ Ignat 1999, S. 55-66.

⁶ Mihăilescu-Bîrliba 1980, S. 181-207; Mihăilescu-Bîrliba 1986, 10 S. + 5 Tf.; Mihăilescu-Bîrliba 1997, S. 309-339.

In den vorliegenden Zeilen verblieben wir nur bei dem Hügelgrab Nr. 10, wo ein wichtiges Stück für die zeitliche und kulturelle Einschätzung der Nekropole erschien. Während der Beseitigung der bestellbaren Erdschichte, konnten, außer dem archäologischen Kontext, einige Keramikreste, eine Flintensteinklinge, eine Garnitur und einen Sporen, beide aus Eisen, die letzten drei Stücke bei Tiefe von 0,15 m erschienen, eingeerntet werden. Wir haben die Ausbaggerung bis zu 0,60 m vertieft, aber außer einigen vereinzelt oder untypischen Keramikstücken konnte man nichts, von irgendeiner Bedeutung retten.

Die Prüfung der erwähnten Keramikstücken erlaubte uns einige Bemerkungen zu behalten, die, wenn sie auch nicht Verallgemeinert werden können, uns einige Merkmale zu dem ursprünglichen Inventar des Hügelgrabs geliefert haben.

Erstens müssen wir hervorheben, dass die gesamt gefundene Keramik mit dem Töpferrad geschaffen wurde und zählt zu der Feintöpferei. Es konnten folgende Formen erkannt werden: Schüssel mit breiten Rand und drei Henkel, Tassen, Krüge, Napfen und Töpfe (Tf. 3 und 4). Sie wurden aus einer grauen mit braunen und gelb-roten von der sekundären Brennung stammenden Paste, gutter Qualität, hergestellt; trotzdem entdeckte ich, dass nicht die ganze Keramik sekundär gebrannt zu sein scheint. Gleichfalls, stellte ich fest, dass einige Keramikstücke mit schwarzer Engobe bedeckt war. Man müsste auch die Anwesenheit von körniger Keramik von grauer Farbe mit braunen und rosa-gelben Abtönungen, wegen der sekundären Brennung (Töpfe und hohe Schüssel)⁷, hervorheben.

Alle Eigenschaften der erschienenen Keramik in diesem Hügelgrab findet man auch in den anderen Nekropolen unserer Kulturgruppe.

Wie wir anführten, in derselben bestellbaren Schichte, an derselben Tiefe (0,15 m) wurden noch eine Flintensteinklinge, und zwei Eisenstücke (eine Garnitur und eine Spore).

Die Flintensteinklinge (am Prut ?) war nichtretuschiert, hatte eine mittlere Größe (63 mm x 24/20 mm) und war milchgrau gefärbt mit dunkelgrauen Intrusionen⁸ (Tf. 3/21). Solche Flintensteinstücke erscheinen oft in den Komplexen der Karpaten Hügelgräberkulturen.

Was ich vermutete, dass es eine Eisengarnitur (50 mm x 6 mm) darstellt, obwohl stark herzförmig, hatte sie das Aussehen eines Streifen, der schien zur Festigung und Randverstärkung eines Holzschields mit Leder bedeckt (Tf. 3/20) bestimmt zu sein⁹.

In der Ostseite des vermuteten Hügelgrabs, zur gleichen Tiefe (0,15 m), erschien auch ein Sporen teils aus Eisen (Tf. 3/22 und 5/1-2), der kurz erwähnt und bebildert wurde¹⁰. Sein Hauptkörper hat eine Hufeisenform oder

⁷ Das Museum aus Piatra Neamț, Inventarnummer 21912 a-ț und v-y.

⁸ Das Museum Piatra Neamț, mit Inventarnummer 21913 a.

⁹ Das Museum Piatra Neamț, mit Inventarnummer 21913 b.

¹⁰ Mihailescu-Bîrliba 1997, S. 326, Abb. 13/8; Mihailescu-Bîrliba 1999, S. 320, 326 und Abb. 13/8.

¹¹ Das Museum Piatra Neamț, mit Inventarnummer 18447.

U-Form und wurde durch Walzen eines halbkugligen Eisenstreifen, in Streifen innen glatt und nach außen gewölbt (konvex) hergestellt. Die zwei Stangen vom Sporn sind nach innen gebogen und haben die Öffnung (erhalten) von cca 45 mm; der Zentralteil vom Metallband wurde durch klopfen verbreitet und kreisförmig durchlocht, damit er durch innere Nietung eines kegelförmigen, spitzen, 15 mm langen Dorn gefestigt wird¹¹.

Der zentrale, niedere Teil des breiten Gebiets schließt mit drei Zacken ab und spielt eine zierende Rolle. Der gegengesetzte Sektor, aus demselben Zentralbereich, oberhalb dem Dorn liegend, wurde gebrochen und verloren. Mit viel Chance Recht zu haben, glauben wir, dass in diesem Teil sich ein Blumenstiel befindet, der einen Knopf stützte. Im Gegenfall, wenn hier eine einfache, winkelige Seite liege oder eine in spitzer Winkel Form, wie man oft bei einigen Sporenarten aus der Przeworsker Kultur antrifft¹², wäre die Beschädigung des betreffenden Abschnitts schwierig zu billigen.

Es fehlen auch die anderen zwei Befestigungsknöpfe, die sich am Schluss der Spornarme befanden. Die sichtbare Brücke unseres Stückes scheinen aus der Antike gemacht zu sein, das was eine Havarie zeige, folglich der Verbrennung auf dem Scheiterhaufen oder vielleicht im Rahmen der entsprechenden Bestattungszereemonien.

Die nahestehenden Analogien des in Târzia gefundenen Sporen, scheinen die in Leuna erschienenen zu sein: Sporen mit drei Befestigungsknöpfe und Dorn (*Nietknopfspon mit Dreipunkthalterung mit Dornfortsatz*), in Variante C (*östlich-provinzialrömische Variante*, Tf. 6) entsprechend dem 4. Jahrhundert¹³. Übrigens auch die vorherig beschriebene Keramik unterstützt diese Datierung/Entstehungszeit.

So wie die Entdeckungen von diesem Sporentyp verteilt sind, scheint es, dass man ihre Herkunft in römisch-provinzialen Raum suchen soll¹⁴, denn sie werden oft im Limesbereich Pannoniens angetroffen, obwohl zugleich erscheint er auch auf Donau – Rhein Linie und ausnahmsweise sogar auch in Britannien (Tf. 7)¹⁵. Bis zur Zeit ist das Târzia-Exemplar die östliche Anwesenheit/Präsenz von diesem Typus und zeigt seine Verteilung auf eine erweiterte Fläche als man vermutet hat.

¹² Kenk 1977, S. 211-213, 279-281, 348-352 und Abb. 33/2, 35/15; Ginalschi, 1991, S. 64-67, 70-71 und Abb. 13/9-13, 17/1-2, 19.

¹³ Giesler 1978, S. 11-12 und 23, Abb. 2 (Variante C), 4/6 und 12, Tf. 3/39a, 53, 59. Siehe auch Eggers 1955, S. 230 (Stufe C – um 300-350 n. Chr. (oder etwas länger ?)).

¹⁴ Jahn 1921, S. 77.

¹⁵ Giesler 1978, S. 12 und Tf. 11; Haberstroh 2003, S.228.

Bibliographie:

- Roșu 1973** Alexandru. Roșu, *Geografia fizică a României*, Ed. Didactică și pedagogică, 1973, București, 1973.
- Bojoi, Ichim 1974** Ion Bojoi, Ioniță Ichim, *Județul Neamț*, Ed. Academiei, București, 1974.
- Eggers 1955** Hans Jürgen Eggers, *Die absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 2, 1955, S. 196-252.
- Giesler 1978** Ulrike Giesler, *Jüngerkaizerzeitliche Nietknopfsporen mit Dreipunkthalterung vom Typ Leuna*, Saalburg Jahrbuch, 35, 1978, S. 5-56.
- Ginalski 1991** Jerzy Ginalski, *Ostrogi kabłakowe kultury Przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna/Bügelsporen der Przeworsk-Kultur. Eine typologische Klassifikation*, Przegląd Archeologiczny, 38, 1991, S. 53-84.
- Habestroh 2003** Jochen Habestroh, *Der Reisberg bei Scheßlitz-Burgellern in der Völkerwanderungszeit. Überlegungen zum 5. Jahrhundert n. Chr. in Nordbayern*, Germania, 81/1, 2003, S. 201-262.
- Ignat 1999** Mircea Ignat, *Contribuții la cunoașterea culturii tumulilor carpatici. Tumulul 1 din necropola de la Boroaia (jud. Suceava)*, SCIVA, 50, 1999, 1-2, S. 55-66.
- Jahn 1921** Martin Jahn, *Der Reitersporn, seine Entstehung und früheste Entwicklung*, Mannus-Bibliothek 21, Leipzig, 1921.
- Kenk 1977** Roman Kenk, *Studien zum Beginn der jüngeren römischen Kaiserzeit in der Przeworsk-Kultur dargestellt am Beispiel der Gräberfelder von Chorula und Spicymierz*, BerRGK 58, 1977, S. 161-446.
- Mihailescu-Bîrliba 1980** Virgil Mihailescu-Bîrliba, *Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Branște – Nemțisor (dép. de Neamț)*, Dacia, NS, XXIV, 1980, S. 181-207.
- Mihailescu-Bîrliba 1986** Virgil Mihailescu-Bîrliba, *Ethnic Elements in "the Carpathian Tumuli Culture"*, în *Archaeological "Objectivity" in Interpretation, The World Archaeological Congress, 1-7 September 1986*, I, Southampton, 1986, 10 S. + 5 Tf.
- Mihailescu-Bîrliba 1997** Virgil Mihailescu-Bîrliba, *Noi date privind cultura tumulilor carpatici în România*, SCIVA, 48, 1997, 4, S. 309-339
- Mihailescu-Bîrliba 1999** Virgil Mihailescu-Bîrliba *Die Karpatische Hügelgräberkultur in Rumänien*, S. Czopek, A. Kokowski (eds.), *Na granicach antycznego świata*, Rzeszów, 1999, S. 313-332.

**Mihailescu-
Bîrliba Mirițoiu,
Udrescu1980**

Virgil Mihailescu-Bîrliba, Nicolae Mirițoiu, Mircea Ștefan Udrescu, *Raport preliminar privind cercetarea de la Tîrzia, com. Brusturi-Drăgănești, jud. Neamț*, MCA, Tulcea, 1980, S. 246-253.

Teodor 1984

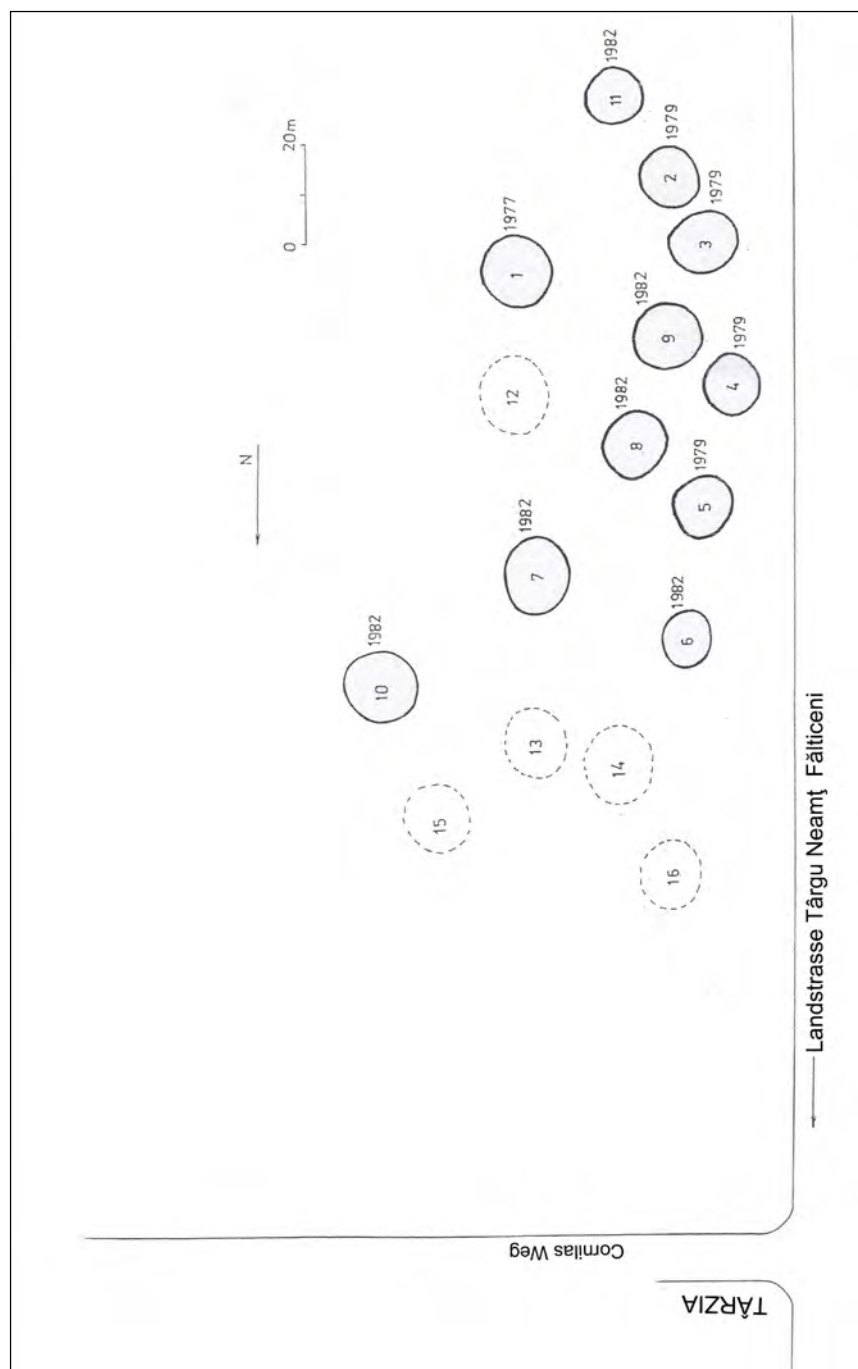
Dan Gh. Teodor, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII e. n. Așezarea de la Botoșana – Suceava*, Ed. Academiei, București, 1984.

Tufescu 1966

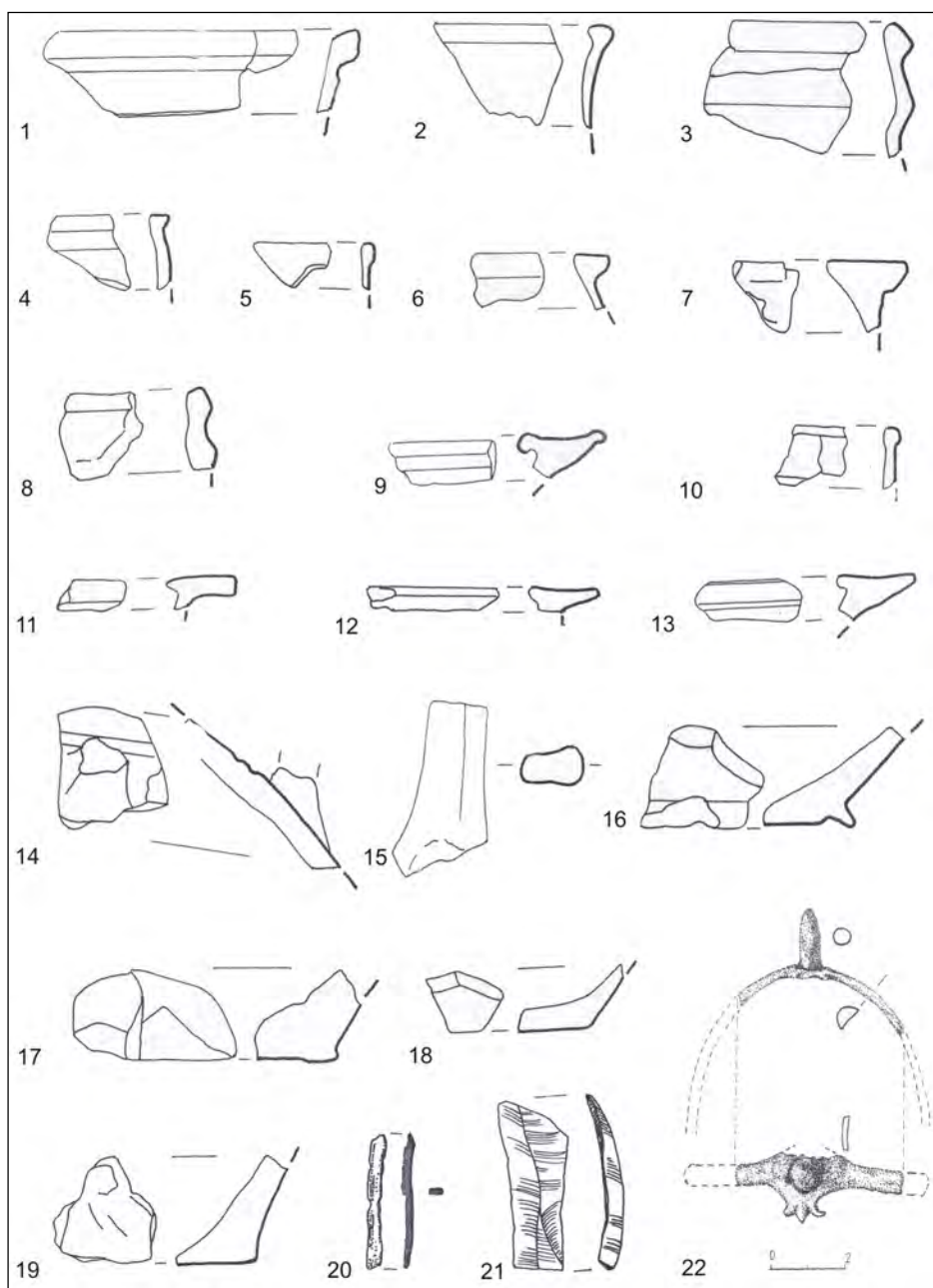
Victor Tufescu, *Subcarpații*, Ed. Academiei, București, 1966.

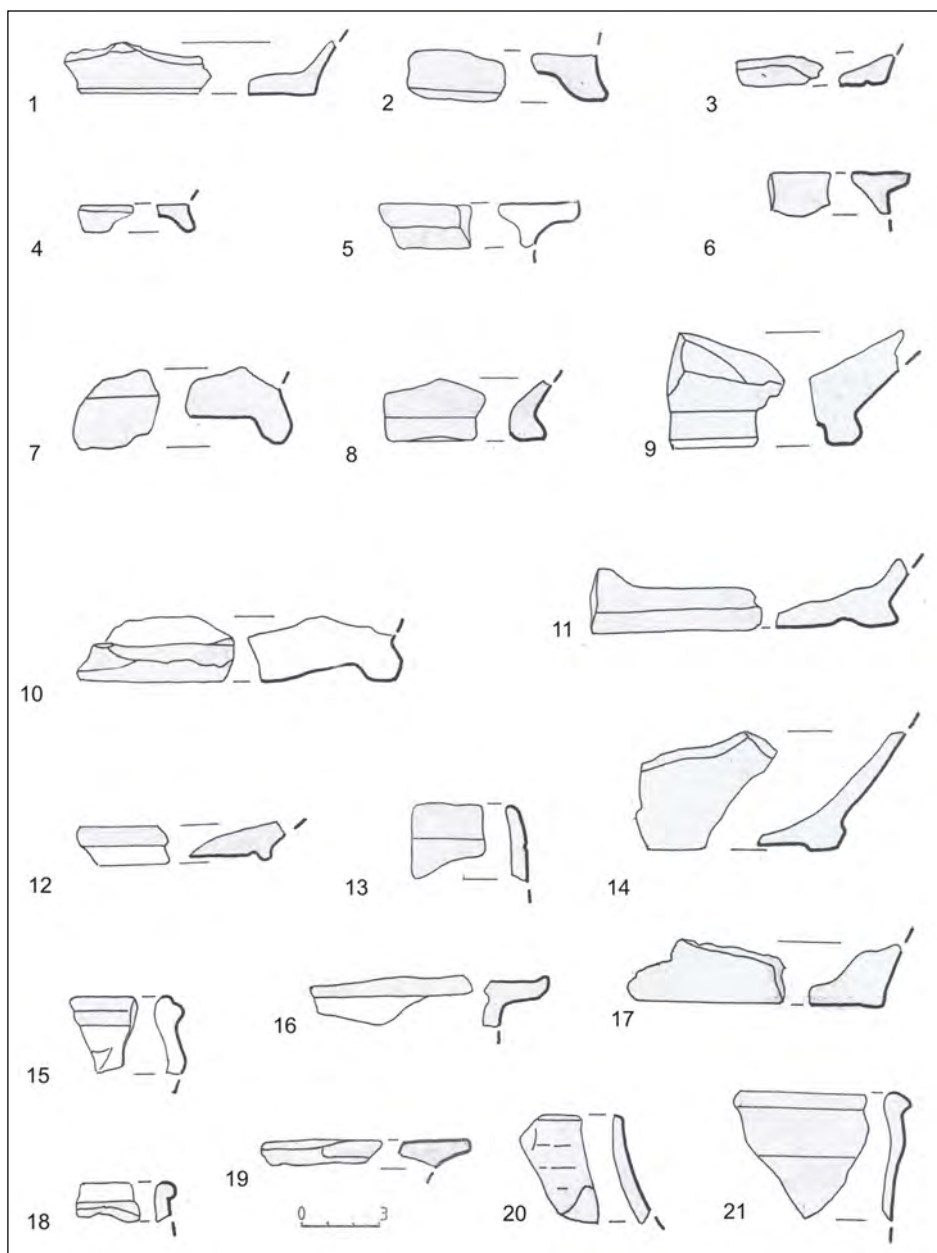
Tafel I. Landkarte mit den Nekropolen von Branistea (1), Gura Secului (2), Târzia (3), Boroaia (4) und Botoșana (5).

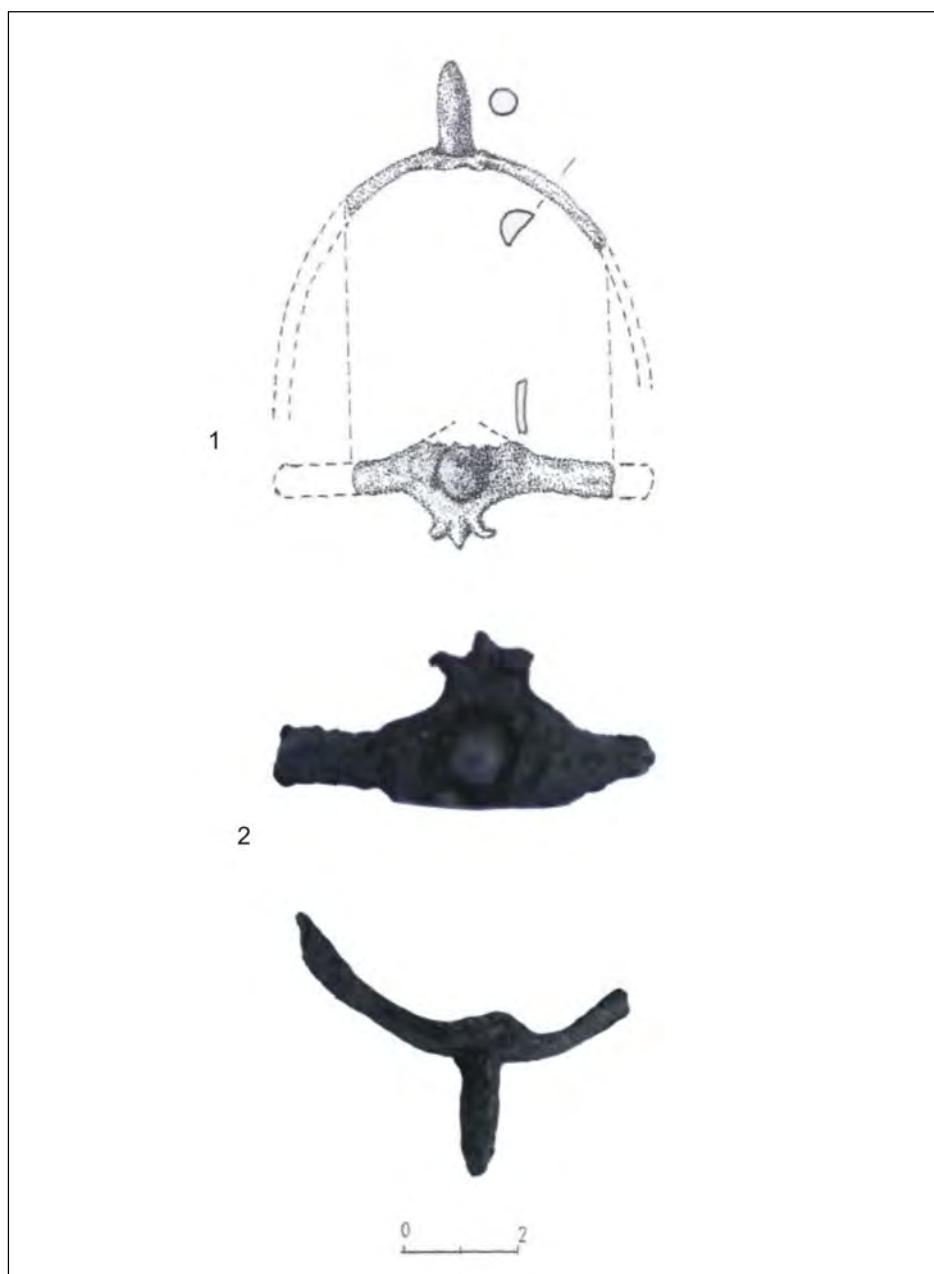
Tafel II. Entwurf mit der Lage der Hügelgräber aus dem Friedhof Târzia: „Cornilas Weg“ und die Landstrasse Târgu Neamţ – Fălticeni.

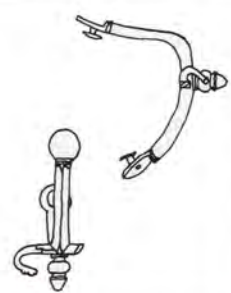

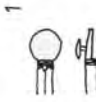

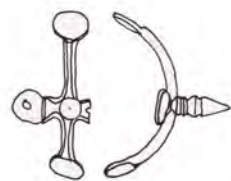

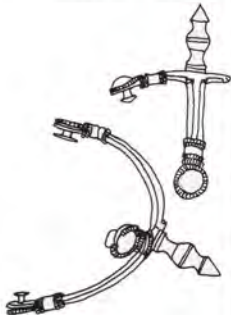

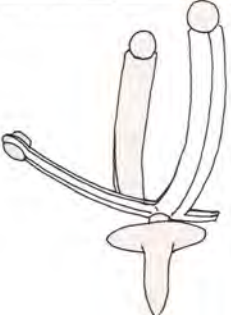

Tafel III. Entdeckungen aus dem Hügelgrab nr. 10 aus Târzia.

Tafel IV. Entdeckungen aus dem Hügelgrab nr. 10 aus Târzia.

Tafel V. Der in Târzia gefundene Sporn: 1, Zeichnung; 2, Foto.

Spalte 1: Gesamtform	Spalte 2: Fersenast, Fersen- haken, Dornbasis	Spalte 3: Haltevor- richtungen	Spalte 4: Dorn- formen	
	   	 	 	Variante D
	 	 	 	Variante C
	 	 	 	Variante B
	 	 		Variante A

Tafel VI. Charakteristische Merkmale der Varianten A-D (nach U. Giesler).

Tafel VII. Verbreitung der Varianten C, D, D', E und F. Maßstab 1: 8,55 Mill.
(nach U. Giesler).

New data about the necropolis from Târzia funerary mound No. 10.

Abstract: The Târzia archaeological site (Brusturi-Drăgănești comm., Neamț County) is situated in the proximity of the first houses in the South of the locality with the same name, in the field, bordering on the right side the national road that came from Târgu Neamț and continued towards Fălticeni (Pl. 1).

Our initial research had resulted in the identification in the field of a number of 16 funerary mounds, mostly affected by the tillage works (Pl. 2).

Our own archaeological excavations had been initiated in 1977 (in tumulus no. 1) and had been continued in 1979 (in tumuli no. 2, 3, 4 and 5).

The monuments discovered at Târzia had been assigned to the „Culture of Carpathian tumuli”, which is known by both by its funerary rite and ritual and by the chronological and cultural assignment of the grave goods. Within the same range had been also identified other four necropoles belonging to the same culture (at Botoșana and Boroaia, in the Suceava County and at Braniște and Gura Secului, in the Neamț County).

In 1982 we had resumed the excavations, but most of the remaining tumuli were destroyed by the tillage works. We had explored 6 other mounds (no. 7-11), in which, just sporadically, the in situ remnants of archaeological complexes could be detected. This was the reason why we had given up the research.

In the following lines, we had insisted just upon the tumulus no. 10, inside of which several ceramic fragments, a flint blade (Pl. 3/21), a garnish (Pl. 3/20) and a spur (Pl. 3/22), both made of iron, could be found.

All the discovered pottery was wheel-made and is part of the fine category of ceramics, with the following forms: bowls with the wide margin and three handles, mugs, jugs, dishes and pots. It could be noticed the pottery covered with a black angobe, the same as the lumpy one (Pl. 3-4). All the characteristics of the pottery found in this tumulus are to be found also in the other necropoleis of the mentioned cultural group.

As already stated above, a flint blade and an iron garnish (Pl. 3/20, 21) had been also found, the latter one being possibly used for hardening and edge fixing of a wooden shelter covered with leather.

As already mentioned, it appeared also a fragmentary iron spur (Pl. 5/1-2). Its main body has a horse-shoe-shape, while its two rods are arched towards the inner side; the central part of the metal band had been widened and pierced for fixing a conical spike, but also ended with three ornamental “nicked”. The opposite part, right above the spike, had been broken and lost, this being the attachment knob. The other two attachment knobs are missing also from the ends of the spur’s branches.

The closest analogies of the spur from Târzia seem to be, until now, those discovered at Leuna: a spur with three attachment knobs and a spike (Nietknopfsper mit Dreipunkthalterung mit Dornfortsatz), in the variant C (Eastern Roman-Provincial = östlich-provinzialrömische Variante), being dated in the 4th century AD (Pl. 6). The origin of this type of spurs seems to have been the Roman provincial milieu, especially the zone of the Pannonic limes (Pl.

7). Until now, the item from Târzia is the Eastern most presence of this type and indicates its presence on a more extended area than initially assumed.

Keywords: „the culture of the Carpathian tumuli”, Târzia, secolul IV, iron spur.

dr. Virgil Mihăilescu-Bîrliba
Institutul de Arheologie Iași,
str. Th. Codrescu, nr. 6 (corp H),
cod 700479, Iași, România.
e-mail: vmbinst@yahoo.com

O NOUĂ DESCOPERIRE FUNERARĂ APARTINÂND ORIZONTULUI POST ČERNJACHOVIAN DIN MUNTENIA: NECROPOLA DE LA CIORANI, JUDEȚUL PRAHOVA

Bogdan Ciupercă
Vlad-Andrei Lăzărescu, Alin Anton

Rezumat: Cercetarea arheologică a sitului Ciorani, punctul „Ogradă - Chirnogi”, a fost prilejuită de identificarea în anul 2008, în curtea doamnei Mihaela Minea, cu prilejul amenajării unui puț absorbant pentru instalația de canalizare, a mai multor recipiente ceramice. După analiza tuturor artefactelor descoperite și datorită circumstanțelor descoperirii, era evident că ne aflăm în fața unor rămășițe ale unui context funerar. Așa cum s-a confirmat mormântul este unul tipic pentru orizontul cultural Sântana de Mureș – Černjachov și datat probabil în ultimul sfert al secolului al IV-lea și prima parte a secolului al V-lea p. Chr.; ceea ce în cronologia Central Europeană s-ar încadra în faza C3 final – D1 cu posibilitatea extinderii în orizontul D2. Datorită datării târzii a acestui complex închis o atenție specială trebuie acordată sfârșitului culturii Sântana de Mureș – Černjachov. Au fost analizate câteva analogii din complexe similare având o datare târzie, alături de sursele literare antice care zugrăvesc realitățile perioadei respective. După o cercetare amănunțită a acestor informații am formulat mai multe ipoteze de lucru cum ar fi posibilitatea ca siturile Sântana de Mureș – Černjachov să-și fi continuat existența și după sosirea hunilor, așa cum sugerează analiza unor artefacte și a contextelor arheologice databile în cadrul cronologiei fazei D1. S-a observat exagerarea impactului hunic asupra acestei regiuni (în special în literatură arheologică românească) și lipsa unor motive temeinice pentru a crede că sfârșitul unei culturii arheologice trebuie să fie legat de o dată fixă a unor conflicte militare menționate de surse literare antice. Cu alte cuvinte, nu putem vorbi despre diferențe cronologice majore între Moldova, Muntenia și Transilvania care pot fi legate de o migrare masivă a goților împinși de noua putere militară reprezentată de către huni, presupusă de câțiva arheologi români. Începând cu sfârșitul secolului al IV-lea, mozaicul cultural pe care l-am menționat anterior începe să devină mult mai complex și putem vedea cu ușurință că ne aflăm în fața unei perioade extrem de sensibile, un timp al marilor schimbări, la nivel european, fapt ce ne permite să înțelegem atmosfera turbulentă care a marcat perioada analizată.

Cuvinte cheie: epoca migrațiilor, cultura Sântana de Mureș - Černjachov, Muntenia, necropolă Ciorani, județul Prahova.

Istoricul cercetărilor.

Cercetarea arheologică a sitului Ciorani, punctul „Ogradă - Chirnogi”, a fost prilejuită de identificarea în anul 2008, în curtea doamnei Mihaela Minea, cu

prilejul amenajării unui puț absorbant pentru instalația de canalizare, a mai multor recipiente ceramice.

Situl este situat în zona cu toponimul „Ogradă” la 150-250 metri ENE de biserică din „Chirnogi”. Piese descoperite cu acest prilej au fost patru recipiente ceramice întregi (două castroane și o cană confecționate din pastă de culoare cenușie, un ulcior din pastă de culoare cărămizie pictat ce reprezintă un import roman), două castroane fragmentare, două fragmente dintr-un pahar de sticlă¹. Din descrierile descoperitorilor aceste piese aparțineau inventarului unui mormânt de înhumatie databil în perioada secolelor III-IV p. Chr., aparținând orizontului cultural Sântana de Mureș- Černjachov (Fig. 1).

Teritoriul localității Ciorani este bogat în vestigii arheologice. Platoul dintre Prahova și Istău, lung de aproximativ 16 kilometri, este tăiat în două părți egale de Cricovul-Sarat (de-a lungul căruia s-a format comuna Ciorani) și a oferit omului încă din cele mai vechi vremuri, pământ fertil pentru ogor și pășunat, apă, lemne, vânat și adăpost în pădurile de stejar ce creșteau aici din belșug. Într-un asemenea spațiu geografic, nu este de mirare că cele mai vechi urme de locuire umană, datează încă din preistorie².

Datorită amplasării sale într-o zonă dens locuită era imperios necesar realizarea unei cercetări arheologice preventive care să permită obținerea cât mai multor informații despre acest sit și salvarea inventarului funerar al complexelor aflate în zona locuită. Obiectivele cercetării preventive desfășurate în anul 2011 au fost determinarea limitelor posibilei necropole de tip Sântana de Mureș - Cerneahov identificată în punctul „Ogradă - Chirnogi” cu prilejul amenajărilor realizate în gospodăria doamnei Mihaela Minea și a stratigrafiei sitului (Fig. 2).

Pentru atingerea obiectivelor propuse au fost deschise trei suprafețe: Cas. 1, având dimensiunile de 2x1,5 m, situată la N-NE de groapa fosei septice în care au fost identificate recipientele ceramice; Cas. 2, având dimensiunile de 4x1,5 m, situată în extremitatea de est a proprietății; Cas. 3, având dimensiunile de 2x1,5 m, situată în extremitatea de nord a proprietății.

Amplasarea acestor casete a fost condiționată de topografia proprietății, dar și de spațiile libere existente (în funcție de construcțiile și culturile existente pe această proprietate).

Din punct de vedere stratigrafic situația arheologică se prezintă astfel (de sus în jos):

- strat de pământ negru arabil.
- strat de pământ negricios (depunere în timp).
- strat de pământ cafeniu.
- strat de pământ galben cu concrețiuni calcaroase.
- strat de pământ galben roșcat.
- strat de pământ galben.

¹ Piese au fost recuperate de la descoperitori în anul 2009 de către Dan Lichiardopol și Alin Frînculeasa

² Despre siturile din zona comunei Ciorani vezi Frînculeasa et alii *Descoperiri Arheologice în bazinul râului Cricovul Sărat, județul Prahova*, Anuarul MJIAPh, SN, III-IV (11-12), 2007-2008, p. 50-53 (35-88).

În Cas. 1, la adâncimea de 2,80 m, în partea de N-NV a casetei au fost identificate mai multe fragmente ceramice (un castron cu trei toarte, un castron bitronconic, trei oale borcan). Din nefericire din cauze obiective (infiltrații din fosa septică), au făcut imposibilă finalizarea cercetării complexului funerar căruia îi aparțineau recipientele ceramice descoperite. Din profilul de vest al Cas. 1 (cel dinspre fosa septică) au fost recuperate mai multe oase umane aparținând unui mormânt de înhumăție (după ce profilul a cedat și s-a prăbușit în interiorul casetei).

În celelalte două suprafețe deschise (Cas. 2 și Cas. 3) săpătura arheologică a fost realizată până la adâncimea de 3 m, moment în care cercetarea a fost sistată deoarece nu au fost identificate complexe arheologice.

Inventarul arheologic.

În urma observațiilor din teren piesele descoperite în perimetrul fosei septice în anul 2008 și cele descoperite în Cas. 1 în anul 2011 fac parte din inventarul unui singur mormânt de înhumăție.

1. Ulcior cu o toartă, confecționat din pastă de culoare cărămidie, având ca degresant nisip fin, modelat la roată, import roman. Corpul sferoidal, fundul profilat, plat, gâtul cilindric cu o protuberanță circulară în partea mediană, buza profilată, ieșită în exterior în forma literei "T". Toarta, circulară în secțiune, pornește din zona buzei și se închide în partea superioară a corpului. În zona de contact dintre toartă și corp se observă trei rânduri de incizii dispuse circular pe corpul ulciorului. Pe întreaga suprafață exterioară piesa este decorată cu motive geometrice care se intersectează, realizate prin pictare cu o vopsea de culoare neagră. Dimensiunile piesei sunt: înălțime 34 cm; diametrul maxim 17,8 cm; diametru fund 8 cm, diametru gură 6 cm (Fig. 1/1,2).

2. Cană cu o toartă, confecționată din pastă de culoare cenușie, având ca degresant nisip fin, modelată la roată. Corpul este bitronconic, cu un gât înalt, fund profilat inelar, buza rotunjită, ușor evazată spre exterior. Toarta, ușor tronconică în secțiune, pornește imediat de sub buză și se închide în zona diametrului maxim a corpului în partea superioară a acestuia. Atât corpul cât și gâtul piesei prezintă fațete. Cele două părți ale cunii sunt delimitate printr-o proeminență circulară. Dimensiunile piesei sunt: înălțime 27,5 cm; diametrul maxim 14,5 cm; diametru fund 8,2 cm, diametru gură 9,2 cm (Fig.1/3,4).

3. Cană cu o toartă, confecționate din pastă de culoare cenușie, având ca degresant nisip fin, modelată la roată. Corpul este sferoidal, ușor asimetric, gât cilindric, scurt, fund profilat inelar, buza rotunjită, ușor evazată spre exterior. Toarta, rotundă în secțiune, pornește imediat de sub buză și se închide în partea superioară a corpului. Din zona de închidere a torții pornește o proeminență dispusă vertical, care coboară până la nivelul fundului. Pe corpul cunii se observă urme de ardere secundară. Dimensiunile piesei sunt: înălțime 24 cm; diametrul maxim 18,8 cm; diametru fund 10 cm, diametru gură 9,8 cm (Fig. 4/1-3).

4. Castron, confecționată din pastă de culoare cenușie, având ca degresant nisip fin, modelată la roată. Corpul este bitronconic, fund profilat

inelar, pântecul carenat, gât cilindric, buza rotunjită, ușor evazată spre exterior. Vasul prezintă pe umăr o nervură orizontală în relief și spre pântec, o canelură orizontală. Dimensiunile piesei sunt: înălțime 8 cm; diametrul maxim 18,4 cm; diametru fund 7 cm, diametru gură 18 cm (Fig. 4/4,5).

5. Pahar din sticlă, fragmentar, s-au păstrat două fragmente din partea superioară a piesei. Corpul este tronconic, buza ușor fațetată. Pe suprafața piesei se observă un decor realizat din benzi de linii incizate dispuse circular și la distanțe aproximativ egale. Dimensiunile piesei sunt: înălțime 10 cm; diametru gură 13,2 cm (Fig. 6/8-10).

6. Castron cu trei toarte, confecționată din pastă de culoare cenușie, având ca degresant nisip fin, modelată la roată. Corpul este bitronconic, asimetric, deformat probabil în timpul modelării sau uscării, fund profilat inelar, pântecul carenat, buza profilată, rotunjită pe margini, dispusă în forma literei "T". Toarțile sunt late, scurte și pornesc din marginea exterioară a buzei, închizându-se în zona diametrului maxim al corpului. Suprafața superioară a buzei este rotunjită și ușor ridicată pe margini, iar în interior este decorată prin incizie cu grupuri de cerculețe altermând cu grupaje de linii dispuse oblic, simple sau întretăiate. Dimensiunile piesei sunt: înălțime 22,7 cm; diametru fund 14,5 cm, diametru gură 46,5 cm (Fig. 5/1-4).

7. Castron, confecționată din pastă de culoare cenușie, având ca degresant nisip fin, modelat la roată. Corpul este bitronconic, fund profilat inelar, pântecul carenat, gât cilindric, buza rotunjită, ușor evazată spre exterior. Dimensiunile piesei sunt: înălțime 7,5 cm; diametrul maxim 17,6 cm; diametru fund 7,2 cm, diametru gură 18 cm (Fig. 6/1,2).

8. Castron, confecționată din pastă de culoare cenușie, având ca degresant nisip fin, modelat la roată. Piesa este fragmentară se păstrează o parte din corp și din fund, lipsește partea superioară terminată cu buza. Corpul este tronconic, fund profilat inelar, pântecul carenat. Dimensiunile piesei sunt: înălțime 12,2 cm; diametrul maxim 25,5 cm; diametru fund 8 cm, diametru gură 24,3 cm (Fig. 6/3-5).

9. Castron, confecționat din pastă de culoare cenușie, având ca degresant nisip fin, modelat la roată. Piesa este fragmentară, se păstrează o parte din buza, care este rotunjită și ușor răsfrântă spre exterior. Dimensiunile piesei sunt: înălțime 3,5 cm; diametru gură 20 cm (Fig. 6/6,7).

10. Oală borcan, confecționată din pastă de culoare cenușiu gălbuie, aspră, având ca degresant nisip cu pietricele, modelată la roată. Corpul este sferoidal, fund drept, buza, profilată, ușor rotunjită și evazată spre exterior. În partea superioară a corpului se observă un decor realizat din caneluri dispuse circular. Dimensiunile piesei sunt: înălțime 14 cm; diametrul maxim 12,7 cm; diametru fund 8 cm, diametru gură 10 cm (Fig. 7/1-3).

11. Oală borcan, confecționată din pastă de culoare cenușiu negricioasă, aspră, având ca degresant nisip cu pietricele, modelată la roată. Piesa este fragmentară, se păstrează bucăți din partea superioară și din cea inferioară a vasului, lipsind elementele de legătură, de aceea forma propusă în desen este una orientativă. Fundul este drept, buza profilată, evazată spre

exterior. Vasul prezintă pe umăr o nervură orizontală în relief, care delimitează gâtul de corp. Dimensiunile piesei sunt: înălțime parte superioară 8,6 cm; diametru gură 13,1 cm; înălțime parte inferioară 4 cm; diametru fund 7 cm (Fig. 7/4-6).

12. Oală borcan, confecționată din pastă de culoare cărămiziu roșcată, având ca degresant nisip cu granulație mare, modelată cu mâna. Piesa este fragmentară, se păstrează bucăți din partea superioară, lipsind total elemente ale părții inferioare. Corp sferoidal, buza profilată, rășfrântă spre exterior. Pe corpul vasului se observă urme de ardere secundară. Dimensiunile piesei sunt: înălțime 8,5 cm; diametrul maxim 14 cm; diametru gură 10,5 cm (Fig. 7/7,8).

Analiza materialului arheologic.

În ciuda faptului ca avem de-a face cu un mormânt deranjat și nu putem face supoziții legate de poziția artefactelor în interiorul mormântului, varietatea artefactelor ne permite să tragem câteva concluzii legate de contextul funerar ce stabilește încadrarea cronologică a mormântului, cu implicații asupra datării în faza finală a culturii Sântana de Mureș – Černjachov din Muntenia.

Ulciorul roman are analogii la Spanțov³ unde un asemenea exemplar provine din M 35, de incineratie ce aparținea probabil unui copil și care a fost deranjat încă din antichitate⁴. La fel, o altă analogie provine din necropola de la Independența, jud. Călărași⁵ dintr-un mormânt de adult, respectiv M 4A⁶ în cadrul căruia pe lângă alte fragmente ceramice s-a găsit și un pieptene din corn⁷, aparținând tipului Șovan 3d⁸, încadrat din punct de vedere cronologic pentru necropola de la Mihălășeni în fazele II și III de funcționare a acesteia și datată de către autor pe întreaga durată a secolului IV – începutul secolului V p. Chr.⁹. În cadrul cronologiei stabilite pentru necropola de la Independența, jud. Călărași, I. Ioniță include M 4 în etapa cronologică I stabilită de el¹⁰. M. Kazanski și R. Legoux încadrează vasul de la Independența, jud. Călărași, în Grupa IV stabilită de ei¹¹ ceea ce din punct de vedere cronologic s-ar încadra etapei D_{1B} conform cronologiei create de cei doi cercetători francezi¹².

³ Mitrea, Preda 1966, p. 238, fig. 56/2.

⁴ Mitrea, Preda 1966, p. 30; p. 239, fig. 57.

⁵ Mitrea, Preda 1966, p. 282, fig. 110/5; Ioniță 1971, 20 unde vasul de față este încadrat tipului 3 stabilit pentru cămile identificate în cadrul necropolei.

⁶ Mitrea, Preda 1966, p. 48.

⁷ Mitrea, Preda 1966, p. 283, fig. 111.

⁸ Șovan 1999, p. 14, fig. 3/1; Șovan 2005, p. 156; pl. 305/35. Analogiile pentru astfel de piese provin din situri precum cele de la Sântana de Mureș vezi Kovacs 1912; Miorcani vezi Ioniță 1977; Spanțov, Independența, Izvorul vezi Mitrea, Preda 1966; sau în necropola de la Târgșorul Vechi vezi Diaconu 1965.

⁹ Șovan 1999; Șovan 2005, p. 186.

¹⁰ Ioniță 1971, p. 43-56

¹¹ Kazanski, Legoux 1988, p. 27; pl. IV/55.

¹² Kazanski, Legoux 1988, p. 31-32; p. 46-47, Tableau 2.

Un alt exemplar ce poate fi adus drept analogie este cel descoperit în M 292 de la Bârlad – Valea Seacă, jud. Vaslui¹³ sau cele din necropola de la Mihălășeni, jud. Botoșani, descoperite în mormintele M 317¹⁴ și M 243¹⁵.

O altă analogie pentru această piesă provine dintr-o descoperire recentă, din păcate întâmplătoare din localitatea Beiu, jud. Teleorman, dar și din M 17 de la Alexandru Odobescu, jud. Călărași¹⁶.

Din punct de vedere tipologic putem atribui obiectul în legătură cu tipul 6 Magomedov-Didenko sau tipul Independența¹⁷, având analogii două piese de la Telița, jud. Constanța. În mediul provincial roman din Dobrogea, exemplarele de acest tip se încadrează în general tipului Opaiț II-A ce are o răspândire globală pe aproape întreg teritoriul Imperiului Roman târziu și care imită vasele romane din argint. Acesta este întâlnit atât în așezări cât și în morminte, acolo unde a fost interpretat drept ofrandă, dar aparține unei adaptări locale a acestui tip databilă în secolul al IV-lea, care presupune existența unui fund drept în loc de fund inelar cum este cazul și exemplarului de la Ciorani¹⁸. Analogii apropiate pentru exemplarul de la Ciorani, dar provenind din mediul provincial roman au fost documentate în cazul siturilor de la Topraichioi¹⁹ și Telița – Valea Morilor, jud. Tulcea²⁰.

Cana fațetată aparține cănilor de tip „Cistilov” care par să fie imitații ale unor vase metalice romane târzii. Ele constituie elementul de datare pentru faza târzie a necropolelor Sântana de Mureș – Černjachov, respectiv pentru orizontul cronologic D1²¹. Cea mai apropiată analogie pentru exemplarul de la Ciorani provine dintr-un mormânt (M 5) descoperit la Mitreni, jud. Călărași²².

Din punct de vedere tipologic (respectiv morfologic) aceste vase se înscriu categoriei Șovan 4c²³. În necropola de la Mihălășeni, jud. Botoșani, asemenea exemplare au fost descoperite în mormintele M 227²⁴, M 239²⁵ și M 510²⁶. Ultimul dintre acestea fiind datat în cea de-a treia fază de funcționare a necropolei, având totodată o poziție periferică față de restul necropolei, ceea ce îi conferă în opinia noastră o datare relativ târzie, respectiv cândva după mijlocul secolului al IV-lea p. Chr.²⁷. Același tip ceramic este încadrat Grupei IV stabilită

¹³ Palade 2004, p. 124; Ioniță, Mamalauca, Vornic 2009, p. 67/327.

¹⁴ Șovan 2005, p. 101.

¹⁵ Șovan 2005, p. 78.

¹⁶ Mitrea, Preda 1966, p. 100-101; 372, fig. 241/1.

¹⁷ Magomedov, Didenko 2009, p. 336, fig.6/6, p. 337. Cu această ocazie îi mulțumim domnului dr. B. V. Magomedov pentru ajutorul acordat cu acest articol și pentru literatura rusă în acest domeniu.

¹⁸ Opaiț 2004, p. 63.

¹⁹ Opaiț 2004, 165, pl. 46/1.

²⁰ Opaiț 2004, 165, pl. 46/2-3.

²¹ Diaconu 1965, p. 82; Diaconu 1970, p. 13; Kazanski, Legoux 1988, p. 53; Vornic 2006, p. 228; Petrauskas 2011, p. 404-407; 409, Abb. 9 propune ca datare un interval mai extins, respectiv C3-D1.

²² Mitrea, Preda 1966, p. 81-82; 348, fig. 214/4.

²³ Șovan 2005, p. 169; pl. 313/119.

²⁴ Șovan 2005, p. 75; pl. 123/1.

²⁵ Șovan 2005, p. 76-77; pl. 128/40.

²⁶ Șovan 2005, p. 143; pl. 272/6.

²⁷ Șovan 2005, p. 186-190; pl. 387.

de M. Kazanski și R. Legoux²⁸ pentru a cărei datare este propusă perioada epocii hunice, respectiv orizontul D_{1b} în cronologia relativă a celor doi, ceea ce s-ar traduce în cronologie absolută prin intervalul cuprins între ultimul sfert al secolului al IV-lea și prima jumătate a secolului al V-lea p. Chr.²⁹. Practic ceea ce fac cei doi este să încerce o departajare a etapei D elaborată de K. Godłowski³⁰ adaptată pentru prima dată culturii Sântana de Mureș – Černjachov și separată în două sub-faze³¹. Etapa D_{1b} care ne interesează în acest moment datorită grupării obiectelor descoperite în cadrul acesteia ar fi practic echivalenta etapei Tejral D1 (380-420 p. Chr.)³².

În ceea ce privește maniera decorativă a acestor căni, exemplarul de la Ciorani s-ar încadra Variantei 1 delimitată de E. Schultze și B. Strocen, respectiv aceea în cadrul căreia fațetele nu sunt în mod clar evidențiate³³. Un obiect similar fațetat atât vertical cât și orizontal, cu fațete ovale, provine dintr-un mormânt de copil (M 10) din necropola de la Sumy Sad, Ucraina³⁴ și a fost atribuită tipologic tipului Magomedov 1³⁵.

În tipologia cănilor Sântana de Mureș – Černjachov elaborată de B. V. Magomedov, exemplarul de la Ciorani s-ar încadra tipului 6³⁶ cu o analogie bună în situl de la Gavrilovka³⁷. Alte analogii de la noi încadrabile tipului Magomedov 6, respectiv exemplarului de la Ciorani sunt cele două căni fațetate de la Mitreni, jud. Călărași³⁸ și eventual exemplarul fragmentar descoperit în M 12 de la Târgu Mureș, jud. Mureș³⁹. Căni care prezintă decor fațetat provin și din necropolele de la Târgșorul Vechi, jud. Prahova⁴⁰, Racovița, jud. Brăila⁴¹, Ploiești – Triaj, jud. Prahova⁴², Olteni, jud. Ilfov⁴³, Izvoare – Barcea, jud. Galați (M

²⁸ Kazanski, Legoux 1988, p. 28; pl. IV/59, piesa respectivă ilustrată pe post de analogie provenind din regiunea Kiev-ului.

²⁹ Kazanski, Legoux 1988, p. 31-32; p. 46-47, Tableau 2.

³⁰ Godłowski 1970, p. 97-98; 91, fig. 18 pentru stabilirea cronologiei relative a etapei D, iar pentru datarea absolută a acestei etape între mijlocul secolului IV p. Chr. și mijlocul secolului V p. Chr. vezi Godłowski 1970, p. 108-112.

³¹ Kazanski, Legoux 1988, p. 9-11; p. 46-47, Tableau 2.

³² Tejral 1988, p. 295, vezi și discuția detaliată din text referitoare la această problemă; Harhoiu 1990; Tejral 1992.

³³ Schultze, Strocen 2008, p. 273-274.

³⁴ Schultze 2009, p. 172, abb. 2/3.

³⁵ Magomedov 2001, p. 87-88, fig. 60; Magomedov 2011, p. 378, abb. 6/1.

³⁶ Magomedov 2001, p. 87-88, fig. 60 cu o primă hartă privind răspândirea acestei categorii de vase; Magomedov 2011, p. 378, abb. 6/9.

³⁷ Magomedov 2011, p. 378, abb. 6/9.

³⁸ Mitrea, Preda 1966, p. 82; 348, fig. 214/4-5.

³⁹ Kovács 1915, p. 290, fig. 49/1-2 care posibil să facă parte din același vas. Încadrarea probabil în tipul Magomedov 6 a acestui exemplar se bazează pe observația că fațetele observabile în cazul fragmentului 2 nu apar și pe fragmentul 1, ceea ce nu exclude însă și o încadrare în cadrul tipului Magomedov 1; cu toate acestea însă preferăm prima variantă de încadrare tipologică (Magomedov 6) datorită înclinației buzei vasului, care este practic ușor evazată.

⁴⁰ Diaconu 1965, p. 159, pl. IX/4; p. 40, pl. XXV/1, 4.

⁴¹ Diaconu 1965, p. 82 nota 49; Mitrea, Preda 1966, p. 92.

⁴² Diaconu 1965, p. 82 nota 50.

⁴³ Diaconu 1965, p. 82 nota 51.

87)⁴⁴, Budești, Rep. Moldova⁴⁵, Tecuci, jud. Galați⁴⁶, Mihălășeni, jud. Botoșani (M 117)⁴⁷, Mogoșani, jud. Dâmbovița⁴⁸, Lețcani, jud. Iași (M 28)⁴⁹, Slobozia-Chișcăreni (Lazo), Rep. Moldova (M 20 și M 39)⁵⁰, Dănceni, Rep. Moldova (M 187)⁵¹, Spanțov, jud. Călărași⁵² sau Polocin, jud. Vaslui⁵³.

Importanța mormântului de la Mitreni, jud. Călărași ca analogie pentru descoperirea de la Ciorani este cu atât mai mare cu cât cuprinde pe lângă cana fațetată și un pahar de sticlă asemănător celui descoperit la Ciorani⁵⁴. Situații similare, în care căni cu decor fațetat au fost descoperite în morminte în al căror inventar funerar erau prezente și pahare conice de sticlă au fost identificate și în M 114 de la Brăviceni, Rep. Moldova unde acestea se asociază și cu o pereche de fibule cu semidisc și picior romboidal⁵⁵, la Mihălășeni, jud. Botoșani în cadrul M 376⁵⁶ sau la Slobozia-Chișcăreni (Lazo), Republica Moldova în M 39⁵⁷. Mormântul M 376 de la Mihălășeni, jud. Botoșani merită și el menționat în acest context datorită perechii de fibule cu semidisc și picior romboidal, dar și a pieptenelui cu care se combină o cană cu decor fațetat asigurându-se astfel încadrarea cronologică a vaselor care prezintă acest tip de decor⁵⁸.

Paharul de sticlă de la Ciorani are analogii în necropole precum cea de la Fundulea, jud. Călărași (M 9)⁵⁹, la Mărtinești, jud. Vrancea (M 5)⁶⁰, Mitreni, jud. Călărași (M 5)⁶¹, Sântana de Mureș, jud. Mureș (o descoperire întâmplătoare din zona necropolei)⁶², Budești, Republica Moldova (M 266 unde au fost atribuite tipologic tipului de pahare de sticlă Vornic 1)⁶³, Mihălășeni, jud. Botoșni (M 376⁶⁴ și M 466⁶⁵); un alt exemplar identic provine din necropola de

⁴⁴ Nicu, Țau 1980, p. 377; p. 394, fig. 12/7; p. 396.

⁴⁵ Vornic 2006, p. 228; p. 352, fig. 44/11.

⁴⁶ Nicu, Țau 1980, p. 397, nota 58.

⁴⁷ Șovan 2005, p. 45-46; pl. 62/11.

⁴⁸ Diaconu 1970, fig. 9/12.

⁴⁹ Bloșiu 1975, p. 236, fig. 14/2.

⁵⁰ Levnischii 1999, p. 133-136, pl. 14/2 și 15-17; 27, pl. 4.

⁵¹ Rafalovic 1986, p. 69, pl. XXXIV.

⁵² Mitrea, Preda 1966.

⁵³ Ioniță, Mamalaucă, Vornic 2009, p. 89.

⁵⁴ Mitrea, Preda 1966, p. 82; p. 349, fig. 216.

⁵⁵ Ioniță, Mamalaucă, Vornic 2009, p. 92.

⁵⁶ Șovan 2005, pl. 209-211.

⁵⁷ Levitschi 1999, p. 30.

⁵⁸ Șovan 2005, pl. 190-191.

⁵⁹ Munteanu, Radulescu 1992, p. 127, fig. 3/M9/2.

⁶⁰ Bobi 1981; Bobi 1985; Gomolka-Fuchs 1999, p. 136, abb. 5/5.

⁶¹ Mitrea, Preda 1966, p. 82, p. 349, fig. 216.

⁶² Kovacs 1912, p. 327, fig. 108.

⁶³ Vornic 2006, p. 211, p. 408, fig. 100/1. Pentru mai multe fragmente din acest tip de pahare conice de sticlă găsite în cadrul necropolei de la Budești vezi Vornic 2006, p. 323, fig. 15/7, p. 341, fig. 3/3, p. 353, fig. 45/2, 7, p. 418, fig. 110/1-3.

⁶⁴ Șovan 2005, p. 115-116; pl. 210/13. Este deosebit de important pentru cronologia unui așa context funerar, faptul că o combinație de pahare de sticlă de tipul Iacobi și căni fațetate de tipul Magomedov 6 pare să reprezinte o combinație care se repetă, documentată în unele morminte de la Mihălășeni, Mitreni și Ciorani.

⁶⁵ Șovan 2005, p. 134; pl. 250C/1; Ioniță, Mamalaucă, Vornic 2009, p. 42/204.

la Brăviceni, Rep. Moldova (identificat în mormântul M 108)⁶⁶. De la Bârlad – Valea Seacă, jud. Vaslui provin alte exemplare identice, respectiv din mormintele M 501⁶⁷ și M 143 de unde provine un exemplar fragmentar reconstituit grafic de către Gudrun Gomolka-Fuchs⁶⁸. Din cadrul aceleiași tip, în sens larg, dar nedecorat cunoaștem analogii la Izvorul-Cacaleți, jud. Călărași⁶⁹, Lețcani, jud. Iași (M 23)⁷⁰, Târgșorul Vechi, jud. Prahova (M 195)⁷¹ sau Slobozia-Chișcăreni, Rep. Moldova (M39)⁷². Despre exemplarele descoperite la Radu Negru, jud. Călărași⁷³ și Târgu Mureș, jud. Mureș (M 13)⁷⁴, datorită stării sale fragmentare nu putem spune cu certitudine dacă constituie o analogie directă pentru cel de la Ciorani, dar cu siguranță face parte din tipul mai larg al paharelor cu formă conică.

Din punct de vedere tipologic și cronologic, fragmentele de pahare de la Ciorani pot fi atribuite tipului Șovan 2⁷⁵ sau tipului Vornic 1⁷⁶ și se pot data între cea de-a doua jumătate a secolului IV – începutul secolului V p. Chr. considerându-le a fi importuri din provinciile romane de răsărit. În clasificarea elaborată de M. Kazanski și R. Legoux acest pahar s-ar încadra tot grupei IV de descoperiri mai precis tipului de pahare de sticlă cu caneluri orizontale „tipul *Sântana de Mureș*”, încadrabil începând cu cel de-al treilea sfert al secolului al IV-lea p. Chr. și până la începutul secolului V p. Chr., echivalentul etapei D_{1a}⁷⁷.

Originea acestor piese ar fi romană târzie derivată din formele Isings 106 b și d, având o răspândire extrem de largă din Pannonia, unde sunt tipice necropolelor fazei Ságvár (având o datare în cel de-al treilea sfert al secolului al IV-lea p. Chr.), la Iatrus, Bulgaria se datează în nivelul celei de-a două treimi a secolului al IV-lea p. Chr. în vreme ce exemplarele din Egipt la finalul secolului al IV-lea p. Chr. și prima jumătate a secolului V p. Chr.⁷⁸.

În tipologia lui Barkóczy pentru paharele de sticlă din Pannonia, exemplarul nostru s-ar încadra tipului 47f (*„Große, dickwandige konische Becher mit umlaufenden, eingeschliffenen Bändern”*), Astfel de piese fiind cunoscute pentru Pannonia din patru situri: Ságvár (provenind din M 262), Pilismarót, Brigetio și Pécs fiind dateate către finalul secolului al IV-lea p. Chr. și prima parte a secolului al V-lea p. Chr.⁷⁹. Mitrea și Preda le încadrează

⁶⁶ Ioniță, Mamalaucă, Vornic 2009, p. 92/458; Vornic 2010, p. 210, fig. 5/3.

⁶⁷ Palade 2004, p. 633, fig. 265/9; Ioniță, Mamalaucă, Vornic 2009, p. 69/336.

⁶⁸ Palade 2004, p. 650, fig. 277/1.

⁶⁹ Mitrea, Preda 1966, p. 70; p. 320, fig. 178/1; p. 321, fig. 179/1.

⁷⁰ Bloșiu 1975, p. 236; p. 257, fig. 20/12; p. 278, fig. 41/9.

⁷¹ Diaconu 1965, p. 66; p. 266, pl. CXVI/8.

⁷² Levinschi 1994-1995, p. 123, fig. 4/9; Levinschi 1999, p. 28, abb. 5/9.

⁷³ Mitrea, Preda 1966, p. 94.

⁷⁴ Kovács 1915, p. 291, fig. 50/17. În același mormânt a fost descoperit un pieptene cu mânerul semicircular, supraînălțat (Thomas III) și resturile unei fibule cu semidisc și resort dublu ceea ce asigură datarea târzie, respectiv C3-D1, a mormântului vezi Kovács 1915, p. 291, fig. 50/1, 5.

⁷⁵ Șovan 2005, p. 165.

⁷⁶ Vornic 2006, p. 211-212.

⁷⁷ Kazanski, Legoux 1988, p. 28; pl. IV/56; 38.

⁷⁸ Barkóczy 1988, p. 85; taff. X/110.

⁷⁹ Barkóczy 1988, p. 85.

Tipului I creat de ei și le datează în ultima parte a secolului IV – începutul secolului V p. Chr.⁸⁰.

Demnă de menționat pentru acest caz este observația făcută de Gh. Diaconu când vorbea de fragmentele de pahare conice din sticlă de la Târgșoru Vechi, jud. Prahova potrivit căreia această categorie de artefacte ar putea depăși sfârșitul secolului IV p. Chr., bazându-și afirmațiile pe faptul că un pahar similar a fost descoperit și în necropola de la Sântana de Mureș⁸¹, o necropolă bine cunoscută pentru datările târzii. Prin această apreciere, fie chiar și involuntară, Gh. Diaconu face practic o paralelă între cele două situri considerând că ar putea exista o perioadă de contemporaneitate a acestora în faza târzie de funcționare a necropolei de la Târgșorul Vechi, jud. Prahova; o asemenea realitate având mari implicații pentru întreaga cronologie a culturii Sântana de Mureș – Černjachov. K. Horedt o va vedea total diferit câțiva ani mai târziu considerând că între cele două necropole există o relație de natură anterioritate-posterioritate⁸².

Castronul cu trei toarte poate fi găsit cu ușurință pe întreg teritoriul acoperit de cultura Sântana de Mureș – Černjachov, fiind în același timp una dintre cele mai tipice descoperiri ale acestei culturi. Deși, pentru moment originea acestui tip de vas este încă nesigură⁸³. Din punct de vedere tipologic există vase asemănătoare ce au fost descoperite în situri aparținând orizontului latenu-lui dacic⁸⁴ dar și a celui germanic⁸⁵.

Vasul de la Ciorani poate fi încadrat tipului Șovan 2, având ca element definitoriu partea superioară a corpului, în timp ce partea inferioară este foarte subțire, neavând elemente particulare.

Din punct de vedere tipologic vase similare au fost descoperite la Mihălașeni, jud. Botoșani (M 369)⁸⁶ Bârlad – Valea Seacă, jud. Vaslui⁸⁷ precum și la Târgșoru Vechi, jud. Prahova (M 179)⁸⁸. Dacă din punct de vedere morfologic lucrurile sunt clare pentru acest tip de vas, în privința decorului este necesară o discuție mai aprofundată. Trebuie subliniată maniera în care decorul buzei este combinat, iar din câte cunoaștem este un caz unic în literatura de specialitate. Diferite versiuni de decor lustruit combinat în model în zig-zag au mai fost documentate în cazul acestui tip de vas; dar combinarea sub forma registrelor a acestui ornament alături de un altul care are ca motive cercuri concentrice (cunoscut datorită prezenței pe vasele ceramice și realizat în tehnica ștampilării⁸⁹, dar prezent de multe ori pe pandantivii prismatici și

⁸⁰ Mitrea, Preda 1966, p. 143-144.

⁸¹ Diaconu 1965, p. 107.

⁸² Horedt 1982, p. 115; Horedt 1986, p. 11.

⁸³ Diaconu 1965, p. 80.

⁸⁴ Bichir 1973.

⁸⁵ Ioniță 1982, p. 104.

⁸⁶ Șovan 2005, p. 113-114; pl. 203-206A.

⁸⁷ Palade 2004.

⁸⁸ Diaconu 1965, p. 64, pl. CX/2.

⁸⁹ Diaconu 1965, p. 64, pl. CX/4.

piepteni din os, decor realizat prin incizie) pare să fie o noutate din punct de vedere stilistic.

Castroanele cu trei torti, având decor pe buză sunt extrem de rare, fiind semnalate în siturile de la Târgșoru Vechi, jud. Prahova⁹⁰, Mihălășeni, jud. Botoșani⁹¹, Sycevska⁹², Berezhanka, Zhuravka, Kaborga - 4, Kamenka-Dneprovskaja, Rodnoj Kraj și Sosnova, Ucraina⁹³. Din păcate nu putem restrânge în jos datarea pentru aceste artefacte care apar în general în orizontul C3⁹⁴; iar în acest caz particular la Ciorani, în faza D1.

Restul materialului ceramic descoperit în contextul funerar din săpătura de salvare de la Ciorani nu ne permite o încadrare cronologică mai exactă, acestea putând fi încadrate generic fazei C3. Datarea complexului a fost stabilită pornind de la datarea artefactelor cu relevanță cronologică mai mare analizate anterior.

Cana sferoidală aparține tipului Șovan 3⁹⁵, castronul bitronconic realizat din pastă cenușie fină este o caracteristic tipului Șovan 6b⁹⁶, vasul mic din pastă fină este specific tipului Șovan 6c⁹⁷, castronul fragmentar din care s-a păstrat doar partea inferioară poate fi atribuit tipului Șovan 8⁹⁸, pe când vasul fragmentar din care s-a păstrat doar buza nu a putut fi încadrat din punct de vedere tipologic. Un caz comparabil poate fi notat pentru cele trei castroane, din care doar castronul restaurant poate fi atribuit tipologic tipului Șovan 2a⁹⁹. Din nefericire, datorită omogenității formelor ceramice a celorlalte piese descoperite nu se pot face decât precizări generale în ceea ce privește încadrarea cronologică a lor, fiind atribuite intervalului larg al orizontului C3¹⁰⁰.

Discuții¹⁰¹.

Despre situl de la Ciorani putem spune, datorită circumstanțelor în care a avut loc descoperirea, că ne putem afla în fața unei necropole ce se întinde spre sud și est față de locul în care au fost efectuate săpăturile arheologice. Nu putem preciza în acest moment dacă necropola este una mică sau una mare și datorită poziționării ei în cadrul unei așezări moderne (o zonă cu o mare densitate de locuire, cum ar fi case, drumuri de acces și grădini de legume) săpăturile viitoare vor fi foarte dificil de realizat. Putem concluziona, după ce am

⁹⁰ Diaconu 1965, pl. CX/2.

⁹¹ Șovan 2005, pl. 205/19.

⁹² Федоров, Рошаль 1979, p. 265-271.

⁹³ Material nepublicat, informațiile ne-au fost furnizate cu bunăvoință de către dr. Oleg Petrauskas de la Institutul de Arheologie al Academiei Naționale a Ucrainei - Kiev, căruia îi mulțumim încă o dată cu această ocazie.

⁹⁴ Petrauskas 2011.

⁹⁵ Șovan 2005, p. 168.

⁹⁶ Șovan 2005, p. 172.

⁹⁷ Șovan 2005, p. 172.

⁹⁸ Șovan 2005, p. 173.

⁹⁹ Șovan 2005, p. 175.

¹⁰⁰ Petrauskas 2011, p. 412, abb. 12.

¹⁰¹ Pentru o discuție extinsă asupra acestui sit și a implicațiilor sale asupra finalului culturii Sântana de Mureș – Cernjachov, vezi Lăzărescu, Ciupercă, Anton 2015.

discutat analogiile și cronologia fiecărui obiect recuperat în urma săpăturii arheologice preventive de la Ciorani, că ne aflăm în fața unui context funerar tipic pentru orizontul culturii Sântana de Mureș – Černjachov, datat probabil la finalul secolului al IV-lea p. Chr. și în prima parte a secolului V p. Chr.; ceea ce în cronologia central europeană ar însemna C3 târziu – D1 cu posibilitatea extinderii în orizontul D2.

O astfel de datare târzie a acestui context funerar și faptul că este contemporan cu numeroase alte obiecte bine datate din alte necropole, asigură validitatea ipotezei datării după "*invazia Hunică*" pentru faza târzie a culturii Sântana de Mureș – Černjachov. Paralele directe în această etapă pot fi realizate între teritorii diferite precum Moldova, Muntenia și Transilvania, toate având un substrat cultural asigurat de cultura Sântana de Mureș – Černjachov. O asemenea realitate ce aduce câteva nuanțe referitor la cronologia internă a acestei culturi arheologice.

Potrivit surselor literare antice sfârșitul culturii Sântana de Mureș – Černjachov este considerat în unanimitate în anul 375 p. Chr., odată cu venirea hunilor. O ipoteză privind acest caz particular a fost avansată încă din anii '80 ai secolului trecut, de către M. Kazanski și R. Legoux, când cei doi cercetători au încercat să analizeze cazul din punct de vedere arheologic. Folosind metoda înșirierii statistice cercetătorii menționați au stabilit existența unor faze multiple concluzionând că sfârșitul orizontului culturii Sântana de Mureș – Černjachov trebuie să fie considerat nu în jurul anului 375 p. Chr., cum se credea anterior, ci undeva la începutul secolului următor în timpul orizontului D2 (375-455 p. Chr.)¹⁰², purtătorii ei fiind pecepuți ca "*periferia agricolă necesară călăreților stepei*". Realitățile arheologice la rândul lor sugerează că în jurul anului 400 p. Chr. se manifestă un amalgam etno-cultural ce face imposibil de identificat un mediu omogen cerneahovian în ciuda unui stil/modă tipice acestui mediu cultural. De aceea este din ce în ce mai necesar răspunsul la o întrebare: când se poate vorbi de sfârșitul culturii Sântana de Mureș – Černjachov, ca o cultură unitară și fără alte influențe care nu sunt particulare ei?

Judecând lucrurile dintr-o asemenea perspectivă a interpretării, credem că teritoriul în discuție a fost de fapt controlat de huni prin reprezentanți de origine germanică și că întreaga istorie a acestei regiuni în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al IV-lea și prima parte a secolului al V-lea p. Chr. ar trebui aprofundată și revizuită pornind de la aceste premize.

¹⁰² Cronologia stabilită de cei doi cercetători ținea să o desăvârșească pe cea oferită de K. Godlowski în 1970 care nu includea partiționarea fazei D, vezi Kazanski, Legaux 1988 și mai recent Kazanski 2012. O apropiere critică de datele ce formează intervalul cronologic al fazei D2 a fost propus de M. Schukin și O. Charov care erau convinși că cel puțin anul 375 p. Chr. a fost ales intuitiv (Schukin, Charov 1999, p. 329). Rezultatul obținut de către cei doi cercetători francezi a fost criticat de către R. Harhoiu, care consideră că metodele lor de lucru sunt întradevar salutare, dar criteriile pe care s-au stabilit sunt greșite, prin faptul că au fost selectate artificial și câteva sunt irelevante subiectului (Harhoiu 1999, p. 60).

Bibliografie:

- Barkóczy 1988** L. Barkóczy, *Pannonische Glasfunde in Ungarn*, Budapest, 1988.
- Bârz, Brezeanu 1991** L. Bârz, S. Brezeanu, *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București, 1991.
- Bichir 1973** Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Biblioteca de Arheologie, București, 1973.
- Bloșiu 1975** C. Bloșiu, *Necropola din secolul al IV-lea e.n. de la Lețcani (jud. Iași)*, ArhMold, 8, 1974, p. 203-285.
- Bobi 1981** V. Bobi, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Vrancea (Dovezi ale continuității de locuire din secolele II-VII e.n.)*, Vrancea, 4, 1981, p. 97-140.
- Bobi 1985** V. Bobi, *Considerații preliminare asupra celor două necropole din secolul al IV-lea e.n. descoperite în Moldova de Jos*, MemAntiq, 9-11, 1985, p. 205-226.
- Bóna 2002** I. Bóna, *Les Huns. Le grand empire barbare d'Europe (IVe-Ve siècles)*, Paris, 2002.
- Ciupercă, Măgureanu 2008** B. Ciupercă, A. Măgureanu, *The Huns and the Others. Archaeological evidence in present day Romania of the relationship between the Huns and the populations under their domination*, în Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuell Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen, Historischen Museum der Pfalz Speyer –Germany, Speyer, 2008, p. 119-130.
- Diaconu 1965** Gh. Diaconu, *Târgșor. Necropola din sec. III-IV e.n.*, București, 1965.
- Diaconu 1970** Gh. Diaconu, *Mogoșani. Necropola din sec. III-IV e.n.*, Târgoviște, 1970.
- Diaconu 1975** Gh. Diaconu, *On the Socio-Economic Relations between Natives and the Goths in Dacia*, în M. Constantinescu, Șt. Pascu, P. Diaconu (Eds.), *Relations Between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania, A Collection of Studies*, București, 1975, p. 67-75.
- Diaconu, Anghelescu 1963** Gh. Diaconu, N. Anghelescu, *Despre necropola din sec. IV e.n. de la Radu Negru (r. Călărași)*, SCIV, 14, 1, 1963, p. 167-174.
- Egloff 1977** M. Egloff, Kellia. *La poterie copte. Quatre siècles d'artisanat et d'échanges en Basse-Egypte*, Recherches Suisses d'Archéologie Copte, III, Genève, 1977.
- Fabián 2006** I. Fabián, *Relațiile romano-barbare la nordul Dunării de Jos. Între necesitate politică și aculturație. I. Considerații introductive. Dihotomia roman-barbar. Societățile de frontieră în Antichitatea târzie*, în I. M. Țiplic, S. I. Purece (Coord.), *Relații interetnice în spațiul românesc. Populații și grupuri etnice (sec. II î.Hr.-V d.Hr.)*, Alba-Iulia, 2006, p. 219-234.

- Фёдоров, Рошаль 1979**
FHDR 1970
Frînculeasa et alii 2007-2008
Godłowski 1970
Gogu 2001
Gomolka-Fuchs 1999
Grosu, Vornic, Ciobanu 2006
Harhoiu 1990
Harhoiu 1999
Harhoiu 1999a
Harțuche, Anastasiu 1976
Horedt 1982
Horedt 1986
Ioniță 1966
Ioniță 1971
Ioniță 1975
- Г.Б.Фёдоров, М.Г. Рошаль, *Погребение IV в.н.э. у с. Сычавка*, Советская археология, 2, 1979, p. 265-271.
 Fontes Historiae Dacoromanae, vol. II, București, 1970.
 A. Frînculeasa, D. Garvăn, M. Frînculeasa, B. Voicu, I. Adamescu, *Descoperiri Arheologice în bazinul râului Cricovul Sărat, județul Prahova*, Anuarul MJIAPh, SN, 3-4 (11-12), 2007-2008, p. 35-88.
 K. Godłowski, *The Chronology of the Late Roman and Early Migrations Period in the Central Europe*, Cracovia, 1970.
 M. Gogu, *Imaginea hunilor în izvoarele romane târzii și bizantine*, Suceava, 26-27-28, 1999-2000-2001, p. 203-208.
 G. Gomolka-Fuchs, *Gläser der Sântana de Mureș-Černjachov-Kulturaus Rumänien und der Republik Moldavien*, in G. Gomolka-Fuchs (Hrsg.), *Die Sîntana de Mureș-Černjachov Kultur*, Bonn, 1999, p. 129-142.
 V. Grosu, V. Vornic, L. Ciobanu, *Ceramica romană din necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Brăviceni (raionul Orhei, Moldova)*, RevArh, SN, 2, 1-2, 2006, p. 104-127.
 R. Harhoiu, *Chronologische Fragender Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Dacia, N.S., 34, 1990, p. 169-208.
 R. Harhoiu, *Das Endeder Sîntana de Mureș-Černjachov-Kultur und die Phase der hunnischen Expansion*, in G. Gomolka-Fuchs (Hrsg.), *Die Sîntana de Mureș-Černjachov Kultur*, Bonn, 1999, p. 59-68.
 R. Harhoiu, *Kennzeichender frühen Völkerwanderungszeit in Rumänien*, in J. Tejral, C. Pilet, M. Kazanski (Eds.), *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, Brno, 1999, p. 35-66.
 N. Harțuche, F. Anastasiu, *Catalogul selectiv al colecției de arheologie a Muzeului Brăilei*, Brăila, 1976.
 K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, București, 1982.
 K. Horedt, *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1986.
 I. Ioniță, *Contribuții cu privire la cultura Sântana de Mureș – Černjachov pe teritoriul Republicii Socialiste România*, ArhMold, 4, 1966, p. 189-259.
 I. Ioniță, *Das Gräberfeld von Independența*, Bonn, 1971.
 I. Ioniță, *The Social-Economic Structure of Society During the Goths' Migration in the Carpatho-Danubian Area*. in M. Constantinescu, Șt. Pascu, P. Diaconu (Eds.), *Relations Between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania, A Collection of Studies*, București, 1975, p. 77-89.

- Ioniță 1977** I. Ioniță, *La necropole du IVe siècle de n.e. à Miorcani*, București, 1977.
- Ioniță 1982** I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Iași, 1982.
- Ioniță 1986** I. Ioniță, *Chronologie der Sântana-de-Mureș-Černjachov Kultur (I)*, *Arheologia Baltica* = *Peregrinatio Gothica*, 7, 1984-1985 (1986), p. 295-351.
- Ioniță, Mamalaucă, Vornic 2009** I. Ioniță, M. Mamalaucă, V. Vornic, *Antichitatea târzie în bazinul Prutului*, Bârlad, 2009.
- Isings 1957** C. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen-Djakarta, 1957.
- IstRom 1960** *Istoria României*, vol. I, București, 1960.
- IstRom 2001** *Istoria românilor*. Vol. II - *Daco-romani, romanici, alogeni*, București, 2001.
- Kazanski, Legoux 1988** M. Kazanski, R. Legoux, *Contribution à l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations: La chronologie de la culture de Černjahov récente*, *Arch.Médiévale*, 18, 1988, p. 7-53.
- Kazanski 1991** M. Kazanski, *Contribution à l'étude des migrations des Goths à la fin du IVe et au Ve siècles: Le témoignage de l'archéologie*, Gallo-Romains, Wisigoths et Francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne, Rouen, 1991, p. 11-17.
- Kazanski 1992** M. Kazanski, *Les Goths et les Huns. À propos des relations entre les Barbares sédentaires et les nomades*, *Arch.Médiévale* 22, 1992, 191-229.
- Kazanski 1993** M. Kazanski, The Sedentary Elite in the „Empire” of the Huns and its Impact on Material Civilisation in Southern Russia During the Early Middle Ages (5th-7th Centuries AD). în J. Chapman, P. Dolukhanov (Eds.), *Cultural Transformations and Interactions in Eastern Europe*, Avebury 1993, p. 211-235.
- Kazanski 1997** M. Kazanski, *Le royaume de Vinitharius: le récit de Jordanès et les données archéologiques*, în W. Pohl (Ed.), *Kingdoms of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, Brill-Leiden-New York-Köln 1997, p. 221-240.
- Kazanski 1999** M. Kazanski, *Les Slaves. Les origines (Ier – VIIe siècles après J.-C.)*, Paris, 1999.
- Kazanski 2012** M. Kazanski, *Radagaise et la fin de la civilisation de Černjachov*, în V. Ivanišević, M. Kazanski (Eds.), *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*, Paris-Beograd, 2012, p. 381-403.
- Kovacs 1912** I. Kovács, *A Morosszentannainépvándorlástörvényekről*, *DolgCluj*, 3, 1912, p. 250-367.

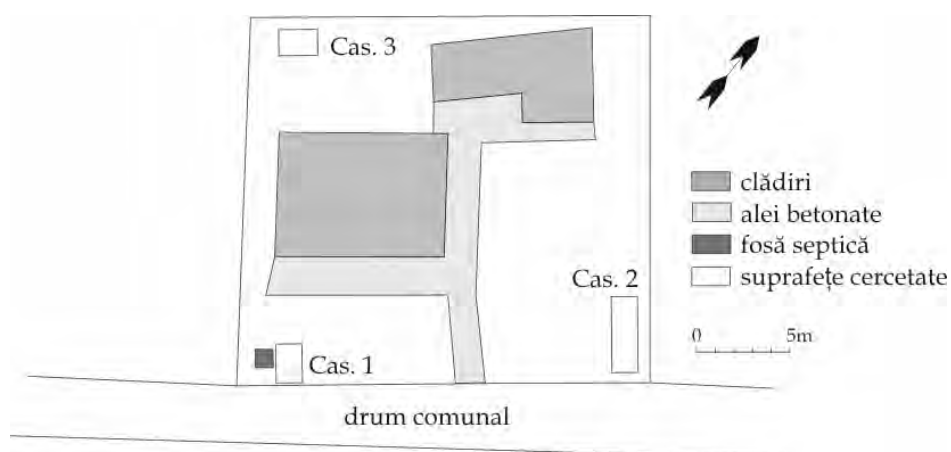
- Kovacs 1915** I. Kovács, *A marosvásárhelyöskoritelep, skytha-ésnépvándorláskoritemető*, DolgCluj, 6, 1915, p. 278-324.
- Levinschi 1994-1995** A. Levinschi, *Despre un grup de necropole ale culturii Sântana de Mureș – Cerneahov din interfluviul Nistru-Prut*, Tyragetia, 4-5, 1994-1995, p. 117-130.
- Levinschi 1999** A. Levinschi, *Gräberfelder der späten Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur*, în Gudrun Gomolka-Fuchs (Hrsg.), *Die Sântana de Mureș-Černjachov Kultur*, Bonn, 1999, p. 23-32.
- Lichiardopol, Ciupercă 2008** D. Lichiardopol, B. Ciupercă, *The presence of the Alans in the Lower Danube region during the age of the Huns*, în Hunnen zwischen Asien und Europa. Aktuell Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen, Historischen Museum der Pfalz Speyer – Germany, Speyer, 2008, p. 109-118.
- Maenchen-Helfen 1973** J. Otto Maenchen-Helfen, *The World of the Huns*, London 1973.
- Magomedov 2001** B. Magomedov, *Černjachovskaja Kultura. Problema etnosa*, Lublin, 2001.
- Magomedov 2011** B. Magomedov, *Zum forschungsstand der Drehscheibenkeramik in der Černjachov-Kultur*, în J. Bemann, M. Hegewisch, M. Meyer, M. Schmauder (Hrsg.), *Drehscheibentöpferei im Barbaricum – Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009*, Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie, 13, Bonn, 2011, p. 463-483.
- Magomedov, Didenko 2009** B. Magomedov, S. Didenko, *Red Slip Ware in the Chernyakhov Culture*, Raskopkie Issledovaniie, 21, 2009, p. 320-349.
- Mitrea, Preda 1966** B. Mitrea, C. Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966.
- Munteanu, Rădulescu 1992** M. Munteanu, Fl. Rădulescu, *Două necropole din secolul IV e.n. recent descoperite în sud-estul Munteniei*, TD, 13, 1-2, 1992, p. 125-132.
- Nicu/Țau 1980** M. Nicu, S. Țau, *Necropola birituală din secolul al IV-lea e.n. de la Barcea, jud. Galați*, MCA, 14, 1980, p. 373-397.
- Niculescu 1993** Al. Gh. Niculescu, *The Cremation Graves from the Cemetery of Târgșor (Third-fourth Centuries A.D.)*, Dacia, NS, 37, 1993, p. 197-220.
- Niculescu 2004-2005** Al. Gh. Niculescu, *Archaeology, nationalism and the „History of the Romanians”*, Dacia, NS, 48-49, 2004-2005, p. 99-124.

- Opaiț 2004** A. Opaiț, *Local and Imported Ceramics in the Roman Province of Scythia (4th – 6th centuries AD). Aspects of economic life in the Province of Scythia*, Oxford, 2004.
- Opreanu 2003** C. H. Opreanu, *Transilvania la sfârșitul antichității și în perioada migrațiilor*, Cluj-Napoca, 2003.
- Palade 2004** V. Palade, *Așezarea și necropola de la Bârlad – Valea Seacă (sfârșitul sec. al III-lea – a doua jumătate a sec. al V-lea)*, București, 2004.
- Pătrașcu 2005** I. Pătrașcu, *Câteva descoperiri de tip Sântana de Mureș-Cerneahov în județul Teleorman*, Danubius, 23, 2005, p. 25-32.
- Petrauskas 2011** O. V. Petrauskas, *Scheibengedrehte keramik als chronologischer anzeiger nach den materialen des gräberfeldes der Černjachov-kultur bei Velikaja Bugaevka, Kievskaja obl., Ukraine*, în J. Bemmman, M. Hegewisch, M. Meyer, M. Schmauder (Hrsg.), *Drehscheibentöpferei im Barbaricum–Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 11. bis 14. Juni 2009, Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie*, 13, Bonn, 2011, p. 399-416.
- Rafalovic 1986** I. A. Rafalovic, *Dancenî. Mogilnik černjachovskoi kultury III–IV vv.n.e*, Kișinev, 1986.
- Schukin, Charov 1999** M. Schukin, O. Charov, *A propos de la date de la fin de la civilisation de Tcherniachov*, în J. Tejral, C. Pilet, M. Kazanski (Eds.), *L'Occidentromain et l'Europe centrale au début de l'époque des GrandesMigrations*, Brno, 1999), p. 327-340.
- Schultze 2009** E. Schultze, *Gefäßbeigaben in Kindergräbernder Černjachov-Kultur – zueinem Grabaus Sumy-Sad (Ostukraine)*, în K. Myzgin (Hrsg.), *Ostrogothica*, Charkov 2009, p. 165-173.
- Schultze, Strocen 2008** E. Schultze, B. Strocen, *Keramik mit ovalen Fecetten. Eine Untersuchung zur Chronologie der Černjachov-Kultur*, Eurasia Antiqua, 14, 2008, p. 267-332.
- Szász 2001** B. Szász, *A húnoktörténete Attila nagykirály*, Budapest, 2001.
- Șovan 1999** O. L. Șovan, *La chronologie de la nécropole de Mihălășeni*, în Gudrun Gomolka-Fuchs (Hrsg.), *Die Sântana de Mureș-Černjachov Kultur*, Bonn, 1999, p. 11-22.
- Șovan 2005** O. L. Șovan, *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*, Târgoviște, 2005.

- Tejral 1986** J. Tejral, *Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit*, în J. Kmieciński (Hrsg.), *Peregrinatio Gothica I* (Archaeologia Baltica VII), Łódź, 1986, p. 175-238.
- Tejral 1988** J. Tejral, *Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum*, Arch. Austriaca, 72, 1988, p. 223-304.
- Tejral 1992** J. Tejral, *Einige Bemerkungen zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa*, în K. Godlowski, R. Madyda-Legutko (Hrsg.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latenezeit zum Frühmittelalter*, Krakow, 1992, p. 227-248.
- Tejral 1997** J. Tejral, *Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaauraum*, în J. Tejral, H. Freisinger, M. Kazanski (Eds.), *Neue Beiträge der Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*, Brno, 1997, p. 321-362.
- Tejral 2000** J. Tejral, *The Problem of the Primary Acculturation at the Beginning of the Migration Period*, în M. Mączyńska, T. Grabarczyk (Ed.), *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*, Łódź, 2000, p. 5-31.
- Thompson 1996** E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford – Cambridge, 1996.
- Ursuțiu 1996** A. Ursuțiu, *Viață și moarte în secolul al IV-lea e.n. Secvențe din perspectiva antropologiei istorice*, în S. Mitu, F. Gogâltan (Eds), *Viață privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania*, Oradea, 1995-1996, p. 35-38.
- Vornic 2006** V. Vornic, *Așezarea și necropola de tip Sântana de Mureș - Cernjachov de la Budești*, Chișinău, 2006.
- Vornic 2010** V. Vornic, *Morminte orientate vest-est din necropola de tip Sântana de Mureș-Cernjachov de la Brăviceni. Contribuții la problema răspândirii creștinismului în Gothia*, ArhMold, 33, 2010, p. 189-216.
- Vornic, Ciobanu 2005** V. Vornic, L. Ciobanu, *Căni-oenochoe române de lut în complexele culturii Sântana de Mureș - Cernjachov din spațiul pruto-nistean*, Analele Asociației Naționale a Tinerilor Istorici din Moldova, 6, 2005, p. 25-40.

Figura 1. Localizarea sitului de la Ciorani, jud. Prahova.

1

2

3

Figura 2. Ciorani, jud. Prahova: 1 Planul general al săpăturilor de salvare din anul 2011; 2-3 imagini din timpul recuperării inventarului funerar.

Figura 3. Ciorani, județul Prahova: 1-2 cană pictată; 3-4 cană fațetată

1

2

3

4

5

Figura 4. Ciorani, județul Prahova: 1-3 ulcior cenușiu, 4-5 castron.

Figura 5. Ciorani, județul Prahova: 1-4 castron cu trei torți.

Figura 6. Ciorani, județul Prahova: 1-7 castroane, 8-10 pahar din sticlă.

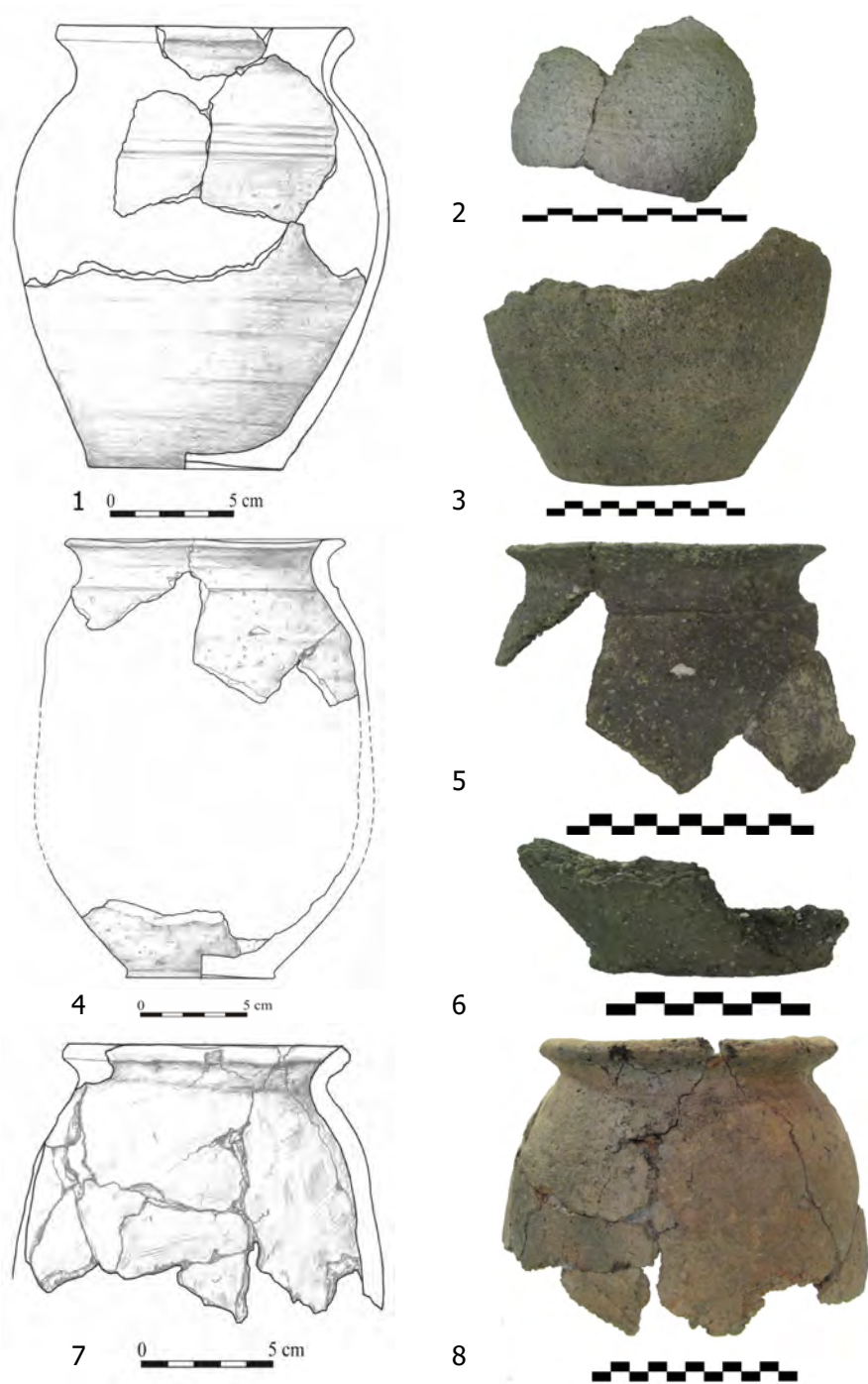

Figura 7. Ciorani, județul Prahova: 1-6 oale borcan modelate la roată; 7-8 oală borcan modelată cu mâna.

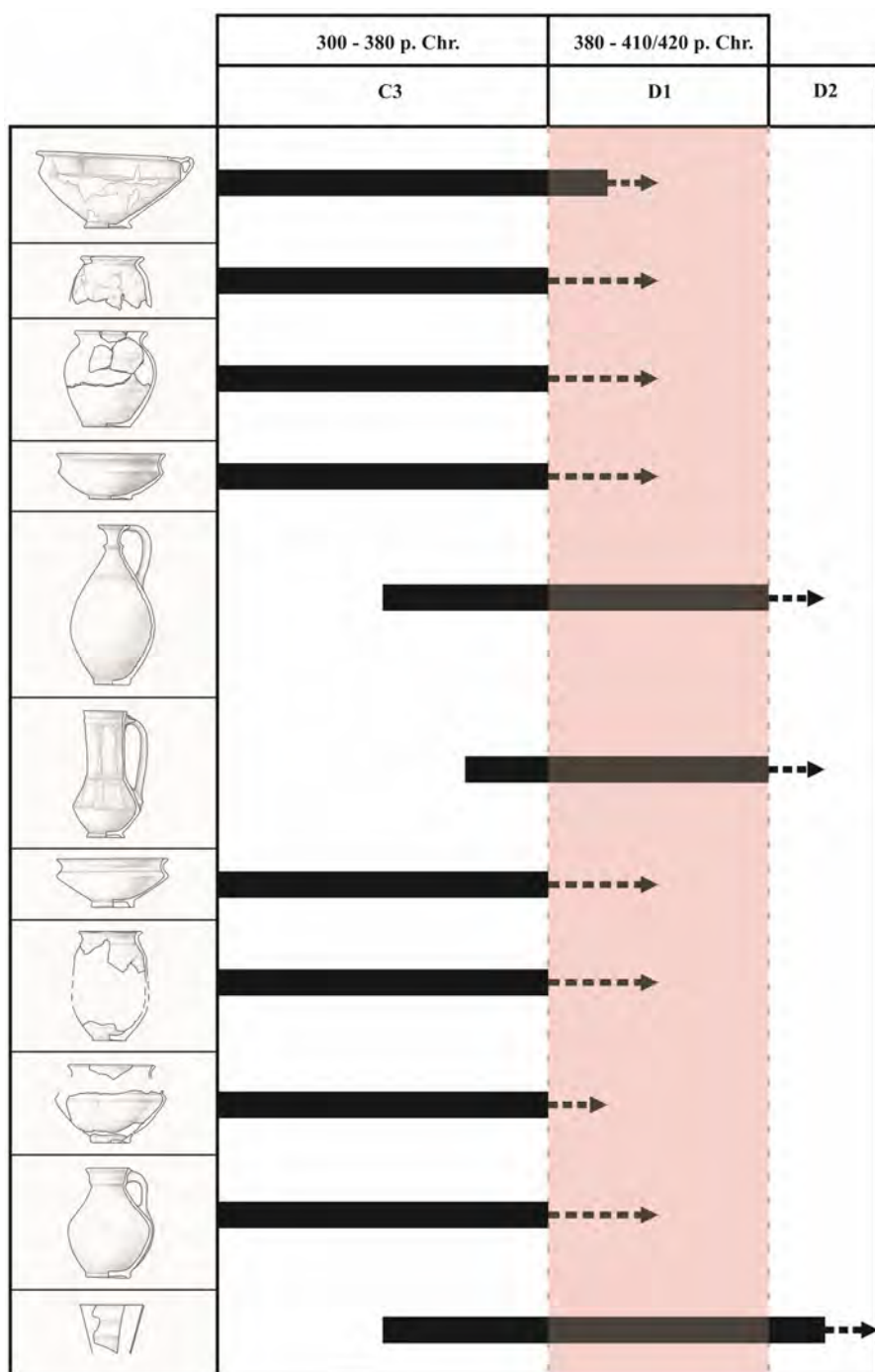

Figura 8. Cronologia mormântului de la Ciorani, jud. Prahova.

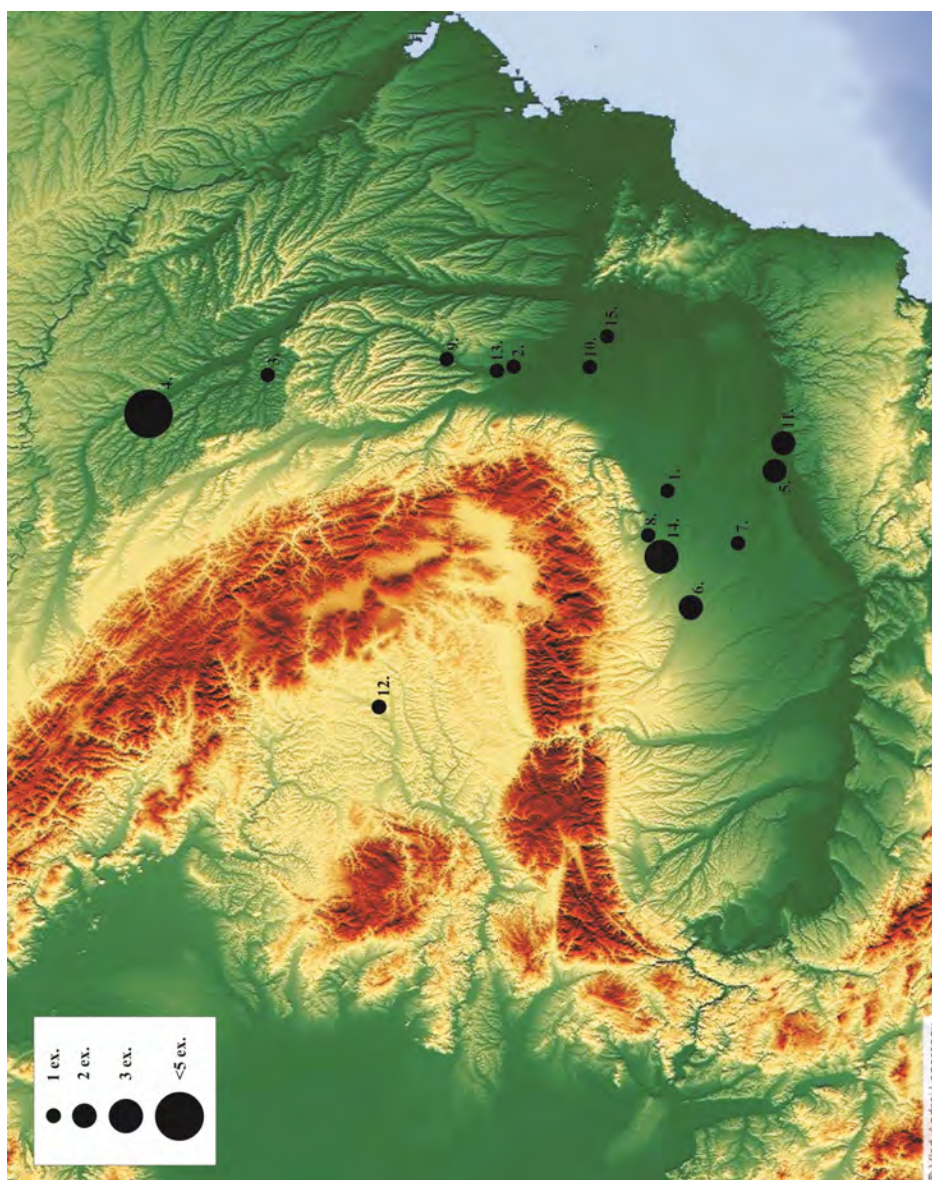

Figura 9. Distribuția cănilor fațetate încadrabile etapei D1.
 Legendă: 1. Ciorani; 2. Barcea; 3. Lețcani; 4. Mihălășeni; 5. Mitreni; 6. Mogoșani; 7. Olteni; 8. Ploiești; 9. Polocin; 10. Racovița; 11. Spanțov; 12. Târgu Mureș; 13. Tecuci; 14. Târgșoru Vechi; 15. Urleasca.

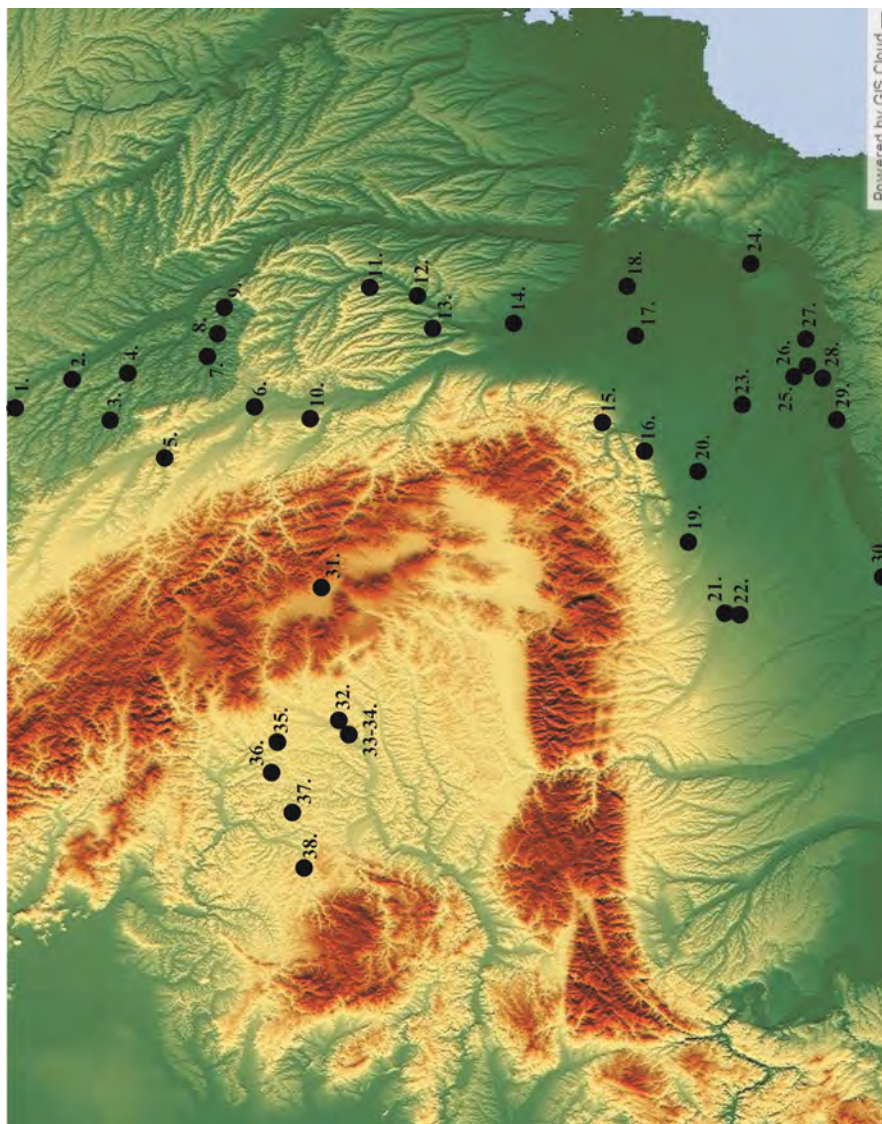

Figura 10. Distribuția siturilor Sântana de Mureș - Černjachov datate în faza târzie a culturii, respectiv finalul etapei C3-D1 (după Schukin, Sharov 1999, cu completări). Legendă: 1. Miorcani; 2. Mihălășeni; 3. Tocileni; 4. Todireni; 5. Dolheștii Mari; 6. Săbăoani; 7. Erbiceni; 8. Lețcani; 9. Iași-Nicolina; 10. Izvoare-Neamț; 11. Bogdănești-Fălciu; 12. Bârlad-Valea Seacă; 13. Iugani; 14. Izvoare-Barcea; 15. Aldeni; 16. Pietroasele; 17. Dedulești; 18. Urleasca; 19. Târgșoru Vechi; 20. Ciorani; 21. Mogoșani; 22. Olteni; 23. Copuzu; 24. Făcăeni; 25. Vlad Țepeș; 26. Independența; 27. Radu Negru; 28. Andolina; 29. Spanțov; 30. Izvoru; 31. Valea Strâmbă; 32. Ernei; 33. Sântana de Mureș; 34. Târgu Mureș; 35. Archiud-Hânsuri; 36. Fântânele-Rât; 37. Pălatca; 38. Cluj-Napoca.

A new funerary discovery from the post-černjachovian horizon in Wallachia: Ciorani necropolis, Prahova county.

Abstract: *The 2008 archaeological rescue excavation at Ciorani - „Ogradă - Chirnogi” was occasioned by the unearthing of several ceramic vessels, during the works at an absorbing well for the sewage system. After the analysis of all the artefacts and, given the circumstances of discovery, it was obvious that we were facing the remains of a funerary context. As it turned out, the feature is typical to the Sântana de Mureș - Černjachov cultural milieu, and dated probably during the last quarter of the 4th century AD and the first part of the 5th century AD, which in terms of the Central European chronology would mean the late C3-D1 stages with the possibility of an extension even in the D2 horizon. Given the late dating of this closed feature, closer attention was paid to the many problems related to the end of the Sântana de Mureș – Černjachov culture. Several analogies from similar features having a late dating were explored, along with some of the ancient literary sources depicting the realities of the respective era. After a thorough scrutiny of all these data, we advanced several working hypotheses such as the fact that the Sântana de Mureș – Černjachov culture continued to exist even after the arrival of the Huns, as shown by the study of several artefacts and their archaeological contexts datable throughout the chronological stage D1; we observed very clearly the exaggeration of the impact that the Huns had upon this region (seen especially in the Romanian archaeological literature) and also the inexistence of a good reason for us to believe that the end of a certain archaeological culture must be related to an exact date given by some military conflicts recorded by the ancient writers. In other words, we cannot speak about major chronological differences between Moldavia, Wallachia and Transylvania that could be related with the massive migration of the Goths, pressed by the new coming force represented by the Huns, as presumed by some Romanian archaeologists. Starting with the end of the 4th century AD, the cultural mosaic that we mentioned before starts to be even more complex and we can easily see that we are now facing an extremely sensitive period, a time of great changes, at the whole European level, which allows us to feel the turbulent atmosphere that was marking the analysed era.*

Keywords: *Early Migration Period, C3-D2 chronological stages, Sântana de Mureș - Černjachov culture, Wallachia, necropolis at Ciorani, Prahova County.*

dr. Bogdan Ciupercă
Prahova County Museum
of History and Archaeology,
str. Toma Caragiu 10, 100042,
Ploiești, Prahova County, RO.
e-mail: bogdanciuperca@yahoo.com

str. M. Kogălniceanu 12–14, 400084,
Cluj-Napoca, Cluj county, RO.
e-mail: lazarescu_vlad@yahoo.com

dr. Vlad Lăzărescu
Institute of Archaeology and
Art History of Cluj-Napoca,
Romanian Academy Cluj Branch,

Alin Anton
Prahova County Museum
of History and Archaeology,
str. Toma Caragiu 10, 100042,
Ploiești, Prahova County, RO.
e-mail: anton_alin_pl@yahoo.com

THIRD CENTURY PITS, FOUND ON THE TERRITORY OF ROMAN FORTRESS TRIMAMMIUM

Nikola Rusev, Varbin Varbanov

Abstract: *In 2006-2009 on the territory of roman fortress Trimammium were conducted rescue archaeological excavations. Up to now remains of pre-Roman inhabitation in the researched area are not registered. The discovered solid structures refer to the period between 2nd and 14th century, represented by five different buildings.*

The subject of the present article is seven roman pits, investigated on an area of 225 m². Three of them are partially demolished by later structures. It is ascertained that the filling of the pits is a single time act. In five of them are found coins which allow their precise dating in the borders of 3rd century. The other two pits are dated also to the 3rd century according to their stratigraphic position, pottery and other finds. Another 14 pits are documented on the same area: 7 of them refer to the period of 4th-6th century and 7 – to the time of First and Second Bulgarian Kingdom.

The composition of the pits' filling is significant for their function. In seven roman pits of Trimammium are found building ceramics and pottery, bones, stones, coals, and fragments of iron-, bronze-, glass-, stone- and clayware. In pit № 4 are discovered statuette of Venus, parts of military equipment, fragmented cup and whole brick which are difficult to be explained just as waste. In pits № 5 and 7 we have also finds rejecting the theory of complexes' garbage definition. The objects are represented of vessels, loom weights, iron- and bronze ware and foot-shaped stone pestle. The coins found also in the pits are in big quantity in two of the cases. According to the other objects and the parallels with the pits of Sexaginta Prista, the coins may be interpreted as votive deposit.

Whereas the content of pit № 4 could be related to eventual ritual practices of persons belonging to the local military garrison, while pit № 5 is more typical of the woman-housewife or of the local population living outside of the fortress. It is left open why the pit is dug on the territory of the military camp.

In view of the fact that only little part of Trimammium is still researched it is early for making of certain conclusions. Irrespective of the pits' interpretation they are closed complexes and their publication helps us both to explain the chronology of the archaeological site and to understand the dating of objects found in. At this stage it is certain that nearby the fortress is situated civil settlement (and sanctuary), where at least to the beginning of the 4th century lives local Gethic population. It is possible some of the military men in the garrison during the 3rd century to come from the pointed area.

Keywords: *Trimammium, roman pits, ritual practices.*

In 2006-2009 on the territory of Roman fortress Trimammium were conducted rescue archaeological excavations, where, in consequence, an area of around 270 m² was investigated¹. Recently, the results of the research in trench A till 2008 were shortly presented in a preliminary report². The building ceramics with stamps of Legio I Italica³ and Cohortis I Bracarorum⁴ were published as well. All the acquired archaeological information about the Roman castellum was gathered and analyzed by S. Torbatov⁵. Part of the fortress' wall is unearthed in trench B, where three different constructive levels in chronological aspect are documented⁶.

Up to now remains of pre-Roman inhabitation in the researched area are not registered. The only structure which refers to the period before 3rd century is building "E", partially unearthed in 2009. It is overlapped by a later building "B" whose construction on the present stage of investigation refers to the end of 2nd – the beginning of 3rd century. Edifice "C" also relates to a period earlier than the 4th century. In the beginning of 4th century an irregular quadrangular-shaped building "A" was erected within trench A, and it functioned with pauses and repairs until the end of 6th – beginning of 7th century. From the ruins originates fragment of an area with inscription in Latin⁷. Later, during the Second Bulgarian Kingdom, another building "D" was constructed over its remains, from which only the stone base (socle) is preserved (Fig. 1).

The present article is focused on seven Roman pits, excavated in trench A on an area of 225 m² (Fig. 2)⁸. Three of them are partially demolished by later structures, whereas the rest are fixed at levels from -2,10 m to -2,40 m. The terrain has elevation from north to south, which falls on the 3rd century level. It is certain that the filling of the pits is a single time act. Coins, which allow their precise dating within the borders of 3rd century, are found in five of them. The other two pits are also dated from the 3rd century according to their stratigraphic position, pottery and other finds. Another 14 pits are documented on the same area: 7 of them refer to the period of 4th-6th century and 7 – to the time of the First and the Second Bulgarian Kingdom (Fig. 1).

The antique pits are a phenomenon, attending the life of people inhabiting strongholds as well as unfortified settlements in the province of Lower Moesia. Regarding the fact that there has not been a completely

¹ Върбанов и др. 2007, р. 262-263; Върбанов и др. 2008, р. 346-348; Върбанов и др. 2009, р. 426-430; Върбанов и др. 2010, р. 317-319.

² Varbanov and all 2008, р. 159-169.

³ Торбатов 2010, р. 41-57.

⁴ Торбатов 2011a, р. 78-97.

⁵ Torbatov 2012, р. 429-460.

⁶ Върбанов и др. 2010, р. 318-319; Драгоев 2010, р. 51-58.

⁷ Торбатов 2011b, р. 240-246.

⁸ Three of them are already published (Върбанов 2009, р. 102-119). Here are presented details for pits № 4, 5, 6 and 7. To the dug structures dated back to 2nd-3rd c. refers that positioned in the Eastern part of square II 3, where more than 300 iron arrows were found. The pit is dug until -2,80 m from benchmark between the walls of buildings "B" and "E" and it is not visible on the terrain. The collective find of arrows and its archaeological position will be topic of another publication.

investigated Roman settlement or fortress in Bulgaria till now⁹, the interpretation of pits, referring to that period, is not commonly accepted. If there is any classification at all, the complexes are usually explained as septic or waste pits. As for the pits on the territory of the legionary camps, they are usually defined as septic or their exact determination is not discussed¹⁰. The interpretation of the pits is difficult mostly because of the lack of published similar structures. Only several early Roman pits from Novae make an exception¹¹. Over the last years it has been found that a group of antique pits were related to ritual practices of the native population in the Roman period¹².

In order to make an attempt at a functional determination of the antique pits, it is necessary to distinguish the stages of digging, using and filling of these structures. The thesis of intentional digging of pits for garbage disposal in the space between the buildings in a Roman camp or village is unlikely. The everyday waste in the Antiquity was many times less compared to nowadays which means that the pits should have stayed opened for a long time and we have to determine different layers of filling. Bones, fragments of pottery and ironware are found everywhere in each chronological level of the investigated area in Trimammium, which gives a hint that probably the little quantity of everyday waste was thrown directly on the surface inside or outside of camp's territory.

Another possible explanation for the digging of the pits is the using of reached clay in the ceramic production (pottery or building ceramics). But that is unlikely, because in the vicinity of the fortress there are places where this kind of raw material could be obtained much easier¹³. It is assumed that some of the bigger pits are used as latrine with wooden constructions above the ground¹⁴, but the registered ones in Trimammium do not give any clue for such a function. Six of the pits have a depth of about 1 m, each of them is single time filled and there is not any difference between the surrounding earth and the one inside.

The most probable explanation for the function of the pits is their usage as victuals containers which are filled with waste after they fell into disuse. In the Roman and mostly in the Late Antiquity strongholds and settlements, pithoi are often found, dug into premises interpreted like storehouses¹⁵. The pits excavated at the late Roman settlement of Balgarevo, Kavarna Municipality, are dug into the ground and have well plastered walls. They are defined as grain stores (sirus)¹⁶.

⁹ The emphasis here is on the settlement itself, its necropolis and the other structures in its vicinity, which are related with everyday life and customs.

¹⁰ Генчева 2002, p. 63.

¹¹ see Генчева 2002, p. 62-63 and catalogue.

¹² Торбатов 2005, p. 80-92; Торбатов 2007, p. 46-55; Рабаджиев, Лозанов 2008, p. 493-498; Агре, Дичев 2008, p. 17-44; Стойчев и др. 2010, p. 349; Иванов, Бараков 2009, p. 508-512; Върбанов 2011a, p. 173-184.

¹³ These places are used for this purpose until today.

¹⁴ Генчева 2002, p. 63.

¹⁵ see for example Баряков 2008, p. 454.

¹⁶ Кузов и др. 2009, p. 455.

As mentioned above, part of the Roman pits are associated undoubtedly with ritual activities. They are situated on the area of sanctuaries in Sexaginta Prista, Telerig, Jivkovo, Krepost, Chernovrah, Snyagovo and Skobeleva.

In the immediate vicinity of the fortress of Trimammium a heathen sanctuary is situated, to which the destroyed rock relief of the Thracian horseman belonged¹⁷. A fragment of marble votive tablet (field inventory number 124/2008) and other marble pieces found in the investigated area allow us to assume the existence of an antique temple nearby, around which the researched pits are grouped. Similar situation is registered on the territory of Sexaginta Prista which is very close to Trimammium. Around the Temple of Apollo, which is located in the site, 11 pits are found, filled with fragments of votive tablets, coins and other inventory, identical to the complexes of Trimammium¹⁸. The earlier Roman camp of Sexaginta Prista did not occupy the same territory where the Temple of Apollo was raised and the fortification there is built as late as in the beginning of 4th century. The chronology of Trimammium's defense system is not cleared up yet, but most probably the investigated area is situated within the borders of the earlier military camp. In this case it is possible that the pits are not in the context of a temple, but are rather remains of unidentified acts, one of which could be sanctification of the territory before new buildings were erected (perhaps building A).

The composition of the pits' filling is significant for their function. Building ceramics and pottery, bones, stones, coals, and fragments of iron-, bronze-, glass-, stone- and clayware are found in the seven Roman pits of Trimammium. A statuette of Venus, parts of military equipment, fragmented cup and a whole brick, all of them difficult to be explained just as waste, are discovered in pit № 4. In pits № 5 and 7 we have finds which reject the theory of garbage definition of the complexes too. The objects are represented of vessels, loom weights, iron- and bronze ware and stone pestle. The coins found also in the pits are in big quantity in two of the cases. According to the other objects and the parallels with the pits of Sexaginta Prista, the coins may be interpreted as votive deposit¹⁹.

Whereas the content of pit № 4 could be related to eventual ritual practices of people belonging to the local military garrison, that of pit № 5 is more typical of the woman-housewife or of the local population living outside the fortress. It is still unclear why the pit is dug on the territory of the military camp.

Regarding the fact only small part of Trimammium has been researched so far, it is early to make certain conclusions. Irrespective of the pits' interpretation they are closed complexes and their publishing helps us to

¹⁷ Varbanov and all. 2008, p. 160.

¹⁸ Върбанов 2011a, p. 173-184.

¹⁹ Both coin hoards from pits №4 and 5 are subject of a separate publication. Another treasure of antoniniani from Trimammium is interpreted as votive deposit as well (see Върбанов 2011b, p. 269-282); see Aitchison 1988, p. 270-284.

explain both the chronology of the archaeological site and that of the objects found on place. At this stage it is certain that around the fortress a civil settlement (and a sanctuary) is situated, where by the beginning of the 4th century at least the local Gethic population lives. It is possible some of the servicemen in the garrison during the 3rd century came from the pointed area.

Below we present the pits following the order of their excavating and catalogue of the discovered finds:

Pit № 4 (Fig. 1, 2, 3, 5, 6/1-5) is registered in the southeast corner of square I B. Its outlines are located in building "A", situated beneath late Roman lime-pit. It has a shape of pithos with diameter 1,25-1,30 m (the section of its mouth is oval) and depth, from the presumable antique level, is 1,10 m. The pit is documented at -2,47 m from benchmark during the cleaning of lime-pit's bottom. There is fall of earth at the east profile of the trench (spot with diameter of about 0,80 m), under which a concentration of building ceramics and stones have been reached. It turns out that it is the upper part of a pit, where a whole brick, seven antoniniani, bronze sheet and belt buckle are found (Table II/2, 5, 19). More than 50 fragments of tegulae (Table II/1), imbrices and several pieces of bricks are unearthed here.

The pit's filling consists of light brown earth mixed with coals, ash and loess. At level -2,70/-2,80 m from benchmark are discovered eight antoniniani as well, several stones, building ceramics, pottery and animal bones. Beneath level -3,00 m from benchmark are visible layers of loess and fragments of building ceramics. A bottom of a glass, piece of bronze bracelet and bronze sheet with rivet (Table II/3-4, 17) are found. Under a big fragment of tegulae, at level -3,35 m, a whole crushed and burnt shield umbo is registered (Fig. 6/3; Table II/18). From the same depth, but in the Eastern part of the pit an iron helmet cheek piece is discovered (Table II/21) and a bit above four longish fragments of iron objects are unearthed (Table II/6-9). Quite interesting is the situation registered at level -3,42 m, where broken ceramic cup is put aside (Table I/22). Inside the vessel signs of burning and bronze object are established (Table II/14). During the excavations of the pit's layers under the Eastern profile of trench I B, near its Eastern side, at level -3,24 m a burnt bronze statuette of Venus is found (Fig. 6/4-5; Table II/20). The antoniniani between levels -3,00 m and -3,24 m are 20 in number and their total number between levels -3,24 m and -3,40 m is four. The bottom of pit № 4 is cleaned at level -3,55 m.

The pottery found in the pit amount 212 fragments (Table I/1-24) and only four of them belong to handmade pot (Table I/14). The rest of the materials made on potter's wheel consist of 22 pieces of red slip vessels (Table I/8-13, 16, 19, 23, 24), 13 fragments are terracotta red colored and in shades of ochre (Table I/3, 15, 21-22), 1 example is made of purified clay, which acquired grey after firing, in 23 pieces the clay contains admixture and is grey after firing (Table I/2, 7, 17), 62 fragments belong to amphorae (Table I/18) and the last 26 pieces represent pottery made of purified clay with extra sand added, which is light-colored after firing (Table I/1, 4-6, 20). According to the

investigation the restored forms of the vessels are cups, dishes, bowls, pots and lids. The rest of the fragments are small, indistinctive, made of purified clay acquired light ochre color and they probably belong to pottery with upper part covered with slip.

In the pit are found also about 10 pieces of flat glass, 4 iron nails (Table II/10-13), corroded ironware (Table II/15-16), about 10 badly preserved bronze ware and piece of lead. All 39 coins are antoniniani and the result of their numismatic research is presented in the following way: issues of emperor Gallienus (6), Salonina (2), Claudius II (23), Aurelian (5), Tacitus (1), Diocletian (1) and sample is unidentified.

Dating: The latest coin found in the pit is struck during the reign of Diocletian mint of Roma in 285-286 (RIC V, part II, № 162)²⁰.

Pit № 5 is located in the west part of square II 2, in the outlines of building "A" (Fig. 1, 2, 6/6-8). One side of it is situated beneath partially preserved in this zone mortar level. The dug structure is compromised from later pit appeared in 5th century, which destroyed its west half (Fig. 4). The eastern half of pit № 5 is fixed at level -2,50 m from bench mark, but its shape is well visible at -2,82 m. The western part emerged after the finish of activities concerning the investigations in the pit from 5th century (at level -3,05 m). The bottom is cleaned at level -3,39 m, where the dimensions are reduced. The pit is probably pithos-shaped and its widest diameter is 1,15-1,20 m.

The filling consists of light brown earth mixed with coals, ash and loess. The finds are stones, fragments of building ceramics, but in a smaller concentration. The pieces of tegulae and imbrices are about 10 and one tile has a stamp CORTISIBR[A] found at level -3,14 m, (Table III/10).

The archaeological materials with certain origin from pit № 5 are those from the layers not above the depth of -3,00/-3,05 m, when its entire form is surely established. Up to the level -3,10 m as small finds are known whetstone, fragment of quern-stone (Table III/17-18) and four antoniniani.

The main concentration of discovered objects is from level -3,10 m to -3,20 m. Here are found bronze lid of jug, badly preserved mirror and pyramid-shaped loom weight (Table III/12-13, Table IV/1). Besides them in the pit are registered 8 intact unfired cone-shaped loom weights (the clay is dried only) (Table IV/2-3, 5, 8-11, 14) and 44 fragments from the same type, which allow the restoration of 6 more weights (Table IV/4, 6-7, 12-13, 15). Another unidentified object made of unfired clay is as addition of these materials (Table III/11). Special attention deserves one fragmented bowl put with its bottom up under which are found fish scales (Fig. 6/6-7; Table III/5). To the same level belong 3 antoniniani. On the bottom of the pit reached at level -3,39 m are documented 4 more antoniniani and longish iron object, which resembles a part of tool (Table III/14).

The entire number of pottery fragments is 123. Eight of them belong to shallow handmade vessel with decoration of pebbles on the inner side of the

²⁰ The coins from the pits are identified after H. Mattingly, E. Sydenham (eds.). *Roman Imperial Coinage*. Vol. V, part II. London, 1968.

bottom (Table III/3). The ceramics made on potter's wheel are presented in the following statistical row: 8 pieces of Fine Ware with slip decoration (Table III/9), 10 items are terracotta red colored, 4 are parts of vessels made of purified clay, which acquired from grey to black after firing (Table III/5, 7), in 43 the clay consists of admixture and the production has grey color (Table III/2, 6, 8), 3 fragments belong to amphorae and 56 present vessels of purified clay containing sand, which have light color after firing (Table III/1). It should be mentioned, that 28 pieces of light-clay pottery with admixture of sand compose only one pot with entirely restored profile (Table III/4). All of the investigated fragments pertain to different forms of cups, dishes, bowls, pots and one lid.

The small finds discovered in pit № 5 are parts of bronze- and ironware – including two nails (Table III/15-16), pieces of glass, several lumps of clay wall plaster, mortar, animal bones and 11 antoniniani struck in the reign of Gallienus (2), Claudius II (2), Aurelian (4), Tacitus (1), Probus (2).

Dating: The latest two coins found in the pit are issues of Probus, mint of Rome and of Serdica in the period of 276-282 (RIC V, part II, № 220 and 845).

Pit № 6. It is located in square II 3 immediately north of the transverse wall of building "B". The pit is registered upon reaching the layer of loess at level -3,04 m from bench mark (Fig. 1, 2). The complex has irregular shape with maximum dimensions on both axes 0,75-1,10 m and the filling consists of brown loose soil. During the excavations are found lots of lumps of clay wall plaster (more than 50), several indistinctive fragments of roman pottery, small corroded iron objects, pieces of animal bones and strongly broken tegulae (about 100 with size till 5 cm), including two stamps of Legio I Italica (Table III/19). The one of them is dated in the first quarter of 3rd century²¹. It is important that 21 clay plasters represent big pieces with dimensions of 10-20 cm and one equal side, but in some cases the prints of matting (?) are well visible.

The pit is completely investigated at level -3,40/-,50 m from bench mark, its deepest part is near the transverse wall of building "B" and its north side is dug to the level of -3,10 m. Perhaps pit № 6 is later than building "B".

Dating: 3rd century.

Pit № 7 is located in square II 2. It is registered beneath ceramic storage container dated in the mediaeval period, which destroyed the bigger part of the pit (Fig. 1, 2). The bottom is cleaned at level -2,55/-2,60 m from bench mark, where immediately on the loess is documented thin layer consists of charcoals and fragments of amphorae. The exact dimensions are not established, but the opening's diameter is more than 1 m.

The small finds discovered here are fragmented cup with slip decoration, stone pestle (Table II/23; Table IV/19), six pieces of iron ware (Table IV/26-27), badly preserved round bronze object (probably application)

²¹ Топбатов 2010, p. 46-47.

and a fragment of white mortar wall plaster. The mass ceramic material amounts 63 pieces divided in seven groups: 18 examples belong to Fine Ware with slip decoration (Table IV/19-20), 5 are presented by terracotta red colored pottery (Table IV/25), 9 items are made of fine purified clay, which acquired beige after firing, 5 fragments are parts of vessels made of purified clay, which has grey color after firing (Table IV/21), in 10 pieces the clay is with admixture and grey-black color (Table IV/23), the amphorae are presented by 19 examples (Table IV/22) and 7 fragments belong to pottery made of purified clay containing sand, which has light color after firing (Table IV/ 16-18, 24).

Dating: 3rd century.

CATALOG.

Finds from pit № 4.

1. Bronze statuette of Aphrodite/Venus (Table II/20).

The statuette represents the type of Aphrodite Pudica (Aphrodite of Modesty). The goddess is nude and stands on her right leg, while the left one is inclined, set back and slightly aside and steps on the toes. The trunk (torso) is frontal, but the lower body part turns slightly to the left. Features of the face are precisely modeled. The head is diademed and has crescent shape. Hair is parted in the middle and two spirally twisted braids fall on the shoulders and chest. The goddess holds in her outstretched right hand a mirror (?), while the left one shows the typical gesture of Aphrodite of Modesty. Similar statuettes are well-known from Vratsa²², Novae²³ and others. Usually the finding is obscure in context or there is lack of exact stratigraphic data. Commonly are dated in 2nd-3rd century.

Rousse Regional Museum of History; inventory № II 2240; well preserved, after conservation; height 148 mm.

2. Iron helmet cheek-piece (Table II/21).

The fragments of helmet belong to so-called Imperial Italic type after H. R. Robinson²⁴ or to Niederbieber type, variant I²⁵. These helmets are made of iron or bronze and consist of two parts: helmet with a spherical upper and highly elongated down occipital part and cheek-pieces movably attached to the periphery to protect the temples. Characteristic features are arc-shaped segments fixed with rivets to the spherical part, wide visor over forehead ended with sharp edge, strongly rounded cheek-pieces with curved outward lower part to protect the collar bones.

The fragments of helmet found in Trimammium represent the right cheek-piece and in particular the plate that protects the cheek, chin and collar

²² Ogdenova-Marinova 1975, p. 151, 153, fig. 172, 175.

²³ Dimitrova-Milčeva 2006, p. 41.

²⁴ Robinson 1975, p. 62-63.

²⁵ Waurick 1988, 338-341; see Table II. 22.

bone. In the upper part is the place of hinge connection with main part of the helmet and on the lower side by the chin is soldered small ring for a leather strap. Similar finds are well-known from Niederbieber, Höneppel, Frankfurt-Heddernheim (Germany), Vojvodina (Serbia) and others. The chronology of helmets of Niederbieber type is based on several finds from closed complexes. As earliest example is pointed that from fortified camp at Newstead (England) dated back to the end of 2nd century. The widely detected parts of such helmets in *castella* along the Upper German-Raetian Limes show their usage until the abandonment of the line. Initially this type of military equipment is used only by the cavalry, later is accepted by the roman legionary soldiers and remained into service up to 3rd century²⁶.

Rousse Regional Museum of History; inventory № II 2241; three fragments, after conservation; size 190 x175mm.

3. Bronze sheet (Table II/19).

In view of the poor condition of the object there are few possibilities for interpretation. One of the explanations allows association with plate fix to front part of iron helmet as the type mentioned above. Similar plate has the example from Niederbieber²⁷.

Rousse Regional Museum of History; field № 165; two corroded fragments, length 227 mm, maximum width 115 mm (together with the curved tip), minimum width 32,4 mm, thickness 1,5-1,7 mm.

4. Bronze shield umbo (Table II/18).

The umbo has round shape and the protuberant section is divided through a shallow channel. It has been attached to the shield through rivets (two of the openings are very well visible even today). The protuberant section of the umbo has had semi-spherical shape.

According to better preserved finds, discovered in Western Europe and in Bulgaria, the shields have been made from elastic timber laths²⁸. Probably the umbo from Trimammium has belonged to an oval shield (*clipeus*), used at first as weaponry only at the auxiliary troops and from the 2nd century onwards among the legionaries as well²⁹. The umbos of shields, published so far from Bulgaria, are found mainly inside graves, and the main difference between them and the examined finds from Trimammium is their conic protuberant section.

Rousse Regional Museum of History; inventory № II 2242; discovered intact, strongly corroded, restored; diameter 185 mm, thickness 1,5-1,7 mm.

5. Belt buckle (Table II/5).

The frame of bronze belt buckle has a crescent shape and the opening where the leather strap is fixed is rectangular formed. Inside the loop, during the casting in a mould are made two volutes.

²⁶ Генчева 2004, p. 140.

²⁷ Waurick 1988, Abb. 1-2.

²⁸ Генчева 2004, p. 141; Писарова 1995, p. 23.

²⁹ Генчева 2004, p. 142.

The buckles of this type appeared as early as the period from Augustus to Flavian dynasty³⁰. Their specific feature is the shape of pelta and the rich open-work decoration. Later dated examples have usually rectangular opening intended for a metal band riveted to the belt. According to E. Gencheva during the principate these buckles were part of the equipment of the soldiers in the legions and auxiliary troops³¹. They were produced in the workshops situated in the military camps or in the settlements beside them.

The discussed buckles with reduced volutes included in the pelta ornament are well-known as small finds discovered during archaeological excavations. Good parallel to the example of Trimammium is one buckle from Novae dated to second half of 2nd – the beginning of 3rd century³². Similar silver item with metal letters as decoration of belt fitting, dated to the end of 2nd – first half 3rd century, is found in grave № 1 in the tumulus near Lyublen, Targovishte region³³. Analogy is a find from the sanctuary by Diinikli (present-day Lozen), Lyubimets municipality, Haskovo region, which is registered together with coins from Philippus II to Constantius II³⁴. The same type is presented by silver buckle from grave at Noviodunum, dated back to the third quarter of 2nd century³⁵.

Rousse Regional Museum of History; inventory № II 2244; fragmented, the pin is missing, after conservation; size 33-30 mm.

6. Bracelet (Table II/4).

The bracelet is made of bronze. It is opened and only one of its ends is preserved, which is put in cylindrical bushing made of thin copper plate. The other non-preserved end entered in the bushing. The inner side has a flat surface, while the outer side is decorated with hemispherical ornaments (only four of them are preserved).

Rousse Regional Museum of History; field № 167; fragmented, after conservation, preserved length 52 mm.

7. Tool (Table II/14).

The tool is made of bronze. Its back end is bent at right angle and has approximately square cross-section. Its point is sharp and well preserved. The object is found in ceramic cup (Table I/22). There are several possible interpretations: needle, awl, instrument for making of incised decoration over pottery surface, point of medical tool.

Rousse Regional Museum of History; field № 166; two fragments, after conservation, length 74 mm, maximum thickness 3 mm.

8. Bronze plate with a rivet (Table II/17).

The solid plate has quadrangular shape similar to trapezoid. In the middle of one of the sides is slightly convex, where through the hole passes rivet with flattened head. The plate is probably casing of unidentified object.

³⁰ Genčeva 2000, p. 49.

³¹ Genčeva 2000, p. 49.

³² Genčeva 2000, p. 49, tabl. I, 4; Генчева 2009, p. 15, обр. 1 3.

³³ Овчаров 1979, p. 38-40.

³⁴ Кацаров 1925, p. 165.

³⁵ Simion 1995, p. 121-149; fig. 7/h.

Rousse Regional Museum of History; field № 143; after conservation, length 79 mm, width 59 mm, thickness 30 mm, diameter of rivet 19 mm.

9. Iron object with circular cross-section (Table II/9).

Its function is obscure, it is probably part of military.

Rousse Regional Museum of History; four fragments, corroded, length 332 mm, maximum diameter 16 mm.

10. Fragment of iron object with circular cross-section (Table II/8).

Its function is obscure, it probably represents the same type as № 9.

Rousse Regional Museum of History; five fragments, corroded, preserved length 232 mm, maximum diameter 15 mm.

11. Fragment of iron object with circular cross-section (Table II/7).

Its function is obscure, it is tool or probably represents the same type as № 9.

Rousse Regional Museum of History; three fragments, corroded, preserved length 125 mm, maximum diameter 10 mm.

12. Fragment of iron object with circular cross-section (Table II/6).

Its function is obscure, it is tool or probably represents the same type as № 9.

Rousse Regional Museum of History; three fragments, corroded, preserved length 124 mm, maximum diameter 10 mm.

13. Fragment of iron nail (Table II/10).

Rousse Regional Museum of History; corroded, preserved length 86 mm, diameter of the head 26/27 mm.

14. Fragment of iron nail (Table II/11).

Rousse Regional Museum of History; corroded, preserved length 95 mm, diameter of the head 20/22 mm.

15. Fragment of iron nail (Table II/12).

Rousse Regional Museum of History; corroded, preserved length 56 mm, diameter of the head 21/24 mm.

16. Fragment of iron nail (Table II/13).

Rousse Regional Museum of History; corroded, preserved length 55 mm, diameter of the head 24/26 mm.

17. Fragment of iron object (Table II/15).

Rousse Regional Museum of History; corroded, preserved length 68 mm, maximum width 18 mm, diameter at the end 6/7 mm.

18. Iron clamp (Table II/16).

Rousse Regional Museum of History; corroded, length 65 mm, maximum width 22 mm, thickness 4/5 mm.

19. Brick (Table II/2).

The brick is entirely preserved. One of the sides has a decoration made by fingers (four lines) in the shape of "X".

Rousse Regional Museum of History; field № 215; clay, red color, length 258 mm, width 172 mm, thickness 70 mm.

20. Fragment of a glass (Table II/3).

Bottom of glass cup, oxidized.

Rousse Regional Museum of History; field № 96; diameter 33 mm.

21. Rim of a pot, handmade (Table I/14).

Four fragments of outturned pot's rim. The clay has admixture and after not well firing acquired light brown/ ochre color. The upper part of pot finds good parallels with vessels from the pre-roman period (Ruse) and the roman times as well (Pavlikeni, Hotnitsa)³⁶. The dating is in wide range between 1st century BC and 4th century AD³⁷.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 180 mm.

22. Cup (Table I/22).

It is made of clay with admixture, acquired light ochre color after firing (without slip). The body is sphere-shaped, extended at the lower part. The rim is profiled and the bottom is over thick foot. The cup consists of 6 fragments, which allow the entire restoration of the vessel³⁸. Inside are registered traces of burnt organic material. Presumably the cup felt aside during the burning – on the same zone outside the surface is smoked as well. Inside the vessel is found a bronze tool (Table II/14). The cup resembles to glazed items of type 4 after B. Sultov and Gh. Popilian³⁹.

Rousse Regional Museum of History; field № 166 A, height 86 mm, diameter of the rim 66 mm, diameter of the bottom 31 mm.

23. Fragment of cup (Table I/23).

The preserved fragment allows restoration of the entire profile. The body is sphere-shaped, the rim is profiled and the bottom is over ring foot. The cup is made of purified clay, red slip surface (now grey/ dark grey colored after secondary burning). It is deformed and fragment of other vessel is stuck to the bottom. Parallels are cups of type 4 after B. Sultov⁴⁰ and the bowl-cups of type 4 after Gh. Popilian⁴¹.

Rousse Regional Museum of History; height 58 mm, diameter of the bottom 28 mm.

24. Fragment of cup (Table I/24).

The rim of the fragment is not preserved. The body is cylinder-shaped and the bottom is over ring foot. The cup is made of purified clay, red slip surface. It has parallels with cups of type 7 after Gh. Popilian⁴².

Rousse Regional Museum of History; preserved height 65 mm, diameter of the bottom 40 mm.

25. Rim of vessel (Table I/16).

It is made of purified clay, acquired light ochre color after firing, red slip. The rim is outturned, profiled. The parallels are cups with handles of type III after G. Kabakchieva⁴³.

³⁶ Varbanov and all. 2007, fig. 7/5, fig. 15/1; Султов 1983, табл. IV/2.

³⁷ Sultov 1985, p. 88.

³⁸ Perhaps, the vessel was broken before the filling of the pit, because it was not completely full of earth. It should be noted, however, that the fragments of cup are not totally gathered.

³⁹ Sultov 1985, p. 68; Popilian 1976, pl. LX, 723.

⁴⁰ Sultov 1985, p. 68, Table XXXI, 3; L, 1.

⁴¹ Popilian 1976, pl. LX, 728.

⁴² Popilian 1976, pl. LX, 737-739.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 108 mm.

26. Rim of dish (Table I/13).

It is made of well purified clay, acquired light ochre color after firing, dense red slip. The rim is incurved. Parallels are dishes of type I, variant A after G. Kabakchieva and type V B after A. Suceveanu⁴⁴.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 110 mm.

27. Rim of dish (Table I/10).

It is made of well purified clay, acquired light ochre color after firing, red slip. The rim is profiled, outturned. Parallels are dishes of type VIII after A. Suceveanu⁴⁵.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 300 mm.

28. Rim of dish (Table I/11).

It is made of well purified clay, acquired light ochre color after firing, red slip (rubbed out). The rim is outturned, slightly thickened, incised decoration below. Parallels are dishes of type I, variant C after G. Kabakchieva⁴⁶ and type III after A. Suceveanu⁴⁷.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 170 mm.

29. Rim of dish (Table I/12).

It is made of well purified clay, acquired light ochre color after firing, red slip. The rim is outturned, slightly thickened, incised decoration below. Parallels are dishes of type I, variant 4 after G. Kabakchieva⁴⁸ and type VI B after A. Suceveanu⁴⁹.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 290 mm.

30. Rim of pot (Table I/8).

It is made of well purified clay, acquired light ochre color after firing, the red slip doesn't coat the entire surface. The rim is thickened inside and forms horizontal border. Parallels of this vessel are found in Castra Martis, dated to the end of 3rd century⁵⁰.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 290 mm.

31. Lower part of strainer (Table I/19).

It is made of well purified clay, acquired light ochre color after firing, the dense red slip coats the outer surface. In the body are formed several holes and conical protuberance. Parallel of this vessel's shape exists in the pottery complex found during the excavations of roman villa at Prisovo and the ceramic production centers near Butovo and Hotnitsa, dated back to 2nd-3rd century⁵¹. In the earlier literature these examples are defined as censers⁵². Recently another

⁴³ Кабакчиева 1986, p. 121, табло 18, 251.

⁴⁴ Кабакчиева 1986, p. 9; Suceveanu 1985, pl. 3, type V/5-7.

⁴⁵ Suceveanu 1985, pl. 10, type VIII, 9.

⁴⁶ Кабакчиева 1986, p.10; 105, табло 2: 17, 23.

⁴⁷ Suceveanu 1985, pl. 2, type III, 5.

⁴⁸ Кабакчиева 1986, p. 11; 107, табло 4: 65.

⁴⁹ Suceveanu 1985, pl. 9, type VI, 38-39.

⁵⁰ Кабакчиева 2005, p. 96; 119, табл. IX, 43.

⁵¹ Султов 1972, p. 177-182.

⁵² Султов 1972, p. 177-182; Кабакчиева 1986, p. 15-16.

interpretation of their function is proposed, which identifies the mentioned form as a vessel for production of cheese⁵³.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 50 mm.

32. Fragment of lid (Table I/3).

It is made of not well purified clay, acquired light terracotta red color after firing. The rim is upturned. Parallels are the lids of type III a after the classification of Gh, Popilian⁵⁴, dated 2nd-3rd centuries⁵⁵.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 145 mm.

33. Rim of pot (Table I/15).

It is made of not well purified clay, acquired terracotta red color after firing. The rim is outturned. Parallel of this vessel's shape exists in the pottery complex found during the excavations of roman villa at Kravevdol, Pernik region⁵⁶.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 140 mm.

34. Lower part of dish (Table I/21).

It is made of not well purified clay, acquired terracotta red color after firing. The bottom is over ring foot.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the bottom 85 mm.

35. Bottom of amphora (Table I/18).

The vessel consists of 42 fragments (bottom and walls with wide striae). The type of amphorae is Agora G 199⁵⁷.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the bottom 28 mm.

36. Fragment of bowl (Table I/7).

They are found four burnt fragments. The vessel is made of clay with admixture of sand, acquired dark grey color after firing. The surface is coarse. The form resembles the bowls from Hotnitsa, Pavlikeni and Butovo, dated till the middle of 3rd century⁵⁸.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 230 mm.

37. Fragment of lid (Table I/2).

The vessel is made of clay with admixture of sand, acquired dark grey color after firing. The surface is coarse. Its parallel is type V after the classification of Gh. Popilian, which is dated to 3rd-4th century⁵⁹.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 136 mm.

38. Bottom of pot (Table I/17).

It is made of clay with admixture of sand, acquired dark grey color after firing. The surface is coarse.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the bottom 80 mm.

39. Bottom of vessel (Table I/20).

It is made of purified clay with admixture of sand, acquired white or very light ochre color after firing. The surface is coarse. The body is decorated with horizontal striae and the walls have been secondary pierced.

⁵³ Попов 2002, p. 171-172.

⁵⁴ Popilian 1976, pl. LXXII, 908, 909.

⁵⁵ Popilian 1976: p. 128.

⁵⁶ Найденова 1985, p. 37; табло 35, 131.

⁵⁷ Robinson 1959, plate 8; Hayes 1983, type 17 and 45, fig. 26, A101, 156.

⁵⁸ Султов 1983, p. 20; Табло I, 6.

⁵⁹ Popilian 1976, p. 128; pl. LXXIII, 935.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the bottom 50 mm.

40. Rim of vessel (Table I/5).

It is made of purified clay with admixture of sand, acquired white or very light ochre color (pink nuance) after firing. The surface is coarse. Parallels are the rims of grey pots of type II from the villa by Ivaylovgrad⁶⁰.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 112 mm.

41. Rim of vessel (Table I/6).

It is made of purified clay with admixture of sand, acquired white or very light ochre color (pink nuance) after firing. The surface is coarse. Parallels are the rims of grey pots of type II from the villa by Ivaylovgrad⁶¹.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 120 mm.

42. Fragment of lid (Table I/1).

It is made of purified clay with admixture of sand, acquired white or very light ochre color after firing. The surface is coarse. The rim is thickened from outside. Parallel is type V after the classification of Gh. Popilian dated to the 2nd-3rd century⁶².

Rousse Regional Museum of History; outer diameter of the rim 209 mm.

43. Fragment of lid (Table I/4).

It is made of purified clay with admixture of sand, acquired white or very light ochre color after firing. The surface is coarse. The rim is thickened from outside. Parallel is type V after the classification of Gh. Popilian dated to the 2nd-3rd century⁶³.

Rousse Regional Museum of History; outer diameter of the rim 207 mm.

Finds from pit № 5.

1. Lid of bronze jug (Table III/13).

It is cast of bronze and has approximately heart shape. On the back side is the hinge construction, while on the front side is formed solid profiled handle. The lid is part of bronze jug with a rounded biconical body and not too high neck. This type of vessels is usually made of thin bronze sheet shaped with lathe in addition. The handle is separately cast and later attached, but the lid is fixed with a hinge.

These jugs are classified as type I after B. A. Raev or type 128 after H. J. Eggers⁶⁴. According to the investigation they have three phases of development and here examined find relates to the last phase. The bronze vessels originate from Greek and Roman republic prototypes. Similar examples are well-known from military camps in provinces of Gaul, Germania, Pannonia dated from the first half of 2nd to second half of 3rd century⁶⁵.

⁶⁰ Кабакчиева 1986, p. 145, 486.

⁶¹ Кабакчиева 1986, p. 145, 489.

⁶² Popilian 1976, p. 128; pl. LXXIII, 932.

⁶³ Popilian 1976, 128; pl. LXXIII, 932.

⁶⁴ Раев 1978, p. 1.

⁶⁵ Раев 1978, p. 2.

Rousse Regional Museum of History; field № 216; well preserved, length 56 mm, maximum width 34 mm.

2. Silver mirror (Table III/12).

Low silver standard. Only the round part is preserved, the handle is broken at the base. As a result of corrosion there is irregular-shaped hole in the middle.

Rousse Regional Museum of History; field № 225; badly preserved, two fragments, length 32 mm, thickness 1,2 mm.

3. Sharp iron object (Table III/14).

It probably represents part of instrument.

Rousse Regional Museum of History; field № 234; badly preserved, corroded, length 98 mm, diameter 12/13 mm.

4. Fragment of iron nail (Table III/15).

Rousse Regional Museum of History; fragmented, corroded, preserved length 33 mm, diameter of the head 17 mm.

5. Fragment of iron nail (Table III/16).

Rousse Regional Museum of History; fragmented, corroded, preserved length 34 mm, diameter of the head 25 mm.

6. Whetstone (Table III/17).

Rousse Regional Museum of History; length 95 mm, maximum width 37 mm, maximum thickness 36 mm.

7. Fragment of quern-stone, limestone (Table III/18).

It represents lower part of round-shaped quern and peripheral border⁶⁶.

Rousse Regional Museum of History; field № 207; length 350 mm, maximum thickness 83 mm.

8. Bowl (Table III/5).

It is made of purified clay, the thinned clay coating (slip) acquired dark grey color after firing. The surface is burnished. The bowl is broken in three fragments, put with its bottom up under which are found fish bones and scales. As well as technology and the shape of the bowl lead to local ceramic traditions pointing the pre-roman period.

Rousse Regional Museum of History; field № 225 A; after restoration, high 93 mm, diameter of the rim 278 mm, diameter of the bottom 90 mm.

9. Pot (Table III/4).

The 28 found fragments allow the entire reconstruction of pot's profile. The vessel is made of purified clay with admixture of sand, acquired light ochre color after firing (with pink nuance). The surface is coarse and smoked. The rim is upturned, elaborately profiled with three incised lines over the body. Parallel is type I after the classification of Gh. Popilian, dated back to the 3rd century⁶⁷.

Rousse Regional Museum of History; high 288 mm, diameter of the rim 165 mm, diameter of the bottom 83 mm, diameter of the body 218 mm.

⁶⁶ Александров 2005, p. 51.

⁶⁷ Popilian 1976, p. 87; pl. XXXIV, 337.

10. Lid (Table III/1).

The fragment allows the entire reconstruction of lid's profile. The vessel is made of purified clay with admixture of sand, acquired yellowish-white color after firing (the outer surface and rim are smoked). The surface is coarse. The rim is thickened. Parallel is type V after the classification of Gh. Popilian, dated back to the 2nd-3rd century⁶⁸.

Rousse Regional Museum of History; high 62 mm, diameter of the rim 144 mm, diameter of the handle 38 mm.

11. Dish (Table III/3).

Eight fragments of coarse, shallow, handmade vessel allow the entire restoration of its profile. The interesting decoration consists of pebbles put over the bottom before firing. There is admixture in the clay, acquired light brown/ochre color after not well firing.

Rousse Regional Museum of History; high 38 mm, diameter of the rim about 140 mm, diameter of the bottom 110 mm.

12. Bottom of vessel (Table III/2).

It is made of purified clay with admixture of sand, acquired white/ very light ochre color after firing. The surface is coarse. The walls are decorated with wide striae.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the bottom 50 mm.

13. Fragment of pot's rim (Table III/6).

The vessel is made of clay with admixture of sand, acquired dark grey color after firing. The surface is coarse. The rim is outturned, elaborately profiled.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 146 mm.

14. Fragment of dish's rim (Table III/8).

The vessel is made of clay with admixture of sand, acquired dark grey color after firing. The surface is coarse. The rim is upturned and profiled.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 140 mm.

15. Fragment of small vessel (cup) (Table III/7).

It is made of purified, well fired clay, acquired light grey color after firing. The surface is burnished. The rim is outturned, elaborately profiled.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 88 mm.

16. Fragment of dish's rim (Table III/9).

It is made of well purified clay, acquired beige-yellowish color after firing. Both of the surfaces are coated with low quality brown slip. Parallels are vessels of type I, variant 1a after G. Kabakchieva⁶⁹.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 120 mm.

17. Fragment of tile (imbrex) (Table III/10).

It is made of purified clay, acquired light ochre color after firing. The decoration is executed by fingers. Part of stamp CORTISIBR... is preserved. It belongs to Cohortis I Bracarorum⁷⁰.

⁶⁸ Popilian 1976, p. 128; pl. LXXIII, 932.

⁶⁹ Кабакчиева 1986, p. 9; 104, табло 1: 1.

⁷⁰ Торбатов 2011, p. 78-97.

Rousse Regional Museum of History; field № 219; preserved length 268 mm, preserved width 114 mm, thickness 25 mm, size of the stamp 119-20 mm.

18. Loom weight (Table IV/1).

It is entirely preserved, pyramid-shaped, rectangular base. The weight is made of clay with admixture, acquired light ochre color after firing. There is a hole in the upper part and the edges are smooth.

Rousse Regional Museum of History; field № 222; height 128 mm, base size 67-45 mm, diameter of the hole 9 mm.

19. Loom weight (Table IV/2).

It is entirely preserved. The weight is cone-shaped with circular base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. There is a hole in the upper part.

Rousse Regional Museum of History; height 113 mm, base diameter 70/72 mm, diameter of the hole 8 mm.

20. Loom weight (Table IV/3).

The weight is cone-shaped with circular fragmented base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. There is a hole in the upper part.

Rousse Regional Museum of History; height 108 mm, base diameter 70/73 mm, diameter of the hole 8 mm.

21. Loom weight (Table IV/4).

It is fragmented, two pieces are preserved. The weight is cone-shaped with circular base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. There is a hole in the upper part.

Rousse Regional Museum of History; height 123 mm, base diameter 60/61 mm, diameter of the hole 9 mm.

22. Loom weight (Table IV/5).

The weight is cone-shaped with circular fragmented base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. On the upper part, on both sides, is marked the place of hole.

Rousse Regional Museum of History; height 113 mm, base diameter 68/73 mm.

23. Loom weight (Table IV/6).

Two fragments are preserved. The weight is cone-shaped with circular base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. There is a hole in the upper part.

Rousse Regional Museum of History; height 120 mm, base diameter 65/68 mm, diameter of the hole 9 mm.

24. Loom weight (Table IV/7).

Two fragments are preserved. The weight is cone-shaped with circular fragmented base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. There is a hole in the upper part.

Rousse Regional Museum of History; height 114 mm, base diameter 65/67 mm, diameter of the hole 10 mm.

25. Loom weight (Table IV/8).

The weight is cone-shaped with circular fragmented base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. On the upper part, on both sides, is marked the place of hole with diameter 11 mm.

Rousse Regional Museum of History; height 115 mm, base diameter 75/79 mm.

26. Loom weight (Table IV/9).

Two-thirds of it is preserved. The weight is cone-shaped with circular base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. On the upper part, on one of the preserved sides, is marked the place of hole with diameter 11 mm.

Rousse Regional Museum of History; height 112 mm, base diameter about 72 mm.

27. Loom weight (Table IV/10).

It is entirely preserved. The weight is cone-shaped with circular base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. There is no hole on the upper part.

Rousse Regional Museum of History; height 122 mm, base diameter 76/77 mm.

28. Loom weight (Table IV/11).

It is entirely preserved. The weight is cone-shaped with oval base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. There is no hole on the upper part.

Rousse Regional Museum of History; height 111 mm, base diameter 63/72 mm.

29. Loom weight (Table IV/12).

Two fragments are preserved. The weight is approximately cone-shaped with circular base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. There is no hole on the upper part.

Rousse Regional Museum of History; height 112 mm, base diameter 61/62 mm.

30. Loom weight (Table IV/13).

Two fragments are preserved. The weight is approximately cone-shaped with fragmented circular base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. There is no hole on the upper part.

Rousse Regional Museum of History; height 107 mm, base diameter about 60 mm.

31. Loom weight (Table IV/14).

It is partially fragmented. The weight is cone-shaped with oval base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. There is no hole on the upper part.

Rousse Regional Museum of History; height 115 mm, base diameter 60/81 mm.

32. Loom weight (Table IV/15).

Two fragments are preserved (one of the sides is also damaged). The weight is truncated pyramid-shaped with rectangular base. It is made of non-fired (air-dried) clay with admixture. There is a hole in the upper part.

Rousse Regional Museum of History; height 152 mm, base diameter 110/138 mm, diameter of the hole 17 mm.

Finds from pit № 6.

1. Two fragments of tegulae with stamp of Legio I Italica (Table III/19).

It is made of purified clay, acquired light ochre color after firing. On the first fragment is only preserved the stamp's side with vertical line of letter "L". On the second fragment represented here are readable the following letters ...GIITA.

Rousse Regional Museum of History; field № 207/2009, size 92-44 mm.

Finds from pit № 7.

1. Stone pestle (Table II/23).

It represents Γ-shaped finger and is made of local limestone. The traces of stone carving tool are well visible. Parallel is the pestle of Odessos⁷¹.

Rousse Regional Museum of History; field № 251/2009, height 137 mm, diameter of the base 78 mm.

2. Two handles cup (Table IV/19).

It is made of well purified clay, acquired light ochre color after firing. The upper outer part and inside under the rim are coated with red slip. One of the handles is broken. The cup resembles type 6 (two handles vessels) after B. Sultov⁷².

Rousse Regional Museum of History; field № 244/2009, height 60 mm, diameter of the rim 78 mm, diameter of the bottom 32 mm.

3. Fragment of bowl's rim (Table IV/20).

It is made of purified clay, acquired ochre color after firing. The slip is ochre color. A curved line under the rim separates field with decoration made of cogwheel. Parallels are bowls of type I, variant 2a after G. Kabakchieva⁷³.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 200 mm.

4. Cup (Table IV/21).

It is made of purified clay, acquired grey color after firing. The surface is burnished. Probably the vessel has been supplied with one handle.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 80 mm.

5. Fragment of pot's rim (Table IV/25).

It is made of clay with admixture, acquired terracotta red/ ochre color after firing. The rim is outturned and it is similar to the fragment from pit № 4 (Table I. 16).

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 230 mm.

6. Fragment of pot's rim with two handles (Table IV/16).

It is made of purified clay with admixture of sand, acquired yellowish-white color after firing. The surface is coarse. Parallels are vessels from the roman layer in Sexaginta Prista, dated to the second half of 3rd century⁷⁴.

⁷¹ Кирова 2010, p. 70; 281-Табло XII, Г3. 162.

⁷² Sultov 1985, p. 77 – according to him the form is used for religion practices, dated to 2nd-3rd century.

⁷³ Кабакчиева 1986, p. 105, p. 28-34.

⁷⁴ Върбанов 2011, Табло IX/7.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 120 mm, width of the handle 22 mm.

7. Fragment of pot's rim (Table IV/17).

It is made of purified clay with admixture of sand, acquired yellowish-white color after firing. The surface is coarse. Parallel is vessel found in roman pit at Sexaginta Prista, dated to the end of 3rd century⁷⁵.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 120 mm.

8. Fragment of thin-walled pot's rim (Table IV/18).

It is made of purified clay with admixture of sand, acquired white/ light ochre color after firing. The surface is coarse.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 90 mm.

9. Fragment of pot's/bowl's rim (?) (Table IV/24).

It is made of purified clay with admixture of sand, acquired yellowish-white color after firing. The surface is coarse.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 230 mm.

10. Fragment of pot's rim (Table IV/23).

It is made of clay with admixture, acquired grey color after firing. The surface is coarse and smoked from the inside. Parallels are grey-black pots of type I after G. Kabakchieva⁷⁶.

Rousse Regional Museum of History; diameter of the rim 180 mm.

11. Part of iron casing (Table IV/26).

Two fragments are preserved. It represents oblong plate, which is folded into two parts. Inside pieces of wood are preserved.

Rousse Regional Museum of History; length 78 mm, width 12 mm, thickness 3 mm.

12. Part of iron casing (Table IV/27).

Two fragments are preserved. It represents oblong plate, which is folded into two parts. Inside pieces of wood are preserved.

Rousse Regional Museum of History; length 110 mm, width 15 mm, thickness 3,5 mm.

⁷⁵ Върбанов 2011, Табло XII/12.

⁷⁶ Кабакчиева 1986, p. 145, p. 476.

Bibliography:

- Агре, Дичев 2008** Д. Агре, Д. Дичев, *Сондажни проучвания в м. Герена до гара Скобелево, Димитровградско*, В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътна линия Пловдив – Свиленград през 2005 г. Велико Търново, 2008, р. 17-44.
- Александров 2005** А. Александров, *Случайни находки на хромели на територията на община Исперих*, В: Земеделието в живота на хората – възможен прочит. Есенни четения в Сборяново, 3, 2005, р. 49-55.
- Баряков 2008** В. Баряков, *Археологическо проучване на обект „Св. Никола“ в землището на гр. Банско*, Археологически открития и разкопки през 2007 г., 2008, р. 452-454.
- Върбанов 2009** В. Върбанов, *Три ями от III век от територията на римската крепост Тримамиум*, В: Предизвикателството на теренната работа. Есенни четения Сборяново, 6, 2009, р. 102-119.
- Върбанов 2011a** В. Върбанов, *Спасителни археологически разкопки на територията на римския кастел Сексагинта Приста в Русе през 2009 г.*, Известия на регионален исторически музей – Русе, XIV, 2011, р. 158-239.
- Върбанов 2011b** В. Върбанов, *Находка от антониниани от сграда с хипокауст в Тримамиум (проучвания през 2009 г.)*, Известия на Регионален исторически музей – Русе, XIV, 2011, р. 269-282.
- Върбанов и др. 2007** В. Върбанов, Д. Драгоев, Н. Русев, *Аварийни археологически разкопки на територията на античната крепост Тримамиум*, Археологически открития и разкопки през 2006 г., София, 2007, р. 262-263.
- Върбанов и др. 2008** В. Върбанов, Д. Драгоев, Н. Русев, *Аварийни археологически разкопки на територията на античната крепост Тримамиум*, Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, р. 346-348.
- Върбанов и др. 2009** В. Върбанов, Д. Драгоев, Н. Русев, М. Димитров, *Аварийни археологически разкопки на територията на античната крепост Тримамиум*, Археологически открития и разкопки през 2008 г., София, 2009, р. 426-430.
- Върбанов и др. 2010** В. Върбанов, Д. Драгоев, Н. Русев, М. Димитров, *Аварийни археологически разкопки на територията на античната крепост Тримамиум, община Иваново*, Археологически открития и разкопки през 2009 г., София, 2010, р. 317-319.

- Генчева 2002** Е. Генчева, *Първият военен лагер в Novaе, провинция Мизия (Северна България)*, Sofia-Warszawa, 2002.
- Генчева 2004** Е. Генчева, *Въоръжението на римската армия през времето на Принципата*, В: Археология на българските земи, 1, 2004, р. 133-153.
- Генчева 2009** Е. Генчева, *Римският ажурен колан от България*, Археология, 2009, 3-4, р. 11-27.
- Драгоев 2010** Д. Драгоев, *Археологическо проучване на сектор от източната крепостна стена на римския кастел Тримамииум през 2009 г.*, В: Сборник доклади. Научно приложна конференция по проект BG051PO0 01/07/3.3-01 на Русенски университет „Адаптиране на студентите от РУ Ангел Кънчев към реален производствен процес чрез провеждане на студентски практики във фирми“. Русе, 2010, р. 51-58.
- Иванов, Бараков 2009** Р. Иванов, В. Бараков, *Тракийско светилище в м. Елова могила, с. Черновръх, община Трявна*, Археологически открития и разкопки през 2008 г., София, 2009, р. 508-512.
- Кабакчиева 1986** Г. Кабакчиева, *Керамика от вилата при Ивайловград, II-IV в. (Разкопки и проучвания, XV)*, София, 1986.
- Кабакчиева 2005** Г. Кабакчиева, *Кастра Мартис. Квадрибургий и кастел. Римска и сива излъскана керамика*, (Разкопки и проучвания, XXXIII), София, 2005, р. 81-128.
- Кацаров 1925** Г. Кацаров, *Тракийското светилище при с. Дийникли*, В: Юбилеен годишник на Народната библиотека в Пловдив, 1925, р. 127-169
- Кирова 2010:** Н. Кирова, *Медицината в провинциите Долна Мизия и Тракия (I-края на III в.)*, Дисертации, том 3, София.
- Кузов и др. 2009** Хр. Кузов, М. Манолова-Войкова, В. Тодоров, *Спасителни археологически проучвания в м. Дълбока, с. Българево, община Каварна*, Археологически открития и разкопки през 2008 г., София, 2009, р. 453-456.
- Найденова 1985** В. Найденова, *Римската вила в с. Кралев дол, Пернишки окръг*, (Разкопки и проучвания, XIV). София, 1985.
- Овчаров 1979** Д. Овчаров, *Тракийска надгробна могила и светилище от III в. на н. е. при с. Люблен, Търговишки окръг*, Археология, 1979, 3, р. 33-46.
- Писарова 1995.** В. Писарова, *Могилен гроб на воин от покрайнините на римска Сердика*, Археология, 1995, 3, р. 18-28.

- Попов 2002**
Рабаджиев,
Лозанов 2008 Х. Попов, *Цедки*, В: Копривлен, И. София, р. 169-173.
К. Рабаджиев, И. Лозанов, *Археологически проучвания в м. „Жельова чешма”, с. Крепост, община Димитровград, АМ „Марица” км 42 +020-42+300*, Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, р. 493-498.
- Раев 1978** Б. Раев, *Ковани кани от римските провинции и техните италийски прототипове*, Археология, 1978, 3, р. 1-8.
- Стойчев и др. 2010** С. Стойчев, Ю. Йоргов, И. Бабаджанов, *Светилище в м. Червената скала край с. Живково, община Хитрино*, Археологически открития и разкопки през 2009 г., София, 2010, р. 349.
- Султов 1972** Б. Султов, *Глинени кадилници от Бутово и Хотница*, Известия на Археологическия институт, XXXIII, 1972, р. 177-182.
- Султов 1983** Б. Султов. Сивочерна кухненска керамика от Хотница, Павликени и Буто-во. - ГМСБ, IX, 1983, р. 17-27.
- Торбатов 2005** С. Торбатов, *“Ηροσς” Ηφαιστος (предварителни данни за античния култов център край Телериг, Южна Добруджа)*, In: HEROSHERPHAISTOS. Studia in honorem Liubae Ogdenova Marinova, 2005, р. 80-92.
- Торбатов 2007** С. Торбатов, *Тракийско ямно светилище от римската епоха край Снягово (Южна Добруджа)*, Археология, 2007, 1-4, р. 46-56.
- Торбатов 2010** С. Торбатов, *Строителна керамика с печати на I Италийски легион от кастела Тримамиум*, Археология, 2010, 3-4, р. 41-57.
- Торбатов 2011a** С. Торбатов, *Печатите CORTISIBRA и CIB от кастела Тримамиум*, Археология, 2011, р. 78-97.
- Торбатов 2011b** С. Торбатов, *Латински официален посветителен надпис от римския кастел Тримамиум (Долна Мизия)*, Известия на Регионален исторически музей – Русе, XIV, 2011, р. 240-246.
- Aitchison 1988** N. Aitchison, *Roman wealth, Native Ritual: Coin Hoards within and beyond Roman Britain*, World Archaeology, 20, 2, Hoards and Hoarding, 1988, р. 270-284.
- Dimitrova-Milčeva 2006** A. Dimitrova-Milčeva, *Die Bronze fundeaus Novae (Moesia Inferior)*, Warszawa, 2006.
- Genčeva 2000** E. Genčeva, *Metalowe części wyposażenia żołnierskiego z Novae. – Novensia*, 2000, 12, р. 49-86.
- Hayes 1983** J. W. Hayes, *The villa Dionysos excavations, Knossos: the pottery*, BSA, 78, 1983.
- Ogdenova-Marinova 1975** L. Ogdenova-Marinova, *Statuettes en bronze du Musée national archéologique à Sofia (Statuette de culte)*, Sofia, 1975.

- Popilian 1976** G. Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976.
- Robinson 1975** H. R. Robinson, *The Armour of Imperial Rome*, London, 1975.
- Robinson 1959** H. S. Robinson, *The Athenian Agora. Volume V. Pottery of the roman period. Chronology*, Princeton, 1959.
- Simion 1995** G. Simion, *Ensemble funerare de la necropole tumulaire de Noviodunum (Isaccea), avec une expertise de S. Apostolescu, T. Apostolescu, A. Scarlat et V. Zoran*, Dacia, NS, 1995, 38-39, p. 121-149.
- Suceveanu 1985** A. Suceveanu, *La ceramique Romane des Ier-IIIe siecles ap. J.-C. - Histria X Les resultats des fouilles*, Bucuresti, 1985.
- Sultov 1985** B. Sultov, *Ceramic production on the territory of Nicopolis ad Istrum (IInd – IVth century)*, Terra Antiqua Balcanica, I, 1985.
- Torbatov 2012** S. Torbatov, *Trimammium – a roman castellum and civitas on the Lower Danube*, In: *The Lower Danube Roman Limes (1st – 6th c. AD)*. Sofia, 2012, p. 429-460.
- Varbanov and all. 2007** V. Varbanov, D. Dragoev, *The Thracian Pit Complex in Rousse (excavations in 2006)*, In: *Iron Age Sanctuaries and Cult Places in the Thracian World* (Eds. V. Sîrbu and R. Stefanescu), Braşov, 2007, p. 243-264.
- Varbanov and all 2008** V. Varbanov, D. Dragoev, N. Rusev, *Archaeological Research within the territory of the Roman Fort Trimammium*, In: *Cultura şi Civilizaţie la Dunarea de Jos*, XIII, 2008, p. 159-169.
- Waurick 1988** G. Waurick, *Römische Helme (K 114-118)*, In: *Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*. Mainz, 19, 1988.

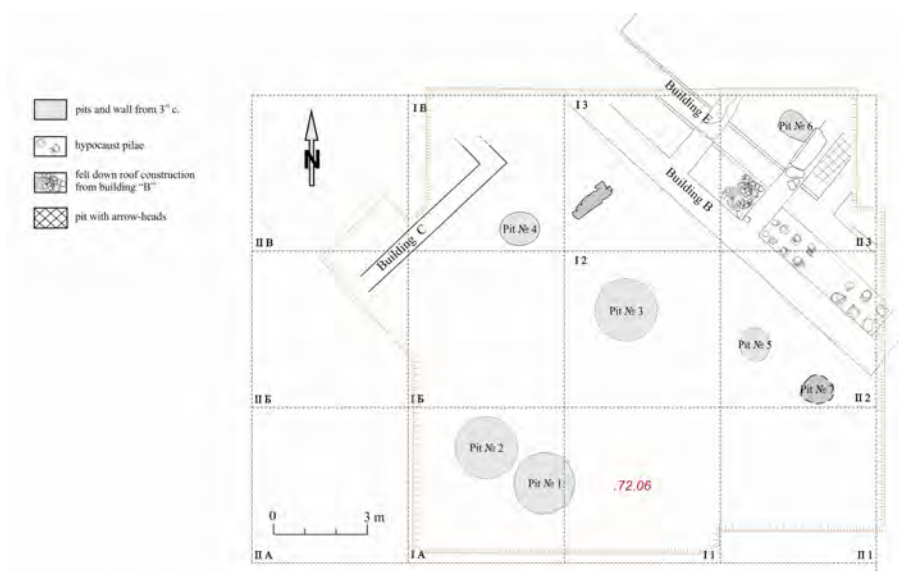

Figure 2. Archaeological structures from the 2nd-3rd c. in the researched territory.

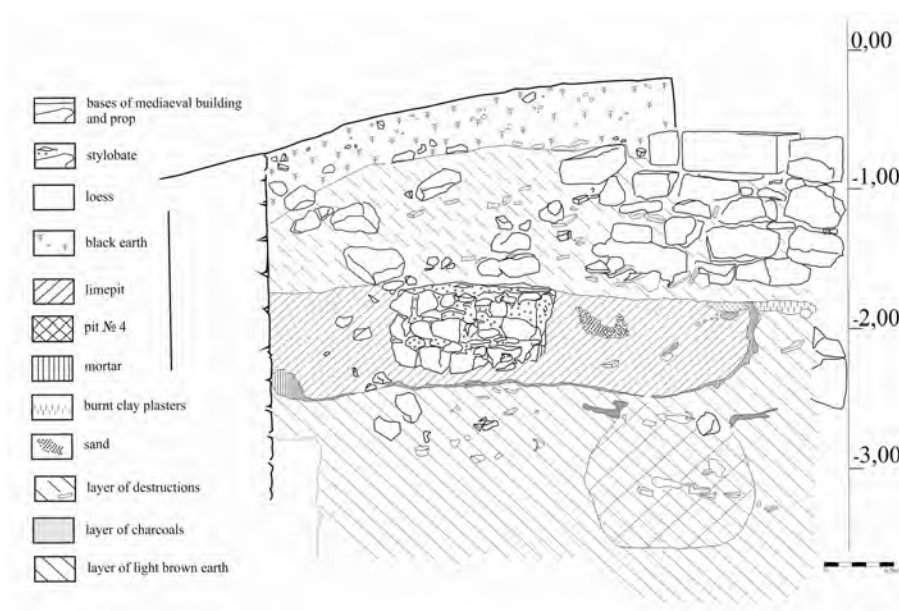

Figure 3. Southeastern profile in square I B.

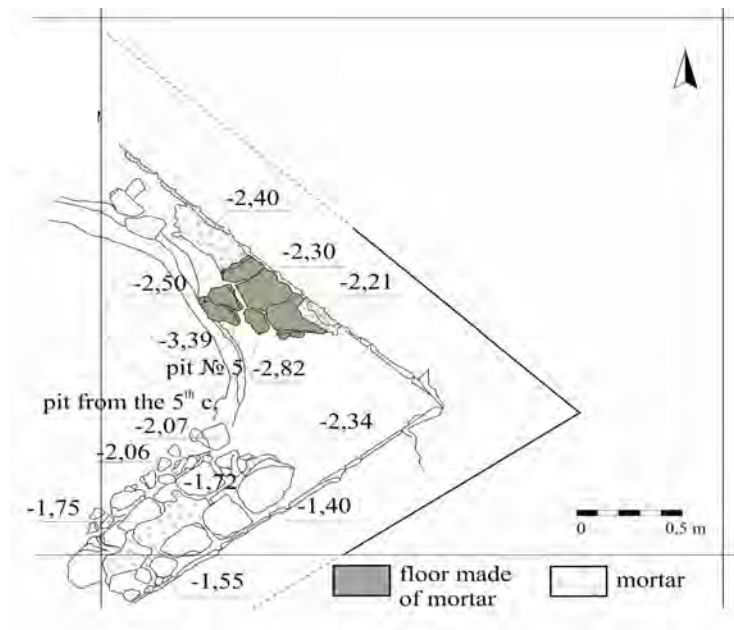

Figure 4. Eastern corner of building "A", preserved floor, pit from the 5th c. and pit № 5

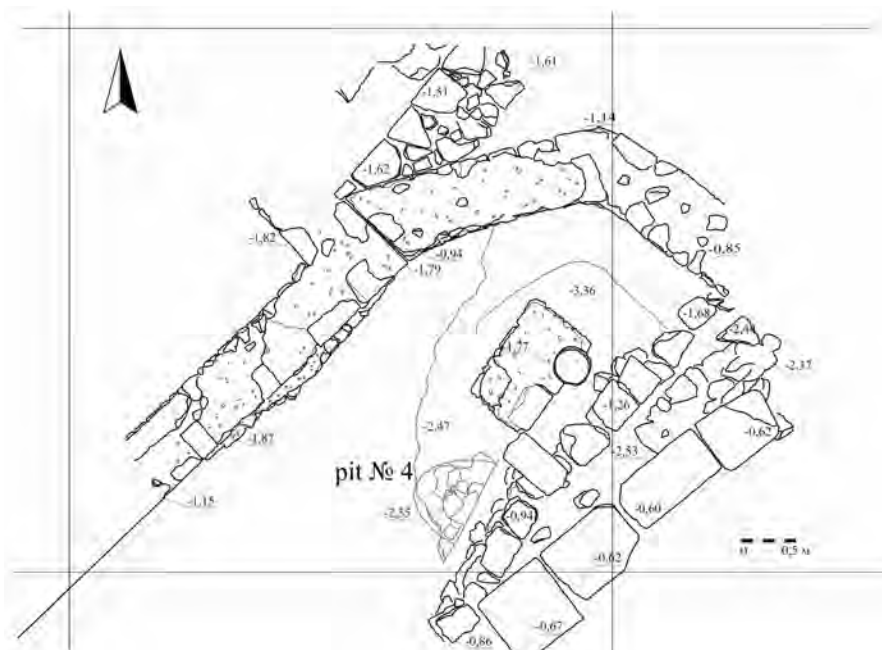

Figure 5. Northern corner of building "A" and pit № 4.

Figure 6. 1-8. Stages in the survey of pits № 4 and № 5.

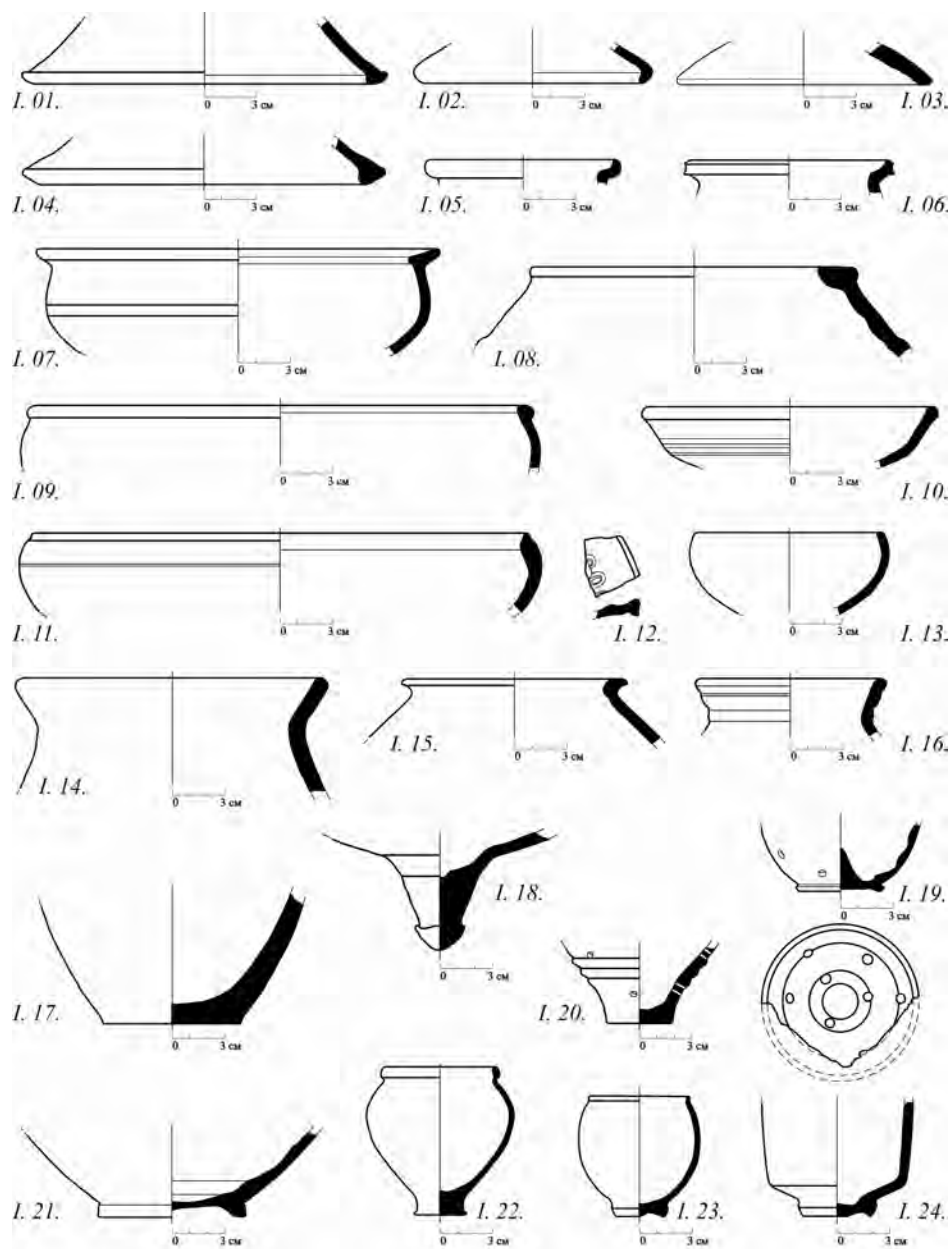

Table I. 1-25, pottery from pit № 4.

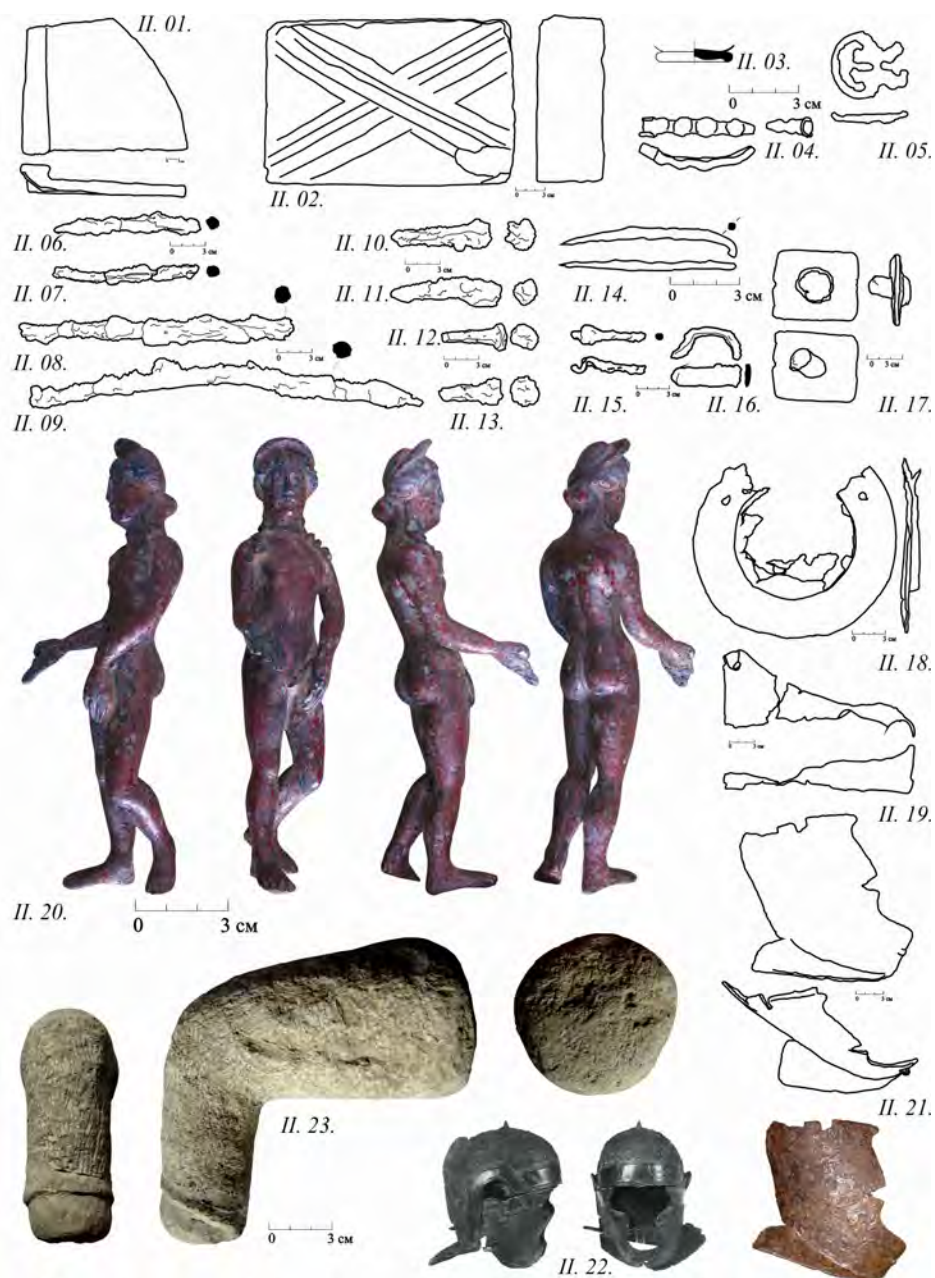

Table II. 1-21 finds from pit № 4; 22 Helmet of type Niederbieber; 23 stone pestle from pit № 7.

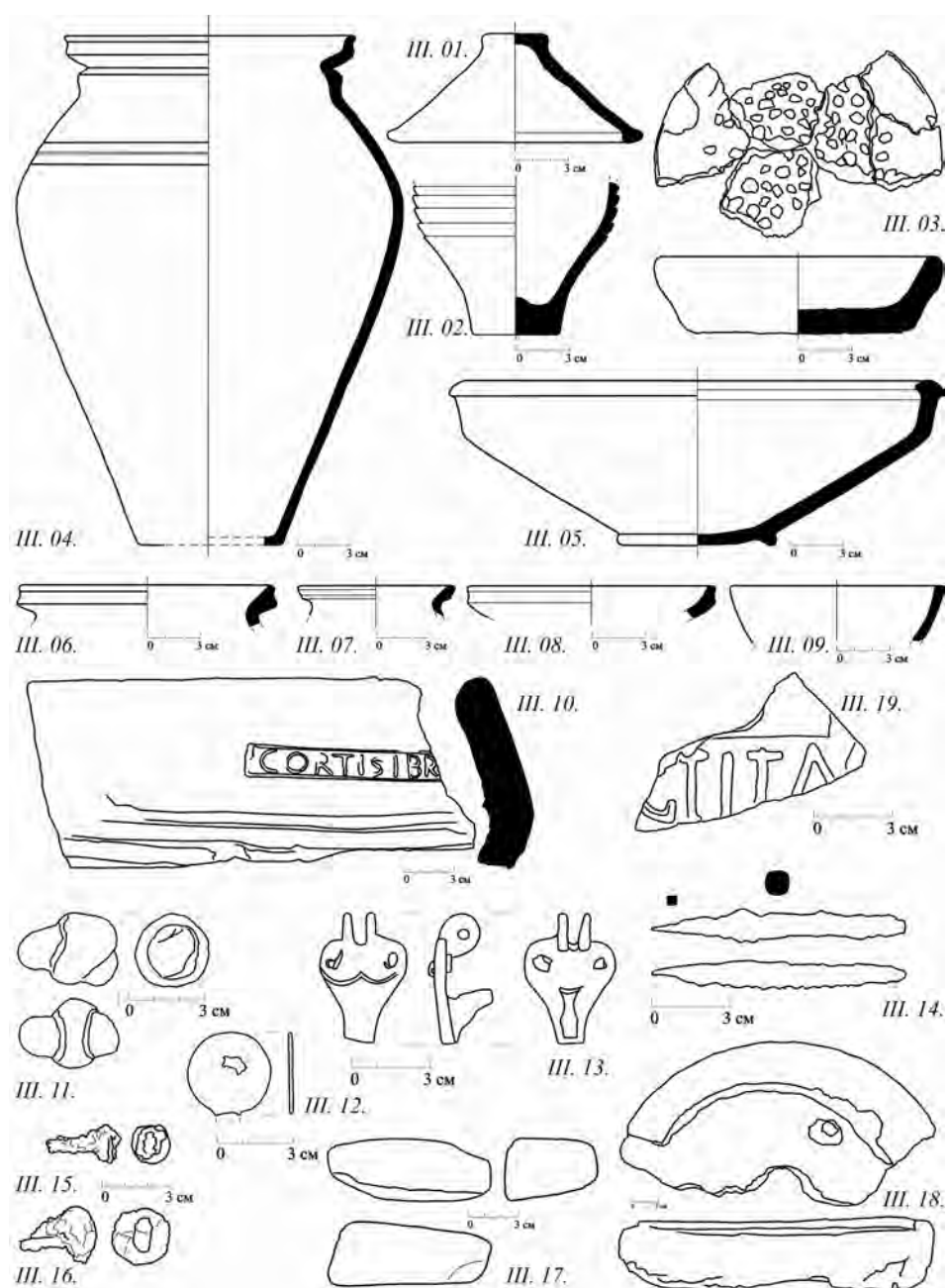

Table III. 1-18 pottery and small finds from pit № 5;
19 fragment of tegula from pit № 6.

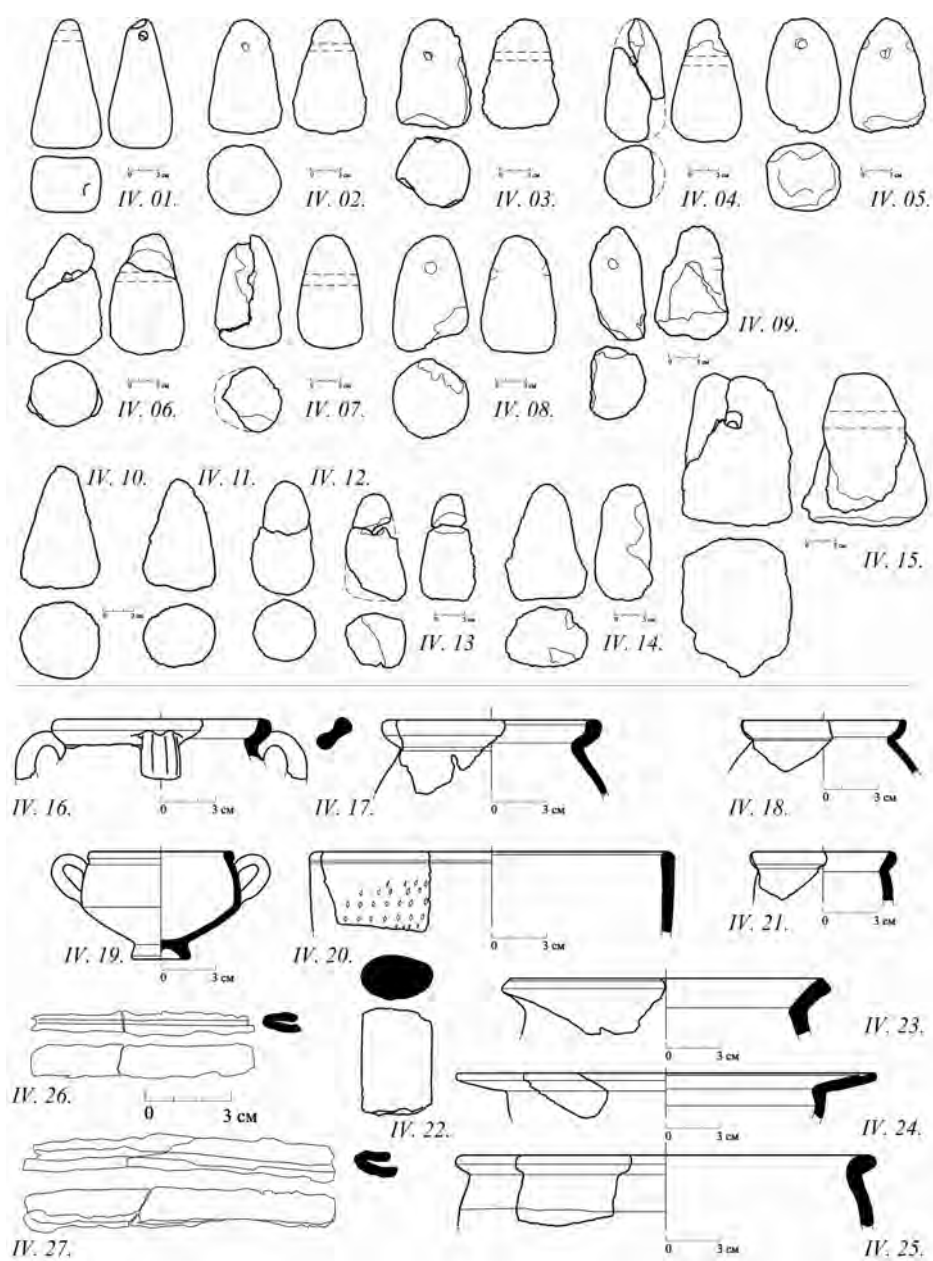

Table IV. 1-15 loom weights from pit № 5;
16-27 pottery and small finds from pit № 7.

Gropi din secolul al III-lea, descoperite pe teritoriul fortăreței romane Trimammium.

Rezumat: În 2006-2009, pe teritoriul fortăreței romane Trimammium au fost realizate săpături arheologice de salvare. Până acum, nu s-au înregistrat urme ale locuirii pre-romane în aria investigată. Structurile constructive descoperite se referă la perioada dintre secolele al II-lea și al XIV-lea, reprezentate de cinci construcții diferite. Tema prezentului articol o constituie șapte gropi romane, investigate pe o suprafață de 225 m². Trei dintre ele sunt parțial demolate de structuri ulterioare. Se consideră ca umplerea gropilor a fost realizată a fost efectuată în aceeași perioadă de timp. În cinci dintre ele s-au găsit monede care permit datarea lor precisă între limitele secolui al III-lea. Celelalte două sunt datate, de asemenea, în secolul al III-lea, conform poziției lor stratigrafice, a ceramicii și a altor descoperiri. Alte 14 gropi sunt documentate în aceeași zonă: șapte dintre ele se referă la perioada secolelor IV-VI p. Chr., iar celelalte șapte la perioada Primului și a celui de-al Doilea Regat Bulgar. Compoziția umpluturii gropilor este semnificativă pentru funcționalitatea lor. În șapte gropi Romane de la Trimammium s-au găsit material de construcție și veselă, oase, pietre, cărbuni și fragmente din obiecte defier, bronz, sticlă, piatră și lut. În groapa Nr. 4 s-au decoperit statuete Venus, părți de echipament military, cupe fragmentare și cărămizi întregi, care sunt greu de considerat ca fiind gunoi. În gropile Nr. 5 și 7 avem, de asemenea, descoperiri care resping definiția "complexelor de gunoi". Obiectele sunt reprezentate de vase, greutăți pentru războiul de țesut, obiecte din fier și bronz, ca și de un pistil cu formă de picior. Monezile descoperite, de asemenea, în gropi sunt în cantitate mare în două dintre cazuri. În concordanță cu alte obiecte și relizând o paralelă cu gropile de la Sexaginta Prista, monezile pot fi interpretate ca depozite votive.

În timp ce conținutul gropii Nr. 4 ar fi putut fi pus în legătură cu eventuale practice rituale pentru personae aparținând garnizoanei militare locale, groapa Nr. 5 este mai tipică pentru femeia casnică sau a populației locale, care trăia în afara fortăreței. A rămas deschisă întrebarea privind amplasarea gropii pe teritoriul taberei militare. Având în vedere faptul că doar o mică parte din Trimammium mai este încă cercetată, este ușor de tras anumite concluzii. Indiferent de interpretarea gropilor, ele constituie complexe închise și publicarea lor ne ajută pe de o parte să explicăm cronologia sitului arheologic și pe de alta să înțelegem datarea obiectelor descoperite acolo. În acest stadium, este sigur că în apropierea fortăreței se afla așezarea civilă (și sanctuarul), acolo unde, cel puțin la începutul secolului al IV-lea p. Chr. locuia populație Getică locală. Este posibil ca unii dintre bărbații militari din garnizoana din timpul secolului al III-lea p. Chr. să fi provenit din aria indicată.

Cuvinte cheie: Trimammium, gropi romane, practici rituale.

Nikola Rusev
Historical Museum of Popovo,
97, blvd. Bulgaria,
7800 Popovo, Bulgaria.
e-mail: nikola_rusev@hotmail.com

dr. Varbin Varbanov
Rousse Regional Museum of History,
3 Battenberg Square,
7000 Rousse, Bulgaria.
e-mail: ramonearhaeology@abv.bg

EXCHANGE IN NATURE AND FOR CURRENCY IN THE ECONOMY OF POST-ROMAN DACIA - A FEW CONSIDERATIONS¹

Dumitru Protase

Abstract: *The present work, intends to make some statements and reveal some phenomena bound to the wares-money relation and to the natural exchange of wares in the ex-Roman north of the Danube space, up to the end of the 6th century AD. We are dealing, consequently, with an epoch of over three centuries, in which, against the general native ethnical and cultural background (Dacian-Roman/Romanic), some alien populations – the Yazigi, the Goths, the Gepidi – were also present in temporally and numerically variable proportions on the territory of Dacia. The research, covering an area documentarily known, is firstly based – as it is natural and even mandatory – upon the monetary mass so far discovered and made public. The interpretation of the monetary material has been made territorially and chronologically, always, having in view the social, economical and political situation of the various regions belonging to the former Roman-ruled Dacia. The state of things was examined, in turn, in Oltenia, Banat and Transylvania, comparing it to the situation in Molova and Crişana, which had remained extra fines Imperii Romani.*

Keywords: *Dacia, north Danube, the 6th century AD, cultural background, monetary discovery*

The appearance and use of metallic coins in commercial exchanges meant – it is known – a great progress in the history of the various human communities in the antique world, considerably enhancing the development of economic, tribal and state relations. Using coins as a handy means of exchange in the economic life of pre-Roman, then Roman and post-Roman Dacia is also a factor of undeniable social and economical progress, according to epoch, historical periods and, sometimes, even according to the ethnical extraction of the communities, or population.

The present work, intends to make some statements and reveal some phenomena bound to the wares-money relation and to the natural exchange of wares in the ex-Roman north of the Danube space, up to the end of the 6th century AD. We are dealing, consequently, with an epoch of over three centuries, in which, against the general native ethnical and cultural background (Dacian-Roman/Romanic), some alien populations – the Yazigi, the Goths, the Gepidi – were also present in temporally and numerically variable proportions

¹ At the express request of the author we are publishing this paper without notes.

on the territory of Dacia. The research, covering an area documentarily known, is firstly based – as it is natural and even mandatory – upon the monetary mass so far discovered and made public. The interpretation of the monetary material has been made territorially and chronologically, always, having in view the social, economical and political situation of the various regions belonging to the former Roman-ruled Dacia. The state of things was examined, in turn, in Oltenia, Banat and Transylvania, comparing it to the situation in Molova and Crişana, which had remained *extra fines Imperii Romani*.

The period between the Aurelian withdrawal and the end of the reign of Diocletianus (275-305) is characterized, as it is well known, by an extremely weak monetary circulation, nearing hiatus. But, this is only the continuation of the situation existing since the middle of the 3rd century AD. Let us examine how monetary findings stand, in the various geographical areas.

In Oltenia and western Muntenia, (the territory between the Olt river and the trans-Alutan line of defence), the discoveries of isolated coins, almost all of them made of bronze and few out of silver, now only totalize a few tens of pieces. These come from civil settlements, mines, or from the vicinity of old cities (Drobeta, Romula, Sucidava), or old Roman *castr*i (Bistreţ, Răcari, Săpânţa de Jos, Stolniceni, etc.). There is no known monetary thesaurus begun, or ended with pieces from this period of over three decades. Between the Olt and the so-called trans-Alutan limes, coins are almost completely missing.

As to Banat, the situation is basically the same, from all points of view. Only a few thesauri begin with coins anterior to Decius and end with Constantine pieces, but they contain no emissions from this period.

In Transylvania, isolated discoveries of coins emitted during the interval in question also boils down to about 45 pieces, out of which about three-quarters come from Turda (Potaissa) and Cluj-Napoca.

Regarding this period, the observation should be made nevertheless, that, besides the few coins emitted since Probus till Diocletianus included – if these did not enter and circulate in the ex-Roman space only during the times of the Constantines – many coins emitted under the emperors in the first half of the 3rd century which could have remained in circulation, thus supplanting the shortage of currency.

The situation of the monetary finds in the period between the reigns of Constantine the Great – Valentinian the 2nd (306-392) proves to be totally different, when a great part of Banat and southern Oltenia (up to the "Novac's Furrow") was re-incorporated into the Roman-Byzantine Empire. As it is known, a genuine monetary explosion takes place all over ex-Roman Dacia, especially in Oltenia and Banat. Certainly, in the territories that had been retrieved by the Empire, the circulation of coins and exchange of wares developed like in the rest of the Roman-Byzantine state, but in the other ex-Roman regions at the north of the Danube and *extra Imperium* in the 4th century AD, the circulation of the coins is different, as it will happen in any neighboring territory, with a fleeting political and economical status towards Byzantium.

In Oltenia and Banat (especially in their southern parts) the quantity of isolated coins known is now 10 to 12 times larger than in the previous phase, and if we add thesauri as well, it increases about 65 times. It is obviously an unusual leap, which can be explained – as we have mentioned – by the return of the Empire north of the river. In the Oltenian and Banatian areas unconquered by Byzantium, coins are certainly, incomparably fewer. Everywhere these are preponderantly made of bronze, more rarely of silver and – exceptionally in Banat – of gold. In Oltenia gold coins are almost altogether missing. It is worth mentioning that in Banat the number of coins, isolated and amassed, rises to about 58000 pieces their great majority coming from about 28 thesauri. In Oltenia, as well, about 17000 coins are recorded from similar discoveries. Both in Oltenia and in Banat, isolated coins and thesauri were usually discovered in civil settlements, more rarely in former military and urban centers, with the exception of Sucidava, where 9 monetary thesauri are known at present, containing about 8000 pieces, some emitted up to the 5th century AD. Still, one should note that, in northern Banat and in Oltenia north of the "Novac's Furrow", the coins discovered in time are fewer.

We are *extra Imperium*.

Transylvania is, in many respects, different from Oltenia and Banat, a fact that can be explained by its geographical, social, economical and political position. Things are known, historically, therefore we will not insist upon them here. What stands is the fact that here, too, there is a great increase in monetary circulation, even if the latter – with the few hundreds of Constantine and post-Constantine pieces – is far below the level in Oltenia and Banat. The situation is, by comparison, rather natural, if we take into account that no Roman Byzantine rule existed here.

It is to be noticed that in Transylvania most coins were discovered in former cities (Potaissa, Napoca, Porolissum, Ulpia Traiana, Apulum) in the old *castrî* and their proximities (Gherla, Hoghiz, Odorheiu Secuiesc), but also in numerous native settlements. It should be also mentioned that in Transylvania, due to the presence of the Goths and the Gepidi, who benefited by subsidies from Byzantium, there also exist a few isolated gold coins (Retișu, Vadas, Șeica Mică). After Valentinian II, up to the 6th century AD, there exists a strong decrease in the number of isolated bronze coins and an increase of gold coins, especially in Transylvania and Banat. Oltenia is to some extent an exception, because of its geographical position and the revival, under Justinian, of the Roman-Byzantine rule, in some of its southern areas. The volume of monetary circulation is small even in Oltenia and extremely small in Banat and Transylvania. By comparison with the Constantine period, one can even speak of a spectacular downfall in monetary circulation.

In the regions inhabited by the free Dacians (Moldova, Muntenia, Crișana), in the Constantine period we witness a weak circulation of Roman bronze and silver coins. But, in the decades preceding the rule of the Constantines and in the 5th-6th centuries AD, the coins discovered are totally sparse, as it happens everywhere in the '*barbaricum*'.

Out of this summary presentation of the circulation of coins in the post-Roman Dacia up to the end of the 6th century AD, a few observations and conclusions can be drawn regarding the social and economical life of the native and alien populations, which are also historically known from other documentary sources.

Firstly, it can be affirmed, with no exaggeration that, between the 4th and 6th centuries AD (as later), coins become *rarae aves* outside the Roman borders, in daily commercial exchange, on the inner market. An exception is, certainly, the Constantine period, when the demand and offer of common goods in daily life is solved by means of coins as well, both at the individual level and at the social group level. None at the less, not even during this period could coin-based internal commercial exchange be wholly sustained by the monetary mass existing on the market, since – as discoveries of bronze and silver coins show – this was far beneath the required level. Therefore, it goes without saying that coins existed in parallel with natural exchange, so a mixed functional economy based on both free bargain and coins.

Regarding the period after Valentinian the 2nd (a. 392) up to Focas (602-610), as well as during the three decades Dedius-Diocletianus, one should admit, with no reluctance, the massive predominant return to free bargain, a situation which will continue up to the early Middle Ages. This state of things should be accepted as general with the native (Dacian-Roman, Romanic) population, the only one that can be taken into account as a provider of agricultural products necessary for both its own survival and exchange. As economical and social organization, one should not forget that the native society had, after the Romans, the common structures and features of a village community.

As to the aliens (Goths, Gepidi and others), who valued coins and gold objects, and not the circulation value of the small bronze coins, it is known that they knew coins, but were not – either there or elsewhere – the carriers and sustainers of the exchange wares-money. Only the Yazigi, who had good relationships with the Romans, used on a larger scale coins in economic life, even after they penetrated in the west of Banat.

Consequently, in post-Roman Dacia – except for the period of the Constantines – we can see that the volume of monetary circulation was far from satisfying the needs of the market and thus commercial exchange in nature, that is wares for wares, formed an overwhelming majority. It is also clear that free bargain of wares and the exchange based on coins have permanently co-existed since ancient times until the modern age, only the proportion between them had changed in time.

Bibliography:

- Butnariu 1987** V. M. Butnariu, *Monedele romane postaueliene în teritoriile carpato-dunărene-pontice (anii 275-491), I Perioada 275 - 324*, ArhMold, XI, 1987, p. 113-140.
- Butnariu 1988** V. M. Butnariu, *Monedele romane postaueliene în teritoriile carpato-dunărene-pontice (anii 275-491), II Perioada 324-383*, ArhMold, XII, 1988, p. 131-196.
- Chirilă et alli 1980** E. Chirilă, N. Gudea, V. Lazăr. A. Zrinyi, *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș*, 1980, p. 28-36.
- Dumitrașcu 1993** S. Dumitrașcu, *Dacia Apuseană*, Oradea, 1993, p. 124-128.
- Găzdac 2002** C. Găzdac, *Circulația monetară în Dacia și provinciile învecinate de la Traian la Constantin I*, vol. I-II, Cluj-Napoca, 2002 (părțile privind Dacia post-Romană).
- Horedt 1958** K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958, p. 11-40.
- Iliescu 1979** O. Iliescu, *Remarques sur la penetration de la monnaie constantinienne au Bas-Danube*, Dacia, NS, 23, 1979, p. 167-168.
- Lazin 1969** Gh. Lazin, *Circulația monetară în nord-vestul României în sec. II-IV*, Satu Mare. Studii și comunicări, 1969, p. 111-120.
- Macrea 1941** M. Macea, *Monedele și părăsirea Daciei*, AISC, III, 1941, p. 299-305.
- Mihăilescu-Bîrliba 1980** V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980, p. 207-17 (pentru secolele IV-V).
- Preda 1972** C. Preda, *Circulația monedelor postaueliene în regiunea carpato-dunăreană*, SCIVA, 23, 1972, 3, p. 375-415.
- Protase 1966** D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966, p. 158-198.
- Protase 2000** D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. II, Cluj-Napoca, 2000, p. 55-67.
- Protase 2001** D. Protase, *Populația autohtonă în Dacia postromană (anul 275-secolul al VI-lea), Circulația monetară*, în *Istoria Românilor*, vol. II, Partea a V-a, capitolul I, București, 2001, p. 578-581.
- Suciu 2000** Viorica Suciu, *Tezaure din Dacia romană și postromană*, Cluj-Napoca, 2000, p. 149-215
- Toropu 1976** O. Toropu, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia traiană sud-carpatică*, Craiova, 1976, p. 39-110.
- Tudor 1978** D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. IV, București, 1978, p. 168-234, p. 257-308.

Schimbul în natură și cel monetar în economia Daciei post-romane – câteva considerații.

Rezumat: Prezenta lucrare intenționează să facă o serie de afirmații și să evidențieze unele fenomene aflate în legătură cu schimbul natural de marfă din spațiul fost-roman de la nord de Dunăre, până la sfârșitul secolului VI p. Chr. În consecință, ne vom ocupa de o perioadă de peste trei secole, în care, în opoziție cu fundalul etnic și cultural local (daco-roman/roman), erau prezente o serie de populații străine, ca – iazigii, goții, gepizii – în proporții temporale și spațiale variabile pe teritoriul Daciei. Cercetarea, acoperind o arie cunoscută documentar, se bazează, în primul rând, așa cum este natural și chiar obligatoriu, pe masa monetară, descoperită și făcută public până acum. Interpretarea materialului monetar a fost realizată teritorial și cronologic, având întotdeauna în vedere situația socială, economică și politică a diverselor regiuni aparținând de Dacia aflată anterior sub stăpânire romană. Starea lucrurilor a fost examinată, în schimb, în Oltenia, Banat și Transilvania, comparativ cu Moldova și Crișana, care a rămas extra fines Imperii Romani.

Cuvinte cheie: Dacia, nordul Dunării, secolul al VI-lea p. Chr., context cultural, descoperiri monetare.

acad. Dumitru Protase
Academia Română, Filial Cluj Napoca,
str. Republicii, no.9,
400015, Cluj-Napoca, România.
e-mail: filiala@academia-cj.ro

SOME AMPULLAE FROM WESTERN ASIA MINOR

Maurizio Buora, Ergün Laflı,
Gülseren Kan Şahin

Abstract: *In this brief paper 25 examples of Early Byzantine clay ampullae from four museums in Turkey will be presented. The museums are those of Ephesus, Pergamum, Izmir and Bursa, all in western Asia Minor. In order to give an updated insight into the material after the 2014 publication of Paul A. Brazinski's study, a detailed catalogue of these objects will be presented here. This is also a brief contribution to the valorisation of museums in western Turkey and aims to broaden the knowledge of Early Byzantine archaeology in Asia Minor.*

Keywords: *Ampullae, Asia Minor, Ephesus, Pergamum, Smyrna, Agora of Smyrna, Bursa, Early Byzantine period, ceramics.*

In the last two decades Byzantine pottery studies has become a new and promising area of research in the archaeology of the eastern Mediterranean. Formerly Byzantine ceramic research in Turkey has concentrated mostly on glazed vessels, and other pottery classes were neglected. One disregarded group comprise moulded terracotta *ampullae*, especially those originating from western Asia Minor (Map 1)¹, which were significant artifacts of Early and Middle Byzantine spiritual culture. An *ampulla* is a small, flat, nearly circular flask or bottle with two handles, used for carrying holy water or oil and often bought as a souvenir of pilgrimages. The flat sides are decorated in relief with crosses, figural, or geometric designs. They were also produced in metal or glass. One of the aims of pilgrims when they visited the holy sites was to take something of the blessing (*εὐλογία*) of the site back home with them, to serve as a remedy or source of protection. Such ecclesiastical souvenirs often consisted of sanctified oil from the lamps that burned at the holy sites, water from the Jordan River or earth from a place associated with a holy personality, such as a *martyrion*². *Ampullae* belonged to the wide range of Early Byzantine objects conceived as *eulogia*, whose primary sense was blessing or benediction. Clay *ampullae* were made cheaply and en masse, sold to pilgrims and subsequently distributed widely across the eastern Mediterranean³. Since the end of 19th century several papers have appeared about *ampullae*. Most recently, in 2014 Paul A. Brazinski published a comprehensive study of *ampullae* in the eastern Mediterranean. Following his book, an attempt will be given here to make a general

¹ The *ampullae* collection of Cilicia in southern Turkey has also been studied by the present authors: cf. Laflı, Buora 2016.

² Anderson 2007, p. 17.

³ Anderson 2004; Campbell 1988.

classification and chronology of these vessels with a selection of material collected from western Asia Minor.

The variety of moulds and fabrics used to make *ampullae* seems to show that during the Early Byzantine period the flasks were produced in a large number of workshops, although their uniform shape and recurrent motifs suggest that manufacture took place within a relatively confined geographic area⁴. However, *ampullae* of Anatolian origin differ from Egyptian ones. Some of the containers have clear provenances, such as the St. Menas *ampullae* from Abu Mena, a monastery complex and Christian pilgrimage centre in Late Antique Egypt about 45 km southwest of Alexandria. For the past hundred years or so a group of *ampullae* has been defined as "*Smyrnaean ampullae*" or "*Asia Minor type*". Locations where they have been found indicate that production centres were spread over a fairly limited geographic area in western Anatolia. It has also been supposed that Ephesus was a centre of *ampulla* production⁵. It seems possible that different representations on *ampullae* were linked to the worship of various saints. An iconographical approach, however has had limited success when assigning flasks to specific production or distribution centres in Asia Minor⁶. One group of *ampullae* (*i.e.* "type I" of Celâl Şimşek and Bahadır Duman)⁷ from Laodicea on the Lycus is surely Anatolian in origin; these *ampullae* are decorated with different figures, such as horsemen, busts, saints, evangelists, the tomb and altar of Lazarus (al-Eizariya), as well as animals⁸.

In Asia Minor there is a scattered number of published examples, and the ones found in Asia Minor were probably brought there by pilgrims who had stopped at other holy sites en route to the Holy Land or by pilgrims from the Holy Land who had visited these sites and brought souvenirs home with them. Twelve *ampullae* have been found at Aphrodisias in Caria⁹, four at Sardis¹⁰ and six are housed in the Museum of Marmaris¹¹. Two more from the church of St. John at Ephesus are now in U.S.A.¹² The aim of this paper is to discuss 25 examples of Early Byzantine *ampulla* that are either unknown or less well known; they come from Ephesus, Pergamum, the Agora of Smyrna (plan 1), and other locations in Izmir¹³ as well as Bithynia that are in local Turkish

⁴ Anderson 2004, p. 84.

⁵ Anderson 2004, p. 83. The *ampullae* found in Ephesus were published in several places, such as at Gassner 1997, fig. 34 and pl. 56, 89.

⁶ Anderson 2004, p. 80.

⁷ Şimşek, Duman 2007.

⁸ On the depictions cf. Anderson 2004, p. 83-85.

⁹ Campbell 1988.

¹⁰ Crawford 1990, fig. 155-156, 488, 490.

¹¹ Aydın 2013.

¹² Duncan, Flowers 1990.

¹³ In the store room of the excavations at the Agora of Smyrna there were some more sherds, but only seven significant and diagnostic sherds were selected to be studied here. Beside the finds from the Agora of Smyrna a further *ampulla* has been found in Basmane, an excavated Late Roman-Early Byzantine site close to the central railway station of modern Izmir: http://webb.deu.edu.tr/iesca/ocs/public/conferences/1/archive/web/iesca_booklets/smyrna_izmir_social_trip_en.pdf, p. 16, fig. 16a (accessed on 15/07/2015). It is reported that on this site has been uncovered also a coin of Heraclius, dated to A.D. 612-613. A similar *ampulla*, with the same form, but in a different frame, is housed in the Louvre: Metzger 1981, no. 141.

museums. Some general remarks can be made about these examples. Their fabric is not uniform. The *ampullae* from Pergamum, for instance, include much mica medium in size, and have a brown or orange coating. The color of *ampullae* is varied and even in some cases they had been coated in green (no. 3, 4, 19, 24, 25) or were black-glazed (no. 21). Morphologically, *ampullae* from Smyrna provide a variety of forms. For example, they can have a very wide mouth (no. 1) with the loop handles attached juxtaposed to the shoulder or neck. Some variety in the mouth, in the loops, and more generally in the form can also be seen among the *ampullae* from Ephesus. Therefore, it cannot be assumed that shape is a specific indication of a single area or production centre. It can only be assumed that many *ampullae* acquired in Izmir during the 19th century and now in the Louvre were found in or around ancient sites of western Asia Minor¹⁴.

Pilgrim Flasks with Various Depictions of the Saints

This group consists of *ampullae* with depictions similar to the St. Menas *ampullae*. Two *ampullae* of the classical Asia Minor type (no. 1-2), one with a wide and another with a narrow mouth, with pierced loops, have a scene reminiscent of the Egyptian St. Menas type on their main side. The scene seems to refer to the same saint warrior in military dress, depicted as he fights against to an enemy (an animal or dragon?) and after the victory. Perhaps it is the depiction of Saint George¹⁵. Eastern Orthodox depictions of St. George slaying the dragon were part of the imagery of the martyrdom of the saint. The same curved frame in relief appears in a bottom edge of a fragmentary flask from Laodicea on the Lycus¹⁶.

No. 1 (Figure. I/1).

Measures: H. c. 5.3 cm, w. c. 4.8 cm.

Position: Izmir Museum of History and Art, on exhibition.

Description: Irregular oval *ampulla* with a very wide mouth and thickened rim. In comparison the small pierced handles seem to be very small. A standing man has his arms outstretched. At his sides two figures are confused. It resembles the depiction of St. Menas flanked by camels, but the form of the flask is typical for Asia Minor. Brown fabric and gloss.

Date: A.D. 550-580.

No. 2 (Figure I/2).

Measures: H. c. 6.1 cm, w. c. 4.4 cm.

Position: Izmir Museum of History and Art, on exhibition.

Description: An oval flask with traces of red gloss and conical neck, rounded rim emphasized by the groove and handles just on the body with large holes. Enlarged frame around the central roundel. On the main side, a standing figure facing front in a short tunic; the left arm is bent, hand resting on his hip, while the right hand is raised. Michel Feugère notes that this appears to be a

¹⁴ Anderson 2004, p. 85.

¹⁵ cf. Anderson 2004, p. 83.

¹⁶ Şimşek, Duman 2007, p. 16, no. 9.

warrior fighting a snake, perhaps a depiction of St. George slaying a dragon.¹⁷ The curvilinear elements at the sides can be interpreted as the representation of two possible camels. This could also be a variant of the Egyptian image of St. Menas. Monica Gilli noted that only for the cloak of the saint there are hundreds of variations¹⁸. Karl Maria Kaufmann noted that even among the *ampullae* of St. Menas found at Abu Mena images of other saints of the 2nd to 4th century A.D., including Isidorus, Pope Peter of Alexandria, Saint Athenogenes of Sebaste, and the haloed figure of young Abbakon (martyred in Rome in A.D. 270), appear in addition to other unknown figures.¹⁹

Date: A.D. 550-590.

With a Standing Saint

No. 3 (Figure I/3a-b).

Measures: Max. w. 4.0 cm, max. h. 6.0 cm, th. 2.5 cm.

Position: Store room of the excavations at the Agora of Smyrna, inv. no. 03.A.2-28.

Provenance: Agora of Smyrna, found in the trench of O-17 on January 29, 2003.

Description: Top of an *ampulla* with green paint. Micaceous, light red fabric. Side A: Pedestal and two titled columns decorated with incised horizontal lines above. On a nine-circular arch decorated. On the left a standing figure of John the Baptist wearing an himation. He is holding an object, interpreted sometimes as holy book (Gospels). Side B: The Virgin, standing to the front and dressed with vertical grooves.

Comparanda: The type is represented by numerous other examples found at Phrygian Hierapolis, Laodicea on the Lycus and Cnidus in Caria. Sometimes different images appear on the back, but probably all refer to the Virgin Mary²⁰. The identification is based on an *ampulla* from Sardis which bears on the one hand the inscribed name of John the Baptist and on the other an invocation to the Virgin Mary²¹: Leclercq 1924, no. 455; Griffing 1938, fig. 4-5; Metzger 1981, no. 108; Robert 1984, fig. 4; D'Andria 2003, fig. 195; Dinç, Dede 2003, fig. 21.

Date: Second half of the 6th century (and first quarter of the 7th century?).

No. 4 (Figure I/4).

Measures: Max. w. cm 4, max. h. cm 5.

Upper part of an *ampulla* with green paint.

Position: Store room of the excavations at the Agora of Smyrna.

Provenance: Agora of Smyrna, found in 2002-2003.

¹⁷ <http://artefacts.mom.fr/en/result.php?id=APL-5001&find=APL&pagenum=1&affmode=vign> (accessed on 15/07/2015).

¹⁸ Gilli 2002, p. 468.

¹⁹ Kaufmann 1910, p. 120.

²⁰ For Laodicea on the Lycus cf. Şimşek, Duman 2007, fig. 7-9. There is a further example in the Museum of Marmaris: Aydın 2013, p. 447-448, cat. no. 5, fig. 6.

²¹ Greenewalt, Rautmann 1998, p. 486, fig. 13.

Description: Micaceous, light red fabric. The fragment shows, it seems, part of a standing figure with a stick.

Date: 6th century A.D.

With a Blessing Saint

No. 5 (Figure I/5).

Measures: H. c. 6.4 cm, w. c. 4.8 cm.

Position: Museum of Efes, on exhibition.

Provenance: Ephesus.

Description: Traces of reddish brown paint. Side A: Frontal, draped saint depicted with right hand across his chest. The representation of the dress (a toga?) is very rough, just based on vertical and horizontal lines. Oval face, big eyes, pointy beard and pointy chin. The same fold on the right shoulder also appears on *ampulla* no. 126 in the Louvre, with the handles more prominent and different head (with a pointed beard), dress, arm and book.²²

The matrix is worn; the cloak that is expected to fall behind the head is clearly visible and the book is scarcely recognizable. The depiction of an evangelist or more generally of an apostle is widespread, *e.g.* in the Louvre²³. A similar model at the British Museum, depicting a different type of evangelist.²⁴

Comparanda: Leclercq 1924, fig. 454; Robert 1984, fig. 5, right; Shetereva 1999, fig. 1-4; Şimşek, Duman 2007, p. 14, n. 5.

Date: A.D. 560-590.

The Riding Virgin

No. 6 (Figure I/6).

Measures: H. c. 6.1 cm, w. c. 5.2 cm.

Position: Museum of Efes, on exhibition.

Provenance: Ephesus.

Description: Oviform *ampulla*, with a lenticular section and two pierced handles on the shoulders. Fabric brown, matt. Side A: A man, wearing a toga (?) and frontally faced, is riding a horse to right. Side B: A woman, frontally faced, riding a donkey "side-saddle" to the right, holding a cylindrical "object" in her hands.

An exact parallel is preserved in the Musée du Louvre, as part of a collection acquired in the antiquities market, mainly in Izmir²⁵. To the six *ampullae* housed in the Louvre Louis Robert added three more examples, one in Berlin, purchased in Izmir in 1898, one from an excavation in Athens and a third purchased by him from a peasant whom he met on the road between Ovacık and Ephesus²⁶. Robert assumed that this subject most probably related to the "*flight into Egypt*", a biblical event described in the Gospel of Matthew (Matthew 2:13-23). He suggested most plausibly that these *ampullae*, bearing a

²² Metzger 1981, fig. 107.

²³ Metzger 1981, no. 113-115 and 119.

²⁴ Brazinski 2014, p. 30.

²⁵ Metzger 1981, no. 102, by another matrix.

²⁶ Robert 1984, p. 464. Ovacık in the surroundings of Ephesus does not exist in any contemporary map.

scene from the life of Mary, and acquired mostly at Izmir, were produced at the shrine to the Virgin Mary in the hills of the neighbouring city of Ephesus, the so-called "*House of the Virgin Mary*", which is believed to be the place where Mary was taken by St. John and where she lived until the Assumption. This assemblage was securely dated to the mid 7th century A.D.

Comparanda: Metzger 1981, no. 102; Robert 1984, p. 461-462; Maer, Strauss 1995; and on the male-horse rider cf. Anderson 2005, p. 83.

Date: A.D. 600-640.

No. 7 (Figure I/7).

Measures: H. c. 6.2 cm, w. c. 4.3 cm.

Position: Izmir Museum of History and Art, inv. no. 23309 (inv. no. of the Agora of Izmir excavations 04.A2.08), on exhibition.

Provenance: Agora of Smyrna.

Description: A man or a woman (the Virgin?) riding. Traces of red paint.

Date: A.D. 600-640.

A Worshipper or a Pillar Saint

No. 8 (Pl. I, fig. 8).

Measures: H. 5.5 cm, d. 3.7 cm.

Position: Museum of Bergama, on exhibition.

Provenance: Acropolis of Pergamum.

Description: *Ampulla* ovoid in shape with protruding handles on the shoulder. Dark brown paint. Side A: The depiction shows a central column, a cross on the right and a figure standing (a pilgrim or soldier?) on the left. Probably it is the depiction of a pillar saint, perhaps St. Symeon Stylites the Younger, also known as "*St. Simeon of the Admirable Mountain*" (A.D. 521 – † May 24, 597)²⁷. Side B: A large cross with flaring arms placed between two symmetrical animals.

Comparanda: An identical *ampulla* was found at Sardis²⁸. A picture with similar subject is known on an *ampulla* with a different shape from Caesarea, housed in the Israel Museum Jerusalem.

Date: A.D. 580-600.

A Saint within an Aedicula

No. 9 (Figure I/9).

Measures: Max. h. c. 6.4 cm, d. c. 6.2 cm.

Position: Museum of Bergama, inv. no. 946, on exhibition.

Provenance: *Acropolis* of Pergamum.

Description: Matt surface. Side A: A shrouded figure in the middle, perhaps Lazarus, emerging from the partially opened doors of a tomb and two columns, as *ciborium* or *aedicula* over him. In ecclesiastical architecture a *ciborium* is a canopy or covering supported by columns, freestanding in the sanctuary that stands over and covers the altar in a basilica. Two corners on

²⁷ Patrich 2011.

²⁸ Rautman 2005.

the roof of a building and an *acroter*, enclosing an open double door with a figure standing on its threshold. The figure enclosed in an architectural frame is a well-recognized custom in the eastern Mediterranean, dating back to the Roman Imperial period, as seen on some *sarcophagi*²⁹. This image evoked the pilgrim's belief in Christ's victory over death and the final resurrection of all believers. Side B: The back, with a cross on an altar under an arch, appears both on the *ampullae* with the depiction of an *aedicula*, as in our case, and on those that have on the front the blessing Christ (?), as on an example in the Museum of Marmaris³⁰.

Comparanda: A very similar *ampulla* in Laodicea on the Lycus (today in the Museum of Denizli; pl. I, fig. 10/a-b)³¹, three others in the Louvre,³² one in Berlin³³, one in the Walters Art Museum (from Ephesus; inv. no. 48.2521; 6.8 × 4.9 × 2.2 cm; pl. I, fig. 11), at Phrygian Hierapolis³⁴ and numerous other sites are known: Gassner 1997, fig. 34; Leclercq 1924, no. 455; Vikan 1982, p. 26, fig. 20b; Dinç, Dede 2003, fig. 21.

Date: A.D. 550-600.

Ampullae with the Depiction of Crosses

In western Asia Minor the cross-designed and non-figural types were very popular. They vary more in size than figural *ampullae* and they were produced in different clays³⁵. The cross also appears on *ampullae* of St. Menas, produced in Egypt³⁶, but the characteristic of the Egyptian *ampullae* with the cross are quite different. In 1892 Étienne Michon noted three *ampullae* in the Louvre's collection, adorned with a cross as preserved³⁷. The provenance of the *ampullae* preserved in the Louvre is not specified, but they supposedly originated from "Smyrna"³⁸. Some *ampullae* have also been found in Sardis, including two with the representation of the cross³⁹. Some smaller flasks, showing only symbolic ornaments, are grouped by Celâl Şimşek and Bahadır Duman as their "type 2" in Laodicea on the Lycus. Paul A. Brazinski lists 13 *ampullae* with the symbol of the cross that can be Latin or Greek⁴⁰, but he was unaware of the article of Şimşek and Duman. The Turkish researchers added seven further *ampullae* from Laodicea on the Lycus, decorated with the cross

²⁹ Griffing 1938, p. 279.

³⁰ Ayse 2013.

³¹ Şimşek, Duman 2007, no. 1.

³² Metzger 1981, no. 120-122.

³³ Griffing 1938, fig. 21.

³⁴ D'Andria 2003, fig. 195.

³⁵ Anderson 2004, p. 84.

³⁶ Kaufmann 1910, pl. 97, no. 2-14. Monica Gilli noted the presence of 118 examples with cross depictions out of a total of 1379 *ampullae* that she studied; so the percentage of *ampullae* with cross representations is 8.5%: Gilli 2002b, p. 465

³⁷ Michon 1892.

³⁸ cf. Robert 1984, p. 458; Anderson 2004, p. 79.

³⁹ Crawford 1990, fig. 155-156. For other types of *ampulla*, also with a cross, cf. Crawford 1990, p. 59, fig. 255-256.

⁴⁰ Brazinski 2014, p. 80-81.

and identical to that of one from Bursa (no. 12). They belong to a multifunctional type and could have been used for the worship of various saints. They have two identical faces. At the current state of knowledge more than thirty examples are known⁴¹. The cross also appears on *ampullae* of good quality from Ephesus (no. 15), as on other poorer ones from the same provenance (no. 16). This type is widespread both along the western coast (Izmir and Marmaris) and the inland (Laodicea on the Lycus and Bursa) of Asia Minor.

No. 10 (Figure I/12).

Measures: H. c. 6.4 cm, w. c. 5.6 cm.

Position: Museum of Bursa, on exhibition.

Provenance: Bithynia.

Description: Oval shaped, mould made small *ampulla* with a reduced neck directly on the top centre; instead of attached handles there are two holes near the mouth. The holes pass through the frame formed by oblique dashes in relief. In the central tondo a Greek cross within a rib in relief. The cross reminds those of sculpture in stone: each arm has a wide edge so that it seems to be divided into two, while the ends enlarge. Pale brown fabric. It is probably assumed that the *ampulla* of Bursa was a product of the workshops in Smyrna or Laodicea on the Lycus. Its conservation status as an intact object suggests that it might be coming from a tomb rather than from a house.

Comparanda: Gassner 1997, pl. 56, 89. A very similar *ampulla* is housed in the Hermitage Museum, but with a different frame (inv. no. W-246; 3.1 x 3.1 x 2 cm; pl. I, no. 13). A similar example is preserved in the Museum of Marmaris⁴².

Date: For those with a decoration formed by a cross Şimşek and Duman propose a dating from the beginning of the 6th and early 7th century A.D. The *ampulla* of Bursa should be dated to A.D. 560-590.

No. 11 (Figure I/14).

Measures: H. c. 4.7 cm, d. c. 4.5 cm.

Position: Museum of Bergama, on exhibition.

Provenance: Yortanlı or Paşa Ilıcasi, a Roman and Byzantine site (2nd to 11th century A.D.) 18 km northeast of Pergamum, found in 1994-2006 rescue excavations for the construction of a new dam.

Description: This miniature vessel has a round and slightly convex body and a wide, cylindrical neck from which extend a couple of round holes in its both sides. On its obverse side it shows a twisted framed medaillon with a Greek cross with flared arms and dots in its each corner. Micaceous red fabric with a washed dark red slip and paint. Traces of the preparation layer. Some cracks on the surface.

Comparanda: Gassner 1997, pl. 56, 89.

Date: Second half of the 6th/first quarter of the 7th century A.D.

⁴¹ For a list: Robert 1984, p. 459. Other examples from the State Museum of Berlin are studied by M. Gilli: Gilli 2002b.

⁴² Aydın 2013, p. 446, cat. no. 2, fig. 3, with a datation to the 6th and 7th century A.D.

No. 12 (Figure I/15).

Measures: H. c. 7.9 cm, w. c. 6.8 cm.

Position: Museum of Efes, on exhibition.

Provenance: Ephesus.

Description: Orange fabric with some small limestones. Short neck with an enlarged edge. The handles are disposed between the neck and shoulder. On the edges of the big holes smudges caused from the tool that was used to drill the loops. On the neck double band made of 26 circles, imprinted by a punch. In the outer band of the body four large concentric circles in diametrical position. In the middle of the roundel a Greek cross with concentric circles in relief at the ends of the arms and smaller circle in the centre. The cross stands on four diametrically placed rays and hollowed with round relief at the ends.

Date: 580-610 A.D.

No. 13 (Figure I/16).

Measures: H. 7.6 cm, w. c. 5.9 cm.

Position: Museum of Efes, on exhibition.

Provenance: Ephesus.

Description: Redware terracotta with a short neck, flaring lip and two applied loop handles between the neck and shoulder. On the neck double band of concentric circles, etched by a punch. The same concentric circles on the outer wrapper of the body. Red paint.

Date: 580-610 A.D.

No. 14 (Figure I/17).

Measures: H. c. 6.1 cm, w. c. 4.4 cm.

Position: Izmir Museum of History and Art, on exhibition.

Description: Oval *ampulla* with pierced handles. On the inner roundel a Greek cross, with enlarged ends. Traces of red paint.

Comparanda: A very similar example is housed in the Louvre⁴³.

Date: A.D. 600^s.

No. 15 (Figure I/18).

Measures: H. 6.5 cm, d. 4.5 cm (the same as an example at Louvre).

Position: Museum of Bergama, on exhibition.

Provenance: Acropolis of Pergamum.

Description: A and B sides are identical. Typical micaceous fabric and traces of reddish-brown paint. The ovoid *ampulla* is very simple, with two large holes in the body. In the lower part of the vertical arm of the cross a half circle. Rounded rim, conical neck and the Latin cross divided by longitudinal grooves; holes at the ends. The central part is surrounded by a double groove.

Comparanda: An identical *ampulla* is housed in the Louvre⁴⁴.

Date: A.D. 600-630.

Ampullae with a Depiction of a Flower

No. 16 (Figure II/19).

Measures: H. 7.6 cm, w. c. 5.9 cm.

⁴³ Metzger 1981, no. 132.

⁴⁴ Metzger 1981, no. 131 (from Izmir).

Position: Museum of Efes, on exhibition.

Provenance: Ephesus.

Description: An *ampulla* of an irregular shape with a flattened bottom and holes for hanging pierced in the body. Traces of brown paint. Wide mouth, with rounded rim and two horizontal ribs below. The design of the flower with eight petals appears on similar *ampullae*, but in different sizes. From this type there are in fact two versions: a large form⁴⁵ and a smaller one⁴⁶. The known examples were purchased in Izmir which was housing a large antiquities market during the 19th century. Through this *ampulla* it seems possible to assume that the place of its production and marketing was Ephesus, as its fabric and colors are typical of an Anatolian production.

Comparanda: Metzger 1981, no. 148 (with different pierced handles); Robert 1984, p. 459-460.

Date: A.D. 600-650.

Ampullae with the Depiction of a Shell

No. 17 (Figure II/20).

Measures: Max. H. 6.1 cm, max. w. 6.0 cm.

Position: Store room of the excavations at the Agora of Smyrna.

Provenance: Agora of Smyrna, found in 2002-2003.

Description: Top of a shell-shaped *ampulla* with a dark brown, matt, gloss fabric.

Comparanda: A complete example of the similar shape was found in the excavations of the Celio (Caelius) Military Hospital near the Colosseum, in so-called "*Basilica Hilariana sotto l'Ospedale Militare del Celio*" in Rome and dated to the 6th century A.D. The Musée du Louvre preserves four *ampullae* with shell depictions⁴⁷, another is housed in the Marmaris Museum⁴⁸, but no example is identical to ours. Typologically their mouth is different and here the number of the lines engraved on the body is larger. Also Louvre flasks are smaller than our no. 17.

Later the representation of the shell, as the image of a *Pecten jacobaeus*, the Mediterranean scallop, allude to the pilgrimage to Santiago de Compostela in northwestern Spain in the medieval copies of 13th-14th century A.D., often made in lead.

Date: A.D. 580-620.

An Ampulla with Unidentified Naturalistic Motifs

No. 18 (Figure II/21).

Measures: H. c. 6.1 cm, w. c. 5.1 cm.

Position: Museum of Efes, on exhibition.

Provenance: Ephesus.

Description: It could be a tree.

Date: A.D. 580-630.

⁴⁵ Metzger 1981, no. 148, 149.

⁴⁶ Robert 1984, p. 459-460.

⁴⁷ Metzger 1981, no. 152-155.

⁴⁸ Aydın 2013, p. 446, cat. no. 1, fig. 2.

Ampullae with Geometric Motifs

No. 19 (Figure II/22).

Measures: H. 8.9 cm, d. 6.6 cm, w. of shoulders 4.9 cm, w. of rim 3.2 cm, th. 3.7 cm.

Position: Izmir Museum of History and Art, inv. no. 23317 (inv. no. of the Agora of Izmir excavations 03A-2-45), on exhibition.

Provenance: Agora of Smyrna, found in the trench of Q-18 on February 28, 2003 (find box 19002).

Description: Handles between neck and shoulder, with small holes. Three bands of concentric circles; the external one has 14, the inner 10 and the middle four circles, arranged in a cross. Two horizontal grooves on the neck. Noteworthy the green-blue coating (perhaps an imitation of a kind of glaze). See the following nos. 24-25.

Comparanda: A very similar *ampulla*, 7 cm high, was photographed by Louis Robert in 1948 in Fethiye⁴⁹. Another example is known from Alexandria in Berlin. Monica Griffing⁵⁰ quotes four further *ampullae* in Berlin and believes in a Coptic origin for their decoration; but the finds from Asia Minor do not confirm this interpretation.

Date: A.D. 580-630.

No. 20 (Figure II/23).

Measures: H. c. 6.4 cm, w. c. 5.3 cm, d. c. 5.1 cm.

Position: Izmir Museum of History and Art, on exhibition.

Description: The flask has protruding handles, which one is partially damaged. Inside a round central band with eight circles around the centre depressed. It has a brown paint, almost completely vanished.

Comparanda: The decoration reminds examples from the Near East, for example one from Petra (today at the Midei International Museum, San Diego, CA, inv. no. 1999-47-013).

Date: A.D. 580-620.

No. 21 (Figure II/24).

Measures: H. c. 14.8 cm, d. c. 10.2 cm, w. of shoulders c. 5.1 cm.

Position: Izmir Museum of History and Art, on exhibition.

Description: The shape, with enlarged lip, high thin neck, flanked by two large loops with small holes, body with a rhomboid section and above all the black glaze as well as the purely geometric decoration make this *ampulla* an *unicum*. At the edge we can see the crown, formed by zigzag segments. The shape, the glaze, the size and decoration make it quite different from the other *ampullae*. The crown also appears in the flasks of St. Menas.⁵¹ Perhaps produced in Egypt⁵².

Date: 9th-11th century A.D.

⁴⁹ Robert 1984, p. 459-460, fig. 2.

⁵⁰ Griffing 1938, p. 277, fig. 22.

⁵¹ Kaufmann 1910, pl. 98, nos. 5 and 8.

⁵² cf. Griffing 1938, fig. 24 for the decoration.

Unidentifiable Types

No. 22 (Figure II/25).

Measures: Max. H. 4.1 cm, max. w. 4.7 cm.

Position: Store room of the excavations at the Agora of Smyrna.

Provenance: Agora of Smyrna, found in the trench of J-17 on October 11, 2002.

Description: From this example with red paint remains only the upper part with a conical neck and handles at the base. Well-modeled with small holes. Only few traces are visible of the decoration; perhaps it was a flower.

Date: Second half of the 6th century A.D.

No. 23 (Figure II/26).

Measures: Max. H. 6.2 cm, w. 7.1 cm.

Position: Store room of the excavations at the Agora of Smyrna.

Provenance: Agora of Smyrna, found in the trench of N-17, in the topsoil on May 14, 2002.

Description: Only the top of an *ampulla*. Neck decorated like a grid, flanked by two loops with a large hole. Only the edge with hollow circles can be seen. Brown-violet paint and matt fabric.

Date: Second half of the 6th century A.D.

No. 24-25 (Figure II/27-28).

Measures: no. 24: Max. l. c. 4.1 cm, max. w. c. 3.9 cm;

no. 25: Max. l. c. 2.9 cm, max. w. c. 2.8 cm.

Position: Store room of the excavations at the Agora of Smyrna.

Provenance: Agora of Smyrna, found in 2002-2003.

Description: Two fragments belong to various *ampullae/oinophoroi*. Both of them have an orange-red fabric of local origin. The first fragment (no. 24, figure II/27) shows a garland next to a bunch just below the neck and part of a similar pattern with interwoven bands. The second (no. 25, figure II/28) shows in the centre a crossed design that exists later on the Egyptian *ampullae*, dated to the 13th-14th century (*e.g.* an example at the Los Angeles County Museum of Art)⁵³: it derives from the Solomon's knot that was already present in Egyptian St. Menas *ampullae*. Karl Maria Kaufmann quotes an *ampulla* from Abu Mina with this symbol, made up of very wide strips⁵⁴. Noteworthy is the fact that this symbol was shown here surrounded by a band with numerous subjects (flowers, stars with concentric circles or pots).

Date: Both A.D. 400-450.

Conclusions

Since the beginning of the 20th century there have been several studies on Egyptian *ampullae* with the image of St. Menas; for example Monica Gilli studied a *corpus* of 762 examples⁵⁵. But so far it lacks a systematic treatment of the *ampullae* in Asia Minor or Anatolian productions, for which we have to

⁵³ Hess 2004, p. 124, pl. 25.

⁵⁴ Kaufmann 1910, pl. 98, no. 9.

⁵⁵ Gilli 200b.

resort to large catalogues of museums or to some specific articles. Within this brief paper we wish to illustrate a small number of examples that can help for a better understanding of the large series of these objects found in Turkey, specifically in its western part. By certain details, not only from their fabric, but also from their typology and especially their decorative motifs, we can begin to identify some differences between the Ephesian and Smyrnaean *ampullae*. Some motifs seem to be new as in the case of nos. 24 and 25. Other types are also confirmed. Several *ampullae* presented here enrich the *corpus* of these products in Asia Minor and allow us to consider Smyrna's role, not only as the seat of a flourishing antiquities market during the end of 19th century, but also as an Early Byzantine site of consumption and perhaps even of production of these objects. The finds from the Smyrnaean Agora confirm their use during the 6th cent. and even until the middle of 7th century A.D. Their findspot in the Agora should be related to their export to the abroad, as hundreds of Early Byzantine terracotta oil lamps were also excavated in the magazines of this complex. From the available evidence it can be ascertained that *ampullae* were present in the cities of western Asia Minor from the middle to late 6th century A.D. and continued to be used in the first decades of the 7th⁵⁶, *i.e.* until the Arab invasions in the middle of the 7th century.

Notes and Acknowledgements.

All the photos and Map 1 are made by Dr. Sami Patacı (Ardahan) in 2015. The study of these objects was granted by several authorisations, issued by the Directorates of the Museum of Izmir in 2013, the Museum of Bursa in 2013, the Museum of Efes in 2014, and the Museum of Bergama in 2015, for which we would like to express our gratitude. For the study of objects at the Izmir Museum of History and Art as well as the Agora of Smyrna excavations in 2004 we would like to thank Dr. Mehmet Taşlıalan (Izmir) for his kind permission. Dr. Taşlıalan also provided us with Plan 1. We thank Dr. Chris Lightfoot (New York), Mr. Mark Fox (Fremont, Michigan – United States of America) from the American Numismatic Association (ANA) and Dr. Francis Jarman (Berlin) from the Society for International Monetary History for reading our text and making some valuable suggestions. We would also like to thank Alexandra Comşa (Bucharest) from the Center of Thracology of the "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, for her kind acceptance of this paper.

Abbreviations in the catalogue: h.= height; w.= width; d.= diameter; th.= thickness; l.= length; c.= *circa*; max.= maximum. This article is dedicated with admiration to the progress of Romanian archaeology.

⁵⁶ Anderson 2004, p. 88.

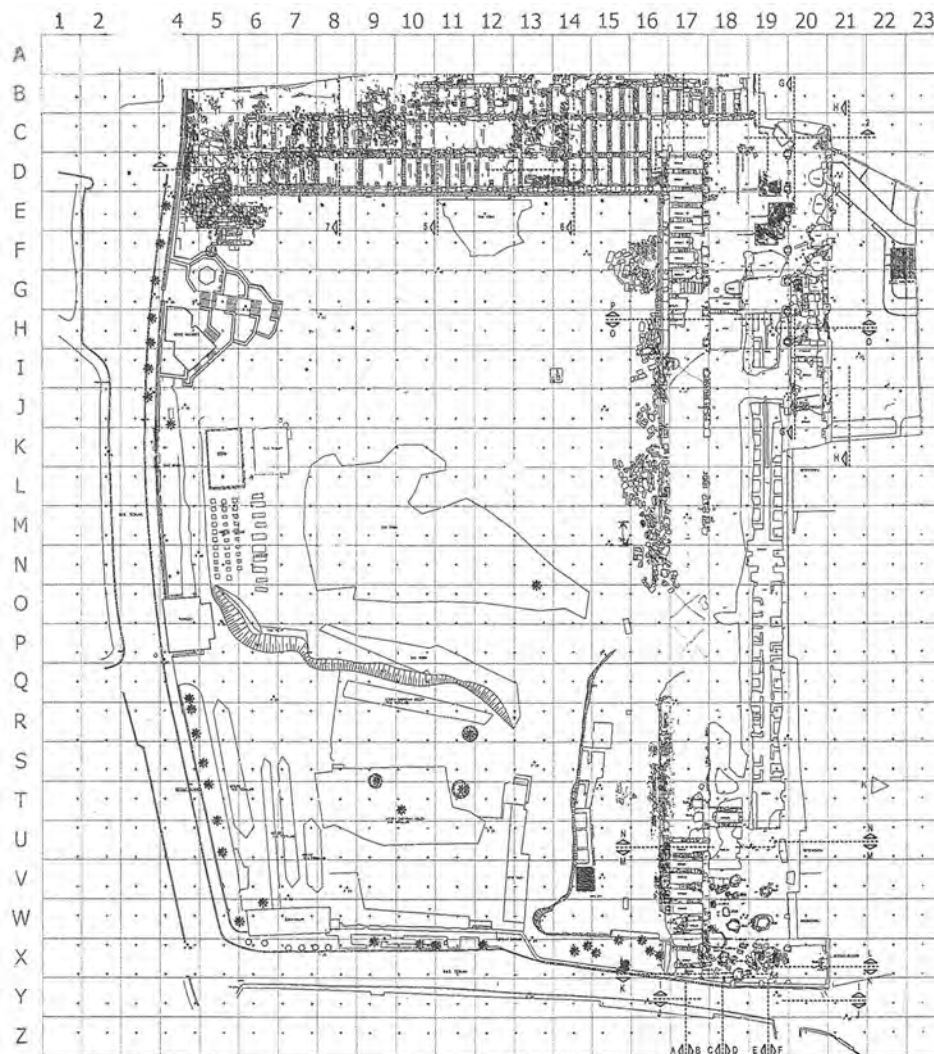
Bibliography:

- Anderson 2004** William Anderson, *An Archaeology of Later Pilgrim Flasks*, *Anatolian Studies*, 54, 2004, p. 59-73.
- Anderson 2005** William Anderson, *Asia Minor Ampullae: Late Antique Pilgrim Flasks in the Rijksmuseum van Oudheden*, *Leiden, Eastern Christian Art*, 2, 2005, p. 9-17.
- Anderson 2007** William Anderson, *Votive Customs in Early Byzantine Asia Minor*, *Journal of the Australian Early Medieval Association*, 2007, 3, p. 17-27.
- Aydın 2013** Ayşe Aydın, *Marmaris Müzesi 'nde ki Ampullalar*, *Olba*, 21, 2013, p. 437-456, <http://eds.b.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?sid=11dac3d7-1c46-43ba-8cfb-eb6250b3b2d1%40sessionmgr115&crllhashurl=login.aspx%253fdirect%253dtrue%2526profile%253dehost%2526scope%253dsite%2526authtype%253dcrawler%2526jrnl%253d13017667%2526AN%253d89430584&hid=121&vid=0> (accessed on 15/07/2015).
- Brazinski 2014** Paul A. Brazinski, *Late Antique Pilgrimage and Ampullae. History, Classification, Chronology*, Saarbrücken, 2014.
- Campbell 1988** Sheila D. Campbell, *Armchair Pilgrims: Ampullae from Aphrodisias in Caria*, *Mediaeval Studies* 50, 1988, p. 539-545.
- Crawford 1990** J. Stephen Crawford, *The Byzantine Shops in Sardis*, *Sardis Monograph* 9, Cambridge, MA, 1990.
- D'Andria 2003** Francesco D'Andria, *Hierapolis (Pamukkale)*, Istanbul, 2003.
- Dinç, Dede 2003** Rafet Dinç, Erkan. Dede, *Tralleis 1999 Kazısı - Sonuç Raporu*, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 25, 2003, p. 11-24.
- Duncan-Flowers 1990** Maggie Duncan-Flowers, *A Pilgrim's Ampulla from the Shrine of St. John the Evangelist at Ephesus*, in: R. Ousterhout (ed.), *The Blessings of Pilgrimage*, *Illinois Byzantine Studies* 1, Urbana, IL, 1990, p. 125-139.
- Foss 2003** Clive Foss, *Pilgrimage in Medieval Asia Minor*, *Dumbarton Oaks Papers*, 56, 2002, p. 129-151, (<http://www.doaks.org/resources/publications/dumbarton-oaks-papers/dop56/dp56ch09.pdf>) (accessed on 15/07/2015).
- Gassner 1997** Verena Gassner, *Das Südtor der Tetragonos-Agora: Keramik und Kleinfunde*, *Österreichisches Archäologisches Institut in Wien, Forschungen in Ephesos XIII/I/I*, Vienna, 1997.
- Greenewalt, Rautmann 1998** Crawford H. Greenewalt, Jr., Marcus L. Rautmann, *The Sardis Campaigns of 1994 and 1995*, *American Journal of Archaeology* 102/3, 1998, p. 469-505.
- Gilli 2002a** Monica Gilli, *Le ampolle di san Mena. Religiosità, cultura materiale e sistema produttivo*, Rome, 2002.

- Gilli 2002b** Monica Gilli, *Le ampolle di San Mena conservate negli staatliche Museen di Berlino*, *Antiquité tardive* 10, 2002, p. 461-468.
- Griffing 1938** Robert P. Griffing, *An Early Christian Ivory Plaque in Cyprus and Notes on the Asiatic Ampullae*, *The Art Bulletin* 20/3, 1938, p. 266-279.
- Hess 2004** Catherine Hess (ed.), *The Arts of Fire: Islamic Influences on Glass and Ceramics of the Italian Renaissance*, The J. Paul Getty Museum, Los Angeles, CA, 2004.
- Kaufmann 1910** Karl Maria Kaufmann, *Die Menasstadt und das Nationalheiligtum der altchristlichen Aegypter in der westalexandrinischen Wüste*, Leipzig, 1910.
- Lafli, Buora 2016** Ergün Lafli, Maurizio Buora, *Instrumenta domestica di Cilicia di età greca, romana e bizantina / Greek, Roman and Byzantine Domestic Instruments from Cilicia*, Oxford, 2016 (forthcoming).
- Maeir, Strauss 1995** Aren M. Maeir, Yael Strauss, *A Pilgrim Flask of Anatolian Origin from Late Byzantine/Early Ummayyad Jerusalem*, *Anatolian Studies*, 45, 1995, p. 237-241.
- Metzger 1981** Catherine Metzger, *Les ampoules à eulogies du musée du Louvre*, Note et documents des musées de France 3, Musée du Louvre, Paris, 1981.
- Michon 1892** Étienne Michon, *La collection d'ampoules à eulogies du musée du Louvre*, in: *Mélanges G. B. de Rossi*, Recueil de travaux publiés par l'École française de Rome en l'honneur de M. le commandeur Giovanni Battista de Rossi, Paris/Rome, 1892, p. 183-200.
- Patrich 2011** Joseph Patrich, *Studies in Archaeology and History of Caesarea Maritima: Caput Judeae, Metropolis Palestinae*, *Ancient Judaism and Early Christianity* 77, Leiden, 2011, p. 253-258.
- Rautman 2005** Marcus Rautman, *A Stylite Ampulla at Sardis*, in: *Mélanges Jean-Pierre Sodini*, Collège de France – CNRS, Centre de recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance travaux et mémoires, 15, Paris, 2005, p. 713-721.
- Robert 1984** Louis Robert, Documents d'Asie Mineure, XXX, Ampoules chrétiennes, *Bulletin de correspondance hellénique*, 108/1, 1984, p. 458-467, (http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/bch_0007-4217_1984_num_108_1_1866), (accessed on 15/07/2015).
- Shetereva 1999** Irina Shetereva, *Early Christian Ampullae From Sliven, South Bulgaria*, *Archaeologia Bulgarica* 1, 1999, p. 85-88.
- Şimşek, Duman 2007** Celâl Şimşek, Bahadır Duman, *Laodikeia'da Bulunan Ampullalar*, *Olba*, 15, 2007, p. 1-29.
- Vikan 1982** Gary Vikan, *Byzantine Pilgrimage Art*, *Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications* 5, Washington, DC, 1982.

Map 1: Map of western Asia Minor with the quoted places in the text.
Underlined places indicate cities with local museums.

Plan 1. Excavation plan of the Agora of Smyrna in 2003.

Figure I. *Ampullae* from western Asia Minor, no. 1-18.

Figure II. *Ampullae* from western Asia Minor, no. 19-25.

Batı Anadolu'dan Bazı Yeni Ampulla Örnekleri.

Özet: Bu kısa makalede Anadolu'nun batısındaki dört müzede bulunan 25 adet Erken Bizans ampulla örneği tanıtılmaktadır. Bu objeler Antik Ephesos, Pergamon, Smyrna ve Bithynia buluntusudur. Materyallerin çoğu Batı Anadolu kökenlidir. 2014 yılındaki Paul A. Brazinski'nin konu ile ilgili kitabından sonra burada bu malzemenin ayrıntılı bir kataloğu hazırlanarak, buluntular tekrar tartışılmıştır. Bu makale ile beraber Batı Anadolu müzelerinin Erken Bizans Dönemi arkeolojik koleksiyonlarının kataloglanmasına devam edilmesi ve böylece Anadolu'daki Erken Bizans Dönemi eserlerinin daha iyi anlaşılması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ampulla, Anadolu, Ephesos, Pergamon, Smyrna, Smyrna Agorasi, Bursa, Erken Bizans Dönemi, seramik sanatı.

Câteva ampullae din vestul Asiei Mici.

Rezumat: În această scurtă lucrare vor fi prezentate 25 de exemplare de ampullae provenind din patru muzee din Turcia. Muzeele sunt cele din Efes, Pergam, Izmir și Bursa, toate aflate în vestul Asiei Minor. Pentru a oferi o abordare actualizată a materialului de după studiul publicat în 2014 de către Paul A. Brazinski, va fi prezentat aici un catalog detaliat al acestor obiecte. Aceasta este o mică contribuție la valorizarea muzeelor din vestul Turciei și are menirea de a îmbunătăți cunoștințele privind perioada bizantină timpurie din Asia Minor.

Cuvinte cheie: ampullae, Asia Minor, Ephesus, Pergamum, Smyrna, Agora Smyrnei, Bursa, perioada bizantină timpurie, ceramică.

dr. Maurizio Buora,
Società Friulana di Archeologia,
Via Gorizia 16, I-33100,
Udine, Italy.
e-mail: mbuora@libero.it

prof. dr. Ergün Laflı,
Dokuz Eylül Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü,
Oda No: A 416, Tınaztepe/Kaynaklar
Yerleşkesi, Buca,
TR-35160 İzmir, Turkey.
e-mail: elafli@yahoo.ca
website:
<http://deu.academia.edu/ErgunLaflı>

Gülseren Kan Şahin,
Dokuz Eylül Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü,
Oda No: A 416, Tınaztepe/Kaynaklar
Yerleşkesi, Buca,
TR-35160 İzmir, Turkey.
e-mail: gulserenkan@hotmail.com

MITTELALTERARCHÄOLOGIE UND IDENTITÄT DAS BEISPIEL DER WESTLICHEN SLAWEN*

Sebastian Brather

Zusammenfassung: Die Archäologie der westlichen Slawen hat sich traditionell auf drei Felder konzentriert: die slawische ‚Einwanderung‘, die ‚Stammesgliederung‘ und die Ostsiedlung. Als ‚nationale‘ Gegenentwürfe wurden die antiken Germanen und die spätmittelalterlichen Deutschen vorgeführt; damit interpretierte man Begegnungssituationen als clash of cultures. Neue Ansätze zeigen, dass komplexe Austauschnetzwerke, politische Entwicklungen und regionale Unterschiede kulturelle Entwicklungen auf differenzierte Weise prägten. Der vorliegende Beitrag bietet jeweils drei Beispiele – einerseits für die traditionelle Sicht auf scheinbar homogene Gruppen, andererseits für aktuelle archäologische Perspektiven auf komplexe Kommunikation. Als zentrale Schlussfolgerung ergibt sich, dass für mittelalterliche Gesellschaften Identitäten statt Totalitäten von entscheidender Bedeutung waren

Stichwörter: Bestattung, Keramik, Siedlung, Austausch, Stämme, Identität, Methodology, Wissenschaftsgeschichte

I. Einführung.

Bezeichnungen wie ‚slawische Archäologie‘ und ‚westliche Slawen‘ werden weithin verwendet – und suggerieren bei unreflektierter Verwendung homogene Verhältnisse und hermetische Abgrenzungen. Beides ist unzutreffend.¹ Dennoch wirken Vorstellungen fort, die Ostmitteleuropa gern aus nationaler Perspektive betrachten und als Einheit ansehen². Für Deutschland waren die Slawen lange das Gegenbild zu den Germanen als ‚eigenen‘ Vorfahren und zu den spätmittelalterlichen Deutschen der Ostsiedlung, die ebenso wenig als historische Einheit zu verstehen sind. Im Westen standen diesen Germanen nicht nur die Römer gegenüber, sondern auch die Kelten. Ein wesentliches Missverständnis liegt darin, aus den zunächst sprachwissenschaftlich begründeten ‚Großgruppen‘ die eigenen Vorfahren abgeleitet und anschließend Siedlungsgebiete und nationalstaatliche Gebietsansprüche damit gerechtfertigt zu haben. Bei aller grundsätzlichen methodischen Kritik daran scheitern solche Versuche bereits an der

*Diesen Text habe ich in Teilen am Deutschen Historischen Institut in Warschau und am Historischen Institut der Adam-Mickiewicz-Universität Poznań vorgetragen. An der Tagung in Ploiești konnte ich leider nicht teilnehmen.

¹ Brather 2008; Brather 2011a.

² Brather 2001a.

Ungleichzeitigkeit: Kelten, Germanen und Slawen wurden nacheinander von der Mittelmeerwelt ‚entdeckt‘ und klassifiziert. Sie konkurrierten daher nie miteinander. Die neuere Forschung verzichtet auf die Verfolgung kultureller Kontinuitäten vor jenem Augenblick, indem die ersten Erwähnungen in den Schriftquellen begegnen.

In den letzten Jahren ist die archäologische Debatte um die Identifizierung von ‚Völkern‘ und ‚Stämmen‘ neu entbrannt. Generell werden ehemals verbreitete Homogenitätserwartungen – die letztlich die Kongruenz von Sachkultur, Sprache, ‚Rasse‘ und ‚Volk‘ voraussetzen – kritisch betrachtet. Traditionelle ‚ethnische Interpretationen‘ in der Archäologie stützen sich jedoch darauf und folgen einem einfachen Fünf-Phasen-Schema. Voraussetzung ist die Identifizierung einer ethnischen Gruppe zu einer bestimmten Zeit in einem bestimmten Raum. Diese ‚Identifizierung‘ bildet den Ausgangspunkt für alle weiteren Schlussfolgerungen. So verfolgt man kulturelle Kontinuitäten in die Vergangenheit zurück und setzt an irgendeinem für bedeutend gehaltenen kulturellen Bruch die ‚Ethnogenese‘ an. In umgekehrter Richtung – gewissermaßen in die Zukunft – werden Wanderungen rekonstruiert, die schließlich ‚Fremde‘ in einem anderen kulturellen Milieu zu erkennen geben. Ein solches Vorgehen setzt unabdingbar homogene kulturelle Gruppen voraus, die sich wie Billardkugeln im Raum bewegen und aneinanderstoßen, sich aber nicht mehr als oberflächlich beeinflussen können³. Meist sind die betrachteten Gruppen – wie die genannten Kelten, Germanen oder Slawen – oder Kulturräume jedoch keine ‚ethnischen‘ Gruppen, sondern Kategorisierungen aus der antiken bzw. mittelalterlichen Außensicht.

Im Folgenden werde ich zwei Perspektiven einander gegenüberstellen und an jeweils drei Beispielen näher erläutern. Ältere, traditionelle Ansätze schauen aus der Vogelperspektive auf den Untersuchungsgegenstand. Sie lassen sich daher als ‚globale‘ Außensicht bezeichnen, indem sie homogene und distinkte Gruppen auszumachen suchen. Diese werden als ‚totale‘ Zusammenhänge ausgegeben. Tatsächlich erfassen solche Studien meistens strukturelle Zusammenhänge, deren Interpretation nicht adäquat erfolgt, wenn man etwa ‚Kultur‘ und Lebenswelten unversehens mit ‚Ethnos‘ gleichsetzt. Neuere Untersuchungen zielen auf ‚dichtere‘ Beschreibungen auf unterschiedlichen regionalen Ebenen. Dazu bemühen sie sich um die Rekonstruktion von Identitäten und damit der Binnensicht der Beteiligten; sie setzen kulturell heterogene, flexible und dynamische Verhältnisse voraus, in denen Identitäten symbolisch ausgehandelt werden – also nicht einfach vorhanden sind. Am Schluss folgen zusammenfassende Überlegungen zu diesem Perspektivenwechsel.

II. Globale Sicht – „Totalitäten“.

Die ‚globale‘ Sicht stützt sich auf das Konzept ‚archäologischer Kulturen‘. Es dient der primär räumlichen und in zweiter Linie auch der zeitlichen Ordnung der archäologischen Quellen. Eine ‚archäologische Kultur‘ stellt ein

³ Brather 2004a.

kategorisierendes Konzept der Forschung dar und sagt deshalb vor allem etwas über Forschungsinteressen und -perspektiven aus⁴. Es wird jedoch von manchen gern als im Material selbst vorgegeben verstanden und dann als Widerspiegelung ethnischer Gruppen interpretiert⁵. Dabei wird übersehen, dass die ‚Kulturen‘ keineswegs homogen ausfallen, sondern flexible und vielfältige Verhältnisse erfassen.⁶ Die Suche nach geschlossenen Gruppen bedeutet letztlich ein ‚totales‘ Konzept. Es beruht darauf, dass der modernen Forschung das nationalstaatliche Modell mit geschlossenem Territorium, gleicher Sprache und Kultur sowie als politische Einheit so selbstverständlich erschien, dass sie sich Alternativen unter anderen Umständen gar nicht vorstellen konnte.⁷ Dieses Problem teilt die Archäologie mit anderen historischen Disziplinen.

Es sind im wesentlichen drei Felder, auf denen die archäologische (und historische) Forschung lange Zeit eine solch ‚totale‘ Perspektive einnahm. Man erwartete 1. kompakte Gruppen von Einwanderern, die eine nach den ‚Völkerwanderungen‘ verlassene und damit siedlungsleere Landschaft neu in Besitz genommen hatten. 2. wurden statische politisch-territoriale Gliederungen und klar voneinander zu unterscheidende ‚Stämme‘ und ‚Stammesgruppen‘ vorausgesetzt. Und 3. meinte man in der hochmittelalterlichen Ostsiedlung slawische und deutsche ‚Kultur‘ aufeinandertreffen zu sehen – ein *clash of cultures*. Bei genauerem Hinsehen zeigen sich in allen drei Fällen rasch methodische und interpretatorische Probleme.

II. 1. Slawische Einwanderung bzw. „Slawisierung“.

Ein erstes Beispiel bieten Überlegungen zur ‚slawischen Einwanderung‘ im frühen Mittelalter. Archäologisch lassen sich die ‚frühen‘ Slawen folgendermaßen charakterisieren. Sie fertigten und benutzten eine einfache, handgeformte und unverzierte Keramik. Ihre Häuser – die deshalb Grubenhäuser genannt werden – tieften sie in die Erde ein, so dass nur der obere Teil herausragte; sie waren quadratisch und mit 3–4 m Seitenlänge relativ klein. Dass sie zum Wohnen dienten, belegen Öfen oder Feuerstellen in einer Hausecke. Die Toten wurden verbrannt und mit nur wenigen Grabbeigaben bestattet. Diese Kennzeichen hat Kazimierz Godłowski (1934–1995) als ‚slawisches Kulturmodell‘ bezeichnet⁸, das Walter Pohl wiederum als wenig anspruchsvoll und zugleich als offen charakterisierte⁹. Durch vergleichende Untersuchungen für Ostmittel- und Osteuropa rekonstruierten Archäologen mehrere ‚archäologische Kulturen‘, die man den Slawen am Beginn des Mittelalters zuschreibt: Pen’kovka, Prag-Korčak und Sukow-Dziedzice. Anhand ihrer Verbreitungsräume wird die ‚slawische Expansion‘ rekonstruiert¹⁰.

⁴ Wotzka 1993.

⁵ Beispielsweise Bierbrauer 2008.

⁶ Brather 2001b; Brather 2011b.

⁷ Brather 2003.

⁸ Godłowski 1979 (deutsch: 2005).

⁹ Pohl 1988, S. 95.

¹⁰ Goehrke 1992.

Im Einzelnen ist das Bild recht vage geblieben, nicht zuletzt wegen der Einfachheit der beobachteten kulturellen Kennzeichen; die Benennung der ‚Kulturen‘ unterstreicht zugleich, dass die einfache Keramik das Hauptkriterium bildet und Parallelisierungen mit ‚Anten‘ oder ‚Venetern‘ problematisch geblieben sind.

Ein sehr viel konkreteres Bild slawischer Einwanderergruppen entwarf Joachim Herrmann (1932–2010), wobei er sich auf die Gebiete zwischen Oder und Elbe konzentrierte¹¹. Den Ausgangspunkt stellten zwei der erwähnten ‚Kulturen‘ dar: Prag-Korčak und Sukow-Dziedzice. Ihre Keramikformen unterscheiden sich nur unwesentlich, indem die ‚Prager‘ Gefäße tendenziell höher und schlanker proportioniert sind. Diese südliche Gruppe ließ sich anhand von Grubenhäusern und Urnengräbern archäologisch besser fassen als die nördliche Sukower Variante, der es weithin an Befunden zum Hausbau und zur Bestattungsform fehlte. Von diesen zwei frühen ‚Einwanderergruppen‘ setzte Herrmann drei etwas spätere ab. Sie unterschieden sich von ihren ‚Vorgängern‘ v. a. in zwei Aspekten. Zum einen besaßen sie qualitativere, teilweise abgedrehte und kammstrichverzierte Keramikgefäße, zum anderen bauten sie Burgen. Letzteres habe seine Ursache darin gehabt, dass die späteren Zuwanderer auf bereits ansässige slawische Gruppen stießen; dies habe zu sozialen Konflikten geführt, worauf die Neuankömmlinge mit dem Bau von Burgen reagierten. Auf weitere kulturelle Unterschiede in Hausbau und Grabformen sei hier lediglich hingewiesen – sie sind für die Argumentation nicht von zentraler Bedeutung.

Neuere Studien zeigen nun, dass in den fünf rekonstruierten Gruppen kulturelle Merkmale zusammengefasst wurden, die tatsächlich in recht verschiedene zeitliche und regionale Kontexte gehören. Am auffälligsten ist diese Diskrepanz beim Burgenbau, der allen inzwischen vorliegenden dendrochronologischen Daten zufolge nicht vor dem späten 8. Jahrhundert einsetzte. Damit stellte er eine Entwicklung dar, die sich erst im deutlichen zeitlichen Abstand zu Zuwanderung und ‚Slawisierung‘ vollzog. Für die Niederlausitz scheint klar, dass kleine Ringwälle wie in Tornow nicht vor 850 errichtet wurden; dann wurden in sehr enger Nachbarschaft mehrere Dutzend gebaut, was zugleich für eine kleinteilige politische Struktur spricht¹². Und manche wichtigen ‚Fürstenburgen‘, denen man wie in Brandenburg/Havel und Berlin-Spandau eine lange und kontinuierliche Entwicklung seit dem 7. Jahrhundert attestiert hatte, wurden nach heutiger Sicht erst im 10. Jahrhundert angelegt und sehr dynamisch – im Abstand weniger Jahre – ausgebaut¹³. Die Technik des Mauerbaus unterschied sich nicht aufgrund kultureller ‚Traditionen‘, sondern wegen des regional zur Verfügung stehenden Baumaterials: Bruchstein im Mittelgebirgsraum, Geschiebe östlich der Elbe und Rasensoden westlich des Flusses¹⁴. Fehlinterpretationen – wie die Debatte um

¹¹ Herrmann 1983.

¹² Henning 1998; Henning 2004.

¹³ Heußner, Westphal 1998.

¹⁴ Henning 1997.

die Unterscheidung von Rost- und Kastenkonstruktionen – hatten sich häufig dadurch ergeben, dass man sich auf ein Ausgrabungsplanum am Fuße des ‚Walls‘ stützte. Offensichtlich hat man dabei meist die Fundamentierung des Wallkörpers erfasst, die aus lose und überkreuz, ‚rostartig‘ abgelegten Ästen und Hölzern bestanden hatte. Erst ein Wallprofil vermag Konstruktionsdetails zu offenbaren, wobei es sich wohl fast immer um gezimmerte, ‚kastenförmige‘ Verbindungen handelte; sie verliehen der Holz-Erde-Konstruktion die notwendige Stabilität¹⁵. Dass es zuvor eine Zeit ohne Burgenbau gegeben hatte, bedeutet keineswegs einen Beleg für wenig gegliederte Gesellschaften oder das Fehlen einer Elite. Diese benötigte wohl zunächst keine befestigten Sitze, um Herrschaft auszuüben und durch repräsentative Bauten auszudrücken.

Schaut man auf den Hausbau, zeigen sich zwei ‚Hauslandschaften‘, wie man mit einem älteren Begriff sagen könnte¹⁶. Von der Slowakei über Südpolen und Böhmen bis nach Mitteldeutschland dominierten Grubenhäuser. Im nördlich an diesen Mittelgebirgsraum anschließenden Flachland finden sie sich seltener¹⁷, und an ihrer statt wurden meist ebenerdige Gebäude in gleicher Blockbaukonstruktion errichtet. Auf vermutete Einwanderergruppen lassen sich diese graduellen Unterschiede nicht beziehen; vielmehr reflektieren sie einerseits naturräumliche Unterschiede bezüglich Böden, Grundwasser und Klima¹⁸ sowie andererseits eine geringe zeitliche Differenz in der frühmittelalterlichen Besiedlung¹⁹. Hinsichtlich der Bestattungen zeichnet sich ab, dass die Deponierung des Leichenbrands in Urnen nur an der südwestlichen Peripherie der westslawischen Welt und nur zu Beginn des Mittelalters verbreitet war²⁰. In weiten Regionen und zu anderen Zeiten waren Brandschüttungsgräber üblich²¹, oder man deponierte die Urnen *auf* Grabhügeln – was sich archäologisch nur schlecht nachweisen lässt²². Ebenso wenig lassen sich die verschiedenen Keramikvarianten als ‚gruppentypisch‘ ansehen. Auch sie reflektieren regionale Entwicklungen und Besonderheiten, die sich im Verlaufe des frühen Mittelalters ergaben und keinen Zusammenhang zu Einwanderergruppen oder -richtungen erkennen lassen²³. Darauf ist noch zurückzukommen.

Jene Entwicklungen, die zur ‚Slawisierung‘ Ostmitteleuropas führten, entziehen sich zurzeit einer genaueren archäologischen Interpretation. An die Stelle der klaren Einwanderergruppen Herrmanns ist kein alternatives Modell getreten. Das ist zunächst ein Datierungsproblem. Es mangelt bislang an präzise in das späte 6. und frühe 7. Jahrhundert zu datierenden Befunden,

¹⁵ Gebuhr 2007.

¹⁶ Šalkovský 1998; Šalkovský 2001.

¹⁷ Brather 2001c.

¹⁸ Donat 1980, S. 65.

¹⁹ Biermann 2000, S. 35.

²⁰ Zeman 1976, S. 116 Karte 1.

²¹ Zoll-Adamikowa 1975/1979.

²² Wetzel 1979; 2012; Herrmann, Warnke 2008, S. 30–34.

²³ Kempke 1984.

jedenfalls für weite Regionen²⁴. Verbunden ist damit die wenig charakteristische Sachkultur dieser Zeit. Sowohl die jüngsten völkerwanderungszeitlichen als auch die frühesten mittelalterlichen Bevölkerungen waren damals von weitreichenden Austauschbeziehungen abgeschnitten, und damit fehlen der Archäologie datierende ‚Importfunde‘. Allein die Dendrochronologie vermag hier zukünftig weiterzuhelfen. Wahrscheinlich waren die Entwicklungen komplex und bedeuteten Zuwanderung ebenso wie Integration von Bevölkerungen, kulturelle Neuformierungen und soziale Offenheit gleichermaßen²⁵.

II. 2. Stammesgliederungen und Regionalisierungen.

Die Lokalisierung von ‚Stämmen‘ hat gleichfalls eine lange wissenschaftliche Tradition. Man suchte die in verschiedenen zeitgenössischen Texten genannten Namen auf Karten einzutragen und mit spezifischen archäologischen Funden und Befunden zu verbinden. Im Westen ist die Namenüberlieferung dichter, weil es sich um die direkten Nachbarn der Beobachter handelte; je weiter man nach Osten kommt, desto größer werden die mit einem Namen charakterisierten Regionen, und desto unschärfer wird die Abgrenzung. Dies reflektiert nicht die tatsächlichen Verhältnisse, sondern den Beobachterstandpunkt²⁶.

Auf ähnliche Prämissen wie Joachim Herrmann stützte sich schon in den 1950er Jahren Rudolf Turek (1910–1991). Sein Ziel war es, für Böhmen frühmittelalterliche ‚Stammesgebiete‘ zu unterscheiden²⁷. Dreizehn Regionen ließen sich rekonstruieren, wobei vermutlich jene 14 *duces* eine Rolle spielten, für die ein Aufenthalt in Regensburg 844/845 überliefert ist. Bereits Turek erfasste Keramikvarianten, Burgenbau und Grabformen, um die Regionen voneinander zu trennen. Wie problematisch das Ergebnis blieb, zeigt sich an verschiedenen Aspekten. So sind für einige Gebiete einzelne oder gar alle Merkmale unklar und damit die Definition ebenso unmöglich wie in jenen Fällen, wo die Kennzeichen benachbarter Räume einander gleichen. Und die hinzugezogenen Stammesnamen stammen aus so unterschiedlichen Zeiten, dass sie kaum als Beleg für gleichzeitig einander benachbarte ‚Stämme‘ angesehen werden können. Der Versuch offenbart ebenso wie Herrmanns spätere Vorstellungen ‚stammesspezifischer‘ Keramikvarianten zwischen Elbe und Oder²⁸ oder Lothar Dralles Studie zum ‚hevellisch-wilzischen Fürstentum‘ an Havel und Spree²⁹, dass es nicht möglich ist, naturräumliche und geographische Grenzen mit kulturellen zu verbinden und zu parallelisieren³⁰.

Die meisten Namen stellen Örtlichkeitsnamen dar, die etwa die Anwohner eines Flusses o. ä. bezeichnen. Sie bezeichnen daher vor allem

²⁴ Dulnicz 2006.

²⁵ Urbańczyk 2007.

²⁶ Vgl. schon Gringmuth-Dallmer 1983.

²⁷ Turek 1957.

²⁸ Herrmann 1968, S. 39–63; Herrmann 1985.

²⁹ Dralle 1981 missversteht als Historiker die Möglichkeiten der Archäologie gründlich.

³⁰ Vgl. auch die Beiträge in Biermann, Kersting 2007; Biermann, Kersting, Klammt 2009. – Saile 2007.

Regionalbevölkerungen – und scheinen eine Außensicht zu reflektieren. Sekundär sind diese Namen zu Selbstbezeichnungen geworden, doch damit lösten sie sich von der ursprünglichen Bedeutung. Zu beachten bleibt, dass politische und ethnische Verhältnisse erheblich flexibler und dynamischer waren, als es eine solch eindimensionale Lokalisierungsthese zu erfassen vermag. Wie locker das gegenseitige Verhältnis sein und wie weit die Zeitgenossen dabei gehen konnten, zeigt das Beispiel der ‚Polanen‘. Die neuere Forschung hat deutlich gemacht, dass es sich bei ihnen mitnichten um einen alten und traditionsbewussten ‚Stamm‘ handelte, der zum Zentrum der piastischen Herrschaftsbildung wurde. Stattdessen gibt es keinerlei Überlieferung vor dem Jahr 1000. Daraus ergibt sich, dass man ihn erst zu dieser Zeit erfand – wohl um die neue überregionale Herrschaft zu legitimieren, indem man ihr einen programmatischen Namen beigab³¹.

II. 3. Hochmittelalterliche Ostsiedlung.

Einen dritten zentralen Punkt stellt die hochmittelalterliche Ostsiedlung dar – die Transformation des 13. Jahrhunderts³². Wie verhielten sich slawische Bevölkerung und westliche Zuwanderer zueinander? Diese Frage wird gern der Archäologie gestellt, die mit ihren flächendeckenden und zahlreichen Funden Antworten darauf liefern soll. Ortsformen, wie sie die siedlungsgeographische Forschung definiert und untersucht, werden kaum mehr als verlässliches Indiz angesehen. Dafür gibt es zwei Gründe. 1. sind große Planformen erst in den Gebieten der Ostsiedlung entwickelt worden, wo sowohl deutsche als auch slawische Bauern in ihnen lebten. 2. ist ihre Verbreitung vor allem durch landschaftliche, topographische Bedingungen geprägt – wo genügend Raum für wirtschaftliche Prosperität vorhanden war, finden sich Straßen- und Angerdörfer, in kleinräumigen Niederungsregionen existieren Kleinformen fort unabhängig von der Zusammensetzung der Bevölkerung³³.

Die Diskussion konzentriert sich daher auf die Keramik, die in großen Mengen und von überall vorliegt. An die Stelle der Gurtfurchenware trat seit dem 12. Jahrhundert die graue Irdenware. Damit waren wesentliche Änderungen auf mehreren Ebenen verbunden. Zunächst war die neue Keramik deutlich qualitätvoller: scheibengedreht und härter gebrannt, damit dünnwandiger und haltbarer. Des Weiteren erweiterte sich das Formenspektrum erheblich: waren zuvor nur engmundige, hochschultrige Töpfe unterschiedlicher Größen und selten offene Schalen hergestellt worden, produzierte man nun auch Kannen und Krüge, Flaschen und Bratpfannen, Grapen und Trinkbecher bis hin zu Ofenkacheln. Außerdem kamen Glasur und Steinzeug im Spätmittelalter hinzu.

Die Koexistenz beider Warenarten charakterisiert den ‚Übergang‘. Außerdem lassen sich sogenannte ‚Übergangsformen‘ erkennen, die Merkmale beider Warenarten vereinen; sie sind bislang nicht hinreichend beschrieben und

³¹ Urbańczyk 2008.

³² Vgl. Klápště 2012; Biermann 2012; Biermann, Mangelsdorf 2005; Gringmuth-Dallmer 2006.

³³ Brather 2005; Biermann 2010.

untersucht worden, um ihre Häufigkeit einschätzen zu können. Vermutlich waren ‚Mischformen‘ nur von untergeordneter Bedeutung. Dagegen lässt sich die Dauer der Koexistenz inzwischen recht gut beurteilen, liegen doch aus Stadtgrabungen zahlreiche Jahrringdaten vor³⁴. Damit sind ältere Vorstellungen obsolet, es sei zu einer raschen Ablösung der Gurtfurchenware gekommen. Vielmehr lässt sich für Mecklenburg und Pommern ihr Gebrauch bis in das späte 13. Jahrhundert hinein feststellen, d. h. über mehr als 100 Jahre parallel zur Irdenware. In Kolberg machen Gefäße der Gurtfurchenware noch im 14. Jahrhundert beachtliche Anteile aus. Unterschiede zwischen Stadt und Land dürften außerdem zu beobachten sein. Von Beginn der Ostsiedlung an war die Irdenware in so großen Anteilen vertreten, dass sie jeweils lokal produziert worden sein muss. Das Vorkommen beider Warenarten und ihre jeweiligen Anteile kann man also in erster Linie als chronologische Anhaltspunkte bewerten.

Lassen sich daraus Rückschlüsse auf Bevölkerungsanteile ziehen? Im Gegensatz zu älteren Annahmen ist die Mittelalterarchäologie heute skeptisch, denn es gibt kein unmittelbares Indiz dafür, dass Keramik identitätsrelevant war. Man müsste zudem Produzenten, Händler und Verbraucher unterscheiden, die sich an den ‚richtigen‘ Gebrauch der Keramik stets gehalten hätten. Vielleicht hängen Funde aus Städten mit der Versorgung aus dem Umland zusammen, was Fragen nach Identitäten noch schwieriger macht. Für Böhmen hat Jan Klápště darauf verwiesen, dass *„zwischen den Keramikkreisen und der ethnischen Landkarte keine direkte Bindung bestand“*³⁵. Das Aufkommen der Irdenware zeigt demnach weder ethnische noch soziale Differenzen an, sondern hängt mit dem Marktgeschehen zusammen; sie reflektierte neue Bedürfnisse und eine neue Lebensweise, wie die Formenvielfalt andeutet. Ein anderes Indiz stammt aus Brandenburg: aus den spätmittelalterlichen Kietzen liegt fast ausschließlich Irdenware vor, während ihre Bevölkerung überwiegend Slawen waren. Es mag in diesem Zusammenhang interessant sein, auf Südkandinavien im Hochmittelalter zu verweisen. Dort übernahmen weite Regionen die jungslawische Gurtfurchenware anstelle der einheimischen Keramik, weil diese weitaus besser und anspruchsvoller gefertigt war³⁶; für Identitäten spielte sie offenbar keine (wesentliche) Rolle.

III. Zwischenfazit.

Alle drei Beispiele zeigen, wie sehr eine ‚globale‘ (bzw. ‚nationalstaatliche‘) Perspektive die tatsächlichen Verhältnisse vereinfacht. In keinem Fall lassen sich tatsächlich homogene und scharf abzugrenzende Gruppen nachweisen. Das Konzept der frühslawischen ‚Einwanderergruppen‘ fasste kulturelle Kennzeichen unterschiedlicher Zeitstellung und Verbreitung zusammen. Ebenso verhält es sich mit den ‚Stammesgruppen‘, die keineswegs kulturell homogene Blöcke bildeten, sondern als benachbarte Kulturregionen

³⁴ Westphal 2002.

³⁵ Klápště 1998, S. 152.

³⁶ Roslund 2007.

ineinander übergangen. Und auch die Gegenüberstellung von Slawen einerseits und Deutschen andererseits im Zuge der Ostsiedlung verkennt die zahlreichen Binnendifferenzen der Sachkultur, die Offenheit von Kulturräumen und die Rolle wirtschaftlicher Strukturen – sowie die politischen und rechtlichen Verhältnisse als weitere, gesondert zu betrachtende Ebene.

Offenkundig sind die früh- und hochmittelalterlichen Verhältnisse deutlich komplexer gewesen, als es die zugrundegelegten Vorannahmen erfassen konnten und wollten. Das lässt sich damit erklären, dass verschiedene kulturelle Aspekte in jeweils andere Kontexte eingebunden waren. Der Hausbau etwa orientierte sich an naturräumlichen Bedingungen, während die Errichtung von Burgen auf politischen Entwicklungen basierte und regional verfügbare Baumaterialien verwendete. Formen der Gefäßkeramik veränderten sich rasch und folgten Moden, auf die der jeweilige handwerkliche Entwicklungsstand Einfluss nahm. Vielfältige Kommunikations- und Austauschnetzwerke in Wirtschaft und Kultur einerseits sowie die Dynamik politischer Entwicklungen andererseits konnten nicht zu homogenen Verhältnissen führen; sie gehörten vielmehr in recht verschiedene zeitliche, regionale und kausale Zusammenhänge. Diese Komplexität und Vielschichtigkeit sind nun das analytisch Interessante, wobei verschiedene Ebenen archäologischer Interpretation nicht miteinander verwechselt werden dürfen: Typologie und Chronologie, Strukturgeschichte und Kulturanthropologie, ethnische Gruppen und politische Geschichte³⁷.

IV. Regionalperspektive – "Identitäten",

Die offenkundigen Defizite der beschriebenen Ansätze lassen sich nur durch eine Veränderung der Perspektive ausgleichen. Im Wesentlichen geht es um die Überwindung der Homogenitätserwartungen, was sich auf zweierlei Weise erreichen lässt. Zum einen sind regionale und zeitliche Vielfalt zu beschreiben, die oft einer generalisierenden Sicht zum Opfer fallen; es gab aber weder *die* (westlichen) Slawen noch *die* Elbslawen, *die* Heveller oder *die* Deutschen. Neben stärker regionalen, ‚dichten‘ Ansätzen bedeutet der Begriff der Identität einen großen methodischen Gewinn. Das hat seinen zentralen Grund darin, dass sich aus sozialwissenschaftlicher Perspektive alle sozialen Gruppen – seien sie Regionalgesellschaften oder deren Bestandteile – erst und primär durch ein Selbstbewusstsein, ein ‚Wir-Gefühl‘, konstituieren. Mit Hilfe des Identitätskonzepts wird die Wahrnehmung der Zeitgenossen berücksichtigt, wie gut und methodisch verlässlich das der Archäologie im Einzelnen auch gelingen mag. Doch gerät damit in den Blick der Forschung, dass Identitäten nicht nur flexibel und situationsabhängig waren, sondern zugleich verschiedene Binnendifferenzen zu verdecken suchten. Insofern sind sie vereinfachende Behauptungen in einer komplexen und vielfältigen Welt³⁸.

Neben der Chronologie bildet die räumliche Analyse die zweite zentrale Achse der Archäologie, wenn es um die Erfassung der Sachkultur geht.

³⁷ Brather 2004a, S. 522 Abb. 85.

³⁸ Brather 2009a; Brather 2012a.

Archäologische Karten können vielfältige Zusammenhänge reflektieren, die sich aber erst durch eine eingehende Analyse interpretieren lassen. Gleiche und ähnliche Formen spiegeln im weitesten Sinne Kommunikationsbeziehungen wider. Im einfachsten Fall handelt es sich um wirtschaftliche Kontakte oder kulturelle Einflüsse, die sich pragmatisch ergaben oder eine ‚Mode‘ darstellten. Einige diesbezügliche Bemerkungen zum Burgen- und Hausbau habe ich oben angeführt. Darüber hinaus reflektieren sie soziale Kontexte und Wandlungen, wenn in bestimmten Situationen etwa auf repräsentative Grabausstattungen zurückgegriffen wird. Dazu seien im Folgenden einige Beispiele angeführt, die auf Binnendifferenzierungen von Gesellschaften abheben – und damit gerade nicht die angebliche Homogenität ethnischer Zuschreibungen herausstellen: Keramik und Kopfschmuck, Waffenausstattung sowie Grabbeigaben in Abhängigkeit vom Lebensalter. Regionaluntersuchungen eröffnen überhaupt erst die Chance, sozialen Identitäten analytisch näherzukommen, die auf überregionaler Ebene von strukturellen Gegebenheiten verdeckt werden.

IV. 1. Regionalisierungen: Keramik und Schläfenringe.

Die ‚slawische‘ Keramik wird im Gebiet zwischen Elbe und Weichsel archäologisch seit langem in drei Phasen eingeteilt. Alfred Götze (1865–1948) unterschied um 1900 die Stile I bis III, und mit Carl Schuchhardt (1859–1943) bürgerten sich seit den 1920er Jahren die Bezeichnungen früh-, mittel- und spätslawisch ein³⁹. Auf diese Weise waren sowohl technologische Besonderheiten als auch Verzierungen berücksichtigt, um eine chronologische Ordnung zu gewinnen. Der Blick auf neuere Studien aus verschiedenen Regionen zeigt rasch zweierlei. 1. hat sich diese grundsätzliche zeitliche Dreiteilung bewährt, und sie lässt sich weiträumig anwenden. 2. spiegelt sich in den unterschiedlichen Bezeichnungen für einzelne Typen wider, dass dessen ungeachtet viele Regionalvarianten existierten, die sich bei aller Ähnlichkeit doch deutlich unterscheiden lassen⁴⁰.

Diese Regionalvarianten reflektieren primär Kommunikationsräume. Es gab keine scharfen Grenzen, sondern Areale mit unterschiedlichen Häufigkeiten von Typen. Angesichts weithin lokaler Produktion von Keramik dürften es ‚Moden‘ und pragmatische ‚Vorlieben‘ gewesen sein, die den Ausschlag gaben – und weder Austausch noch Abgrenzungsbestrebungen. Deshalb stellt es beispielsweise eine Überinterpretation der Befunde in Meißen dar, wenn aus dem dortigen Vorkommen ‚nordböhmischer‘ Typen auf eine böhmische Burgbesatzung geschlossen wird⁴¹; sie übersieht die Rolle der Elbe als Kommunikationslinie, die die Regionen beiderseits des Erzgebirges miteinander verband und auf diese Weise den Ideen- und Gütertausch förderte⁴².

Wie sich die Keramik bei den westlichen Slawen entwickelte, zeigt besonders anschaulich eine Grafik, die anhand der Ausgrabungsergebnisse von

³⁹ Brather 1996, S. 6 Tab. 1.

⁴⁰ Staňa 1994; Poláček 1995.

⁴¹ Schmid-Hecklau 2003; Schmid-Hecklau 2004.

⁴² Kotková, Lange 2011.

Oldenburg in Holstein angefertigt wurde⁴³. Auf ihr ist zu sehen, wie sich die relativen Anteile einzelner Keramikformen im Laufe der Zeit änderten. Es lassen sich keine Brüche in der Keramikentwicklung erkennen. Vielmehr zeichnen sich allmähliche und kontinuierliche Wandlungen ab. Für sich genommen bieten deshalb verschiedene Waren (unverzierte, Kammstrich- und Gurtfurchenware) sowie Typen keinen präzisen Anhaltspunkt für Datierungen. Es ist erst ihr jeweiliger Anteil, der in dieser Hinsicht weitere Eingrenzungen ermöglicht. Das ist insofern entscheidend, als unverzierte Gefäße – traditionell als ‚frühslawisch‘ angesehen, noch bis um die Jahrtausendwende hergestellt und benutzt wurden. Außerdem ist aus diesen chronologischen Beobachtungen abzuleiten, dass es keiner Zuwanderer oder ethnischen Abgrenzungen bedurfte. Vielmehr waren es regionale wirtschaftliche und soziale Kontexte, die sich wechselseitig beeinflussten.

Besonders deutlich mag dies am Beispiel der spätslawischen Gurtfurchenware werden. Sie verbreitete sich seit der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts im ostmitteleuropäischen Flachland⁴⁴, und sie wurde wie gesehen zum Vorbild für das südliche Skandinavien sowie das östliche Baltikum. Bei den nördlichen Westslawen hatten sich offensichtlich nicht allein die wirtschaftlichen Voraussetzungen verbessert, wie die nun anspruchs- und qualitätvollere Gefäßproduktion (sichtbar auch an der Anbringung von Töpfermarken auf dem Gefäßboden) zeigt, sondern veränderten sich gleichzeitig die politischen Verhältnisse. An die Stelle kleinregionaler Häuptlinge, wie sie die Vielzahl an Burgen widerspiegeln, traten großräumige Herrschaften⁴⁵; für sie stehen die Přemysliden in Böhmen und die Piasten in Polen, aber auch hevellische und obodritische Fürsten zwischen Oder und Elbe. Von der Slowakei bis nach Mitteldeutschland sah die frühmittelalterliche Keramikproduktion anders als in den nördlicheren Regionen aus, weil sich die Voraussetzungen unterschieden. Drehscheibenkeramik produzierte man im Süden bereits seit dem 7./8. Jahrhundert. Doch auch für Mähren und Böhmen ist zu erkennen, dass eine entwickelte Keramik mit der Etablierung großräumiger politischer Herrschaft zusammenhing. Und in gleicher Weise zeigt sich an den häufigen Regionalvarianten, dass die Keramikentwicklung deutlich variierte.

Kaum anders verhält es sich mit weiteren Funden, für die exemplarisch auf die ‚Schläfenringe‘ verwiesen sei. Sie gelten allgemein als ‚typisch‘ slawischer Frauenschmuck. Ein genaueres Hinsehen offenbart jedoch rasch eine komplexere Situation. Zunächst stellen Schläfenringe lediglich die einfacheren Varianten von Kopfschmuckringen dar, zu deren aufwändigeren Vertretern die Ohringe zählen. Beide konnten an Hauben oder Bändern getragen bzw. im Haar selbst befestigt werden. Neben allgemein verbreiteten Schläfenringformen gibt es eine ganze Reihe, die auf Regionen unterschiedlicher Größe beschränkt blieb. Darin zeigen sich Vorlieben, die aber zwanglos durch Kommunikationsräume erklärt werden können. Interessant ist, dass manche

⁴³ Kempke 1984.

⁴⁴ Biermann 2002.

⁴⁵ Vgl. Staňa 1996; Poláček 2008.

Formen nicht auf slawische Siedlungsgebiete beschränkt waren, sondern weit darüber hinaus vorkommen. Offenkundig ist das Fundbild dadurch selektiv, dass es ‚gefiltert‘ wurde: überliefert sind allein Exemplare aus Körpergräbern sowie solche aus Schatzfunden, sofern es sich um silberne Stücke handelt. In Brandgräbern haben sie sich nicht erhalten, womit die frühen Formen und damit der Anschluss an frühmittelalterliche Vorläufer kaum zu fassen sind. Doch erst wenn man das annimmt, lassen sich die auffälligen Ähnlichkeiten zu ‚verwandten‘ Stücken im merowingerzeitlichen Westen ebenso wie im awarischen Bereich erklären; sämtliche Formen gehen letztlich auf einen spätantiken Formenschatz zurück⁴⁶. Die Formen bieten damit keinen Hinweis auf regionale Identitäten, sondern sind durch Wirtschaft, Kommunikation und soziale Identitäten zu erklären.

IV. 2. Repräsentation: Kirchfriedhöfe und Waffenausstattungen.

Soziale Repräsentation ist auf vielerlei Art möglich. Für die Archäologie bieten Gräber eine in dieser Hinsicht besondere Quelle, weil sie individuelle Einblicke ermöglichen. Wie jemand bestattet wurde, hing von den Hinterbliebenen ab. Sie entschieden über die Art und Weise, wie dies geschah, doch auch die Familie konnte nur mit der Lokalgesellschaft insgesamt agieren; man kann dies durchaus als ‚Aushandlungsprozess‘ beschreiben, der verschiedene soziale Positionierungen im Begräbnis eines oder einer Einzelnen vorführte. Insofern bietet ein Grab dem Archäologen keine Widerspiegelung sozialer Realitäten, d. h. kein ungetrübtes Bild des oder der Toten; die Grabbeigaben müssen daher auch nicht dem persönlichen Besitz entstammen, sondern können aus verschiedenen Händen und Motiven in das Grab gelangt sein. Statt dies als analytisches Manko zu bedauern, kann und sollte man darin eine immense Chance erkennen: nämlich die Vorstellungen der Beteiligten – der Handelnden wie des ‚Publikums‘ – zu rekonstruieren. Denn die Beteiligten dürften bestrebt gewesen sein, ein idealisiertes, geschöntes oder verzerrtes Bild zu bieten – eben jenes, das man sich aus verschiedenen Gründen machte.

Das Mähren des 9. Jahrhunderts liefert ein besonders eindrückliches Beispiel. In Mikulčice an der March wurden seit den 1950er Jahren mehrere Kirchen mit jeweils zugehörigen Friedhöfen ausgegraben. In vielen Gräbern fanden sich qualitätvolle und umfangreiche Grabbeigaben⁴⁷: Schmuck, Kleidungsbestandteile, Waffen und Reitausrüstungen⁴⁸. Die archäologische Gräberforschung fragt in solchen Fällen gern nach dem religiösen Kontext von Grabbeigaben. Und im speziellen: wie passen ‚heidnische‘ Grabbeigaben zu einem christlichen Bestattungsplatz? Offensichtlich sahen die Zeitgenossen jedoch darin kein Problem, auf einem Kirchhof ihre Toten mit ‚reichen‘ Grabbeigaben zu beerdigen. Der Widerspruch ist wohl nur ein scheinbarer, der sich aus der modernen Perspektive ergibt. Erst viel später entwickelte sich die Vorstellung, Christen benötigten im Jenseits keine irdischen Güter mehr und deshalb auch keine Grabbeigaben bzw. aufwändige Kleidung;

⁴⁶ Brather 2004b. – Zur Formenkunde: Kočka-Krenz 1993.

⁴⁷ Zur noch immer problematischen Chronologie: Chorvátová 2004.

⁴⁸ Schulze-Dörrlamm 1995. – Košta 2005.

frühmittelalterliche Heilige wurden jedoch reich angezogen beerdigt, damit sie dem Herrn angemessen entgegengehen konnten. Entscheidend ist jedoch ein weiterer Punkt: die Grabausstattungen waren wahrscheinlich gar nicht primär religiös motiviert – sie drückten vielmehr soziale Zugehörigkeiten und Status aus. Von religiöser Bedeutung waren dagegen die Bestattungsrituale⁴⁹. Von ihnen finden sich jedoch nur undeutliche archäologische Spuren, weil es auf die Handlungen und deren richtige Durchführung ankam.

Neben religiösen Aspekten spielten soziale Zugehörigkeiten eine zentrale Rolle. Insbesondere bei Waffenbeigaben hat die Archäologie nach deren Kontext gefragt. Für das piastische Polen des 10. und 11. Jahrhunderts beschäftigte sich die Forschung insbesondere mit der Herkunft der ‚Krieger‘. Anhand bestimmter Waffentypen vermuteten deutsche wie polnische Archäologen, es habe sich um skandinavische Bewaffnete gehandelt, die als ‚Gefolgschaften‘ im piastischen Umfeld dienten. Die Unterschiede lagen darin, ob man daraus auch eine skandinavische Herrschaftsbildung ableitete oder nicht. Jenseits dessen bleibt die Grundlage dieser Thesen problematisch⁵⁰. Ein skandinavischer Ursprung wird aus den Waffentypen abgeleitet, d. h. aus Funden, die auch in Skandinavien zutage gekommen sind. Darin liegen zwei Problemfelder: 1. bedeuten Funde in Skandinavien nicht, dass die jeweiligen Waffen auch in Skandinavien hergestellt wurden. Am Beispiel der wikingerzeitlichen Schwerter mit einer Klinge, auf der die Inschrift +ULFBERTH angebracht ist, lässt sich zeigen, dass rheinländische Waffenschmieden in den Norden lieferten⁵¹. Dort gelangten sie in die Gräber und wurden von Archäologen ausgegraben. Solche Waffen müssen nicht aus dem Norden nach Polen gelangt sein, sondern werden den direkten Weg aus dem Westen genommen haben. 2. bleibt offen, ob im piastischen Umfeld skandinavische Objekte ‚importiert‘ wurden oder ob sich tatsächlich Bewaffnete aufgemacht hatten. Eine Untersuchung der Gräber selbst, aus denen sie stammen, verweist auf einheimische Prägungen. Vollkommen ‚fremd‘ waren die Krieger also nicht.

Eine veränderte Perspektive kann aus diesem Dilemma herausführen. Unabhängig von der möglichen ‚Herkunft‘ der Krieger bleibt der spezifische Kontext, in dem Männer mit Waffen bestattet wurden. Und das war – sofern die bislang angenommenen Datierungen zutreffen – offensichtlich die Etablierung und Konsolidierung der piastischen Herrschaft. Es ist daher zu fragen und zu untersuchen, inwieweit beides ursächlich miteinander zusammenhängt. Ein Vergleich mit anderen Fällen wird hilfreich sein, um grundsätzliche Schlüsse aus den Beobachtungen zu ziehen. Wie sah es in Mähren im 9. Jahrhundert und in Böhmen um 900 aus, als die Přemysliden mit anderen Familien konkurrierten und sich schließlich durchsetzten⁵²? Bislang ist für Böhmen „die Aussage der Archäologie [...] noch um vieles bescheidener“ als diejenige der Schriftquellen⁵³.

⁴⁹ Für den frühmittelalterlichen Westen: Brather-Walter, Brather 2012.

⁵⁰ Rohrer 2009.

⁵¹ Stalsberg 2009. – Marek 2005.

⁵² Sasse 1982, S. 121–123, 139–142, 315–318, 374 Karte 3; vgl. Sláma 1977; Klápště 2012, S. 28–36.

⁵³ Klápště 2009, S. 545.

– weshalb? Zu untersuchen sind des Weiteren die Verhältnisse bei Hevellern und Obodriten. Aus Oldenburg/H. selbst liegen einige Bestattungen mit Waffen vor, die in einen herrschaftlichen Kontext gehören⁵⁴, doch fehlt es noch an einer Gesamtübersicht. Für Mähren habe ich eben auf die Waffenfunde und Mikulčice hingewiesen, die ähnliche Verhältnisse anzeigen⁵⁵. In diesen Bestattungen spiegelt sich wohl mittelbar die große Bedeutung wider, die einem bewaffneten ‚Erzwingungsstab‘ im Kontext von Herrschaftsbildung zukam⁵⁶. Die Parallelität der Fälle liegt nicht in einem ‚slawischen‘ Kulturmilieu begründet, sondern in der jeweiligen politischen Situation und einer sie reflektierenden Form der Bestattung – die Repräsentation sozialer Identitäten in diesem Kontext ist nicht selbstverständlich, aber wiederholt in Krisen- und Übergangssituationen zu beobachten⁵⁷.

IV. 3. Altersgruppen und Grabbeigaben.

Moderne anthropologische Analysen liefern wertvolle zusätzliche Informationen, um Gruppen und Identitäten innerhalb von Gesellschaften genauer untersuchen zu können. Anthropologische Daten zu Geschlecht und Sterbealter bieten sich besonders an, berücksichtigt zu werden. Im Vergleich mit den jeweiligen Grabbeigaben erlauben sie Rückschlüsse darauf, ob und wie welche sozialen Rollen während der Bestattung vorgeführt wurden. Zwar können die biologischen Daten nur Annäherungen erlauben, hängen sie doch nur mittelbar mit kulturspezifischen Gruppierungen innerhalb von Gesellschaften zusammen. Doch sie stellen wichtige unabhängige Informationen dar, auf die sich die archäologische Interpretation beziehen kann. Bereits die Unterscheidung von Männern und Frauen gelingt nicht einfach anhand der Grabausstattungen. Zu oft spielen moderne Erwartungen hinein, die sich mit nur scheinbar überraschenden Beispielen in Frage stellen lassen: bei den Awaren der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts besaßen Männer Ohringe und Zopfspannen⁵⁸. Erst mit Hilfe der Anthropologie lassen sich geschlechtsspezifische Grabbeigaben erkennen. Damit ist noch kein Zugang zu Gender-Identitäten gegeben, aber ein Einblick in kulturelle Geschlechterdifferenzen möglich. ‚Natürlich‘ gibt es eine Reihe geschlechtsneutraler Grabausstattungen, die auf soziale Zugehörigkeiten von Frauen und Männern hinweisen. Ähnlich verhält es sich mit dem Zusammenhang zum Lebensalter. Manche Grabbeigaben hängen offenkundig in ihrer Häufigkeit davon ab, andere finden sich in Gräbern nahezu aller Altersstufen und weisen damit auf Status und Besitz hin. Und wiederum ist das biologische Alter nur eine ‚Krücke‘, um altersspezifischen sozialen Rollen auf die Spur zu kommen.

Abgesehen von den ‚reichen‘ Gräbern im ‚großmährischen‘ Kontext und manchen aufwändigen böhmischen Grabausstattungen wurden Gräber bei den

⁵⁴ Gabriel, Kempke 2011.

⁵⁵ Kouřil 2005.

⁵⁶ Zum wirtschaftlichen Hintergrund gehörte Silber: Brather 1999.

⁵⁷ Vgl. schon Kossack 1974.

⁵⁸ Bálint 1989, S. 160 f.; Vida 2008, S. 65 Abb. 28 (Igar).

westlichen Slawen nicht besonders umfangreich ausgestattet. Deshalb sind Analysen in Bezug auf Geschlecht und Lebensalter weniger detailliert möglich, als sie in letzter Zeit für das westliche Mitteleuropa der Merowingerzeit unternommen worden sind⁵⁹. Auch sind solche Studien bei Brandbestattungen, wie sie nördlich der Mittelgebirge bis in das 10. Jahrhundert hinein üblich waren, bevor man fast überall und zeitlich gestaffelt zur Körperbestattung überging⁶⁰, nahezu aussichtslos, weil sich zu wenige aussagekräftige Funde erhalten haben. Deshalb sind bei Gräberfeldpublikationen entsprechende Ansätze nur selten – etwa für Espenfeld in Thüringen⁶¹ oder Čakajovce in der Slowakei⁶² – verfolgt worden. Dennoch erlauben die Untersuchungen interessante Einblicke, sofern die Grabbeigaben einen gewissen Mindestumfang erreichen.

Besonders die Gräber von Mädchen und Frauen lassen wesentliche Zusammenhänge erkennen. Die bereits erwähnten Schläfenringe und Perlen(ketten) gehören zu den häufigen Grabbeigaben, die sich deshalb statistisch gut erfassen und auswerten lassen. Als Beispiel sei Rohnstedt in Thüringen gewählt, das mit mehr als 450 Toten eine brauchbare Stichprobe darstellt. Das Vorkommen von Perlen (ketten) und ihre Häufigkeit zeigt auf den ersten Blick eine Altersverteilung, wie sie erwartet werden kann. Sie nehmen vom Kindes- zum Erwachsenenalter zu, um dann wieder zurückzugehen – sowohl im relativen Vorhandensein in den Gräbern einer Altersstufe überhaupt als auch in der Zahl der Perlen selbst. Auf den zweiten Blick zeigen sich bemerkenswerte Auffälligkeiten. Mit fast 40 % erreichen Mädchen zwischen 7 und 14 Jahren den höchsten Anteil an Perlenausstattungen – nicht die erwachsenen Frauen. Und unter den noch kleineren Mädchen findet sich jenes Grab einer 4- bis 6jährigen, die mit 128 Perlen die mit Abstand längste Perlenkette erhielt. Offensichtlich hoben die Familien ihre gestorbenen Mädchen bzw. den durch ihren Tod erlittenen Verlust besonders heraus. Den gleichen Befund ergeben die Schläfenringe. Wiederum nehmen sie mit dem Lebensalter zunächst zu und dann ab, und erneut ragen die Mädchen hervor. Nun waren es die 7- bis 14jährigen, die am häufigsten diesen Kopfschmuck erhielten⁶³.

Diese Beobachtungen sind kein Einzelfall, sondern lassen sich anderenorts in ähnlicher Weise machen⁶⁴. Im großräumigen Kulturvergleich wird deutlich, dass es deutliche Unterschiede zum merowingerzeitlichen Westen ebenso wie zum awarenzeitlichen Südosten gab⁶⁵. Dort waren es jeweils jüngere Frauen, die man im Tod besonders umfangreich ausgestattet hatte. Was waren die Hintergründe? Axel Pollex' Vorschlag, in den ‚reichen‘ slawischen Mädchengräbern den Nachweis einer ‚Totenhochzeit‘ zu sehen, überzeugt mich aus mehreren Gründen nicht. Denn einerseits handelt es sich um eine moderne,

⁵⁹ Vgl. Brather 2009b; 2009c; Brather u. a. 2009.

⁶⁰ Pollex 2010.

⁶¹ Bach, Dušek 1971, Abb. 41,4.

⁶² Hanuliak, Rejholcová 1999, S. 60 Abb. 55; Rejholcová 1995, S. 29 f.

⁶³ Brather u. a. 2009, S. 344 Abb. 62–63.

⁶⁴ Brather u. a. 2009, S. 341–367, 370–373.

⁶⁵ Brather u. a. 2009; Distelberger 2004.

volkskundlich dokumentierte Vorstellung, die nicht leicht auf andere Zeiten zurückprojiziert werden kann, und andererseits sind die genannten Motive inkonsistent – „Unverheiratete, Bräute und Wöchnerinnen“ bilden verschiedene Gruppen, deren soziales Ansehen differierte⁶⁶. Es ist daher nach strukturellen Zusammenhängen zu fragen, die mit der Rolle von Mädchen und Frauen in hochmittelalterlichen Gesellschaften Ostmitteleuropas zusammenhängen. Ein Gesichtspunkt könnte das Heiratsalter darstellen, das wiederum mit weiteren sozialen und wirtschaftlichen Verhältnissen verbunden ist. Die historische Familienforschung hat darauf aufmerksam gemacht, dass sich spätmittelalterliche Heiratsmuster in Ost und West unterschieden: im Westen spät im Kontext von Grundherrschaft und Gesindedienst, im Osten früh wegen eines stärkeren Ahnenkults⁶⁷. Ließe sich – ich will die Frage lediglich stellen – in den relativ aufwändigen Mädchengräbern bei den westlichen Slawen ein früher Reflex darauf erblicken?

V. Fazit: Identitäten statt Totalitäten.

Mit den vorgeführten Aspekten hoffe ich gezeigt zu haben, wie viel Gewinn in einer ‚dichteren‘ Analyse durch die Archäologie liegt. Das gilt grundsätzlich und nicht allein für das mittelalterliche Ostmitteleuropa, das mir hier als Beispiel dient. Eine ‚globale‘ Sicht muss deutlich mehr abstrahieren und allgemeine Kennzeichen herausarbeiten. Damit analysiert sie grundlegende Strukturen in Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft, die sich mit Fernand Braudel als Verhältnisse der *longue durée* und als historische Konjunkturen charakterisieren lassen⁶⁸. Zugleich dürfte es sich oft um die ‚unbewussten Elemente des sozialen Lebens‘ gehandelt haben, wie es Claude Lévi-Strauss formulierte⁶⁹. Auf dieser Grundlage lässt sich nicht über ethnische Gruppen oder soziale Identitäten urteilen: ‚Kultur‘ kann man nicht mit ‚Ethnos‘ gleichsetzen, denn erstere ist eine wissenschaftliche und analytische Klassifikation, letztere das Selbstbewusstsein der Beteiligten – gestützt auf ausgewählte, symbolische Kulturelemente. Dessen ungeachtet gehören Untersuchungen struktureller Art zu den fundamentalen Aufgaben und Leistungen der Archäologie, die sie als historische Wissenschaft auszeichnen.

Fragt man als Archäologe nach Identitäten, muss man die Perspektive verändern. Strukturelle Zusammenhänge von Kommunikation und Austausch können darauf Einfluss gehabt haben, wie sich soziale Gruppen konstituierten und repräsentierten – sie müssen es aber nicht, zumindest nicht direkt. Es kommt vielmehr auf die jeweiligen Kontexte und Situationen an, in denen Gruppen flexibel und dynamisch reagierten. Dies zu erfassen und zu rekonstruieren, dazu bedarf es eines detaillierten Blicks und einer Suche nach zusätzlichen, möglichst unabhängigen Anhaltspunkten wie anthropologischen Geschlechts- und Altersbestimmungen; darüber hinaus sind überregionale Herrschaftsbildungen und politische Konflikte als Rahmenbedingungen zu

⁶⁶ Pollex 2003; Brather 2006.

⁶⁷ Mitterauer 2003, S. 232 f.; 2009.

⁶⁸ Braudel 1990.

⁶⁹ Lévi-Strauss 1977, S. 38.

berücksichtigen. Unter diesem Blickwinkel sind vermeintlich homogene und distinkte Gruppen und Gesellschaften nicht auszumachen, auch wenn die Beteiligten dies anders gesehen oder zumindest anders darzustellen versucht haben. ‚Identität‘ ist aus dieser Sicht die Einheit von Differenzen, also der Versuch, Ordnung und Zusammenhalt in einer komplexen sozialen Welt zu schaffen. Diese Widersprüche – die Spannungen zwischen Kontexten und Identitäten – zu thematisieren, eröffnet der Mittelalterarchäologie neue Perspektiven und aufschlussreiche Analysen.

Die Situation der Archäologie lässt sich in sozialwissenschaftliche Konzepte einordnen, wie sie etwa der Sozial- und Kulturpsychologe Jürgen Straub eindrücklich und präzise vertritt⁷⁰. Identität ist unerlässlich für jeden einzelnen, was sich archäologisch kaum erfassen lässt, und ebenso für alle sozialen Gruppen. Angesichts ihrer Heterogenität und Offenheit verschafft allein ein reflektiertes Selbstbewusstsein jeder Gruppe Handlungsfähigkeit und Kontingenz. Identität ist damit unabdingbar – und zugleich oft bloße Behauptung angesichts sozialer Komplexität. Alternativen dazu sind nur theoretischer Natur, da sie an den pragmatischen Notwendigkeiten scheitern müssen. Eine hypothetische Möglichkeit ist die weitgehende Fragmentierung, womit sich eine Gesellschaft auflöste und nicht mehr existieren könnte. Die andere bestünde in einer weitgehenden Einförmigkeit, die als ‚Totalität‘ charakterisiert werden kann. Auch sie ist vollkommen unmöglich, aber sie entspricht dem, was einem bei der ethnischen Interpretation ‚archäologischer Kulturen‘ begegnet. Sie werden ungeachtet zahlreicher Binnendifferenzierungen und unscharfer Außenabgrenzungen häufig als homogen und distinkt und damit als ‚total‘ beschrieben⁷¹. Ein solcher Ansatz wird den mittelalterlichen Verhältnissen – und nicht nur ihnen – nicht gerecht. Die Archäologie muss also methodisch reflektiert nach Identitäten fragen, wenn sie soziale Gruppen näher untersucht. Dazu gehört die Analyse des jeweiligen situativen Kontexts ebenso wie die Berücksichtigung von Symbolik, Dynamik und Flexibilität der Selbst- und Fremdzuschreibungen⁷².

Literaturverzeichnis:

Bach, Dušek
1971	Herbert Bach, Sigrid Dušek, <i>Slawen in Thüringen. Geschichte, Kultur und Anthropologie im 10. bis 12. Jahrhundert. Nach den Ausgrabungen in Espenfeld</i> , Weimar, 1971.
Bálint 1989	Csanád Bálint, <i>Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert</i> , Wien, Köln, 1989.

⁷⁰ Straub 2004.

⁷¹ Vgl. Bierbrauer 2008; dazu meine Rezension: Brather 2011c.

⁷² Brather 2012b.

- Bierbrauer 2008** Volker Bierbrauer, *Ethnos und Mobilität im 5. Jahrhundert aus archäologischer Sicht. Vom Kaukasus bis Niederösterreich*. Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. Abhandlungen NF 131, München, 2008.
- Biermann 2000** Felix Biermann, *Slawische Besiedlung zwischen Elbe, Neiße und Lubsza. Archäologische Studien zum Siedlungswesen und zur Sachkultur des frühen und hohen Mittelalters*. Schriften zur Archäologie der germanischen und slawischen Frühgeschichte 5 = Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 65, Bonn, 2000.
- Biermann 2002** Felix Biermann, *Über das erste Auftreten der spätslawischen Keramik in Ostdeutschland und Polen*, Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift 43, 2002, S. 61–92.
- Biermann 2010** Felix Biermann, *Archäologische Studien zum Dorf der Ostsiedlungszeit. Die Wüstungen Miltendorf und Damsdorf in Brandenburg und das ländliche Siedlungswesen des 12. bis 15. Jahrhunderts in Ostmitteleuropa*. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 12, Wünsdorf, 2010.
- Biermann 2012** Felix Biermann (Hrsg.), *Transformationen und Umbrüche des 12.–13. Jahrhunderts*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 64, Langenweißbach, 2012.
- Biermann, Kersting 2007** Felix Biermann, Thomas Kersting (Hrsg.), *Siedlung, Kommunikation und Wirtschaft im westslawischen Raum*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 46, Langenweißbach, 2007.
- Biermann, Kersting, Klammt 2009** Felix Biermann, Thomas Kersting, Anne Klammt (Hrsg.), *Siedlungsstrukturen und Burgen im westslawischen Raum*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 52, Langenweißbach, 2009.
- Biermann, Mangelsdorf 2005** Felix Biermann, Günter Mangelsdorf (Hrsg.), *Die bäuerliche Ostsiedlung des Mittelalters in Nordostdeutschland*. Greifswalder Mitteilungen 7, Frankfurt/M. u. a., 2005.
- Brather 1996** Sebastian Brather, *Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit*. Schriften zur Archäologie der germanischen und slawischen Frühgeschichte 1 = Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 34, Bonn, 1996.
- Brather 1999** Sebastian Brather, *Frühmittelalterliche Dirham-Schatz- und -Einzelfunde im südlichen Ostseeraum. Die Anfänge*

- der Gewichtsgeldwirtschaft bei den Westslawen, in Sebastian Brather, Christel Bucker, Michael Hoepfer (Hrsg.), *Archäologie als Sozialgeschichte. Studien zu Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im frühgeschichtlichen Mitteleuropa. Festschrift Heiko Steuer*. Studia honoraria 9, Rahden, 1999, S. 179–197.
- Brather 2001a** Sebastian Brather, Slawenbilder. „Slawische Altertumskunde“ im 19. und 20. Jahrhundert, *Archeologické rozhledy* 53, 2001, S. 717–751.
- Brather 2001b** Sebastian Brather, s. v. *Kulturgruppe und Kulturkreis*, in *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 17, Berlin, New York, 2001, S. 442–452.
- Brather 2001c** Sebastian Brather, *Grubenhäuser in Ostmitteleuropa. Frühmittelalterliche „Hauslandschaften“ oder slawische Einwanderung?*, in Eugeniusz Wilgocki, Marek Dworaczyk, Krzysztof Kowalski, Antoni Porzeziński, Sławomir Słowiński (Hrsg.), *Instantia est mater doctrinae. Festschrift Władysław Filipowiak*, Szczecin, 2001, S. 77–91.
- Brather 2003** Sebastian Brather, *Die Projektion des Nationalstaats in die Frühgeschichte. Ethnische Interpretationen in der Archäologie*, in Matthias Hardt, Christian Lübke, Dittmar Schorkowitz (Hrsg.), *Inventing the pasts in North Central Europe. The national perception of early medieval history and archaeology*. Gesellschaften und Staaten im Epochenwandel 9, Frankfurt/M. u. a., 2003, S. 18–42.
- Brather 2004a** Sebastian Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 42, Berlin, New York, 2004.
- Brather 2004b** Sebastian Brather, s. v. *Schläfenringe*, in *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 27, Berlin, New York, 2004, S. 132–139.
- Brather 2005** Sebastian Brather, *Hochmittelalterliche Siedlungsentwicklung und ethnische Identitäten. Slawen und Deutsche östlich der Elbe in archäologischer und siedlungsgeographischer Perspektive*, in Biermann, Mangelsdorf, 2005, S. 29–38.
- Brather 2006** Sebastian Brather, „Totenhochzeit“? *Zur Interpretation altersabhängiger Grabsausstattungen bei den westlichen Slawen*, in Marek Dworaczyk, Anna Bogumiła Kowalska, Sławomir Moździoch, Marian Rębkowski (Hrsg.), *Świat słowian wczesnego średniowiecza. Festschrift Władysław Łosiński*, Szczecin, Wrocław, 2006, S. 505–513.
- Brather 2008** Sebastian Brather, *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und*

- hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*². Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 61, Berlin, New York, 2008.
- Brather 2009a** Sebastian Brather, *Ethnische Identitäten aus archäologischer Perspektive*, in *Kelten am Rhein. Akten des dreizehnten Internationalen Keltologiekongresses 1. Archäologie. Ethnizität und Romanisierung*. Bonner Jahrbücher, Beiheft 58/1, Mainz, 2009, S. 1–12.
- Brather 2009b** Sebastian Brather, *Rang und Lebensalter. Soziale Strukturen in der frühmittelalterlichen „Alemannia“ im Spiegel der Bestattungen*, in Andreas Bihrer, Mathias Kälble, Heinz Krieg (Hrsg.), *Adel und Königtum im mittelalterlichen Schwaben. Festschrift Thomas Zotz*. Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde Baden-Württemberg B 175, Stuttgart, 2009, S. 29–44.
- Brather 2009c** Sebastian Brather, *Tod und Bestattung im frühen Mittelalter. Repräsentation, Vorstellungswelten und Variabilität am Beispiel merowingerzeitlicher Reihengräberfelder*, *Ethnographisch - Archäologische Zeitschrift* 50, 2009, S. 93–115.
- Brather 2011a** Sebastian Brather, *The Western Slavs of the Seventh to the Eleventh Century. An archaeological perspective*, *History Compass* 9/6, 2011, S. 454–473 (<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1478-0542.2011.00779.x/abstract>) [eingesehen am 2. 7. 2012].
- Brather 2011b** Sebastian Brather, *Archäologische Kulturen und historische Interpretation(en)*, in Stefan Burmeister, Niels Müller-Scheeßel (Hrsg.), *Fluchtpunkt Geschichte. Archäologie und Geschichtswissenschaft im Dialog*. Tübinger Archäologische Taschenbücher 9, Münster u. a., 2011, S. 207–226.
- Brather 2011c** Sebastian Brather, [Rezension zu Bierbrauer 2008], *Bonner Jahrbücher* 209, 2009 (2011), S. 438–443.
- Brather 2012a** Sebastian Brather, „Völker“, *Stämme und gentes im RGA. Archäologische Interpretationen und ethnische Identitäten*, in Heinrich Beck, Dieter Geuenich, Heiko Steuer (Hrsg.), *Altertumskunde, Altertumswissenschaft, Kulturwissenschaft. Erträge und Perspektiven nach 40 Jahren Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 77, Berlin, Boston, 2012, S. 401–428.
- Brather 2012b** Sebastian Brather, *Ethnizität und Mittelalterarchäologie. Eine Antwort auf Florin Curta*, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 39, 2011 (2012), S. 161–172.

- Brather-Walter, Brather 2012** Susanne Brather-Walter, Sebastian Brather, *Repräsentation oder Religion? Grabbeigaben und Bestattungsrituale im frühen Mittelalter*, Niklot Krohn, Sebastian Ristow (Hrsg.), in *Wechsel der Religionen – Religion des Wechsels*. Studien zu Spätantike und Frühmittelalter 4, Hamburg, 2012, S. 121–143.
- Brather u. a. 2009** Sebastian Brather, Sven Gütermann, Melanie Künzie, Jens Reinecke, Christiane Schmid, Katharina Streit, Dmytro Tolkach, Nina Wächtler, Vera Zadow, *Grabausstattung und Lebensalter im frühen Mittelalter. Soziale Rollen im Spiegel der Bestattungen*, Fundberichte aus Baden-Württemberg 30, 2007 (2009), S. 273–378.
- Braudel 1990** Fernand Braudel, *Das Mittelmeer und die mediterrane Welt in der Epoche Philipps II.*, Frankfurt/M., 1990.
- Chorvátová 2004** Hana Chorvátová, *K relativnej chronológii pohrebiska Staré Město v polohe Na valách*, Acta Historica Neosoliensis 7, 2004, S. 199–236.
- Distelberger 2004** Anton Distelberger, *Österreichs Awarinnen. Frauen aus Gräbern des 7. und 8. Jahrhunderts*. Archäologische Forschungen in Niederösterreich 3, St. Pölten, 2004.
- Donat 1980** Peter Donat, *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7.–12. Jahrhundert. Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung*. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 33, Berlin, 1980.
- Dralle 1981** Lothar Dralle, *Slaven an Havel und Spree. Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jh.)*. Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 108, Berlin, 1981.
- Dulinicz 2006** Marek Dulinicz, *Frühe Slawen im Gebiet zwischen unterer Weichsel und Elbe. Eine archäologische Studie*. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 7, Neumünster, 2006.
- Gabriel, Kempke 2011** Ingo Gabriel, Torsten Kempke, *Die Grabfunde. Einführung und archäologisches Material*. Starigard/Oldenburg 6 = Offa-Bücher 85, Neumünster, 2011.
- Gebuhr 2007** Ralf Gebuhr, *Jarina und Liubusua. Kulturhistorische Studie zur Archäologie frühgeschichtlicher Burgen im Elbe-Elster-Raum*. Studien zur Archäologie Europas 6, Bonn, 2007.
- Godłowski 1979** Kazimierz Godłowski, *Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V–VII w. n. e.*, Kraków, 1979.
- Godłowski 2005** Kazimierz Godłowski, *Über die Forschungen zur Ausbreitung der Slawen im 5.–7. Jahrhundert n. Chr.*, in Jan Bemann, Michał Parczewski (Hrsg.), *Frühe Slawen*

- Goehrke 1992** *in Mitteleuropa. Schriften von Kazimierz Godłowski.* Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 6, Neumünster, 2005, S. 85–121.
Carsten Goehrke, *Frühzeit des Ostslaventums*, Erträge der Forschung 277, Darmstadt, 1992.
- Gringmuth-Dallmer 1983** Eike Gringmuth-Dallmer, *Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft auf dem Territorium der DDR unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungsgebiete.* Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 35, Berlin, 1983.
- Gringmuth-Dallmer 2006** Eike Gringmuth-Dallmer, *Die hochmittelalterliche Ostsiedlung in vergleichender Sicht*, Siedlungsforschung 24, 2006, 99–121.
- Hanuliak, Rejholcová 1995** Milan Hanuliak, Mária Rejholcová, *Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie).* Vyhodnotenie, Nitra, 1999.
- Henning 1997** Joachim Henning, *Ringwallburgen und Reiterkrieger. Zum Wandel der Militärstrategie im ostsächsisch-slawischen Raum an der Wende vom 9. zum 10. Jahrhundert*, in Guy de Boe, Frans Verhaeghe (eds.), *Military studies in medieval Europe.* Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' conference 11, Zellik, 1997, S. 21–31
- Henning 1998** Joachim Henning, *Archäologische Forschungen an Ringwällen in Niederungslage. Die Niederlausitz als Burgenlandschaft des östlichen Mitteleuropas im frühen Mittelalter*, in Henning, Ruttkey 1998, S. 9–29.
- Henning 2004** Joachim Henning, *Neue Burgen im Osten. Handlungsorte und Ereignisgeschichte der Polenzüge Heinrichs II. im archäologischen und dendrochronologischen Befund*, in Achim Hubel, Bernd Schneidmüller (Hrsg.), *Aufbruch ins zweite Jahrtausend*, Mittelalter-Forschungen 16, Ostfildern, 2004, S. 151–181.
- Henning, Ruttkey 1998** Joachim Henning, Alexander T. Ruttkey (Hrsg.), *Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa*, Bonn, 1998.
- Herrmann 1968** Joachim Herrmann, *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neiße und Elbe. Studien auf der Grundlage archäologischen Materials.* Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte 23, Berlin, 1968.
- Herrmann 1983** Joachim Herrmann, *Wanderungen und Landnahme im westslawischen Gebiet*, in *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo 1–2.* Settimane di studio del centro italiano di studi sull'alto medioevo 30/1–2, Spoleto, 1983, S. 75–101.

- Herrmann 1985** Joachim Herrmann, 4. *Einwanderung und Herkunft der Stammesgruppen*, in Joachim Herrmann (Hrsg.), *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch. Neubearbeitung*, Berlin, 1985, S. 21–32.
- Herrmann, Warnke 2008** Joachim Herrmann, Dieter Warnke †, *Ralswiek auf Rügen. Die slawisch-wikingischen Siedlungen und deren Hinterland V. Das Hügelgräberfeld in den „Schwarzen Bergen“ bei Ralswiek*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 46, Schwerin, 2008.
- Heußner, Westphal 1998** Karl-Uwe Heußner, Torsten Westphal, *Dendrochronologische Untersuchungen an Holzfunden aus frühmittelalterlichen Burgwällen zwischen Elbe und Oder*, in Henning, Ruttkay 1998, S. 223–234.
- Kempke 1984** Torsten Kempke, *Starigard/Oldenburg. Hauptburg der Slawen in Wagrien II. Die Keramik des 8.–12. Jahrhunderts*. Offa-Bücher 53, Neumünster, 1984.
- Klápště 1998** Jan Klápště, *Die Anfänge der jüngeren mittelalterlichen Keramik in Böhmen als kulturhistorisches Problem*, Archeologické rozhledy 50, 1998, S. 138–158.
- Klápště 2009** Jan Klápště, *Die Frühzeit des böhmischen Adels aus der Sicht eines Archäologen*, in Sebastian Brather, Dieter Geuenich, Christoph Huth (Hrsg.), *Historia archaeologica. Festschrift für Heiko Steuer zum 70. Geburtstag*. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 70, Berlin, New York, 2009, S. 527–546.
- Klápště 2012** Jan Klápště, *The Czech lands in medieval transformation. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, vol. 17, Leiden, Boston, 2012.
- Kočka-Krenz 1993** Hanna Kočka-Krenz, *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Seria archeologia 40, Poznań, 1993.
- Kossack 1974** Georg Kossack, *Prunkgräber. Bemerkungen zu Eigenschaften und Aussagewert*, in Georg Kossack, Günter Ulbert (Hrsg.), *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie 1. Festschrift Joachim Werner*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, Ergänzungsband 1, München, 1974, S. 3–34.
- Košta 2005** Jiří Košta, *Kollektion frühmittelalterlicher Schwerter aus dem großmährischen Zentrum Mikulčice*, in Kouřil 2005, S. 157–191.
- Kotková, Lange 2011** Martina Kotková, Jan-Michael Lange, *Beziehungen zwischen Nordwestböhmen und dem sächsischen Elbtal*

- im frühen Mittelalter anhand der Keramik des Zabrušaner Kreises*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 38, 2010 (2011), S. 43–83.
- Kouřil 2005** Pavel Kouřil (Hrsg.), *Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas (mit einem speziellen Blick auf die großmährische Problematik)*. Spisy Archeologického Ústavu AV ČR Brno 25, Brno, 2005.
- Kurnatowska 2000** Zofia Kurnatowska, *Herrschaftszentren und Herrschaftsorganisation*, in Alfried Wieczorek, Hans-Martin Hinz (Hrsg.), *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie 1*, Stuttgart, 2000, S. 458–463.
- Lévi-Strauss 1977** Claude Lévi-Strauss, *Strukturelle Anthropologie 1*, Frankfurt/M., 1977.
- Marek 2005** Lech Marek, *Early medieval swords from Central and Eastern Europe. Dilemmas of an archaeologist and student of arms*. Acta Univ. Wratislaviensis 2713, Wrocław, 2005.
- Mitterauer 2003** Michael Mitterauer, *Mittelalter*, in Andreas Gestichl, Jens-Uwe Krause, Michael Mitterauer, *Geschichte der Familie. Europäische Kulturgeschichte 1*, Stuttgart, 2003, S. 160–363.
- Mitterauer 2009** Michael Mitterauer, *Sozialgeschichte der Familie. Kulturvergleich und Entwicklungsperspektiven*. Basistexte Wirtschafts- und Sozialgeschichte 1, Wien, 2009, S. 59–83.
- Pohl 1988** Walter Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.*, München, 1988.
- Poláček 1995** Lumír Poláček (Hrsg.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert 2. Technologie und Beschreibung*. Internationale Tagungen in Mikulčice 2, Brno, 1995.
- Poláček 2008** Lumír Poláček (Hrsg.), *Das wirtschaftliche Hinterland der frühmittelalterlichen Zentren*. Internationale Tagungen in Mikulčice 6, Brno, 2008.
- Pollex 2003** Axel Pollex, *Die Totenhochzeit. Ein Beispiel zur Dekodierung slawischer Toteninventare mit Hilfe von Quellen zum neuzeitlichen Volksglauben*, in Ulrich Veit, Tobias L. Kienlin, Christoph Kümmel, Sascha Schmidt (Hrsg.), *Spuren und Botschaften. Interpretationen materieller Kultur*. Tübinger archäologische Taschenbücher 4, Münster u. a., 2003, S. 385–398.
- Pollex 2010** Alex Pollex, *Glaubensvorstellungen im Wandel. Eine archäologische Analyse der Körpergräber des 10. bis 13. Jahrhunderts im nordwestslawischen Raum*. Berliner archäologische Forschungen 6, Rahden, 2010.

- Rębkowski 1995** Marian Rębkowski, *Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu*, Kołobrzeg, 1995.
- Rejholcová 1995** Mária Rejholcová, *Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse*, Nitra, 1995.
- Rohrer 2009** Wiebke Rohrer, *Wikinger oder Slawen? Die ethnische Interpretation der frühpiastischen Bestattungen mit Waffenbeigabe in der deutschen und polnischen Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie seit 1900*, phil. Diss., Freiburg, 2009.
- Roslund 2007** Mats Roslund, *Guests in the house. Cultural transmission between Slavs and Scandinavians 900 to 1300 A. D.* The Northern World 33, Leiden, Boston, 2007.
- Saile 2007** Thomas Saile, *Slawen in Niedersachsen. Zur westlichen Peripherie der slawischen Ökumene vom 6. bis 12. Jahrhundert.* Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte 30, Neumünster, 2007.
- Šalkovský 1998** Peter Šalkovský, *Zur Problematik zweier Zonen frühslawischer Hausbaukultur*, in Anke Wesse (Hrsg.), *Studien zur Archäologie des Ostseeraumes. Von der Eisenzeit zum Mittelalter. Festschrift Michael Müller-Wille*, Neumünster, 1998, S. 205–212.
- Šalkovský 2001** Peter Šalkovský, *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt.* Archeologia Slovaca monografie 6, Nitra, 2001.
- Sasse 1982** Barbara Sasse, *Die Sozialstruktur Böhmens in der Frühzeit. Historisch-archäologische Untersuchung zum 9.–12. Jahrhundert.* Germania Slavica 4 = Berliner historische Studien 7, Berlin, 1982.
- Schmid-Hecklau 2003** Arne Schmid-Hecklau, *Archäologische Studien zu den Kontakten zwischen dem Markengebiet und Böhmen im 10. und 11. Jahrhundert*, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 45, 2003, S. 231–261.
- Schmid-Hecklau 2004** Arne Schmid-Hecklau, *Die archäologischen Ausgrabungen auf dem Burgberg in Meißen. Die Grabungen 1959–1963.* Veröffentlichungen des Landesamtes für Archäologie mit Landesmuseum für Vorgeschichte 43, Dresden, 2004.
- Schulze-Dörrlamm 1995** Mechthild Schulze-Dörrlamm, *Bestattungen in den Kirchen Großmährens und Böhmens während des 9. und 10. Jahrhunderts*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 40, 1993 (1995), S. 557–620.
- Sláma 1977** Jiří Sláma, *Mittelböhmen im frühen Mittelalter 1. Katalog der Grabfunde.* Praehistorica 5, Praha, 1977.
- Stalsberg 2009** Anne Stalsberg, *Herkunft und Verbreitung der Vlfberth-Schwertklingen. Eine Neubewertung*, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 36, 2008 (2009), S. 89–118.

- Staňa 1994** Čeněk Staňa (Hrsg.), *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert [1]*. Internationale Tagungen in Mikulčice 1, Brno, 1994.
- Staňa 1996** Čeněk Staňa (Hrsg.), *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*. Internationale Tagungen in Mikulčice 3, Brno, 1996.
- Straub 2004** Jürgen Straub, *5. 1. Identität*, in Friedrich Jäger, Burkhard Liebsch (Hrsg.), *Handbuch der Kulturwissenschaften 1. Grundlagen und Schlüsselbegriffe*, Stuttgart, Weimar, 2004, S. 277–303.
- Turek 1957** Rudolf Turek, *Die frühmittelalterlichen Stämmegebiete in Böhmen*, Praha, 1957.
- Urbańczyk 2007** Przemysław Urbańczyk, *Herrschaft und Politik im Frühen Mittelalter. Ein historisch-anthropologischer Essay über gesellschaftlichen Wandel und Integration in Mitteleuropa*, Frankfurt/M. u. a., 2007.
- Urbańczyk 2008** Przemysław Urbańczyk, *Trudne początki polski*, Wrocław, 2008.
- Vida 2008** Tivadar Vida, *Die Awaren*, in Bodo Anke, László Révész, Tivadar Vida, *Reitervölker im Frühmittelalter. Hunnen, Awaren, Ungarn*, Stuttgart, 2008, S. 47–74.
- Westphal 2002** Torsten Westphal, *Frühe Stadtentwicklung zwischen mittlerer Elbe und unterer Oder zwischen ca. 1150–1300 aufgrund der dendrochronologischen Daten*. Schriften zur Archäologie der germanischen und slawischen Frühgeschichte 6 = Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 86, Bonn, 2002.
- Wetzel 1979** Günter Wetzel, *Slawische Hügelgräber bei Gahro, Kr. Finsterwalde*, Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam 12, 1979, S. 129–158.
- Wetzel 2012** Günter Wetzel, *Slawische Gräber*, in Franz Schopper, Detlev Dähnert (Hrsg.), *Archäologie in der Niederlausitz. Frühe Geschichte einer Region im Herzen Europas*, Cottbus, 2012, S. 228–231.
- Wotzka 1993** Hans-Peter Wotzka, *Zum traditionellen Kulturbegriff in der Archäologie*, Paideuma 39, 1993, S. 25–44.
- Zeman 1976** Jiří Zeman, *Nejstarší slovanské osídlení Čech*, Památky archeologické 67, 1976, S. 115–235.
- Zoll-Adamikowa 1975/1979** Helena Zoll-Adamikowa, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne słowian na terenie Polski, I. Źródła, II. Analiza, wnioski*, Wrocław u. a., 1975/1979.

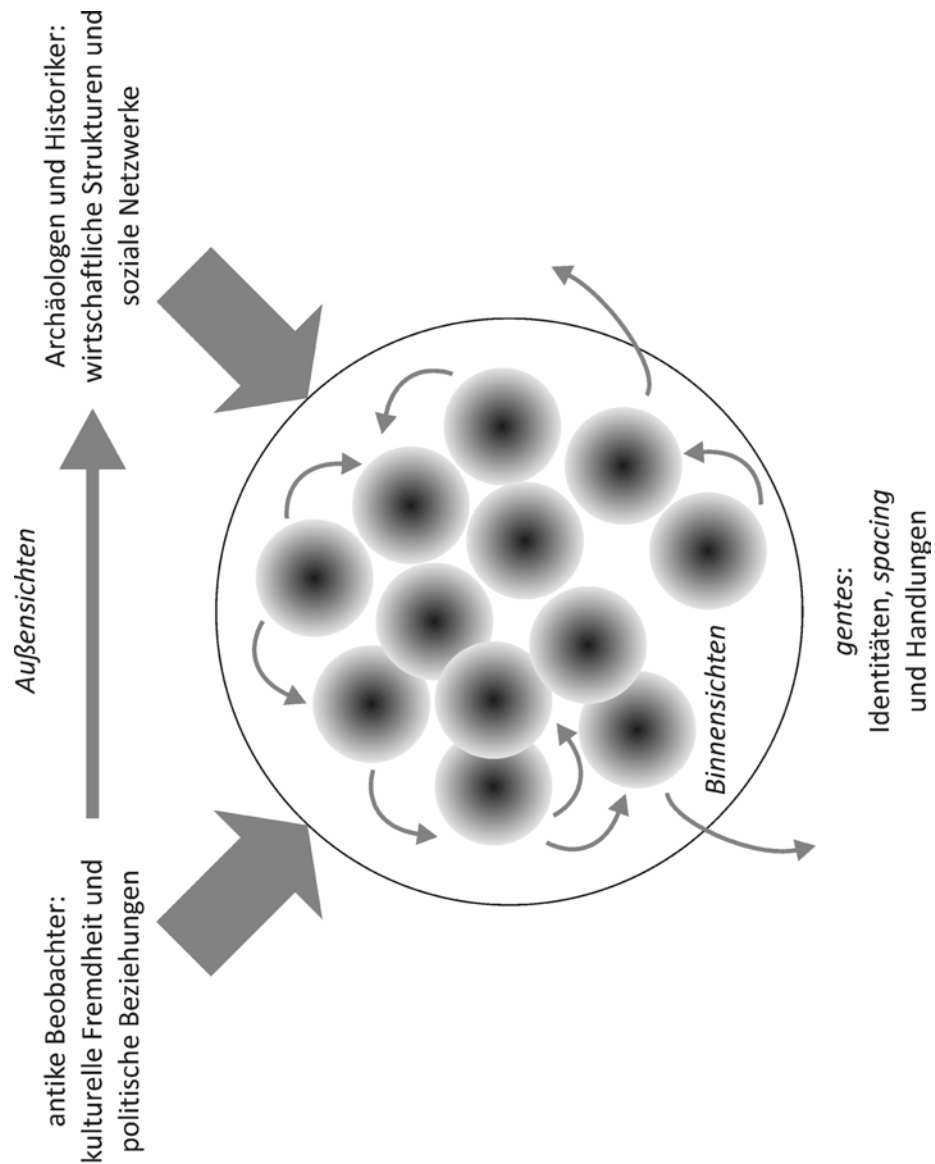

Abb. 1. Gegenüberstellung von Außenperspektiven antiker Beobachter und moderner Wissenschaftler einerseits sowie der Binnenperspektiven der Beteiligten andererseits. Der Blickwinkel bestimmt die Wahrnehmungen und erfasst jeweils einen Teil von "Realitäten".

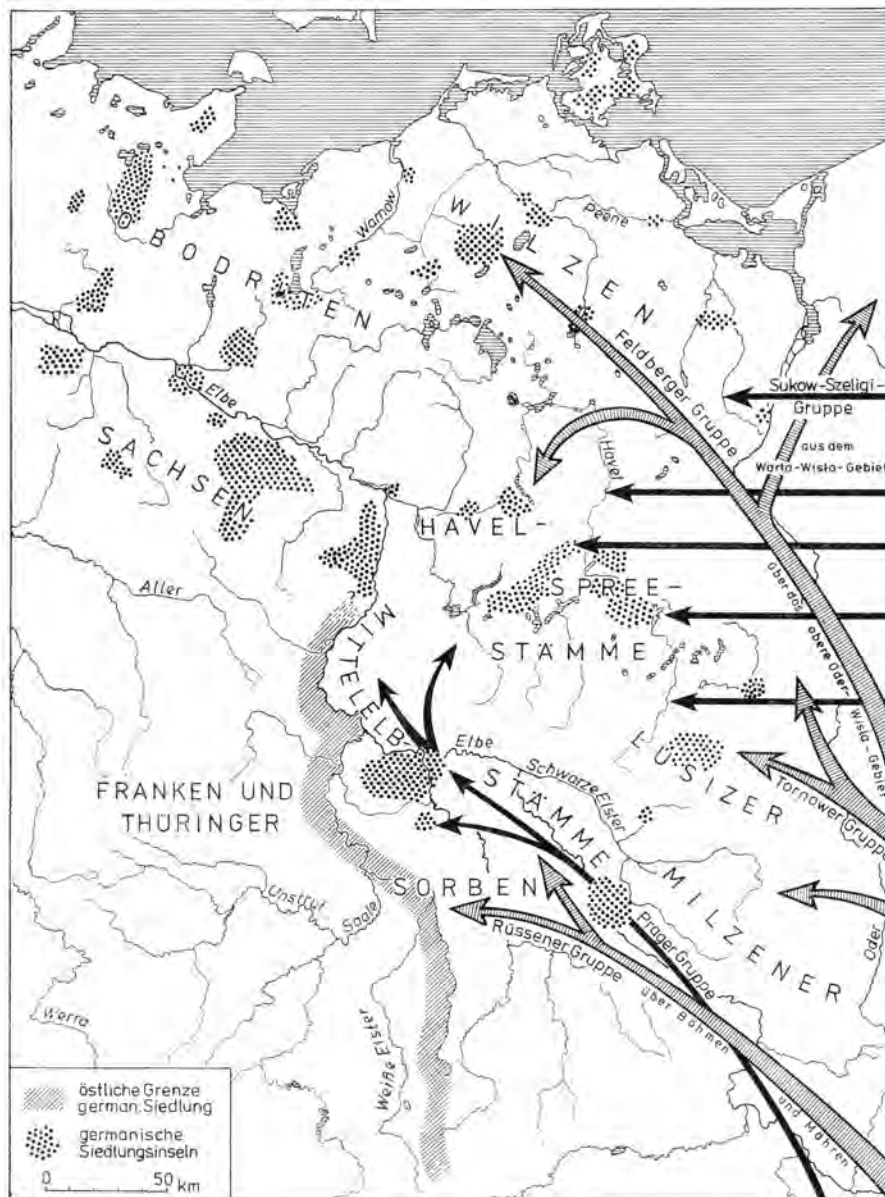

Abb. 2. Hypothetische Einwanderungsrichtungen slawischer „Stämme“ im frühen Mittelalter. Die fünf verschiedenen Gruppen beruhen auf der Kombination von Keramik- und Haustypen, Burgenbau und Bestattungsformen. Da diese nach neueren Forschungen in durchaus verschiedene zeitliche und räumliche Zusammenhänge gehören, sind derart homogene und distinkte Gruppierungen unwahrscheinlich geworden (nach Herrmann 1985, S. 28 Abb. 8).

Nr.	Region	Keramik	Burgwälle	Bestattungen	„Stämme“
1	östliches Mittelböhmen	retardierend, rötlich, Glimmerzusatz; Flaschen, tiefe Schüsseln	(Kouřim, Klučov, Libice)	Urnengräber	Zličané (14. Jahrhundert)
2	Ostböhmen	wie 1.; dunkel, braun	groß, Spornlage (Češov, Prachovské Skaly, Ostroměř, Kaly)	Hügelgräber	östliche Kroaten
3	untere Iser	wie 1. und 2.; grau	(Hrádek bei Skalsko, Hradsko bei Kanina)	Hügelgräber	westliche oder kleine Kroaten
4	gegenüber der Moldaumündung	wie 10.; grau	(Mělník, Přívory, Stará Boleslav)	keine Hügelgräber	Pšovane
5	Elbelauf	?	(Litoměřice)	?	Litomřici
6	Elbelauf	?	(Děčín)	?	Děčane
7	Nordböhmen (westlich der Elbe)	elbslawisch beeinflusst	(Zabrušany, Bílina)	Hügelgräber	Lemuzi
8	Westböhmen	grau, doppelkonisch	Spornlage (Žatec)	?	Lučane
9	Egertal	?	(Velichov, Tašovice, Kolová)	?	Sedličane
10	westliches Mittelböhmen	grau, grobe Magerung; Gefäßproportionen Höhe = Breite	Spornlage	ursprünglich Urnengräber	Čechové
11	Südböhmen	rötlich, einfach, traditionell	individuell befestigt	Hügelgräber	Doudlebi?
12	Pilsener Becken	–	–	–	[Kolonisation im 10. Jahrhundert]
13	Nordböhmen (östlich der Elbe)	?	?	?	Sorben (Nišaner oder Milzener)

Abb. 3. Hypothetische „Stammesgebiete“ in Böhmen als Kombination von Keramikformen, Befestigungstypen und Grabformen. Dass 13 Regionen unterschieden wurden, hängt wohl mit den 14 böhmischen *duces* zusammen, die 844/845 nach Regensburg gereist waren (zusammengestellt nach Turek 1957, S. 51–60).

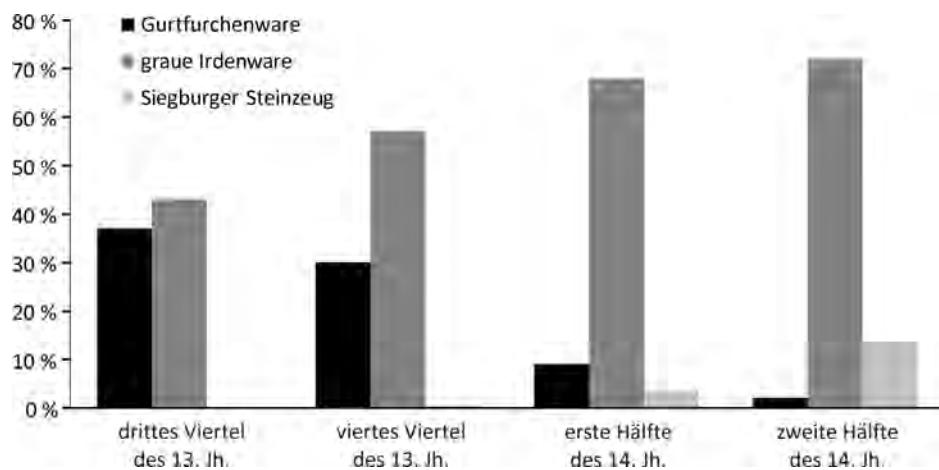

Abb. 4. Kolberg, Anteile von Gurtfurchenware und grauer Irdenware im Spätmittelalter. Veränderungen in allen Ausgrabungsflächen zwischen 1250 und 1400 (verändert nach Rębkowski 1995, Abb. 5–6).

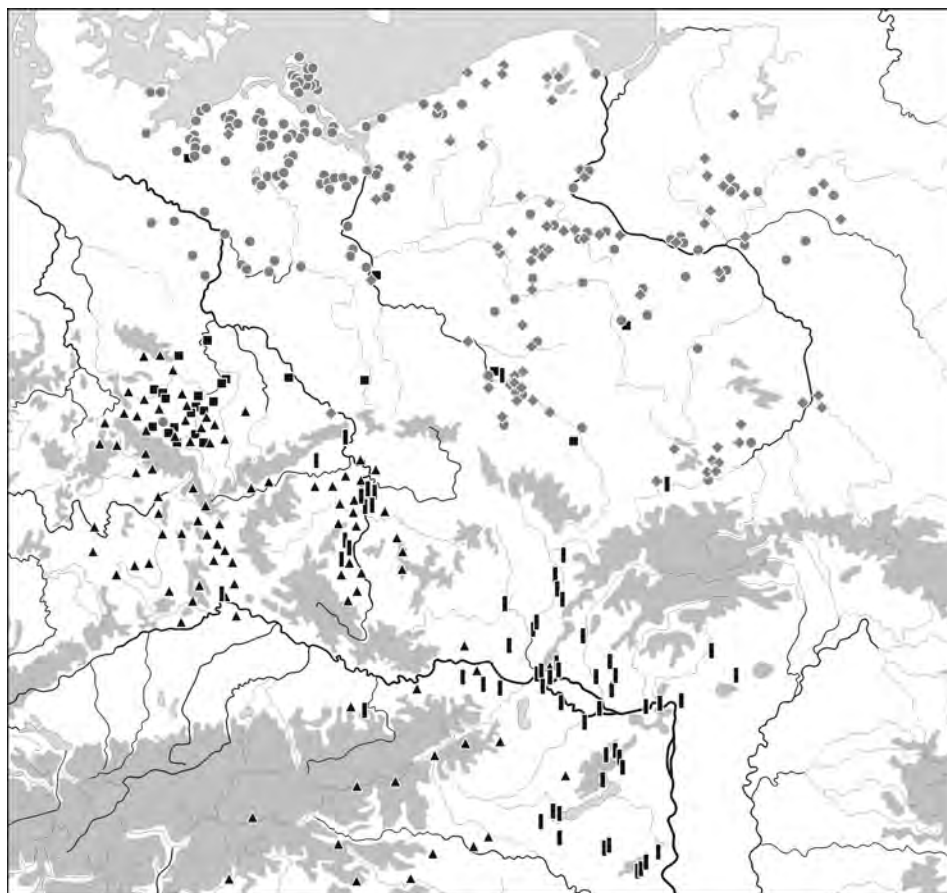

Abb. 5. Verbreitung früh- und hochmittelalterlicher Schläfenringe mit S-Schleife. Die regionalen Häufungen gehen auf die einseitige Berücksichtigung regionaler Formvarianten, den differierenden Forschungsstand und den langen Herstellungszeitraum zurück; andere, einfache Formen kommen fast überall vor. ■ mit mehrfacher S-Schleife (ab 8. Jh.); ▲ mit verbreiterem Schleifenende und Durchmesser über 4,5 cm (8.–9. Jh.); ● aus Blech gefertigter Hohlschläfenring vom ‚pommerschen Typ‘ (9.–13. Jh.); ■ mit stark verbreiterem Schleifenende (10.–12. Jh.); ◆ mit rillenverzierter Schleife (10.–14. Jh.) (verändert nach Brather 2004b, S. 283 Abb. 77).

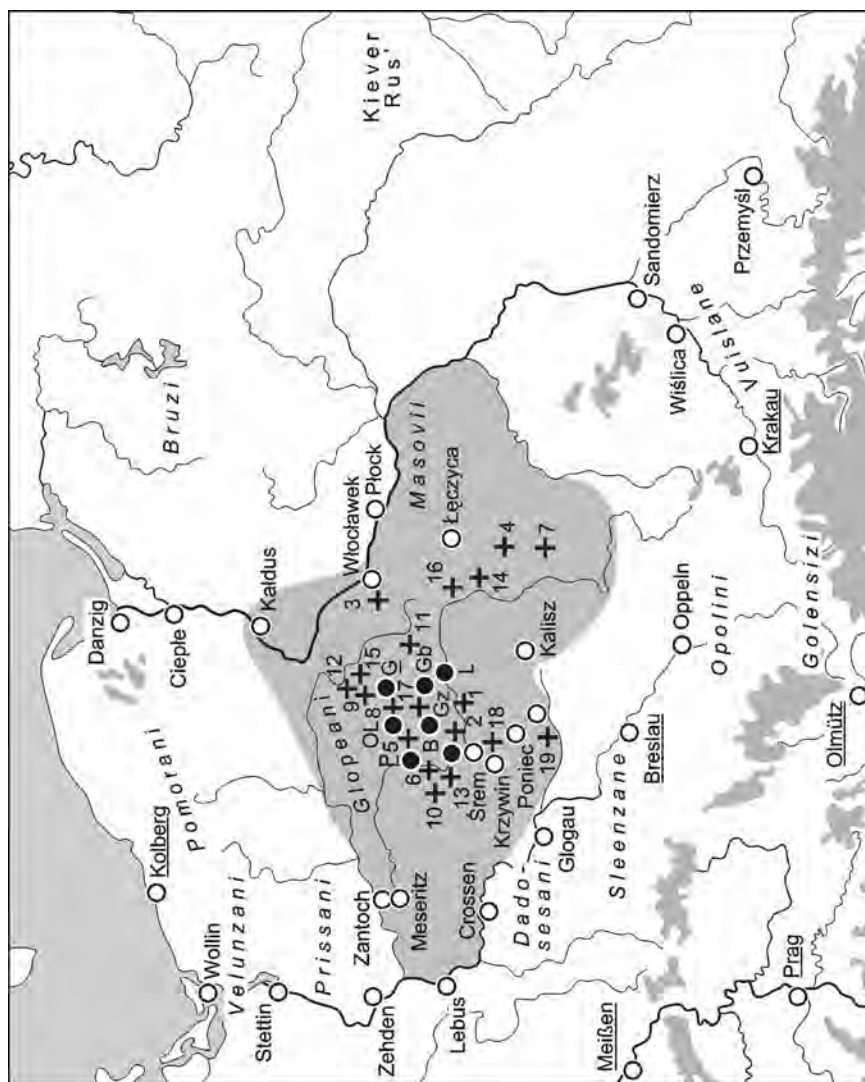

Abb. 6. Der Raum zwischen Oder und Weichsel im 10./11. Jahrhundert und die *civitas Schinesghe*. *Kursiv* „Stammesname“ (in der Schreibweise der Quellen); ● dendrochronologischen Daten zufolge um 940 errichteter Burgwall in Großpolen (B Bnin; G Gnesen; Gb Grzybowo; Gz Giecz; L Łą; OL Ostrów Lednicki; P Posen); ○ weiterer wichtiger Burgwall um 1000; unterstrichen Bistum bzw. Erzbistum; + wichtiges Gräberfeld mit Bestattungen, die Sporen und/oder Waffen enthalten (Sporen: 1 Biernatki; 2 Bnin; 3 Brześć Kujawski; 4 Buczek; 5 Iwno; 6 Luboń; 7 Lutomiersk; 8 Łubowo; 9 Mielno; 10 Niepruszewo; 11 Ostrową; 12 Skarbienice; 13 Sowinki; 14 Szarów; Waffen: 15 Biskupin; 16 Chwalborzyce; 17 Marzenin; 18 Skokówko; 19 Śląskowo) (verändert und ergänzt nach Kurnatowska 2000, S. 459 Abb. 306).

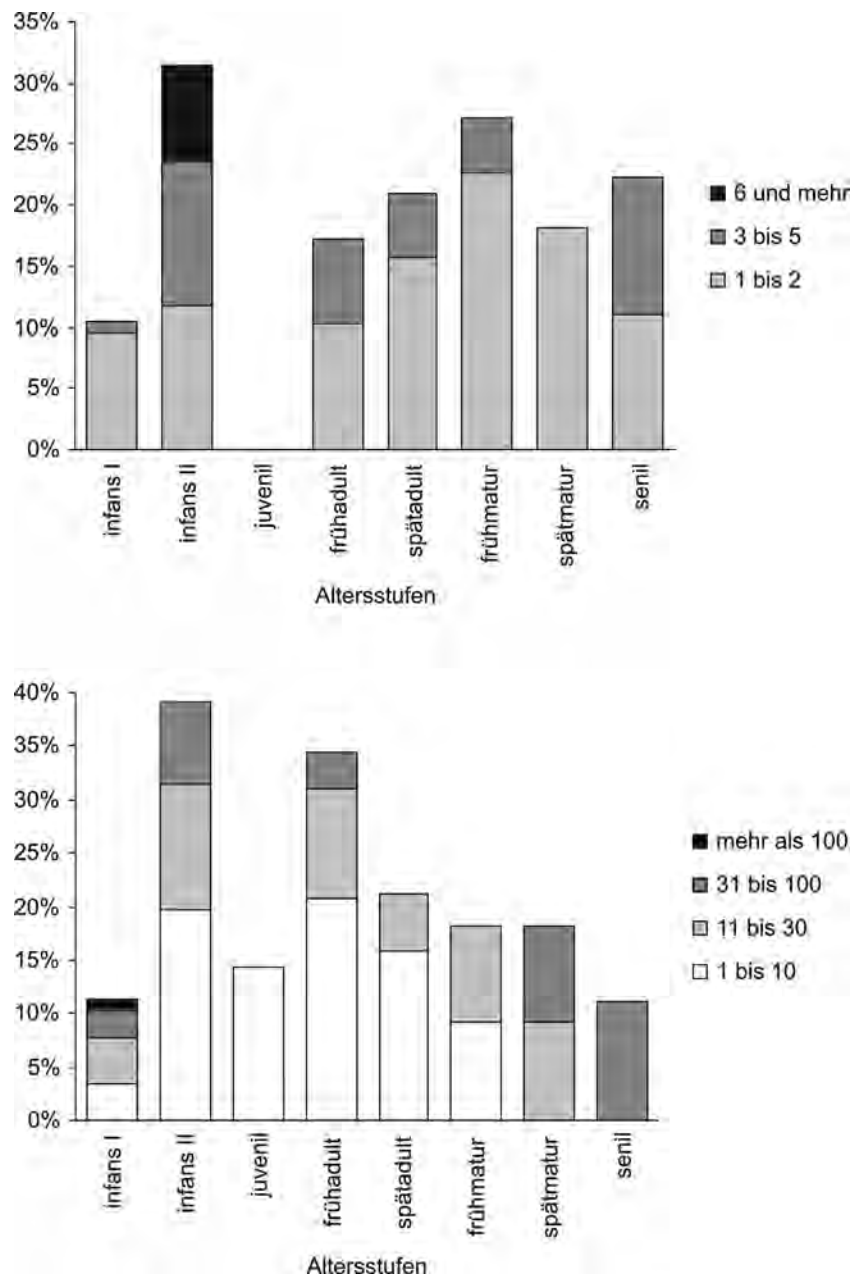

Abb. 7. Rohnstedt, Kyffhäuserkreis, Thüringen. Relative Häufigkeit ausgewählter Grabbeigaben von Mädchen und Frauen. Oben Schläfenringe, unten Perlen(ketten). Alte Frauen sind aufgrund der geringen Anzahl an Gräbern überbewertet (nach Brather u. a. 2009, S. 344 Abb. 62–63).

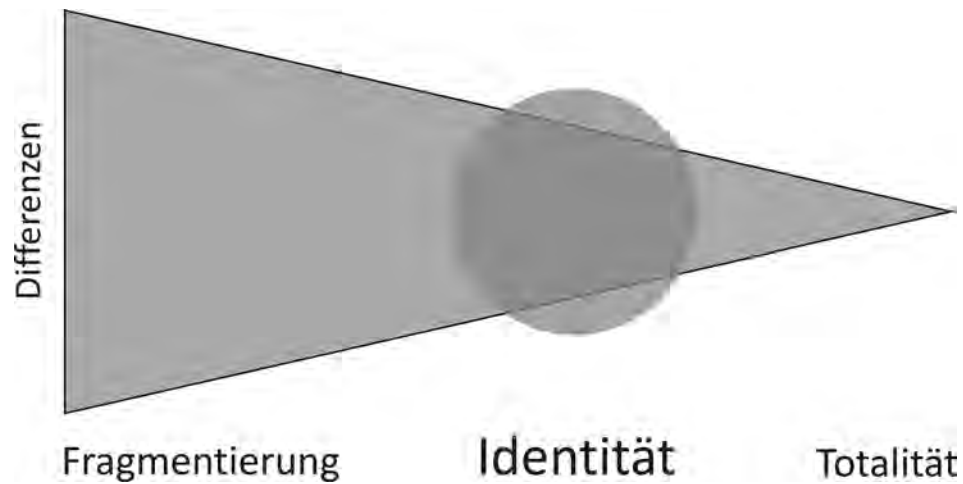

Abb. 8. Identität als Einheit von Differenzen. Die beiden Enden der Skala, in deren ungefähre Mitte Identität unterzubringen ist sind nur theoretisch, aber in der sozialen Praxis unmöglich. Bei zu viel Differenz würden Gruppen oder Gesellschaften aufgelöst; weitgehende Homogenität am anderen Ende ließe sich nur zwangsweise erreichen (entworfen nach den Überlegungen bei Straub 2004).

Mittelalterarchäologie und Identität. Das Beispiel der westlichen Slawen

Bezeichnungen wie ‚slawische Archäologie‘ und ‚westliche Slawen‘ werden weithin verwendet – und suggerieren bei unreflektierter Verwendung homogene Verhältnisse und hermetische Abgrenzungen. Beides ist unzutreffend. Dennoch wirken Vorstellungen fort, die Ostmitteleuropa gern aus nationaler Perspektive betrachten und als Einheit ansehen. Ein wesentliches Missverständnis liegt darin, aus den zunächst sprachwissenschaftlich begründeten ‚Großgruppen‘ die eigenen Vorfahren abgeleitet und anschließend Siedlungsgebiete und nationalstaatliche Gebietsansprüche damit gerechtfertigt zu haben. Bei aller grundsätzlichen methodischen Kritik daran scheitern solche Versuche bereits an der Ungleichzeitigkeit: Kelten, Germanen und Slawen wurden nacheinander von der Mittelmeerwelt ‚entdeckt‘ und klassifiziert. Sie konkurrierten daher nie miteinander.

Ältere, traditionelle Ansätze schauen aus der Vogelperspektive auf den Untersuchungsgegenstand. Sie lassen sich daher als ‚globale‘ Außensicht bezeichnen, indem sie homogene und distinkte Gruppen auszumachen suchen. Diese werden als ‚totale‘ Zusammenhänge ausgegeben. Tatsächlich erfassen solche Studien meistens strukturelle Zusammenhänge, deren Interpretation nicht adäquat erfolgt, wenn man etwa ‚Kultur‘ und Lebenswelten unversehens mit ‚Ethnos‘ gleichsetzt. Neuere Untersuchungen zielen auf ‚dichtere‘ Beschreibungen auf unterschiedlichen regionalen Ebenen. Dazu bemühen sie sich um die Rekonstruktion von Identitäten und damit der Binnensicht der Beteiligten; sie setzen kulturell heterogene, flexible und dynamische Verhältnisse voraus, in denen Identitäten symbolisch ausgehandelt werden – also nicht einfach vorhanden sind. Für beide Perspektiven werden die zentralen methodischen Aspekte anhand von jeweils drei Beispielen erläutert.

Frägt man als Archäologe nach Identitäten, muss man die Perspektive verändern. Strukturelle Zusammenhänge von Kommunikation und Austausch können darauf Einfluss gehabt haben, wie sich soziale Gruppen konstituierten und repräsentierten – sie müssen es aber nicht, zumindest nicht direkt. Es kommt vielmehr auf die jeweiligen Kontexte und Situationen an, in denen Gruppen flexibel und dynamisch reagierten. Dies zu erfassen und zu rekonstruieren, dazu bedarf es eines detaillierten Blicks und einer Suche nach zusätzlichen, möglichst unabhängigen Anhaltspunkten wie anthropologischen Geschlechts- und Altersbestimmungen; darüber hinaus sind überregionale Herrschaftsbildungen und politische Konflikte als Rahmenbedingungen zu berücksichtigen. Unter diesem Blickwinkel sind vermeintlich homogene und distinkte Gruppen und Gesellschaften nicht auszumachen, auch wenn die Beteiligten dies anders gesehen oder zumindest anders darzustellen versucht haben. ‚Identität‘ ist aus dieser Sicht die Einheit von Differenzen, also der Versuch, Ordnung und Zusammenhalt in einer komplexen sozialen Welt zu schaffen. Diese Widersprüche – die Spannungen zwischen Kontexten und Identitäten – zu thematisieren, eröffnet der Mittelalterarchäologie neue Perspektiven und aufschlussreiche Analysen.

Arheologie medievală și identitate. Exemplul Slavilor de vest.

Rezumat: Arheologia slavilor de vest s-a ocupat, în mod traditional, de trei subiecte: "migrația" slavilor, "gruparea triburilor" și "colonizarea" lor la răsărit. Anticul popor germanic și germanii medievali au fost prezentați ca fiind contracandidați "naționali". În acest fel, situațiile de schimb au fost privite și înțelese drept confruntări culturale. Noi abordări arată că rețele complexe de schimb, dezvoltări politice și diferențe regionale au influențat schimbările culturale în diferite moduri. Presentul articol oferă trei exemple pentru cele două variante – prima fiind cea a abordării tradiționale privind grupurile omogene, iar a doua perspectiva actuală, referitoare la situațiile complexe de comunicare. Ca o concluzie generală, se conturează faptul că, pentru societățile medievale, identitățile erau de o importanță centrală, comparativ cu totalitățile.

Cuvinte cheie: înmormântare, ceramică, așezare, schimb, triburi, identitate, metodologie, istorie a cercetării.

prof. dr. Sebastian Brather
Albert-Ludwigs-Universität Freiburg
Institut für Archäologische Wissenschaften,
Abt. Frühgeschichtliche Archäologie
und Archäologie des Mittelalters,
Belfortstraße 22, D-79085 Freiburg, Germany.
e-mail: sebastian.brather@ufg.uni-freiburg.de

(DIS) CONTINUITY OF THE LIFE IN LATE ANTIQUE DANUBIAN FORTRESSES IN EARLY MIDDLE AGES: FROM BELGRADE TO THE CONFLUENCE OF TIMOK RIVER

Perica Špehar

Abstract: *The collapse of the Byzantine rule in the Balkans at the beginning of the 7th century led to the cease of the central control and the fortifications lost their military function. The settling of the Slavs didn't evade the Danubian limes. Still, newly arrived tribes rather chose new spots for their dwelling, while the settling in the vicinity of existing ramparts was only sporadically. Because of that one cannot speak about the real continuity of life in late antique fortifications on the Serbian part of left bank of Danube, but it should be stressed that existing ramparts in some situations attracted the inhabitants to seek the security next to them. The decision of those tribes to inhabit inside the fortifications is primarily connected with their ignorance of the assets of the ramparts, which imply also the lower level of their organization. The possibility should be left open that inside some forts certain Romaic population continues to live. The level of research of mentioned sites, as well as the extent of their publishing, does not enable us to give the final answer.*

The renewal of life inside late antique fortifications comes only later, during the 10th and 11th centuries and is actually connected with the renewal of the byzantine rule in this part of Empire when, among the rest, Basil II left his most trustworthy general Constantinus Diogenus in charge of these territories. Archeological confirmation of the restoration of the ramparts during this period are very scarce, up to date only determined in Veliki Gradac, while in the Fortress of Belgrade the existence of bulwark building elements can only be supposed.

The finds of byzantine coinage and seals on the spots where once late antique fortifications stood, speak additionally about the connections of the renewal of life inside the fortifications with the re-establishing of centralized byzantine rule on this part of Balkans, where the mentioned sites were most probably the places where the Slavic population lived. Only after the Komnenos came to the throne, firm centralized control on the Balkans is once again reinstate, followed by the building of new fortifications on the left bank of the Danube, although this construction can nowhere close be compared with the early byzantine rebuilding of the Danubian limes.

Keywords: *Central Balkans, Danubian region, late antique fortifications, early medieval period, Christianization, settlement, necropolis*

Introduction

At the beginning of the 7th century on the territory of the Central Balkans byzantine rule ceases to exist, as well as the church organization. The Avarian breakthrough, followed by the colonization of the Balkans, firstly by Slavs and then the Bulgarians, marked the beginning of the early Middle Ages. The determination of the upper time-limit of this period brings on certain difficulties, since there are several important historical events, which could represent its closure on the territory of the Central Balkans. However, its determination is certainly tied to 11th century, whether to the founding of Archbishopric of Ohrid by Basil II or, more probably, to the coming of Komnenos dynasty to Constantinopolitan throne, when the byzantine rule on the Balkans is once again firmly established.

This almost four-century long period could be divided into two phases, with the Christianization of the newly arrived tribes during the third quarter of 9th century as the line of division. Although the Christianization was the long process and not an act, through the baptism of the aristocracy it opened the possibility for the ever more intense influence of Byzance on the Balkan Peninsula, where until then the forming of new states was pretty stand-alone process¹. On the other side, it is necessary to point that by acceptance of Christianity from the byzantine clergy Bulgarians and Serbs accepted as well the Constantinople as the center of their religion, by which their further destiny was largely determined, since they tied in cultural and political sense to the capital of Byzantine Empire.

During the colonization of the Balkans, Danubian region was occupied as well by the newly arrived people. On the right bank of the Danube, between Belgrade and the confluence of river Timok, a relatively large number of early medieval sites was determined (Fig. 1), only the small number of which was founded inside the late antique fortifications or in their close vicinity.

Horizon 7th-first half of 9th century

The amount of historical written sources, testifying of activities on the Central Balkans during this period, is pretty scarce. Based on the data by Constantinus VII (913-959) it is known that in the time of Heraclius (610-641), and with his approval, Serbs and Croats settled on the Balkans, whereby Serbs originally settled in theme Thessalonica. However, after a while they once again set foot across the Danube, but soon changed their mind and with the help of the strategos of Belgrade manage again to get the permission to settle on the territory of Empire, this time in Pagania, Zahumlje, Travunia and Doclea. The inhabitation of new tribes was in both cases followed by their Christianization by the roman clergy². Further testimonies could be found in the second half of 9th century, when the conflict of Serbs and Bulgarians, who by then lived in peace, occurred³. It happened sometime between 836 and 852,

¹ Ferluga 1968.

² DAI, p. 31, 32; Maksimović 1996, p. 156.

³ DAI, p. 32.

and some authors think that the main reason for the escalation of those conflicts lies in political moves of the emperor Theophilus (829-842), who turned Serbian prince Vlastimir against the Persians (836-852)⁴. As the support of this thesis can be used the fact that in Serbian part of Danubian region the coins of Theophilus were found on three sites (Fig. 2/sites 4, 6-7)⁵, which mark the beginning of the reestablished circulation of byzantine coinage in this area.

Not very long afterwards a new war began between Serbs, led by sons of Vlastimir, and Bulgarians led by Boris-Michael (852-889), somewhere between 852 and 867. The clash was finished with the Serbian victory and the capture of Vladimir, the son of Bulgarian prince. Soon a peace was declared, and Serbs accompanied the prisoner to the border at Ras⁶. As it can be noticed, historical sources do not testify about what happen in the Danubian region. On the contrary, the available data suggest that Serbs were still away from Danubian region on the territory of modern Serbia, while Bulgarians were just trying to establish the rule over the Central Balkans⁷.

Just like historical data, archeological testimonies dated to the same period are also scarce (Fig. 1), with only several examples which suggest the existence of life near the Late Antique sites. In the Fortress of Belgrade, for example, on the Savian slope (Fig. 1/site 1; Fig. 2/site 1)⁸, a small settlement was detected, which had two horizons of settling with time-gap in between, during which a necropolis has been formed. Three semi dug-in houses belongs to the first horizon, dated to the 8th to 9th centuries, inside one of which a disrupted stone calotte-kiln was found, (Fig. 3/A), where astragals, shreds of pottery and a ring were traced, as well as the kiln shaped as a cyrillic letter P. The necropolis was dated to the 10th-11th century, while the second horizon of settling is confined to the 11th-12th century⁹.

About 4 km SE from Brza Palanka, on the confluence of Slatinska reka into the Danube (Fig. 1/site 31), the remains of Roman and early Byzantine fortification were detected¹⁰. Around the 6th century fortification (Fig. 3/B/1) an area of 600 x 250 m is searched, and inside it a larger settlement dated to the 7th/8th-9th century with the remains of numerous semi dug-in houses was traced. Inside the fortress the remains of settlement are also found, but according to the researchers these objects were not built inside existing ramparts, but negated them. Those are small square buildings, dimensions from 2 x 2 to 4,5 x 4,5 m, as well as kilns made of stone or clay. Three kilns were outside the settlement and inside them the remains of melted iron ore

⁴ Zlatarski 1927, I/2, p. 344-346.

⁵ Popović, V. 1978, p. 185-188; Radić, Ivanišević 2006, p. 31-32.

⁶ DAI, p. 32. It is still unclear whether the region of Ras or the Ras itself represents the border of Serbian state.

⁷ About bulgarian-serbian relations in middle Danubian region during the first half of 9th century, as well as about areas conquered by slavic tribes compare: Komatina 2010.

⁸ About the location of roman and late antique fortification compare: Popović, M. 1997, with further litterature; Popović, M. 2006, p. 42-47 with further litterature.

⁹ Marjanović 1973, p. 9-11.

¹⁰ Špehar 2010, p. 41-42 with further litterature.

were found, which suggest the metalwork¹¹. Most of the pottery belongs to the 8th to 9th centuries, with the shreds of small pots, decorated with multiplied curls (Fig. 3/B/2), while the finds from the end of 9th-beginning of 10th and 11th centuries, which mostly originated from inside the fortress, are considerably less inherent¹².

Besides, on the site Veliko Gradište (Fig. 1/site 37; Fig. 2/site 12), where during the Roman period existed a fortification Pincum, two late Avarian bronze belt-tongues were detected (Fig. 3/C), dated to the end of 8th or beginning of the 9th century¹³, which could testify to the renewal of some kind of life in this area during early Middle Ages.

Horizon second half of 9th-end of 11th century

After the closure of religious conflicts, which resulted in victory of iconophiles, a consolidation and even the gradual rising of the Empire can be observed. Newly arrived people could not be defeated only by arms, so the Byzance started spreading the Christianity, which had the goal to pacify them, as well as to insure cultural and political influence of the Empire. For that purpose the first Slavic alphabet (glagolic) was created and the Bible was translated, so that the mass could be conducted in Slavic language. Not long afterwards, during the reign of Prince Boris-Michael the court in Constantinople obliged Bulgarians under the threat of arms to be Christianized by byzantine clerics in 864¹⁴. Although nowhere in written sources the exact date of the second Christianization of Serbs by the Constantinopolitan clergy is mentioned, it is assumed that it happened shortly after the Christianization of Bulgarian aristocracy.

In the year 869/870 Bulgarians gained the autocephalous archbishopric¹⁵, which Simeon (893-927) turned into a canonic patriarchy not long before his death. During this period a conflict between Bulgarians and Byzance could be felt in Serbia, where confronted sides alternately brought their protégés to the throne¹⁶. Byzance manage to conquer Bulgarian capital Preslav in 971, during the reign of John I Tzimiscēs (969-976)¹⁷. Soon an uprising of Bulgarians occurred, under the lead of Samuel (976-1014), who until the defeat in 1014 successfully fought Byzance with Basil II „the Bulgar-slayer“ on throne (976-1025)¹⁸.

In 1018 Basil II entered triumphal in Ohrid, denoting that the war against the Bulgarians is successfully ended. He afterwards established a new administrative division, while making the patriarchy in Ohrid the autocephalous

¹¹ Janković, Đ. 1984, p. 197; Jovanović, Korać, Janković 1986, p. 384-387, fig. 18.

¹² Janković, Đ. 1984, p. 197-198, fig. 197; Jovanović, Korać, Janković, 1986, p. 385-387, fig. 19.

¹³ Bugarski 2008, p. 87 with further literature, fig. 2-3.

¹⁴ Popović, V. 1978, p. 33-34 with further literature; Ostrogorski 1996, p. 225-229.

¹⁵ Popović, V. 1978, p. 33; Snegarov 1995, p. 3; Ostrogorski 1996, p. 227-231.

¹⁶ Snegarov 1995, p. 4-5, 8; Ostrogorski 1996, p. 248-257.

¹⁷ Ostrogorski 1996, p. 272-279, p. 281-282.

¹⁸ *Ioannis Scylitzae* p. 461/5-464/22; Ostrogorski 1996, p. 283-288, 294-295; Pirivatrić 1998, p. 122-124.

archbishopric, dependant directly to the emperor, ran by archbishop and the bishops of Slavic origin, as well as with the liturgy conducted in Slavic language¹⁹. After the death of Basil II, Byzantine Empire entered the period of decline, which reaches its peak during the reign of Romanos IV Diogenes (1068-1071), who was captured in the battle of Manzikert 1071, and the Byzantine army destroyed. Better times for the Empire came with the coronation of Alexios I Komnenos (1081-1118)²⁰.

From the period of second half of 9th-11th century, on the left bank of Serbian part of Danube river, a larger number of sites with the archeological remains was traced, which suggest the more intense renewal of life. So, in the area of village Kostol (Fig. 1/site 14) where in the roman period was a bridge over the Danube²¹, remains of settlement, a necropolis and several hoards were found.

To the earliest phase belongs the settlement dated to the 9th-10th century with the remains of houses dug into the early Byzantine horizon. Rectangular houses with wooden walls had the floors made of clay and each a stone kiln in the corner (Fig. 4/A-B). The oldest house dated by the find of flint shaped as lyre into 9th century²², was negated by a house dispersed in the time of Basil II. The latest dwelling was used until the middle of 12th century, to which point a coin of Manuel I Komnenos (1143-1180). Small finds primarily consist of shreds of pottery dated to the 11th century, as well as hones, grindstones and spin-whorls²³.

Besides the settlement, several hoards were also discovered here. Iron stirrup, sickles and buckles originate from one hoard (Fig. 4/C), while the other, buried inside a pithos, consists of bronze censer and bronze book mount²⁴. There also exists a hoard with iron tools and bronze jug (Fig. 4/D), buried most likely in the time of John Tzimiskes' conquest²⁵. On the jug (Fig. 4/D/7) there is an inscription in Greek, which can be translated as „The voice of Lord upon the waters of Resurrection“ (Psalm 29:3 „The voice of Lord is upon the waters, the God of Glory tundereth, the Lord is upon many waters“)²⁶. Similar jug, with identical inscription, was discovered in the hoard from Vrapa dated to the end of 7th century²⁷. The difference in chronological determination of these two almost identical jugs could testify that the one from Kostol was longer in use, since the iron tools it was buried with are by their shape similar to the tools from agricultural hoards determined in the area of south Dobruja dated to the 10th-beginning of the 11th century²⁸.

¹⁹ *Ioannis Scylitzae* p. 457/9-476/24; Gelzer 1983; Snegarov 1995, p. 25-26, 55-59; Ostrogorski 1996, p. 295-298; Maksimović 1997, p. 38-39; Živković 2004, p. 173-174, with further literature.

²⁰ *Ioannis Scylitzae* p. 527/5-533/18, 543/11-545/2; Ostrogorski 1996, p. 304-330.

²¹ Špehar 2010, p. 31-32 with further literature.

²² Belošević 1980, p. 119-120.

²³ Garašanin, Vasić 1980, p. 23, fig. 27-28; Garašanin, Vasić, Marjanović-Vujović 1984, p. 44-46, Fig. 28; Marjanović-Vujović 1985, p. 192-196, fig. 1-2, 32; Milošević 1997, p. 28-29, fig. 39-40.

²⁴ Garašanin, Vasić 1987, p. 81, fig. 12-16, map 1.

²⁵ Marjanović-Vujović 1987, p. 118, 136, fig. 3; T. I/6.

²⁶ Marjanović-Vujović 1987, p. 136.

²⁷ Werner 1986.

²⁸ Atanasov 2000.

Bronze censer, book mounts as well as above mentioned jug can be classify as the liturgical objects. Since during the excavations weren't found any remains of the stone church, the question arose if it was maybe built of wood. However, the possibility comes to light that the valuable objects brought from some other place were buried.

South-eastern from the settlement was the early medieval necropolis with 25 excavated graves, in which the deceased of both sexes and all ages were buried directly in grave pits. Very small amount of grave goods was detected only in four graves, which can enable the dating in 9th-10th century²⁹.

Further medieval renewal of life in the area of Belgrade fortresses (Fig. 1/site 1; Fig. 2/site 1) was noticed in the S-W part of the Upper town³⁰. Based on the pottery analysis it was concluded that the pottery production consists primarily of pots, for the making of which local clay with the addition of sand was used (Fig. 5/A-D). The decoration was done with the flat or curly lines, as well as with impressing of nails³¹. An additional insight into the renewal of medieval life on this site is allowed by the finds of coins from 10th to 11th century (Fig. 2/site 1). The oldest Byzantine coinage was linked to the emperor Romanos I Lakapenos (931-944), while the most numerous are the anonymous follises of group A2³². Of the significance of Belgrade for the politics of Byzantium toward Hungarians after the conquests of Basil II testify two finds of seals, of which one is dated with the follis of group A2³³.

On the right bank of Velika Morava river, in its confluence into the Danube (Fig. 1/site 21; Fig. 2/site 7), once stood the roman town of Margum, which during the Middle Ages became Episcopal see Morava³⁴. The researches conducted on several locations pointed to the multi-layered site, on which the medieval horizon from 10th to 13th centuries was detected³⁵. Since the results of these researches are only summarily published or are in the phase of preparation for future publishing, as the main resource of data for the life in this area during early Middle Ages serve accidental coin finds, the earliest of nomisma of Basil I (867-886)³⁶. Besides, from the broader area originate almost 100 more coins, mostly single finds, with the exception of the hoard of 6 specimens of follises of group A2³⁷, as well as the hoard of 14 anonymous follises of Basil II and Constantinus VIII³⁸. In addition to that, as the undoubtfull testimony of the intense restoration of life in 10th-11th centuries serve lead seals, which suggest the correspondence which took place here³⁹.

²⁹ Garašanin, Vasić, Marjanović-Vujović 1984, p. 46, fig. 32-33.

³⁰ Bajalović-Hadžić-Pešić 1992, p. 29-33, 51, fig. 4.

³¹ Bikić 1994, p. 113, 31, 40-43, fig. 12-15.

³² Ivanišević 1987, p. 89-90, 93-94.

³³ Maksimović 2008, fig. 459-461.

³⁴ Gelzer 1893, p. 52-53; Popović, V. 1978, p. 35 i bilj. 23-26.

³⁵ Mano-Zisi, Marić, Garašanin 1950, p. 143-163; Jovanović, Cunjak 1994, p. 120-121.

³⁶ Mano-Zisi, Marić, Garašanin 1950, p. 143-160; Radić, Ivanišević 2006, p. 31-32; Crnobrnja 2007, p. 205.

³⁷ Ivanišević 1988, p. 87.

³⁸ Ivanišević, Radić 1997, p. 133-134.

³⁹ Maksimović 2008, p. 485-488.

From the fortification in Ram, as the important find one can select the hoard of nomismas (Fig. 1/site 24; Fig. 2/site 9), the oldest of which was minted during the reign of Basil I (867-886), while the latest two can be associate with the John I Tsimisces during whose wars against Bulgarians this hoard must have been buried⁴⁰. About the significance of this once Roman fortification testify, just like in Morava, the finds of seals dated to the 10th-11th century⁴¹.

From the mentioned site of Veliko Gradište, ancient fortification of Pincum (Fig. 1/site 36; Fig. 2/site 12) originate also two hoards buried inside ceramic pots, one of them with the jewellery later given to the National museum in Požarevac (Fig. 6/A), while in the second were eight golden coins which were dated to the 10th or the beginning of the 11th century by the experts in the same museum. The coin hoard itself was not committed to the museum and in the meantime every trace of it is lost. Jewellery hoard consists of four pairs of silver earrings and two rings, one of silver and other made of bronze. The receptacle inside which the hoard was buried is a small red pot made on slow potter's wheel⁴². According to the well known analogies the earrings were dated to the end of 10th-beginning of 11th century⁴³. Besides, a bronze mount of Hungarian origin was also found here and dated to the 10th century⁴⁴. All above mentioned could point to the fact that the hoard was buried during some Hungarian threat.

On the site Pesača, in the confluence of the river with the same name into the Danube (Fig. 1/site. 22), the remains of a rectangular tower dated to the 3rd century are found, which was later additionally fortified (Fig. 6/B). Apart from that, medieval necropolis was detected, which had skeletal burials in rows. Six graves were found in the tower and around it, while the group of five graves was found in the distance of 15 m eastward. The deceased were oriented W-E, buried into simple graves with their arms crossed on the pelvis or chests, while in two cases the arms were stretched out. In several cases the remains of some kind of grave construction were found⁴⁵.

Vertically placed bricks under the feet of deceased had the incised cross on the side turned to departed and in two cases also an inscription. The inscription above grave 1, where a male individual was buried (Fig. 5/E/1), is by some opinions the mixture of cyrillic and glagolic, and could be interpreted as „next to you”. Otherwise, if the whole inscription is in glagolic, it would represent the name of the deceased - *Fedor*. On the other side of the brick it is possible to decipher three cyrillic signs (Fig. 5/E/2), which can be interpreted as Mara or Maria, while by some opinions they represent the short for the Mother

⁴⁰ Ivanišević, Radić 1997, p. 132-133; Radić, Ivanišević 2006, p. 158, cat. no. 609.

⁴¹ Nesbitt, Oikonomides 1991, p. 103, 195-196; Pirivatrić 1997, p. 173.

⁴² Minić, Tomić 1974, p. 125, T. I-II.

⁴³ Váňa 1954, p. 78; Hrubý 1955, p. 232-233; Kostrzewski 1962, p. 180; Török 1962, p. 23-25, T. IX-XI; Belošević 1980, p. 154-155.

⁴⁴ Bugarski 2008, p. 92-93, fig. 7.

⁴⁵ Minić 1984, p. 171-173, fig. 1.

of God. Since there are no small finds inside the graves, and based on the shape of glagolic letters, this necropolis is dated to the 10th-11th century⁴⁶.

About 2 km south of the confluence of river Porečka reka, left of the confluence of small river Paprenica, is situated Veliki Gradac (Fig. 1/site 36; Fig. 2/site. 11), roman Taliata, captivated by the end of 6th century. The life inside it was renewed in 10th century, and in 11th century a semicircular tower was added (Fig. 5/E)⁴⁷.

In the area of roman fortress a settlement was found with 18 houses of different dimensions, mostly only with preserved floors, while the walls were most probably made of wood and clay. The settlement had two phases, according to the researchers, which were difficult to separate⁴⁸. Inside the houses were discovered shreds of pottery, whereby pottery dated to the end of 9th and 10th century mostly consists of pots in ochre and light gray color, although there are also gray pottery shreds. It was made on hand- and foot-wheel and consists mostly of pots, amphoroid recipients, bowls and jugs, decorated by comb⁴⁹.

Besides the remains of housing, the remains of a small one-nave church are found, dimensions 12,5 x 6,5 m, with walls made of stone banded by mortar and with brick floor. On the floor a bronze gilded coin of Basil II was discovered, by which the church is dated to the first half of 11th century, while the early finds of coinage by Manuel I Komnenos on the top of the preserved part of the wall, contemporaneous with the nivelation of the area after the church was demolished, testify of the date when it stop being used. That is why it can be supposed that the church was simultaneous with the settlement⁵⁰. Along with the smaller church another larger church was found, which actually was a restoration of the 6th century Christian temple with a baptistery. The finds of pottery, as well as the coins of Ladislav I (1077-1095) made possibly to date it to the 10th/11th century⁵¹. The supposed existance of two churches, which may be used parallel during an unknown period, as well as the building of the tower in 11th century, all point that the remains of the roman fortress were well preserved in that time, as well as that the fort had an important role, since it was positioned in a close vicinity of the valley of river Porečka reka, which led to the inland of the Balkan Peninsula.

When the life inside the settlement ended, around and above the larger church a necropolis is formed with skeletal burials in rows. The entombment was done into simple grave pits, while the remains of rustic architecture were discovered, as well as one cenotaph constructed of broken stone bonded by mortar. The deceased were buried layed down, with the arms crossed on their chests or pelvises. The necropolis is dated to the 11th-12th century⁵².

⁴⁶ Minić 1984, p. 173-175, fig. 2-3, T. II/2.

⁴⁷ Janković, M. 1981, p. 17-23, fig. 9-13.

⁴⁸ Janković, M. 1981, p. 37-39, fig. 15.

⁴⁹ Janković, M. 1981, p. 47-51, 51-55.

⁵⁰ Janković, M. 1981, p. 41-42.

⁵¹ Janković, M. 1981, p. 44-46.

⁵² Minić 1970, p. 235-236, p. 238-239.

Conclusion

On the territory which is the subject of this work, the Danubian limes was during roman and early byzantine period defended with over 60 fortifications, all different in size. The colonization of Slavs to the Balkan resulted, among other, in their inhabiting the right Danube bank, while the settlements and necropolises were mostly founded in the zones which were not used during the Late Antiquity. The exceptions are only those settlements which were in the close vicinity of the earlier fortifications. Still, although in the Serbian part of Danubian region Slavic sites from 7th century were detected, like that on the site Mihajlovac-Kula⁵³, the settlements formed near ancient fortifications are of later date, usually from the 8th century onwards.

This practice points that the newly arrived settlers had no need, or could not know how, to use the obvious advantages of the ramparts. The relatively low level of the social organization indicate the rural character of settlements, while small semi dug-in houses with the square ground plan with wooden walls glued with clay and a roof covered with wood⁵⁴, point to the population with low economic possibilities. Similar settlements were discovered inside the central Balkans, in the sites Prilipac near Požega⁵⁵ and Panjevački rit near Jagodina⁵⁶.

In the second half of 9th and in the 10th century rural settlements still dominate, which were located near the late antique fortifications, like that in Kostol. The remains of material culture are still very modest, although among the finds of pottery dated to the 10th century one can observe the byzantine import. Turbulent times at the end of 10th and beginning of the 11th century resulted with the burial of series of hoards. So, only on the mentioned site were discovered four hoards, consisting primarily of different agricultural tools, as well as of bronze censer, bronze book moulds, and bronze jug with the Greek inscription „The voice of Lord upon the waters of Resurrection“.

Gradual movement of settlements from the close vicinity of late antique fortifications inside the area defended by ramparts, as well as the discovery of not so usual remains of material culture in Kostol, like mentioned book moulds or censer, could suggest to the population which had certain level of state and ecclesiastical organization. The question remains open whether that were Braničevci (Moravians), or Timočani, about whom we know from the historical sources that they had a certain level of social and state organization⁵⁷. It should not, at the same time, exclude the possibility that an important role in establishing the organization of these Slavic tribes was played by Bulgarians, who during the second half of 9th and the first quarter of 10th century record a significant expansion. Still, it should be mentioned that the important amount of pottery of the Bulgarian origin is detected on necropolis Ravna-Slog near Knjaževac (Fig. 1/site 26)⁵⁸.

⁵³ Janković, Dj. 1986.

⁵⁴ Milošević 1997, p. 116, 145-147.

⁵⁵ Radičević 2005.

⁵⁶ Trifunović 1993.

⁵⁷ *Annales Einhardi* 6; Ljubinković 1978, p. 20-21 with further literature.

⁵⁸ Jovanović, Vuksan 2005.

During the 10th and 11th century there is an intensive occupation of Danubian area, which has certainly to do with the further strengthening of the Bulgarian state, primarily in the time of Samuel but even more with the conquests of Basil II, under whose rule the Byzance once again re-establish its borders on the Danube, when antique Sirmium was again occupied. During this period the inhabitants gradually settle inside roman and late antique fortifications, like in Veliki Gradac, where during the 10th-11th century was built a tower. Although the settling inside the ramparts occurred, the structure of inhabitants did not change much, since the simple rectangular houses with wooden walls and kilns are still dominant.

Numerous conflicts which marked the end of 10th and the beginning of the 11th century, resulted in the appearance of coin hoards (Fig. 2), discovered on several sites, as well as different small finds, like the jewellery in Boljetin (Fig. 1/site 2)⁵⁹, or the two tool hoards in Gamzigrad (Fig. 1/site 7)⁶⁰.

As the particularity, one should emphasize the burials inside the fortifications, like on site Pesača, where the skeletal burials in graves were discovered, marked with bricks with the inscriptions in glagolic or cyrillic.

During the second phase of early medieval period there is a re-establishing of church organization, which is suggested by written testimonies, which mention a Slav who in 878 was an bishop of Belgrade⁶¹. Likewise, the remains of stone churches in Mačvanska Mitrovica (Fig. 1/site 16), Veliki Gradac and perhaps in Gamzigrad are archeologically confirmed and dated to the end of 10th or in 11th century. The existence of church with several architectural horizons in Mačvanska Mitrovica is connected with the seat of bishopric in Sirmium, while the remains if the stone architecture on the other two sites suggest the establishing of the ecclesiastical organization in those places where, according to the known data, the seats of bishopric didn't exist.

About the ever so intense occupation of Danubian area testify the finds of coins, the circulation of which gradually increase since the second half of 9th century, only to reach its peak during the reign of Basil II, i.e. during his conquests in the first quarter of 11th century. Afterwards, the circulation of coinage was slowly lessened, to be once again significantly established during the reign of Alexios Komnenos. The bronze coinage found in the Danube region between Mačvanska Mitrovica and Veliki Gradac belongs to Basil II and Constantinus VIII, while in the area between Prahovo and Niš there are more coinage dated to the second and third quarter of 11th century. The golden and silver coinage arrive on the Balkan in greater amount only at the end of 10th/beginning of the 11th century, since the merchandise trade conducted in sheeps and cows was used during entire 10th century. This practice didn't end after the conquest of Basil II, so the praxis of paying taxes in currencies was introduce somewhat later. As well as with the bronze coins, golden coins too

⁵⁹ Ercegović-Pavlović 1970, p. 83.

⁶⁰ Janković, Đ. 1984a, p. 155-156, fig. 125-126; Živić 2007, p. 73-74, fig. 33-34.

⁶¹ Popović, V. 1978, p. 33.

are the most numerous in the area around Mačvanska Mitrovica and Belgrade, where next to the Episcopal see were most probably administrative centers⁶².

Simultaneously with the re-establishing of the coin circulation, as the confirmation of renewal of Byzantine rule on the Balkans can serve lead seals, which testify about the centralization of imperial rule on mentioned territories. The most of the found items originates from Mačvanska Mitrovica, Belgrade, Morava and Veliko Gradište (Fig. 2), where obviously were the centers of Byzantine control in Serbian part of Danubian region since the end of 10th century.

The collapse of the Byzantine rule at the beginning of the 7th century led to the cease of the central control and the fortifications lost their military function. The settling of the Slavs on the Balkans didn't evade the Danubian limes. Still, newly arrived tribes rather chose new spots for their dwelling, while the settling in the vicinity of existing ramparts was only sporadically. Because of that one cannot speak about the real continuity of life in late antique fortifications on the Serbian part of left bank of Danube, but it should be stressed that existing ramparts in some situations attracted the inhabitants to seek the security in their vicinity. The decision of those tribes to inhabit inside the fortifications is primarily connected with their ignorance of the assets of the ramparts, which imply also the lower level of their organization. The possibility should be left open that inside some forts certain roman population continues to live. The level of research of mentioned sites, as well as the extent of their publishing, does not enable us to give the final answer.

The renewal of life inside late antique fortifications comes only later, during the 10th and 11th centuries and is actually connected with the renewal of the byzantine rule in this part of Empire when, among the rest, Basil II left his most trustworthy soldier Constantinus Diogenus in charge of these territories⁶³. Archeological confirmation of the restoration of the ramparts during this period are very scarce, up to date only determined in Veliki Gradac, while in the Fortress of Belgrade the existence of bulwark building elements can only be supposed⁶⁴.

The finds of byzantine coinage and seals on the spots where once stood late antique fortifications (Fig. 2), speak additionally about the connections of the renewal of life inside the fortifications with the re-establishing of centralized byzantine rule on this part of Balkans, where the mentioned sites were most probably the places where the Slavic population lived. Only when the Komnenos came to the throne, firm centralized control on the Balkans is once again reinstate, followed by the building of new fortifications on the left bank of the Danube, although this construction can nowhere close be compared with the early byzantine rebuilding of the Danubian limes.

⁶² Ivanišević 1993, p. 79-80; Radić 2010, p. 201-203.

⁶³ Kalić-Mijušković 1967, p. 36.

⁶⁴ Popović, M. 2006, p. 49-56.

Bibliography:

Sources:

DAI

Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, ed. Gy. Moravcsik, english translation by R. J. H. Jenkins, Budapest, 1949.

Annales Einhardi

Annales Einhardi a. 741-829, in: *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores I*, ed. G. H. Pertz, Hannoverae, 1819, p. 124-218.

Ioannis Scylitzae

Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero suppletus et emandatus II, Bonnae, 1839.

Litterature:

Atanasov 2000

G. Atanasov, *Kladi zemledel'cheskih orudij iz Juzhnoi Dobrudzhi (X-nachalo XI vv)*, Stratum, 5, 2000, p. 183-208.

Bajalović-Hadžić-Pešić 1992

M. Bajalović – Hadži - Pešić, *Unutrašnje utvrđenje Beogradskog grada II*, GGB, XXXIX, 1992, p. 29-56.

Belošević 1980

J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od VII do IX veka*, Zagreb, 1980.

Bikić 1994

V. Bikić, *Srednjovekovna keramika Beorada*, Beograd, 1994.

Bugarski 2005

I. Bugarski, *Early Medieval finds from Veliko Gradište and the apperance of Late Avar Belt elements along the Southern bank of the Middle Danube*, ArchBulg, XII, 2005, p. 87-95.

Crnobrnja 2007

A. Crnobrnja, *Nalazi novca sa istraživanja lokaliteta Orašje (Margum) 2004. godine*, Arhaika, 1, 2007, p. 197-206.

Ercegović-Pavlović 1970

S. Ercegović - Pavlović, *Ostava naušnica sa rimsko-vizantijskog kastela iz Boljetina na Dunavu*, Starinar, XX, 1970, Beograd, p. 83-95.

Ferluga 1968

J. Ferluga, *Vizantija i postanak najranijih južnoslovenskih država*, ZRVI, 11, 1968, p. 55-65.

Garašanin, Vasić 1980a

M. Garašanin, M. Vasić, *Trajanov most – kastel Pontes. Prethodni izveštaj 1979. godine*, in *Đerdapske sveske I*, ed. V. Kondić, Beograd 1980, p. 7-25.

Garašanin, Vasić 1980b

M. Garašanin, M. Vasić, *Castrum Pontes. Izveštaj o iskopavanjima u 1981. i 1982. godini*, in *Đerdapske sveske IV*, ed. V. Kondić, Beograd, 1980, p. 71-116.

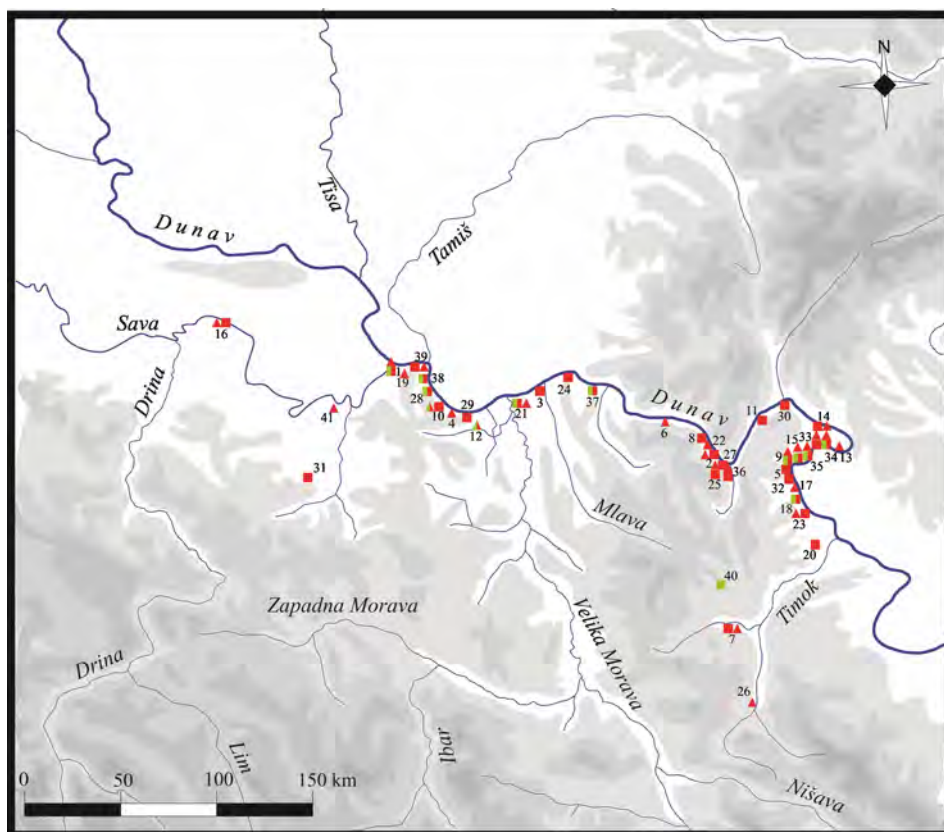
Garašanin, Vasić, Marjanović-Vujović 1984

M. Garašanin, M. Vasić, G. Marjanović-Vujović, *Trajanov most – castrum Pontes. Izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1980. godini*, in *Đerdapske sveske II*, ed. V. Kondić, Beograd, 1984, p. 25-54.

- Gelzer 1893** H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalische Kirche II*, Byzantinische Zeitschrift, II, 1893, p. 22-72.
- Hrubý 1955** V. Hrubý, *Staré Mesto*, Praha, 1955.
- Ivanišević 1987** V. Ivanišević, *Vizantijski novac sa Beogradske tvrđave*, Numizmatičar, 10, 1987, p. 88-110.
- Ivanišević 1988** V. Ivanišević, *Vizantijski novac (491-1092) iz zbirke Narodnog muzeja u Požarevcu*, Numizmatičar, 11, 1988, p. 87-97.
- Ivanišević 1993** V. Ivanišević, *Opticaj Vizantijskih folisa XI veka na prostoru Centralnog Balkana*, Numizmatičar, 16, 1993, p. 79-90.
- Ivanišević, Radić 1997** V. Ivanišević, V. Radić, *Četiri ostave vizantijskog novca iz zbirke Narodnog muzeja u Beogradu*, Numizmatičar, 20, 1997, p. 131-144.
- Janković 1984** Đ. Janković, *Srednjovekovno naselje kod Ušća Slatinske reke. Izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1980. godini*, in: Đerdapske sveske II, ed. V. Kondić, Beograd, 1984, p. 197-198.
- Janković 1984** Đ. Janković, *Slovenski grad*, in: Gamzigrad – kasnoantički carski dvorac, eds. D. Srejović, A. Lalović, Đ. Janković, Beograd, 1984, p. 142-160.
- Janković 1986** Đ. Janković, *Le site d'habitation medieval. Kula pres du village Mihajlovac*, in: Đerdapske sveske III, ed. V. Kondić, Beograd, 1986, p. 443-446.
- Janković 1983** M. Janković, *Srednjovekovno naselje na Velikom Gradcu u X-XI veku*, Beograd, 1983.
- Jovanović, Cunjak 1994** A. Jovanović, M. Cunjak, *Arheološka istraživanja u Dubravici tokom 1989. i 1990*, Saopštenja, XXVI, 1994, p. 107-122.
- Jovanović, Korać 1986** A. Jovanović, M. Korać, Đ. Janković, *L'embouchure de la riviere Slatinska reka*, in: Đerdapske sveske III, ed. V. Kondić, Beograd, 1986, p. 378-400.
- Jovanović, Vuksan 2005** S. Jovanović, M. Vuksan, *Medieval necropolis*, in: Roman and Medieval necropolis in Ravna near Knjaževac, ed. M. Vasić, Beograd, 2005, p. 175-275.
- Kalić-Mijušković 1967** J. Kalić-Mijušković, *Beograd u srednjem veku*, Beograd, 1967.
- Komatina 2010** P. Komatina, *The Slavs of the Mid-Danube Basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th Century*, ZRVI, 41, 2010, p. 55-80.
- Kostrzevski 1962** J. Kostrzevski, *O pochodzeniu polskich ozdób srebrnych*, SAntiq, IX, Praha, 1962, p. 139-211.
- Ljubinković 1978** M. Ljubinković, *Ka problemu slovenizacije Beograda i severne Srbije*, GGB, XXV, 1978, p. 17-24.

- Maksimović 1996** Lj. Maksimović, *Pokrštavanje Srba i Hrvata*, ZRVI, 35, 1996, p. 155-173.
- Maksimović 1997** Lj. Maksimović, *Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine*, ZRVI, 36, 1997, p. 31-42.
- Maksimović 2008** Lj. Maksimović, *Vizantijski pečati podunavske regije u Srbiji II*, in: Lj. Maksimović, *Vizantijski svet i Srbi*, ed. T. Živković, Beograd, 2008, p. 473-501.
- Mano-Zisi, Marić, Garašanin 1950** Đ. Mano-Zisi, R. Marić, D. Garašanin, *Iskopavanja na Orašju. Prethodni izveštaj o radovima u 1947. godini*, Starinar, I, 1950, p. 143-164.
- Marjanović 1973** G. Marjanović, *Slavic Belgrade*, Balcanoslavica, 2, 1973, p. 9-15.
- Marjanović-Vujović 1980** G. Marjanović-Vujović, *Prilog proučavanju stratigrafije ranosrednjovekovnih slojeva unutar antičkog Pontesa*, in: Đerdapske sveske IV, ed. V. Kondić, Beograd, 1980, p. 117-119.
- Marjanović-Vujović 1985** G. Marjanović-Vujović, *Slovensko naselje IX-X veka na lokalitetu Pontes – Trajanov most u selu Kostolu*, GSAD, 2, 1985, p. 192-196.
- Milošević 1997** G. Milošević, *Stanovanje u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd, 1997.
- Minić 1970** D. Minić, *Srednjovekovna nekropola na Velikom Gradcu kod Donjeg Milanovca*, Starinar, XX, 1970, p. 233-247.
- Minić 1980** D. Minić, *Le site d'habitation de Mačvanska Mitrovica*, Sirmium XI, Beograd, 1980.
- Minić 1984** D. Minić, *Pesača, antičko utvrđenje i srednjovekovna nekropola*, Starinar, XXXIII-XXXIV, 1984, p. 171-149.
- Minić, Tomić 1974** D. Minić, D. Tomić, *Ostava srednjovekovnog nakita iz Velikog Gradišta*, Starinar, XXIII, 1974, p. 126-129.
- Ostrogorski 1996** G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd, 1996.
- Catalogue of Byzantine 1991** *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg museum of art I*, eds. J. Nesbitt, N. Oikonomides, Washington, 1991.
- Pirivatrić 1997** S. Pirivatrić, *Vizantijska tema Morava i „Moravije” Konstantina VII Porfirogenita*, ZRVI, 36, 1997, p. 173-199.
- Popović 1997** M. Popović, *Antički Singidunum: Dosadašnja otkrića i mogućnosti daljih istraživanja*, Singidunum, 1, 1997, p. 1-18.
- Popović 2006** M. Popović, *Beogradska tvrđava*, Beograd, 2006.
- Popović 1978** V. Popović, *Episkopska sedišta u Srbiji od IX do XI veka*, GGB, XXV, 1978, p. 33-40.

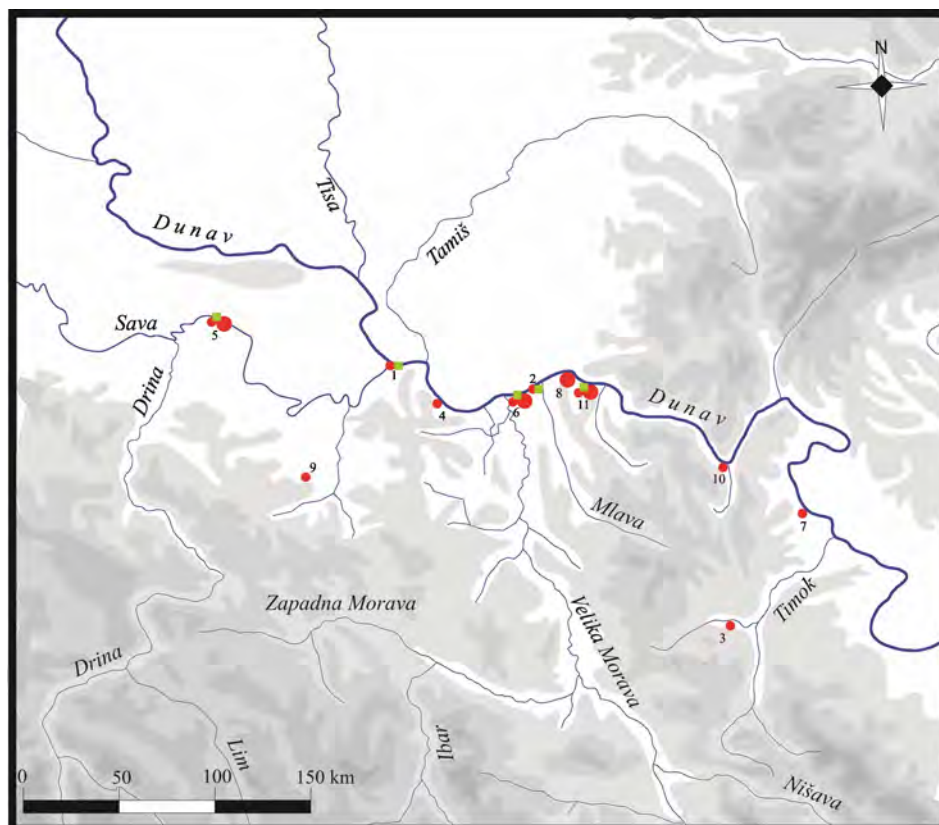
- Radić 2010** V. Radić, *The circulation of Byzantine gold and silver coinage in the central Balkans at the end of the 10th and during the 11th Century*, Numizmatičar, 28, 2010, p. 201-213.
- Radić, Ivanišević 2006** V. Radić, V. Ivanišević, *Vizantijski novac Narodnog muzeja u Beogradu*, Beograd, 2006.
- Radičević 2005** D. Radičević, *Ranosrednjovekovni nalazi iz Prilipca kod Požege*, GSAD, 21, 2005, p. 327-342.
- Snegarov 1995** I. Snegarov, *Istoriya na Ohridskata arhiepiskopiya I. Ot osnovavaneto do zavladyavaneto na Balkanskiya poluostrv od turcite*, Sofiya, 1995.
- Špehar 2010** P. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Beograd, 2010.
- Török 1962** G. Török, *Die bewohner von Halimba im X und XI Jahrhundert*, Budapest, 1962.
- Trifunović 1997** S. Trifunović, Jagodina, *Panjevački rit, slovensko naselje VII-X veka*, GSAD, 9, 1997, p. 207-210.
- Váňa 1954** Z. Váňa, *Madaři a Slované ve světle archeologických nálezů X-XII století*, SA, II, 1954, p. 51-93.
- Werner 1986** J. Werner, *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*, Wien 1986.
- Zlatarski 1927** V. N. Zlatarski, *Istoriya na B'lgarskata d'rzhava prez srednite vekovi I*, 1-2, Sofiya, 1927.
- Živić 2003** M. Živić, *Felix Romuliana - 50 godina odgonetanja*, Zaječar, 2003.
- Živković 2004** T. Živković, *Crkvena organizacija u srpskim zemljama (rani srednji vek)*, Beograd, 2004.

KEY OF THE MAP

- Settlement
- ▲ Necropolis
- 7th-middle 9th century horizon
- Second half of 9th-11th century horizon

Figure 1: Early medieval settlements and necropolises in Serbian part of Savian and Danubian region. List of sites: 1. Beograd; 2. Boljetin; 3. Braničevo; 4. Brestovik; 5. Brza Palanka; 6. Čezava; 7. Gamzigrad; 8. Gospodin vir; 9. Grabovica; 10. Grocka; 11. Hajdučka vodenica; 12. Kolari; 13. Korbovo – Pesak; 14. Kostol; 15. Ljubičevac; 16. Mačvanska Mitrovica; 17. Mihajlovac – Blato; 18. Mihajlovac-Kula; 19. Mirijevo; 20. Mokranjske stene; 21. Morava; 22. Pesača; 23. Prahovo; 24. Ram; 25. Ravna na Dunavu; 26. Ravna - Slog; 27. Ribnica; 28. Ritopek; 29. Seona; 30. Tekija; 31. Ub; 32. Ušće Slatinske reke; 33. Vajuga-Korbovo; 34. Vajuga – Pesak; 35. Velesnica; 36. Veliki Gradac; 37. Veliko Gradište; 38. Vinča; 39. Višnjica; 40. Zlot – Prevalje; 41. Zvečka.

KEY OF THE MAP

- Single finds of coins
- Coin hoards
- Single finds of seals

Figure 2. Early medieval sites with coins` and seals` finds in Serbian part of Savian and Danubian region. List of site: 1. Beograd; 2. Braničevo; 3. Gamzigrad; 4. Grocka; 5. Hajdučka vodenica; 6. Mačvanska Mitrovica; 7. Morava; 8. Prahovo; 9. Ram; 10. Ub; 11. Veliki Gradac; 12. Veliko Gradište.

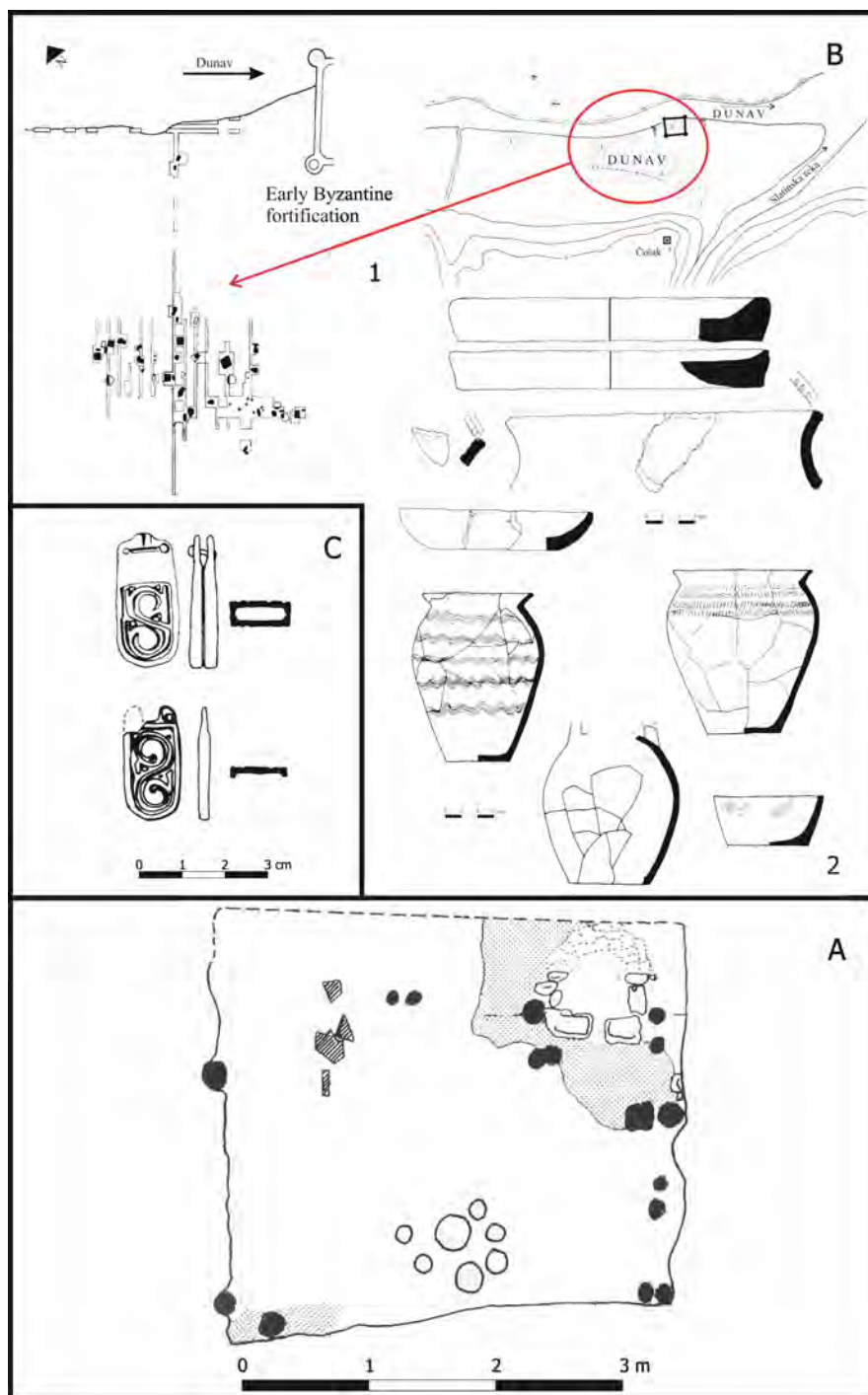

Figure 3. A – Beograd; **B** – Ušće Slatinske reke; **C** – Veliko Gradište

Figure 4. A-D – Kostol; E – Pesača

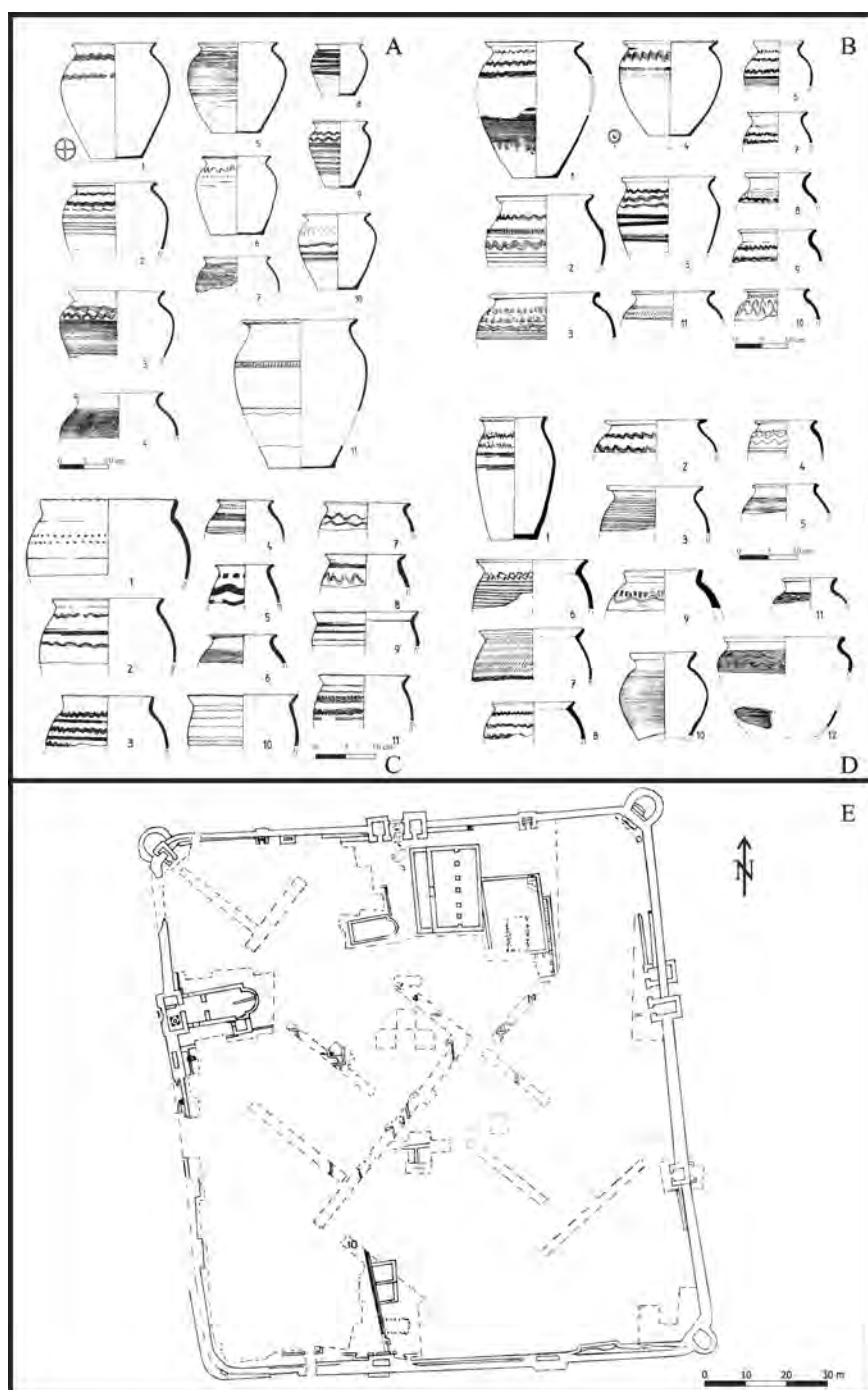

Figure 5: A-D – Beograd; E – Veliki Gradac.

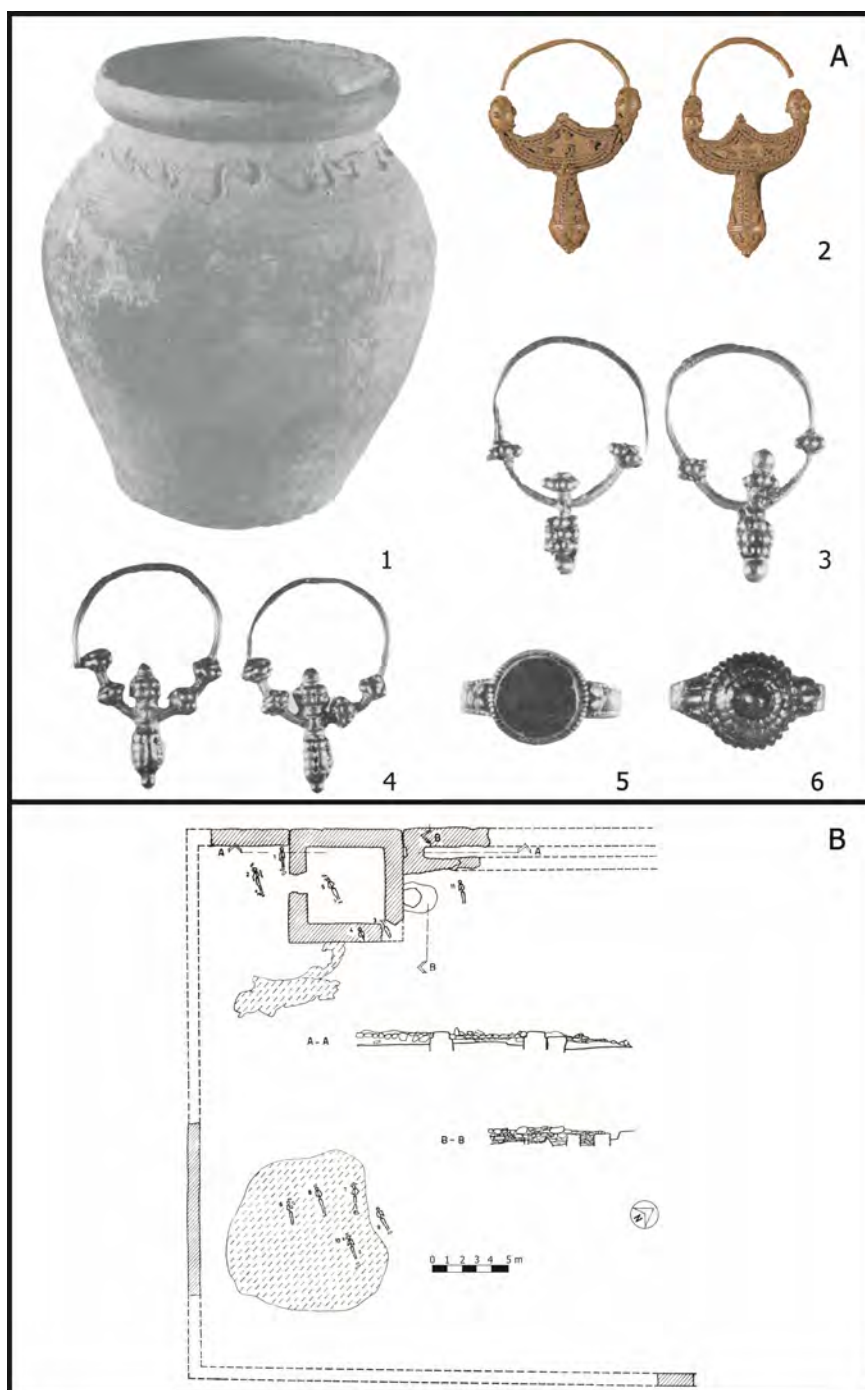

Figure 6. A - Veliko Gradište; B – Pesača.

(Dis) Continuitatea vieții din cetățile antichității târzii de la Dunăre în evul mediu timpuriu: de la Belgrad la confluența cu râul Timok

Rezumat: *Prăbușirea stăpânirii bizantine în Balcani la începutul secolului al VII-lea a dus la încetarea controlului centralizat, iar fortificațiile și-au pierdut funcția militară. Instalarea slavilor nu a depășit limes-ul danubian. Totuși, triburile nou venite mai degrabă și-au ales locuri noi pentru locuire, în timp ce așezarea lor în vecinătatea fortificațiilor a fost doar sporadică. Din această cauză, nu se poate vorbi despre adevărata continuitate a vieții în fortificațiile antichității târzii de pe partea sârbească a malului stâng al Dunării, dar ar trebui subliniat că, în anumite situații, fortificațiile existente au atras locuitori, care au căutat securitatea din apropierea lor. Decizia acelor triburi de a locui în interiorul fortificațiilor se află în legătură, în primul rând, cu ignoranța lor referitoare la beneficiile fortificațiilor, care sugerează, de asemenea, nivelul lor scăzut de organizare. Posibilitatea ar trebui să rămână deschisă, referitor la faptul că, în unele fortărețe, anumite populații romanice au continuat să trăiască. Nivelul de cercetare al siturilor amintite, ca și cantitatea în care au fost ele publicate, nu ne permite să oferim un răspuns definitiv.*

Renașterea vieții din fortificațiile antichității târzii apare doar ulterior, în timpul secolelor al X-lea și al XI-lea și se află în legătură cu renașterea conducerii bizantine în această parte a Imperiului când, printre alții, Basil al II-lea și-a lăsat cel mai de încredere general, Constantinus Diogenus, să răspundă de aceste teritorii. Confirmarea arheologică a restaurării acestor fortificații din timpul acestei perioade sunt foarte puține, fiind identificate până acum doar la Veliki Gradac, în timp ce în fortăreața de la Belgrad existența elementelor de construcție de tip bastion se poate doar presupune.

Descoperirile sistemului monetar bizantin și de sigilii în locurile unde odinioară existau fortificații antice, vorbesc în plus despre conexiunile dintre renașterea vieții din fortificații și restabilirea conducerii centralizate bizantine în această parte a Balcanilor, unde siturile amintite erau foarte probabil locuri unde a trăit populație slavă. Doar după venirea lui Komnenos pe tron, s-a instaurat din nou un control ferm centralizat asupra Balcanilor, urmat de construirea a noi fortificații pe malul stâng al Dunării, cu toate că acest fapt nu poate fi comparat nicăieri în apropiere cu re-construirea timpurie bizantină a limes-ului danubian.

Cuvinte cheie: *Balcanii Centrali, regiunea Dunării, fortificațiile antichității târzii, perioada medievală timpurie, creștinism, așezare, necropolă.*

dr. Perica Špehar
University of Belgrade,
Faculty of Philosophy,
Čika Ljubina 14-16,
11000 Belgrade, Serbia.
perica.spehar@gmail.com

CEZAR BOLLIAC ȘI ÎNCEPUTURILE EXPLORĂRII VESTIGIILOR ARHEOLOGICE DE LA SLON

Dragoș Măndescu

Rezumat: Acest articol evocă una dintre cele mai vechi pagini ale arheologiei județului Prahova. Pe baza informațiilor de presă din gazeta „Trompeta Carpaților” și a rapoartelor către ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, sunt reconstituite cele două explorări arheologice pe care Cezar Bolliac, în calitate de președinte al Comitetului Arheologic din București, le face la Slon (15-16 iulie 1869 și iulie 1871). Cu toate că informațiile oferite de Bolliac nu sunt întotdeauna dintre cele mai riguroase și precise, autorul acestui articol încearcă să surprindă contextul în care explorările au avut loc, detaliile legate de participanți și de resursele logistice și financiare remarcabile pentru acea vreme, precizările privind localizarea sitului, precum și repertorierea principalelor descoperiri. Desigur, în epocă, descoperirea de către Bolliac la Slon a așa-zisului „alfabet dacic” a stârnit mari valuri de interes, beneficiind de o importantă doză de senzational alimentată și de talentul gazetăresc al autorului descoperirii. În final, sunt urmărite ecourile în epocă ale descoperirilor lui Bolliac de la Slon, dar și reacția lumii academice și a comunității științifice față de ele și mai ales față de aserțiunile lui Bolliac legate de ele. Dar cea mai importantă urmare pe care explorările lui Bolliac la Slon au putut să o genereze în societatea românească aflată în plin proces de modernizare, a fost, fără îndoială, adoptarea „Regulamentului asupra explorărilor și cumpărărilor de obiecte antice”. Semnat de ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, Vasile Boerescu, la 4 aprilie 1874, acesta era primul act legislativ destinat reglementării cercetărilor arheologice din România.

Cuvinte cheie: Slon, Cezar Bolliac, istoria arheologiei, semne grafice protoliterate, legislație arheologică

Prima etapă a cercetării monumentelor arheologice de la Slon (jud. Prahova) este legată de activitatea energică și perseverența unui adevărat pionier al arheologiei românești, și anume Cezar Bolliac (1813-1881). Cunoscut posterității mai ales prin intermediul imaginii sale de poet, literat, jurnalist sau revoluționar, exponent al generației pașoptiste, Bolliac a fost și un pasionat arheolog autodidact, colecționar de antichități, neobosit explorator în căutare de vestigii antice și preistorice, fiind un deschizător de drumuri în arheologia noastră¹.

¹ Potra 1944, p. 233-248; Papadima 1966, p. 314-348; Măndescu 2001, p. 17-28; Măndescu 2006, 185-186; Măndescu 2009, p. 205-2013; Bolliac 2005; Bolliac 2006; Bolliac 2007; Ghiță 2010, p. 20-21.

Contextul general în care a avut loc acest episod inițial al explorării Slonului este marcat de turnura ireversibilă către modernitate pe care o capătă societatea românească în timpul domniei lui Alexandru-Ioan Cuza.

La 25 noiembrie 1864, Alexandru-Ioan Cuza semnează două decrete succesive, nr. 1648 și nr. 1649, de mare însemnătate pentru ceea ce avea să însemne destinul arheologie românești. Primul decret conținea Regulamentul pentru administrarea și organizarea Muzeului de Antichități din București, iar prin cel de-al doilea se înființa Comitetul Arheologic din România. Acest comitet a fost alcătuit inițial din patru membri: Nicolae Mavros (numit președinte pe viață), Alexandru Odobescu, Vasile Alexandrescu Urechia și August Treboniu Laurian².

Câteva zile mai târziu, la 3 decembrie, de asemenea prin decret domnesc, Comitetul Arheologic avea să-și sporească numărul de membri cu încă unul, și anume Cezar Bolliac, pentru ca în anii următori să mai fie cooptate și alte personalități amatoare de antichități și posesoare ale unor importante colecții arheologice și numismatice: Dimitrie Berindei din 1865, D. A. Sturdza din 1870 și tot în 1870, la recomandarea lui Bolliac, a fost primit în comitet, ca atașat, tânărul Dimitrie Butculescu³.

La 23 martie 1868, Nicolae Mavros, președintele comitetului arheologic, moare. Noul președinte, începând de la 6 iunie 1869, când a fost numit de către Alexandru Crețescu – ministrul cultelor, avea să fie Cezar Bolliac. Timp de opt ani, Bolliac va exercita neîntrerupt această funcție, până în 1877 când a fost nevoit să se retragă, răpus de boală⁴.

La 11 iunie 1869, așadar la nici măcar o săptămână de la numirea sa în funcția de Președinte al Comitetului Arheologic, Bolliac este însărcinat de ministrul cultelor și instrucțiunii publice să realizeze o anchetă și o explorare la Slon.

Ce se întâmplase, de fapt? Aflăm totul dintr-un reportaj cu titlul *O descoperire nouă*, pe care Bolliac îl publică în gazeta sa, *Trompeta Carpaților*, la scurtă vreme de la finalizarea expediției de la Slon⁵. Reportajul abundă în detalii oferite cu generozitate cititorilor, Bolliac căutând probabil să dea și o oarecare prestanță și însemnătate noii funcții pe care o deținea. Era, totuși, prima lui misiune pe teren, în calitate de președinte al Comitetului Arheologic.

Aflăm așadar că zvonurile privind existența unei comori ascunse sub ruinele de la Slon declanșase o isterie în masă. Deja o societate particulară începuse săpăturile acolo pentru a descoperi comoara, totul cu aprobarea ministerului cultelor.

Pentru a nu pierde contactul cu activitatea pe teren a societății particulare și cu așteptata descoperire a comorii, ministrul a solicitat comitetului arheologic o urgentă cercetare de teren, la fața locului.

² Păunescu, Casan-Franga, Diaconu 1984, p. 24-28, fig. 9-13; Păunescu 2003, 30-35, fig. 13-17; Ghiță 2010, p. 19, 24.

³ Păunescu, Casan-Franga, Diaconu 1984, p. 28 și urm., fig. 14-15, 21; Păunescu 2003, 35, 38, 42, 60, fig. 18-20, 24; Butculescu 2010, p. 13-16.

⁴ Păunescu, Casan-Franga, Diaconu 1984, p. 37; Păunescu 2003, p. 42.

⁵ Bolliac 1869, p. 1; Bolliac 2007, p. 15-20.

Cum președintele Bolliac nu reușește reunirea comitetului arheologic, totul fiind organizat în pripă, pleacă singur la Slon, la 15 iunie 1869. În cele din urmă îl vor însoți Benich, arhitectul ministerului de interne și Grigore Murat, subprefectul plășii Teleajen.

Generos în amănunte, Bolliac ne oferă chiar și informații privind costul expediției, și anume 24 de napoleoni (din propriul buzunar, dar care urmau să-i fie returnați de minister), din care a fost plătită mâna de lucru: nu mai puțin de 114 oameni aduși de primarii din localitățile vecine Slonului, la care s-au adăugat încă 50 de voluntari amatori.

În privința localizării și identificării în teren a monumentului arheologic explorat de Bolliac, încă se mai pot purta discuții. El notează că ruinele se aflau la două ore de mers călare din Slon, *„pe terasa ce se cheamă Coliba Veche, pe o înălțime între gârla Teleajenului la stânga și gârla Drujnița la dreapta, în fața Vârfului lui Crai”*.

Toponimul „Coliba Veche” nu se mai păstrează în prezent, dar dintre toate punctele cu ruine plasate la nord de Slon și până la Vârful lui Crai („Dealul Cetății”, „Dealul Grohotișului” și „La Ciugă”), punctul unde a avut loc cel mai probabil explorarea lui Bolliac trebuie să fi fost „Dealul Grohotișului” de astăzi. Ruinele din punctele „Dealul Cetății” și „La Ciugă” trebuie excluse din acest episod. Bolliac spune că ruinele explorate de el se aflau către Muntele Crai, iar înălțimea „La Cetate” se afla la stânga, dincolo de Teleajen. Nici punctul „La Ciugă”, unde sunt alte ruine, nu se potrivește descrierii lui Bolliac, acesta fiind mai aproape de satul Slon și nu la poalele Vârfului lui Crai.

Care sunt rezultatele acestei expediții-fulger? În primul rând, Bolliac menționează descoperirea unei cetăți de piatră și cărămidă, însă devastată, demantelată de căutătorii de comori. Dezvălește ce mai rămăsese întreg din zidurile de piatră și desenează planul cetății. Adună toate blocurile de piatră (circa 400) și cărămizi (circa 1000) împrăștiate, zidăria fiind „azvârlită de pe temeliiile ei de către turbarea căutătorilor comorii”, cum plastic se exprimă. Totodată, propune ministrului restaurarea cetății, o inițiativă cu totul fără sorți de izbândă pentru acele vremuri, cum se va vedea în continuare. Printre cele mai relevante descoperiri, Bolliac menționează câteva vetre cu cărbuni, un apeduct, un pinten, cărămizi și pietre cu semne incizate pe ele. Chiar dacă nu poate determina cu certitudine epoca respectivei fortificații, înclină totuși spre perioada romană.

Dintre toate aceste descoperiri, este foarte atras de blocurile de piatră și de cărămizile cu așa numitele inscripții, pe baza cărora avea să-și elaboreze ulterior teoria alfabetului dacic. Bolliac spune că astfel de pietre cu inscripții se găseau din abundență în zonă: „la stânga, dincolo de Teleajen, pe o înălțime ce se cheamă La Cetate”, precum și „în față, spre Transilvania, pe brâul muntelui Crai”. Le copiază meticulos și le va publica, doi ani mai târziu, în aceeași gazetă prin intermediul căreia își făcea cunoscute, popularizându-le în rândul publicului larg, descoperirile arheologice, epigrafice și numismatice - „Trompeta Carpaților”⁶ (fig. 1).

⁶ Bolliac 1871a, p. 2-3; Bolliac 2007, p. 212-215.

Convins de importanța descoperirii sale și constatând la fața locului vandalismul căutătorilor de comori, Bolliac propune o inițiativă legislativă în domeniul arheologiei, revoluționară pentru acele timpuri:

„Acestor nenorociți care au căutat comori aci li s-a dat autorizare chiar de la guvern să săvârșească crima despre care nu aveau cunoștință. [.....] Trebuie o lege elaborată și votată cât mai curând care să oprească pe oricine , pe orice particular, pe oricare proprietar și pe oricare funcționar al statului spre a pune mâna sacrilege pe un monument antic, fie chiar spre a-l repara sau curăți”⁷.

Din păcate, inițiativa lui Bolliac nu s-a concretizat la nivel guvernamental și în anii imediat următori nimic nu s-a schimbat în peisajul arheologic de la Slon, dovadă fiind a doua campanie a lui Bolliac aici, peste doi ani.

A doua explorare a lui Bolliac la Slon, tot în punctul Coliba Veche, are loc în vara anului 1871. Un alt ministru al cultelor, de data aceasta Christian Tell, îl însărcinează pe Bolliac cu aceeași supervizare a săpăturilor furibunde ale așa-numitei „Companii de comorari”, care se bucura în continuare de autorizarea binevoitoare a guvernului.

La scurtă vreme de la finalizarea expediției, și această acțiune este descrisă de Bolliac în „Trompeta Carpaților”, pe prima pagină a numărului din 18 iulie 1871⁸.

Dar ce era acea exotică „Companie a Comorarilor Asociați” pe urmele căreia Bolliac ajungea din nou la Slon? Era vorba de o adunătură pestriță de aventurieri, impostori și naivi, ce alcătuiseră o adevărată tabără în jurul ruinelor, sosiți la Slon, deseori de la mare distanță, cu întreaga familie adăpostită în căruțele cu coviltir, scene absolut incredibile, ce amintesc de cucerirea preeriei americane prezentate în producțiile de tip western. Bolliac îi descrie ca la „circa 200 oameni de toată condițiunea din București, Ploiești și Văleni, cu căruțe, cu pastramă și saci de mălai”, răscolind asiduu situl arheologic, convinși că vor găsi „cula cu bani sub zidurile ruinate”.

De astă dată, Bolliac petrece la Slon cinci zile, cu aceleași costuri de 25 de napoleoni, ca și în 1869.

Acum el părăsește ideea cetății de epocă romană, fiind convins că are de a face cu un „monument dac”, iar semnele de pe pietre și cărămizi ar fi reprezentat un „alfabet dac” necunoscut până atunci, alcătuit dintr-un amalgam de simboluri și semne grafice „celte, celtiberiane, celto-grece și rune”⁹.

Fără a reuși să se impună în fața „Companiei Comorarilor Asociați”, Bolliac demantelează și demontează tot ceea ce mai rămăsese în picioare din fortificația de piatră și cărămidă, cu excepția unui „ultim picior al zidului”, pe care îl păstrează drept martor a ceea ce a însemnat zidăria de la Slon. Toată această operațiune de demontare a zidului a fost însoțită, spune Bolliac, de „urletele de satisfacțiune” ale comorarilor, în speranța că „astfel vor da mai repede peste cula cu bani”, pe care, evident, n-au găsit-o niciodată.

⁷ Bolliac 1869, p. 1; Bolliac 2007, p. 17.

⁸ Bolliac 1871b, p. 1; Bolliac 2007, p. 43-47.

⁹ Bolliac 1871a, p. 2.

Bolliac a preluat pentru propria colecție câteva dintre cărămizile purtând semne incizate, sugerând în final ministrului ca materialul de construcție (piatră și cărămidă) demantelat din vechea fortificație să fie utilizat la clădirea unei cazărmi la pichetul de graniță. Menționa însă ca toate pietrele cu „litere” să fie așezate într-un zid interior al clădirii, pe care să-l poată studia pe-ndelete la o proximă vizită la Slon.

Desigur că nimic din toate acestea nu s-a întâmplat, iar teza alfabetului dacic promovată de Bolliac nu a avut succes¹⁰. Ecurile, în epocă, n-au întârziat să apară, dar acestea au fost unele critice. Totuși, două mari opere contemporane semnate de savanți de talia lui Hașdeu și Tocilescu, includ, chiar dacă cu rezervele necesare, referiri la descoperirile lui Bolliac de la Slon¹¹.

Însă marea izbândă a lui Bolliac, la originea căreia stau experiențele sale directe de la Slon, avea să se producă în 1874, când ministrul cultelor, Vasile Boerescu, semna „Regulamentul asupra explorărilor și cumpărărilor de obiecte antice”¹². La cinci ani de la lamentările lui Bolliac în fața cetății distruse de la Slon, inițiativa legislativă propusă atunci se concretizase. Era o primă bătălie câștigată pentru protejarea patrimoniului arheologic românesc. Cu acest act legislativ, acțiuni de genul celor întreprinse de „Compania Comorurilor Asociați”, chiar dacă nu vor dispărea cu totul¹³, vor deveni din ce în ce mai rare și cu o amploare tot mai redusă.

Bibliografie:

Bolliac 1869	Cezar Bolliac, <i>Uă descoperire nouă</i> , Trompetta Carpaților, 7, 1869, 737 (28 iunie/3 iulie), p. 1.
Bolliac 1871a	Cezar Bolliac, <i>Archeologia</i> , Trompetta Carpaților, 9, 1871, 939 (9/21 septembrie), p. 2-3.
Bolliac 1871b	Cezar Bolliac, <i>Comorarii și archeologia</i> , Trompetta Carpaților, 9, 1871, 928 (18/30 iulie), p. 1.
Bolliac 2005	Cezar Bolliac, <i>Excursiuni arheologice</i> , antologie, prefață și realii de Nicolae Georgescu, studiu introductiv, note, comentarii și glosar de Mariana Marcu, notă asupra ediției, verificarea și colajonarea realiilor de Doina Rizea, vol. I, București, 2005.
Bolliac 2006	Cezar Bolliac, <i>Excursiuni arheologice</i> , antologie, prefață și realii de Nicolae Georgescu, studiu introductiv, note, comentarii și glosar de Mariana Marcu, vol. II, București, 2006.
Bolliac 2007	Cezar Bolliac, <i>Excursiuni arheologice</i> , note filologice de Nicolae Georgescu, note și comentarii de Mariana Marcu, vol. III, București, 2007.

¹⁰ Comșa 1998-2000, p. 615-622.

¹¹ Hașdeu 1984, p. 541-543; Tocilescu 1880, p. 565.

¹² Păunescu, Casan-Franga, Diaconu 1984, p. 38-40; Păunescu 2003, 43-47, fig. 25.

¹³ Opreș 2011, p. 33-41.

- Butculescu 2010** Dimitrie C. Butculescu, *Călătorii și explorațiuni arheologice în Muscel*, ediție critică, studiu introductiv, note, comentarii și traduceri de Dragoș Măndescu, ediția a II-a, București, 2010.
- Comșa 1998-2000** Maria Comșa, *Inscripții „runice” din secolele IX-X descoperite la Slon-Prahova (Notă preliminară)*, CA, 12/2, 1988-2000, p. 615-622.
- Ghiță 2010** Constantin Iulian Ghiță, *Perioada romantică a arheologiei românești*, în Alexandru Barnea (coordonator) – *Primul secol de arheologie în România*, București, 2010, p. 17-24.
- Hașdeu 1984** Bogdan Petriceicu Hașdeu, *Istoria critică a românilor*, ediție critică și studii introductive de Grigore Brâncuș, București, 1984.
- Măndescu 2001** Dragoș Măndescu, *Cezar Bolliac – pagini uitate din zorii arheologiei românești*, CICSĂ – Buletinul centrului de Istorie Comparată a Societăților Antice, 3, 2001, p. 17-28.
- Măndescu 2006** Dragoș Măndescu, *Préoccupations d'archéologie funéraire en Roumanie il y a 125 ans. Aspects de l'activité de Cezar Bolliac*, în V. Lungu, G. Simion, Fl. Topoleanu (editori) - *Pratiques funéraires et manifestations de l'identité culturelle (Âge du Bronze et Âge du Fer)*, Actes du IVe Colloque International d'Archéologie Funéraire, Tulcea, 22-28 mai, 2000, Tulcea-Constanța, 2006, p. 185-186.
- Măndescu 2009** Dragoș Măndescu, *Descoperirea sitului arheologic de la Zimnicea și prima etapă a cercetării sale: „Explorațiunile” lui Cezar Bolliac (1845, 1858?, 1869, 1871-1873)*, Buletinul Muzeului Județean Teleorman, Seria Arheologie, 1, 2009, p. 205-213.
- Opriș 2011** Ioan Opriș, *Muzeul Național de Antichități și căutătorii de comori*, în Despina Măgureanu, Dragoș Măndescu, Sebastian Matei (editori) – *Archaeology: making of and practice. Studies in honor of Mircea Babeș at his 70th anniversary*, Pitești, 2011, p. 33-41.
- Papadima 1966** Ovidiu Papadima, *Cezar Bolliac*, București, 1966.
- Păunescu 2003** Alexandru Păunescu, *Din istoria arheologiei românești pe baza unor documente de arhivă*, București, 2003.
- Păunescu, Casan-Franga, Diaconu 1984** Alexandru Păunescu, Irina Casan-Franga, Petre Diaconu, *Începuturile arheologiei românești. Istoricul Muzeului Național de Antichități, I (1834-1880)*, SCIVA, 35, 1984, 1, p. 3-44.
- Potra 1944** George Potra, *Cezar Bolliac numismat și arheolog*, Cronica Numismatică și Arheologică, 18, 1944, 130, p. 233-248.
- Tocilescu 1880** Grigore Tocilescu, *Dacia înainte de romani. Cercetări asupra popoarelor care au locuit țările române de-a stânga Dunării, mai înainte de conchista acestor țări de către împăratul Traian*, București, 1880.

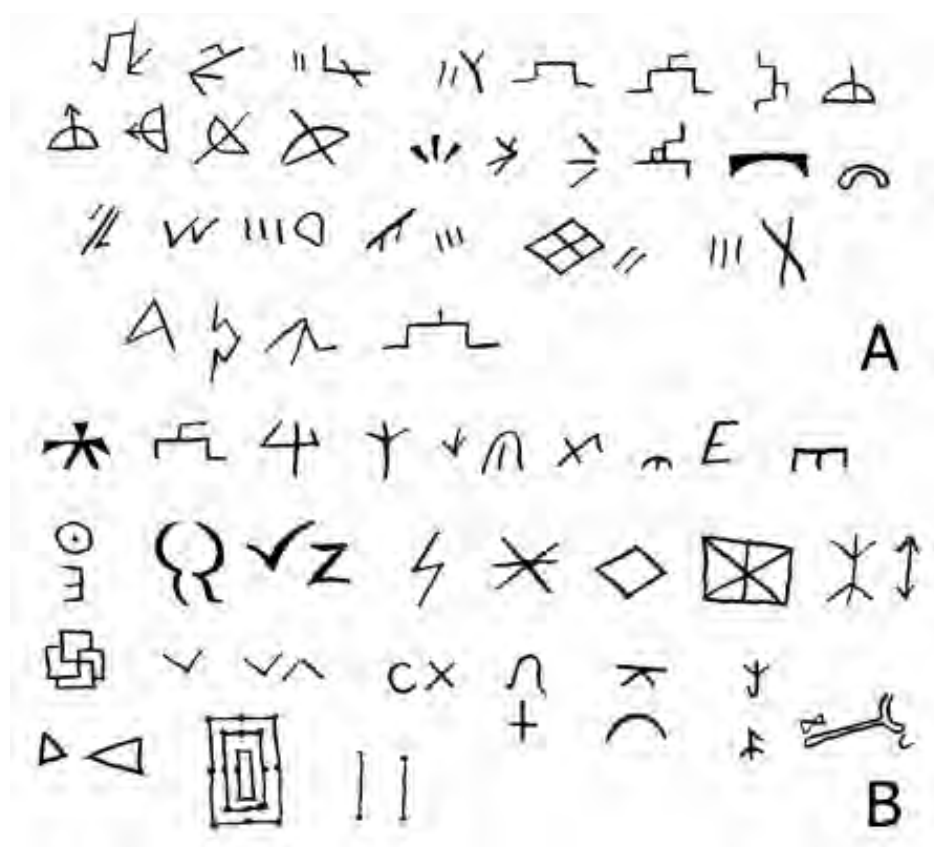

Figura 1. Simboluri și semne grafice pe blocurile de piatră (A) și cărămizi (B) din fortificația de la Slon-„Coliba Veche” (=„Dealul Grohotișului”-?) desenate de Cezar Bolliac în 1869 și 1871. După Bolliac 1971a.

Cezar Bolliac and the beginning of the exploration of the archaeological vestiges from Slon.

Abstract: *The present paper evokes one of the oldest moments of the archaeology in Prahova County. Based on media information from the newspaper "Trompeta Carpaților" as well as on the reports to the minister of Cults and Public Instruction, two archaeological explorations are reconstituted. They were performed at Slon (15-16 July 1869 and July 1871) by Cezar Bolliac, as the president of the Archaeological Committee from Bucharest. Although the information that Bolliac gave was not always very rigorous and precise, the author of the article tries to present the context of the explorations, as well as the details about the logistical and financial resources (which were remarkable for that times) and the data about the location of the site, as well as the cataloguing of the main discoveries. It is beyond any doubt that the discovery that Bolliac made – i.e. the so called "Dacian alphabet" – was of a great interest at the time, due to the fact that the author's journalistic skills add an amazing feature to it. Finally there are presented the responses that Bolliac's discovery from Slon aroused at the time, as well as the responses that the academic and scientific societies gave to that discovery and especially to Bolliac's assertions regarding it. But the most important consequences of those explorations upon the Romanian society (which was in the middle of the modernization process at that time) were without any doubt the endorsement of the "Regulation regarding the explorations and the purchase of the antique objects", signed by the Ministry of the Cults and Public Instruction, Vasile Boerescu, on the 4th of April 1874. It represented the first legislative document regarding the archaeological researches in Romania.*

Figure 1. *Graphical symbols on stone blocks (A) and bricks (B) from the fortification of Slon-"Coliba Veche" (= "Dealul Grohotișului" -?) drawn by Caesar Bolliac in 1869 and 1871. According to Bolliac 1971a.*

Keywords: *Slon, Cezar Bolliac, the history of the archaeology, graphical protoliterary symbols, archaeological legislation*

dr. Dragoș Măndescu
Muzeul Județean Argeș,
str. Armand Călinescu, nr. 44,
cod 110045, Pitești, jud. Argeș, România.
e-mail: dragos_mandescu@yahoo.com

**FORTIFICAȚIA DE LA SLON – „LA CIUGĂ”,
JUD. PRAHOVA (SEC. VIII-X): DATE PRIVIND ARTEFACTELE
DIN MATERII DURE ANIMALE**

Corneliu Beldiman
Diana-Maria Sztancs

*Se dedică memoriei dr. Maria Comșa (1928-2002)
cercetătoare a vestigiilor arheologice ale Mileniului I p.Chr.*

Rezumat: *Satul Slon, com. Cerașu, jud. Prahova se află la 23 km spre nord de orașul Vălenii de Munte, pe valea pâraielor Drăjnuța Mare și Drăjnuța Mică, într-o depresiune orientată aproximativ est-vest, în zona subcarpatică a Telejenelului. La nord de sat, în munți, au fost descoperite urmele mai multor fortificații. Una dintre ele (Cetatea nr. I) se află pe dealul numit „La Ciugă”, punct plasat la cca 2 km nord-est de sat. În complexul arheologic de la Slon-„La Ciugă” au fost identificate de către Maria Comșa (cercetător la Institutul de Arheologie din București) și cercetate sistematic, începând cu anul 1960, vestigiile mai multor construcții și fortificații. Fortificația, cu o suprafață de aproximativ 700 mp, are trei faze de construcție (I A = lemn; I B = cărămidă; I C = piatră), databile între sfârșitul secolului al VIII-lea și primele decenii ale secolului al X-lea. Cetatea I C are zidurile ridicate din blocuri de piatră de carieră, cu fundația adâncă de 0,80 m; blocurile de piatră au fost așezate pe un pat de mortar în care se găsea piatră locală. În unele zone, în compoziția mortarului au fost observate fragmente de cărămidă sau fragmente ceramice, precum și piese din materii dure animale. Acestea se leagă, probabil, de etapa de locuire anterioară, Cetatea I B, așa cum afirmă autoarea cercetărilor. Materialul arheologic descoperit este relativ modest din punct de vedere tipologic și cantitativ, fiind alcătuit din fragmente de vase ceramice, materiale de construcție ceramice (cărămizi, țigle și olane), diverse obiecte de fier (materiale de construcție, piese de harnașament, unelte, recipiente, piese de port). Se remarcă blocurile de piatră și cărămizile purtând semne incizate (înainte și după ardere, în acest ultim caz): alfabetiforme, de tipul runelor, semne geometrice sau unele fără o corespondență anume etc.*

În general, apariția acestor materiale de construcție „exotice” (cărămizi cu semne diverse, țigle, olane) în așezările sud-carpătice este pusă pe seama episodului deportării de către hanul Krum a câtorva zeci de mii de locuitori din zona Adrianopolului în „Bulgaria de peste Dunăre” (cifrele variind între 10000 și 40000 de persoane), eveniment care a avut loc în anul 813. Construirea ansamblului de fortificații de la Slon trebuie să se fi realizat sub conducerea unor meșteri originari din sudul Dunării, proveniți dintre prizonierii luați de către bulgari sau angajați pentru a executa aceste lucrări. Maria Comșa leagă fortificația de la Slon-„La Ciugă” de existența în zonă a unei formațiuni politice de tip cnezat, apărută după recucerirea bizantină a liniei Dunării și retragerea Țaratului Bulgar din această zonă. După opinia autoarei cercetărilor, fortificația

de piatră și-a încetat existența în a doua parte a secolului al X-lea, în legătură cu apariția pecenegilor în regiunile dintre Carpați și Dunăre.

Articolul de față își fixează ca obiectiv introducerea în circuitul științific a datelor extensive legate de patru piese de corn de cervid, una de cerb (SLC_1, context secundar), descoperită în campania anului 1960 și trei de căprior (SLC_2, context secundar; SLC_3, SLC_4) (N total = 4), descoperite în campania anului 1977, acestea din urmă în același context. Ele au fost atribuite, ipotetic, fazei a doua a existenței fortificației (I B). Piese descoperite în context secundar au fost antrenate, alături de fragmente ceramice, în mortarul utilizat la ridicarea zidului incintei I C. Starea de conservare a suprafețelor tuturor artefactelor este relativ bună, permițând efectuarea optimă a observațiilor impuse de studiul lor complex. În prima etapă a studiului s-a realizat clasificarea tipologică, urmată de elaborarea repertoriului lotului, în cadrul căruia fiecare piesă este identificată printr-un indicativ, compus din sigla sitului și numărul curent (exemplu: SLC 1). Fiecare artefact a fost tratat după un protocol standard, cu mai multe paliere și componente, vizând înregistrarea extensivă/exhaustivă a datelor, consemnate în fișe. Se vizează aspecte precum: materia primă; starea de conservare (piese întregi, fragmentare/fragmente); tipologia; morfologia; morfometria; urmele de fabricare; urmele de utilizare; formularea ipotezelor relative la rolul funcțional. Categoriile tipologice reprezentate sunt, în conformitate cu lista tipologică Beldiman 2007: I Unelte. Vârfuri: I A22 b; I A22 c; V Diverse. Piese tehnice. Deșeuri: V A3 b1 b. Din punct de vedere tehnologic ele nu ridică probleme deosebite, fiind tipuri comune: trei vârfuri și un deșeu (bază de ax de corn de căprior). Ca materii prime, efectivul este compus exclusiv din piese realizate din corn de cervide, respectiv una din corn de cerb (rază), SLC_1 și trei din corn de căprior (două pe raze, SLC_2, SLC_3 și una pe ax, SLC_4). În analiza artefactelor s-a recurs, în mod sistematic, la mijloace optice de observare (microscop optic, mărimi x10 – x40; microscop digital, mărimi x25 – x400); au fost realizate seturi complete de fotografii la diverse scări, inclusiv cu ajutorul microscopului, completându-se baza noastră de imagini a repertoriului artefactelor databile în mileniul I, constituită anterior prin studiul loturilor Capidava și Isaccea/Noviodunum. Cuantificarea tuturor parametrilor pieselor a permis inițierea elaborării bazei de date a IMDA din situl de la Slon. Demersul nostru a permis relevarea unor elemente ale ambianței tehnologice în care artefactele au fost confecționate și utilizate. Ca procedee tehnice atestate prin analiza artefactelor se pot menționa: debitajul prin aplicarea percuției directe/despicării și percuției directe/fracturării, probabil cu ajutorul securii de fier sau al cuțitului de mari dimensiuni, bine ascuțite; fasonarea a recurs la cioplire și raclaj, aplicate cu ajutorul acelorăși unelte. Piese se obțineau intra-sit, prin procesarea materiilor prime procurate local prin vânarea cerbului și a căpriorului, ca și prin culegerea coarnelor. Activitățile de care se leagă fabricarea acestor artefacte sunt: prelucrarea pieilor (asamblare prin coasere), a materialelor textile (asamblare, împletit), piesa SLC_3; cărămidărie (unelte pentru marcat prin incizare), piesele SLC_1, SLC_2; prelucrarea materiilor dure animale – toate piesele și mai ales SL_4.

Cercetările întreprinse în fortificația de la Slon-„La Ciugă” de către Maria Comșa, rămasă, în bună parte, inedite, aduc, între altele, și contribuții legate de

cunoașterea exploatării materiilor dure animale și de utilizarea artefactelor respective. Metodologia actuală a studiului industriei materiilor dure animale a fost, astfel, aplicată pentru prima dată pe un lot databil în secolele VIII-X provenind din Muntenia. Au putut fi analizați, în condiții optime, recurgându-se la microscopia optică: parametrii tehnologici legați de procesarea materiei prime, în vederea confecționării artefactelor – care sunt nesofisticate și nu au ridicat probleme deosebite în realizare; urmele de utilizare, care au permis, pentru prima dată, constatarea folosirii (probabile) a două vârfuli (SLC_1, SLC_2) în procesul de confecționare a cărămizilor – pentru realizarea decorului geometric și a semnelor diverse, înainte de ardere; al treilea vârf (SLC_3) prezintă urme specifice de folosire ca unealtă pentru perforat/împletit. Valoarea analizei sporește prin faptul că piesele în discuție sunt singurele de acest gen recuperate în situl menționat – și rămase inedite până acum –, atribuite mediului cultural-arheologic al Munteniei secolelor VIII-X. Ele se pot lega, eventual, de prezența forței de muncă specializate alogene – necesară ridicării fortificației de cărămidă de la Slon și adusă de bulgari la nordul Dunării prin dislocarea populației originare din zona Adrianopol.

Cuvinte cheie: cărămizi, fortificație, Imperiul Bizantin, industria materiilor dure animale, semne alfabetiforme, Slon, tehnologie, Țaratul Româno-Bulgar.

Fortificația.

Satul Slon, com. Cerașu, jud. Prahova se află la 23 km spre nord de orașul Vălenii de Munte, pe valea pâraielor Drăjnuța Mare și Drăjnuța Mică, într-o depresiune orientată aproximativ est-vest, în zona subcarpatică a Telejnelului, fiind una dintre localitățile care se întinde spre nord până la contactul cu rama Carpaților Meridionali.

La nord de sat, în munți, au fost descoperite urmele mai multor fortificații. Una dintre ele (Cetatea nr. I) se află pe dealul numit „La Ciugă”, plasat la cca. 2 km nord-est de sat; acest punct a fost înregistrat pentru prima dată în urma cercetărilor de suprafață întreprinse de Maria Comșa în 1958; apoi, cercetările arheologice sistematice realizate în șapte campanii (1960-1961, 1972-1974, 1976-1977) au dovedit că această fortificație avea două (trei) faze de amenajare și utilizare, databile probabil în sec. VIII-X. O altă fortificație (Cetatea nr. II) se află la cca. 8 km nord de sat, în fața Muntelui Vârful lui Crai. Se presupune că la cca. 10 km nord de Cetatea nr. II, în locul numit „La Cetate”, se afla o altă fortificație (Cetatea nr. III). Alături de acestea mai existau în zonă: cetatea de la Tabla Buții, databilă în secolul al XIV-lea și cetatea de la sud de Vârful lui Crai, din secolul al XIII-lea. Aceste fortificații au fost ridicate, în epoci diferite, pe traseul celei mai importante căi de comunicații care lega Muntenia de Transilvania în antichitate, evul mediu și epoca modernă¹.

¹ Comșa 1977, p. 3 (cu bibliografia); Comșa 1983b; Ciupercă 2010; vezi mai recent despre arheologia și istoria zonei: Căpățână *et alii* 2008; Ciupercă 2008; Cruceru, Buterez 2012; Damian 2003; Ioniță 2005; Madgearu 2013; Teodor 1987; Teodor 2005; Țiplic 2005.

În complexul arheologic de la Slon-„La Ciugă” au fost identificate și cercetate sistematic, începând cu anul 1960, vestigiile mai multor construcții și fortificații. În prima etapă a cercetării au fost identificate cele două incinte construite din materiale durabile, respectiv cărămidă și piatră (I A și I B, după Maria Comșa)². În cuprinsul prezentei lucrări adoptăm succesiunea fazelor de construcție preluată după Bogdan Ciupercă³. Faza cea mai veche este reprezentată de o incintă patrulateră de lemn – Cetatea I A, după B. Ciupercă (palisadă cu împletitură orizontală de crengi groase), având o suprafață de aproximativ 700 mp, datată la sfârșitul secolului al VIII-lea și începutul secolului al IX-lea; ea a fost distrusă prin incendiu. Fortificația veche a fost identificată în urma cercetărilor din anii 1972-1974 și 1976⁴. Succesiunea etapelor de construcție (lemn – cărămidă – piatră) a fost atestată prin faptul că urmele de arsură atribuite nivelului de distrugere a fortificației de lemn se află sub negativul zidului cetății de cărămidă. A doua incintă – Cetatea I B – dublează planul celei vechi spre exterior și a fost construită din cărămizi legate cu mortar, fără fundații; are un plan aproximativ trapezoidal, cu turnuri semicirculare la colțuri și un turn la intrare, datată la mijlocul secolului al IX-lea și distrusă prin demolare. Zidul fortificației fazei a doua are o grosime de 2,60 m și a fost realizat din cărămizi de diverse dimensiuni; ca liant s-a folosit un mortar amestecat cu cărămizi pisate. Cetatea I B prezintă caracteristici specifice zidăriei de tip bizantin – dispunerea cărămizilor, compoziția mortarului cu cărămizi pisate și grosimea stratului de mortar dintre cărămizi. Ultima fortificație – Cetatea I C – a fost ridicată, pe același amplasament, sub forma unei incinte cu ziduri din blocuri de piatră ecarisată, cu fundații mai adânci, având un pat de mortar, cu plan general similar incintelor anterioare, dar cu unele modificări pe laturile de nord și de sud; Cetatea I C este datată în a doua jumătate a secolului al IX-lea și primele decenii ale secolului al X-lea. Ea are zidurile ridicate din blocuri de piatră de carieră – calcar provenind, probabil, din zona localității Măgurele (jud. Prahova) aflată pe malurile râului Teleajen sau din zona Dealului Istrița (jud. Buzău). Blocurile de piatră au dimensiuni și forme diferite (cub, paralelipiped, prismă neregulată etc.). Fundația este adâncă de 0,80 m, iar blocurile de piatră au fost așezate pe un pat de mortar, în care se găsea piatră locală cu forme neregulate. *În unele zone, în compoziția mortarului au fost observate fragmente de cărămidă sau fragmente ceramice, precum și piese din materii dure animale.* Aceste materiale, în poziție secundară, se leagă, probabil, de etapa de locuire anterioară, Cetatea I B, așa cum afirmă autoarea cercetărilor⁵.

Materialul arheologic descoperit este relativ modest din punct de vedere tipologic și cantitativ, fiind alcătuit din fragmente de vase ceramice, materiale de construcție ceramice (cărămizi, țigle și olane), obiecte de fier: piroane,

² Comșa 1969a; Comșa 1969b; Comșa 1977, p. 16-23; Comșa 1978a; Comșa 1978b; Comșa 1979; Comșa 1981; Comșa 2000.

³ Ciupercă 2010.

⁴ Ciupercă 2008; Ciupercă 2010.

⁵ la Maria Comșa = I A; cf. Comșa 1977, p. 16-23, 49-174; Ciupercă 2010.

zăbale, unelte de însemnat vitele, cuțite, torți de găleți, fragmente de cazane, seceri, câteva obiecte de port. Se remarcă blocurile de piatră și cărămizile purtând semne incizate (înainte și după ardere, în acest ultim caz): alfabetiforme, de tipul runelor, semne geometrice sau unele fără o corespondență anume etc. În general, apariția acestor materiale de construcție „exotice” (cărămizi cu semne diverse, țigle, olane) în așezările sud-carpătice este pusă pe seama episodului deportării de către hanul Krum a câtorva zeci de mii de locuitori din zona Adrianopolului în „Bulgaria de peste Dunăre” (cifrele variind între 10 000 și 40 000 de persoane), eveniment care a avut loc în anul 813⁶. Construirea ansamblului de fortificații de la Slon s-a realizat, probabil, sub conducerea unor meșteri originari din sudul Dunării, proveniți dintre prizonierii luați de către bulgari sau angajați pentru a executa aceste lucrări⁷.

Maria Comșa leagă fortificația de la Slon-„La Ciugă” de existența unei formațiuni politice de tip cnezat, apărută după recucerirea bizantină a liniei Dunării și retragerea Țaratului Bulgar din această zonă. După opinia autoarei cercetării, fortificația de piatră și-a încetat existența în a doua parte a secolului al X-lea, în legătură cu apariția pecenegilor în regiunile dintre Carpați și Dunăre⁸. Publicarea integrală a rezultatelor cercetărilor va permite argumentarea temeinică a acestor ipoteze. În linii mari, datele propuse de către Maria Comșa sunt considerate pertinente, putând fi legate de evenimente cunoscute din sursele literare. În schimb, atribuirea fortificațiilor de aici unei formațiuni politice locale de tipul cnezatului „montan” rămâne o ipoteză care așteaptă noi date pentru a dobândi o poziție solidă⁹.

Industria materiilor dure animale (IMDA).

Cercetările arheologice efectuate în situl de la Slon-„La Ciugă” oferă, după o perioadă de peste jumătate de veac de la debutul lor, ocazia analizei unui mic lot de piese realizate exclusiv din corn de cervide. Aceste obiecte sunt singurele de acest gen care se cunosc din complex. Importanța lor este cu atât mai mare cu cât, din acest sit, până acum, au fost publicate, în mod detaliat, puține materiale¹⁰.

Mențiunile referitoare la artefactele din materii dure animale regăsite în lucrarea (în manuscris)¹¹ a Mariei Comșa, care sintetizează rezultatele cercetărilor de la Slon-„La Ciugă” sunt sumare. Lucrarea poartă titlul: *Cetățile din secolele IX-X de la Slon. Contribuții la problema genezei și dezvoltării relațiilor feudale la sud de Carpați*, București, 1977; ea este o lucrare de plan realizată în cadrul Institutului de Arheologie din București, predată în decembrie

⁶ Comșa 1977, p. 146-162; Comșa 2000 (cu bibliografia); Ciupercă 2008; Ciupercă 2010 (cu bibliografia); Cruceru, Buterez 2012; Ioniță 2005; Damian 2003 (cu bibliografia); Madgearu 2013; Teodor 1987; Teodor 2005; Țiplic 2005.

⁷ Ciupercă 2010.

⁸ Comșa 1977, p. 172-192; Comșa 1978a; Comșa 1978b.

⁹ Ciupercă 2010.

¹⁰ Comșa 1969a; Comșa 1969b; Comșa 1978b; Comșa 1979; Comșa 1981; Comșa 2000.

¹¹ Lucrarea ne-a fost pusă la dispoziție de dr. Alexandra Comșa, căreia îi adresăm mulțumiri și cu această ocazie.

1977. Reproducem, în continuare, referirile respective: *Alte obiecte, din os (o sulă și un mâner de la o unealtă?) aparțin, după toate probabilitățile, fazei de existență a cetății I A. Aceste unelte sunt similare celor descoperite în așezările din secolele VIII-X, atât pe teritoriul țării noastre, cât și în teritoriile învecinate*¹². [...] *Numeroasele animale crescute în zonă au dat posibilitatea dezvoltării meșteșugului prelucrării blănușilor și a pieilor de animale, precum și la prelucrarea oaselor și coarnelor de animale. Prelucrarea osului și cornului este dovedită de cele două obiecte de os*¹³.

Putem deduce precizarea descoperirii unei sule de os (piesa din repertoriu SLC_1) și a unui „mâner de os” (probabil piesa din repertoriu SLC_4; nu avem referiri la vârfurile de corn de căprior SLC_2 și SLC_3).

IMDA aparținând secolele VIII-XI din regiunile sud-carpătice este semnalată și discutată sumar în diverse lucrări, rămânând o temă de studiat; atât cât se cunoaște, repertoriul tipologic nu este prea dezvoltat, ca și în restul regiunilor actualei României sau în țările învecinate; în cadrul acestuia, ponderea cea mai mare revine vârfurilor diverse de os și corn de cervide¹⁴. Zona pontodanubiană introduce, pentru aceeași perioadă, o notă contrastantă în tabloul conturat de aceste realități, deosebindu-se prin manifestări notabile, distincte, cantitativ și calitativ (Capidava, Garvăn/Dinogetia, Isaccea/Noviodunum etc.)¹⁵.

Obiective. Metodologie.

Nu ne propunem, cu acest prilej, abordarea detaliată a problematicei IMDA sud-carpătice în secolele VIII-X; aceasta va face obiectul altor lucrări. Articolul de față își fixează ca obiectiv introducerea în circuitul științific a datelor extensive legate de patru piese de corn de cervide, una de cerb și trei de căprior, acestea din urmă descoperite în același context. Ele au fost atribuite, ipotetic, fazei a doua a existenței fortificației (I A, după Maria Comșa¹⁶; I B după Bogdan Ciupercă¹⁷).

Lotul studiat cuprinde, așadar, patru piese (N total = 4), dintre care una descoperită în anul 1960 și trei în anul 1977, două dintre ele (SLC_1 și SLC_2) în contexte secundare, antrenate, alături de fragmente ceramice, în mortarul utilizat la ridicarea zidului incintei I B sau I C (tabelul nr. 1; fig. 1-23). Ele se păstrează în colecțiile Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” al Academiei Române (fără numere de inventar) și ne-au fost puse la dispoziție pentru studiu de către dr. Alexandra Comșa, cu sprijinul dr. Andrei Măgureanu, care le-a identificat în colecție; le exprimăm, cu acest prilej, încă o dată, mulțumirile noastre.

¹² Comșa 1977, p. 148.

¹³ Comșa 1977, p. 187.

¹⁴ Constantiniu, Panait 1965; Corbu 2006 (cu bibliografia); Dolinescu-Ferche 1974; Dolinescu-Ferche 1984; Dolinescu-Ferche 1992; Mănușu-Adameșteanu 1992; Teodor 2004 (cu bibliografia); Zaharia 1967.

¹⁵ Florescu, Florescu, Diaconu 1958; Covacef 1996; Beldiman, Sztancs, Opriș 2014 (Capidava); Ștefan *et alii* 1967 (Garvăn/Dinogetia); Beldiman, Stănică, Sztancs 2014 (Isaccea/Noviodunum).

¹⁶ Comșa 1977, p. 148, 187.

¹⁷ Ciupercă 2010.

Starea de conservare a suprafețelor tuturor artefactelor este relativ bună, permițând efectuarea optimă a observațiilor impuse de studiul lor complex.

În prima etapă a studiului s-a realizat clasificarea tipologică, urmată de elaborarea repertoriului lotului, în cadrul căruia fiecare piesă este identificată printr-un indicativ, compus din sigla sitului și numărul curent (exemplu: SLC_1). Fiecare artefact a fost tratat după un protocol standard, cu mai multe paliere și componente, vizând înregistrarea extensivă/exhaustivă a datelor. Se vizează aspecte precum: materia primă; starea de conservare (piese întregi, fragmentare/fragmente); tipologia; morfologia; morfometria; urmele de fabricare; urmele de utilizare; formularea ipotezelor relative la rolul funcțional.

Fișa standard pune la dispoziție datele despre artefact în următoarea structură: • Indicativ • Tip • Cod tipologic • Categorie (unelte, arme, podobe, materii prime, accesorii etc.) • Instituție deținătoare/Colecție • Număr de inventar • Context • Apartenență culturală • Fig. • Materie primă • Stare de conservare (întreg, fragmentar, fragment) • Descriere (morfologie, date tehnice privind fabricarea, urme de utilizare, rol funcțional prezumat etc.) • Dimensiuni (mm) • Bibliografia/Inedit¹⁸.

Tipologie. Aspecte tehnologice.

Categoriile tipologice reprezentate sunt, în conformitate cu lista tipologică Beldiman 2007¹⁹: I Unelte: I A. Vârfuri: SLC_1 = *I A22 b*; SLC_2, SLC_3 = *I A22 c*; V Diverse. Piese tehnice. Deșeuri: SLC_4 = *V A3 b1 b*. Din punct de vedere tehnologic ele nu ridică probleme deosebite, fiind tipuri comune: trei vârfuri și un deșeu (bază de ax de corn de căprior).

Ca materii prime, efectivul este compus exclusiv din piese realizate din corn de cervide, respectiv una din corn de cerb (rază) și trei din corn de căprior (două pe raze și una pe ax).

În analiza artefactelor s-a recurs, în mod sistematic, la mijloace optice de observare (microscop optic, mărimi x10 – x40; microscop digital, mărimi x25 – x400); au fost realizate seturi complete de fotografii la diverse scări, inclusiv cu ajutorul microscopului, completându-se baza noastră de imagini a repertoriului artefactelor databile în Mileniul I, constituită anterior prin studiul loturilor Capidava²⁰ și Isaccea/Noviodunum²¹. Cuantificarea tuturor parametrilor pieselor a permis inițierea elaborării bazei de date a IMDA din situl de la Slon.

Demersul nostru a permis relevarea unor elemente ale ambianței tehnologice în care artefactele au fost confecționate și utilizate. Ca procedee tehnice atestate prin analiza artefactelor se pot menționa: debitajul prin aplicarea percuției directe/despicării și percuției directe/fracturării, probabil cu ajutorul securii de fier sau al cuțitului de mari dimensiuni, bine ascuțite; fasonarea a recurs la cioplire și raclaj, aplicate cu ajutorul acelorăși unelte.

¹⁸ Beldiman 2007, Sztanecs 2011.

¹⁹ Beldiman 2007, p. 71-76.

²⁰ Beldiman, Sztanecs, Oprea 2014 (cu bibliografia).

²¹ Beldiman, Stănică, Sztanecs 2014 (cu bibliografia).

Piese se obțineau *intra-sit*, prin procesarea materiilor prime procurate local prin vânarea cerbului și a căpriorului, ca și prin culegerea coarnelor. Activitățile de care se leagă fabricarea și utilizarea acestor artefacte sunt: prelucrarea pieilor (asamblare prin coasere), a materialelor textile (asamblare, împletit, piesa SLC_3); cărămidărie (unelte pentru marcat prin incizare, piesele SLC_1, SLC_2).

Repertoriu.

SLC 1 (Fig. 1-7).

Context: 1960 Secțiunea I Prelungire -0,30 m „Printre mortar”. Atribuire stratigrafică probabilă: faza de locuire I B (= I A după Maria Comșa). Piesa este menționată în manuscris ca fiind „sulă de os”²².

Descriere: vârf de corn de cerb – fragment de rază – *compacta*. Tip I A22 b – Beldiman 2007. Piesă fragmentară – fracturată la nivelul părții meziale/părții distale și lipită. Extremitatea distală a fost fracturată în vechime pe o lungime de cca 6 mm, pe un plan oblic plasat pe fața inferioară; fractură produsă probabil în timpul utilizării.

Starea de conservare este mediocră; piesa prezintă exfolieri și o crustă calcaroasă conservată discontinuu, vizibilă mai ales pe fața superioară; pe fața inferioară se observă impregnarea substanței calcaroase în *spongiosa* și în porii *compactei*; crusta nu este depusă natural în urma zacerii în sol, ci a rezultat prin înglobarea artefactului într-o masă de mortar, utilizată la realizarea zidăriei; piesa a fost probabil pierdută în timpul operațiunilor de ridicarea a zidului de cărămidă al etapei de locuire I B și antrenată apoi în mortarul folosit la ridicarea zidului de piatră al etapei de locuire I C (= I B după Maria Comșa).

Debitajul: prelevarea fragmentului de rază – *compacta*; partea proximală conservă curbura specifică razei, segmentul proximal/mezial; aplicarea percuției directe/cioplirii pentru detașare, apoi percuție directă/despicare pentru prelevarea fragmentului de *compacta* cu țesut spongios.

Fasonarea: țesutul spongios a fost înlăturat prin raclaj, scobire, cioplire; extremitatea proximală a fost modelată prin percuție directă/cioplire repetată, aplicată pe o direcție transversală în raport cu axul piesei; forma extremității proximale este convexă asimetrică spre dreapta; ea are contur sinuos; marginile, ca și partea activă, au fost amenajate prin cioplire, pe piesa înmuiată probabil în apă; urmele de cioplire sunt nete, foarte clar vizibile, conservând microstriurile generate de tăișul uneltei folosite, foarte ascuțit (securi sau cuțit de mari dimensiuni); marginea dreaptă/parte proximală este convexă, iar marginea stângă/parte proximală ușor concavă; ambele margini sunt fațetate prin cioplire, aplicată dinspre extremitatea distală spre extremitatea proximală, pe circa 2/3 din lungimea piesei (partea proximală și partea mezială); apoi sensul de cioplire a fost schimbat, respectiv, dinspre extremitatea proximală spre extremitatea distală, în scopul amenajării părții active (partea distală);

²² Comșa 1977, p. 148.

aceasta este lungă, fațetată, cu planuri având lățime variabilă; operația de cioplire s-a aplicat foarte îngrijit și precis; secțiunile sunt convexe-concave la partea proximală/parteă mezială și poligonale asimetrice la partea distală/parteă activă; fața superioară păstrează, pe unele porțiuni ale părții proximale și meziale, aspectul anatomic nemodificat, ca și urmele raclajului axial superficial, aplicat cu lama securii sau a cuțitului; parteă activă a fost fracturată, probabil în timpul folosirii.

Urme de utilizare: artefactul nu prezintă urme de tocire și lustru la parteă activă, nici aspectul rotunjit al extremității distale, toate acestea fiind specifice folosirii ca perforator în asamblarea pieilor sau ca unealtă de împletit; singurele indicii ale utilizării sunt: **A** urmele de tocire superficială la nivelul părții proximale, generate prin priza în mână și **B** fracturile produse la nivelul extremității distale, care au scurtat piesa cu cca 6 mm: **1** fracturarea oblică (urme nepăstrate), rezultată prin aplicarea presiunii în timpul folosirii; **2** fracturarea transversală, prin presiune, care a produs microplanuri având margini neregulate; **3** fracturarea produsă pe un plan oblic concav, suprapunând planurile de fractură anterioare (fig. 4-6, 10); urmele pot fi generate de utilizarea vârfului la marcarea (incizarea) prin presiune pe suprafețe dure, abrazive; probabil unealtă de cărămidar pentru realizarea decorului geometric și a semnelor diverse pe cărămizi (înainte de ardere).

Dimensiuni (mm): lungime totală 165,52/104,52; extremitatea proximală 14,18/5,95; parteă proximală 16,35/6,38; parteă mezială 16,22/7,10; lungimea părții active (LPA) cca 49,50; calibrul distal (CD) 6,36/4,34; extremitatea distală 2,96/1,36.

SLC 2 (Fig. 8-9, 11-13).

Context: 1977 Caroul 2 („În vale”). Atribuire stratigrafică probabilă: faza de locuire I B (= I A după Maria Comșa). Piesa nu este menționată în manuscris²³. Urmele de mortar discontinui pot fi un indiciu pentru atribuirea stratigrafică similară aceleia a piesei SLC_1; piesa SLC_2 a putut fi pierdută sau abandonată în timpul operațiunilor de ridicarea a zidului de cărămidă al etapei de locuire I B și antrenată apoi în mortarul folosit la ridicarea zidului de piatră al etapei de locuire I C (= I B după Maria Comșa).

Descriere: vârf amenajat pe rază de corn de căprior; rază posterioară, ax drept. Tip *I A22 c* – Beldiman 2007. Piesa este fragmentară; lipsește extremitatea distală, fracturată în vechime pe o lungime de cca 6 mm, având o morfologie asemănătoare aceleia a piesei SLC_1.

Starea de conservare este mediocră; se observă exfolieri discontinue la parteă distală; la parteă proximală s-a produs, recent, o fractură și s-a procedat la reasamblare prin lipire; la parteă distală are urme de mortar discontinui, similare celor întâlnite pe piesa SLC_1.

Debitajul: detașarea razei prin percuție directă/cioplire; urme specifice operației se observă la extremitatea proximală; la parteă proximală, pe fața

²³ Comșa 1977, p. 148.

superioară (= convexă) se păstrează o urmă de impact dispusă oblic, adâncă de cca 3 mm, lungă de 8,70 mm și lată de cca 1,5 mm; pentru detașare s-a procedat la percuție directă/fracturare.

Fasonarea: s-a realizat la partea distală pentru amenajarea părții active prin percuție directă/cioplire pe toate fețele în sensul extremitatea proximală → extremitatea distală; planurile de cioplire au lățimi variabile, de la 3 la 5,30 mm; operația de cioplire s-a aplicat pe cornul înmuiat, ceea ce se constată prin prezența unor planuri de cioplire nete, cu urme clar lizibile, sinuoase (micronervuri și microșanțuri), produse de tăișul fin, dar ușor neregulat, al securii sau cuțitului. Extremitatea proximală este concavă asimetrică (de cioplire/debitaj); secțiunile părții proximale/părții meziale sunt anatomice și de fractură; un plan de fractură lung s-a produs pe o față laterală (concavă), în urma fracturării la detașarea de pe ax; morfologia fracturii arată faptul că fibra *compactei* era hidratată și elastică la momentul procesării, deci cornul era proaspăt sau hidratat.

Urme de utilizare: extremitatea distală pare fracturată într-un mod similar celui constatat la piesa SLC_1 (etape reconstituite ipotetic în fig. 10); *planul de fractură 1*, oblic (urme nepăstrate), a rezultat prin aplicarea presiunii în timpul folosirii; *planul de fractură 2* (transversal) este fațetat și păstrat pe o porțiune mai mare; arată în mod clar producerea în urma utilizării prin presiune repetată pe o suprafață dură, abrazivă, probabil prin utilizarea ca unealtă pentru marcat cărămizi înainte de ardere; planurile de cioplire ale părții active nu sunt tocite sau lustruite, nici nu prezintă microstriuri, toate fiind tipuri de urme specifice utilizării vârfului ca perforator; *planul de fractură 3*, oblic (de fracturare a părții active) suprapune planul de fractură 2; ca și în cazul piesei SLC_1, urmele pot fi generate de utilizarea vârfului la marcarea (incizarea) prin presiune pe suprafețe abrazive; probabil unealtă de cărămidar pentru realizarea decorului geometric și al semnelor diverse pe cărămizi (înainte de ardere) (Fig. 10).

Dimensiuni (mm): lungime totală 69,90/63,75; extremitatea proximală 13,25/11,09; partea proximală 12,41/10,26; partea mezială 10,16/9,68; lungimea părții active (LPA) 42/35,83; calibrul distal (CD) 6,58/6,21; extremitatea distală 3,34/2,48.

SLC 3 (Fig. 14-17).

Context: 1977 Caroul 2. Atribuire stratigrafică probabilă: faza de locuire I B (= I A după Maria Comșa). Piesa nu este menționată în manuscris²⁴.

Descriere: vârf pe rază de corn de căprior; rază terminală, ax stâng. Tip *I A22 c* – Beldiman 2007. Piesa este fragmentară; fracturată recent și lipită; lipsesc mici sectoare, dislocate și pierdute; lungimea este întreagă.

Starea de conservare este mediocră – fracturare recentă la nivelul părții proximale și al părții distale și lipire. Rază de corn de căprior detașată de pe ax.

Debitajul: aplicat prin percuție directă/cioplire; plan de fractură oblic, cu suprafață neregulată, asimetric; microfracturi recente; la partea proximală se

²⁴ Comșa 1977, p. 148.

observă o urmă de impact produsă în vechime la debitaj, apărută prin aplicarea unei lovituri cu tăişul securii, în sensul extremitatea distală → extremitatea proximală; urma de impact este suprapusă, parțial, de un plan de fractură recent și o suprafață exfoliată; lovitură a determinat, foarte probabil, detașarea razei de pe ax prin fracturare.

Fasonarea: este superficială; la extremitatea distală se observă un singur plan de cioplire, de mici dimensiuni (lungimea cca 4 mm, lățimea cca 1,5 mm), realizat în sensul extremitatea proximală → extremitatea distală, care sugerează intenția de amenajare a părții active a vârfului prin ascuțire, ca în cazul pieselor SLC_1 și SLC_2; intenția de cioplire a fost abandonată; planul respectiv are suprafața cu nervuri și șanțuri de cioplire nete, neafectate de tocire sau de lustru.

Urme de utilizare: tocirea și lustrul suprafeței părții distale au fost produse, probabil, prin activitatea curentă a animalului (frecare de copaci, scurmare etc.); suprafața tocită și lustruită este acoperită cu striuri rare, aleatorii, axiale și oblice, bine marcate și transversale fine, rezultate prin utilizarea probabilă a piesei ca perforator pentru piele/materiale textile) sau unealtă de împletit; la extremitatea distală se observă un singur plan de cioplire, de mici dimensiuni, cu suprafața având nervuri și șanțuri de cioplire nete, neafectate de tocire sau de lustru; pe suprafața sa se observă, însă, microstriuri rare, aleatorii, dispuse axial și oblic, ca și pe restul părții active, ceea ce sugerează folosirea piesei ca perforator sau vârf pentru împletit.

Dimensiuni (mm): lungime totală 80,29; extremitatea proximală 11,81/8,32; partea proximală 11,41/8; partea mezială 9,20/5,97; lungimea părții active (LPA) cca 25; calibrul distal (CD) 4,45/4,09; diametrul extremității distale 2/1,80.

SLC 4 (Fig. 18-23).

Context: 1977 Caroul 4. Atribuire stratigrafică probabilă: faza de locuire I B (= I A după Maria Comșa). Piesa este menționată în manuscris (probabil) ca „mâner de os de la o unealtă?”²⁵.

Descriere: deșeu. Tip *V A3 b1 b* – Beldiman 2007. Bază de ax de corn de căprior, probabil matur, ax stâng; detașat de pe craniu (trofeu). Axul a fost recoltat împreună cu un fragment de neurocraniu.

Starea de conservare este mediocră; culoarea maro și suprafețele friabile indică faptul că piesa a fost, probabil, supusă arderii sau coacerii (accidentale?).

Sezonul de abataj se poate estima în perioada cuprinsă între lunile *iulie* (dezvoltarea maximă a coarnelor) și *octombrie* (căderea coarnelor).

Neurocraniul: o margine a fragmentului de neurocraniu (baza capului, fața medială; porțiunea dintre coarne) are aspect rectiliniu, fiind rezultată în urma tăierii probabile cu secura, dintr-o singură lovitură; marginea este aproape lisă; lovitură a afectat și o parte (dislocată) a rozetei; în rest, marginile

²⁵ Comșa 1977, p. 148.

fragmentului de neurocraniu au aspect neregulat, de fractură prin percuție directă; o porțiune (spre fața posterioară a axului) este fracturată recent. Pe fața internă a fragmentului de neurocraniu (cavitatea craniană) se observă urme de cioplire pentru regularizarea suprafeței.

Cepul (pivotul): este păstrat integral; pe fața sa laterală se observă două urme de impact suprapuse, produse de tăișul securii, formând un șanț adânc, plasat la 7 mm de rozetă, lung de 20,30 mm, lat de 1,8 mm și adânc de cca 3 mm; loviturile suprapuse au fost aplicate foarte precis, rezultând suprapunerea lor aproape perfectă; altă urmă de tăiere, superficială, se află pe fața medio-posterioară, având lungimea de cca 12 mm; aceste urme de impact au rezultat prin tentativa (abandonată) de detașare a axului de pe craniu, la nivelul pivotului.

Rozeta: este proeminentă; ea a fost fracturată parțial (pe o lungime de cca 23 mm = cca 1/3 a circumferinței) pe fața medială prin aplicarea loviturii de secure care a despicat craniul în scopul detașării axului; pe partea opusă a axului, la baza acestuia, se observă un plan de cioplire plasat transversal, lung de cca 18 mm și lat de cca 8 mm, care a afectat și suprafața rozetei; acest plan de cioplire a rezultat prin tentativa (abandonată și ea) de detașare a axului de la bază, deasupra rozetei.

Detașarea axului: la cca 35 mm deasupra rozetei, pe fața laterală, se observă șapte planuri de fractură, suprapuse, de dimensiuni variabile, cu lungime maximă de cca 9 mm; pe fața opusă (medială) se observă un plan de fractură lung de 22 mm și lat de cca 18 mm; aceste planuri de fractură au rezultat în urma detașării prin percuție directă/fracturare a axului.

Secvențele lanțului operațional: stabilirea existenței acestor urme de intervenție tehnică permite propunerea succesiunii operațiilor de debitaj, aplicate cu securea: **1 a despicarea axială a cutiei craniene** prin aplicarea unei lovituri între coarne; craniul a fost orientat cu viscerocraniul spre „procesator”, care era probabil dreptaci; **b fracturarea neurocraniului în jurul cepului** prin percuție directă pentru prelevarea axului, împreună cu pivotul și un fragment de neurocraniu; **c regularizarea feței interne a neurocraniului** prin cioplire; **2 a percuție directă** (două lovituri) la nivelul pivotului, pe fața laterală; **b percuție directă** pe fața medio-posterioară; **3 percuție directă** la baza axului (o lovitură), deasupra rozetei, pe fața laterală; **4 detașarea axului** prin percuție directă/fracturare la cca 35 mm de rozetă.

Axul a fost prelevat ca materie primă pentru amenajarea, probabilă, a unui mâner, a unui vârf etc., iar razele pentru amenajarea probabilă a unor vârfuri, precum piesele SLC_2 și SLC_3.

Dimensiuni (mm): lungime totală 72,16; fragment neurocraniu 40,68/27,20; grosimea maximă neurocraniu cca 7,50; lungime cep cca 15; diametru cep 25,85/21,74; diametru rozetă 43,67/35,75-31,96; grosime rozetă 8,90-9,30; lungime ax cca 35; diametru ax la bază (deasupra rozetei) 24,35/22,48; diametru la nivelul fracturii 18,96/18,34.

Concluzii.

Cercetările întreprinse în fortificația de la Slon-„La Ciugă” de către Maria Comșa, rămase, în bună parte, inedite, aduc, între altele, și contribuții legate de cunoașterea exploatării materiilor dure animale și de utilizarea artefactelor respective; analiza de față este prilejuită de recuperarea unui mic lot, atribuit fazei de cărămidă a fortificației (I A, după Maria Comșa; I B, după Bogdan Ciupercă) și compus din patru piese, una de corn de cerb (vârf) și trei de corn de căprior (două vârfuri și un deșeu).

Metodologia actuală a studiului industriei materiilor dure animale a fost, astfel, aplicată pentru prima dată pe un lot databil în secolele VIII-X provenind din Muntenia. Au putut fi analizate, în condiții optime, recurgându-se la microscopia optică: parametrii tehnologici legați de procesarea materiei prime, în vederea confecționării artefactelor – care sunt nesofisticate și nu au ridicat probleme deosebite în realizare; urmele de utilizare, care au permis, pentru prima dată, constatarea folosirii (probabile) a două vârfuri (SLC_1, SLC_2) în procesul de confecționare a cărămizilor – pentru realizarea decorului geometric și a semnelor diverse, înainte de ardere; al treilea vârf (SLC_3) prezintă urme specifice de folosire ca unealtă de perforat/împletit. Piesa SLC_4 atestă procesarea pe loc a materiilor prime procurate din zonă. Necesara completare a datelor, observațiilor și concluziilor se va putea face atunci când vor accesibile studiului traseologic cărămizile care prezintă diverse semne incizate și se va elabora și aplica protocolul unui studiu experimental special dedicat acestui subiect.

Piesele IMDA se obțineau *intra-sit*, prin procesarea materiilor prime procurate local prin vânarea cerbului și a căpriorului, ca și prin culegerea coarnelor; prelucrarea locală a materiei prime este atestată prin prezența deșeului – bază de ax de căprior detașat de pe craniu, SLC_4 (trofeu – animal vânat). Valoarea analizei sporește prin faptul că piesele în discuție sunt singurele de acest gen recuperate în situl menționat – și rămase inedite până acum –, atribuite mediului cultural-arheologic al Munteniei secolelor VIII-X.

Ele se pot lega, eventual, de prezența forței de muncă specializate alogene – necesară ridicării fortificației de cărămidă de la Slon și adusă de bulgari la nordul Dunării prin dislocarea populației originare din zona Adrianopol, așa cum menționează izvoarele literare și cum afirmă cercetătorii care au abordat această problemă²⁶.

²⁶ Ciupercă 2010; Damian 2003.

Bibliografie:

- Beldiman 2007** Corneliu Beldiman, *Industria materiilor dure animale în preistoria României. Resurse naturale, comunități umane și tehnologie din paleoliticul superior până în neoliticul timpuriu*, Asociația Română de Arheologie, Studii de Preistorie – Supplementum 2, București, 2007.
- Beldiman, Stănică, Sztancs 2014** Corneliu Beldiman, Aurel-Daniel Stănică, Diana-Maria Sztancs, *Isaccea-Noviodunum. Artefacte din materii dure animale descoperite în 2012 și 2013*, Peuce, 12, 2014, p. 233-268.
- Beldiman, Sztancs, Opreș 2014** Corneliu Beldiman, Diana-Maria Sztancs, Ioan C. Opreș, *Antler objects from Capidava*, în Bogdan Ciupercă (ed.), *Arheologia Mileniului I p.Chr. Dunărea Inferioară între stepe și Imperiu*, Ploiești, 2014, p. 221-243.
- Căpățână et alii 2008** Dan Căpățână, Eugen S. Teodor, Adrian Ioniță, Bogdan Ciupercă, Alexandru Bădescu, *Cetatea de la Tabla Buții (com. Cerașu, jud. Prahova) – Campaniile arheologice 1995-1996, 1998*, MCA, S.N., 4, 2008, p. 157-182.
- Ciupercă 2008** Bogdan Ciupercă, *Teritoriul nord-dunărean în strategia economică și politică a Imperiului Romano-Bizantin în secolul al VI-lea p.Chr.*, Anuarul MIAPh, 3-4, 2007-2008, p. 137-151.
- Ciupercă 2009** Bogdan Ciupercă, *Conceptul de cultură Dridu în arheologia românească. Apariție, evoluție și controverse*, Istros, 15, 2009, p. 133-162.
- Ciupercă 2010** Bogdan Ciupercă, *Câteva observații cu privire la poziția și rolul fortificațiilor de la Slon, județul Prahova*, în *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de antropologie, istorică. In Memoriam Alexandru V. Matei*, Cluj-Napoca, 2010.
<http://www.cetati.medievistica.ro/pagini/Castelani/texte/Slon/Slon.htm>; accesat la 5 iunie 2015.
- Comșa 1969a** Maria Comșa, *Die Forschungen von Slon und ihre Bedeutung für das Studium der Entwicklung der Feudalbeziehungen südlich der Karpaten*, în *Siedlung Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen*, Berlin, 1969, p. 232-238.
- Comșa 1969b** Maria Comșa, *Cercetările de la Slon*, StMatPh, 2, 1969, p. 21-29.
- Comșa 1977** Maria Comșa, *Cetățile din secolele IX-X de la Slon. Contribuții la problema genezei și dezvoltării relațiilor feudale la sud de Carpați*, lucrare de plan realizată în cadrul Institutului de Arheologie din București, predată în decembrie 1977, manuscris, București, 1977.

- Comșa 1978a** Maria Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978.
- Comșa 1978b** Maria Comșa, *Un knezat roumain des Xe-XIIe siècles à Slon-Prahova*, Dacia, NS, 22, 1978, p. 303-317.
- Comșa 1979** Maria Comșa, *Raport preliminar asupra săpăturilor de la Slon-Prahova (campania 1978)*, MCA, 13, 1979, p. 309-310.
- Comșa 1981** Maria Comșa, *Cetatea de lemn din secolele VIII-IX de la Slon-Prahova*, MN, 4, 1981, p. 133-136.
- Comșa 1983a** Maria Comșa, *Raport preliminar asupra săpăturilor executate la Slon*, MCA, 15, 1983, p. 437-438.
- Comșa 1983b** Maria Comșa, *Drumuri comerciale între Carpați și Dunăre în sec. IX-X*, MN, 7, 1983, p. 101-107.
- Comșa 2000** Maria Comșa, *Inscripții „runice” din secolele IX-X descoperite la Slon-Prahova (Notă preliminară)*, CA, XII/II, 1988-2000, p. 615-622.
- Constantiniu, Panait 1965** Margareta Constantiniu, Panait I. Panait, *O așezare feudal-timpurie la Băneasa-Sat*, CAB, II, 1965, p. 98-140.
- Corbu 2006** Emilia Corbu, *Sudul României în evul mediu timpuriu (secolele VIII-XI). Repere arheologice*, Brăila, 2006.
- Covacef 1996** Zaharia Covacef, *Accesorii vestimentare, de toaletă și podoabe descoperite în Sectorul estic al cetății Capidava*, Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 95-120.
- Cruceru, Buterez 2012** Alexandru-Ionuț Cruceru, Cezar-Iulian Buterez, *Drumul Teleajenului și drumul Buzăului, noi repere geografice și istorice*, Mousaios, 17, 2012, p. 249-275.
- Damian 2003** Oana Damian, *Considérations sur la citadelle en briques de Slon-Prahova*, SAA, 9, 2003, p. 483-496.
- Dolinescu-Ferche 1974** Suzana Dolinescu-Ferche, *Așezări din secolele III și VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București, 1974.
- Dolinescu-Ferche 1984** Suzana Dolinescu-Ferche, *La culture Ipotești-Ciurel-Cândești (Ve-VIe siècles). La situation en Valachie*, Dacia, NS, 28, 1984, p. 125-177.
- Dolinescu-Ferche 1992** Suzana Dolinescu-Ferche, *Habitats des VIe – VIIe siècles de notre ère à Dulceanca IV*, Dacia, NS, 36, 1992, p. 117-149.
- Florescu, Florescu, Diaconu 1958** Grigore Florescu, Radu Florescu, Petre Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, vol. I, București, 1958.
- Ioniță 2005** Adrian Ioniță, *Spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunărea Inferioară în secolele XI-XIII*, București, 2005.
- Madgearu 2013** Alexandru Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, East Central and Eastern

- Europe in the Middle Ages, 450-1450 Series, București, 2013.
- Mănucu-Adameșteanu 1992** Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Aspecte ale culturii materiale vechi românești în lumina descoperirilor de la București (secolele IX-XI)*, CAB, 4, 1992, p. 57-74.
- Sztancs 2011** Diana-Maria Sztancs, *Industria materiilor dure animale în neo-eneoliticul din Transilvania. Repertoriu, tipologie, studiu paleotehologic, date privind paleoeconomia. Baze de date*, teză de doctorat, Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, 2011.
- Ștefan et alii 1967** Gheorghe Ștefan, Ion Barnea, Eugen Comșa, Maria Comșa, *Dinogetia*, vol. I, București, 1967.
- Teodor 1981** Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Iași, 1981.
- Teodor 1987** Dan Gh. Teodor, *Quelques aspects concernant les relations entre Roumains, Byzantins et Bulgares aux IXe-Xe siècles de n.é.*, Anuarul IIADX, 24, 2, p. 1-16.
- Teodor 2004** Eugen Silviu Teodor, Un update for „Ipotești-Cândești Culture”, în Gabriel Fusek (ed.), *Zborník na počest Dariny Bialekovej*, Arheologický Ústav Slovenskej Akadémie Vied, Nitra, 2004, p. 405-414.
- Țiplic 2005** Ioan Marian Țiplic, *Contribuții la istoria spațiului românesc în perioada migrațiilor și evul mediu timpuriu (secolele IV-XIII)*, Iași, 2005.
- Zaharia 1967** Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria poporului român*, București, 1967.

Indicativ/Tip	Context	Material
SLC_1 Vârf I A22 b	1960 S I Prelungire -0,30 m Printre mortar	Corn de cerb – fragment de rază
SLC_2 Vârf I A22 c	1977 Caroul 2 În vale	Corn de căprior – rază
SLC_3 Vârf I A22 c	1977 Caroul 2	Corn de căprior – rază
SLC_4 Deșeu V A3 b1 b	1977 Caroul 4	Corn de căprior – ax (trofeu) cu rozetă, pivot și fragment de neurocraniu

Tabel nr. 1. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Date generale (indicativ, tip, context, material).

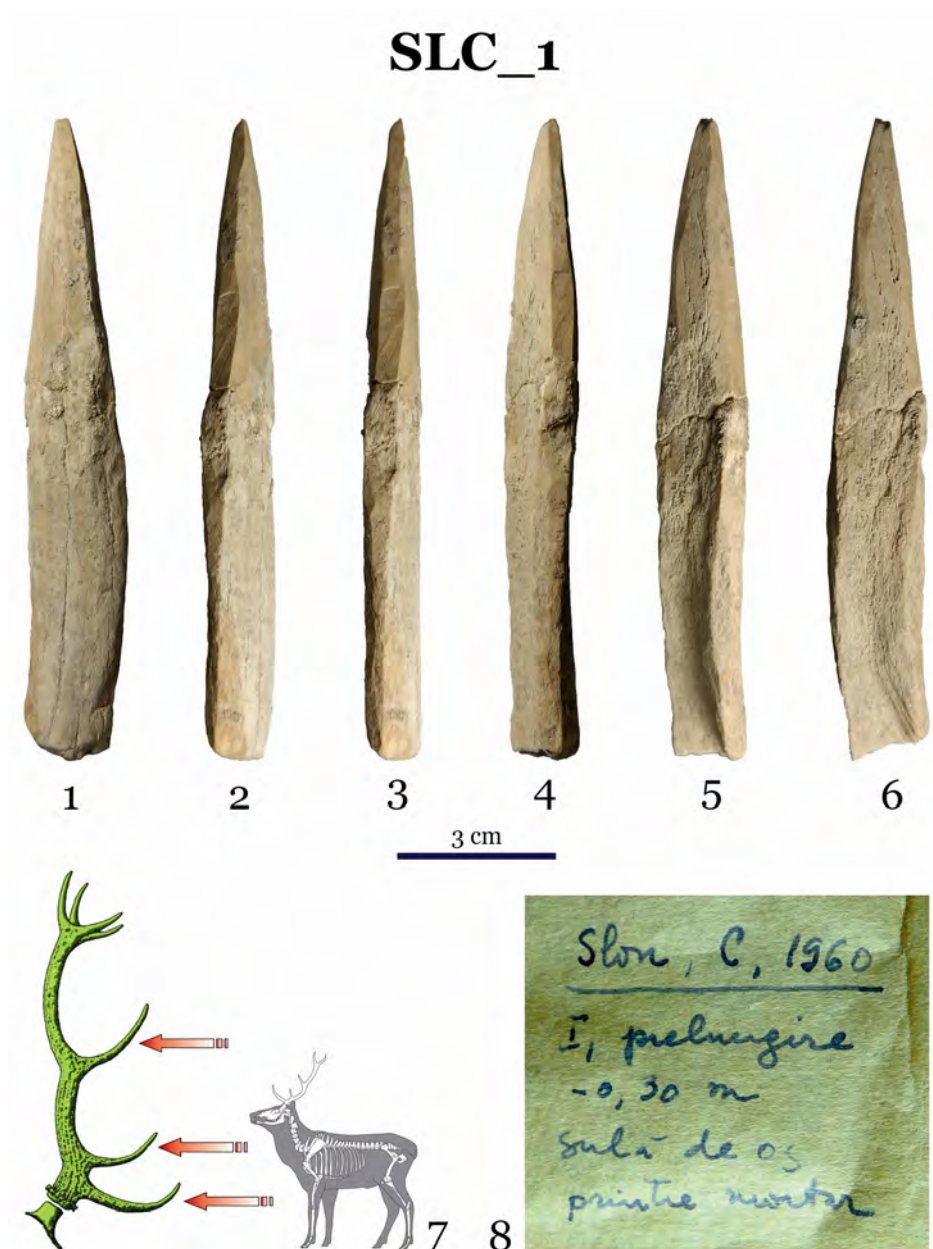

Figura 1. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_1: 1 – 6 vederi generale; 7 originea materiei prime; 8 marcaj olograf al Mariei Comșa pe ambalaj.

Figura 2. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_1: 1 – 3 detalii (partea proximală și extremitatea proximală).

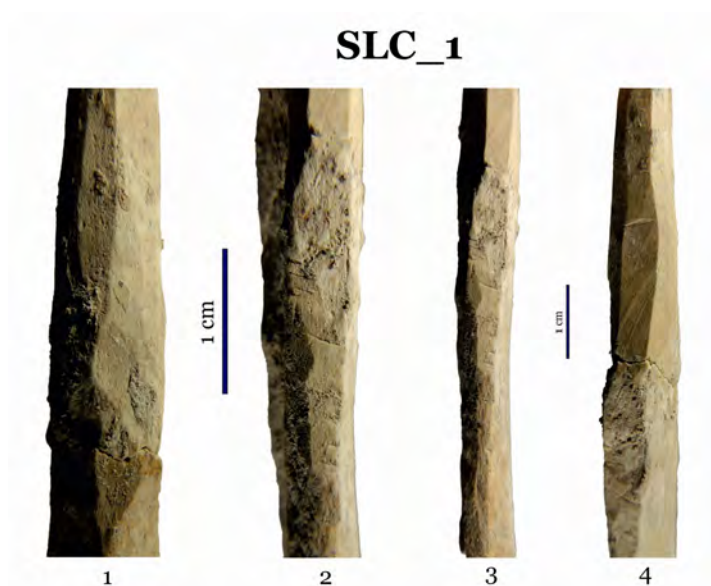

Figura 3. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_1: 1 – 4 detalii (partea distală și partea mezială).

Figura 4. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_1: 1 – 5 detalii (partea distală).

Figura. 5. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_1: 1 – 3 detalii (extremitatea distală).

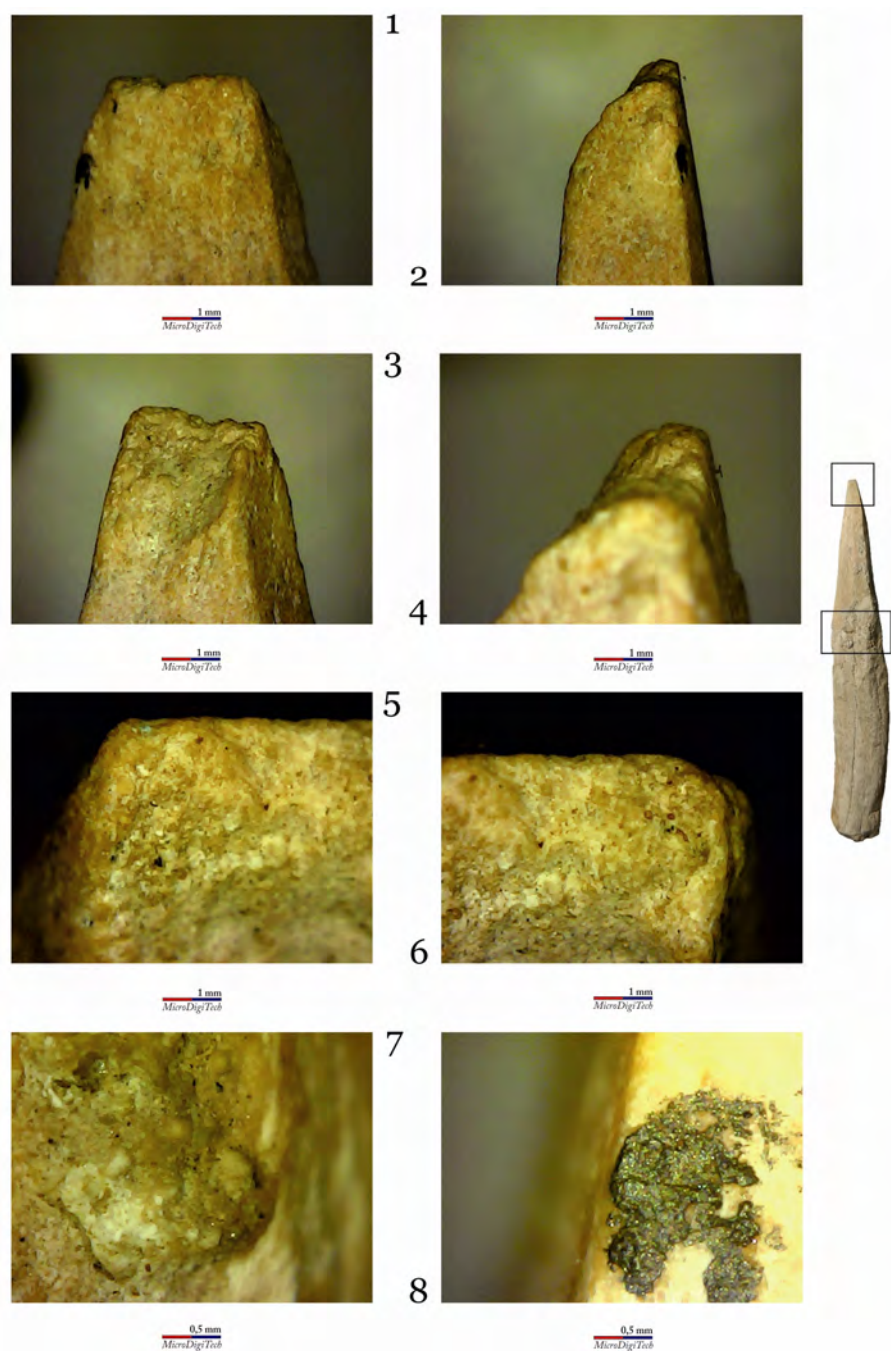

Figura 6. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_1: 1 – 8 microfotografii (partea distală și extremitatea distală).

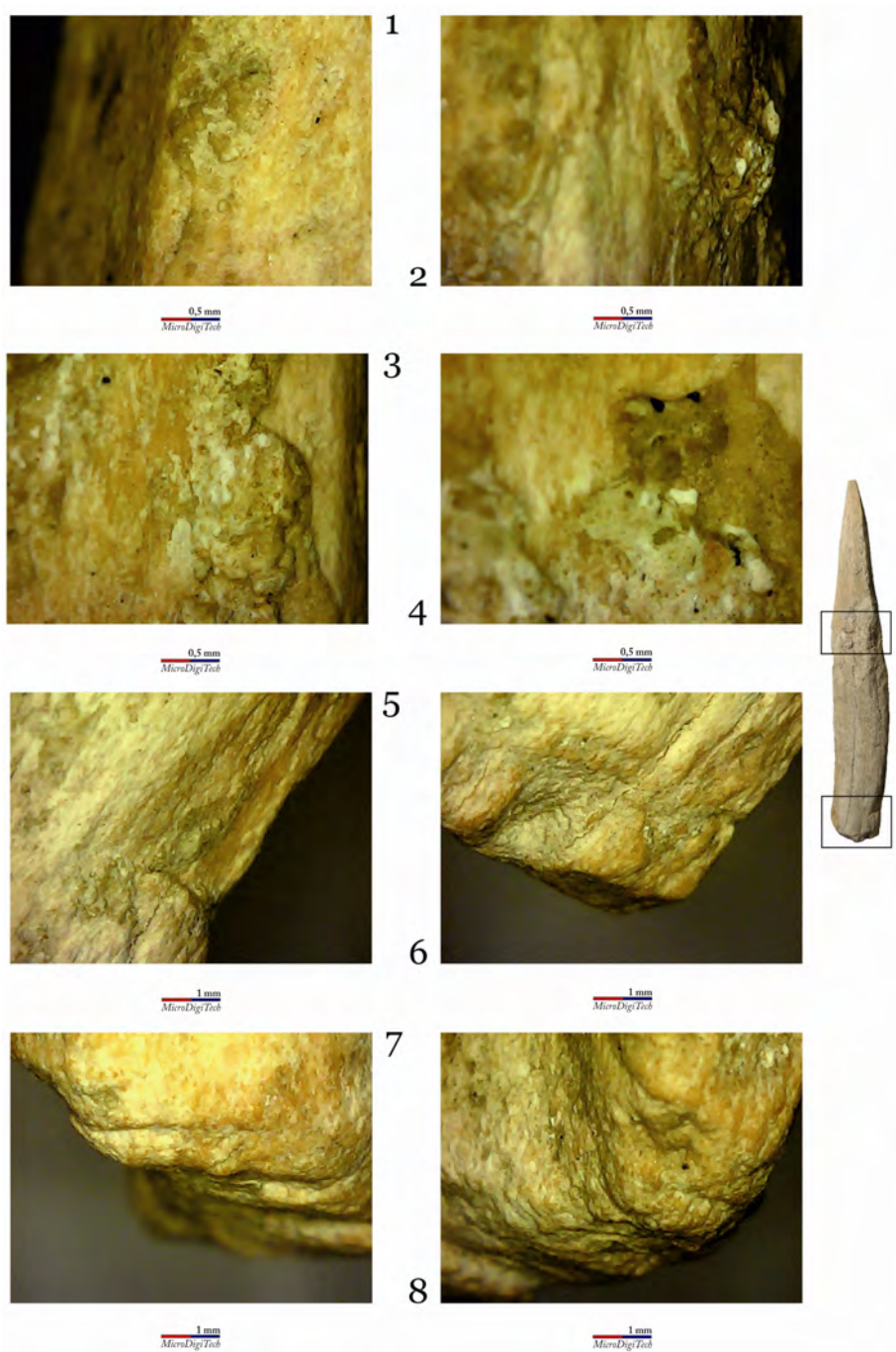

Figura 7. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_1: 1 – 8 microfotografii (partea distală, partea proximală și extremitatea proximală).

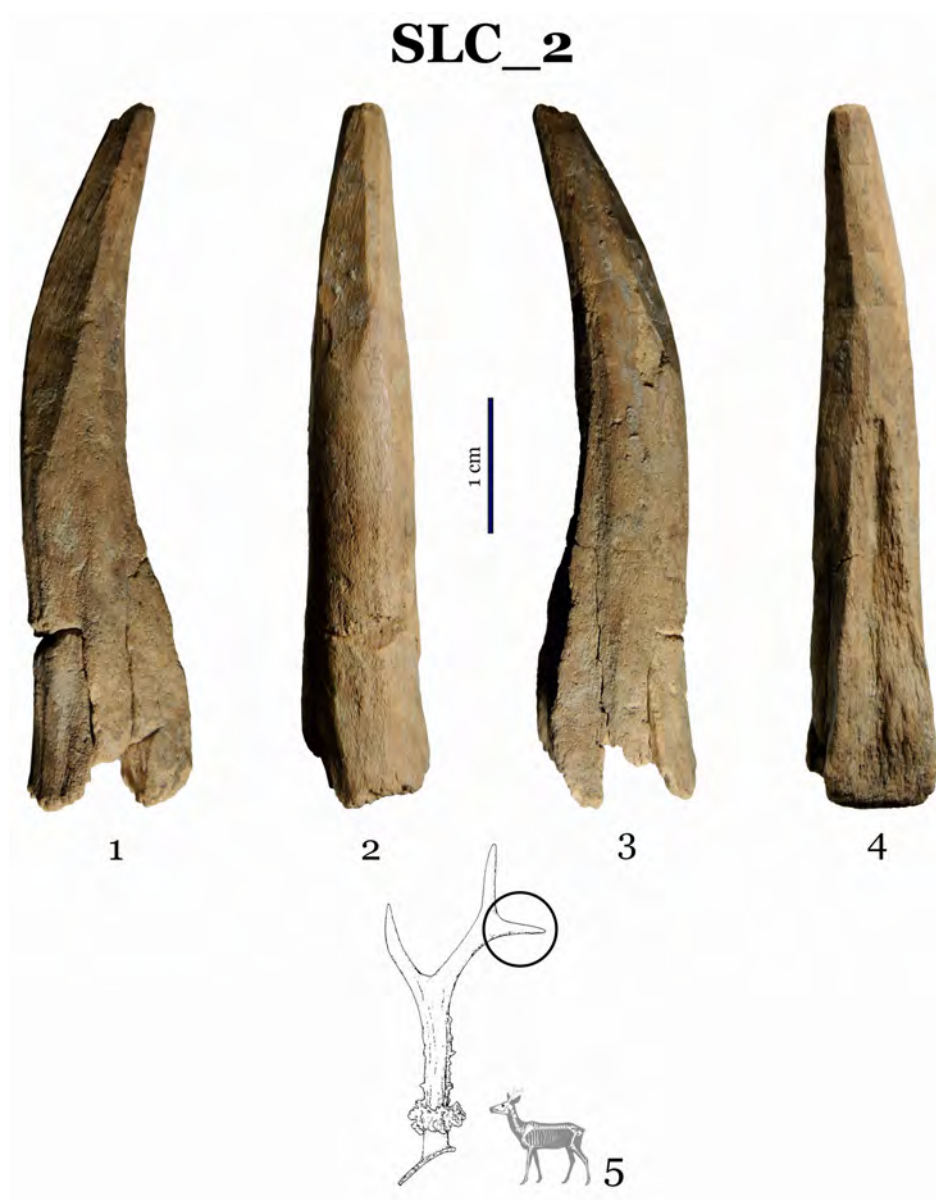

Figura 8. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_2: 1 – 4 vederi generale;
5 originea materiei prime.

SLC_2

Figura 9. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_2: **1 – 3** detalii (partea proximală, extremitatea proximală și partea mezială).

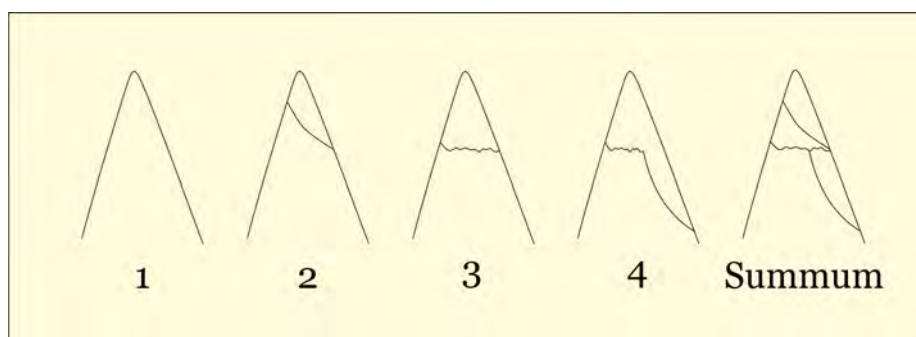

Figura 10. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Secvențele operaționale ale producerii fracturilor de uzură ale pieselor SLC_1 și SLC_2 – extremitatea distală (propunere de reconstituire).

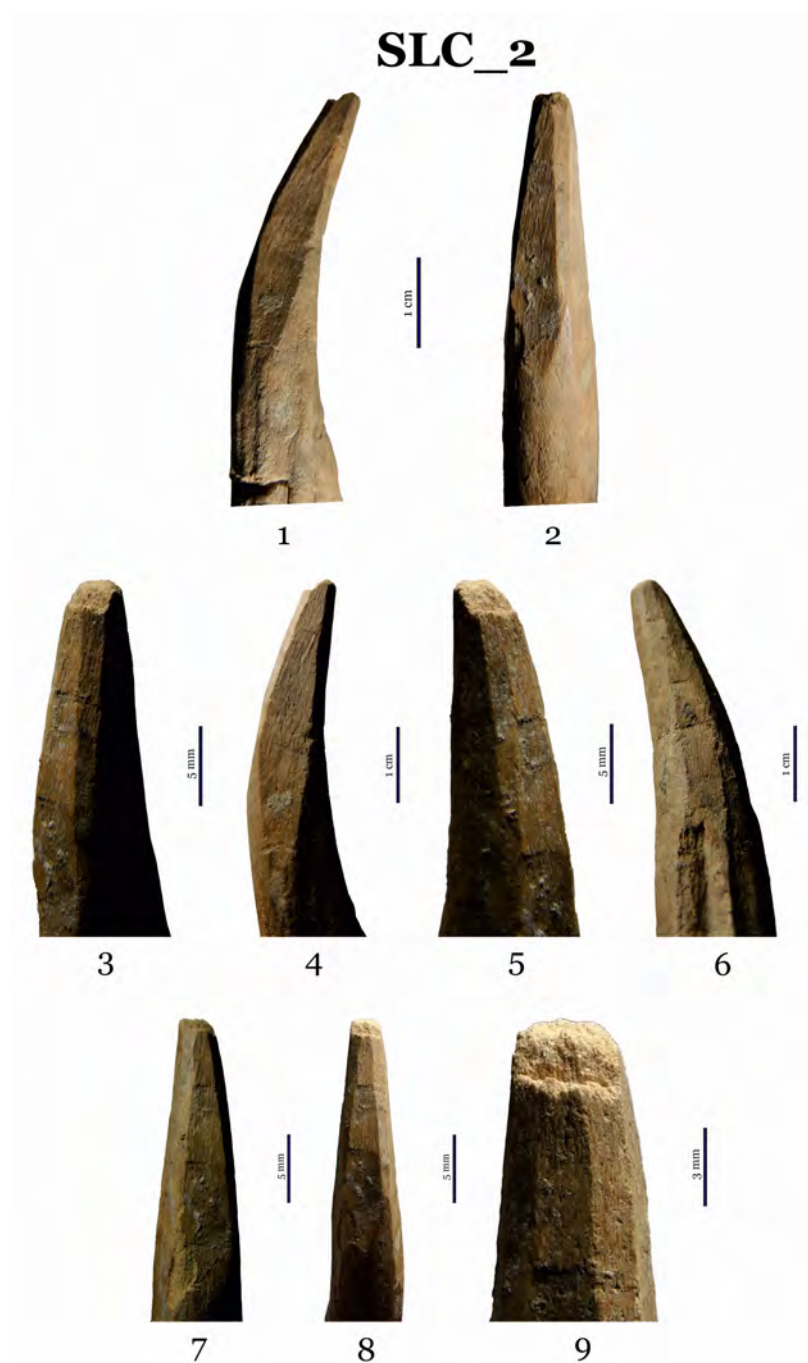

Figura 11. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_2: 1 – 9 detalii (partea distală și extremitatea distală).

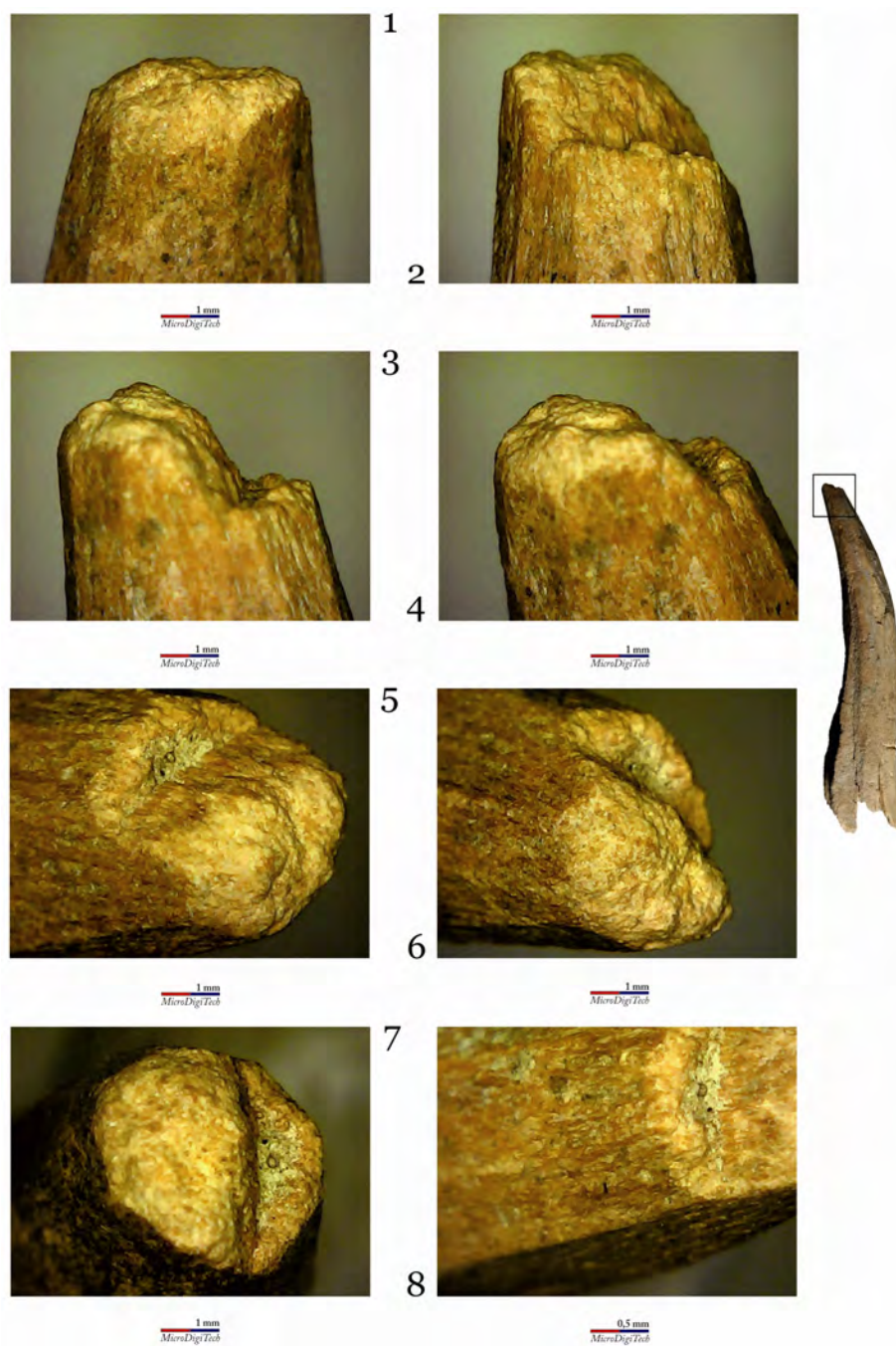

Figura 12. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_2: 1 – 8 microfotografii (extremitatea distală).

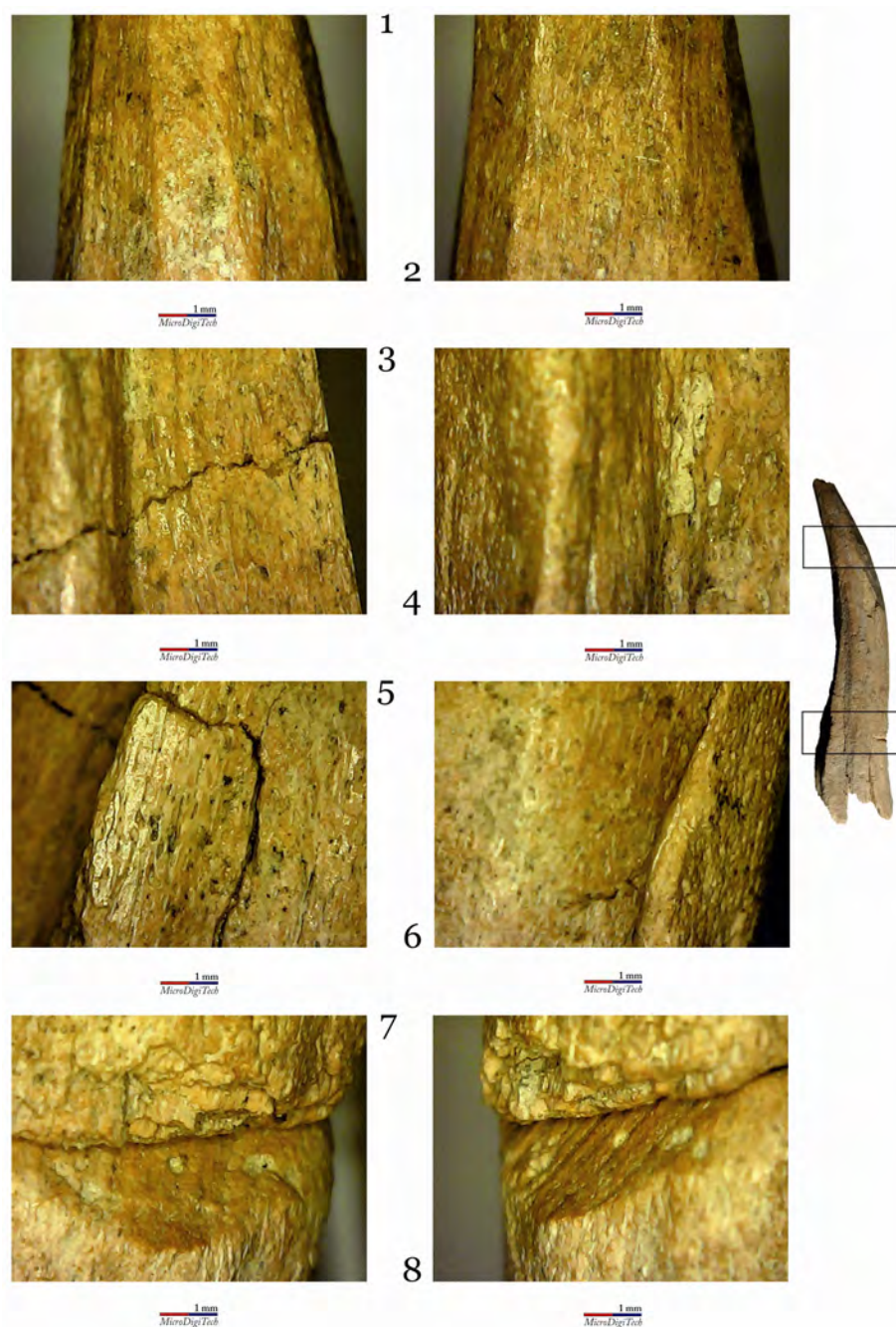

Figura 13. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_2: 1 – 8 microfotografii (partea distală și partea proximală).

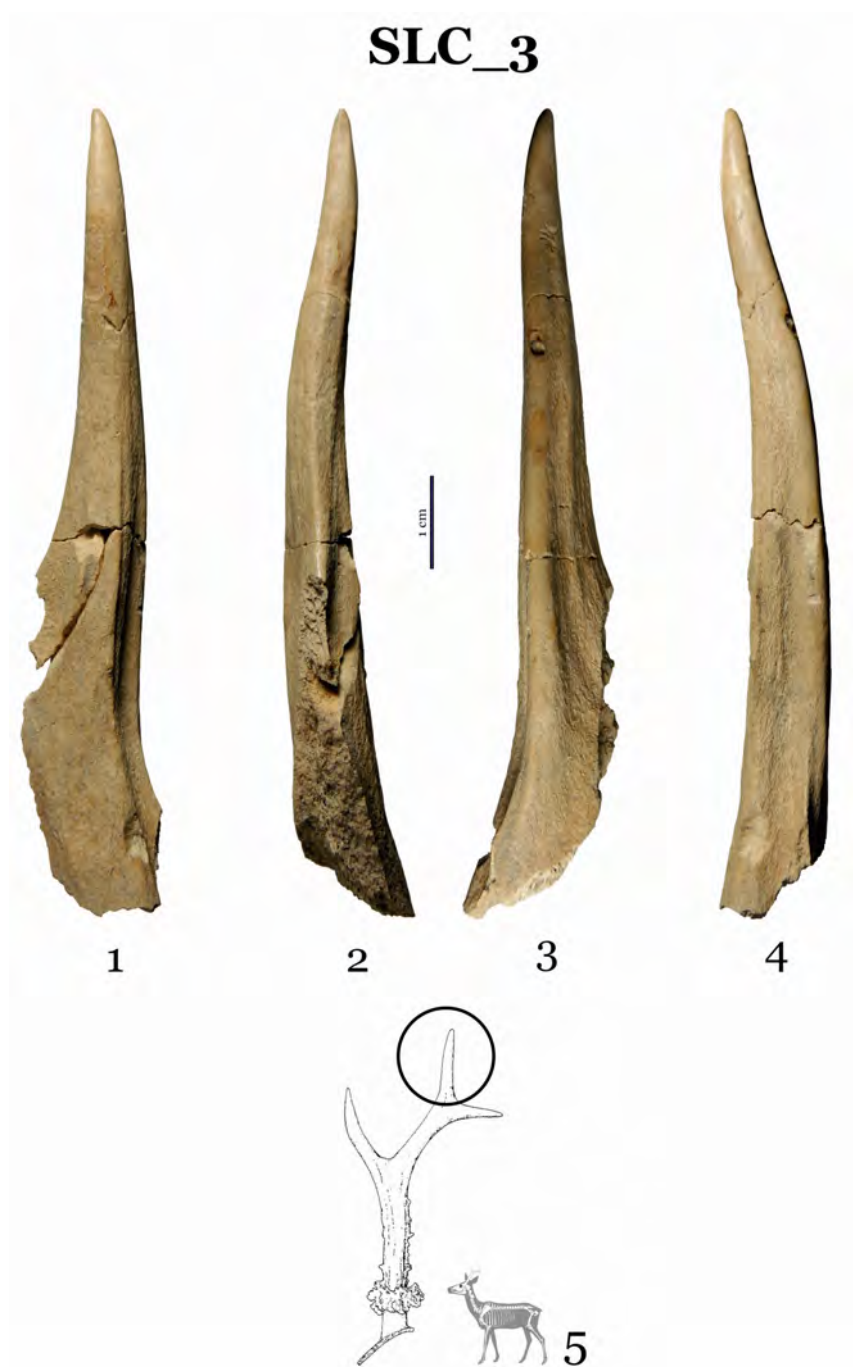

Figura 14. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_3: 1 – 4 vederi generale;
5 originea materiei prime.

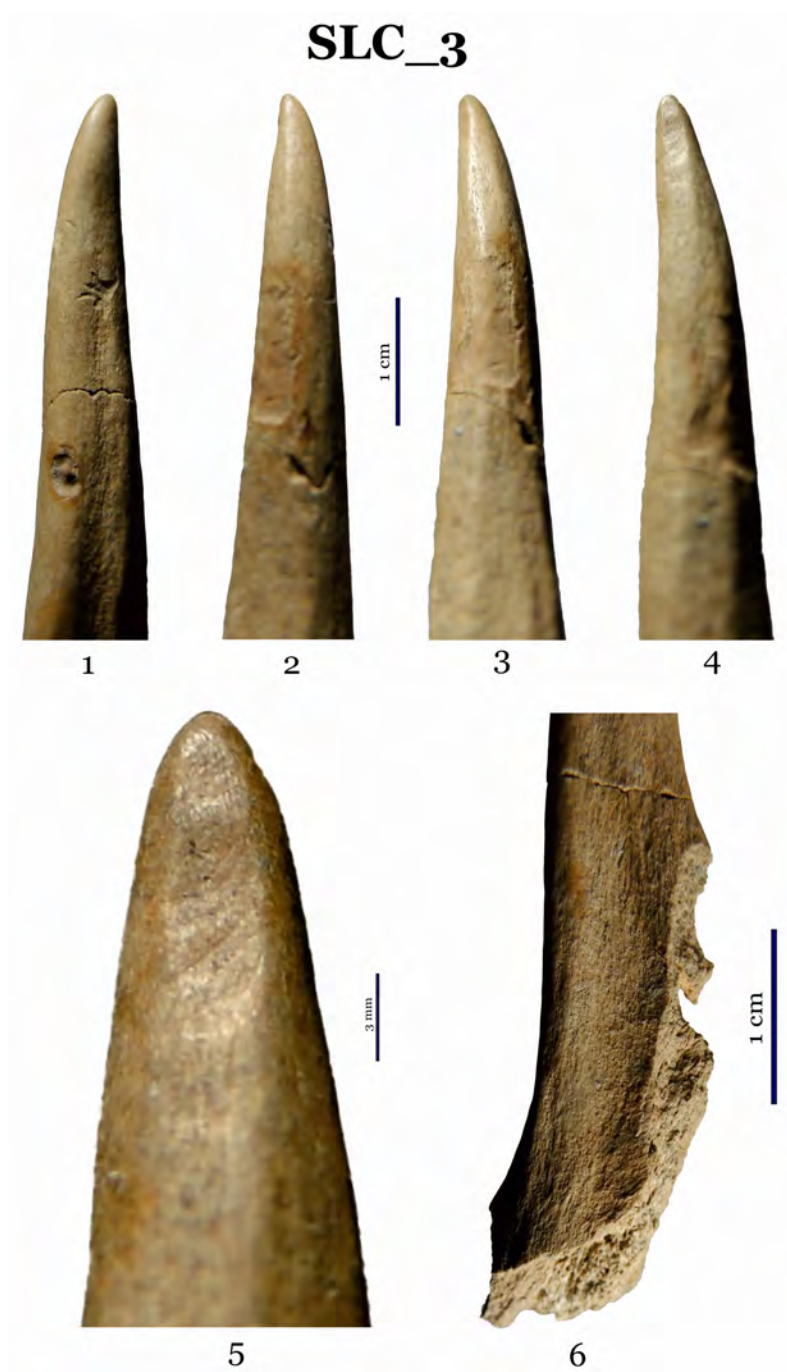

Figura 15. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_3: 1 – 6 detalii (partea distală; extremitatea distală; partea proximală; extremitatea proximală).

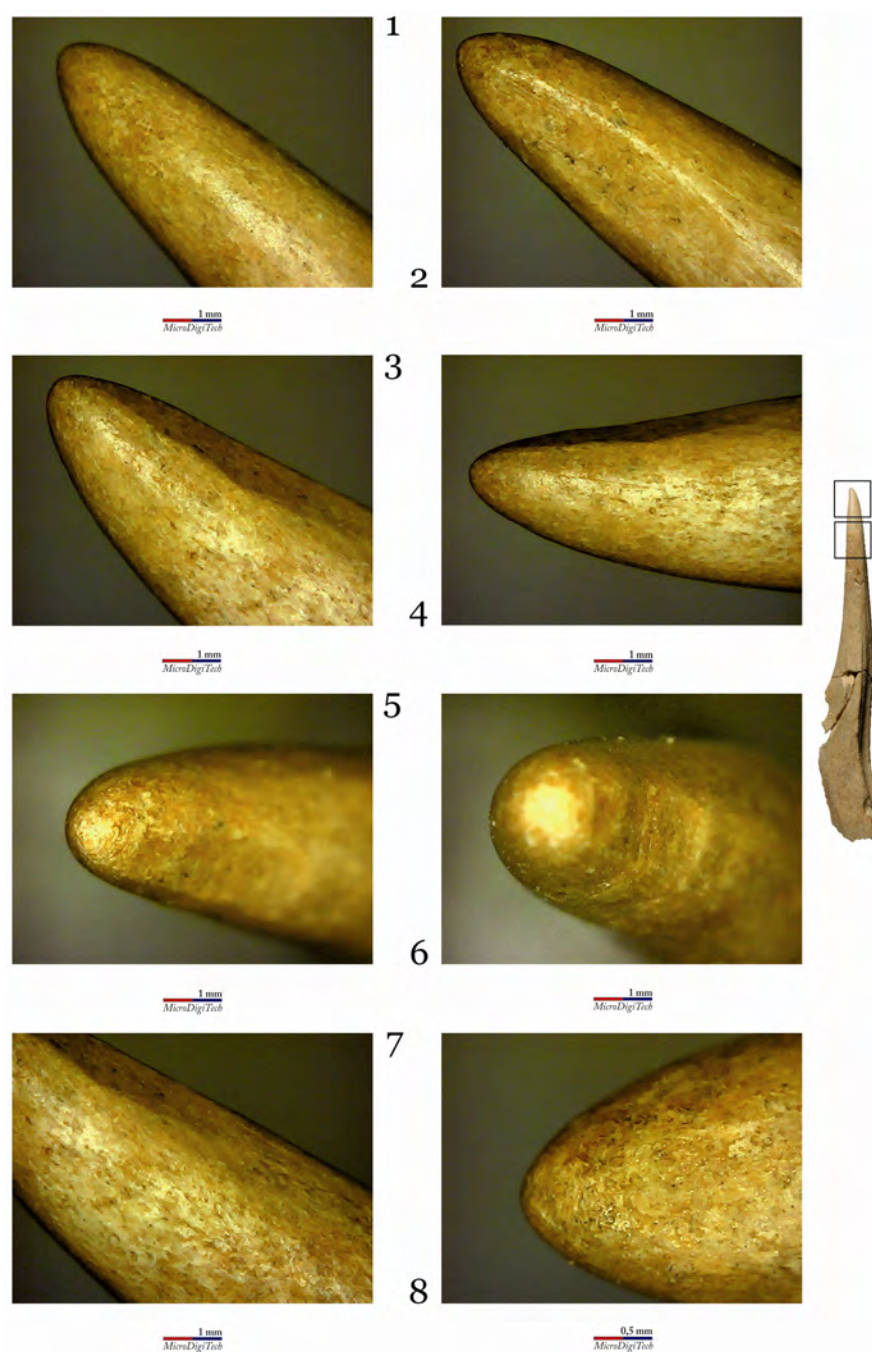

Figura 16. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_3: 1 – 8 microfotografii (extremitatea distală).

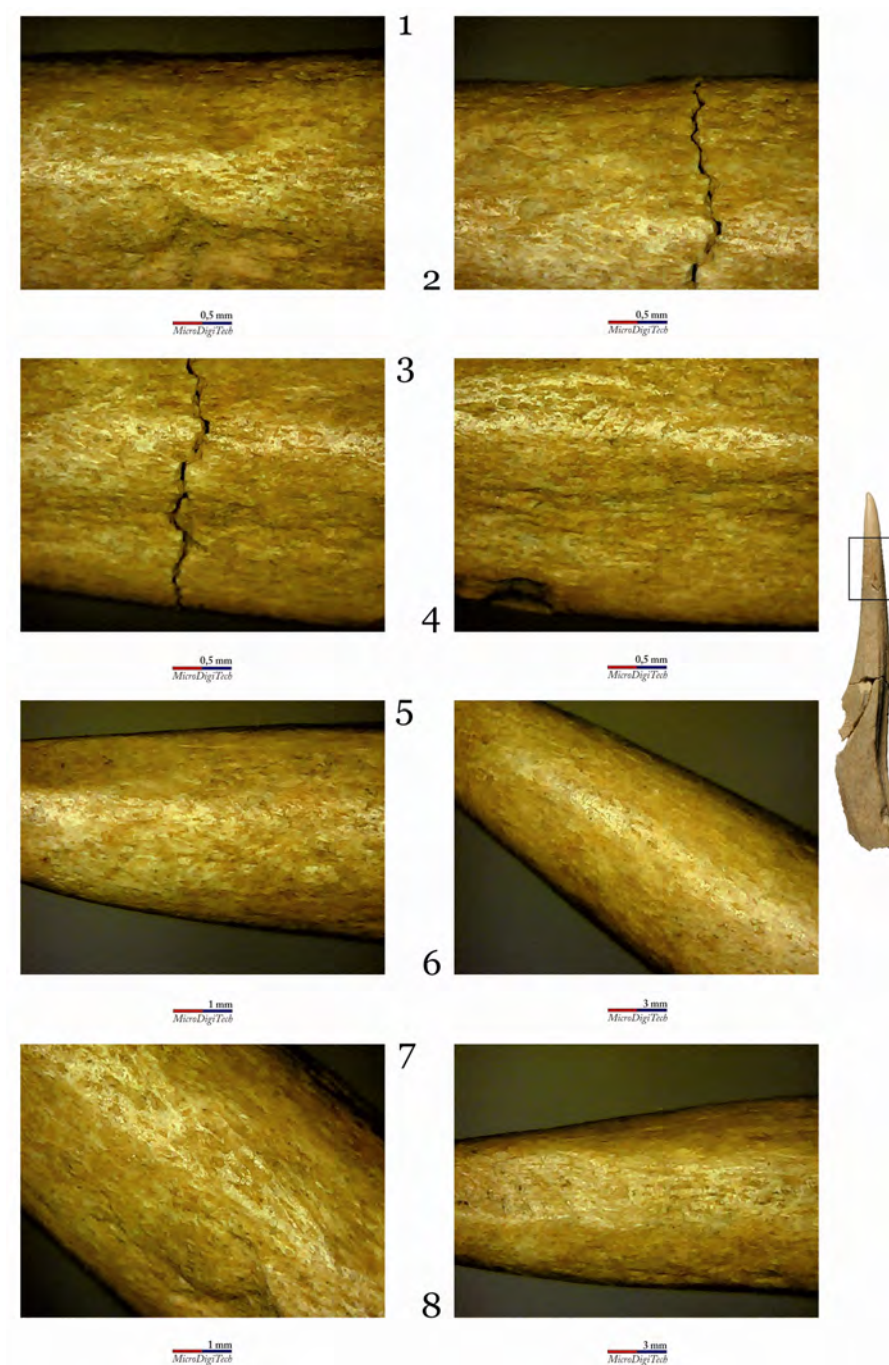

Figura 17. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_3: 1 – 8 microfotografii (partea distală).

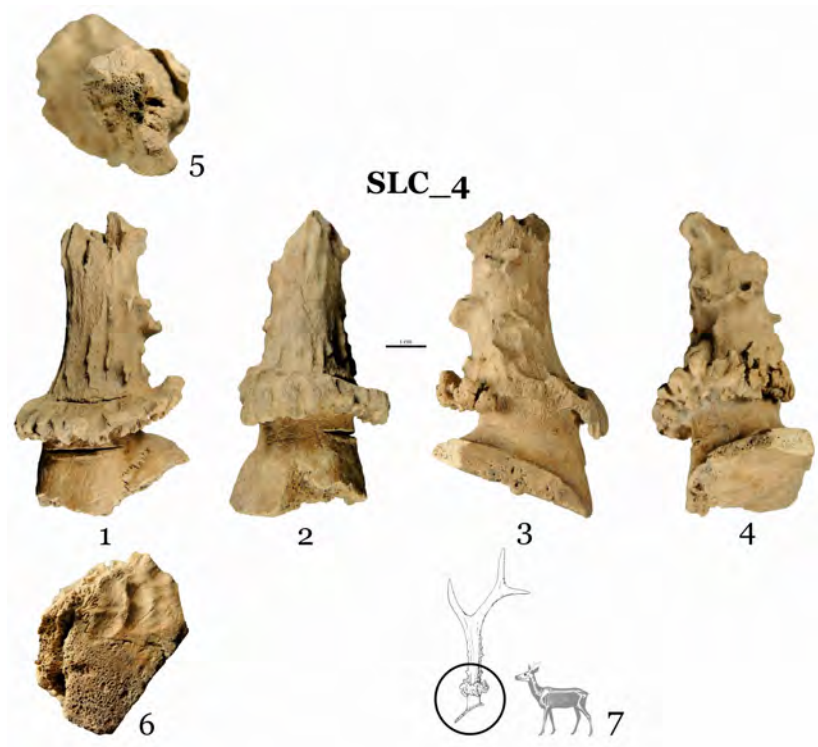

Figura 18. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_4: 1 – 6 vederi generale; 7 originea materiei prime.

Figura 19. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_4: 1 – 4 detalii (baza axului; rozeta; cepul/pivotul; fragmentul de neurocraniu).

Figura 20. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_4: 1 – 4 detalii (baza axului; rozeta; cepul/pivotul; fragmentul de neurocraniu).

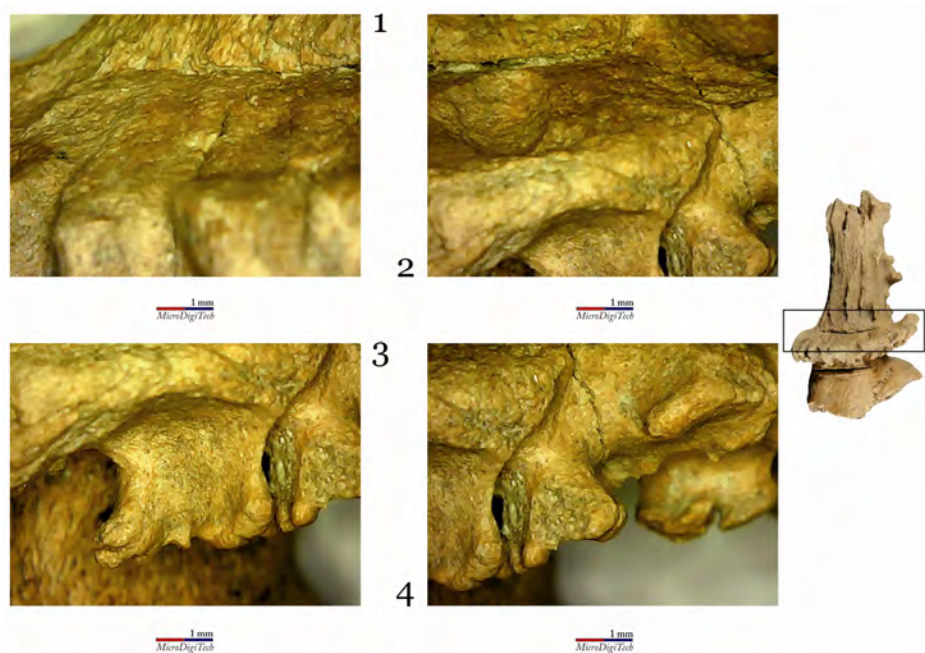

Figura 21. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_4: 1 – 4 microfotografii (baza axului; rozeta).

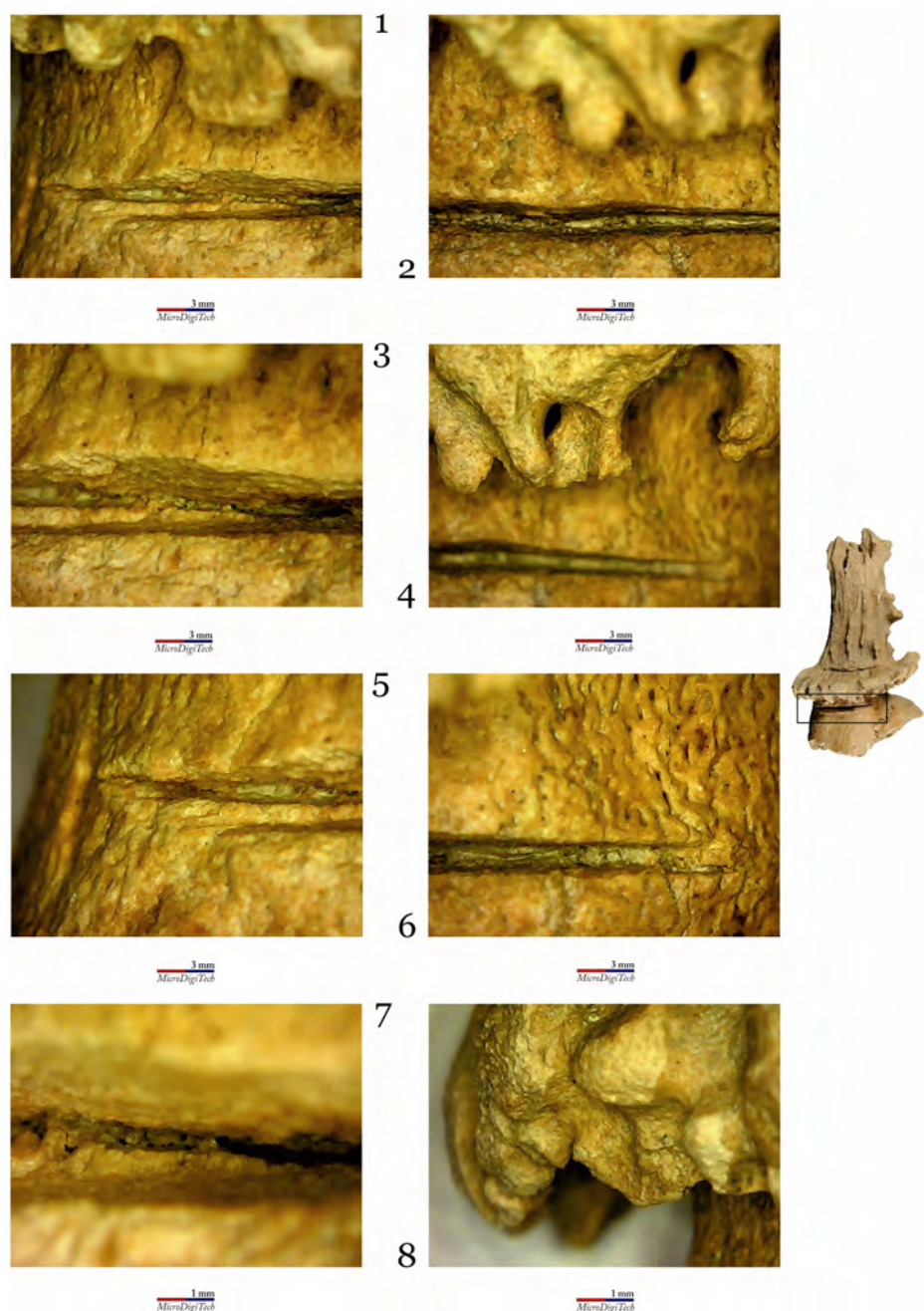

Figura 22. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_4: 1 – 8 microfotografii (cepul/pivotul; rozeta).

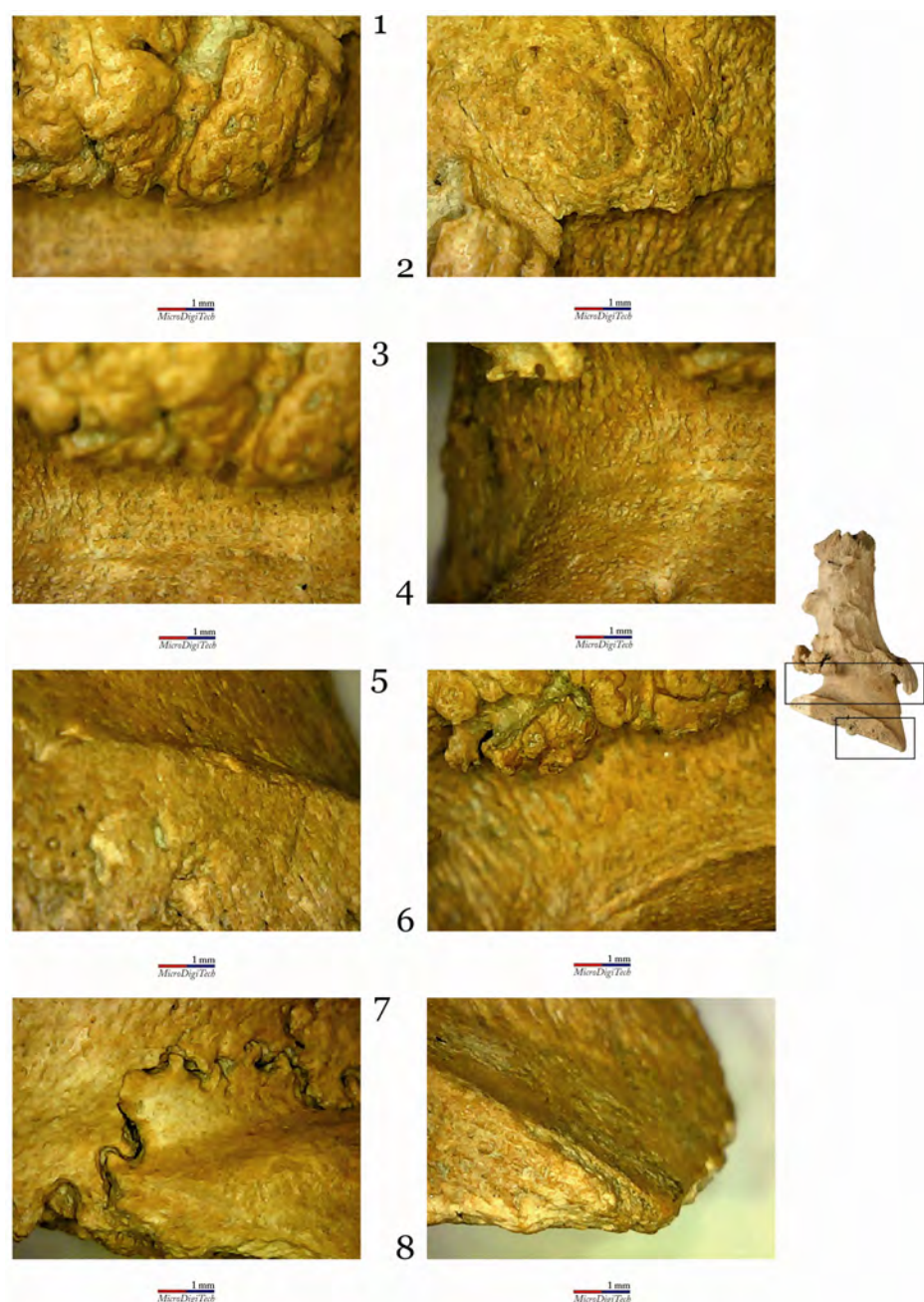

Figura 23. Slon-„La Ciugă”. IMDA. Piesa SLC_4: 1 – 8 microfotografii (cepul/pivotul; rozeta; fragmentul de neurocraniu).

**Slon fortifications– „La Ciugă”, Prahova county (8th – 10th century):
General data about osseous materials artefacts²⁷.**

Abstract: Slon Village (Cerașu Commune, Prahova County), is placed at 2 km North of Vălenii de Munte town, on the Drăjnuța Mare and Drăjnuța Mică Rivers valleys, in a depression which is oriented East-West, in the Teleajenel Subcarpathian area. Traces of several fortifications were discovered in the mountains at the North of the village. One of them (fortress no. I) is placed on the „La Ciugă” Hill which is at about 2 km North-East of the village. Within the archaeological complex of Slon-„La Ciugă”, Maria Comșa (researcher at the Institute of Archaeology of Bucharest) identified and extensively researched the traces of several buildings and fortifications. The fortress, with a surface of 700 square meters had three phases of building (I A – wood; I B – bricks; I C – stone) which were dated from the end of the 8th century to the first decades of the 10th century. The fortress I C has the walls built with blocks of stone quarry and had a foundation deep of 0.80 meters. The blocks of stone were placed on a layer of mortar in which local stone with irregular shapes was added. In some areas, fragments of bricks, ceramics as well as some pieces made of osseous materials were observed within the mortar. The author of the research considered that this fact was probably related to the previous stage of the fortress (I B). The archaeological materials discovered are not very numerous and diverse from a typological point of view, comprising pots/herds, ceramic building materials (bricks, shingles and tiles), various iron objects (building materials, harness pieces, tools, iron pots, and adornments). Blocks of stones and bricks preserved incised alphabetiform marks (done before and after burning, in the case of bricks), such as Greek letters, runes, geometrical signs or some signs without a specific correspondence etc. The presence of such "exotic" building materials (bricks with various signs, shingles and tiles) in South-Carpathian settlements is hypothetical related to the deportation of between 10 000 and 40 000 Greek and Macedonian inhabitants from Adrianopol area in the region of Bulgaria across the Danube by Krum Khan. This event took place in 813. Building the ensemble of fortifications from Slon could have been conducted by specialized people originating from the South of the Danube River, i.e. prisoners taken by the Bulgarians or employees to perform these works. Maria Comșa connected the fortification from Slon- „La Ciugă” with the existence of a political organization of principality type, arising after the Byzantine reconquest of the Danube line and the withdrawal of the First Bulgarian Empire from this area. According to Maria Comșa, the stone fortification ceased to exist in the second part of the 10th century. This fact could have been connected to the presence of the Pechenegs in the area between the Carpathians and the Danube. This article aims to present some extensive data related to four pieces of deer antler, one made of red deer antler, discovered in the campaign of 1960 and three made of roe deer antler, discovered in the campaign of 1977 (in the same context as the one made of

²⁷ Traducerea în limba engleză a rezumatului și a listei figurilor: Diana-Maria Sztancs.

red deer antler). Hypothetically, they were assigned to the second phase of existence of the fortification (I B). The studied assemblage comprises four pieces (total N = 4). Two of them (SLC_1 and SLC_2) were found in secondary contexts (together with potsherds) in the mortar used to build the enclosure wall of the fortress I C. The conservation status of all artefacts is relatively good, allowing us to do, in optimal conditions, the complex observations required by their study. Within the first stage of study, the typological classification was done, being followed by the elaboration of the catalogue where each piece was assigned a code. It comprises the site abbreviation and a number (for example SLC_1). Each artefact was studied according to a well-defined method with several components such as: raw material, conservation status (entire or fragmentary pieces or fragments), typology, morphology, dimensions, traces of manufacturing, use-wear traces, and hypotheses regarding the functional role. The typological categories represented are, according to Beldiman 2007 Typological List, the following: I. Tools: Points – I A22 b; I A22 c (SLC_1, SLC_2, SLC_3); V. Varia – Technical Pieces. Debris. V A3 b1 b (SLC_4). From a technological point of view, there are common types such as: three points and a debris (a base of roe deer beam). The raw materials used for manufacturing the pieces is exclusively deer antler, one of red deer antler (tine) and three roe deer antlers (two tines and a beam). In analysing the artefacts, the observation with optical devices was used (optical microscope zoom x10 – x40; digital microscope zoom x25 – x400). Complete sets of images at different scales, including microscopy, were done. These completed our base of images of artefacts dated from the First Millennium A.D. which was previously design while studying the assemblages from Capidava and Isaccea/Noviodunum. Quantifying all parameters of the pieces allowed us to initiate the database of the artefacts made of osseous materials discovered at Slon-„La Ciugă”. Our approach allowed us to study some elements of technological environment in which the artefacts were manufactured and used. As technical procedures attested, the following may be mentioned: debitage by applying direct percussion/splitting and direct percussion/fracture, probably using an iron axe or large, sharpened knife; shaping procedures were: chopping and scraping applied using the same tools. The pieces were made within the site, by processing local raw materials procured by hunting red deer and roe deer, as well as by collecting antlers from the woods. Activities connected to the manufacture of these artefacts are: leather processing (by sewing), textiles (knitting – piece SLC_3); bricks manufacturing (tools used for marking by incision – pieces SLC_1 and SLC_2); manufacturing of red deer antler and roe deer antler – all pieces and especially piece SLC_4. The results of excavations carried out by Maria Comşa at the fortification from Slon-„La Ciugă”, most of them unpublished, provide important clues regarding the use of osseous materials in order to manufacture artefacts. The current methodology of the study of osseous materials industry was thus first applied on an assemblage of artefacts dated from the 8th – 10th centuries from Muntenia. The technological parameters related to processing the raw materials could have been optimally

analysed using optical microscopy. The traces produced by the manufacture of the artefacts are simple and did not suppose any special procedures. On the other hand, the use-wear traces allowed us to attest for the first time the possible use of the two points in the process of manufacturing the bricks (in order to realize the geometrical ornamentation and the various signs, before the burning). The third point preserves specific traces of use as knitting/perforating tool. The value of the analysis is enhanced by the fact that the pieces are the only ones of this type recovered from the site of Slon-„La Ciugă” and assigned to the cultural and archaeological environment of the 8th – 10th centuries in Muntenia. They may be connected with the presence of the foreign craftsmen which were necessary for building the brick and stone fortifications from here and brought by the Bulgarians at the North of the Danube by dislocating the population coming from the Adrianopol area.

Keywords: alphabetiform signs, bricks, Byzantine Empire, First Bulgarian Empire, fortress, osseous materials artefacts, Slon, technology.

List of tables:

Table 1. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. General data (code, type, context, raw materials).

Capture of figures:

Figure 1. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_1: 1 – 6 general views; 7 origin of raw material; 8 Maria Comşa’s handwriting on the package.

Figure 2. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_1: 1 – 3 details (proximal part; proximal end).

Figure 3. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_1: 1 – 4 details (distal part; medial part).

Figure 4. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_1: 1 – 5 details (distal part).

Figure 5. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_1: 1 – 3 details (distal end).

Figure 6. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_1: 1 – 8 microfotografii (distal part; distal end).

Figure 7. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_1: 1 – 8 microfotografii (distal part, proximal part; proximal end).

Figure 8. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_2: 1 – 4 general views; 5 origin of raw material.

Figure 9. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_2: 1 – 3 details (proximal part; proximal end; medial part).

Figure 10. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Sequences of fracturing of distal end during use 2– pieces SLC_1 and SLC_2 (hypothetical reconstitution).

Figure 11. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_2: 1 – 9 details (distal part; distal end).

Figure 12. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_2: 1 – 8 microphotographs (distal end).

Figure 13. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_2: 1 – 8 microphotographs (distal part; proximal part).

Figure 14. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_3: 1 – 4 general views; 5 origin of raw material.

Figure 15. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_3: 1 – 6 details (distal part; distal end; proximal part; proximal end).

Figure 16. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_3: 1 – 8 microphotographs (distal end).

Figure 17. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_3: 1 – 8 microphotographs (distal part).

Figure 18. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_4: 1 – 6 general views; 7 origin of raw material.

Figure 19. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_4: 1 – 4 details (beam base; burr; pedicle; fragment of skull).

Figure 20. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_4: 1 – 4 details (beam base; burr; pedicle; fragment of skull).

Figure 21. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_4: 1 – 4 microphotographs (beam base; burr).

Figure 22. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_4: 1 – 8 microphotographs (burr; pedicle).

Figure 23. Slon-„La Ciugă”. Osseous materials artefacts. Piece SLC_4: 1 – 8 microphotographs (burr; pedicle; fragment of skull).

conf. univ. dr. Corneliu Beldiman
 Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”,
 Facultatea de Istorie,
 Splaiul Unirii, nr. 176, Sector 4,
 București, România.
 e-mail: belcor@gmail.com

dr. Diana-Maria Sztancs
 Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”,
 Facultatea de Istorie,
 Splaiul Unirii, nr. 176, Sector 4,
 București, România.
 e-mail: beldiana22@yahoo.com

O NOUĂ AȘEZARE MEDIEVALĂ TIMPURIE LA HÂRȘOVA (JUD. CONSTANȚA)

Cristina Paraschiv-Talmațchi,
Gabriel Talmațchi, Vitalie Bodolică

Rezumat: În anii 2013-2014 repertoriul arheologic dobrogean s-a îmbogățit cu o nouă așezare medievală timpurie, descoperită la Hârșova (jud. Constanța), în punctul „Abator”, în timpul pregătirii terenului pentru realizarea unei investiții. Aceasta este a doua așezare medievală timpurie cunoscută la Hârșova, este nefortificată și se află la circa 1,2 km în aval de punctul „Cetate”, unde s-a dezvoltat, după revenirea bizantină, sub protecția zidurilor refăcute, așezarea medievală timpurie cunoscută datorită cercetărilor sistematice întreprinse aici.

Pe ansamblu, cercetarea arheologică a relevat existența așezări medievale timpurii, a câtorva complexe din perioadele preromană și romană timpurie (rămase neafectate printre cele ale așezării, adâncite în loess), a două morminte și a unei rețele de tranșee săpată în perioada modernă.

În urma cercetării, în așezarea medievală timpurie au fost identificate peste 50 de locuințe, probabil un atelier pentru prelucrarea materialului osteologic, construcții gospodărești (cuptoare situate în afara locuințelor, unele cu groapă de acces, și gropile de provizii) și gropi menajere. Acestea li se adaugă un mormânt de înhumăție, orientat V-E, ce suprapunea unul din complexe de locuire.

Locuințele descoperite în așezarea nefortificată de la Hârșova erau majoritar din tipul parțial adâncite în pământ (bordei), doar o mică parte fiind ridicate de la nivelul solului. Modalitățile lor de construcție sunt similare cu cele atestate în alte așezări ale perioadei. În dotarea acestora găsim cuptoarele și vetrele deschise. Primele pot fi scobite în peretele uneia dintre laturi (de regulă pe nord ori pe vest) sau pot fi clădite din pietre neregulate de dimensiuni mici și medii, rar din blocuri mai mari. Vetrele deschise prezentau, în cele mai multe cazuri, una sau două plăci de pavaj romane, refolosite, care erau împrejmuite, total sau parțial, cu pietre de dimensiuni mijlocii, neregulate. În unele cazuri acestea sunt simple, din lutuială. Pentru exemplificarea situațiilor amintite, autorii prezintă câteva locuințe.

Din inventarul locuințelor provin numeroase vase ceramice fragmentare sau întregibile. Acestea au fost confecționate din lut comun și fin, mai rar caolinoid; au fost modelate la roata înceată și rapidă; respectiv, au fost arse oxidant sau reducător. Vasele de uz comun au fost ornamentate prin tehnica inciziei cu elemente cunoscute pentru această perioadă, iar vasele de uz casnic, confecționate din lut curat, au fost decorate cu elemente lustruite, uneori asociate cu cele incizate. Din punct de vedere tipologic, amintim oala fără toarte și castronul modelate din lut comun; oala fără toarte și urciorul-amforoidal

confeționate din caolin; oala cu și fără toarte, urciorul cu gura trilobată, găleata, castronul și vasul de provizii modelate din lut curat.

Inventarul acestora este completat cu obiecte din os (împungătoare, patine), rocă (dălțiță pentru prelucrat osul, gresii pentru ascuțit), lut (fusaiole, ascuțitori din cărămidă și greutăți pentru plasa de pescuit), fier (vârfuri de săgeți, cuțite și piroane) etc.

Cuptoarele gospodărești erau dispuse între locuințe și prezentau aceleași caracteristici cu cele scobite în pereții locuințelor. La unele dintre acestea a putut fi observată și groapa de acces. Tot între locuințe se aflau, în general, și gropile de provizii.

Terenul pe care s-a dezvoltat așezarea medievală timpurie nefortificată de la Hârșova se înfățișează ca două terase unite de o zonă în pantă medie. Terasa inferioară are o ușoară înclinație spre sud, terenul coborând treptat spre Dunăre. În cadrul așezării, a fost observată preferința pentru amplasarea locuințelor și anexelor gospodărești pe terasa superioară, situată în partea de nord a terenului, care se prezintă ca o zonă dreaptă, suficient ridicată față de nivelul apei, cât să nu fie inundată, și stabilă, așadar propice locuirii. Acest lucru este dovedit de dese suprapuneri de complexe, în unele cazuri fiind antrenate câte trei sau chiar patru. O altă zonă cu locuire mai densă se află spre poalele pantei, unde, însă, avem cel mult câte două complexe care se suprapun. Pe terasa inferioară complexe se răresc și nu mai întâlnim situații de suprapunere a lor, locuirea fiind mult mai slabă aici.

Multiplele elemente constatate în timpul cercetării (suprapuneri și tăieri de complexe, modalități de construcție a locuințelor și de realizare a cuptoarelor, materialul descoperit etc.) ne-au relevat faptul că sunt mai multe niveluri de locuire. Caracteristicile materialului ceramic, susținute și de descoperiri similare, dar și de prezența unor elemente indicator (precum cele două toarte de găleată; buzele trilobate de la urcioarele cenușii etc.) sau lipsa altora (ca ceramica cu smalț verde-oliv sau piesele monetare) ne determină a propune, ca datare provizorie până la prelucrarea întregului material, sfârșitul secolului al VIII-lea – veacul al X-lea, ca perioadă de existență a așezării.

Cuvinte cheie: așezare, locuințe, inventar, ceramică, urcior, găleată, perioada medievală timpurie, Hârșova, Dobrogea.

Repertoriul arheologic dobrogean s-a îmbogățit în ultimii doi ani cu o nouă așezare medievală timpurie, anterioară evenimentelor din anul 971 p.Chr. În urma cărora aproape întreg teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră reintră în sfera bizantină. Situată la limita sud-vestică a orașului Hârșova (jud. Constanța), la circa 200 m N – NE de apele fluviului, pe strada Luncii, nr. 1, aceasta a fost descoperită în timpul pregătirii terenului pentru o stație nouă de epurare (pl. I/1-2). Întreaga zonă, incluzând vechea stație de epurare, cât și pe cea nouă aflată imediat la est de prima, este cunoscută în toponimia locală sub numele de „Abator”, iar în literatura de specialitate printr-o descoperire fortuită, datată

în secolul al IV-lea a.Chr.¹ Pentru o delimitare mai clară, menționăm că aceasta este a doua așezare medievală timpurie cunoscută la Hârșova, este nefortificată și se află la circa 1,2 km în aval de punctul „Cetate”, unde s-a dezvoltat, după revenirea bizantină, sub protecția zidurilor refăcute, așezarea medievală timpurie cunoscută datorită cercetărilor sistematice întreprinse aici² (pl. I/3).

Săpăturile arheologice preventive la așezarea nefortificată, prilejuite de realizarea investiției „Stație de epurare nouă, inclusiv treaptă terțiară-localitatea Hârșova”, de către S.C. RAJA S.A. Constanța, s-au desfășurat în perioada septembrie 2013 - mai 2014³. Pe terenul supus cercetării a fost depus, în urmă cu circa cinci decenii, pământ excavat cu ocazia construirii vechii stații de epurare a orașului, pietriș și loess (pl. II/1). Grosimea straturilor de depuneri varia între 0,80 m și 1,50 m, după cum a rezultat în urma efectuării unui sondaj de control, ce a străbătut suprafața terenului de la est la vest. Pentru îndepărtarea acestora s-a procedat la decapare mecanică, lor adăugându-li-se și partea superioară a nivelului vegetal existent acum cinci decenii. După finalizarea acestei operațiuni, săpătura a fost realizată manual, fiind abordată diferit în funcție de situația terenului și distribuția acestuia în planul de lucru al constructorului. Conform acestuia din urmă, au rezultat patru „terase”.

Pe prima, situată în partea de nord a terenului, a fost realizată supraveghere arheologică, aici apărând doar fragmente ceramice sporadice.

După decaparea celei de a doua terase, unde au fost observate și primele posibile complexe, s-a trecut la descărcarea terenului de sarcină arheologică. În acest sens, au fost inițial realizate 26 de casete, de 3 x 4 m, în general aliniate câte trei de la nord la sud, ulterior martorii dintre ele fiind dezafecți, astfel încât a fost cercetată aproape întreaga suprafață a terasei (pl. II/2), excepție drumurile de acces de pe est și vest, situație valabilă la toate terasele, și o mică zonă centrală, unde se afla un stâlp de înaltă tensiune.

Pe terasa a III-a au fost făcute șapte secțiuni paralele, cu martor de 1 m între ele, numerotate de la est la vest S1-S7. Suprafața acestora a variat între 20 x 3 m și 22,5 x 5 m. Acolo unde situația a impus, au fost dezafecți martorii pentru surprinderea complexelor în întregime (pl. III/1).

Pe terasa a IV-a cercetarea arheologică a fost restrânsă pe lățime datorită acțiunilor antropice (pl. III/2). Astfel, pe latura de vest nivelurile arheologice au fost afectate de construirea unui cămin din cărămidă și ciment, precum și de săparea unui șanț, posibil cândva cu conductă, ce pornea de la cămin spre sud. Un alt șanț, pornea tot din zona căminului și străbătea întreaga suprafață a terasei de la vest spre est, trecând prin cinci dintre secțiuni și afectând parțial unele complexe. Cele două șanțuri au fost probabil realizate când a fost construită vechea stație de epurare, oricum anterior momentului depunerilor amintite mai sus. În partea de nord-est se află un stâlp de înaltă tensiune, iar în partea de sud-est a terasei nivelurile arheologice au fost

¹ Irimia 1983, p. 112, 115, fig. 11/6.

² Aricescu 1971, p. 351-370; Panait *et alii* 1995-1996, p. 121-127; Covacef, Nicolae, Talmațchi 2008, p. 149-152; Paraschiv-Talmațchi 2009, p. 421-438.

³ Talmațchi *et alii* 2014, p. 185.

distruse de amenajarea unei gropi de gunoi contemporană (cu resturi specifice ultimelor două decenii ale secolului trecut). Aceasta avea o suprafață de aproximativ 14 x 14 m și adâncimea de 2,50-2,80 m. Sub ea nu mai exista strat arheologic.

Pe terasa a IV-a au fost realizate șapte secțiuni, numerotate de la est la vest S2b-S6b, respectiv S4c-S5c, ultimele două dispuse la sud de celelalte. Suprafața acestora a variat între 27 x 5 m și 6 x 4,5 m. Ca și pe terasa a III-a, acolo unde situația a impus, au fost dezafecțați martorii pentru surprinderea unor complexe în întregime.

Pe ansamblu, cercetarea arheologică a relevat existența așezări medievale timpurii, a câtorva complexe din perioadele preromană și romană timpurie (rămase neafectate printre cele ale așezării, adâncite în loess), a două morminte și a unei rețele de tranșee săpată în perioada modernă.

Stratigrafia sitului se prezenta, în linii generale, după cum urmează: nivelul vegetal, cu o grosime variind între 0,15 și 0,35 m; urmează un strat brun-negricios, granulat, cu material medieval-timpuriu, de 0,30-0,62 m grosime; apoi unul cenușiu-gălbui, ușor prăfos, tot cu material medieval-timpuriu, cu o grosime variind de la 0,20 la 0,48 m; acesta este urmat de un nivel galben-brun cu numeroase galerii de crotovine și fără material arheologic, a cărui grosime este de 0,20-0,28 m; apoi loess-ul. Grosimea nivelurilor respective face excepții în zona gropilor de provizii sau a celor menajere, unde poate ajunge și la aproape 2 m.

Alte excepții au fost date de prezența unor tranșee din perioada modernă (care tăiau așezarea medievală timpurie pe terasele a II-a și a III-a). Adâncirea acestora până la 1,05-1,15 m, respectiv 2 m în zona de ramificație, a dus la distrugerea nivelurilor medievale timpurii și implicit a unor complexe, cel mai elocvent caz aflându-se în S4, unde Cpl. 46 avea distrusă jumătatea de sud, care a fost tăiată de tranșee.

Stratigrafia suportă modificări și în apropierea, respectiv perimetrul, complexelor cu materiale din perioadele preromană și romană-timpurie. Distrus de așezarea medievală timpurie, stratul de cultură contemporan acestora este discontinuu și inconsistent, putând fi mai mult presupus.

În urma cercetării, în așezarea medievală timpurie au fost identificate peste 50 de locuințe (adâncite sau de suprafață), probabil un atelier pentru prelucrarea materialului osteologic, construcții gospodărești (cuptoare situate în afara locuințelor, unele cu groapă de acces, și gropile de provizii) și gropi menajere. Acestora li se adaugă un mormânt de inhumație, orientat V-E, ce suprapunea unul din complexele de locuire.

Locuințele descoperite în așezarea nefortificată de la Hârșova erau majoritar din tipul parțial adâncite în pământ (bordei)⁴, doar o mică parte fiind ridicate de la nivelul solului. Modalitățile lor de construcție sunt similare cu cele atestate în alte așezări ale perioadei. Acestea aveau podeaua din lutuială, groasă de 3-4 cm, iar structura superioară era susținută de pari (la un număr

⁴ Deși nu erau ușor de realizat, bordeiele ofereau și unele beneficii, printre care o temperatură rezonabilă iarna, cf. Curta 2006, p. 242-245.

restrâns au fost observate gropile de pari pe aliniamentul laturilor sau în interiorul complexelor). Acolo unde gropile lipsesc, presupunem, conform analogiilor⁵, că structura superioară pornea de la nivelul de călcare medieval timpuriu și avea la bază tălpi groase de lemn. În general, locuințele aveau suprafețele cuprinse între aproximativ 9 m² și 13,68 m², calculate la nivelul de călcare interior. La cele cu structura superioară clădită pe tălpi de lemn, suprafețele puteau fi extinse cu lavițe laterale prin așezarea tălpii pereților la o oarecare distanță de marginea gropii bordeiului⁶. Apariția unor fragmente de lipitură cu amprente de nuiete în umplutura unor locuințe ne relevă faptul că pereții erau din împletitură de nuiete peste care se aplica lipitură de pământ galben, iar prezența unui strat de cenușă rezultat de la arderea unor materiale ușoare, în urma incendierii unor complexe, dovedește folosirea trestiei pentru realizarea acoperișului⁷. Menționăm că nici una din locuințele cercetate în așezarea de la Hârșova nu avea pereții căptușiți cu piatră, o astfel de practică fiind întâlnită în câteva situații doar în zona instalației de foc.

Dacă sistemul de construcție al locuințelor este aproape similar la majoritatea complexelor de acest fel, diferența este dată de tipul instalației de încălzire. În dotarea acestora găsim cuptoarele și vetrele deschise. Primele pot fi scobite în peretele uneia dintre laturi (de regulă pe nord ori pe vest) sau pot fi clădite din pietre neregulate de dimensiuni mici și medii, rar din blocuri mai mari. Toate cuptoarele scobite aveau, la momentul descoperirii, cupola prăbușită în interior, înălțimea cea mai mare păstrată fiind de 0,35 m. Vetrele lor prezentau mai multe modalități de amenajare: din lutuială; din lutuială amestecată cu piatră mărunță; cu pat de ceramică peste care a fost aplicată lutuială; respectiv, din plăci de pavaj romane, refolosite. Diametrul vetrelor acestora varia între 1,05-1,30 m, iar grosimea lor între 5-8 cm. Acolo unde se mai păstra, gura avea deschiderea de 0,35-0,41 m și, uneori, era străjuită de pietre sau cărămizi. Dintre cuptoarele amenajate din piatră, unul singur a fost găsit în picioare, celelalte având bolta prăbușită în interior și în imediată apropiere. Cel întreg, prezenta pe exterior următoarele dimensiuni: lățimea de 0,92 m, adâncimea de 1,10 m și înălțimea de 0,76 m. În numeroase cazuri, cuptoarele pietrar păstrau cenușă deasupra vetrei, aceasta ajungând și până la 0,13 m grosime. Rareori, acestea au fost construite mai jos decât nivelul podelei. Cele mai multe aveau gura spre sud, dar întâlnim și situații în care aceasta era spre vest sau sud-est. Cât privește vetrele deschise, acestea prezentau, în cele mai multe cazuri, una sau două plăci de pavaj romane, refolosite, care erau împrejmuite, total sau parțial, cu pietre de dimensiuni mijlocii, neregulate.

Pentru exemplificarea celor afirmate anterior, prezentăm în continuare câteva locuințe.

⁵ Comșa 1978, p. 16.

⁶ Comșa 1978, p. 16.

⁷ Un acoperiș din trestie bine făcut poate dura 25-30 de ani, iar unul din paie 100-150 de ani, cf. Butură 1978, p. 103-104.

Complexul 72. A fost identificat în secțiunea S2b și prezenta două faze. Locuința s-a conturat la -0,59 m și avea podeaua la 0,96 m. Forma acesteia era a unui patrulater neregulat, cu colțurile ușor rotunjite, ale cărui laturi aveau următoarele dimensiuni: N = 4,10 m, S = 3,78 m, E = 3,15 m și V = 3,60 m, cu mențiunea că intră sub profilul de V, probabil mai mult în colțul de SV (pl. IV/1). Orientarea acesteia era ușor NE-SV. Podeaua locuinței era din lutuială maro-gălbuie și avea grosimea de 3 cm. În colțul de NE se afla instalația de foc alcătuită dintr-o lipitură din lut, de formă relativ dreptunghiulară, groasă de 3-4 cm, puternic arsă în partea superioară, aplicată pe un pat de cărămidă și piatră. Aceasta era înconjurată, pe trei dintre laturi, de o gardină construită din pietre mari și medii pe interior (cu grosimea de 0,30-0,46 m și înălțimea maximă păstrată de 0,31 m), respectiv de dimensiuni mai mici spre exterior. Gura cuptorului, aflată spre sud și având deschiderea de 0,24 m, era protejată de pietre pe laterală, pe o lungime de 0,53 m. Pe interior instalația avea 0,60 x 0,56 m. La momentul descoperirii, stratul de cenușă de pe vatră avea grosimea de 5 cm.

După demantelarea cuptorului, s-a constatat că el fusese amenajat pe un pământ afânat (de unde și necesitatea întăririi vetrei). Acesta acoperea vechea instalație de foc, a cărei vatră se afla mai jos decât nivelul podelei cu 0,65 m. Ea fusese amenajată într-o groapă dreptunghiulară, cu colțurile rotunjite, paralelă cu latura de est a bordeiului, din care vatra ocupa jumătatea nordică, fiind, așadar, tot în colțul de NE al locuinței. Groapa avea 2,16 x 0,88 m, din care 1,10 x 0,47 reprezenta amprenta păstrată a vechii instalații. Cuptorul, care la momentul descoperirii mai păstra câteva pietre din gardină, avea pe vatră cenușă, rest de lemn ars și fragmente ceramice. Vatra prezenta o refacere, la secționarea acesteia constatându-se că prima vatră fusese arsă în profunzime pe 2 cm, deasupra ei se afla un strat de cenușă (3 cm), apoi unul de pământ galben (de 3 cm), peste care fusese aplicată lutuiala superioară, arsă în profunzime pe 4,5 cm. La 0,10 m SV de groapa cu cuptor se afla o groapă aproximativ circulară (1,25 x 1 m), umplută cu același pământ galben-brun ca și cea cu cuptorul.

S-a constatat, așadar, că groapa cu cuptorul și groapa aproximativ circulară aparțineau primei faze a locuinței. Deoarece acestea nu au putut fi corelate cu o podea anterioară, ci doar s-a observat plombarea celei existente în zona lor după acoperirea în prealabil cu pământ (uneori în partea inferioară a lutuiei) au fost prinse fragmente ceramice arse reducător, amenajare ce avea probabil scopul de a întări podeaua, presupunem că schimbarea a intervenit doar în modul de organizare al interiorului locuinței, prin renunțarea la groapă și la vechea instalație de încălzit, adâncită față de nivelul podelei, și realizarea unui cuptor nou, tot din piatră, aproximativ pe locul celui vechi, dar construit pe podea. Analogii pentru locuințe cu instalația de foc construită într-o groapă avem la Dridu (bordeiul I-1957)⁸ și Bucov-Tioca (bordeiul nr. 6)⁹.

⁸ Zaharia 1967, p. 19, fig. 2 la p. 15.

⁹ Comșa 1978, p. 22, fig. 7 la p. 18.

Din inventarul complexului 72 amintim vasele confecționate din lut comun (fragmente provenind de la oale fără toartă, de mărime medie sau mare, confecționate la roata lentă, arse oxidant fără profunzime și ornamentate prin tehnica inciziei) și din pastă fină (vase de provizii și găleată, modelate la roata lentă, arse reducător și ornamentate prin lustruire), două gresii, un fragment de cărămidă-ascuțitoare cu șanțuiri, un vârf de săgeată și material osteologic (pl. IV/2-7). În acest complex ceramica arsă reducător este majoritară, procentual reprezentând circa 60%.

Complexul 55. A fost identificat inițial pe partea de vest a secțiunii S2, ulterior constatându-se că el ajungea și în S3 a fost necesară demantelarea matorului pentru cercetarea lui integrală (pl. V/1). Locuința s-a conturat la -0,45 m și avea podeaua la 0,83 m. Forma acesteia era a unui patrulater neregulat, cu colțurile ușor rotunjite, care prezenta următoarele dimensiuni: N-S = 3,80 m, latura de N = 3,72 m, iar cea de S = 3,52 m. Orientarea acesteia era N-S. Podeaua locuinței era din lutuială gălbuie-maronie și avea grosimea de 3 cm. În colțul de NE se afla instalația de foc a cărei vatră, compusă din două plăci de pavaj romane, una întreagă și una fragmentară, peste care fusese aplicată o lutuială subțire, era împrejmuită cu pietre mici și mijlocii. Aceasta avea pe interior 0,52 x 0,36 m (din care 0,40 x 0,32 m reprezintă placa întreagă), iar pe exterior pietrele erau răvășite pe o suprafață de 0,74 x 0,70 m. La momentul descoperirii, cenușa de pe vatră avea 2-3 cm grosime.

Colțul locuinței din apropierea vetrei deschise a fost căptușit cu pietre, acestea păstrându-se pe o lungime maximă de 1,34 m, 0,25-0,30 m grosime, respectiv una-două asize, alte pietre fiind căzute în apropiere, în interiorul complexului.

Din inventarul locuinței amintim vasele (pl. V/2-6) confecționate din lut comun (reprezentate de o singură formă, oala fără toarte, de dimensiuni medii și mari; confecționate la roata lentă; majoritar arse oxidant, fără profunzime, doar câteva fragmente prezentând ardere reducătoare, și decorate prin tehnica inciziei) și pastă fină (oala fără toarte și vasul de provizii; modelate la roata lentă sau la cea rapidă; arse oxidant sau reducător și ornamentate prin tehnica lustrului și cea a inciziei), un colț fragmentar, o astraga, o greutate ovală realizată dintr-o cărămidă (11 x 8,6 x 3,6 cm – pl. V/7) și material osteologic.

Complexul 41.

A fost identificat în secțiunile S4 și S5, ulterior fiind demantelat matorul pentru cercetarea lui integrală (pl. VI/1). Locuința s-a conturat la -0,25 m și avea podeaua la 0,60 m. Forma acesteia era a unui patrulater neregulat, cu colțurile ușor rotunjite, care prezenta următoarele dimensiuni: V-E = 3,50 m, pe V = 2,40 m, iar pe E = 2,56 m. Orientarea acesteia era V-E. Podeaua locuinței era din lutuială galben-maronie și avea grosimea de 3 cm. Pe mijlocul laturii dinspre vest avea un cuptor de formă aproximativ circulară (1,20 x 1,10 m), cotlonit în peretele natural al locuinței. Vatra acestuia era amenajată din cărămizi și plăci de pavaj, iar pereții, care se mai păstrau pe 0,18 m în înălțime, erau coptți în profunzime pe 4-5 cm. Cuptorul avea gura spre est, iar vatra acestuia era mai ridicată în partea din spate cu 5 cm.

În colțul de SE avea groapă de provizii, cu pereții arcuiți și fundul drept, îngrijit realizată și lutuită doar în partea superioară, pe circa 0,20 m. Deschiderea acesteia era de 1,10 m, diametrul în zona mediană era de 1,60 m, iar în partea inferioară de 1,50 m. În umplutura acesteia au fost descoperite numeroase oase de pește, dar și de la animale de talie mare și mijlocie, ceramică arsă oxidant și reducător, printre care și gâtul unui urcior.

Inventarul locuinței era format din vase confecționate din lut comun (reprezentate de oala fără toarte; modelate la roata lentă; arse oxidant cu sau fără profunzime și ornamentate prin tehnica inciziei), din lut caolinoid (două fragmente de la o oală fără toarte, modelată la roata înceată, arsă oxidant fără profunzime și ornamentată cu linii orizontale incizate) și din pastă curată (oale fără toartă și urcioare; modelate la roata lentă; arse reducător și ornamentate cu elemente lustruite, asociate uneori cu cele incizate), două pâinici din lut (una decorată cu cerculețe adâncite, având diametrul de 3 cm și grosimea maximă de 0,89 cm; a doua nedecorată, având 2,92 x 2,4 cm și grosimea de 0,7 cm); o cărămidă cu șanțuri și material osteologic (pl. VI/2-12).

Complexul 18.

A fost identificat în caseta C', în colțul de NE al terasei a II-a. Locuința s-a conturat la nivelul de călcare rămas după decapare și avea podeaua la 0,59 m. Forma acesteia era a unui patrulater neregulat, cu colțurile rotunjite, care prezenta următoarele dimensiuni maxime: N-S = 2,95 m, E-V = 3,30 m, cu mențiunea că latura de vest era ușor arcuită, pentru câștigare de spațiu (cea de N avea 2,50 m). Orientarea acesteia era N-S. Podeaua locuinței era din lutuială maro-gălbuie și avea grosimea de 4 cm. Relativ pe mijlocul laturii de N se afla instalația de foc, precar conservată (pl. VII/1), alcătuită dintr-o lipitură din lut, de formă aproximativ dreptunghiulară, arsă în profunzime 2,5 cm. Aceasta era înconjurată, pe trei dintre laturi, de o gardină construită din pietre de mărime medie. Dimensiunile acesteia pe interior erau 0,48 x 0,46 m, pe exterior 0,64 x 0,72 m, iar înălțimea maximă păstrată era de 0,21 m. Gura cuptorului, aflată spre sud, avea deschiderea de 0,46 m. Spre colțul de SE au fost observate două gropi de pari, cu diametrul de 0,30, respectiv 0,12 m și adâncime de la podea 0,18 și 0,13 m.

Inventarul locuinței era format din vase modelate din lut comun (reprezentate de oala fără toarte, de dimensiuni medii, și castronul; confecționate la roata lentă; majoritar arse oxidant, fără profunzime; ornamentate prin tehnica inciziei), din lut caolinoid (oala fără toarte și urciorul amforoidal; confecționate la roata lentă și rapidă; arse oxidant, cu sau fără profunzime; ornamentate prin tehnica inciziei) și din pastă fină (oale cu sau fără toartă și vase de provizii; confecționate la roata lentă sau rapidă; arse în atmosferă reducătoare; ornamentate prin tehnica lustrului), o greutate cu formă circulară-neregulată, realizată dintr-o cărămidă (7,78 x 6,7 x 4,45 cm); două dopuri confecționate tot din cărămizi, unul cu șanțuri pe ambele fețe; două gresii; cărămizi cu șanțuri; trei împungătoare; o pâinică din lut (având 2,96 x 2,6 cm și grosimea de 1,1 cm) etc. (pl. VII/2-14)

Cuptoarele gospodărești erau dispuse între locuințe și prezentau aceleași caracteristici cu cele scobite în pereții unora dintre bordeie. Vatra lor era amenajată din lutuală simplă sau aplicată în strat subțire peste un pat din cărămidă sau plăci de pavaj. La unele dintre acestea a putut fi observată și groapa de acces către ele, la altele a fost distrusă de diferite acțiuni antropice ulterioare¹⁰, împreună cu o parte a cuptorului. Considerate cu precădere cuptoare pentru vară, folosite de mai multe familii în scopuri casnice (prepararea hranei)¹¹, acestea puteau fi folosite și la activități meșteșugărești, după cum relevă unele descoperiri¹².

Tot între locuințe se aflau, în general, și gropile de provizii. Ele aveau gâtul aproximativ cilindric, iar pereții erau drepecți sau arcuici, eventual lutuici în partea superioară (cea din complexul 41) sau nu. Adâncimea acestora varia între 0,60-1,38 m.

Deși pe suprafața așezării a fost descoperit un mormânt de inhumăție, care suprapunea una dintre locuințe, nu putem vorbi de o restrângere a suprafeței acestora și transformare a perimetrului respectiv în necropolă, deoarece s-a dovedit a fi un caz singular.

Ceramica descoperită în așezarea neortificată de la Hârșova se împarte în patru categorii principale, unele fiind mai bine reprezentate cantitativ.

Ceramica modelată din pastă comună, arsă oxidant. Este categoria cea mai bine reprezentată în descoperiri, se prezintă majoritar fragmentară, dar sunt numeroase situațiile în care ea poate fi reîntregită, parțial sau total. Vasele au fost modelate la roata lentă, dintr-o pastă în compoziția căreia se găseau, după caz: cochilii pisate și nisip de granulație medie; nisip și microprundișurii de granulație medie, albe și gri; nisip de granulație mică și medie; nisip de granulație medie, microprundișuri roșii și rare cochilii pisate; numeroase granule de calcar alb, medii; microprundișuri roșii și albe medii; nisip de granulație medie și microprundișuri albe și roșii mari; nisip și microprundișuri medii albe, roșii și negre; nisip și resturi vegetale; nisip, mică argintie și microprundișuri roșii și negre. Când cantitatea acestora este mai mare, vasele au un aspect grosier. Majoritatea vaselor modelate din lut comun au fost arse oxidant, fără profunzime, existând însă și fragmente care prezintă ardere reducătoare sau oxidantă în profunzime.

Ceramica modelată din pastă comună este reprezentată de oala fără toartă, de dimensiuni variate, și de castron. Primele au gâtul scund sau mai înalt și evazat, iar buza, răsfrântă în afară, poate fi rotunjită (simplă sau îngroșată spre exterior) sau teșită (uneori cu o muchie ascuțită în jos, rareori cu o ușoară șanțuire în partea teșită). Diametrul gurii oalelor fără toartă variază între 9 și 24 cm, grosimea pereților oscilează între 0,74-1,26 cm, iar diametrul zonei plate între 7,5-19 cm.

¹⁰ Spre exemplu, tranșee din perioada modernă (care taie așezarea medievală timpurie pe terasele a II-a și a III-a). Adâncirea acestora până la 1,05-1,15 m, respectiv 2 m în zona de ramificație, a dus la distrugerea nivelurilor medievale timpurii și implicit a unor complexe.

¹¹ Zaharia 1967, p. 56-76; Comșa 1978, p. 37-39; Teodor 2013, p. 9-10.

¹² Kozlov 1997-1999, p. 104.

Acest tip de vas a fost ornamentat, prin tehnica inciziei, cu: câmp de linii orizontale, fin sau adâncit realizate, care se oprește la 3,5-5 cm mai sus de fund; câmp de linii orizontale, peste care au fost trasate, benzi de linii în val; benzi de linii în val simple sau suprapuse, formând „ochiuri”; benzi de linii orizontale, alternând cu spații nedecorate; benzi de linii în val înalt ascuțit, secondate de linii orizontale; benzi de linii în val, trasate dezordonat, printre care abia se zăresc linii orizontale slab incizate; împunsături oblice făcute cu un obiect cu patru dinți imediat sub gât, urmate de linii orizontale; bandă din trei-patru linii drepte care înfășoară corpul vasului, în partea inferioară fiind trasată mai rar; câmp de linii orizontale peste care au fost trasate fascicule oblice, uneori dispuse în „V”; benzii din cinci linii orizontale între care se găsesc spații relativ egale, nedecorate etc (pl. VIII). Deseori partea interioară a buzei a fost ornamentată cu una sau două benzi de linii în val, iar la un fragment au fost realizate, pe muchia interioară, creștături scurte.

Castronul are formă tronconică, buză dreaptă și îngroșată ușor spre exterior (pl. VII/9). Diametrul gurii acestuia avea 19 cm, iar grosimea peretelui era de 0,66 cm. Pe fragmentul păstrat au fost incizate două linii orizontale, dispuse la 2,6 cm.

Pe câteva funduri ce au aparținut unor vase confecționate din lut comun sunt prezente mărci de olar, redată în relief, constând în roata cu șase spițe sau două linii paralele, tăiate perpendicular de o a treia (pl. IV/3, pl. VII/13-14).

Ceramica modelată din pastă fină, arsă oxidant. Această categorie pare rară în descoperiri, fiind sesizat un număr redus de fragmente. Vasele au fost modelate la roata lentă și au fost arse oxidant, cu sau fără profunzime. După ardere acestea au căpătat culoare roșie.

Această categorie este reprezentată de oala fără toarte și de urcior. De la primul tip se păstrează partea superioară a unui vas, cu gât cilindric și buză rotunjită, îngroșată spre exterior, ornamentat, prin tehnica lustrului, cu benzi de linii oblice dispuse contrar câte două (pl. IX/5). Diametrul gurii vasului era de 21 cm, iar grosimea peretelui de 0,82 cm. De la urcior se păstrează un mic fragment de la o buză trilobată (pl. IX/4) și o toartă. Ambele prezintă lustruire mecanică.

Ceramica modelată din lut caolinoid, arsă oxidant. Această categorie are o frecvență destul de redusă în descoperiri, se prezintă majoritar fragmentară, dar și cu posibilitate de reîntregire parțială sau totală. Vasele au fost modelate la roata lentă și rapidă, dintr-o pastă relativ cutată sau cu nisip de granulație medie, și au fost arse cu sau fără profunzime.

Ceramica modelată din lut caolinoid este reprezentată de oala fără toarte și de urciorul amforoidal. Primul tip de vas are gâtul scund sau mai înalt, iar buza, răsfântă în afară, este rotunjită, îngroșată sau nu spre exterior, ori teșită. Diametrul gurii acestuia variază între 13-17 cm, iar grosimea pereților între 0,61-1,15 cm. Vasele au fost ornamentate prin tehnica inciziei, cu câmp de linii orizontale, uneori, pe umăr, în fața acestuia, fiind trasate benzi de linii în val.

Urciorul amforoidal a fost confecționat dintr-o pastă curată, cu rare granule de nisip mediu, și prezintă o nuanță rozalie pe exterior. El a fost ornamentat cu linii orizontale puțin adâncite. Peretele acestuia are grosimea de 1,04-1,12 cm, iar toarta este ovală în secțiune.

Ceramica modelată din pastă fină, arsă reducător. Această categorie este frecventă în descoperiri, se prezintă majoritar fragmentară, uneori putând fi reîntregită parțial. Vasele au fost confecționate la roata lentă sau rapidă, dintr-o pastă bine curățată, compactă, în care rareori se păstrează rare microprundișuri albe, roșii sau negre de granulație redusă. După ardere, acestea au căpătat nuanțe de negru, gri, mai rar brun închis, uneori prezentând pete castanii.

Această categorie este reprezentată de oala cu sau fără toarte, urciorul, găleata, castronul și vasul de provizii (pl. IX). Oalele cu sau fără toarte și vasul de provizii au gâtul cilindric, iar buza este dreaptă și rotunjită sau ușor răsfrântă în afară, rotunjită și îngroșată spre exterior. Acestea au fost ornamentate, prin tehnica lustrului, cu linii verticale dese, benzi de linii oblice, linii dispuse în rețea sau sub forma unui motiv vegetal (pl. IX/11), respectiv lustruire mecanică. Aceste elemente pot fi asociate uneori cu benzi de linii orizontale sau în val, incizate (pl. V/4).

Urciorul este reprezentat prin mai multe fragmente provenind din zona buzei și a gâtului, sau prin toarte (pl. VI/8, pl. IX/1-3). Acesta are gura trilobată, buza rotunjită și ușor îngroșată spre exterior, gâtul cilindric, iar toarta este ovală în secțiune. Acesta a fost ornamentat prin lustruire mecanică verticală în zona gâtului, respectiv orizontală în cea a buzei. Grosimea pereților variază între 0,87-1 cm.

Găleata este reprezentată prin două fragmente care provin din partea superioară a vasului, păstrând o parte din buză și urechile (pl. IV/6-7). Buza este dreaptă, rotunjită, ușor îngroșată spre exterior și are grosimea de 0,78 cm. Urechile, sub forma unor perforații cu diametrul de 1,5 cm, au fost întărite printr-un decor în relief, imitând ornamentele din fier de la vasele similare din lemn. Gâtul vasului, cilindric, a fost lustruit pe orizontală, iar corpul a fost ornamentat cu linii dese lustruite vertical, întrerupte în partea inferioară a fragmentului mai înalt de linii orizontale ușor adâncite, mai late, în zona cărora lustrul a fost realizat pe orizontală. Peretele vasului are grosimea de 0,76 cm, în partea întărită a urechilor aceasta ajungând la 1,35-1,41 cm.

Fragmentul de castron este de dimensiuni reduse, provine din partea superioară și are buza rotunjită și ușor îngroșată spre exterior.

Pe câteva funduri ce au aparținut unor vase confecționate din pastă fină sunt prezente mărci de olar, redată în relief, constând în roată cu patru spițe și pătrat cu diagonale (pl. IX/12-13).

Materialului ceramic descoperit în așezare i se adaugă numeroase obiecte din os (împungătoare, patine), lut (pâinici de mici dimensiuni, fusaiole, ascuțitori din cărămidă și greutăți pentru plasa de pescuit), rocă (dălțiță pentru prelucrat osul, gresii pentru ascuțit), fier (vârfuri de săgeți, cuțite și piroane) etc. (pl. VI/2-5, pl. VII/2, 4-6, 12). Nu a fost descoperită nici o piesă monetară specifică perioadei.

Din punct de vedere geografic, terenul pe care s-a dezvoltat așezarea medievală timpurie nefortificată de la Hârșova se înfățișează ca două terase unite de o zonă în pantă medie. Terasa inferioară are o ușoară înclinație spre sud, terenul coborând treptat spre Dunăre, ale cărei ape ar inunda zona în perioadele cu debit mare dacă aceasta nu ar fi protejată de un dig de pământ (pl. III/2).

În cadrul așezării, a fost observată preferința pentru amplasarea locuințelor și anexelor gospodărești pe terasa superioară, situată în partea de nord a terenului, care se prezintă ca o zonă dreaptă, suficient ridicată față de nivelul apei cât să nu fie inundată, și stabilă, așadar propice locuirii. Acest lucru este dovedit de dese suprapuneri de complexe, în unele cazuri fiind antrenate câte trei sau chiar patru. O altă zonă cu locuire mai densă se află spre poalele pantei, unde, însă, avem cel mult câte două complexe care se suprapun, în timp ce pe terasa inferioară acestea se răresc și nu mai întâlnim situații de suprapunere a lor, locuirea fiind mult mai slabă aici.

Această preferință pentru terasa superioară vine în ajutorul nostru, oferindu-ne date stratigrafice care permit stabilirea unei cronologii relative a tipurilor de locuințe. Astfel, în colțul de NE al terasei avem următoarea situație: primul a fost construit complexul 16, care are vatră deschisă din placă de pavaj; partea de SV a acestuia este suprapusă de partea de N a complexului 1, inclusiv de cuptorul scobit; complexul 1 a fost distrus parțial când a fost construit complexul 18, cu cuptor din piatră. De asemenea, complexul 29, cu cuptor din piatră, taie complexul 7, cu cuptor scobit.

Pentru o încadrare mai precisă, vom face apel la inventarul locuințelor, cu precădere la acele elemente indicator, cu o datare mai strânsă sau o prezență mai rară. În acest stadiu al cercetărilor, când mare parte din materialul descoperit se află la restaurat sau în prelucrare, vom încerca, având la bază elementele menționate anterior, dar și analogiile, o cronologie provizorie.

Complexul 72 pare a face parte din primele locuințe ale așezării, motiv pentru care prezentarea acestora a început cu el. Afirmația noastră se sprijină pe tipul de instalație de foc, în groapă, și pe cele două urechi de găleată aflate în inventarul lui. În așezarea de la Bucov-Tioca locuințele cu acest tip de instalație au fost datate de la sfârșitul secolului al VIII-lea până la mijlocul veacului al IX-lea¹³. Astfel de instalații au fost descoperite și în așezarea de la Dridu, fiind atribuite fazei vechi de locuire¹⁴. Urechile de găleată sunt cele care ne determină să optăm pentru o datare mai timpurie a complexului 72. Acest tip de vas este specific secolelor VIII-IX p. Chr., o frecvență mai bună înregistrând în a doua jumătate a secolului al VIII-lea și începutul celui următor¹⁵, și apare în descoperiri cu sau fără ornamentul în relief. În tabelul cronologic întocmit de U. Fiedler reiese că varianta cu imitația ornamentului de

¹³ Comșa 1978, p. 34.

¹⁴ Zaharia 1967, p. 19.

¹⁵ Dončeva-Petkova 1990, p. 84, Abb. 2 (secolul al VIII-lea p. Chr.); Fiedler 1992, Beilage 1 (sfârșitul secolului al VIII-lea – începutul veacului al IX-lea p. Chr.); Hristova 2011, p. 78-79, 198, Таблo XIV (secolul al VIII-lea p. Chr.).

metal redată în relief, ca exemplarele de la Hârșova, este mai timpurie¹⁶. Un exemplar asemănător cu piesele noastre a fost semnalat în așezarea de la Bucov-Tioca, în bordeiul nr. 19, datat în secolul al VIII-lea p. Chr.¹⁷ La Bogatoc sunt cunoscute trei găleți, cu decorul respectiv redat în relief, apărute în complexe a căror datare se încadrează între sfârșitul secolului al VIII-lea și până spre mijlocul secolului al IX-lea p. Chr.¹⁸ În necropola de la Istria „Capul Viilor” este cunoscut un alt exemplar, apărut în M265, încadrat și el în secolele VIII – IX p. Chr.¹⁹

Datele stratigrafice prezentate mai sus, sugerează și ele o evoluție tipologică a locuințelor, asupra cărora nu mai revenim.

Multiplele elemente constatate în timpul cercetării (suprapuneri și tăieri de complexe, modalități de construcție a locuințelor și de realizare a cuptoarelor, materialul descoperit etc.) ne-au relevat faptul că sunt mai multe niveluri de locuire desfășurate pe parcursul a circa două secole (sfârșitul secolului al VIII-lea – veacul al X-lea). Așezarea este, în unele faze ale existenței sale, contemporană cu cele de la Pantelimonu de Sus²⁰, Capidava (nivelul al II-lea)²¹, Valu lui Traian²² etc. Vasele ceramice descoperite în așezarea deschisă de la Hârșova prezintă unele analogii cu cele din necropola de la Istria „Capul Viilor”²³, iar în Muntenia cu cele din necropolele de la Sultana²⁴ și Platonești²⁵, respectiv din așezarea de la Bucov²⁶.

Așezării nefortificate de la Hârșova credem că putem să-i atribuim necropola de incinerare, situată spre nord-est la circa 220 m, pe strada Viitorului, cunoscută din anul 1961, când apele pluviale au scos la lumină opt urne funerare, datate în secolele IX-X. În anul 1969, în urma unor cercetări periegetice efectuate pe aceeași stradă, a mai fost descoperită o urnă fragmentară, din aceeași perioadă, care mai păstra oase calcinate și era protejată de pietre²⁷.

Cercetarea efectuată la Hârșova, pe str. Luncii la nr. 1, a reușit să salveze o mare parte din așezarea medievală timpurie. A fost surprinsă limita ei de nord. Spre vest se află vechea stație de epurare, ceea ce duce la presupunerea că adevărata limită a așezării în această parte pare a fi imposibil de conturat, fiind deja distrusă. Greu de conturat sunt și celelalte două. Spre est au fost înregistrate alte acțiuni antropice (stâlp, groapă de gunoi, locuințe contemporane), iar la sud cercetarea s-a oprit la drumul de pământ de lângă digul de protecție împotriva apelor Dunării, dincolo de acesta aflându-se o zonă inundabilă.

¹⁶ Fiedler 1992, Beilage 1.

¹⁷ Comșa 1978, p. 90, fig. 81/7, p. 143.

¹⁸ Kozlov 1997-1999, p. 124, Рис. 16/1,3,5.

¹⁹ Zirra 1963, p. 355-412. Zirra 1996, p. 268.

²⁰ Paraschiv-Talmațchi 2010, p. 285-288; Talmațchi, Talmațchi 2011, p. 93.

²¹ Florescu, Florescu, Diaconu 1958, p. 226.

²² Clianțe *et alii* 2012, p. 294-295.

²³ Zirra 1963, p. 388, Рис. 24/7, p. 389, Рис. 25.

²⁴ Mitrea 1962, p. 668-670, fig. 2-5; Mitrea 1988, p. 91-139.

²⁵ Matei 2001, pl. 46-47.

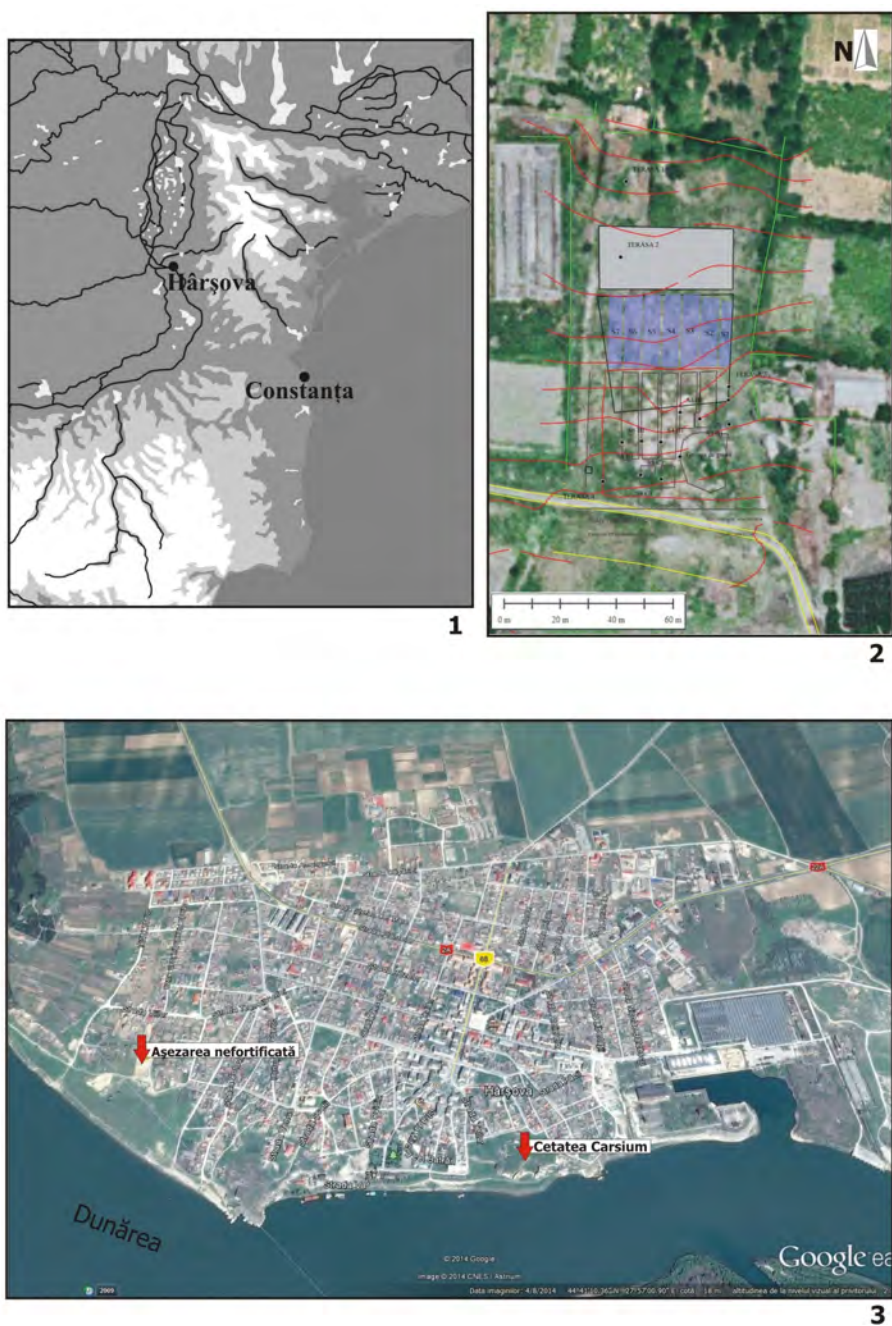
²⁶ Comșa 1978, p. 60-106.

²⁷ Morintz, Șerbănescu 1974, p. 51.

Bibliografie:

- Aricescu 1971** Andrei Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hârșova*, Pontica, 4, 1971, p. 351-370.
- Butură 1978** Valer Butură, *Etnografia poporului român. Cultura materială*, Cluj-Napoca, 1978.
- Cliante et alii 2012** Cliante, T., Talmațchi, C., Talmațchi, G., Potârniche, T., Lungu, L., Bodolică, V., Șova, C., Heroiu, A., Dobrotă, S., Mitroi, O., Vasilescu, D., Lascu, M., Georgescu, Ș., Petcu, R., Petcu, R., *Valu lui Traian, com. Valu lui Traian, jud. Constanța (Autostrada Medgidia-Constanța). Punct: km. 197+700-198+700*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2011. A XLVI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Târgu Mureș, 23-26 mai 2012*, București, 2012, p. 294-295.
- Comșa 1978** Maria Comșa, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978.
- Covacef, Nicolae, Talmațchi 2008** Zaharia Covacef, Constantin Nicolae, Cristina Talmațchi, *Hârșova, jud. Constanța [Carsium]. Punct: Cetate*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2007. A XLII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Iași, 14-17 mai 2008*, București, 2008, p. 149-152.
- Curta 2006** Florin Curta, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII*, Târgoviște, 2006.
- Dončeva-Petkova 1990** Lj. Dončeva-Petkova, *Die Protobulgarische Keramik in Bulgarien*, în *Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten*, Varia Archaeologica Hungarica 3 (1990), p. 77-99.
- Fiedler 1992** U. Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, Teil. 1-2, Bonn.
- Florescu, Florescu, Diaconu 1958** Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, București.
- Hristova 2011** M. Грозданова Христова, *Керамиката от биритуалните некрополи (VII-IX в.)*, София (Дисертация).
- Irimia 1983** Mihai Irimia, *Date noi privind necropolele din Dobrogea în a doua epocă a fierului*, Pontica, 16, 1983, p. 69-148.
- Kozlov 1997-1999** V. I. Kozlov, *Богатое I – поселение Первого болгарского царства на левобережье Дуная, Добруджа 14-16 (1997-1999)*, p. 98-130.
- Matei 2001** Gh. Matei, *Regiunile estice ale Câmpiei Munteniei în secolele VIII-X d.Hr.*, Iași, (teza de doctorat).
- Mitrea 1962** B. Mitrea, *Șantierul Sultana (r. Oltenița)*, Materiale 8 (1962), p. 667-674.

- Mitrea 1988** B. Mitrea, *La nécropole birituelle de Sultana. Résultats et problèmes*, Dacia N.S. 32 (1988), 1-2, p. 91-139.
- Morintz, Șerbănescu 1974** Morintz, S., Șerbănescu, D., *Cercetări arheologice la Hârșova și împrejurimi*, SCIVA, 25, 1974, 1, p. 47-69.
- Panait et alii 1995-1996** Panait I. Panait, Adrian Rădulescu, Aristide Ștefănescu, Daniel Flaut, *Cercetările arheologice de la cetatea Hârșova. Campania 1995*, Pontica, 28-29, 1995-1996, p. 121-127.
- Paraschiv-Talmațchi 2009** Cristina Paraschiv-Talmațchi, *Early Middle Ages in Dobrudja. Different Data Concerning the State of the Research at Hârșova (Constanța County)*, în Dan Aparaschivei (ed.), *Studia Antiqua et Medievalia. Miscellanea în honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, București, 2009, p. 421-438.
- Paraschiv-Talmațchi 2010** C. Paraschiv-Talmațchi, *Noi informații privind evul mediu timpuriu în zona centrală a Dobrogei*, Pontica 43 (2010), p. 283-301.
- Talmațchi et alii 2014** Cristina Talmațchi, Constantin Nicolae, Vitalie Bodolică, Gabriel Talmațchi, *Hârșova, jud. Constanța (Stația de epurare). Punct: str. Luncii, nr. 1*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2013. A XLVIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Oradea, 5-7 iunie 2014, București, 2014, p. 185.
- Talmațchi, Talmațchi 2011** G. Talmațchi, C. Talmațchi, *Pantelimonu de Sus, com. Pantelimon, jud. Constanța [Ulmetum]. Sector „Cartăscuptor Panaitescu” (extramuros)*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2010. A XLV-a sesiune națională de rapoarte arheologice*, Sibiu, 26 – 29 mai 2011, Sibiu, p. 93.
- Teodor 2013** Dan Gh. Teodor, *Așezarea medievală timpurie de la Suceava-Șipot*, Iași, 2013.
- Zaharia 1967** Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967.
- Zirra 1963** V. Zirra, *Двубрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул Виилор-Истрия*, Dacia N.S. 7 (1963), p. 355–412.
- Zirra 1996** V. Zirra, *Istria*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, coord. C. Preda, II (D-L), București, p. 267-268.

Planșa I. - 1. poziționarea administrativă a localității Hârșova (jud. Constanța);
2. ortofotoplanul zonei cercetate; 3. localizarea așezării nefortificate și a cetății
Carsium în planul orașului Hârșova

1

2

Planșa II. – 1. Straturi de depuneri contemporane; 2. Imagine din timpul cercetării terasei a II-a.

1

2

Planșa III. – imagini din timpul cercetării teraselor a III-a (1) și a IV-a (2), de la nord spre sud

Planșa IV. – complexul 72: 1 aspect din timpul cercetării, 2-7 fragmente ceramice din inventarul acestuia.

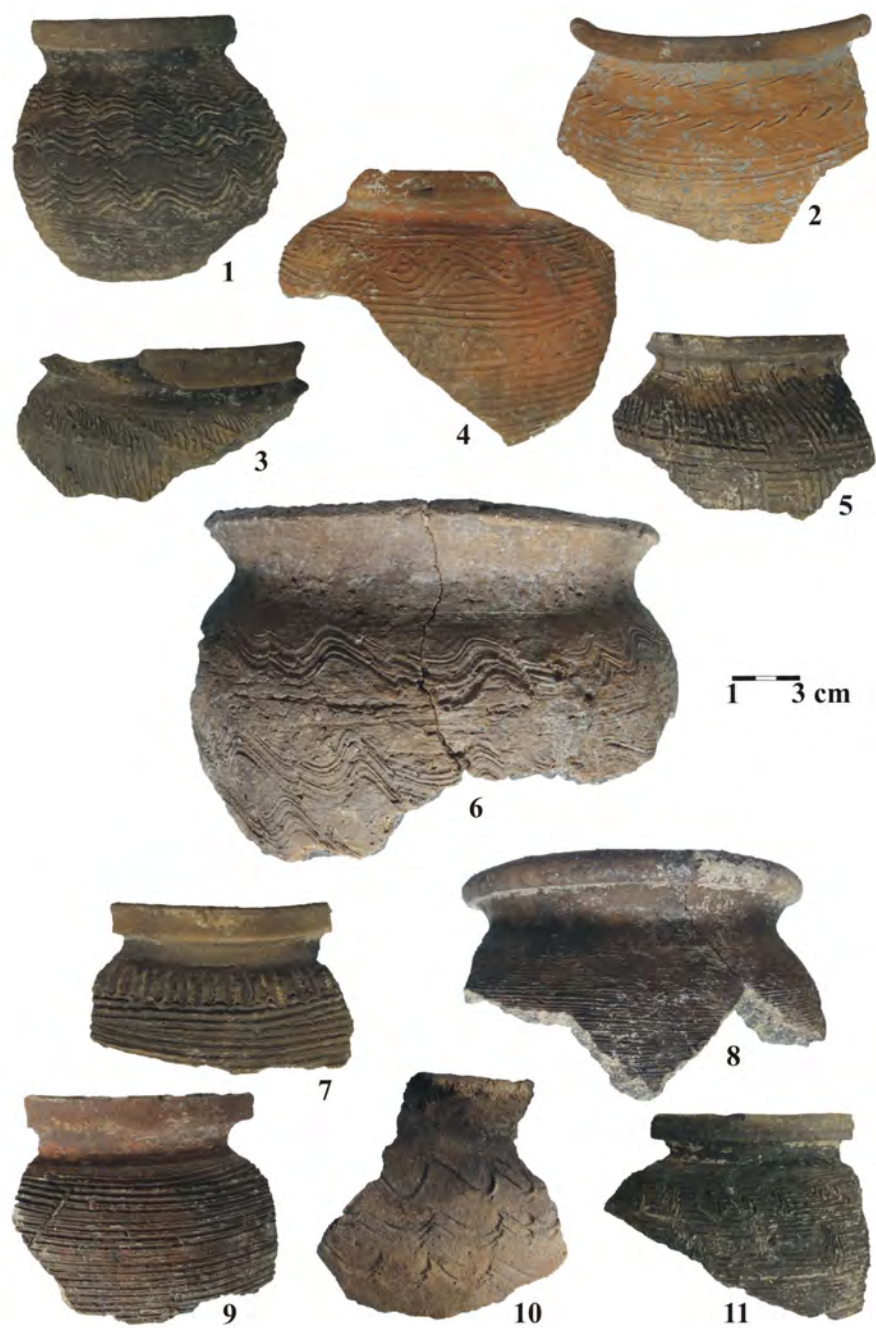
Planșa V. – complexul 55: 1 aspect din timpul cercetării; 2-7 material arheologic din inventarul acestuia.

Planșa VI. – complexul 41: 1 aspect din timpul cercetării; 2 – 12 material arheologic din inventarul acestuia.

Planșa VII. – complexul 18: 1 detaliu cu podeaua și instalația de foc; 2-14 material arheologic din inventarul acestuia.

Planșa VIII. – ceramică modelată din lut comun descoperită la Hârșova

Planșa IX. – ceramică modelată din pastă fină descoperită la Hârșova.

A new early medieval settlement at Hârșova (Constanța county).

Abstract: *In 2013-2014 to the Dobruđian archaeological repertory was added a new early medieval settlement, discovered at Hârșova (Constanța County), in the point "Abator", during the preparation of the terrain for an investment. This is the second early medieval settlement known at Hârșova, its unfortified and it is situated at approximately 2,5 km. downstream from the point "Cetate", were developed, after the Byzantine return, under the protection of the repaired walls, the early medieval settlement known due to systematic investigations undertaken here.*

Overall, the archaeological research revealed the existence of the early medieval settlement, several pre-Roman and early Roman complexes (that remained untouched between the medieval ones, which were deepened in loess), two graves and a network of trenches excavated in modern times.

Following the research, in the early medieval settlement were identified over 50 dwellings, probably a workshop for processing osteological material, household constructions (ovens situated outside the dwellings, some with an access pit, and supplies pits) and household pits. To all this we add an inhumation grave, orientated V-E, that overlaid one of the dwellings.

The dwellings discovered in the unfortified settlement from Hârșova were majority from the type partial deepened in ground (hut), only a small part being raised at ground level. The modalities of construction are similar with those attested in other settlements of the same period. They were equipped with ovens and open fireplace. The ovens were hollowed in the wall of one side (generally on the north or west side) or made out of unregulated stones of small and medium size, rarely were used big blocks of stone. The open fireplaces had, in most of cases, one or two roman slabs of pavement, reused, which were surrounded, totally or partially, with medium size stones, unregulated. In some cases they are simple, from clay. Two exemplify the mentioned situation, the authors presents some dwellings.

From the dwellings inventory come numerous fragmented or whole ceramic vessels. These were made from common and fine clay, rarely from kaolin, were model at slow and fast wheel, respectively, and were oxidant reducing burned. The common use pottery were ornate through the technique of incision with known elements for this period, and the household pottery, made from clean clay, were decorated with polished elements, rarely combined with incisions. From the typological point of view, we mention the pot without handles and the bowl made from common clay, the pot without handles and the amforoidal-jug made from kaolin, pot with and without handles, jug with trilobite mouth, bucket, bowl and provision vessel made from clean clay.

Their inventory it's completed with bone objects (awls, skates), stone (chisel for processing bones, sandstone sharpener), clay (spindle whorls, sharpeners made out of bricks and weights for fishing nets), iron (arrowheads, knives and spikes) etc.

The household ovens were placed between dwellings and presented the same characteristics as those carved inside the dwellings. At some of them we

could observe their access pit. Also between dwellings, in generally, were placed the provisions pits.

The terrain on which developed the unfortified early medieval settlement from Hârșova appears on two terraces united by an average sloping area. The lower terrace has a slightly slope towards south, the terrain gradually lowers towards Danube. Within the settlement was observed a preference for placing the dwellings and the household annexes on the upper terrace, situated in the northern part of the terrain, that it's a leveled area, high enough from the water level so it won't be flooded, therefore suitable for habitation. This fact it's proven by the often overlapping of complexes, in some cases three or even four. Another area with a high level of habitation it's towards the foot of the slope, where, we have a maximum of two overlapping complexes. On the lower terrace the complexes are much rarely and we don't have any overlapping situations, the habitation being much weaker here.

The multiple elements found during research (overlapping and cutting of complexes, the construction technique of the dwellings and ovens, the discovered material etc.) show us that here we have several levels of habitation. The characteristics of the ceramic material, confirmed by similar findings, but also by the presence of some elements (like the two bucket handles, the trilobite lips from gray jugs etc.) or the lack of others (like olive green enamel pottery or monetary pieces) determine us to propose, as a provisory dating until the integral processing of the material, the end of 8th century - 10th century, as period of existence of the settlement.

Explanation of figures:

Pl. I, 1 The administrative positioning of Hârșova (Constanța County); 2 orthophotomap of the researched area; 3 the localization of the unfortified settlement and of Carsium fortress in the plan of the city Hârșova.

Pl. II,- 1 Layers of contemporary deposits; 2 image during the research of the second terrace.

Pl. III, Images during the research of the third (1) and forth (2) terrace, from north towards south.

Pl. IV,- Complex 72: 1 aspect during research; 2-7 ceramic fragments from its inventory.

Pl. V, Complex 55: 1 aspect during research; 2-7 archeological material from its inventory.

Pl. VI, Complex 41: 1 aspect during research; 2-12 archeological material from its inventory.

Pl. VII, Complex 18: 1 detail with the floor and fireplace; 2-14 archeological material from its inventory.

Pl. VIII, Ceramic made from common clay discovered at Hârșova.

Pl. IX, Ceramic made from fine clay discovered at Hârșova.

Keywords: settlement, dwellings, inventory, ceramics, jug, bucket, early medieval period, Hârșova, Dobrudja.

dr. Cristina Paraschiv-Talmațchi
Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța,
Piața Ovidiu, nr. 12,
cod 900745, Constanța, România.
e-mail: ctalmatchi@gmail.com

dr. Gabriel Talmațchi
Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța,
Piața Ovidiu, nr. 12,
cod 900745, Constanța, România.
e-mail: gtalmatchi@yahoo.com

Vitalie Bodolică
Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța,
Piața Ovidiu, nr. 12,
cod 900745, Constanța, România.
e-mail: bodovitalie@gmail.com

THE REGION OF MONTANA (NORTHWESTERN BULGARIA) DURING THE MIDDLE AGES

Krassimira Luka

Abstract: *Montana is located in present-day Central Northwestern Bulgaria (Fig. 1). This area is poorly studied mainly due to its location in periphery of the First Bulgarian Kingdom. The main goal of this article is to provide an overview of the studies conducted so far in order to facilitate further researches.*

The region was devastated by the great Gothic incursions in 376-378. As far as the Hun invasions in Montana are concerned, we do not have any certain indications. At the very end of the 5th and the beginning of the 6th century, the name of the Bulgars occurred in sources (Vulgares/Bulgares, Βούλγαρι). Their attacks were localized from west to east around Sirmium, Horreum Margum, the Tsurta River (Tsibritsa?) and the Iatrus River. According to Veselin Beshevliev, the early Bulgarian tribes launched these attacks from the region between the rivers Tisa and Danube or the southern districts of the Carpathian Mountains.

In the period after AD 534 when started the Byzantine – Gothic war, the names of Antes and Sklaveni occurred for the first time in sources. In AD 548 they also come into contact with the Illyrian territories of the Empire. With the settling of the Avars on the Middle Danube another stage in the ethnic shift was completed. The literary sources point to a series of military actions undertaken by the Avar Khaganate, the ultimate target of which was the occupation of the region east of the Olt River. In the beginning of the 7th century the Byzantine defensive system along the Valley of the Danube collapsed once and for all, and at the end of the same century the area of Montana was already a border territory between the Bulgarian State and the Avar Khaganate.

The most popular fact regarding this border territory are the so called Western Bulgarian Trenches or the three defensive facilities known as Lomski, Hayredinski and Ostrovski ramparts (Fig. 2). Most researchers of these problems set their construction in the age of the First Bulgarian State. However there has been no categorical archaeological evidence of their dating.

The early medieval settlement structures, along with the data from the necropolis also raise a number of questions, fore most among them their chronology (Fig. 2). As early as the first studies of the region in the '50s and the early '60s of the 20th century, the different researchers have given diametrically opposed dates of the settlements revealed by them. For example Prof. Atanas Milchev defines the settlement structures as "Early Slavic" but the necropolis from the same area are dated by him two centuries later – in the 9th – 10th century. Some necropolis such as the two at Gradeshnitsa and Galiche with clearly different burial custom and inventory are dated at the same time.

The most striking example is the occurrence of the theory about the so called "culture Valchedram – Yakimovo", the bearers of which are defined as population formed by "...the mixing of the Slavic group with the non-Romanized local Thracian population" in the 7th century. (!?).

In fact, the modern surveys in the region show that the so called "Early Slavic" vessels originating from Yakimovo and Valchedram have undoubted analogues among the materials dated to the end of the 3rd and the 4th century from the same region and represent a part of the characteristics of the Late Roman and late-antique culture of Northwestern Bulgaria.

The surveys carried out in 2001 and 2003 of ruins of medieval houses in the locality Bresta by the village of Altimir and at the ancient fortress Augustae by the village of Harlets provided abundant material belonging to the medieval age which was thoroughly treated by statistical methods and which allowed the establishment of the characteristic features of the early medieval complexes in this region in the context of their adjacent types of settlement structures and residential facilities. The two settlements reflect the characteristics of two consecutive chronological stages of the medieval culture in Northwestern Bulgaria: 7th– 8th century (Bresta) (Fig. 3-4) and the mid-8th - first half of the 11th century (Augustae) (Fig. 5-7).

On the basis of this data some other archaeological sites also can be dated properly. The clear example is the medieval settlement studied on Kaletu Hill in Montana. The materials from this site show a number of parallels with the data from the medieval stratum over the ruins of ancient Augustae (Fig. 8). The "Slavic sanctuary" revealed on the same hill even today remains without any parallels in the study of Bulgarian medieval culture (Fig. 9) and the dating of this sanctuary in the 8th century on the basis of two pottery vessels also needs further study.

The overview of the medieval studies in present-day Central Northwestern Bulgaria shows that most of the data and conclusions given by the researches so far should be taken with reserve. The need of more precise publications of this interesting and abundant archaeological material is indisputable. We can only hope that this short article will provide the necessary basis for future studies based on modern methods of documentation and impartial scientific analysis.

Keywords: *Northwestern Bulgaria, Middle Ages, settlements, necropolis, ceramics.*

Montana is located in present-day western part of the Balkan (Stara Planina), the ancient Haemus mons. The region of Montana in general includes the lands in the drainage basin of the Ogosta River and its tributaries or contemporary Central Northwestern Bulgaria (Fig. 1). In Roman Ages this area is divided between three Roman provinces: Moesia Superior, Moesia Inferior and Thracia. In Late Antiquity Montana became part of Dacia Ripensis.

This region even now remains poorly studied mainly due to its location in periphery of the First Bulgarian Kingdom and focusing of the efforts of Bulgarian researchers on the territory of the modern Northeastern Bulgaria. Until now, in the Central Northwestern Bulgaria completely excavated archaeological sites belong to the Medieval period remain extremely few and summarizing researches are totally missing. The main goal of this article is to provide an overview of the studies conducted so far in order to facilitate further researches and to provoke a scientific interest in this "forgotten" by the Bulgarian Archaeology territory.

The region was devastated by the great Gothic incursions in 376-378. As far as the Hun invasions in Montana are concerned, we do not have any certain indications. However, the city of Ratiaria on the Danube was affected¹, and in 408 Hun troops, led by Ildris, seized Castra Martis (Castramartis)². By 453 in the vicinity of the same city, a small group of Huns as well as Sarmatians and Kemandri were given the right to live there as foederati.

At the very end of the 5th and the beginning of the 6th century, the name of the Bulgars occurred in sources (Vulgares/Bulgares, Βούλγαροι)³; their attacks, according to the reports of Marcellinus Comes, Cassiodorus and Ennodius, were localized from west to east around Sirmium, Horreum Margum, the Tsurta River (Tsibritsa?) and the Iatrus River⁴. It can be assumed that the area of Montana which falls between the last two rivers was also affected. According to Veselin Beshevliev, the early Bulgarian tribes launched these attacks from the region between the rivers Tisa and Danube or the southern districts of the Carpathian Mountains: *"From the constant mention of praefecture Illyricum, it can be concluded that they must have lived somewhere near the regarded district, since it is unlikely that they undertook their raids from the settlements on the coast of the Black Sea or even further from the Sea of Azov or the Caucasian districts, because in that case the path of the invading Huns would have run through Scythia Minor, which has not been mentioned in any source."*⁵. Confirmation of such an idea is a late source (Riders to the Old Bulgarian translation of the Chronicle of Manassas) where it is stated: *"Under Emperor Anastasius the Bulgarians started to conquer this land. When they crossed from Bdin and at first started to seize the Lower land of Ohrid and*

¹ Динчев 2002, p. 15.

² Атанасова 2005, p. 12.

³ Златарски 1994, p. 36-37.

⁴ In 499: *"...Arist, commander of the troops of Illyricum headed...against the Bulgarian (Bulgares), who were devastating Thracia. The battle took place by the Tsurta River."* (MarcComChr, 502 (X); ЛИБИ, I, 1958, 317). In 535: *"The patrician Cita clashed at Iatrus in Moesia with enemies – Bulgarians, and came out victorious."* (MarcComChr, 535 (XII); ЛИБИ, I, 1958, 320). In 504 the Bulgarians took part in the defense of Sirmium as allies of the Gepids against the Ostrogothian King Theodorich (CassVar, 504; ЛИБИ, I, 1958, 306). In 505 Bulgarians took part in the battle at Margus between the army of Mundo supported by Picia – the military commander of Theodorich, and the Byzantine military forces led by Sabinian (EnnodPan, XII; MarcComChr, 505 (XIII); ЛИБИ, I, 1958, 299-302, 317).

⁵ Бешевлиев 1980, p. 52, 54.

*afterwards the entire land. Since the exit of the Bulgarians, it has been 870 years*⁶.

In the period after AD 534 when the Byzantine military commander Belisarius transferred his troops and thus started the Byzantine – Gothic war⁷, the names of Antes and Sklaveni occurred for the first time in sources. In AD 548 they also come into contact with the Illyrian territories of the Empire⁸. A study by S. A. Ivanov on the age of Justinian I shows that the Danubian Limes was fortified most strongly from the area of the present-day city of Orshova to the east to the mouth of the Iskar River and Oescus⁹. On the other hand, L. Hauptmann presumes contact with the Byzantine Limes by Slavs who, while moving along the line which runs from the inner ridge of the Carpathian Mountains and which leads to the Tisa River, turned in the Valley of Wallachia¹⁰.

With the settling of the Avars on the Middle Danube another stage in the ethnic shift was completed. The literary sources point to a series of military actions undertaken by the Avar Khaganate, the ultimate target of which was the occupation of the region east of the Olt River¹¹. Very likely, the status of the lands west of this river was in relation to the Avar political hegemony. However, the historical data regarding the region of ancient Montana discussed here is indirect and the archaeological evidence is insignificant. It is known that in AD 582 the Avars destroyed the fortress of Augustae¹², and in 586 the capital of Dacia Ripensis – Ratiaria, also fell¹³. In the beginning of the 7th century the Byzantine defensive system along the Valley of the Danube collapsed once and for all¹⁴, and at the end of the same century the area of Montana was already a border territory between the Bulgarian State and the Avar Khaganate¹⁵.

The most popular fact regarding this border territory are the so called Western Bulgarian Trenches or the three defensive facilities known as

⁶ M. Kaymakamova links the data containing in the riders with the movement of the Bulgars of Kuber in the second half of the 7th c. However, in the text the time when the Bulgars started "to conquer this land" has been precisely indicated – under Emperor Anastasius (491-518) – Каймакова 1993, p. 36, 39-40.

⁷ Ангелов 1965, p. 25-26.

⁸ In 548, the Sklaveni, crossing the Istros River "created a huge evil across whole Illyria as far as Epidamnus..."; in 550 "hordes of Sklaveni" appeared in the outskirts of Naissus; in 551 "a huge horde of Sklaveni, attacking Illyricum, caused indescribable disasters there." (ProcBG VII.29.11; VII.40.1-7; VIII.25.1; Свод, 1991: p. 188-189; p. 194-197; p. 200-203).

⁹ Иванов 1983, p. 42-44.

¹⁰ Hauptmann 1929, p. 142.

¹¹ According to the reports by Menandros, and earlier by Ioannes of Ephesus, in the second half of the 6th c., the Antes – Avars conflict was evolving (IoEph II, III; Men. Fr. 6; Свод, 1991, p. 284-285, 316-317). Besides the Antes, the Avar expansion was aimed against some Slavs who have usually been localized in the northeastern part of the Balkans (MenFr 48). Against these tribes was the raid of Bayan in 578. In 580 the Avar Khagan started building a bridge across the Sava River "...in order to go against the Slavs and get across the Sava and enter the lands of the Byzantines, to cross the Istros afterwards and turn against them..." (MenFr 63). The same year an Avar emissary was attacked by Slavs in Illyricum (MenFr 64).

¹² Машов 1980, p. 42.

¹³ Динчев 2002, p. 16.

¹⁴ Комша 1992, p. 263-264.

¹⁵ Златарски 1994, p. 152.

Lomski, Hayredinski and Ostrovski ramparts (Fig. 2). Most researchers of these problems set their construction in the age of the First Bulgarian State¹⁶. According to VasilZlatarski, they mark the western border of the Bulgarian state union from the period of its foundation to the annexation of the Avar Khaganate at the beginning of the 9th century¹⁷ while, according to other authors, the Western Bulgarian Ramparts are inner defensive lines and the western border of the Bulgarian state itself reached the Timok River¹⁸. The three ramparts were consecutively studied in the '70^s by Georgi Aleksandrov (Lomski Rampart)¹⁹, in 1978 by Rasho Rashev and Spas Mashov (Hayredinski Rampart)²⁰ and in 2010 -

¹⁶ Рашев, Иванов 1986, p. 19 and the review there.

¹⁷ *"To the west the border initially ran along the Iskar River to the mouth of Panega River, along the ridge Dryanovitsa by the village of Gabare; then it continued along the Ostrovski Trench and reached the Danube where there was an earthenwork fortification on Alibash Hill; but later, when Isperih, according to the report by the Armenian geographer, drove back the Avars to the west, the border from the outlet to the Iskar Defile ran along Vratsa Mountain to the north towards the Ogosta River; along this river – to the village of Hayredin from where it coincided with the old trench existing today, which runs directly northwards to the Danube west of the village of Kozloduy at the mountain top Kiler-bair...Shkorpil associates this extension of the Bulgarian border with the extension of the South-Balkan border which, in our view, is not quite compatible because the latter one in the range submitted by Shkorpil, refers to the 9th c. (814 - 815), i.e. at the time when the western border mentioned here was displaced even further westwards"* (Златарски 1994, p. 152 and note 5).

¹⁸ Коледаров 1979, p. 25-26; Петров 1981, p. 245-247.

¹⁹ Lomski Rampart starts about 3 km east of the city of Lom and runs southwards to the road from Lom to the village of Kovachitsa. Here Georgi Aleksandrov has localized a stronghold with rectangular shape and sides of 35 to 40 m long. From here, the rampart runs in direction north-south across the arable lands of Mladenovo Quarter (the former village of Golnitsi). After a slight turn to the southwest the rampart runs through the arable lands of the villages of Zemfir, 1.5 km away from the latter and 2-3 km from the village of Traykovo. Afterwards, it makes a turn to the southeast where the highway Sofia – Montana – Lom crosses it for the second time, exactly at kilometer 149. From here, southwards across the outskirts of the village of Rasovo, the rampart reaches Dushilnitsa River, a left tributary of the Tsibritsa River. It runs southwards between the villages of Yakimovo and Dalgodeltsi. The road from Dalgodeltsi to Yakimovo crosses it about 300 m east of the last houses of Dalgodeltsi (Александров 1980, p. 202-205).

²⁰ From south to north the rampart emerges by the last houses at the northwestern part of Hayredin; it reaches the western slope of Vlashkoselska Hollow. In the locality Pripeka, a branch parts from the rampart at an acute angle. The length of the main rampart from Ogosta to the branch is about 3 km. The branching section starts from the locality Pripeka and heads southwestwards. The rampart runs up to the ridge of Lozarski Gred, crosses Valkova Hollow and heads towards the Ogosta River across the village of Manastirishte. The length of the branching, according to Shkorpil, is 4.8 km. From the locality Pripeka, the rampart heads northwards with a declination of 15° to the northwest and follows this direction with slight declinations to the west and north for 5 km, reaching Brestoveshka Hollow where a micro-dam has been built. North of Brestoveshka Mountain the rampart changes its direction twice and at 12 km from the branching it heads directly northwards following this orientation for 3 km. Fifteen km from the branching the rampart follows direction 15° northwestwards, and at the 17th km the declination from the north is 10°. After it crosses Yakva Hollow, the rampart reaches Berech Dam. Here it is called by the residents of the city of Kozloduy "Shishmanov Okop" ("The trench of Shishman", TN). North of the dam the rampart reaches the road Kozloduy – Lom and afterwards it crosses a deep hollow and reaches the high vertical bank of the Danube River about 6 km west of Kozloduy. The total length of the rampart from the Ogosta to the Danube is 24 km (Рашев, Иванов 1986, p. 13-14).

2011 by Valeri Grigorov (Ostrovski Rampart).²¹ Their positions at a comparatively small distance from each other, as well as the common elements of construction, give grounds to assume that they were built simultaneously or within a short interval of time. Their purpose as defensive facilities is determined by the steppe geomorphology of the region and their frontal orientation to the west. However there has been no categorical archaeological evidence of their dating. In the last study on this topic, Valeri Grigorov uses as proof the dense settlement network in this region which in his view occurred by the second half of the 8th and the beginning of the 9th century²². Namely the early medieval settlement structures, however (including the settlement studied in Montana itself on Kaleto Hill), along with the data from the necropoles, raise a number of questions, foremost among them their chronology (Fig. 2).

As early as the first studies of the region conducted by Zhivka Vazharova and prof. Atanas Milchev in the '50s and the early '60s of the 20th century²³, the two researchers have given diametrically opposed dates of the settlements revealed by them. prof. Milchev dates almost all settlements localized by him within the end of the 6th and the 7th century²⁴, while Zhivka Vazharova sets the existence of the settlements along the river valley of Tsibritsa and Ogosta within the age of the 9th– 11th century²⁵. Furthermore, despite the fact that he defines the settlement structures as "Early Slavic", the necropoles from the same area are dated by prof. Milchev two centuries later – in the 9th– 10th century²⁶. Some sounding surveys followed, consecutively conducted by the two researchers at the same sites: in 1957 Zhivka Vazharova started excavations at the medieval settlement in the locality Gradishteto by the village of Yakimovo which were carried on by prof. Milchev in 1958-1962²⁷; in 1964 Milchev performed soundings at the necropolis in the locality Greda by the town of Valchedram which were carried out by Zhivka Vazharova in turn²⁸. Zhivka Vazharova carried on the research of the necropoles in the locality

²¹ Of the three ramparts the Ostrovski one is the longest – about 58 km. The trench starts from the eastern end of the village of Ostrov, runs along the western slope of Alibash Hill and heads to the southwest. Afterwards, it crosses the localities of Dimov Dol, Zahlupen Kladenets, Varbitski Dol and the water shed between the rivers Skat and Gostilya. The trench passes between Tranak and Byala Slatina and west of Vranjak it heads towards Ivanov Kladenets (between Vranjak and Tlachene). The southern end of the trench reaches the foot of Usoya Mountain between Tlachene and Gabare (Григоров 2011, p. 128-130).

²² Григоров 2011, p. 131.

²³ In 1959-1962 Prof. Milchev undertook a large-scale survey along the river valley of Tsibritsa. He registered and undertook partial excavations of a great amount of sites belonging not only to the medieval, but also to the late-antique and the Roman ages, as well as to the Iron Age. The results of these surveys are still unpublished today. The field scans of prof. Milchev were followed in 1962-1963 by Zhivka Vazharova's surveys in the same area (the valleys of the rivers Tsibritsa and Ogosta) - Милчев Manuscript; Въжарова, 1965 а.

²⁴ Милчев Manuscript, pp. 120-123.

²⁵ Въжарова 1965 а, p. 232-236.

²⁶ Милчев Manuscript, p. 152-153.

²⁷ Въжарова 1965 а, p. 235, note 1; Милчев 1963; Милчев, 1964, p. 23; Милчев Manuscript, p. 124-139.

²⁸ Милчев Manuscript, p. 152; Въжарова 1965 b, p. 146-148; Въжарова 1976, p. 345.

Bosovite Kamani at the village of Galiche and in the locality Orehovski Dol by the village of Bukyovtsi (today's town of Miziya), started by Bogdan Nikolov²⁹.

In 1983 Stanislav Stanilov and Georgi Aleksandrov published some results from the surveys in Montana as well as of a necropolis partly excavated by them in the locality Savini Blyasove at Valchedram³⁰. Both researchers refrain from giving a particular dating of the necropolis the age of which they simply set to "the Christian age"³¹, while the existence of the medieval settlement in Montana has been set "widely in the 8th– 11th century"³².

In 1984 Rasho Rashev and Plamen Ivanov undertook field scans in the area of Hayredinski Rampart and they also localized a number of settlements which, in their opinion, could not be dated earlier than the 9th century³³. In 1985 – 1986 Stefka Angelova and Rumiana Koleva conducted field surveys and sounding excavations in the area of Kozloduy. The dating they suggest of the settlements localized by them is the end of the 7th– 9th/10th century³⁴.

As can be seen, most of the data related to the medieval stage in the region of Montana have been gathered during field surveys and the published materials are scanty and the dates set by the researchers should be taken with reserve. The problems of dating and interpretation of medieval sites in the discussed region can also be seen in the contradiction of the results of sites which are thoroughly studied, such as the two necropoles at Gradeshnitsa and Galiche, with clearly different burial custom and inventory, but comparatively identical dating: the second half of the 9th– the beginning of the 11th century – Gradeshnitsa³⁵ and the 10th– 11th century (later – just the 10th century) – Galiche³⁶.

The consequences of "the large-scale" surveys of Zhivka Vazharova and prof. Atanas Milchev in the vicinity of Montana which are characteristic for the gathering of enormous amount of materials and a strive for its analyzing (but not for its documentation) for a very short time become most clearly visible by the occurrence of the theory about the so called "culture Valchedram – Yakimovo", the bearers of which are defined as population formed by "*...the mixing of the Slavic group with the non-Romanized local Thracian population*" in the 7th century(!?)³⁷. As stated, a serious flaw of this theory is taking out of context and treating selected elements of the pottery complex (in this case – the handmade pottery) without subjecting this complex to overall analysis³⁸. In

²⁹ Николов 1962, р. 33-34; Въжарова 1959; Въжарова 1965 а, р. 236; Въжарова 1965 б, р. 123, 149-150; Въжарова 1976, р. 220-246.

³⁰ Станилов, Александров 1983 а; Станилов, Александров 1983 б.

³¹ Станилов, Александров 1983 а, р. 59.

³² Станилов, Александров 1983 б, р. 45.

³³ Рашев, Иванов 1986, р. 20-23.

³⁴ Ангелова, Колева 1994, р. 132.

³⁵ Mašov 1979, р. 47.

³⁶ Николов 1962, р. 33-34; Въжарова 1965 а, р. 236; Въжарова 1965 б, р. 123, 149-150; Въжарова 1976, р. 220-246.

³⁷ Ангелова, Колева 1992, р. 176.

³⁸ Лука 2011, р. 360. The discrepancy between the actual archaeological proof and their interpretation was sensed by Zhivka Vazharova who, while discussing the settlement in the locality

fact, the modern surveys in the region (performed over a limited area, but with precise archaeological documentation) show that the so called "Early Slavic" vessels originating from prof. Atanas Milchev's excavations in Yakimovo and Valchedram, and published by Stefka Angelova and Rumiana Koleva³⁹, have undoubted analogues among the materials dated to the end of the 3rd and the 4th c. from the same region and represent a part of the characteristics of the Late Roman and late-antique culture of Northwestern Bulgaria⁴⁰.

The surveys carried out in 2001 and 2003 of ruins of medieval houses in the locality Bresta by the village of Altimir and at the ancient fortress Ausgustae by the village of Harlets provided abundant material belonging to the medieval age which was thoroughly treated by statistical methods and which allowed the establishment of the characteristic features of the early medieval complexes in this region in the context of their adjacent types of settlement structures and residential facilities⁴¹.

The precise documentation of the archaeological artifacts allowed us to conclude:

The two settlements reflect the characteristics of two consecutive chronological stages of the medieval culture in Northwestern Bulgaria. The settlement in the locality Bresta is situated on a terrace with southerly exposure on the left bank of the Skat River. The studied houses are rectangular in form, dug at 0.60 – 0.80 m below the ancient surface. Supporting facilities and parts of clay floor plaster have been registered at one of the houses. The heating facilities represent domed furnaces built of quarry stones in dry masonry with a rectangular plan, dug at 0.40 m below the floor of the house (Fig. 3)⁴².

The pottery vessels originating from the houses belong to the same type of pots with elongated proportions, slanted shoulders, a slightly pronounced tall neck and a slightly inwards curved mouth (Fig. 4). The pottery is marked with the sign of production on a slowly rotating potter's wheel. The decoration is superficially laid with simple motifs⁴³. The comparative analysis of the type of dwellings, heating facilities and pottery originating from them date

Gradishteto by the village of Yakimovo, emphasized: *"According to Milchev, this fortification had been inhabited by the Slavs since their settling south of the Danube. Such a dating is unacceptable, because it is not supported by the actual material. In our opinion, the fortress Gradishteto dates from the end of the 9th and the beginning of the 10th c."* - Въжарова 1965 b, p. 135, note. 1.

³⁹ Ангелова, Колева 1992, p. 174, T.I/9, 12, 17-18; p. 175, T. II; p. 177, T. III.

⁴⁰ Лука, Машов 2006, p. 98, T. III/28-30; p. 101, T. XI/ 151-154; Лука 2003; Лука 2011 a, p. 364-365, 269, Fig. 2/27-28. A striking example of the ignorance of the characteristic features of coarse pottery used during the ancient age in the region of Northwestern Bulgaria which continues even today is the inclusion of such ancient pot made by hand in the medieval pottery originating from rescue field surveys in the area of Vidin (Александров et al. 2011, 108-109, Fig. 4/2). The regarded pot was defined as "a casual find from the site" but despite that it gave grounds for the authors to link the complex with the pottery Valchedram – Yakimovo and to date it in the 7th – 8th c. *"as the team does not ignore the possibility for dating even in the end of the 6th c."*

⁴¹ Лука 2009; Лука 2013.

⁴² Лука 2009, p. 247-249.

⁴³ Ibid., p. 251-254.

the settlement in the locality Bresta to the end of the 7th– 8th century (or in the very beginning of the 9th century)⁴⁴.

The medieval settlement over the ruins of the ancient city of Augustae has been localized within the framework of the ancient fortification, but it does not extend outside it⁴⁵. The medieval cultural strata are thin and lie directly over the late-antique strata (Fig. 5). There is no data about the reuse of the late-antique structures during the Middle Ages. As remains of over-ground dwelling can be identified fragments of clay plaster with prints of thick poles on them⁴⁶. The pottery originating from the medieval stratum of Augustae, compared with that from the settlement in the locality Bresta, indicates considerably better moulding of the vessels, extended shape and decoration, as well as reduction of the number of bottoms with relief signs (Fig. 6-7). The pottery material from Augustae has a number of parallels in complexes dated after the mid-8th century⁴⁷, while the presence of vessels belonging to the so called "*cauldrons with inner ears*"⁴⁸ refers the upper chronological framework of this settlement to the first half of the 11th century.

In the context of this data, the medieval settlement studied on Kaleto Hill in Montana shows a number of parallels with the data from the medieval stratum over the ruins of ancient Augustae. As such can be defined the probable reuse of the late-antique defensive facility (including its reinforcement with an additional wall built during the Middle Ages)⁴⁹, the finds of plaster with prints of poles in them⁵⁰ and the use of fireplaces instead of domed furnaces⁵¹. The dating of the pottery material⁵² originating from these houses cannot be accepted mostly due to the fact that in literature only nine vessels originating from one single house are known (Dwelling № 4) and from the so called "Slavic

⁴⁴ Ibid., p. 254-257 with reference.

⁴⁵ During the field scans performed in the vicinity of the site in 2003 it was established that outside the fortification facility there are no traces of habitation during the medieval stage (Машов, Ганецовски, Лука 2004). The intact vessels published by Spas Mashov (one of them has been identified as belonging to the Early Slavic Penkovska pottery - Ангелова, Колева 1992, p. 173-174, T. I/2) (Машов 1980, p. 43-45, Fig. 19-20), obviously belong to an unstudied necropolis on the outskirts of the settlement.

⁴⁶ Лука 2013, p. 622, Fig. 3.

⁴⁷ The settlements by the villages of Huma, Kladentsi, Vinitsa, Pernik, Popina "Kaleto" and "Dzhedzhovilozya", Garvan, Starmen, Chatalar, the medieval stratum above the ancient town of Abritus (Лука 2013, pp. 627-635 with reference).

⁴⁸ Лука 2013, p. 629, Fig. 8/71-72.

⁴⁹ Александров 1987, p. 74.

⁵⁰ Александров 1987, p. 72, Dwelling № 3.

⁵¹ The heating facility in Dwelling № 2, identified in the text as "a small furnace" can also be defined as a "fireplace" as this can be seen on the photo of the same facility represented in fig. 28 in the publication (Александров 1987, p. 72 and Fig. 28). The same photo (unfortunately – the only one representing the situation of the medieval structures towards the earlier ancient buildings) clearly shows the lack of digging in at the medieval dwelling. Unclear and with no particular parallels so far is the statement of the author about the presence of dug-out dwellings on Kaleto Hill in Montana which at the same time use the ancient walls found here (Ibid., p. 72).

⁵² According to the author, "the 8th – 10th c., and some vessels such as the pot with a handle – by the end of the 10th and the beginning of the 11th c." (Александров 1987, p. 73) and "from the beginning of the 8th to the beginning of the 11th c." (Ibid., p. 79).

sanctuary" (Fig. 8)⁵³. We will only mention that the type of residential and heating facilities, the topographic features of the medieval settlement on Kaletu Hill and, last but not least – the coin finds inside one of the houses from the period 1043-1050 AD⁵⁴ indicate a dating of the settlement not earlier than the 10th – the beginning of the 11th century.

The "Slavic sanctuary" revealed by Stanislav Stanilov and Georgi Aleksandrov on the hill⁵⁵ even today remains without any parallels in the study of Bulgarian medieval culture (Fig. 9). The dating of this sanctuary in the 8th century on the basis of two pottery vessels⁵⁶ needs further study.

The region of modern Central Northwestern Bulgaria is undoubtedly an important part of the culture of medieval Bulgarian country. The need of more precise publications of this interesting and abundant archaeological material is indisputable. We can only hope that this short overview will provide the necessary basis for future studies based on modern methods of documentation and impartial scientific analysis.

Bibliography:

Hauptmann 1929	L. Hauptmann, <i>Les Rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VI-èmesiècles</i> , Byzantion, Revue internationale des études byzantines, T. IV (1927-1928), Paris-Liege, 1929, p. 127-170.
Luka 2003	Krassimira Luka, <i>Coarse ware from the area of the middle reaches of Skat River, Northwestern Bulgaria</i> , Archaeologia Iuventa, 1, 2003, p. 41- 57.
Luka 2009	Krassimira Luka, <i>Ceramics from Middle Age settlements in Bresta locality near the village of Altimir (Biala Slatina Municipality, North - West Bulgaria)</i> , Acta Terrae Septemcastrensis, VIII, 2009, p. 245-261.
Mašov 1979	Spas Mašov, <i>La necropole medievale pres du village Gradešnica, dep. De Vraca</i> , ИАИ, XXXV, 1979, p. 31- 47.
Александров 1980	Георги Александров, <i>Приноси към средновековното минало на Северозападна България</i> , in Васил Гюзелев (Ed.) - <i>Сборник Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70 годишнината на проф. Иван Дуйчев</i> , София, 1980, p. 201-211.
Александров 1987	Георги Александров, <i>Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971-1982)</i> , in Велизар Велков (Ed.) - <i>Монтана</i> , Т. I, София, 1987, p. 54-85.

⁵³ Александров 1987, Fig. 31; Станилов, Александров 1983 b, p. 46, Fig. 9; p. 49, Fig. 11.

⁵⁴ Александров 1987, p. 73 and Fig. 2 – Dwelling № 5.

⁵⁵ Станилов, Александров 1983 b; Александров 1987, p. 68, Plan 8; Fig. 31 a-b.

⁵⁶ Станилов, Александров 1983 b, p. 46, Fig. 9/a, в; p. 47.

- Александров, t all. 2011** Стефан Александров, Венцислав Динчев, Таня Христова, Фионера Филипова, Илко Цветков, Оленка Миланова, Николай Казашки, Александър Манев, *Спасителни археологически проучвания в м. Гриндур, землищна с. Антимово, община Видин*, АОР през 2010 г., София, 2011, р. 107-110.
- Ангелов 1965** Димитър Ангелов, *История на Византия*, Т. I, София, 1965.
- Ангелова, Колева 1992** Стефка Ангелова, Румяна Колева. *За някои особености на раннославянската керамика от северозападна България*, Приноси към българската археология, Т. I, София, 1992, р. 173- 179.
- Ангелова, Колева 1994** Стефка Ангелова, Румяна Колева. *Ранносредновековна керамика от Козлодуй*, ГСУ ИФ-специалност Археология, I, 1994, р. 129-147.
- Атанасова 2005** Йорданка Атанасова, *Писмени извори и изследвания за КастраМартис*, in Йорданка Атанасова, Гергана Кабакчиева, Ана Йоцова, Георги Кузманов, Камен Димитров -*КастраМартис. Квадрибургий и кастел*, София, 2005, р. 12-17.
- Бешевлиев 1980** Веселин Бешевлиев, *Българи-наемници в походите на Велизарий и Нарсес в Италия*, in Васил Гюзелев(Ed.) - *Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70 годишнината на проф. Иван Дуйчев*, София, 1980, р. 52-54.
- Въжарова 1959** Живка Въжарова, *Славянският некропол в с. Букьовци, Врачанско*, Археология, I, 1-2, 1959, р. 20-23.
- Въжарова 1965a** Живка Въжарова, *Средновековни обекти по долините на реките Цибрица и Огоста (по материали от разузнаването през 1962-1963 г.)*, ИАИ, XXVIII, 1965, р. 231-245.
- Въжарова 1965b** Живка Въжарова, *Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI-XI в.*, София, 1965.
- Въжарова 1976** Живка Въжарова, *Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI-XI в на територията на България*, София, 1976.
- Григоров 2011** Валери Григоров, *Археологическо проучване на Островския вал до Кнежа*, Археология, 2, 2011, р. 128-135.
- Динчев 2002** Венцислав Динчев, *Рациария (Ratiaria)*, in Румен Иванов(Ed.)-*Римски и ранновизантийски градове в България*, Т. 1, София, 2002, р. 13-28.
- Златарски 1994** Васил Златарски, *История на българската държава през средните векове. Том 1. Първо българско царство. Част 1. Епоха на хуно-българското надмощие*, София, 1994.

- Иванов 1983** Сергей Аркадьевич Иванов, *Оборона Византии и география "варварски" вторжений через Дунай в первой половине VI вв.*, Византийский временник, т. 44, 1983, р. 27-47.
- Каймакамова 1993** Миляна Каймакамова, *Сведения за Кубертовите българи в българското летописание*, in Казимир Попконстантинов (Ed.) – *Studia protobulgarica e mediavalia Europensia. Сборник в чест на проф. Веселин Бешевлиев*, Велико Търново, 1993, р. 35-45.
- Коледаров 1979** Петър Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава. Първа част от 681 до 1018 г.*, София, 1979.
- Комша 1992** Мария Комша, *Етапи переселения славян на Балканском полуострове в VI-VII вв.*, in Димитър Ангелов (Ed.) – *Четвърти международен конгрес по славянска археология. (Доклади и съобщения)*, Т. 1, София, 1992, р. 361-376.
- Лука 2011** Красимира Лука, *Античната керамика от местността "Градището" при с. Якимово (проучвания на проф. Ат. Милчев, 1959-1962 г.) (Предварително съобщение)*, Collegium Historicum, Т. 1, София, 2011, р. 358-374.
- Лука 2013** Красимира Лука, *Керамика от средновековния пласт над развалините на късноантичния град Augusta до с. Хърлец, община Козлодуй, Северозападна България.*, in Костадин Рабаджиев, Христо Попов, Маргарит Дамянов, Веселка Кацарова (Eds.) – *Сборник в чест на акад. Д. П. Димитров*, София, 2013, р. 618-640.
- Лука, Машов 2006** Красимира Лука, Спас Машов. *Структури и материалиот Късната Античност*, in Георги Ганецовски (Ed) – *Алтимир-Бреста. Култов комплекс и селище*. Библиотека Български Северозапад, 27, Серия "Научни изследвания", 17, Враца, 2006, р. 94-116.
- Машов 1980** Спас Машов. *Августа. Augusta*, Враца, 1980.
- Машов, Ганецовски, Лука 2004** Спас Машов, Георги Ганецовски, Красимира Лука. *Спасителни археологически проучвания на римски кастел и ранновизантийски град Августа при с. Хърлец, община Козлодуй*, АОР през 2003 г., София, 2004, р. 104-15.
- Милчев 1963** Атанас Милчев, *Първи румъно-български семинар по въпроса за славяните в Долнодунавския басейн и за балкано-дунавската култура в раннофеодалния период*, Археология, V, 1, 1963, р. 67-72.
- Милчев 1964** Атанас Милчев, *Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години*, Археология, VI, 3, 1964, р. 1-12.

- Милчев Manuscript** Атанас Милчев, *Археологическо проучване на долината на р. Цибрица (Якимово и Вълчедръм, Михайловградска област)*, Manuscript.
- Николов 1962** Богдан Николов, *Раннобългарски находки край Островския окоп*, Археология, IV, 2, 1962, p. 33-37.
- Петров 1981** Петър Петров, *Образуване на българската държава*, София, 1981.
- Рашев, Иванов 1986** Рашо Рашев, Пламен Иванов, *Хайрединският вал*, ИМСЗБ, 11, 1986, p. 9-26
- Свод 1991** И. Г. Вигасина (Ed), *Свод древнейших письменных известий о славянах*, Т. I (I-VI вв.), Москва, 1991.
- Станислав, Александров 1983а** Станислав Станиславов, Георги Александров, *Ранносредновековен некропол при град Вълчедръм*, Векове, 5, 1983, p. 56-59.
- Станислав, Александров 1983б** Станислав Станиславов, Георги Александров, *Средновековно Езическо Светилище в развалините на Монтана*, Археология, XXV, 3, 1983, 1983, 40-52.

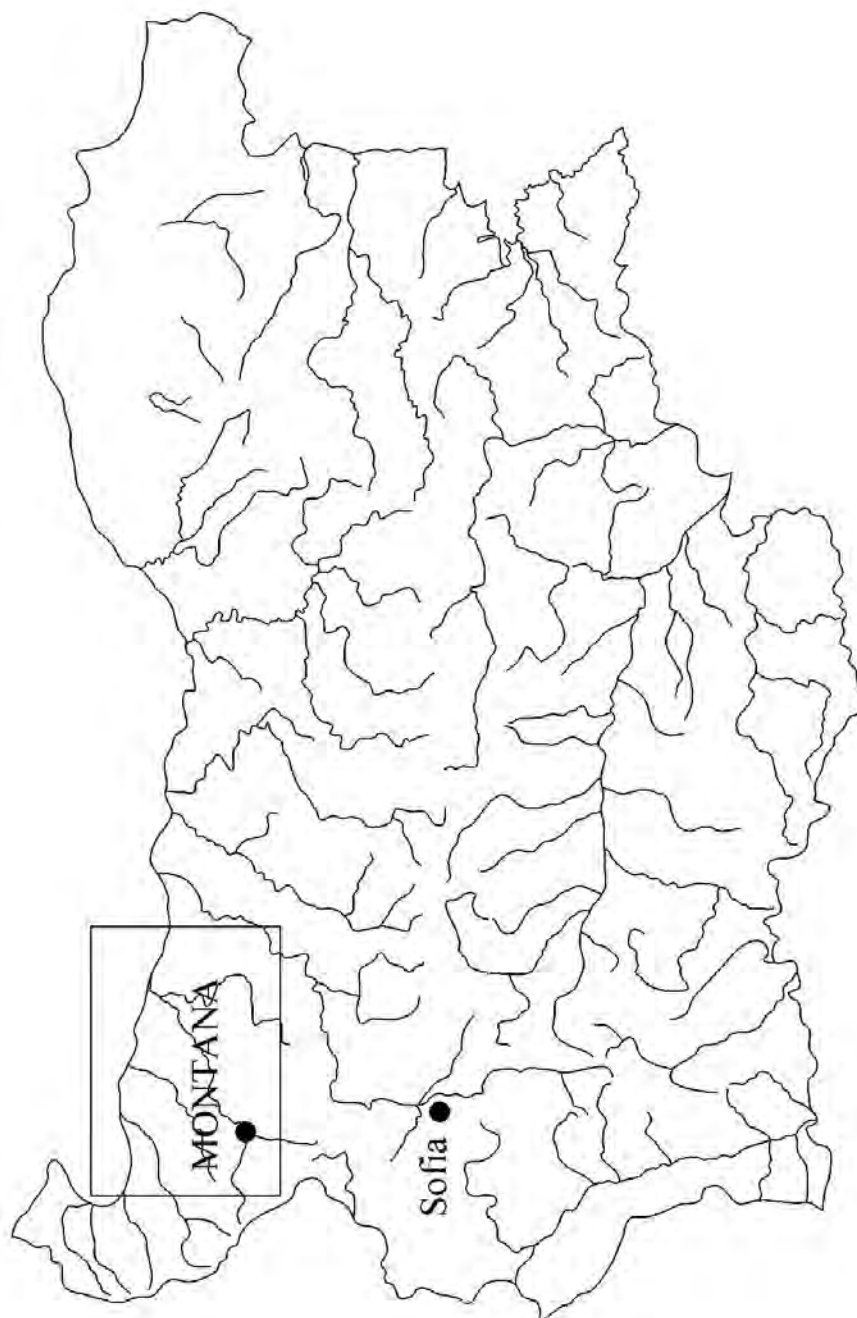

Figure 1. Geographical location of the region of Montana on the map of the modern Bulgaria.

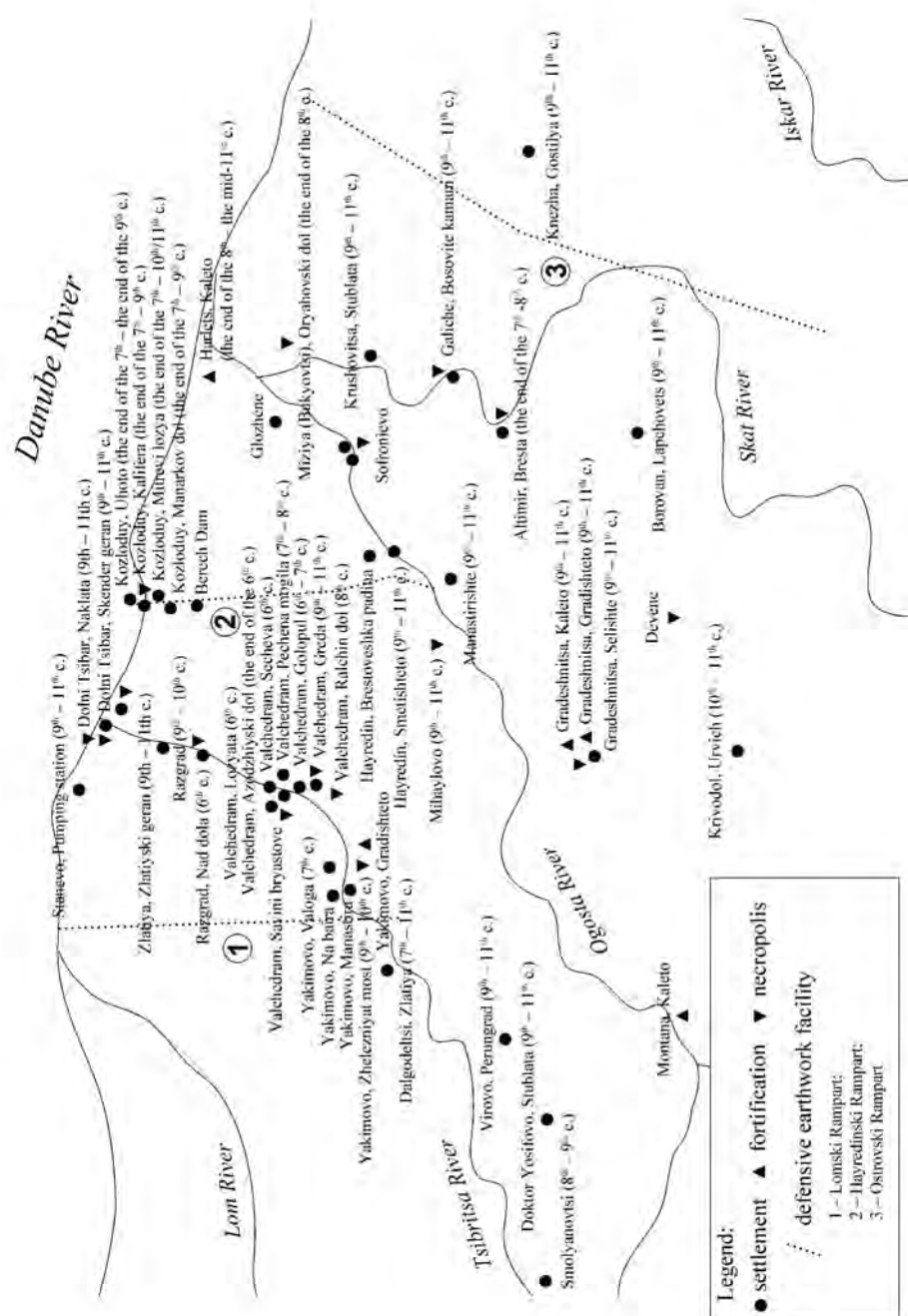

Figure 2. Registered medieval sites on the territory of Montana and their dating according to the respective publications (after Krassimira Luka).

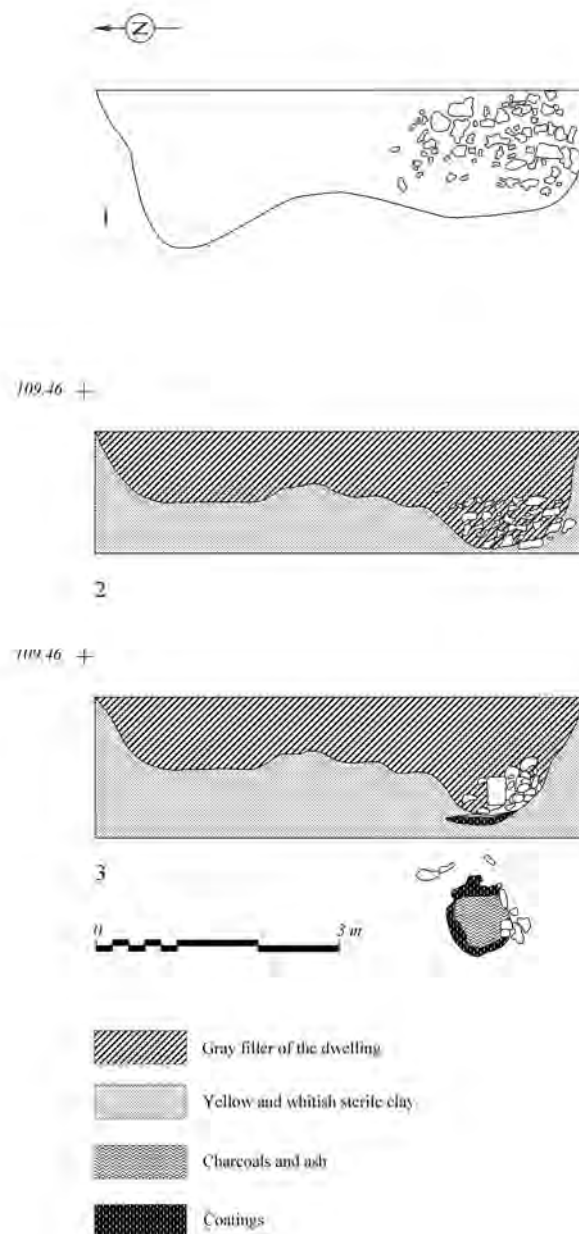

Figure 3. Semi-dugout No. 2.in locality Bresta near the village of Altimir.1) Ground plan of preserved part of dwelling; 2)Section before clearing up the oven; 3) Section after clearing out the oven andground plan of the oven floor coating (after Luka 2009, p. 248, Fig. 3).

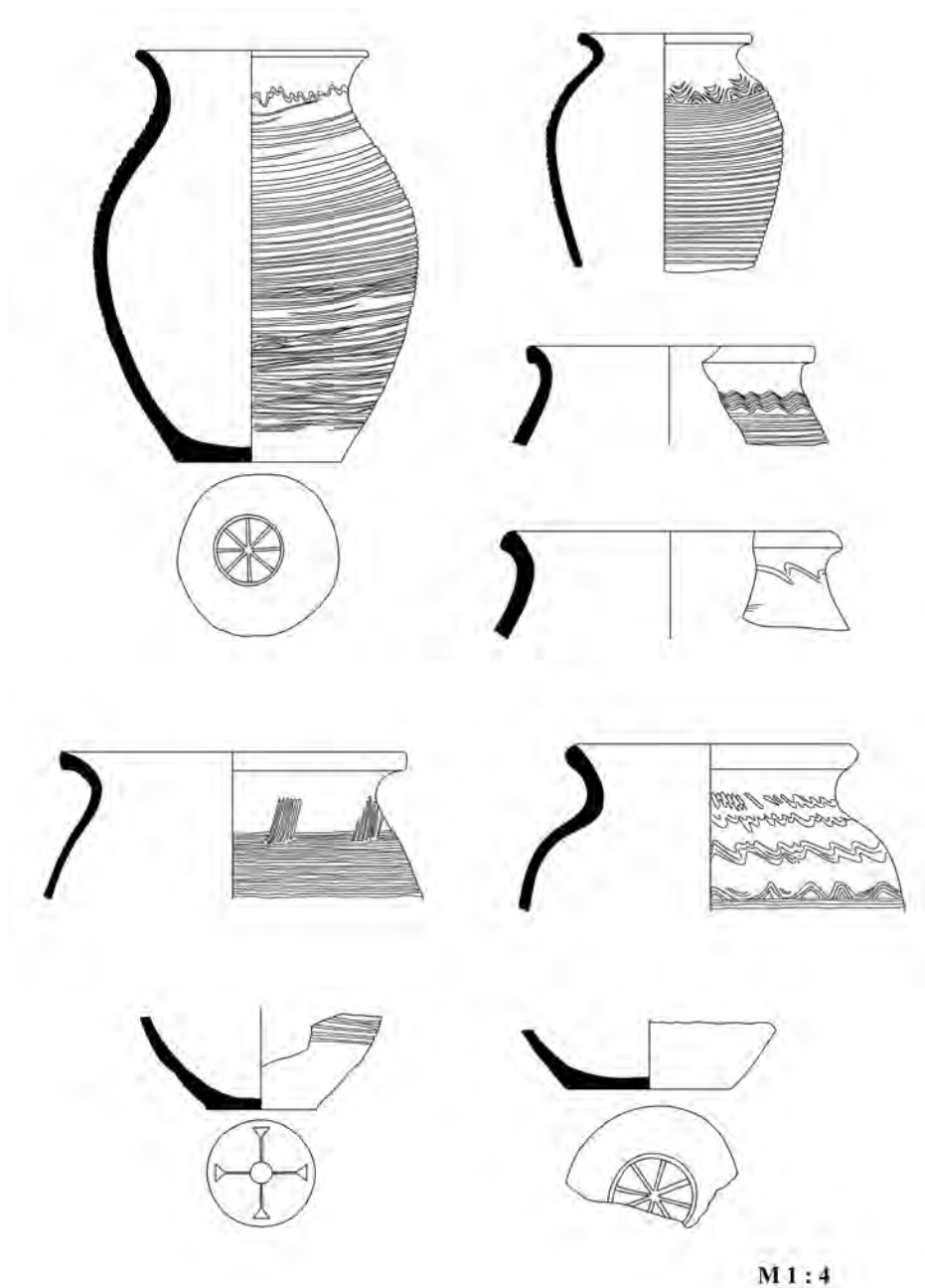

Figure 4. Ceramics from semi-dugout No. 1 and No. 2 in locality Bresta near the village of Altimir (After Luka 2009, p. 250, Fig. 4; p. 251, Fig. 5).

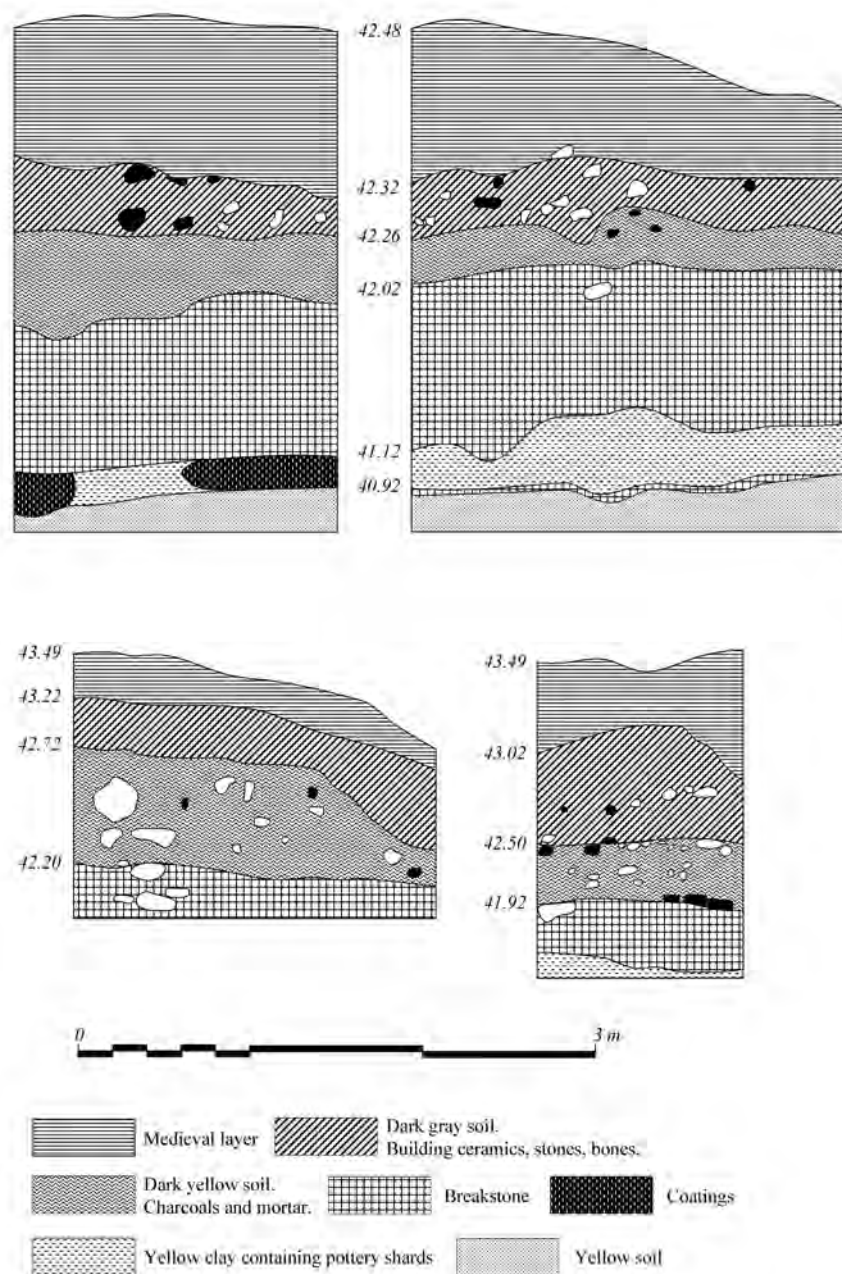
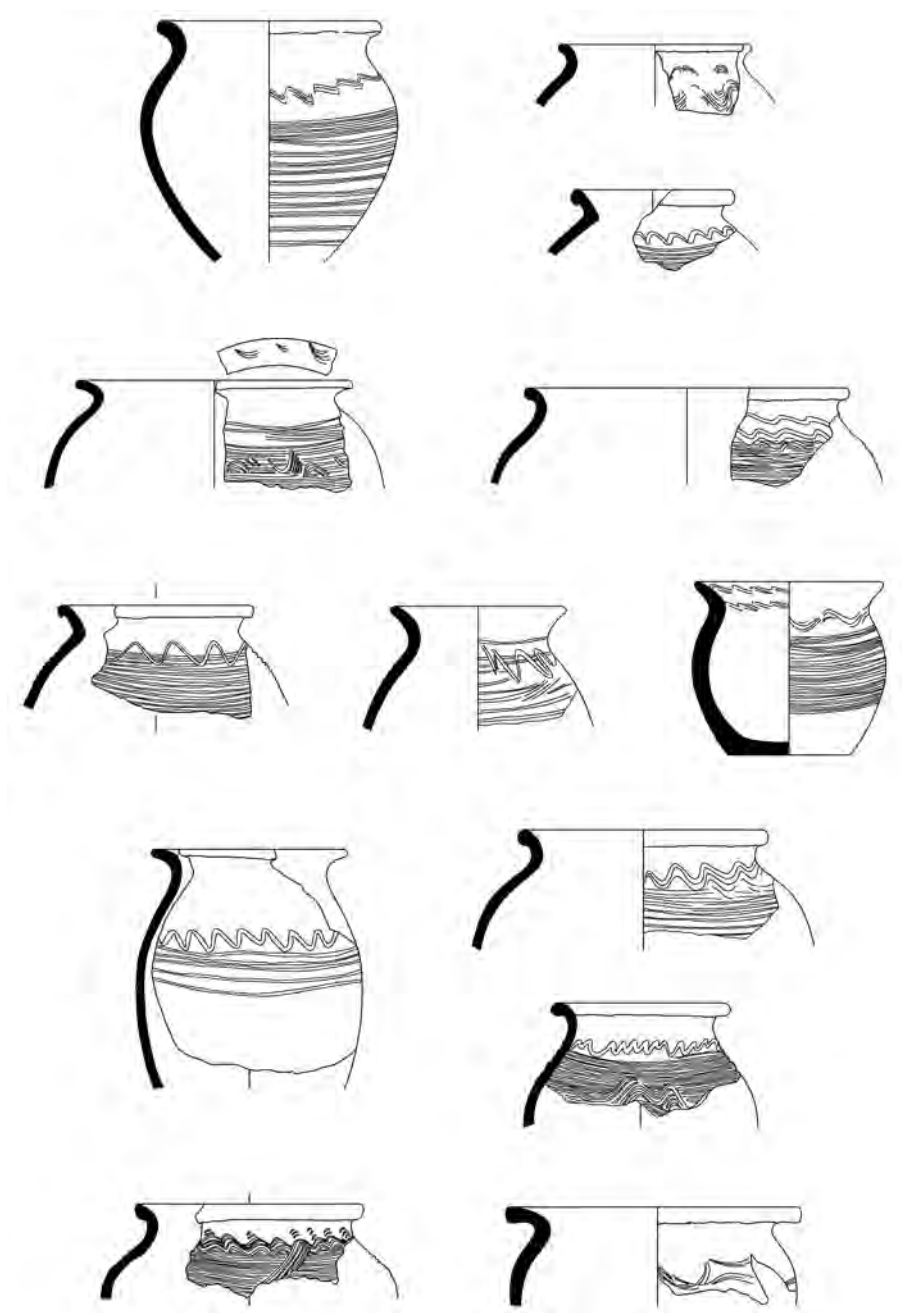
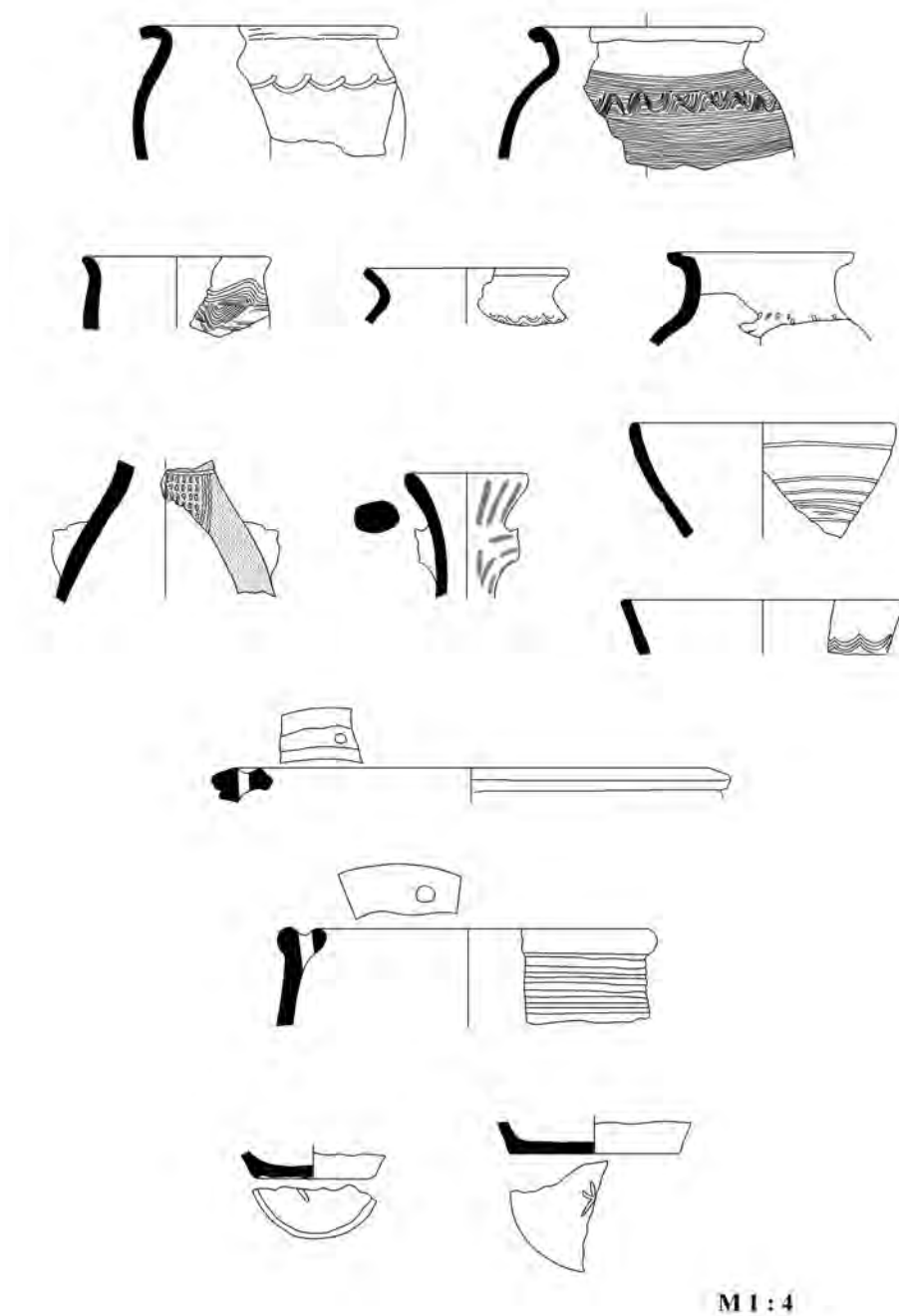

Figure 5. Stratigraphic cross sections of the archaeological site Augustae near the village of Harlets. Excavations of Spas Mashov, Georgi Ganetsovski and Krassimira Luka in 2003 (Машов, Ганецовски, Лука 2004).

M 1 : 4

Figure 6. Medieval ceramics from Augustae
(after Luka 2013, p. 623, T. 4; p. 624, T. 5; p. 626, T. 6).

M1:4

Figure 7. Medieval ceramics from Augustae
(after Luka 2013, p. 628, T. 7; p. 629, T. 8).

Figure 8. Ceramics from the medieval period in locality Kaleto in Montana kept in Historical Museum of the city (photo by Krassimira Luka).

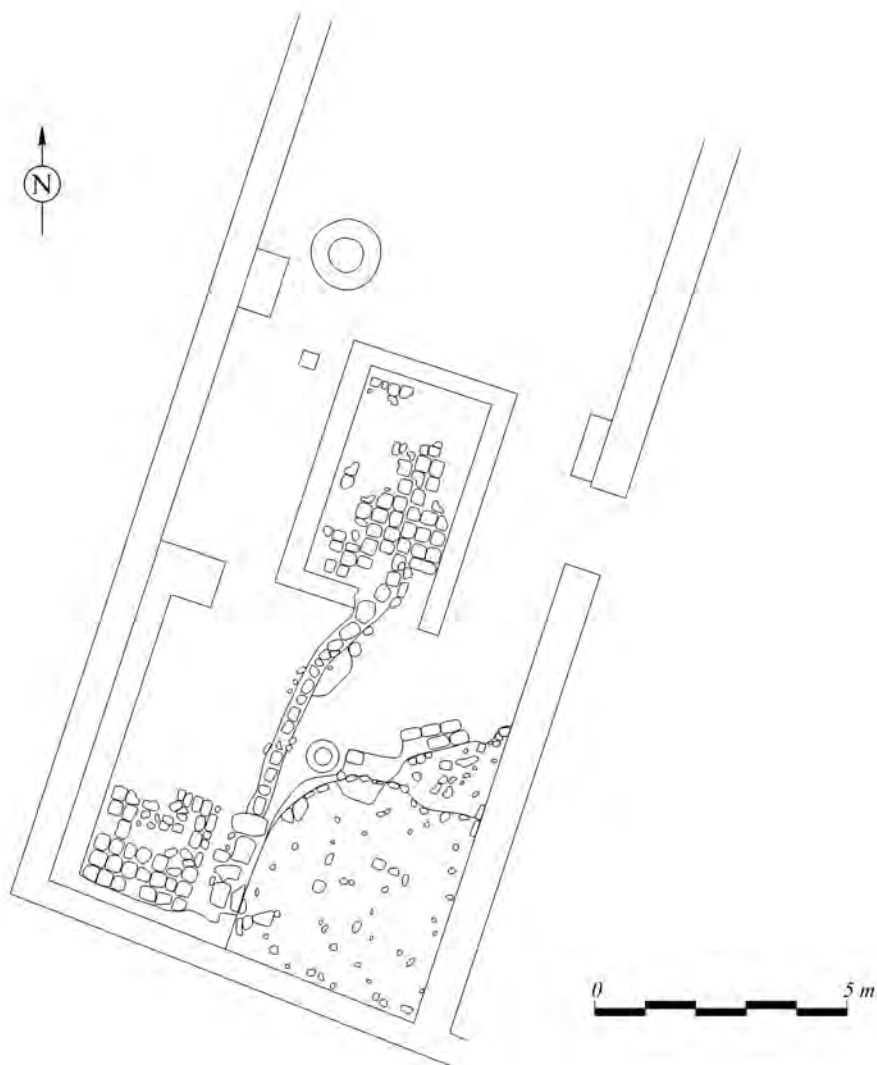

Figure 9. Plan of the so called "Slavic sanctuary", revealed on Kaleto in Montana. (afterАлександров 1987, 67, Plan 8).

Regiunea Montana (nord-vestul Bulgariei) în perioada evului mediu timpuriu.

Rezumat: Montana este situată în prezent în Bulgaria central-nord-vestică (Fig. 1). Această zonă este slab investigată, mai ales datorită localizării ei la periferia Primului Regat Bulgar. Scopul principal al acestui articol este să ofere o retrospectivă a studiilor realizate până acum, pentru a facilita cercetările viitoare.

Regiunea a fost devastată de marile incursiuni gotice, în anii 376-378. Referitor la invaziile hunice din Montana, nu deținem nici un fel de indicii. Chiar la sfârșitul secolului al V-lea și începutul celui de al VI-lea, a apărut în surse, numele bulgarilor (Vulgares/Bulgares, Βούλγαροι). Atacurile lor au fost localizate dinspre vest către est în zona din jurul Sirmium, Horreum Margum, a râului Tsurta (Tsibritsa?) și a râului Iatrus. Conform lui Veselin Beshevliev, bulgarii timpurii au lansat aceste atacuri pornind de la regiunea dintre fluviile Tisa și Dunăre, sau din partea sudică a Munților Carpați.

În perioada de după anul 534 p. Chr., când a început războiul bizantino-gotic, au apărut în surse numele de Antes și Sklaveni. În anul 548 p. Chr. ei au intrat în contact cu teritoriile ilire ale Imperiului. Odată cu instalarea avarilor la Dunărea Mijlocie, s-a finalizat un alt stadiu al definirii etnice. Sursele literare indică o serie de acțiuni militare întreprinse de Khaganatul avar, al căror ultimă țintă a fost ocuparea regiunii situate la est de râul Olt. La începutul secolului al VII-lea, sistemul defensiv bizantin situat de-a lungul văii Dunării s-a prăbușit pentru totdeauna, iar la sfârșitul aceluiași secol, regiunea Montana constituia deja un teritoriu de graniță între statul bulgar și Khaganatul avar.

Cel mai popular fapt referitor la acest teritoriu de graniță sunt așa-numitele Șanțuri Vestice Bulgare, sau cele trei structuri de apărare, cunoscute ca Lomski, Hayredinski și Ostrovski (Fig. 2). Cei mai mulți cercetători ai acestor probleme situează construcția lor în timpul Primului Stat Bulgar. Oricum, nu există dovezi arheologice certe privind datarea lor.

Structurile așezărilor medievale timpurii, împreună cu datele despre necropole ridică, de asemenea, un număr de întrebări, în special privind cronologia lor (Fig. 2). Odată cu primele studii ale regiunii, din anii '50 și începutul anilor '60 ai secolului XX., diferiți cercetători au oferit datări diametral opuse ale așezărilor pe care le-au descoperit. De exemplu, prof. Atanas Milchev definește structurile așezărilor ca fiind "slave timpurii" dar, necropolele din aceeași zonă au fost datate de dânsul cu două secole mai târziu – în secolele IX-X. Unele necropole, cum ar fi cele două, de la Gradeshnitsa și Galiche, cu diferențe evidente de ritual și inventar funerar sunt datate în aceeași perioadă. Cel mai izbitor exemplu este cel al apariției teoriei despre așa-numita "cultură Valchedram – Yakimovo", ai cărei purtători sunt definiți ca fiind formați prin "...amestecul unui grup slav cu populația tracă neromanizată", în secolul al VII-lea (!?).

De fapt, studiile moderne din regiune au arătat că, așa-numitele vase "slave timpurii" provenind de la Yakimovo și Valchedram au analogii clare printre materialele datate la sfârșitul secolului III și în secolul IV p. Chr. din

aceeași regiune și reprezintă o parte a caracteristicilor culturii romane târzii și antice târzii din nord-vestul Bulgariei.

Studiile realizate în 2001 și 2003 privind ruinele caselor medievale din localitatea Bresta de lângă satul Altimir și la vechea fortăreață Augustae de lângă satul Harlets au oferit un material bogat aparținând perioadei medievale, care a fost abordat în totalitate prin metode statistice și care a permis stabilirea trăsăturilor caracteristice ale complexelor medievale timpurii din această regiune, în contextual tipurilor adiacente ale structurilor de așezare și a facilităților rezidențiale. Cele două așezări reflectă caracteristicile a două stadii cronologice consecutive ale culturii medievale din nord-vestul Bulgariei, primul din secolele VII-VIII (Bresta) (Fig. 3-4) și al doilea de la mijlocul secolului al VIII-lea – prima jumătate a secolului al XI-lea (Augustae) (Fig. 5-7).

Pe baza acestor date, alte situri arheologice pot fi datate în mod corespunzător. Un exemplu drag este așezarea medievală studiată la Kaleto Hill din Montana. Materialele din acest sit arată o serie de paralele cu datele din stratul medieval de deasupra ruinelor antice Augustae (Fig. 8). "Sanctuarul slav" evidențiază chiar și în prezent rămășițe care nu au nici un fel de paralele privind studiul culturii medievale bulgare (Fig. 9), iar datarea sanctuarului în secolul al VIII-lea, pe baza a două vase ceramice necesită, de asemenea, continuarea cercetării.

Retrospective privind cercetările medievale din Bulgaria Central Nord-Vestică de astăzi ne arată că cele mai multe date și concluzii oferite de către cercetători până acum ar trebui privite cu rezervă. Este indiscutabilă necesitatea mai multor publicații precise privind acest material abundent și interesant. Putem doar să sperăm că acest scurt articol va oferi baza necesară pentru studiile viitoare, bazate pe metode moderne de documentare și analize științifice imparțiale.

Lista figurilor:

Figura 1, Poziția geografică a regiunii Montana pe harta Bulgariei actuale.

Figura 2, Situri medievale înregistrate pe teritoriul Montanei și datarea lor conform publicațiilor respective (după Krassimira Luka).

Figura 3, Semi-bordeiul nr. 2 din localitatea Bresta, de lângă satul Altimir. 1) Planul grund al unei părți păstrate din locuință; 2) Secțiune înaintea înlăturării cuptorului; 3) Secțiune după înlăturarea cuptorului și planul grund al învelișului de pe platforma cuptorului (după Luka 2009, p. 248, fig. 3).

Figura 4, Ceramica din semi-bordeiele nr. 1 și nr. 2 din localitatea Bresta, de lângă satul Altimir (după Luka 2009, p. 250, fig. 4; p. 251, fig. 5).

Figura 5, Secțiune stratigrafică a sitului arheologic Augustae de lângă satul Harlets. Săpături Spas Mashov, Georgi Ganetsovski și Krassimira Luka în 2003 (Машов, Ганецовски, Лука 2004).

Figura 6, Ceramica medievală de la Augustae (după Luka 2013, p. 623, T. 4; p. 624, T. 5; p. 626, T. 6).

Figura 7, Ceramica medievală de la Augustae (după Luka 2013, p. 628, T. 7; p. 629, T. 8).

Figura 8, Ceramica din perioada medievală din localitatea Kaletu din Montana păstrată la Muzeul de Istorie al oraşului (foto de Krassimira Luka).

Figura 9, Plan al asa-numitului "Sanctuar-slav", descoperit la Kaletu, în Montana (după Александров 1987, p. 67, plan 8).

Cuvinte cheie: nord-vestul Bulgariei, evul mediu, aşezări, necropole, ceramică.

Krassimira Luka
"Ivan Venedikov"
Bulgarian Archaeological Association,
21, Tsarigradsko shose blvd.,
1124 Sofia, Bulgaria.
e-mail: bularchaeo@mail.bg

THE EARLY MEDIAEVAL SETTLEMENT AT KAPITAN ANDREEVO, SOUTH EAST BULGARIA: RELATIVE AND ABSOLUTE CHRONOLOGY

Galina Grozdanova, Hristo Popov,
Mary Kovacheva, Maria Kostadinova-Avramova

Abstract: *The modern village of Kapitan Andreevo is located 12 km SE from Svilengrad, Bulgaria and 20 km SW from Edirne (Turkey). The site occupies the first non-flooded bank of Maritsa River, at the Longozluka locality. It was inhabited during the Early Bronze Age, the Early Iron Age and the Early Middle Age.*

Within an area of 3300 m², fourteen dwellings, pits and two ovens have been unearthed belonging to the Middle Age period. It could be suggested that the settlement spread to the north/northwest on the territory of the modern houses of the village. The dwellings are semi-sunken with a stone oven in the corner.

The suggested chronology of mediaeval settlement near the village of Kapitan Andreevo is worked out after a correlation between the relative and absolute chronology of the excavated archaeological structures.

The relative chronology is based on the pottery that comprises the main inventory from the houses. According to the technological specifics four groups were differentiated. The 1st technological group consists of hand made pottery (TG I), fired at low temperature. Sometimes traces of fingers at the inner side of the sherds are observed. The second group is presented by coarse wares, made on hand wheel (TG II). Thin-walled, turned pottery of better quality and more complicated and symmetrically profiles is defined as TG III. It is covered with precised incised decoration. In the scientific literature it is described as developed hand wheel pottery. In TG IV are included kick wheel made wares.

The ratio of the different technological groups from the archaeological deposits allows three phases of existence of the early mediaeval settlement to be proposed. The differences between the pottery belonging to the phases are not only technological, but also morphological and decorative.

Regarding the technological and the morphological characteristics, the pottery complexes from the 1st phase find similarities with a wide range of sites located in the southern parts of Bulgaria and the Balkans as a whole, the lands along the middle and lower Danube, Ukraine and Romanian Moldova, etc. The parallels date back to 7th-8th century AD.

The correlation between the characteristic fragments of the domestic pottery and the amphora material allows the chronology of the structures from the second phase to be defined not earlier than the end of 7th -8th century, and no later than the beginning of the 9th century AD.

In the complexes from the 3rd phase most widespread are the last two technological groups (TG III and TG IV), while the appearance of the first two is sporadic. A large variety of developed profiles of the mouth rim existed, although vessels with simpler ones were still used. The incised decorated pottery reduces its number, but the ribbed sherds appeared, specific only for the TG IV. Mechanically burnished decorations occur, alone or in combination with incised patterns. Table wares are found, including examples of glazed pitcher fragments. The analyses of the cultural traditions and the traditions of production of the most characteristics and leading finds from the pottery complexes belonging to the last, 3rd phase shows that the byzantine influences had grown its significance. The question about the data of the great part of the pottery is difficult to answer. The analogies are found in large chronological boundaries, including the pottery dated in 11th-12th century AD. The evidence of the amphorae sherds allows placing the existence of this phase in the period from the end of 8th to the 9th century, although 10th century AD cannot be completely excluded.

The suggested data of the existence of the settlement is based on the pottery analyses, a coin and the proceeded archaeomagnetic and C¹⁴ surveys. The coin is minted in the reign of the byzantine emperor Constantine VI (780-797) and belongs to the cultural layer from the latest period. The archaeomagnetic studies define the chronology of the settlement between 750 and 839 AD. The calibrated AMS data belonged to the period of 725-771 and 750-881 AD. The correlation confirms the existence of the settlement during the 8 c. AD – one of the most unknown archaeological periods in Thrace.

The early mediaeval settlement from the village of Kapitan Andreevo was inhabited from the 7th to the middle of the 9th century AD – one of the most problematic period of the history and archaeology of Thrace, named as "Dark Ages". The archaeological remains reveal complex and heterogeneous cultural, trade and political influences.

Keywords: *the early medieval settlement, dwellings, Kapitan Andreevo, pottery, the relative and absolute chronology.*

The modern village of Kapitan Andreevo is located 12 km SE from Svilengrad, Bulgaria and 20 km SW from Edirne (Turkey) (Fig. 1). The salvage excavations were conducted in the period from 2005-2011 in the area of the railway station of the village, regarding the reconstruction of the Plovdiv-Svilengrad railway. It was inhabited during the Early Bronze Age, the Early Iron Age and the Early Middle Age. The site occupies the left bank of Maritsa River, at the Longozluka locality, in the district of the railway station of the village.

In the Late Antiquity the region belonged to the province of Haimimontos, the capital of which was Adrianopolis. At the end of the 7th century AD the theme of Thrace was established. Later, at the end of 8th, the beginning of the 9th century Adrianopolis became the centre of the theme of

Macedonia that was created in Thrace¹. Most probably the examined settlement had belonged consecutively to the both administration units.

Via Diagonalis – one of the main road on the Balkans, connecting Singidunum – Serdica – Philippopolis – Adrianopolis – Constantinople, passes in the vicinity of the site, along the left bank of Maritsa River. It is suggested that the last road station to Adrianopolis, mutation Daphabae, should be sought here². The crossroad with the road Cabyle – Via Egnatia should be sought here³.

The barbarians used Via Diagonalis for their raids toward Adrianopolis and Constantinople. We know from the written sources that this happened often during the reign of Justinianus⁴. Slav attacks were recorded in 551, 585, 586 AD⁵. Most probably the region was devastated also in 558 by the hordes of Zabergan and in 584, when after the capture of Anhialo the Avars reach the Long Walls⁶. The Thracian settlements had suffered seriously during the Avar-Byzantine wars in 619 and 626 AD⁷.

The siege in 626 AD was followed by a century long peaceful period in the region. Significant military movement were attested around the beginning of the 8th century, when the Bulgarian army led by khan Tervel penetrates in Thrace and reaches Constantinople in 705 and 718. The next military campaign is a century later, in the 813, when khan Krum seized Adrianopolis and its inhabitants were deported across the Danube⁸.

The rescue archaeological investigations took place 2005-2011⁹. The settlement is situated on the first non-flooded bank of the Maritsa River. It has been artificially separated from the river in the 60-ies, when corrections of the river bed have been undertaken. Fourteen dwellings, pits and two ovens have been unearthed belonging to the Middle Age period, occupying an area of 3300 m² (Fig. 2). The dwellings are semi-sunken with a stone oven in the corner. Some of the archaeological structures have been partly demolished by the construction of an irrigation channel in the southern part of the site and the embankment of the railway that serves as a longitudinal axis of the explored area (Fig. 3).

The relative chronology of the mediaeval settlement near the village of Kapitan Andreevo is based on the pottery that comprises the main inventory of the houses. It comes from defined archaeological structures. There are 2 cases

¹ Гагова 2002, p. 79-80; Jordanov 2003, p. 92, p. 112; Soustal 1991, p. 49; Коледаров 1985, p. 52-56; Gjuselev 1969, p. 162.

² Аладжов 1997, p. 103; Wendel 2005, p. 136, Karte 6e.

³ Wendel 2005, 200-201, Karte 14c.

⁴ Procopius Caesariensis. Historia, 1958, p. 151.

⁵ Procopius Caesariensis. Libri, 1958, p. 136-137; Theophylacti 1958, 296-297, p. 310-311.

⁶ Agathiae 1958, p. 185-186; Euagrii 1958, p. 270.

⁷ Theophanis Confessoris 1960, p. 258, p. 259-260; Chronikon Paschale 1960, p. 78-84; Georgii Pisidae 1960, p. 59-64.

⁸ ИстБългария, 1981, p. 139-140.

⁹ Попов 2006, p. 151-153; Попов, Василева, Дянкова 2007, p. 194-198; Попов, Грозданова 2008, p. 163-167; Попов 2009, p. 39-53; Грозданова 2009, p. 54-71; Грозданова 2009a; Грозданова, Арпе 2012, p. 141-143, Detailed publication of the site is forthcoming.

of superposition: pit 87 overlays the dwelling 4 and dwelling 14 is cut by pit 200. Not clear enough remains the situation of registering the dwelling 10, where several structures (from Bronze Age, Early Iron Age and most probably another mediaeval structures) lay beneath.

Regarding the functional criteria the pottery consists of kitchen ware (83,18% of the total amount of sherds), table ware (1%) and vessels for transportation (ampforae; 16,82% from the whole mediaeval pottery of the site). According to the technological specifics four groups were differentiated (Fig. 2). The 1st technological group consists of hand made pottery (TG I), fired at low temperature. Sometimes traces of fingers at the inner side of the sherds are observed. The second group is presented by coarse wares, made on hand wheel (TG II). Thin-walled, turned pottery of better quality and more complicated and symmetrically profiles, is defined as TG III. It is covered with precise incised decoration. In the scientific literature it is described as developed hand wheel pottery¹⁰. In TG IV are included kick wheel made wares (Fig. 4)¹¹.

The primary proceeding of the pottery from the settlement shows that there are big differences between the archaeological structures regarding the presence of the defined technological pottery groups. The ratio of the different technological groups from the archaeological deposits allows three phases of existence of the early mediaeval settlement to be proposed. The differences between the pottery belonging to the phases are not only technological, but also morphological and decorative¹² (fig.3-6).

Phase I (Fig. 5; Fig. 10): the presence of the hand made pottery is noticeable although the TG II is prevailing. Sherds belonging to the TG III and TG IV are rarely appearing. The profiles of the vessels and rims are simple and of limited variety. The bottoms are flat, heavy, sandy sprinkled, sometimes with relief rims around their periphery. No examples of relief signs are found. Parallels of these profiles are found among the fragmented pottery from Constantia, Pernik, Montana fortress¹³ and some of the profiles of the "old" and "young" pottery in Jazbine u Batkoviću, dated between 7th to the middle of the 9th century AD.¹⁴. Most common are the decorative incised patterns with wavy lines – single or multiple as well as combinations between wavy lines and linear decoration (Fig. 8).

¹⁰ Дончева-Петкова 1977, р. 20, р. 24; Ангелова 1984, р. 105; Спасов 1989, р. 215; Шейлева 1997, р. 82-83; Ангелова, Бъчваров 2006, р. 48-49; Момчилов 2007, р. 82.

¹¹ With special thanks to Doz. Dr. St. Pristavova from the St. Ivan Rilski University of Mining and Geology as a consultant.

¹² About the relation between the technology and chronology of the pottery see also H. Herold. Die Keramik am Randgebiete des Awarischen Khaganats. Unter besonderer Berücksichtigung der Siedlung und des Gräberfeldes von Zillingäl (Burgenland). Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie aus der Studienrichtung Ur- und Frühgeschichte, eingereicht an der Geistes- und Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, Wien, 2002.

¹³ Аладжов 1995, р. 181-225; Дончева-Петкова, Лjubenova 2004, р. 69-74; Станилов, Александров 1983, р. 48.

¹⁴ Čremošnik 1977, р. 253, Sl. 11/4, 5, 6, 8; 260, Sl. 12/1-9.

The coexistence observed in these 1st phase deposits of hand made pottery and coarsed hand wheel made pottery with incised decoration is specific for the 7th century AD. contexts around the Lower Danube. In Balta Verde a buckle of Syracuse type fixes the use of hand and incised hand wheel made pottery in the beginning of the 7th century¹⁵. At Kula locality, near Mihajlovac similar layers are dated at the end of 7th century¹⁶. From the middle of the 7th century onwards in Jazbine the hand wheel made pottery grows in number compared to the hand made one¹⁷.

In the southern parts of the Balkan Peninsula pottery similar to the one from Kapitan Andreevo was found in nowadays Greece – Amphipolis¹⁸, Damokratia basilica in Thessaly, Corinth¹⁹, the destructions of the Isthmia baths²⁰, Sparta²¹. The archaeological contexts are dated around the middle of the 7th – no later than 8th century AD.

In the Montana fortress a layer with hand made and hand wheel made pottery is registered and dated 8th century AD.²² Pottery made by hand and hand wheel, mixed with early byzantine kick wheel wares are found together in a dwelling east from the western fortress wall of Sredetz. The wares belonging to the TG I and TG II are dated to the 9th-10th century, while the presence of the kick wheel pottery was interpreted as residuum – deposited materials from the earlier layers²³.

Regarding the technological and the morphological characteristics, the sherds find similarities with a wide range of sites located in the southern parts of Bulgaria and the Balkans as a whole, the lands along the middle and lower Danube, Ukraine and Romanian Moldova, etc.²⁴.

The parallels date back to 7th-8th century AD. The suggested 2nd phase of the mediaeval settlement is a transitional one (Fig. 6). Its existence is supported by the two super positions described above. TG II and TG III are prevailing in the archaeological structures. These are limited in quantity and not so specific fragments. They are decorated mostly with incised wavy decoration, but linear patterns, either wide or thick often occur (Fig. 8). It is difficult to suggest more precise data, as the parallels of the studied pottery offer wide chronological borders. In fact part of the pottery, belonging to the TG III does not have parallels. Among the amphora sherds there are two mouths that are derivatives of LRA1 and are comparable to deposits dated from 7th to the end of 8th - the beginning of 9th century AD.²⁵ (Fig. 9.1).

¹⁵ Fiedler 1992, p. 88-90, Abb. 14.

¹⁶ Јанковић 1997, p. 137, T. V/11-14.

¹⁷ Čremošnik 1977, p. 259.

¹⁸ Μπακιτζής 1995, p. 172, πιν. 72α, Μπακιτζής 2005, p. 112, 1γ.

¹⁹ Vida, Völling 2000, p. 15, Abb. 3B. I.1, 18.

²⁰ Gregory 1993a, p. 86 Anm. 72.

²¹ Sanders 1995, p. 455-456.

²² Станилов, Александров 1983, p. 48.

²³ Станчева, Станилов 1979, p. 61.

²⁴ Vida, Völling 2000, p. 53, p. 57, Taf. 11,4; Ангелова, Колева 1992, p. 174, T.I.12; Fusek 1994, Tab.I3, IV3, V3, VI12, LXVIII1, Tab.III.3, X.4, XV.4, XXIX.4, LV.11; Cech 1994, Abb. 3.6; Eisner 1952, Obr. 24.4; 59. 3, обр. 99.2; Симонова 1997, рис. 3. 1, 14; Teodor 1980, fig. 53.4.

²⁵ Грозданова 2009, p. 246-247, Таб.1

The correlation between the characteristic fragments of the domestic pottery and the amphora material allows the chronology of the structures to be defined not earlier than the end of 7th -8th century, anyway not later than the beginning of the 9th century AD.

Phase III: Most widespread are the last two technological groups (TG III and TG IV), while the appearance of the first two is sporadic (Fig. 7). The archaeological structures belonging to this phase differ completely from the previous two. A large variety of more developed profiles of the mouth rim existed, although vessels with simpler ones were still used. The incised decorated pottery reduces its number, but the ribbed sherds appeared, specific only for the TG IV. Mechanically burnished decorations occur, alone or in combination with incised patterns (Fig. 8). TGI sherds are found in limited quantity and in some contexts are totally missing. Generally the pottery is of better technological quality which is expressed in a higher percentage of kick wheel made pottery and appearance of rounded bottom pots that has distinct texture and features from the rest of the domestic pottery and most probably came from one of the byzantine urban centres. In some of these structures pieces of table wares are found, including examples of glazed pitcher fragments.

Similar kitchen wares are found in the inventory of the dwelling 2 from the mediaeval settlement of Iskritza, which stratigraphic is earlier than the fortified settlement from the 11th-12th century AD and correlated with the earliest coins from the settlement layer is dated to the second half of 9th – 10th century²⁶. The pottery is comparable with the materials from the early mediaeval layer at Gradishteto locality, near the village of Polski Gradetz²⁷, where pots, some of them with relief signs at the bottoms, tableware (bowls, cups, white clay vessel) are found. The observations of the researches support the thesis of the long existence and use of the kitchen wares, at least until the middle of the 11th c.²⁸. At the same time there are some differences between the 3rd phase of Kapitan Andreevo and ceramic wares from Iskritza and Polski Gradetz. The Kapitan Andreevo pottery is missing the bottom relief signs and some decorative patterns as "κ, μ, η, ο, π, ρ, and τ"²⁹, and in the early mediaeval structures of Iskritza and Polski Gradetz is missing hand made, hand wheel made pottery and tara. The next period of existence that Iskritza suggests – 11th-12th century AD is also completely missing at the area of the Kapitan Andreevo archaeological site where within a territory of 3300 m², 14 dwellings and 14 pits no single fragment of sgraffito, red slip and golden slip pottery is found.

Pots with profiles and mouth rims identical for the third phase of Kapitan Andreevo have been found at the sites near Svilengrad, Brantiite

²⁶ Шейлева 1995, p. 244, обр. 5, обр. 9.

²⁷ Шейлева 1997, p. 82; Борисов 2013, p. 241-262.

²⁸ Шейлева 1997, p. 85.

²⁹ Шейлева 1997, p. 97, Обр. 8.

locality and Shihanov briag, not far from the village of Kapitan Andreevo, along the middle course of Maritsa river³⁰.

The analyses of the cultural traditions and the traditions of production of the most characteristics and leading finds from the pottery complexes belonging to the last, 3rd phase shows that the byzantine influences had grown its significance. The question about the data of the great part of the pottery is difficult to answer. The analogies are found in large chronological boundaries, including the pottery dated in 11th-12th century AD.³¹ The evidence of the amphorae sherds allows placing the existence of this phase in the period from the end of 8th to the 9th century, although 10th century AD. cannot be completely excluded (Fig. 9/2-3). They are defined as heirs of the LRA2 – types 36, 33, 36/37, 29-33, 38 by Hayes³². The latest amphora type belongs to the so called „субсферически амфори“, dated around the middle of the 9th – 10th century³³ (Fig. 9/3).

The presence of the amphora fragments in the settlement could be explained either as a result of the transport function of Maritsa River or the close proximity of the big urban centre of Adrianopolis. Most of the amphora rims and neck fragments have identical morphological features – high cylindrical necks and handles that begin below the rim and never exceed its height. Differences are observed in the way the profile of rim is formed. Because of the fragmentariness of the material and the common morphological features it is difficult the distinct types to be defined. More correct is to describe them as derivatives, “imitations” of LRA1 (= type XIV after Kuzmanov, type 5 after Hayes) and LRA2 (= type 1 after Kuzmanov and type 9 after Hayes) – the most spread amphorae during the 6th and 7th century AD.³⁴ The beginning of the manufacture of the imitations or the “successors” of LRA1 and 2 took place in 7th century and continues in the course of 8th and 9th century. These are evidences of the indicative processes of disintegration of the economy of the Mediterranean world and the collapse of the huge agrarian, craftsman’s and production complexes, when many smaller amphorae manufactures appeared. They used to deliver goods in a comparatively small region within the political boundaries of the Byzantine Empire³⁵.

An additional corrective for the absolute chronology of the settlement is a bronze coin, minted in the reign of the byzantine emperor Constantine VI (780-797)³⁶. It was found between dwelling 9 and 11 that belonged to the third

³⁰ Нехризов 2006, р. 397-501; Нехризов, Валентинова 2005, р. 87-89; Нехризов, Валентинова 2006, р. 144-146; Нехризов, Цветкова 2008, р. 331-483; Кънчева-Русева, Велков, Игнатов, Господинов 2008, р. 267-325.

³¹ Борисов 2002, Обр. 5.

³² Hayes 1992, р. 71, р. 111-113, Fig. 23. 2-4; Πουλου-Παπαδημητρίου 2001, Εικ. 24, р. 263; Грозданова 2009, р. 248-250, Таб. 2,3.

³³ Булгаков, Византийские амфоры, локальные типы.

³⁴ Кузманов 1985, р. 9, р. 18; Hayes 1992, р. 63-64, р. 66; Πουλου-Παπαδημητρίου 2001, р. 245; Arthur 1998, р. 164, р. 168-169.

³⁵ Arthur 1998, р. 165, р. 169; Πουλου-Παπαδημητρίου 2001, р. 241-246.

³⁶ A consultant was Assoc. Prof. Dr. D. Aladzova, NIAM-BAS.

phase of the existence of the settlement. It gives terminus post quem for the end of the inhabitation of the site.

Simultaneously with the pottery analyses for the chronology of the settlement, interdisciplinary investigations have been undertaken: archaeomagnetic ones, conducted by Mari Kovacheva and Maria Kostadinova-Avramova³⁷ and radiocarbon dating of animal bones done by the Scottish Universities Environmental Research Centre³⁸.

Six structures of baked clay *in situ* were sampled from Kapitan Andreevo site. The archaeomagnetic (AM) research comprises the determination of the three geomagnetic field elements. They are inclination and declination determining the ancient geomagnetic field direction and the absolute value (intensity) of the field. Surveyed with the method of archeomagnetics are dwelling 3 and 4, belonging to the 1st phase of Kapitan Andreevo and dwelling 6 and ovens 1 and 2, from the 3rd phase (Table 1). According to these studies the preliminary wider data range from 485-833 was corrected and define from 750-839 AD., or anyway not later then the middle of the 9th century³⁹.

Structures	accepted/ measured results	Inclination I (°)	Declination D (°)	α_{95} (°)	Accepted /exper results	Intensity F (μT)	St. Dev. S (μT)
1 st +2 nd +3 ^d +5 th	41 / 51	59.93	4.06	2.05	6 / 13	51.19	2.69
6 th	16 / 22	56.69	15.21	2.51	3 / 8	62.45	5.43

Table 1. The obtained archaeomagnetic results (α_{95} is the error of directional determination given in degrees and S is one standard deviation of the accepted experimental results for the intensity value).

The archaeomagnetic dating depends on the state of geomagnetic variation curves established for a given territory and on the archaeomagnetic results obtained by the studied collection to be dated. In this case the dating is performed on the basis of Bulgarian reference curves of 2002. Using the values of three geomagnetic elements determined, the AM dating is shown in Fig. 11. The obtained AM dating intervals for oven No2 and oven No1 (Fig. 11 A, B) are very close. Consequently, these two ovens stopped working in close time while oven No1 has been used in a little bit later time. This confirms archaeological assumption for the contemporaneity of the two ovens.

The two calibrated 14C dates from Kapitan Andreevo give similar but slightly earlier dating interval (Fig. 11C). This is logical because AM dating is connected with the *terminus ante quem* of the site while 14C dating can reflect earlier period of the site existence.

³⁷ The researches were conducted in the Palaeomagnetic Laboratory of NGGG – BAS.

³⁸ According to the research project of Assoc. Prof. Dr. Hristo Popov series of radiocarbon samples have been proceeded from several sites, among which is Kapitan Andreevo.

³⁹ Ковачева, Костадинова-Аврамова, in print.

The both 14C AMS samples are from the Northern sector of the site. Sample 62, femur of *Bos taurus* gives data 750-881, and sample 63 belongs to the period of 725-771 AD. The nearest archaeological contexts are dwelling 14 and 12 from the oldest structures and dwelling 9, 11 and pit 141 from the latest phase. The two samples confirm the hypothesis of the existence of the settlement life in 8th century AD.

The analyses of the kitchen wares, amphorae, the coin from the area of the site and the conducted radiocarbon and archeomagnetic surveys prove that the early mediaeval settlement from the village of Kapitan Andreevo was inhabited from the 7th to the middle of the 9th century AD. This is one of the most problematic period of the history and archaeology of Thrace, named as "Dark Ages". The archaeological remains reveal complex and heterogeneous cultural, trade and political influences. The topography of the site, house architecture and the pottery specifics from the two oldest phases of the settlement show total discontinuity with the local early byzantine traditions and link to archaeological structures, connected with the history and archaeology of the Slavs from 7th -8th century, while the archaeology of the third phase is strongly influenced by the byzantine culture and is evidence for continuity in the settlement life and pottery traditions to the 11th-12th century in Thrace.

The excavated settlement in the vicinity of Kapitan Andreevo is of great significance for the archaeology of Thrace during the Middle Ages.

Bibliography:

- Аладжов 1995** Димчо Аладжов, *Резултати от археологическите разкопки на Констанция, Марица-Изток*, 3, 1995, р. 181-225.
- Аладжов 1997** Димчо Аладжов, *Селища, паметници, находки от Хасковския край*, 1997.
- Ангелова 1984** Стефка Ангелова, *Местни традиции във формирането на битовата керамика в Североизточна България през VII-X в.*, ГСУ ИФ, Т.77, 1984, р. 71-118.
- Ангелова, Бъчваров 2006** Стефка Ангелова, Иван Бъчваров, *Производствен център в околностите на Дръстър, Приноси към българската археология, т. III-IV, С.*, 2006, р. 47-49.
- Ангелова, Колева 1992** Стефка Ангелова, Румяна Колева, *За някои особености на раннославянската керамика от Северозападна България*, Приноси към българската археология, I, 1992, р. 173-179.
- Борисов 2013** Борис Борисов, *Полски градец*, Археологически проучвания, 1, В. Търново, 2013.
- Борисов 2002** Борис Борисов, *Керамика и керамично производство през XI -XII в. от територията на днешна Югоизточна България*, Марица-Изток, 6, Раднево, 2002.

- Булгаков, Византийские амфоры, локальные типы Гагова 2002** В. В. Булгаков, *Византийские амфоры IX-XIV вв.: локальные типы*, ([www. Archaeology.kiev.ua/Byzantine/amphorae/classification](http://www.Archaeology.kiev.ua/Byzantine/amphorae/classification)).
- Грозданова 2009** Красимира Гагова, *Тракия през българското средновековие*, Историческа география, С., 2002.
Галина Грозданова, *Амфорният материал от ранносредновековно селище при с. Капитан Андреево, община Свиленград, във Валери Григоров, Методи Даскалов, Евгения Коматарова-Балинова (ред), EURIKA, In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae, С., 2009, р. 245-253.*
- Грозданова 2009а** Галина Грозданова, *Керамичният комплекс от ранносредновековното селище при с. Капитан Андреево, общ. Свиленград*, *предварително съобщение*, Приноси към българската археология, т. V, 2009, р. 54-71.
- Грозданова, Агре 2012** Галина Грозданова, Анна Агре, *Обект № 27. ЖП гара с. Капитан Андреево. Ямно поле от желязната епоха и ранносредновековно селище*, В: Археологически открития и разкопки през 2011 г., С., 2012, р. 141-143.
- Дончева-Петкова 1977** Людмила Дончева-Петкова, *Българска битова керамика през ранното средновековие*, С., 1977.
- Eisner 1952** Jan Eisner, *Devínska Nová Ves. Slovanské pohřebište*, Bratislava, 1952.
- ИстБългария 1981** *История на България*, II, С., 1981.
- Ковачева, Костадинова-Аврамова, под печат** Мери Ковачева, Мария Костадинова-Аврамова, *Ранно средновековният обект при жп Капитан Андреево в светлината на археомагнитните изследвания*, В: Ранносредновековното селище при с. К. Андреево, in print.
- Коледаров 1985** Петър Коледаров, *Името Македония в историческата география*, С., 1985.
- Кузманов 1985** Георги Кузманов, *Ранновизантийска керамика от Тракия и Дакия (IV – началото на VII в.)*, РП, XIII, 1985.
- Кънчева-Русева, Велков, Игнатов, Господинов 2008** Татяна Кънчева-Русева, Красимир Велков, Веселин Игнатов, Костантин Господинов, *Археологически разкопки в м. Шиханов бряг, гр. Харманли*. В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив -Свиленград през 2005 г., В. Търново, 2008, р. 267-325.
- Момчилов 2007** Димчо Момчилов, *Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия*, 2007

- Нехризов 2006** Георги Нехризов, *Ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при Свиленград*, В: Спасителни археологически разкопки на железопътната линия Пловдив - Свиленград, В. Търново, 2006, р. 397-501.
- Нехризов, Валентинова 2005** Георги Нехризов, Мая Валентинова, *Спасителни разкопки на ямно светилище от желязната епоха при Свиленград през 2004 г. (обект № 26 по трасето на жп линията Пловдив -Свиленград)*, АОР през 2004, С., 2005, 87-89.
- Нехризов, Валентинова 2006** Георги Нехризов, Мая Валентинова, *Спасителни разкопки на ямно светилище от желязната епоха и селище от ранната бронзова епоха при гр. Свиленград*, АОР през 2005, С., 2006, р. 144 -146.
- Нехризов, Цветкова 2008** Георги Нехризов, Юлия Цветкова, *Ритуални ями от желязната епоха при Свиленград*, В: Спасителни археологически разкопки по трасето на железопътната линия Пловдив -Свиленград през 2005 г., В. Търново, 2008, р. 331–483.
- Попов 2006** Христо Попов, *Спасителни разкопки на ямно поле от желязната епоха при с. Капитан Андреево (обект 27, км. 312+300 -312+700 по трасето на железопътната линия Пловдив -Капитан Андреево)*, Археологически открития и разкопки през 2005 г, С., 2006, р. 151-153.
- Попов 2009** Христо Попов, *Жилища от ранносредновековното селище при Капитан Андреево (предварително съобщение)*, Приноси към българската археология, V, 2009, р. 39-53.
- Попов, Василева, Дянкова 2007** Христо Попов, Десислава Василева, Галина Дянкова, *Спасителни разкопки на ямно поле от желязната епоха и ранносредновековно селище при с. Капитан Андреево (обект 27, км. 312+550 -312+850 по трасето на железопътната линия Пловдив -Капитан Андреево)*, Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, р. 194-198.
- Попов, Грозданова 2008** Христо Попов, Галина Грозданова, *Спасителни разкопки на ямно поле от желязната епоха и ранносредновековно селище при с. Капитан Андреево (обект №27, км. 312+750 -313+070 по трасето на железопътната линия Пловдив-Капитан Андреево)*, Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, р. 163-167.
- Симонова 1997** Е. Симонова, *Материалная культура славянского населения Северо-восточной Венгрии VII-XI вв. (по керамическим материалам)*, В: Проблемы славянской археологии. Труды VI Международного конгресса славянской археологии, т. 1, 1997, р. 210-222.

- Спасов 1989** Румен Спасов, *Археологическо проучване на обект "Читалище" в Кюстендил*, ИИМК, I, 1989, 195-234.
- Станилов, Александров 1983** Станислав Станилов, Георги Александров, *Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана*, Археология, 3, 1983, p. 40-52.
- Станчева, Станилов 1979** Магдалина Станчева, Станислав Станилов, *Ранносредновековни жилища в Средец*, Археология, 1979, 1, p. 56-64.
- Шейлева 1995** Гургана Шейлева, *Разкопки на средновековното селище, крепост и некрополи край с. Искрица, Гълъбовско, през 1989-1994*, Предварително съобщение, В: Марица -Изток, III, 1995, p. 243-288.
- Шейлева 1997** Гургана Шейлева, *Керамика от ранносредновековното селище в м. „Градището“ край с. Полски Градец*, Марица-Изток, 4, 1997, p. 82-104.
- Arthur 1998** Paul Arthur, *Eastern Mediterranean amphorae between 500 and 700: a view from Italy*, In: Ceramica in Italia, 1998, p. 157-183.
- Cech 1994** Brigitte Cech, *Die slawische Keramik des 8. -11. Jh.s in Niederösterreich*, In: Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert. Internationale Tagungen in Mikulčice, Kolloquium Mikulčice, 25 -27 Mai, 1993, Brno, 1994, p. 53-61.
- Čremošnik 1977** Irma Čremošnik, *Ranoslavensko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine. Godišnjak (Sarajevo)*, XV (13), 1977, p. 227-308.
- Dončeva-Petkova, Ljubenova 2004** Ludmila Dončeva-Petkova, Venezia Ljubenova, *Slawische Urnen in einer spätantiken Grabstätte bei der Stadt Pernik*, In: Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra, 2004, p. 69-74.
- Fiedler 1992** Uwe Fiedler. *Studien zur Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, I, Bonn, 1992.
- Fusek 1994** Gabriel Fusek, *Slovensko vo včasnოსlovenskom období*, Nitra, 1994.
- Gjuzelev 1969** Vasil Gjuzelev, *Forschungen zur Geschichte Thrakiens in Mittelalter*, I. Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia, Byzantinobulgarica, III, 1969, p. 155-169.
- Gregory 1993** Timothy Gregory, *The Hexamilion and the Fortress, Isthmia*, V, 1993.
- Hayes 1992** John W. Hayes, *Excavations at Sarachane in Istanbul*, II, 1992.
- Jordanov 2003** Ivan Jordanov, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, v.1, Byzantine Seals with geographical Names, S., 2003.
- Јанковић 1997** Ђорђе Јанковић, *Словени у источној Србији у VI и VII столећу*, In: Arheologija istočne Srbije, III, 1, Beograd, 1997, p. 133-149.

- Sanders 1995** G. D. R. Sanders. *Pottery from Medieval Levels in the Orchestra and Lower Cavea*, In: G. B. Waywell, J. J. Wilkes, *Excavations at the ancient theatre of Sparta 1992-4: preliminary report*, BSA, 90, 1995, p. 451-457.
- Soustal 1991** Peter Soustal, *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)*, VI, TIB, Wien, 1991.
- Teodor 1980** Dan Teodor, *The East Carpathian Area of Romania in the V-XI Centuries A.D.*, BAR International Series, 81, 1980.
- Vida, Völling 2000** Tivadar Vida, Thomas Völling, *Das slawische Brandgräberfeld von Olympia – Archäologie in Eurasien*, 9, 2000.
- Wendel 2005** Michael Wendel, *Karasura. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien, III. Die Verkehrsanbindung in frühbyzantinischer Zeit (4.-8. Jh. n. Chr.)*, Langenweissbach, 2005.
- Μπακιτζής 1995** Χαράλαμπος Μπακιρτζής, *Ανασκαφή χριστιανικής Αμφιπολεως, Πρακτικά της εν Αθηναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1992 (1995), p. 167-175.
- Μπακιτζής 2005** Χαράλαμπος Μπακιρτζής, *Περί χύτρας, Στο: Βυζαντινών διάτροφη και μαγειρείαι*, 2005.
- Πουλου-Παπαδημητρίου 2001** Ναταλία Πουλου-Παπαδημητρίου, *Βυζαντινή κεραμική απο τον ελληνικο νησιωτικο χωρο και απο την Πελοπονησο (7^{ος}-9^{ος} αι.): μια πρωτη προσεγγιση, Στο: Οι σκοτεινοι αιωνες του Βυζαντιου (7^{ος}-9^{ος} αι.)*, Αθηνα, 2001, p. 231-266.
- Извори:**
- Agathiae 1958** Agathiae, *Historiarum*, libri V, V 11, по ГИБМ, II, 1958, p. 185-186.
- Chronikon Paschale 1960** *Chronikon Paschale*, 19, по ГИБМ, III, 1960, p. 78-84.
- Euagrii 1958** Euagrii, *Historia ecclesiastica*, VI 10, по ГИБМ, II, 1958, 270.
- Georgii Pisidae 1960** Georgii Pisidae, *Bellum Avaricum*, по ГИБМ, III, 1960, p. 59-64.
- Procopius Caesariensis. Historia, 1958** Procopius Caesariensis, *Historia arcana*, 60.18, по ГИБМ, II, 1958, p. 151.
- Procopius Caesariensis. Libri, 1958** Procopius Caesariensis, *Libri de bellis*, VIII, VII 40, по ГИБМ, II, 1958, p. 136-137.
- Theophanis Confessoris 1960** Theophanis Confessoris, *Chronographia*, 27, 29, по ГИБМ, III, 1960, p. 258, p. 259-260.
- Theophylacti 1958** Theophylacti Simocattae, *Historiae*, по ГИБМ, II, 1958, p. 296-297; p. 310-311.

Figure1. Kapitan Andreevo -a map.

Figure 2. Kapitan Andreevo – dwelling.

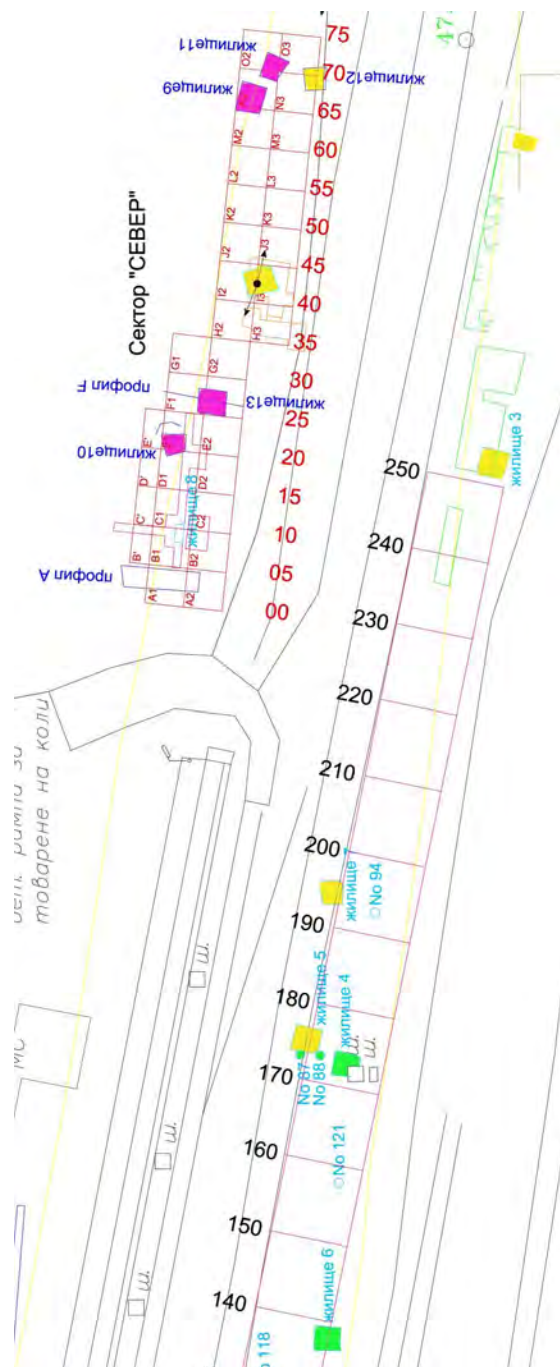

Figure 3. Kapitan Andreevo –
geodetic plan of the mediaeval structures of the settlement.

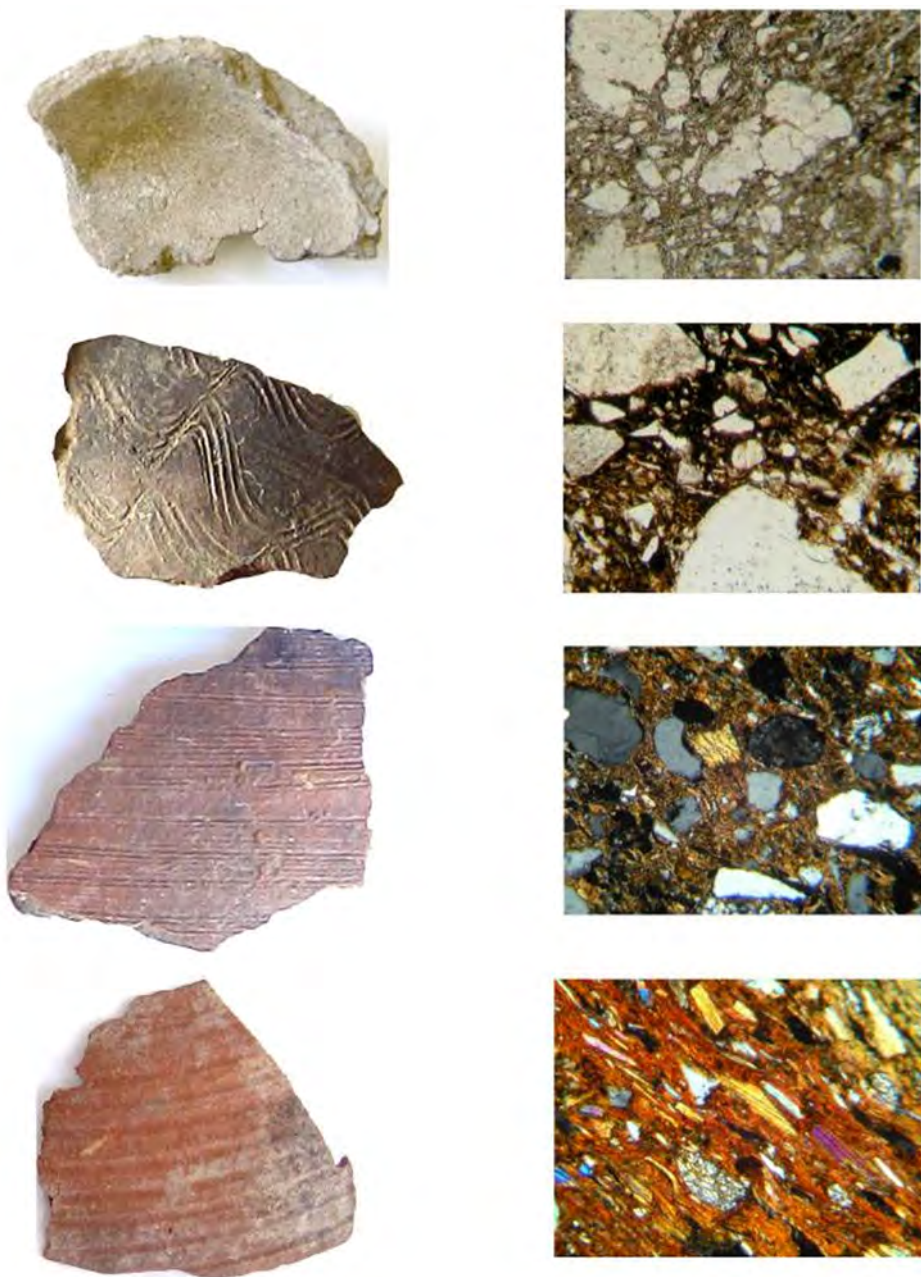

Figure 4. Kitchen wares – technological groups.

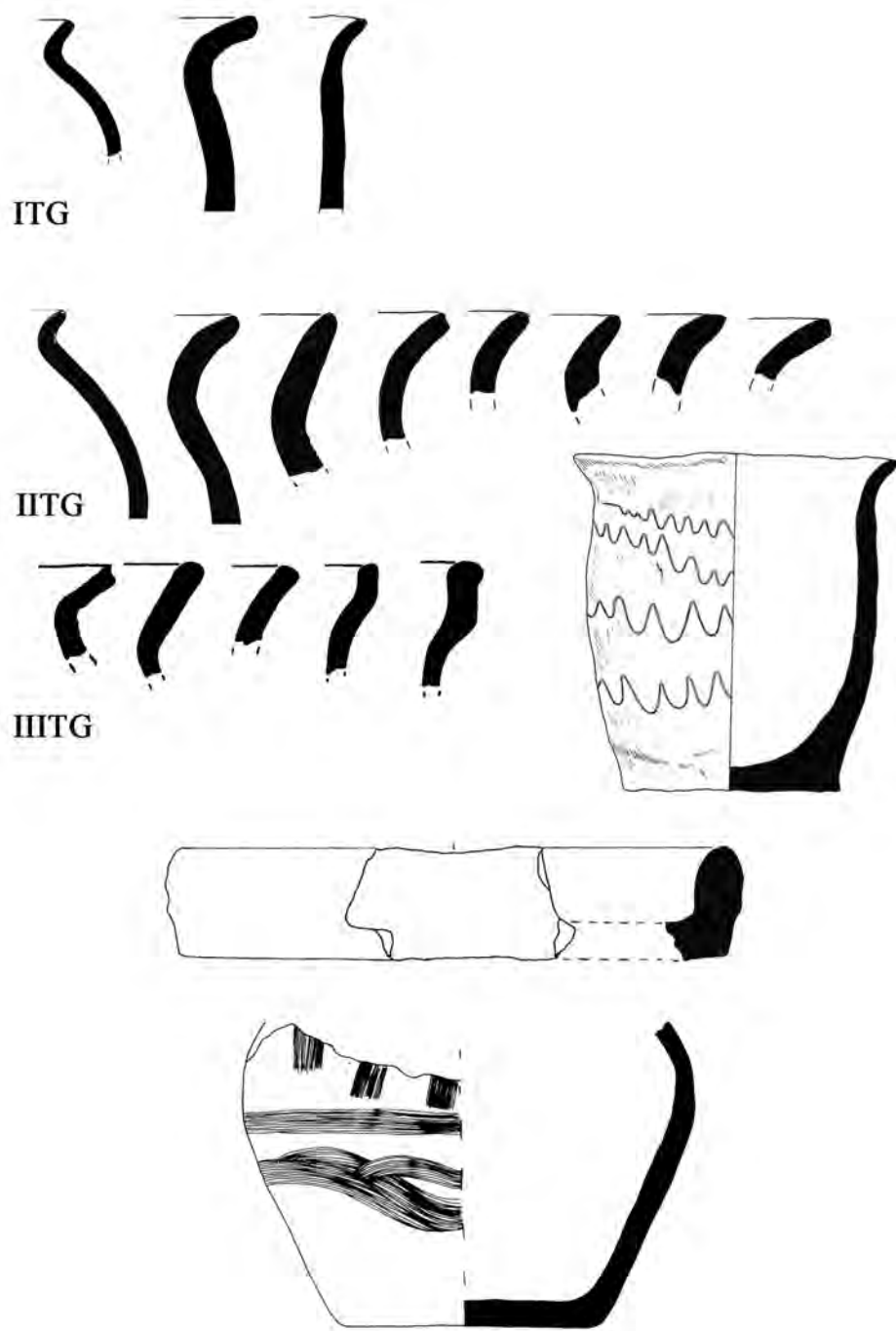

Figure 5. Kapitan Andreevo I –whole vessels and mouth rims.

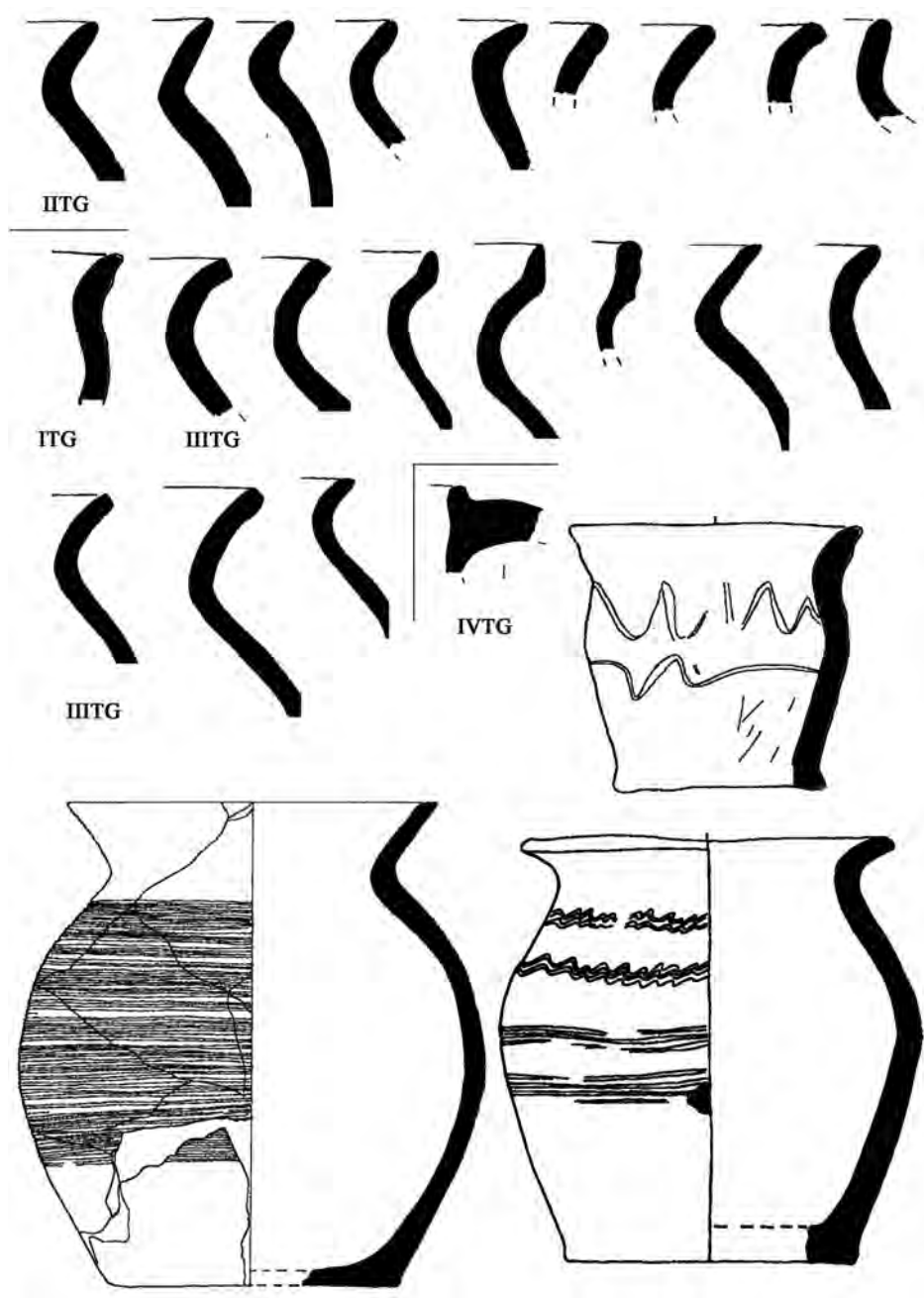

Figure 6. Kapitan Andreevo II – whole vessels and mouth rims.

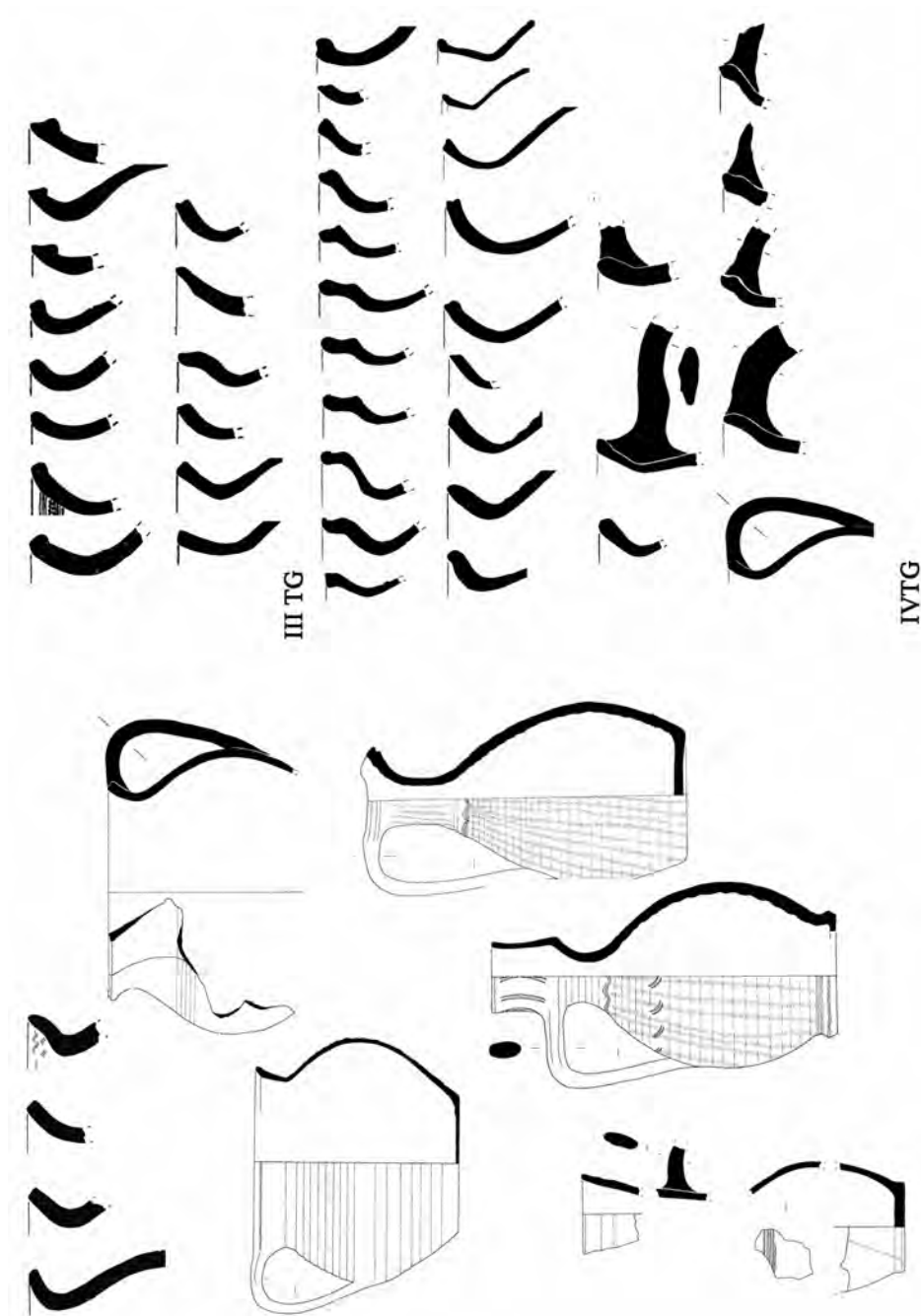

Figure 7. Kapitan Andreevo III – whole vessels and mouth rims.

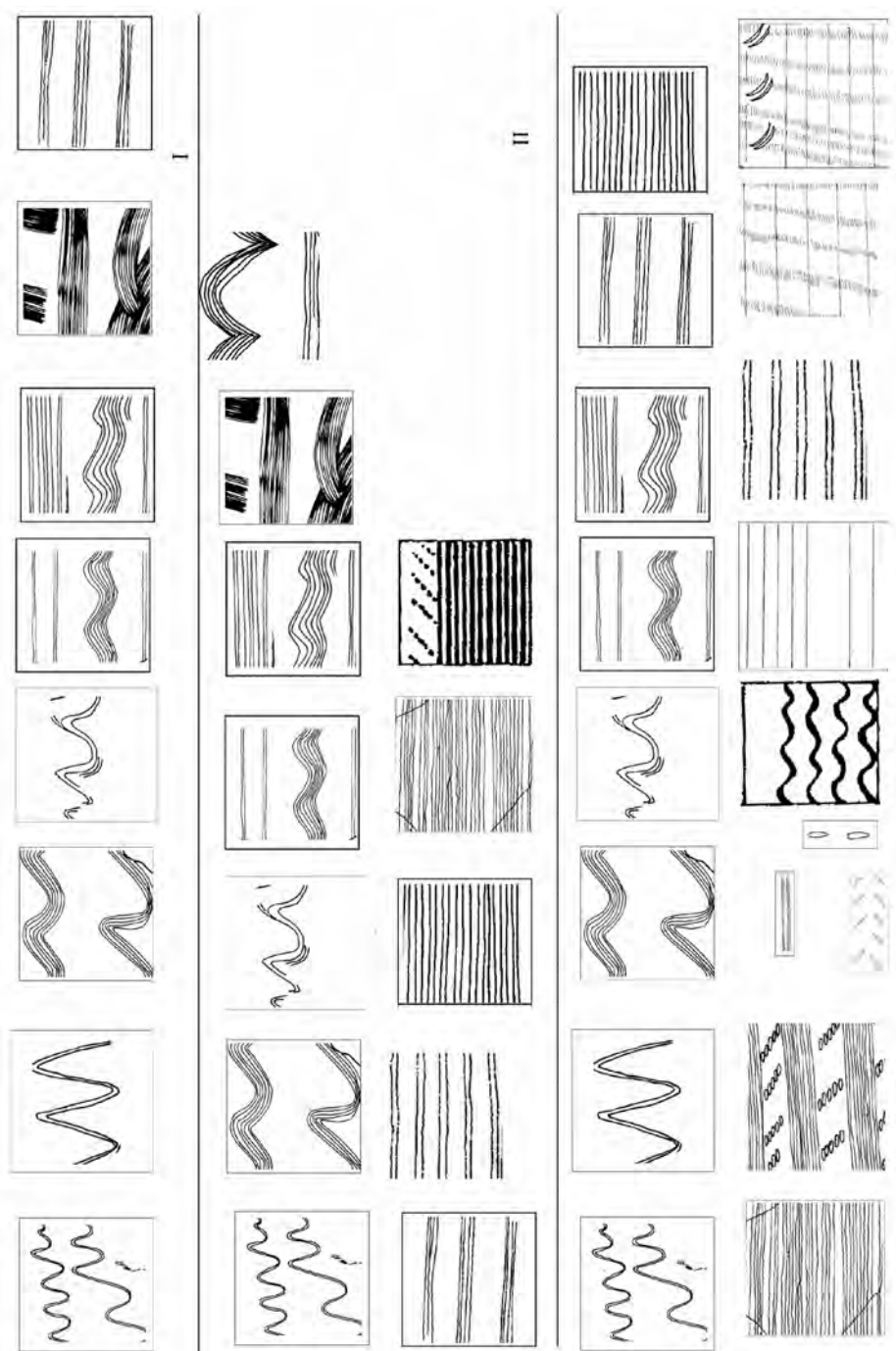

Figure 8. Kapitan Andreevo I, II, III – decorative patterns.

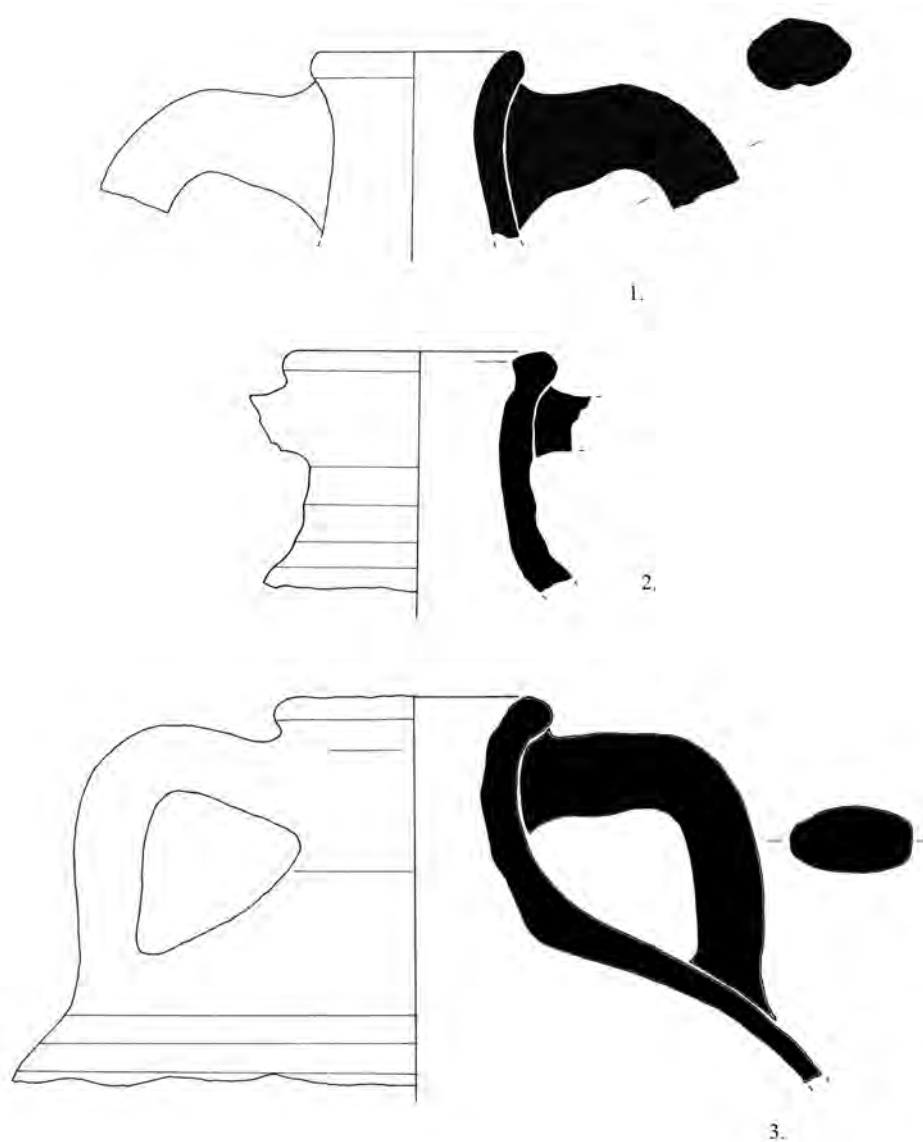
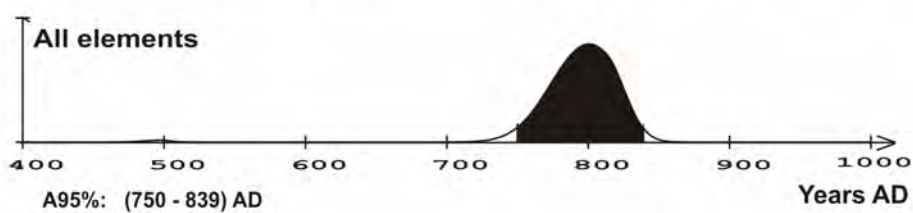

Figure 9. Amphorae fragments: 1 Kapitan Andreevo II;
2, 3 – Kapitan Andreevo III.

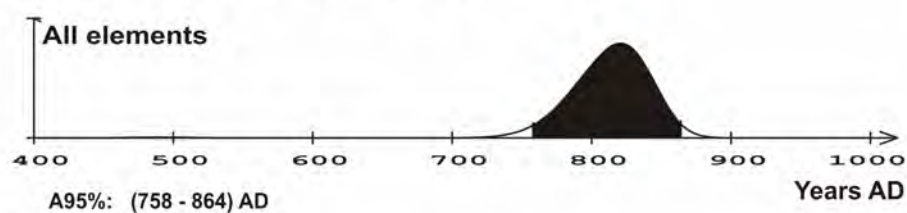

Figure 10. Pottery - Kapitan Andreevo I.

A) **AM dating of 1st+2nd+3d(oven No2)+5th structures**

B) **AM dating of 6th (oven No1) structure**

C) **¹⁴C dating of two bone samples**

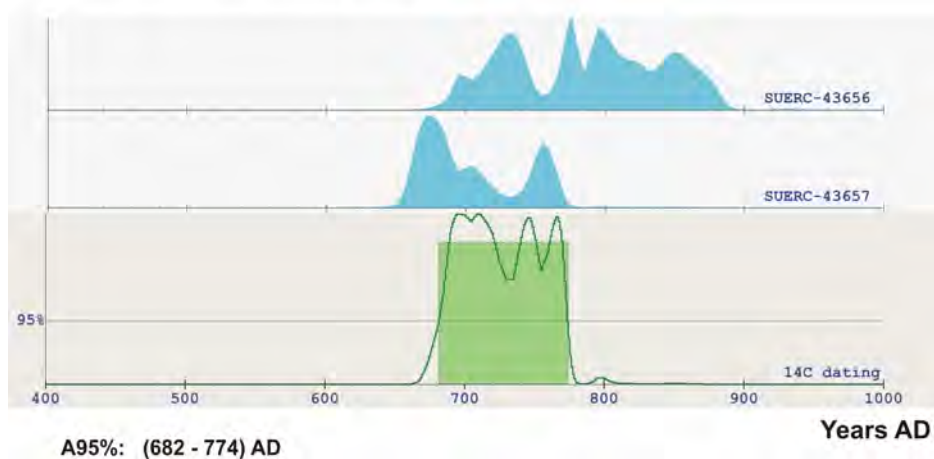

Figure 11. AM and ¹⁴C dating of archaeological structures from Kapitan Andreevo site.

Așezarea medievală timpurie de la Kapitan Andreevo, din sud-estul Bulgariei: Cronologie relativă și absolută.

Rezumat: satul modern de la Kapitan Andreevo este situat la 12 km sud-est de Svilengrad, Bulgaria și la 20 km sud-vest de Edirne (Turcia). Situl ocupă primul mal neînundabil al râului Maritsa, în localitatea Longozluka locality. A fost locuit în perioada timpurie a Epocii Bronzului, cea timpurie a Epocii Fierului, ca și în Evul Mediu timpuriu.

Pe o suprafață de 3300 m², au fost descoperite 14 locuințe, gropi și două cuptoare, toate aparținând perioadei medievale. Astfel, s-a sugerat că așezarea s-a întins către nord/nord-vestul teritoriului zonei cu case moderne ale satului. Locuințele sunt semi-bordeie, cu un cuptor de piatră într-un colț.

Cronologia propusă pentru așezarea de lângă satul Kapitan Andreevo a fost concepută după o corelare a cronologiei relative cu cea absolută a structurilor arheologice investigate.

Cronologia relativă se bazează pe ceramică, aceasta reprezentând principalul inventar descoperit în locuințe. În concordanță cu specificul tehnologic au putut fi diferențiate patru grupuri. Primul grup tehnologic constă în ceramica făcută cu mâna (TG I), arsă la temperatură scăzută. Uneori se observă impresiuni ale degetelor pe partea interioară a cioburilor. Cel de-al doilea grup este reprezentat de ceramica grosieră, făcută la roata de mână (TG II). Ceramica modelată, cu pereți subțiri, de mai bună calitate, cu profile mai complicate și simetrice este definită ca TG III. Ea este acoperită cu decor incizat cu precizie. În literatură științifică ea este descrisă ca o ceramică avansată lucrată cu roata de mână. În TG IV sunt incluse vasele lucrate la roată în cea de-a treia fază.

Ponderea diferitelor grupuri tehnologice din vestigiile arheologice permit stabilirea a trei faze de existență a așezării din perioada medievală timpurie. Diferențele dintre tipurile de ceramică din fazele amintite nu sunt numai de natură tehnologică, ci și morfologice și decorative.

În ceea ce privește caracteristicile tehnologice și morfologice, complexele ceramice din prima fază își găsesc analogii într-un număr mare de situri situate în partea sudică a Bulgariei și a Balcanilor în ansamblul lor, în teritoriile care se află de-a lungul Dunării Mijlocii și de Jos, ale Ucrainei și a Moldovei românești etc. Paralelele respective datează din secolele al VII-lea și al VIII-lea p. Chr.

Corelarea dintre fragmentele caracteristice ceramicii casnice și a materialului provenit din amfore permite ca pentru structurile din cea de-a doua fază să fie definită o cronologie nu mai timpurie decât sfârșitul secolului al II-lea – secolul al VIII-lea p. Chr. și nu mai târziu decât începutul secolului al IX-lea p. Chr.

În complexele celei de-a treia faze cele mai răspândite sunt ultimele două grupuri tehnologice (TG III și TG IV), în timp ce apariția primelor două este cu totul sporadică. A existat o largă varietate de profile ale marginii gurii vaselor, cu toate că și vase cu profile mai simple au fost, de asemenea, folosite. Ceramica cu decor incizat se reduce numeric, dar apar fragmentele ceramice cu nervuri bandate, specifice numai pentru TG IV. Apar decoruri lustruite

mechanic, singure, sau în combinație cu motive incizate. Ceramica pentru servirea mesei a fost prezentă, inclusive exemple the fragmente cu glazură provenind din ulcioare. Analiza tradițiilor culturale, ca și a celor de producție a descoperirilor celor mai caracteristice și de prim rang din complexele de ceramică aparținând ultimei, adică celei de a treia faze, arată că influențele biantine au crescut ca importanță. Este greu însă de dat un răspuns la întrebarea privind datarea celei mai mari părți a ceramicii. Se găsesc analogii în intervale maari cronologice, inclusive pentru ceramica datată în secolele XI-XII p. Chr. Dovezile privind fragmentele de amfore permit plasarea existenței acestei faze în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al VIII-lea și secolul al IX-lea, deși nici secolul al X-lea nu poate fi complet exclus.

Datele sugerate privind existența așezării se bazează pe analiza ceramicii, a unei monede, ca și pe studiile arheomagnetice și cu C^{14} efectuate. Moneda este emisă în timpul domniei Împăratului bizantin Constantin al VI-lea (780-797) și aparține stratului cultural din perioada cea mai târzie. Studiile arheomagnetice stabilesc cronologia așezării între anii 750 și 839 p. Chr. Datele calibrate AMS aparțin perioadelor de la 725-771 și de la 750-881 p. Chr. Corelațiile confirmă existența unei așezări în timpul secolului al VIII-lea p. Chr. Într-una dintre cele mai puțin cunoscute perioade ale Traciei din punct de vedere arheologic.

Așezarea medievală timpurie de lângă satul Kapitan Andreevo a fost locuită din secolul al VII-lea și până la mijlocul secolului al IX-lea, una dintre cele mai problematice perioade istorice și arheologice ale Traciei, numită și "Perioada Întunecată". Resturile arheologice evidențiază influențe complexe și eterogene din punct de vedere cultural, comercial și politic.

Cuvinte cheie: *așezare medieval timpurie, locuințe, Kapitan Andreevo, ceramică, cronologie relativă și absolută.*

Galina Grozdanova, PhD.
National Institute of Archaeology with
Museum, Bulgarian Academy of
Sciences (NIAM-BAS),
2 Saborna street,
1000, Sofia, Bulgaria.
e-mail: galina_grozdanova@mail.bg

Hristo Popov, Assoc. Prof. Dr.
National Institute of Archaeology with
Museum, Bulgarian Academy of
Sciences (NIAM-BAS),
2 Saborna street,
1000, Sofia, Bulgaria.
e-mail: popovhristo@yahoo.co.uk

Mary Kovacheva, Prof., DSc.
National Institute of Geophysics,
Geodesy and Geography,
The leader of the archaeomagnetic
studies in Bulgaria,
Acad. G. Bonchev street, bl. 3,
1113 Sofia, Bulgaria.
e-mail: office@geophys.bas.bg

Maria Kostadinova-Avramova, PhD.
National Institute of Geophysics,
Geodesy and Geography, BAS,
Researcher in the field of
archaeomagnetism,
Acad. G. Bonchev street, bl. 3,
1113 Sofia, Bulgaria.
e-mail: office@geophys.bas.bg

PRELIMINARY RESULTS FROM THE ANTHROPOLOGICAL INVESTIGATION OF THE EARLY MIDDLE AGE NECROPOLIS IN BALCHIK, BULGARIA

Victoria Russeva

Abstract: *Anthropological investigation focuses on the material from the recent excavations of the early medieval necropolis at Balchik (8th-first half of the 9th c. AD), in the archaeological campaigns of 2004-2008. Bone remains from 147 graves are studied, including 67 complexes with inhumations and 80 – with cremations. Bone material from inhumations presents more possibilities for age and sex determination. Highest portion in the material is ascertained for individuals at age group Infans I, 0-6.9 years, 30 individuals (43.48 %). Only three individuals at age 6 months and less are ascertained, which points to the underrepresentation of the newborn and small children in the material. The age distribution of grown-up individuals shows a relatively high number in the age groups of mature over 40 years, and some senile individuals, who reached the age over 60 years, 11.59 %. Higher mortality in young females, characteristic for past populations is seen as well, the females in 20-40 years age group reaching 15.94 %. Remains from 48 individuals from complexes with cremation (53.33 %) received some identification at different level of probability. In complexes with cremation is seen a predominance of younger individuals, about 20-40 years at death, which is explicable more with methods of identification than with specifics of burial ritual.*

The bone material is in poor state of preservation. Stature of buried estimates in males is in average of 165,38 cm and 170,18 cm and in females of 153,41 cm and 157,15 cm after Pearson-Lee Trotter-Gleser formulae respectively. Few traits of anatomical variation are distinguishable. 70 % from adults show formation of the lower margin of piriform aperture as anthropina and 30 % – as fossa praenasalia, the latter clearly pronounced only in one individual; 65,63 % from skulls lack of ossa incae, in one case is found os postfrontale; 16.3 % show presence of sutura metopica. Development of shovel-shaped incisors appear in 31.2 % from dentitions; in three cases is ascertained labial tubercle; 15.8 % present development of Carabelli's tubercle. Fragments from 43 skulls allow registration of artificial deformation of the head, which confirms in 32.56 %, determined as children and females. Type of used deformation is with grooves from two bandages – on frontal and both parietal bones. In one case (from grave N 151, child at about 3-4 years) could be supposed a complication after application of the ritual. As another possible result of a cultural influence on skull bones appears the perforation on the occipital bone from grave N 213, male, at about 18-20 years.

Showed demographic characteristics describe mortality and survival situation in the studied population as favorable in relation to synchronous ones.

Based on the scarce data about physical appearance of the people studied, the series stays close to the known population of North-East Bulgaria and close territory at the north of the Danube River. In distribution of artificial head deformation it lies most close to the series from Topola and Hitovo. Defects similar to the one found on the skull from grave N 213 are known from different places from Europe in the Middle Ages, with later dating and high population and cultural distance to the studied one.

Keywords: Early Middle age, Balchik, Bulgaria.

Material and Methods

Recent investigations on the early medieval necropolis at Balchik, held in the archaeological campaigns of 2004-2008, revealed 147 graves, including 67 complexes with inhumations and 80 – with cremations. Provided archaeological material places development of the necropolis in the 8th-first half of the 9th c. AD and recognizes in the population, buried at the place, the Slavic-Protobulgar inhabitants¹. In the anthropological investigation the age at death of individuals, is determined after the development of dentition, evaluated after Zubov (1968) and Ubelaker (1989), development of bones of postcranial skeleton – after timings of epiphyseal fusion summarized in Schwartz (1995), Alekseev (1966) and Bass (1971) and dimensions of diaphyses after tables of Johnston (1962) and Anderson, Messner, Green (1964) in Bass (1971), cranial sutures obliteration after Olivier-Simpson² and Meindl-Lovejoy³, symphyseal surface relief after Todd's scale⁴ and auricular surface relief after Lovejoy et al. (1985). In addition in age estimation are used data for dental attrition of first-third molars after Brothwell (1965)⁵ and development of osteoporosity of bones. A priority in the age determination in children age is given to the results, obtained from dentition. In older ages the investigation relies mostly on results from cranial sutures obliteration in situation of the lack in most cases of the other sites for age estimation. Sex determination is achieved by methods, summarized in Acsadi-Nemeskeri (1970) and signs of sexual dimorphism of cranial skeleton, determined in Ferenbach et al. (1980) and Buikstra and Ubelaker⁶. In addition are used metrical data as follows: sagittal diameter of humeral head after Dwight-Krongman (1962)⁷, diameter of femoral head after Pearson (1919) and Thiemme (1957)⁸, diameter of radial head after table, used in Kühl (1985), bicondylar breadth of humerus

¹ Doncheva-Petkova, Apostolov 2005, 2006, Doncheva-Petkova et al. 2008, 2009

² in: Alekseev-Debets 1964

³ in: Schwartz 1995

⁴ in: Schwartz 1995

⁵ in: Bass 1971

⁶ in: Walrath et al. 2004

⁷ in: Bass 1971

⁸ in: Bass 1971

and femur after Tiemme (1957)⁹, and clavicle length after Thieme (1957)¹⁰ and Alekseev (1966). With priority in sex determination are regarded data from pelvic bones, mostly preserved in fragments. In evaluation of craniological and odontological traits in general are used methods, summarized in Alekseev (1966) and Zubov (1968).

Results and Discussion

Complexes with inhumed bones in most cases reveal skeleton fragments from one individual. Field observations confirmed two cases of connected grave pits – graves N 212-213 and N 193-195 and one – with two skeletons of adult individuals found in one grave pit – N 224, individual A and B. In both cases are recognized skeletons of adult individuals, in the first one – two males and in the second – male and female. In one complex (grave N 166) near to the skeleton of a woman, field investigation revealed a skeleton of a newborn. Skeletons are found in anatomical position and destructed areas are to be explained with the aggressive soil conditions. As expected, material from complexes with cremations is highly fragmented. Nevertheless, in 10 complexes it provides fragments, which identification presents individuals at different age or sexual interpretation from the majority of the material in the grave. In one case are found two fragments from same bone anatomical site and side (two frontal processes of the right zygomatic bones). After these results, the presence of more than one individual in these complexes is supposed. The latter conclusion comes in concordance with the field observations, in which were registered some specifics, proposing presence in the complex of more than one individual.

Bone material from inhumations presents more possibilities for age and sex determination. There are identified 69 individuals; all received age and sex determination (Table 1). Results show highest portion in the material of individuals at age group *Infans I*, 0-6.9 years with 30 individuals (43.48 %) (Table 1, Figure 1). In spite of this value, bone remains from only three individuals determine infants at age 6 months and less, situation which could be interpreted as an underrepresentation of the newborn and small children in the material. Age distribution of grown-up individuals shows relatively high number of individuals from age groups of mature over 40 years at death, and some senile individuals, who reached the age over 60 years, comprising 11.59 % from the population. Higher mortality of young females, characteristic for past populations is seen as well, the females in 20-40 years age group being 15.94 % from the buried, highly surpassing the number of males at the same age. The division of skeletal material between both sexes shows some predominance of females rendered with 58.06 % against 41.94 % of males.

Bone material from 20 complexes with cremation burial ritual (22.22 %) did not provide any data for age-sex identification. Remains from 49 individuals (53.33 % from cremations) received some identification at different level of

⁹ in: Bass 1971

¹⁰ in: Bass 1971

probability (Table 1). In the obtained age and sex distribution for the buried in the complexes with cremation is seen a predominance of younger individuals, about 20-40 years at death. This could be caused by the possibilities of the methods used for age determination, which allowed identification of younger individuals after separation of epiphyses during cremation and observed sutures on cranial fragments. In opposite, cases of lack of these features, proposes both – an advanced age of the individual, with unrecognizable cranial sutures, or lack of the feature, due to incompleteness and lack of the sites of observation on the present bone fragments. It can be concluded that possibly the age and sex identification of the individual had no crucial meaning in preference of used burial ritual.

As mentioned above in some complexes, in which most of the material points to determination of a grown up individual, appears a fragment, which has identification as pertaining from an infant skeleton. These are complexes from grave N 128, where the field situation confirms possibility of presence of second individual, determined after very thin cranial fragments; graves N 132, 134, 232, 246, where in-between fragments from big long bones of limbs are found completely, or fragmentary, preserved deciduous teeth at different stages of development and graves N 144, 147, 226 and 245, which present measurable long bones from small children combined with fragments from grown-up individuals. In grave N 141 are found fragments from one site of two right zygomatic bones, possibly from grown up individuals. In this situation, it is possible, that single fragments from second individual appear as a result of certain circumstances, as simultaneous deaths, respectively burials, of more than one individual in the group after an infectious disease, or difficulties for using the territory of the regular burial ground for some period, overlapped with cremation and internment of cremated bone remains after some period of time, in which could have happened accumulation of death of more than one individual. A contamination is also possible and could appear in case of use of the same place of funerary pyre for more than one burial, or in the process of internment.

After impossibilities for more accurate age and sex identification of the material from cremations and lack of evidences for preferences in burial ritual according to the age and sex of the dead, the paleodemographic analysis is applied only for complexes with inhumation. Results show the highest mortality in population in the first age interval 0-4.9 years, reaching 33.82 % (Table 2). Discussing this value we still should have in mind the number of recognized infants under one year of age, and especially newborns, appreciated as unrepresentative. In conclusion, it should be reconstructed higher real infant mortality in the population. Underrepresentative number of infants from first age interval reflects also the values for relative number of dead in the second age interval of 5-9.9 years, which remains relatively high. Life expectancy in the first age interval of 0-4.9 years is calculated at mean 23.31 years (Table 2). From born in population 47,06 % reached the age of grown ups over 20 years. A higher mortality and lower life expectancy is confirmed for young females (at

the age of 20-24.9 years). The sexual difference in mortality at this age reduces strongly, when the individual in the late juvenile, aged at about 17-18-20 years at dead, is included to the young males. Nevertheless, worse values for demographic coefficients for females remain in all age intervals. In the age and sex distribution of buried is seen relatively high portion of senile individuals, most of them males.

The material presents poor state of preservation, providing insufficient data for anthropological type. After measurements of long bones of limbs it allows reconstruction of stature, which estimates in males at mean 165,38 *cm* after formula of Pearson-Lee and 170,18 *cm* after Trotter-Gleser¹¹. Females are expected to reach in average 153,41 *cm* and 157,15 *cm* respectively, by both used formulae. Few traits of anatomical variation are distinguishable. 70 % from adults show formation of the lower margin of piriform aperture as *anthropina* and 30 % – as *fossa praenasalia*, the latter clearly pronounced only in one individual (male, grave N 212), while in other cases was observed only slight rounding of the lower margin of the piriform aperture and slight flattening in form of two semicircles under it (Table 3, Image 1: 1-3). Most, or 65,63 % from individuals, show lack of *ossa incae*, respectively 35,5 % show presence at different locations of these bones (Table 4). In one case is found *os postfrontale*. Seven skulls (16.3 %) present *sutura metopica*, which appears more frequent in females (found in 26.32 % in them) (Table 3).

Dentitions allow tracking of some odontological features as development of shovel-shaped upper central incisors, development of labial tubercle on the upper canines and Carabelli's tubercle on the first molars (Table 5). As a result, 50 % of studied dentitions show lack of shovel-shaped incisors. In 18,7 % the trait is appraised as slightly developed¹². Development of shovel-shaped incisors¹³ appear in 31.2 % from dentitions. Reduced number of dentitions, which provide data about development of the trait, does not allow final conclusions, but it appears relatively rarer in females, in relation to males. In three cases the labial tubercle is ascertained, in which the trait combines with shovel-shaped incisors and the advanced labial tubercle development correlates with advanced stage of development of shovel-shaped incisors. In 15.8 % from studied dentitions is found Carabelli's tubercle (three cases)¹⁴. In one case the latter combines with shovel-shaped central incisors.

Many of the skulls preserve traces of the rite of artificial deformation of the head. Fragments from 43 skulls allow registering of this trait, which confirms on 14 skulls (32.56 %). All of the adults with these changes are identified as women (six out of 15 individuals, or 40 %). Two more female skulls, after fragmentation and post-mortem deformation, present unclear traces from the defect. The remaining artificially deformed skulls belong to small children, who did not receive sexual identification. Determination of the type of

¹¹ in: Alekseev-Debets 1964

¹² first degree after Hrdlička 1920

¹³ second and third degree after Hrdlička 1920

¹⁴ determined after Dalbeg in: Zubov, 1968

used deformation is possible in five skulls. They show a groove from bandage on the frontal bone (just in the middle of forehead) and second groove on the both parietals, after the coronal suture (at the middle of the cranial vault). Other finds with artificial deformation lack data for one of characteristic places for determination (frontal or parietal bones). Data suggest application of two-bandages on the head, one over the parietal region and one in the middle of the forehead. The defect could be a result of special attention and artificial influence aiming formation of an appearance of the individual in order to emphasize the signs of beauty, ethnical or other social position or it could be a result of specific swaddling of the newborn, which could have been understood as a precaution procedure regarding the preservation of the health and prosperity of the infants in period of high risk of mortality in their individual development. Lack of sure evidences for application of the ritual on males in the population proposes many alternatives for interpretations, as that it could be caused by cultural regulations in shaping the head, dependent from sex of the individual, or that it is a result of insufficient and fragmentary material. It could be also possible, that development of the male skull as more massive and robust leads to smoothing of traces of the deformation.

In one case could be supposed a complication after application of the ritual. As such appears the skull from the individual in grave N 151, a child of about 3-4 years of age. It presents clear traces of artificial deformation of the head, on the middle of the frontal and on both parietal bones, behind the coronal suture (Image 2: 1). On the endocranial surface are seen pits in smooth relief, located on the frontal bone and both parietals at the area behind deformation zones (Image 2: 2-3) and on the occipital squama, the groove for medial meningeal artery is in deep relief, expressed on the endocranial surface of both parietals. This appearing could be a result of increased intracranial pressure, which may have been caused by the bandages for the artificial deformation. This find is the only one in series with such changes. They could be a result of improper way of use of bandages— as timings of application or force of tightening. It is also possible, that it was a result of an individual health condition, which caused the increased intracranial pressure that had no direct connection to the ritual of head deformation. To such interpretation lead other data from the skeleton as cribrotic changes on maxilla and bad calcification of tooth enamel. Second deciduous molars show caries on the occlusal surface, which appear as developed on places of defects from enamel hypoplasia. The latter could have occurred in period of long lasting infectious disease at young age of the individual, immediately after birth.

Another possible result of a cultural influence on skull bones is found in the individual from grave N 213, young male, at about 18-20 years at death. Here is found a perforation on the occipital bone. The defect is with relatively round form with diameters $3.4 \times 4 \text{ mm}$ (Image 3: 1-3). The walls are smooth, covered with cortical bone; as a result, the spongy bone is not exposed. The opening is located near to the pit on the endocranial surface with form of semi circle with dimensions $10.3 \times 6 \text{ mm}$. The endocranial surface of the area of the

pit and perforation, as around them, does not show hyperostosis, plaque accumulation, or other bone reaction. Weak bone reaction on narrow space with irregular form is registered on the ectocranial surface of the occipital bone, between the perforation opening and lambdoid suture. Similar pits on the endocranial surface to the found on the skull from grave N 213 are registered also on skulls from graves N 193, identified as female at about 50-60 years and N 258 – male at about 40-50 years. In both cases defects are found on the occipital bone, in first case on *fossa occipitalis dextra inferior* and in second – in *sinus transversus sinister*, near to the *protuberancia occipitalis interna*, both lacking the openings. The opening on the skull of the individual from grave N 213 can be explained with trepanation, performed with the boring technique. Reduced bone reaction on the ectocranial surface possibly appeared after posttraumatic period of recovery from this operation, and can't be observed as a reason for the manipulation. As such could be regarded the pit on the endocranial surface. Other preserved skeletal fragments from this individual show porosity around the piriform aperture and maxillary sinusitis, which can't be explained with dental pathology, as the preserved dentition lacks the dental pathology connected to dental caries. Fragments from tibiae and fibulae show periosteal accumulation of porous bone after a proliferative process, such is found also on fragmentary preserved metatarsals (Image 3: 4-5). These changes point to a long lasting infectious disease, but can't be directly connected in a complex with the defect, observed on the occipital bone. Other direction of interpretation of the defect could be a possible tuberculous process, survived long before death by the individual, so traces from bone reaction on the endocranial surface have been smoothed and only the pit, covered with cortical bone has remained at the place.

Investigation on the series from early medieval necropolis from Balchic enriches our knowledge about early medieval inhabitants of the Balkans. The showed demographic characteristics describe mortality and survival situation in the population as favorable in relation to synchronous ones. Values of the demographic parameters are close to established for population with close dating and geographic position of Topola with relative number of death in first age interval of 37.62 %¹⁵. Values for life expectancy in both populations are also close or 22.6 years in Topola and 23.31 in Balchik¹⁶. Some early medieval necropolises north from Danube river in, Romania, show lower values of relative number of dead in first age interval (0-4.9 years), or 21.19 in Sultana¹⁷, 20.80 and 23.70 in Izvoru and Obîrșia Noua, respectively, calculated as relative number of infants in first age group Infans I (0-7 years)¹⁸. These values are explained by a low representation of individuals of young age in the material after the burial ritual, and not by a lower infant mortality. Accordingly, obtained values for the life expectancy in the cited series from North of the Danube River

¹⁵ Russeva 2003

¹⁶ Russeva 2003

¹⁷ Necrasov, Cristescu 1974, Tabl. 5

¹⁸ Necrasov et al. 1967, Botezatu, Cantemir 1993

are higher, but as a result of a low representation of death in early childhood. In grown-up individuals values for life expectancy in males from Balchik appear as one of the most favorable, being the highest in-between known from early middle age populations from North-East Bulgaria as Topola, Dibich, Hitovo, Kragulevo¹⁹. In females, values lay close to those for Hitovo, Dibich and Topola of 19,38, 20,74 и 22,05 years respectively. Population from north of the Danube river from Sultana, Romania, presents higher values for females and lower for males with lower sexual dimorphism as a results for this coefficient, or 24.9 and 23.3 for males and females, respectively²⁰.

Scarce data about physical appearance of the people are also close to the known ones for population of North-East Bulgaria and in the close territory north of Danube River. Distribution of both observed forms of the lower margin of piriform aperture, *anthropina* and *fossa praenasalia*, is similar to the found in Izvoru²¹. Series with some later dating from North-East Bulgaria as Trastenik, Batin, Durankulak and Nikolovo present higher variation in this trait, but again, prevails the form of *anthropina* as in the studied one²². It is difficult to derive some stable conclusions from the fragmentary material, provided by the necropolis of Balchik. But it seems, the same like in studied Early Middle Ages populations from North-East Bulgaria²³, that here are also spread some features which, in higher proportion, are characteristic for mongoloid series, like: formation of the lower margin of piriform aperture as *fossa praenasalia*, some cases of dentitions with developed shovel-shaped form of the upper central incisors, combined with lingual tubercle of the canines. These features remain scarce within the population. Values for the reconstructed stature of individuals after the Pearson-Lee formula are close to those known for the population from North-East Bulgaria in the period²⁴ and the series with close dating from North of Danube river of Izvoru²⁵.

Artificial head deformation is a vastly spread rite in the tribes living in West Asian and East European territories, in steppes, on the North Black Sea coast and in the plain North and South of the Lower Danube River. In all biritual necropoleis, dated in the Early Middle Ages from North-East Bulgaria artificially deformed skulls are being detected. After the distribution of this material studied series lies most close to those from Topola with 40.37 % deformed skulls²⁶ and Hitovo – 35 %¹. In Hitovo artificial deformation of the skull is detected only on individuals in child age, with one exception of a women, while in Topola are found also four male skulls with such a defect. Children are most affected in this population as well. In other series the proportion of artificially deformed skulls reduces to 14,29 % in Dibich¹, 16,86 % in Karamanite¹ and

¹⁹ Russeva 2003

²⁰ Necrasov, Cristescu 1974

²¹ Necrasov et al. 1967, p. 16

²² Yordanov, Cholakov 1989, Yordanov, Dimitrova 1996, Yordanov, Gyozumov 1981

²³ Kondova, Cholakov 1993, p. 127

²⁴ Boev et al. 1983, p. 41

²⁵ Necrasov et al. 1967, p. 16

²⁶ Data are kindly provided to me from dr. S. Cholakov, who studied the materials

26,31 % in Bdinzi²⁷. In latter series the trait is detected also on male skulls, in Dibich the defect is found only in adults. Specifics between series could be based on chronological and cultural differences, but also could be a result of insufficient and fragmentary preserved material. In all these series, the type of the deformation is with two defects, from two bandages, applied on the frontal and parietal bones. Series with later chronological position from Trastenik, Batin, Nikolovo and the one from Durankulak, again show clear differences, with a lower proportion of artificially deformed skulls, or 14 % in Nikolovo²⁸, 1.5 % in Trastenik²⁹, 4.84 % in Batin³⁰ and 9.9 % in Durankulak³¹). In all these series the trait is found only in adults, the type applied is with two, as in biritual necropolises, or in some cases with one bandage.

Skulls with defects similar to the one found on the skull from grave N 213 are known from different places in Europe of the Middle Ages, with different dating, population and cultural environment. Also identical appears the find from Monte d'Argento in Italy dated in the 11th c. AD³². Here is detected all complex observed on the find from Balchik – location of the defect and pit on the endocranial surface. Similar is also the defect from a skull from Alianoi, contemporary Turkey, from a grave in a Byzantine cemetery, dated in the 10th c. AD³³. Here, the defect is found on the frontal bone. In both cases, the defects are explained as an intentional penetration through the skull bones, complete trepanations, performed with the boring technique, aiming to release the increased endocranial pressure. Known series from North-East Bulgaria, which provide cases of trepanation of the skull are with later dating in comparison to the one from Balchik and show mostly the so called incomplete trepanations – with partially extraction of a bone plate from the external table and diploë, the internal table remaining untouched. The biggest series of such finds is provided from Odartsi, necropolis N 2, dated in 11th c. AD³⁴. Cases of complete trepanations are rare. Two finds are known from Pliska³⁵, one from Odartsi, necropolis N 2³⁶ and one from South-East Bulgaria from Anchialo³⁷. In all these cases trepanations are performed in different techniques from the one used in the case of grave N 213 from Balchik.

²⁷ Boev 1978

²⁸ Yordanov, Gyzumov 1981

²⁹ Yordanov, Dimitrova 1996, p. 291

³⁰ Yordanov, Dimitrova 1994, p. 114

³¹ Yordanov, Cholakov 1989, p. 273

³² Capasso, di Totta 1996, p. 17-18

³³ Erdal, Erdal 2011, p. 512, 534

³⁴ Yordanov, Dimitrova 2005, p. 449

³⁵ Yordanov et al. 2010, p. 52-53, обр. 8, Григоров 2012; Atanassova-Timeva. Many thanks to the investigator, who informed me and let me to get known with the find, still unpublished

³⁶ Yordanov, Dimitrova 2005, p. 244, 248, обр. 24

³⁷ Russeva 2012

Bibliography:

- Acsádi, Nemeskéri 1970** G. Acsádi, J. Nemeskéri, *History of Human Life Span and Mortality*, Budapest, Akademiai Kiado, 1970, 333 p.
- Alekseev 1966** В. Алексеев, *Остеометрия, методика антропологических исследований*, Москва, Наука, 1966, 252 с.
- Alekseev, Debets 1964** В. Алексеев, Г. Дебец, *Краниометрия, методика антропологических исследований*, Москва, Наука, 1964, 228 с.
- Bass 1971** W. Bass, *Human Osteology: a Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton*, University of Missury, 1971, p. 281.
- Boev 1978** П. Боев, *Антропологично проучване на скелети от с. Бдинци, Толбухински окръг. Годишник на Софийския Университет, Биологически Факултет, Антропология* 68, 1973/1974-1974/1975. София 1978, p. 47-56.
- Boev et al. 1983** П. Боев, Н. Кондова, С. Чолаков, *Биологическая реконструкция средневековых популяций, населявших болгарские земли в 7-14 вв*, Acta Morphologica 1983, 4, p. 40-46.
- Botezatu, Cantemir 1993** D. Botezatu, P. Cantemir, *Studiul anthropologic al scheletelor din necropola prefeodală de la Obîrşia Nouă (Judeţul Olt)*, StCercAntropol, 1993, 30, p. 3-7.
- Capasso, di Totta 1996** L. Capasso, G. di Totta, *Possible Treatment for Headaches in Ancient Times*, International Journal of Osteoarchaeology, 1996, 6, p. 316-319.
- Doncheva-Petkova et al. 2008** Л. Дончева-Петкова, К. Апостолов, Е. Коматарова-Балинова, М. Христова, К. Клисуранов, Д. Ставров, *№ 18. Биритуален некропол при Балчик*, АОР за 2007 г., С. 2008, с. 574-577.
- Doncheva-Petkova et al. 2009** Л. Дончева-Петкова, К. Апостолов, Е. Коматарова-Балинова, М. Христова, К. Клисуранов, Д. Ставров, *Проучване на биритуалния некропол при Балчик през 2008 г*, АОР за 2008 г., С. 2009, с. 457-458.
- Doncheva-Petkova, Apostolov 2005** Л. Дончева-Петкова, К. Апостолов, *Археологически разкопки на биритуалния некропол при Балчик*, АОР за 2004 г., С. 2005, с. 329-331.
- Doncheva-Petkova, Apostolov 2006** Л. Дончева-Петкова, К. Апостолов, *Проучване на биритуалния некропол при Балчик*, АОР за 2005 г., С. 2006, с. 329-331.
- Erdal, Erdal 2011** Y. Erdal, O. Erdal, *Review of Trepanations in Anatolia with New Cases*, International Journal of Osteoarchaeology, 2011, 21, p. 505-534.

- Grigorov 2012** В. Григоров, *Плиска „Дворцов център-изток“ (разкопки през 2011 г.)*, АОР през 2011, София, 2012, p. 385-388.
- Hrdlička 1920** A. Hrdlička, *Shovel-shaped Teeth*, Am. J. Phys. Anthropol. 3, 1920, p. 429-465.
- Kondova, Cholakov 1993** Н. Кондова, С. Чолаков, *Промените в морфологията на лицевия дял на черепа – източник на информация за етногенетичните процеси в средновековна България*, Българска етнография, 1993, 4, p. 122-132.
- Kühl 1985** R. Kühl, *Skelettreste aus prähistorische Brandbestattungen und ihre Aussagemöglichkeiten, mit Hinweisen auf spezielle Fragestellungen in Schleswig-Holstein*, Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien (MAGW), Band 115, 1985, p. 113-137.
- Lovejoy et al. 1985** C. Lovejoy, R. Meindl, T. Pryzbeck, R. Mensforth, *Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A new Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death*, American Journal of Physical Anthropology, 1985, 68, p. 15-28.
- Necrasov, Cristescu 1974** O. Necrasov, M. Cristescu, *Sur la durée de la vie de quelques populations anciennes de la Roumanie*, Anthropol. Közl., 1974, 18, p. 149-158.
- Necrasov et al. 1967** O. Necrasov, D. Botezatu, C. Teodorescu, *Contribuție la studiul antropologic al populației feudale timpurii din România: seria de la Izvorul (R. Giurgiu) datînd din secolul al VIII-lea e.n.*, St. și cerc. de antropol., 4, 1967, 1, p. 3-24.
- Russeva 2003** В. Русева, *Антропологични данни за промените в смъртността и продължителността на живота на територията на България от неолита до късното средновековие*, Дисертация за присъждане на образователната и научна степен "доктор", София 2003.
- Russeva 2012** V. Russeva, *Religion, magic or medicine? New finds of trepanned skulls from southeastern Bulgaria, 11th-13th c.*, Archaeologia Bulgarica, XVI, 2, 2012, p. 77-95.
- Schwartz 1995** J. H. Schwartz, *Skeleton Keys (An Introduction to Human Skeletal Morphology, Development and Analysis)*, New York, Oxford Press, 1995.
- Ubelaker 1989** D. Ubelaker, *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation* (2nd Ed.), Washington DC, Taraxacum, 1989.
- Walrath et al. 2004** D. Walrath, P. Turner, J. Bruzek, *Reliability Test of the Visual Assessment of Cranial Traits for Sex Determination*, Am J Phys Anthropol, 125, 2004, p. 132-137.

- Yordanov
Cholakov 1989** Й. Йорданов, С. Чолаков, *Антропологични данни от изследването на костните останки на погребаните в средновековния некропол до с. Дуранкулак*. В: Тодорова, Х, ред. Дуранкулак, 1, 1989, р. 271-294.
- Yordanov et al.
2010** Й. Йорданов, Н. Атанасова-Тимева, Я. Димитров, *Антропологично изследване на два скелета с трепанации от Плиска (края на X-XI век)*. In: Харитонов, Х. От регионалното към националното. Юбилеен сборник в чест на ст. н. с. д-р Христо Харитонов, II, 2010, Велико Търново, р. 43-60.
- Yordanov,
Dimitrova 1994** Й. Йорданов, Б. Димитрова, *Антропологична характеристика на погребаните в средновековния некропол (IX-X в.) в с. Батин Русенско (разкопки 1978 г.)*, Год. Деп. Археология – НБУ, I, 1994, р. 107-117.
- Yordanov,
Dimitrova 1996** Й. Йорданов, Б. Димитрова, *Антропологична характеристика на погребаните в средновековния некропол до с. Тръстеник, Русенско (IX-X в., разкопки 1983 г.)*, Год. Деп. Археология – НБУ, II-III, 1996, р. 292-306.
- Yordanov,
Dimitrova 2005** Й. Йорданов, Б. Димитрова, *Данни от антропологичното изследване на погребаните в средновековния некропол № 2 при с. Одърци, Добричко*. В: Дончева-Петкова, Л. *Одърци – некрополи от XI в., т. 2*, София, 2005, Академично издателство "Марин Дринов", с. 415-460.
- Yordanov,
Gyozumov 1981** Й. Йорданов, П. Гюзумов, *Антропологични данни за Средновековния некропол с. Николово, Русенски окръг*, Интердисциплинарни изследвания, 8, 1981.
- Zubov 1968** А. Зубов, *Одонтология. Методика антропологических исследований*, Москва, Наука, 1968.

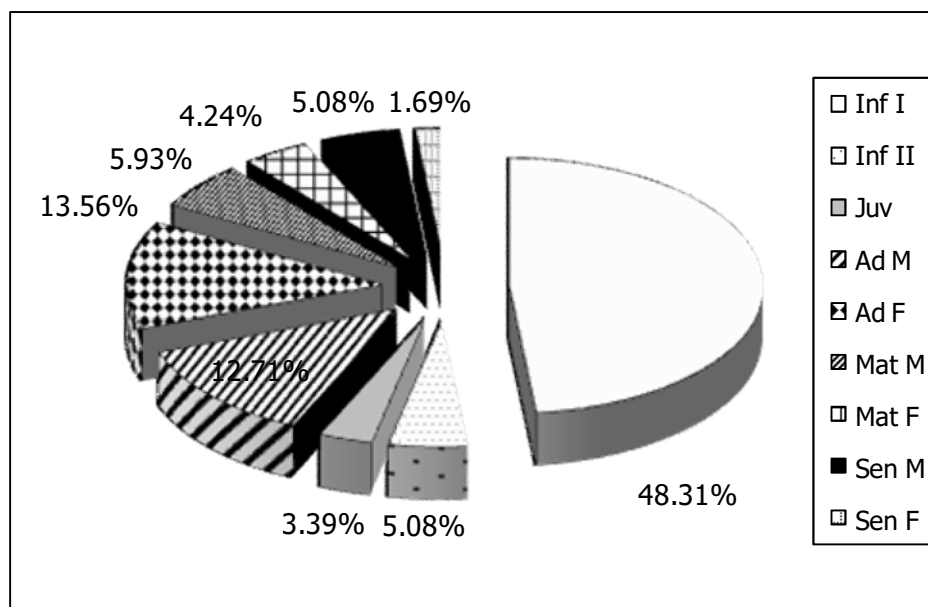

Figure 1. Age-sex distribution of the individuals.

		Inf I	Inf II	Juv	Adultus		Maturus		Senilis		Tt
					M	F	M	F	M	F	
Inhumations	N	30	6	1	5	11	3	5	6	2	69
	%	43.48	8.70	1.45	7.25	15.94	4.35	7.25	8.70	2.90	100
	Tt	36			16		8		8		
	%	52.18			23.19		11.59		11.59		
Cremations	N	27		3	10	5	4				49
	%	55.10		6.12	20.41	10.20	8.16				
	Tt				15		4				
	%				30.61		8.14				
Determined	N	57	6	4	15	16	7	5	6	2	118
	%	48.31	5.08	3.39	21.71	13.56	5.93	4.24	5.08	1.69	
	Tt	63			31		13		8		
	%	53.39			26.27		10.17		6.78		

Table 1. Age-sex distribution of the individuals.

		D _x	d _x	l _x	q _x	e _x	a _x
M	20–24	1,5	10,00	100,00	0,10	27,66	50,17
	40–44	2	13,33	66,67	0,20	17,25	59,75
	60–64	4	26,67	40,00	0,67	4,17	66,67
F	20–24	3	17,65	100,00	0,18	20,88	43,38
	40–44	1,5	8,82	41,18	0,21	15,00	57,50
	60–64	1	5,88	11,76	0,50	5,00	67,50
Tt	0–4	23	33,82	100,00	0,34	23,31	25,81
	5–9	8	11,76	66,18	0,18	28,94	36,44
	15–19	1	1,47	48,53	0,03	27,95	45,45
	20–24	4,5	6,62	47,06	0,14	24,06	46,56
	40–44	3,5	5,15	25,00	0,21	16,32	58,82
	60–64	5	7,35	11,76	0,63	4,38	66,88

Table 2. Mean values, relative number of dead, relative number of survived, risk of death, life expectancy, mean reached age. Inhumations.

	Piriform aperture low margin							<i>Sutura metopica</i>				
	<i>Anthropina</i>		<i>Fossa praenasalia</i>				Total	Absence		Presence		Total
			Innitial		Developed			N	%	N	%	
			N	%	N	%		N	%	N	%	
Inf	1	33.3	2	66.7	0	-	3	5	83.33	1	16.67	6
M	5	62.5	2	25.0	1	12.5	8	17	94.4	1	5.56	18
F	9	75.0	3	25.0	0	-	12	14	73.68	5	26.32	19
Tt	15	65.2	7	30.4	1	4.35	23	36	83.7	7	16.3	43

Table 3. Distribution of descriptive craniological traits. Formation of lower margin of piriform aperture. Presence of metopic suture on the frontal bone

	Absence		Presence						Total
			Lambda		Suture		Asterion		
	N	%	N	%*	N	%*	N	%*	
Inf	2	50	1	50.0	1	50.0	0	-	4
M	9	60	2	33.3	3	50.0	1	16.7	15
F	10	76.92	0	-	3	100	0	-	13
Tt	21	65,6	3	27.27	7	63.6	1	9.09	32
			11/34.38 %						

Table 4. Distribution of descriptive craniological traits. Presence and location of *ossa inca* in the lambdoid suture.

Пол	Shovel-shape					Labial tubercle				<i>Carabelli's</i> tubercle		
	0	1	2	3	Bc.	0	3	4	Bc.	0	4	Bc.
0	2	3	0	3	8	2	1	2	5	6	3	9
%	25.0	37.5		37.5	100	40.0	20.0	40.0	100	66.7	33.3	100
M	1	0	0	1	2	3	0	0	3	3	0	3
%	50.0			50.0	100	100			100	100		100
F	5	0	1	0	6	8	0	0	8	7	0	7
%	83.3		16.7		100	100			100	100		100
Bc.	8	3	1	4	16	13	1	2	16	16	3	19
%	50.0	18.7	6.2	25.0	100	81.2	6.2	12.5	100	84.2	15.8	100

Table 5. Distribution of descriptive odontological traits. Development of shovel shape from central upper incisors, labial tubercle at canines and Carabelli's tubercle at first molars

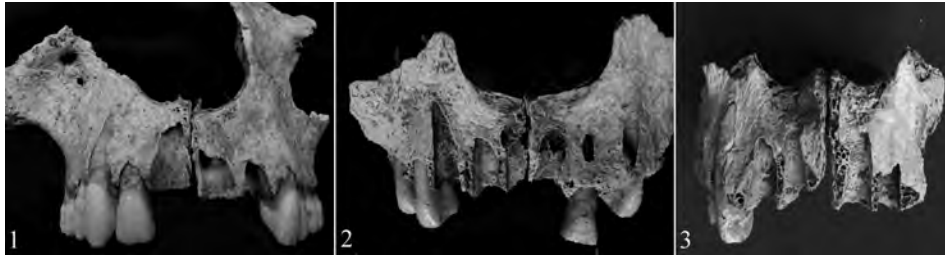

Image 1. Types of lower margin of the piriform aperture. **1.** Burial No 222, male, 20-25 years at death, lower margin, formed as anthropina. **2.** Burial No 170, male, 50-60 years at death, formation of fossa praeasalia. **2.5.** Burial No 212, male, 60-65 years at death, pronounced relief under the lower margin of piriform aperture, inbetween forms of fossa praeasalia and sulcus praeasalis.

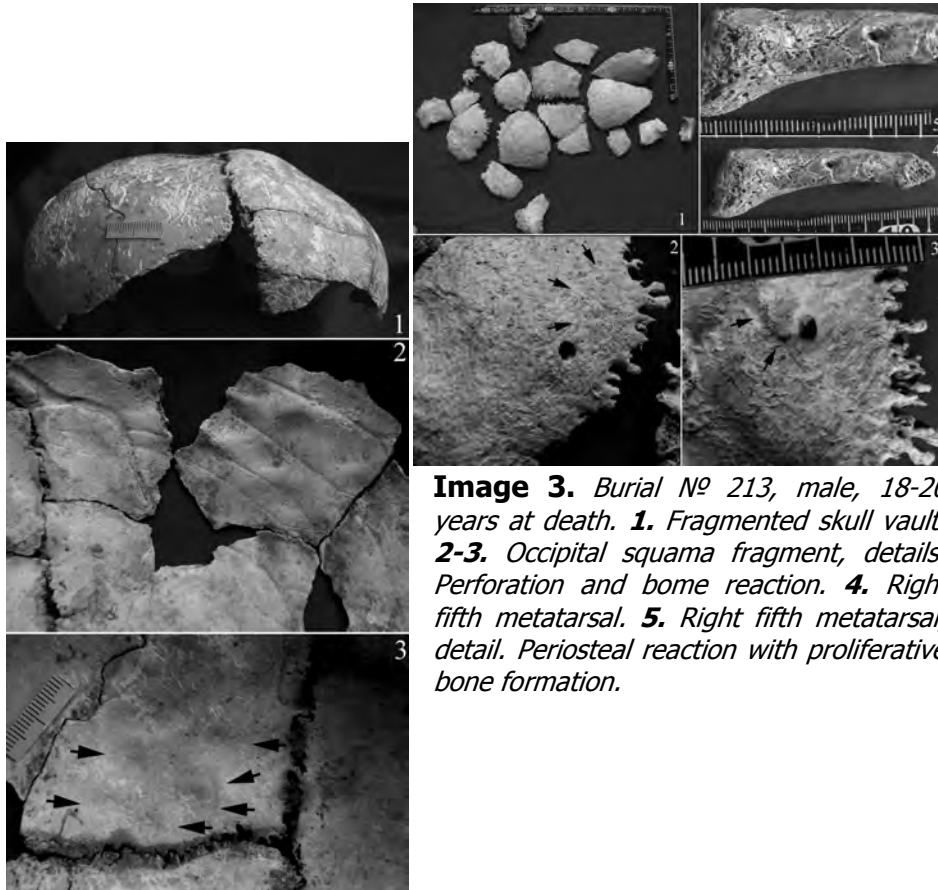

Image 3. Burial No 213, male, 18-20 years at death. **1.** Fragmented skull vault. **2-3.** Occipital squama fragment, details. Perforation and bone reaction. **4.** Right fifth metatarsal. **5.** Right fifth metatarsal, detail. Periosteal reaction with proliferative bone formation.

Image 2 4.3. Skull vault, fragment, burial No 151, child, 3-4 years at death. Artificial deformation of the frontal and both parietal bones. **2-3.** Details from the endocranial surface, pits of increased endocranial pressure.

Rezultate preliminare privind analizele antropologice ale necropolei medieval timpurii de la Balcik, Bulgaria.

Rezumat: Studiul antropologic a fost realizat pe materialul rezultat din săpăturile efectuate recent în necropola medievală timpurie de la Balcik (secolul VIII-prima jumătate a secolului IX p. Chr.), din campaniile 2004-2008. S-au analizat resturile osteologice din 147 de morminte, cuprinzând 67 de complexe de înhumăție și alte 80 de incinerăție. Materialul osos din mormintele de înhumăție oferă mai multe posibilități pentru stabilirea sexului și vârstei. O mai mare pondere o au indivizii din grupa de vârstă Infans I, 0-6.9 years, reprezentată de 30 de indivizi (43.48 %). În acest material au fost identificate numai 3 schelete cu vârsta de 6 luni, sau mai puțin, ceea ce indică o subreprezentare a categoriei de nou-născuți și a copiilor mici. Distribuția pe vârste a indivizilor adulți prezintă un număr relativ mare de indivizi maturi de peste 40 de ani, sau unii din categoria senilis, care au atins o vârstă de peste 60 de ani, reprezentând 11,59 %. Apare și o mortalitate mai mare a femeilor tinere caracteristică, de altfel, populațiilor vechi, dat fiind că femeile din grupa de vârstă cuprinsă între 20-40 ani ating un procent de 15,94 %. Resturile provenind din 48 de indivizi din complexe de incinerăție (53,33 %) au fost identificate cu un oarecare nivel de probabilitate. În mormintele respective se observă predominanța indivizilor ceva mai tineri, de aproximativ 20-40 de ani la momentul decesului, ceea ce este explicabil, mai ales prin metodele de identificare, decât prin specificul ritualului funerar. .

Materialul osos se află în stare de conservare precară. Statura celor înhumăți este estimată, la indivizii de sex masculin, a fi între 165,38 cm și 170,18 cm, iar la femei între 153,41 cm și 157,15 cm după metodele Pearson-Lee, respectiv Trotter-Gleser. Au fost observate și câteva trăsături de variabilitate, astfel încât, la 70 % dintre adulți, se observă că apertura piriformă are o formă antropină, în timp ce alți 30 % – au fossa praenasalia, ultima fiind clar pronunțată doar la un individ; la 65,63 % dintre cranii lipsește ossa incae; Într-un caz s-a găsit un os postfrontale; pe 16.3 % se evidențiază prezenta suturii metopice. Dezvoltarea incisivilor de tip "shovel-shaped" apare la 31.2 % dintre dentitii; în 3 cazuri apare tuberculul labial; la 15,8 % este dezvoltat tuberculul Carabelli. Fragmente din 43 de cranii permit înregistrarea deformării artificiale a capului, care este confirmată în 32.56 %, ca fiind aplicată la femei și copii. Tipul de deformare folosită este cea cu urme provenind de la două bandaje – pe frontal și pe ambele parietale. Într-un caz (din mormântul nr 151, copil de circa 3-4 ani) se poate presupune că a apărut o complicație după aplicarea acestui ritual. Alte posibile rezultate ale unei influențe culturale asupra oaselor craniene apare prin perforarea occipitalului scheletului din mormântul nr. 213, aparținând unui individ de sex masculin, de 18-20 ani.

Caracteristicile demografice prezentate descriu situația supraviețuirii și mortalității din populația studiată ca fiind favorabilă, în relație cu altele sincrone. Pe baza puținelor date referitoare la aspectul fizic al populației din seria studiată, se poate spune că ea se aseamănă cu altele, din nord-estul Bulgariei și de la nord de Dunăre. În distribuția deformării artificiale a capului ea este mai

apropiată de seriile de la Topola și Hitovo. Defecte similare acesteia, așa cum a fost cel găsit la craniul scheletului din mormântul nr. 213, se cunosc din diferite alte locuri din Europa din timpul Evului Mediu, cu o datare mai târzie și cu o diferență culturală și populațională substanțială față de cea studiată.

Cuvinte cheie: *evul mediu timpuriu, Balchik, Bulgaria.*

Victoria Russeva
Institute of Experimental Morphology,
Pathology and Anthropology with Museum,
Bulgarian Academy of Sciences, Sofia,
Acad. G. Bonchev Str., bl. 25,
1113 Sofia, Bulgaria.
e-mail: victoria_russeva@yahoo.com

CERAMICA MEDIEVALĂ TIMPURIE (SECOLELE IX – XI) DE LA RADOVANU, PUNCTUL „VALEA COADELOR”, JUDEȚUL CĂLĂRAȘI (ANALIZE CERAMICE)

Virginia Burghilea, Dragoș Gheorghiu*

Rezumat: *Lucrarea examinează 27 de fragmente ceramice din ceramica descoperită de Maria Comșa la Radovanu – Valea Coadelor, județul Călărași, datând din secolele IX-XI, provenind din partea superioară a peretelui vaselor de folosință comună. Este descris un ansamblu de caracteristici fizico-chimice specifice studiilor ceramice.*

Imersia în apă (metoda Arhimede) pentru 48 de ore a determinat caracteristicile de semi-vitrificare: absorbția apei $A = 9 - 13 \%$, densitatea aparentă $\rho_a = 1.4 - 2.0 \text{ g/cm}^3$ și porozitatea aparentă $P_a = 14 - 26 \%$. Prin analiza a trei eșantioane reprezentative cu fluorescență RX fluorescence (WDXFR) au fost identificate opt elemente chimice: Na, K, Ca, Mg, Al, Fe, Si și Ti. Un calcul al oxizilor corespunzători a evidențiat următoarele procentaje: $\text{SiO}_2 = 63 - 70\%$; $\text{Al}_2\text{O}_3 = 16 - 13\%$; $\text{Fe}_2\text{O}_3 = 7 - 5\%$; $\text{CaO} = 1.4 - 1.7\%$; $\text{MgO} = 1.4 - 2.1\%$; Na_2O sub 1% ; $\text{K}_2\text{O} = 2.7 - 3.1\%$, cu o pierdere datorată calcinărilor (PC) de $5 - 6\%$.

Prin difracție cu raze X (XRD) au fost identificate următoarele componente cristaline: un cuarț bine cristalizat, soluții feldspatice solide cu cristalizare redusă, minerale argiloase (illite și urme de caolinite), ca și urme de mica. Calcitul (CaCO_3) și dolomitele ($\text{CaCO}_3 \cdot \text{MgCO}_3$) nu au fost identificate datorită cantității mici de oxizi de calciu și magneziu.

Culoarea eșantioanelor examinate (pe ambele suprafețe ale fiecărui ciob), determinate spectrocolorimetric în sistem HunterLab, au oferit următoarele rezultate: luminozitate $L^ = 57 - 32 \%$; cromaticitate $C^* = 25 - 6 \%$ și nuanță $h^* = 85 - 47^\circ$. Cu ajutorul stereomicroscopiei, s-au determinat proporția, dimensiunile, forma și distribuția fazelor solide (de la cristalină la amorfă) și spațiile goale (pori și capilare), adică textura.*

Toate eșantioanele studiate prezintă o textură aspră, cu granulație de la 0.06 mm până la câțiva mm . Au fost determinate trei tipuri: $0.2 - 0.3 \text{ mm}$ (14 eșantioane); $0.3 - 1.0 \text{ mm}$ (9 eșantioane) și $1.0 - 2.5 \text{ mm}$ (4 eșantioane). Ceramica medievală timpurie de folosință comună este reprezentată de vase fără mâner, decorată cu motive incizate amplasate sub buza vaselor sau trasate cu instrumente gen pieptene. O serie de motive liniare, cu motive vârlurite (la un unghi de 45° către stânga), sau simple incizii sunt dispuse în benzi paralele.

* Autorii mulțumesc d-lui dr. Bogdan Ciupercă și d-nei dr. Alexandra Comșa pentru invitația de a participa la Sesiunea Internațională de Comunicări Științifice "Arheologia Mileniului I p.Chr.", ediția a XI-a, de la Ploiești, dedicată memoriei doamnei dr. Maria Comșa. De asemenea adresăm mulțumiri d-nei ing. Amelia Voicu pentru analiza chimică a probelor ceramice prin fluorescență cu raze X, precum și d-rei student masterand Inga Bunduche pentru realizarea desenelor fragmentelor ceramice.

Scopul final al acestui studiu arheometric a fost acela de a determina stadiile lanțului operator al modelării vaselor și temperatura procesului de semi-vitrificare. Temperatura de 800°-850°C constituie un indiciu al folosirii spațiilor închise pentru arder (de exemplu, a unui cuptor), iar gradul de semi-vitrificare sugerează un timp îndelungat de combustie. Se poate trage concluzia că diferențele de temperatură dintre diferite fragmente ceramice ar putea fi rezultatul stilului propriu de ardere al olarului, al condițiilor atmosferice, ca și a poziționării vaselor în interiorul cuptorului.

Lanțul operator propus pentru ceramica medievală timpurie este următorul: dozarea argilelor feroase amestecate cu ceramică pisată, omogenizarea lor cu apă, modelarea (cu mâna, sau la roata olarului), uscarea parțială, decorarea, uscarea finală și arderea la o temperatură sub 900 °C.

Cuvinte cheie: Cultura Dridu, Radovanu, analize ceramice, decorație, textură, culoare, proces de fabricație

Introducere.

Cultura Dridu este prima cultură unitară, cu caracter medieval propriu-zis¹. Ea s-a dezvoltat în perioada secolelor VIII-XI p. Chr. în partea orientală a fostului teritoriu roman, în zone de deal, dar mai ales de câmpie. Așezările sunt nefortificate și amplasate în apropierea unor ape, cu locuințe de lemn parțial îngropate. Locuitorii cunoscuți sub numele de valahi se ocupau mai ales cu agricultura și creșterea vitelor².

Conceptul de *Cultură Dridu* a fost susținut de către profesorul Ion Nestor și Eugenia Zaharia³ și îmbogățit ulterior de cercetările efectuate de către Dan Gh. Teodor în peste o sută de așezări din Moldova⁴. De asemenea există numeroase cercetări efectuate în diferite zone cum ar fi: Căscioarele-Greaca-Prundu⁵, Alexandria⁶, Târgșor⁷ și Sâncrăieni⁸.

Arheologul Maria Comșa a legat răspândirea *Culturii Dridu* de expansiunea bulgarilor în nordul Dunării. Dânsa folosește termenul de cultură balcano-danubiană și considera că această cultură are trăsături slave și protobulgare, cu influențe bizantine⁹. În plus, domnia sa a întreprins cercetări neobosite în diferite așezări din Muntenia, cum ar fi: Bucov¹⁰ și Slon¹¹, județul Prahova; sau Radovanu, județul Călărași¹².

¹ Corbu 2006.

² Zaharia 1996.

³ Nestor, Zaharia 1959, Zaharia 1996.

⁴ Teodor 1996.

⁵ Damian 1996.

⁶ Mitrea, Preda 1958, Mirea, Pătrașcu 2006.

⁷ Popescu 1959, Ciupercă 2011.

⁸ Preda 1959.

⁹ Comșa 1963.

¹⁰ Comșa 1959.

¹¹ Comșa 1963.

¹² Comșa 1989.

Ceramica de tip Dridu cuprinde doua tipuri de vase:

- vase fără toartă, tip oală - borcan, realizate din pasta nisipoasa, cu decor trasat cu pieptenele;
- vase mai mari, tip oală, cu doua torti, pentru apă și alte materiale, fabricate din pasta fina cenușie, cu decor șlefuit și incizat.

Cele mai recente descoperiri arheologice demonstrează existența societăților omenești în spatiul nord - danubian încă din perioada neoliticului timpuriu. Una din puternicele cetăți geto - dacice din zona Câmpiei Munteniei este dăva de la Radovanu.

Așezarea de la Radovanu este situată pe partea dreaptă a cotului râului Argeș, înainte de varsarea lui în Dunăre, mai exact pe fundul "*Văii Coadelor*" la poalele promontoriului "*La Muscalu*", până la "*Valea Neguleasa*". Locul pe care s-a aflat această cetate, un promontoriu de formă triunghiulară, care se mai vede și astăzi în partea de sud - est a comunei, creat prin eroziunea din terasa înaltă a râului Argeș, este cunoscută de localnici sub numele de "*Gorgana a doua*". În incinta întărită a cetății, cercetată în proporție de o treime, s-a constatat existența a doua straturi de cultură:

- primul strat este atribuit sfârșitului epocii bronzului (secolele XV – XII a. Chr.);
- al doilea strat aparține perioadei geto-dacice (începând din secolul al III-lea a Chr.);

În lucrarea de față se urmărește examinarea complexă a 27 de fragmente ceramice medievale timpurii (secolele IX - X p. Chr.) de la Radovanu, punctul "*Valea Coadelor*", județul Călărași, reprezentând părți de vase de uz comun (fără toartă), de diferite grosimi.

Proceduri experimentale.

Pentru caracterizarea fizico-chimică a fragmentelor ceramice s-a apelat la un complex de proceduri, utilizate frecvent în analiza lor ceramică.

Caracteristicile de semivitrifiere s-au determinat prin metoda lui Arhimede bazată pe imersie în apă timp de 48 ore.

Compoziția chimică s-a stabilit cu un spectrometru A. Philips Venus 100 minilab (WDXFR) pentru determinarea următoarelor elemente chimice: Na, K, Ca, Mg, Al, Fe, Si și Ti.

Constituenții mineralogici în stare cristalină s-au apreciat semicantitativ prin difracție cu raze X cu radiația Cu-K α ($\lambda = 1,54056 \text{ \AA}$), cu filtru de nichel (aparatură tip Shimadzu XRD 6.000).

Textura fragmentelor ceramice și detalierea unor elemente decorative s-au examinat cu ajutorul unui stereomicroscop.

Caracteristicile tricromatice (de culoare) s-au stabilit obiectiv în sistem HunterLab.

Rezultate experimentale și discuții.

Cele 27 de fragmente ceramice luate în studiu aparțin ceramicii de uz comun, adică vase de tip oală - borcan. În funcție de zona vasului ceramic inițial, fragmentele ceramice au fost grupate în trei categorii: gură/buză, perete subțire, perete gros. Pentru fiecare categorie s-au examinat mai întâi vizual (culoare, motive decorative, tip textură), respectiv s-au apreciat dimensiunile

fiecarui fragment (lungime, lățime, grosime). Aceste prime informații sunt prezentate în Tabelele 1a, 1b și 1c, iar aspectul vizual în Figurile 1a, 1b și 1c. În schimb, în Figurile 2a-2d sunt prezentate aceleași probe din fața și profil, care evidențiază motivele decorative incizate. Figura 3 redă profilul foarte variat al buzei răsfrânte a vaselor analizate, care presupune utilizarea unui sistem de susținere a vasului cu ajutorul unor sfori, după cum rezultă din studii experimentale (Figurile 4a și 4b). Acest tip de susținere ar putea explica absența torturilor la un tip de vas care venea în contact direct cu focul.

Caracteristici de semivitrifiere.

Vitrifierea este un proces prin care un material polidispers, încălzit la o temperatură superioară celei de formare a fazei lichide, se consolidează și se densifică devenind lipsit de pori; fenomenul este întotdeauna însoțit de contracție. Dacă se consideră particulele sferice prin calcul rezultă că vitrifierea este completă când topitura reprezintă 35% volumice¹³.

Semivitrifierea este un proces asemănător, cu diferența că proporția de fază lichidă este sub 35 % volumice, fapt ce determină prezența unei cantități însemnate de pori deschisi.

Caracteristicile de semivitrifiere sunt: absorbția apei, densitatea aparentă și porozitatea aparentă. Valorile obținute, în conformitate cu metoda lui Arhimede, sunt indicate în Tabelul 2, atât pentru fiecare probă, precum și pentru cele trei tipuri de fragmente, respectiv pe ansamblul lor.

Se observă că toate probele sunt semivitrificate, adică absorbția apei este cu mult peste 1%, iar absorbția medie a tuturor probelor reprezintă 11,04 %. Abaterile de valori pentru cele trei caracteristici de semivitrifiere se datorează mai ales variațiilor de compoziție inițială ale pastei ceramice, respectiv de condițiile de fabricare a vasului, precum și de măiestria olarului.

Compoziția chimică (elementară și oxidică).

Din punct de vedere chimic au fost analizate trei probe reprezentative prin fluorescență cu raze X. Această metoda a precizat proporțiile celor opt elemente chimice (Na, K, Ca, Mg, Al, Fe, Si și Ti), care au fost transformate ulterior în oxizi, așa cum rezultă din Tabelul 3. Se constată următoarele limite de variație (în procente masice) pentru cele trei probe reprezentative: $\text{SiO}_2 = 63 - 70$; $\text{Al}_2\text{O}_3 = 17 - 13$; $\text{Fe}_2\text{O}_3 = 7 - 5$; $\text{CaO} = 1,7 - 1,4$; $\text{MgO} = 2,2 - 1,4$; Na_2O sub 1; $\text{K}_2\text{O} = 3 - 2,7$ și TiO_2 sub 0,8. Pierderea la calcinare, la 1.000° C reprezintă 6 – 5%.

Cantitatea mai ridicată de dioxid de siliciu se datorează adăugării de pietriș mărunțit provenit din albia râului Argeș.

Compoziția mineralogică reală.

Prin difracție cu raze X s-au apreciat semicantitativ constituenții cristalini din aceleași fragmente ceramice analizate prin fluorescența cu raze X. Din Tabelul 4 se constată identificarea, în ordine descrescătoare, a următorilor constituenți cristalini:

¹³ Dinescu 1966.

- α - cuarț foarte bine cristalizat, cu linia de difracție caracteristică $d = 3,33 \text{ \AA}$;
- soluții solide de feldspați alcalini și plagioclazi ($d = 3,23 \text{ \AA}$ și $d = 3,18 \text{ \AA}$);
- minerale argiloase (illit cu $d = 9,80 / 4,94$ și $4,60 \text{ \AA}$; caolinit cu $d = 6,97 \text{ \AA}$);
- biotit sau mică neagră ($d = 10,02 \text{ \AA}$).

Nu s-au putut identifica calcitul (CaCO_3 , respectiv dolomitul $\text{CaCO}_3 \cdot \text{MgCO}_3$) datorita conținutului redus, sub limita de detecție a metodei (minim 5 %).

Prezența mineralelor argiloase sub forma de illit și caolinit, respectiv a urmelor de mică permit aprecierea temperaturii de ardere a vaselor ceramice în intervalul $800 - 850^\circ \text{C}$.

Studiul spectrocolorimetric

Aprecierea obiectivă a caracteristicilor culorii (în coordonate polare) s-a realizat în sistem HunterLab. Din Tabelul 5 și Figura 5 se constată că toate probele aparțin cadranelor I, în care nuanța h^* variază între $0 - 90^\circ$. În planul saturație – nuanța sau $C^* = f(h^*)$, zona cea mai largă conține probe ceramice din zona gurii vasului, urmată de probele de pereți subțiri, respectiv pereți groși. Această ordine concordă cu scăderea numărului de probe examinate, aparținând fiecărui tip de fragment ceramic.

Textura probelor ceramice și motive decorative

Prin textură se înțelege proporția, dimensiunea, forma și distribuția fazelor solide (de la cristaline până la amorf) și goluri (pori și capilare). În funcție de dimensiunea particulelor solide componente produsele ceramice pot avea o textură grosieră (cu dimensiuni de $0,06 - \text{câțiva mm}$), respectiv fină (diametrul granulelor sub $0,06 \text{ mm}$)¹⁴. În cazul probelor ceramice de la Radovanu se constată o textură grosieră cu trei variante, conform Tabelului 6.

Pe suprafața tuturor probelor, indiferent de zona vasului ceramic, apar registre cu motive decorative menționate în Tabelul 1(a, b, c). Prin examinare stereomicroscopică se pot detalia motivele decorative (linii simple paralele, linii sinusoidale unice sau grupate, înclinate spre stânga la 45°) realizate prin incizie cu instrumente de tip pieptene (vezi Figura 6).

lanț tehnologic potențial de fabricare.

Informațiile obținute prin metodele ceramice de cercetare fizico-chimică au permis elaborarea unui potențial lanț tehnologic de fabricare a vaselor de uz comun tip oală - borcan. Acesta din urmă constă din următoarele operații:

- dozarea materiilor prime locale (argile feruginoase impurificate cu nisip cuarțos și feldspați alcalini, la care se mai adaugă piatră de râu mărunțită, precum și mici fragmente de vase arse);
- omogenizarea amestecului cu apă;
- fasonarea plastică a vasului (manual sau la roată);
- uscare parțială;

¹⁴ Dinescu 1966.

- decorare prin incizie;
- uscare finală;
- ardere în atmosferă oxidantă la temperaturi sub 900° C

Concluzii.

Studiul fizico - chimic al ceramicii medievale timpurii de la Radovanu a condus la urmatoarele concluzii:

Toate fragmentele aparțin olăriei de uz comun realizate din materii prime locale, modelată fie manual, fie cu roata olarului și arsă de regulă la 800 – 850° C, în mediu oxidant.

Textura tuturor probelor este grosieră (adică dimensiunea granulelor variază între 0,06 mm până la câțiva mm), cu trei variante. Varianta cea mai grosieră folosește ca material degresant suplimentar microgranule de cuarț introduse special în pastă pentru creșterea rezistenței mecanice și la șoc termic a vaselor.

Chiar dacă vasele erau destinate pentru utilizare în gospodărie, decorarea lor are o valoare estetică ridicată, prin modul de combinare a motivelor decorative și execuția acestora.

Se poate observa că amestecul intim între tehnologie și estetică, care caracterizează ceramica de tip Dridu, demonstrează nivelul ridicat al măiestriei meșterilor locali din evul mediu timpuriu.

Bibliografie:

- Ciupercă, Măgureanu 2011** Bogdan Ciupercă, Andrei Măgureanu, *Locuințe din a doua jumătate a mileniului I p. Chr descoperite la Târgșoru Vechi*, Arheologia mileniului I p. Chr, Interferente culturale la Dunarea de Jos, Oscar, Bucuresti, 2011, p. 152-174.
- Comșa 1959** Maria Chisvasi – Comșa, *Săpături de la Bucov*, MCA, VI, 1959, p. 567-578.
- Comșa 1963** Maria Comșa, *La civilisation balkano-danubienne (IXe-XIe siècles) sur le territoire de la R. P. Roumanie (origine, evolution et appartenance ethnique). Etude preliminaire*, Dacia, NS, 7, 1963, p. 413-438.
- Comșa 1969** Maria Comșa, *Cercetările de la Slon și importanța lor pentru studiul formării relațiilor feudale la sud de Carpați*, Studii și materiale privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova, 2, Ploiesti, 1969, p. 21-29.
- Comșa 1989** Maria Comșa, *Tipuri de locuințe din secolele IX-X de la Radovanu „Valea lui Petcu”*, CCDJ, 5-7, 1988-1989, p. 143-152.
- Corbu 2006** Emilia Corbu, *Sudul Romaniei în Evul Mediu Timpuriu (sec. VIII-XI). Repere arheologice*, Istros, 2006, p. 5-6.
- Damian 1996** Oana Damian, *Așezări din zona Cascioarele – Greaca - Prundu în milenii I î. Hr. - I d. Hr.*, in Monografiile arheologice, II, Istros, 1996, p. 107-121.
- Dinescu 1966** Radu Dinescu, *Bazele tehnologiei ceramicii și refractarelor*, Editura Tehnica, Bucuresti, 1966, p. 502; p. 86
- Mirea, Pătrașcu 2006** Pavel Mirea, Ion Pătrașcu, *Alexandria. Repere arheologice și numismatice*, Muzica Viva Ploiesti, 2006, Tiparit Semne 94, Bucuresti, 2006.
- Mitrea, Preda 1958** Bucur Mitrea, Constantin Preda, *Săpături de salvare la Alexandria*, MCA, V, p. 175-181
- Nestor, Zaharia 1959** Ion Nestor, Eugenia Zaharia, *Săpături de la Dridu*, MCA, VI, 1959, p. 593-603.
- Popescu s.a. 1959** Dorin Popescu, Nicolae Constantinescu, Gheorghe Diaconu, Sebastian Morintz, *Șantierul arheologic Târgșor*, MCA, VI, 1959, p. 727-745.
- Preda 1959** Constantin Preda, *Săpăturile arheologice de la Sâncrăieni*, MCA, VI, 1959, p. 825-869.
- Teodor 1996** Dan Gh. Teodor, *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV-XI d. Hr.*, Helios, Iasi, 1996, p. 52-62
- Zaharia 1996** Eugenia Zaharia, *Dridu*, EAIVR II, (D-L), Bucuresti, 1996, p. 81-83.

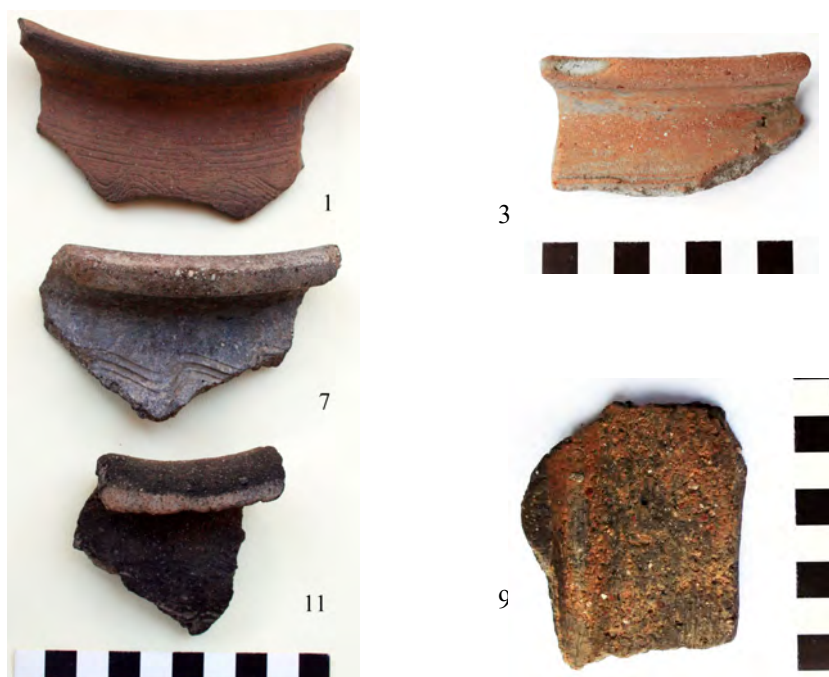

Figura 1a. Aspect vizual (foto) al fragmentelor ceramice de tip gură / buză.

Figura 1b. Aspect vizual (foto) al fragmentelor ceramice cu perete subtire.

Figura 1c. Aspect vizual (foto) al fragmentelor ceramice cu perete gros.

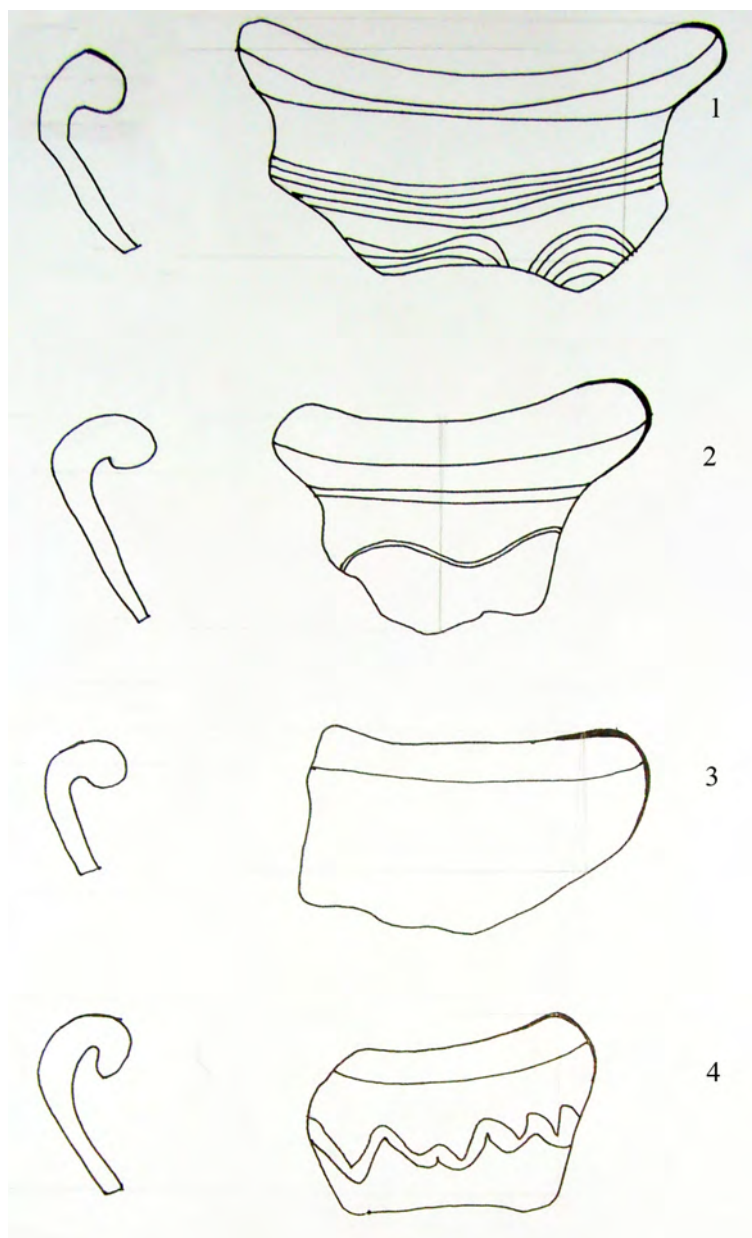

Figura 2a. Aspect exterior și în secțiune ale fragmentelor ceramice de tip gură / buza (nr.1 – 4).

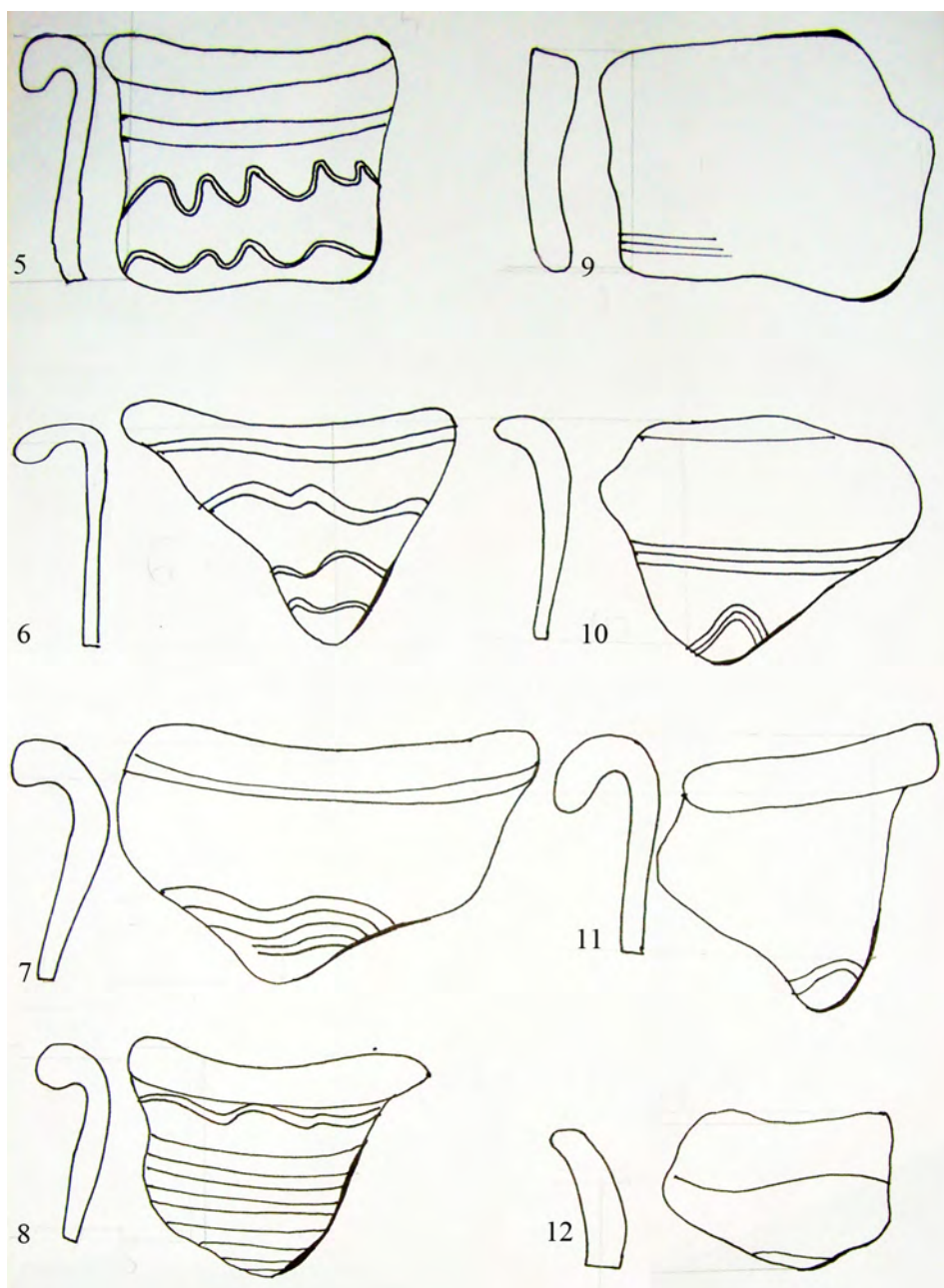

Figura 2b. Aspect exterior și în secțiune ale fragmentelor ceramice de tip gură / buză (nr. 5 – 12).

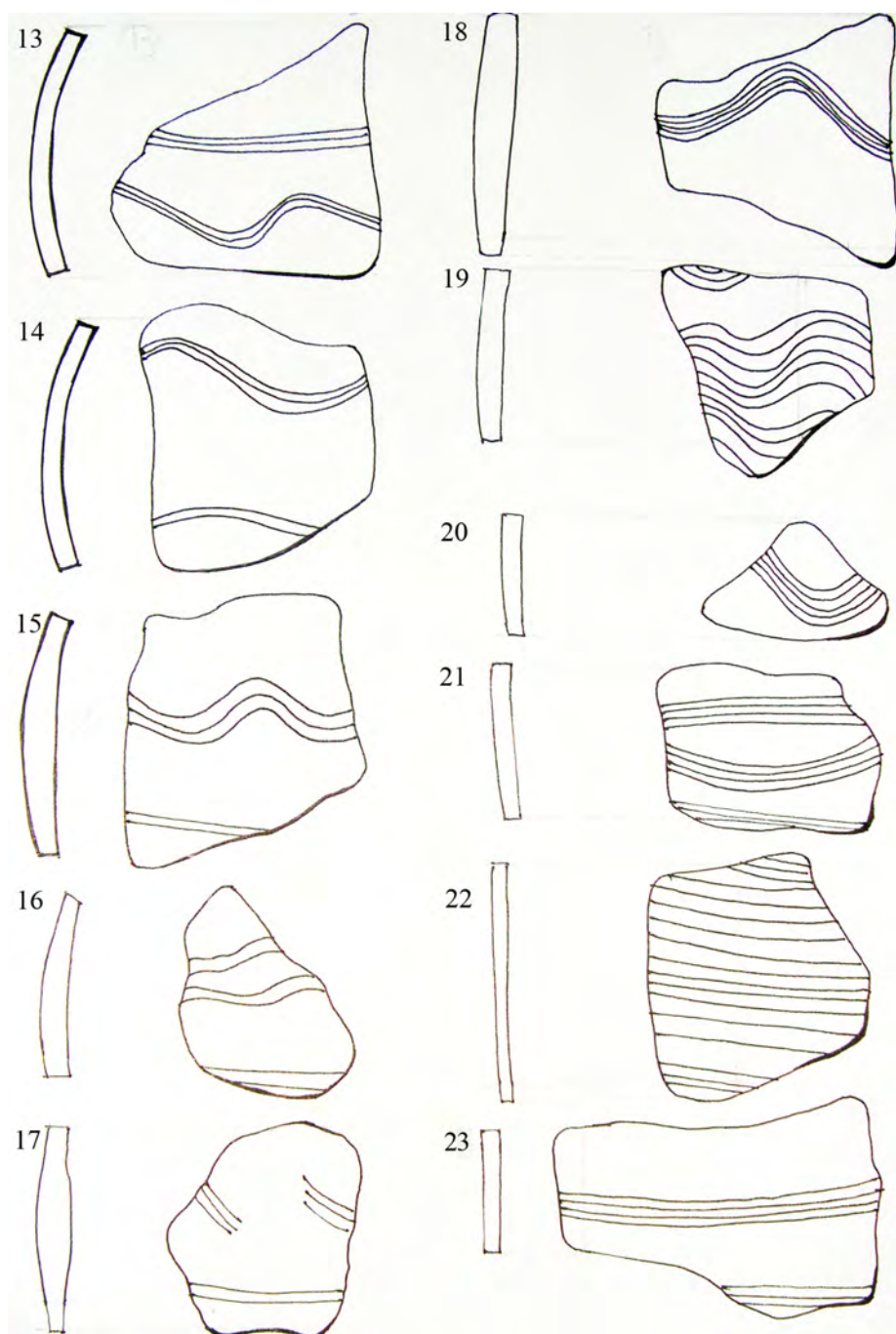

Figura 2c. Aspect exterior și în secțiune ale fragmentelor ceramice cu perete subțire (nr.13 – 23)

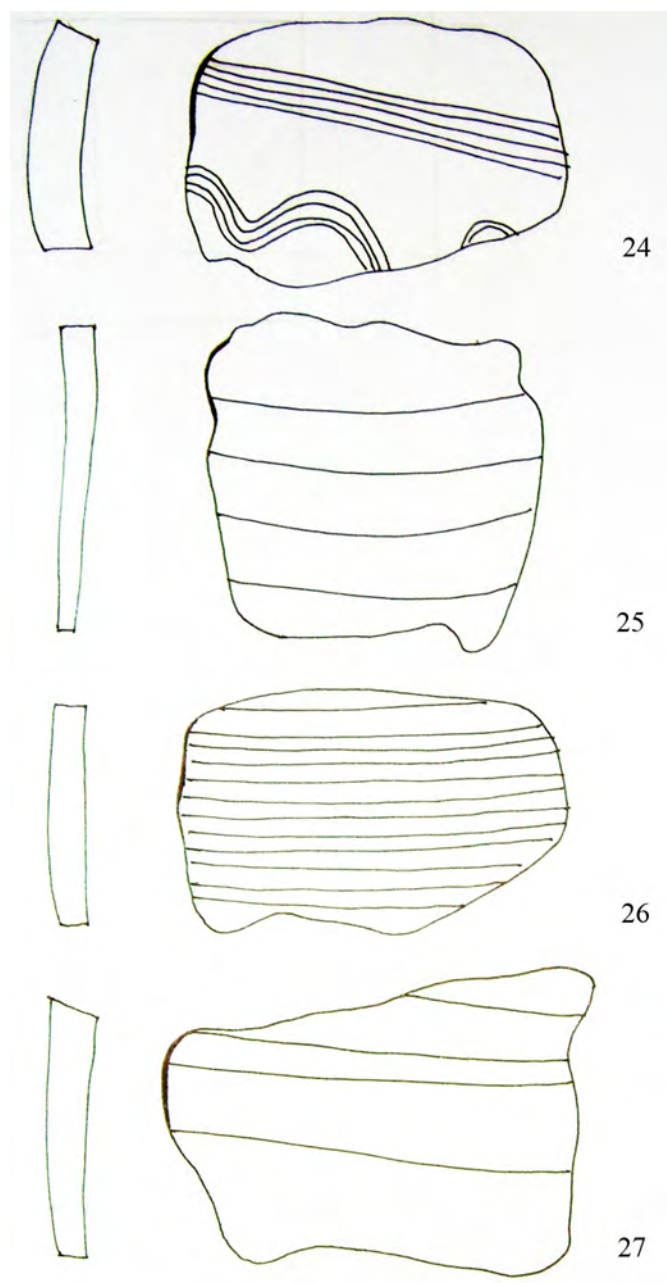

Figura 2a. Aspect exterior și în secțiune ale fragmentelor ceramice cu perete gros (nr. 24 – 27).

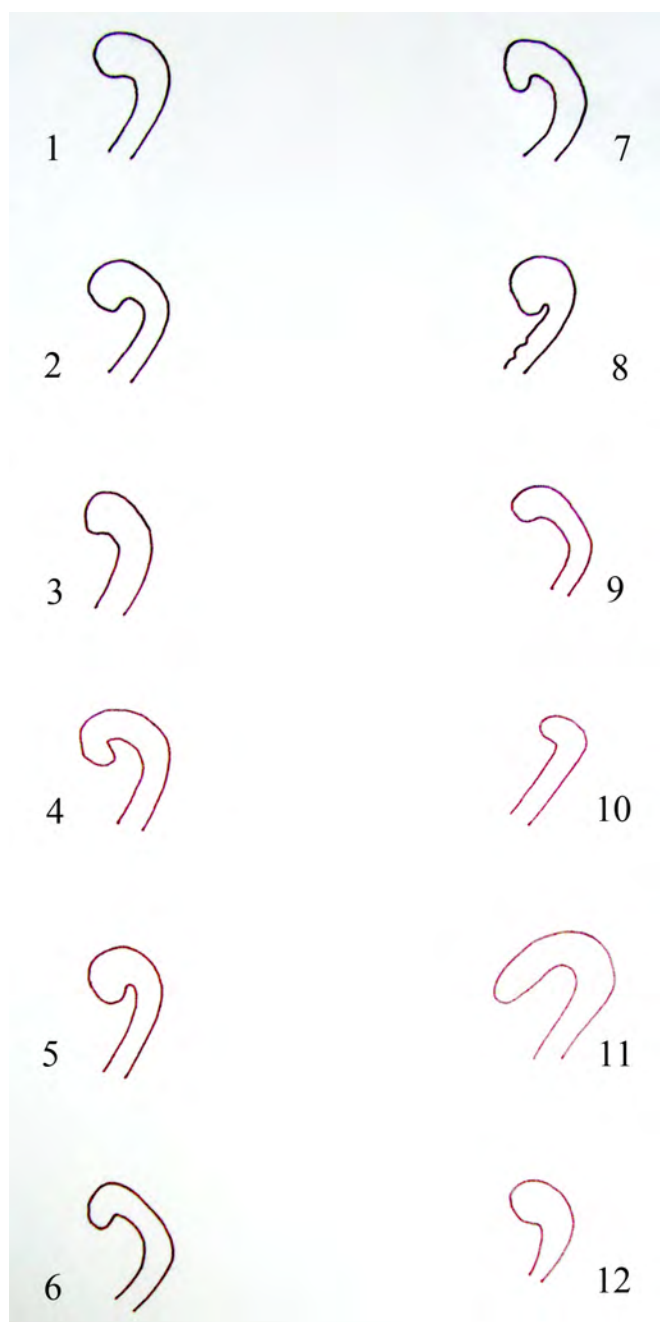

Figura 3. Detalii ale profilului fragmentelor ceramice tip gură / buză (nr. 1 – 12).

Figura 4. Exemplificarea modului de susținere a vasului ceramic (fără toarte) cu ajutorul unei sfori (4a – proba nr. 1; 4b – proba nr.7).

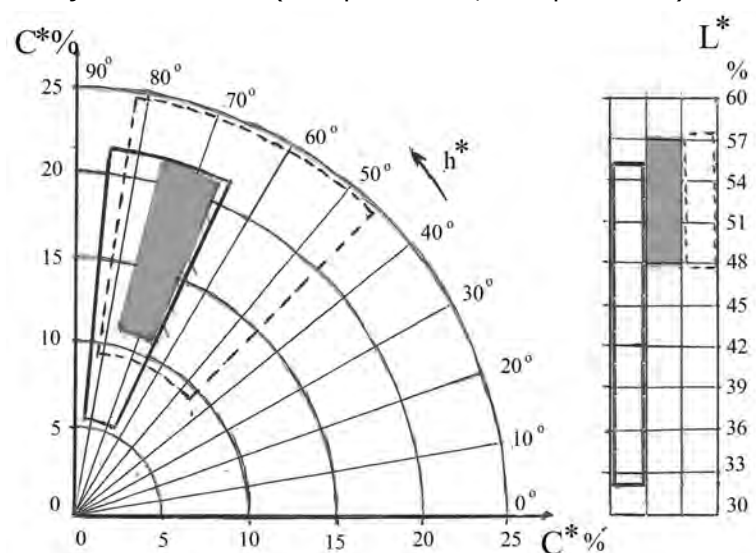

Figura 5. Domeniul probelor ceramice studiate în funcție de saturație C^* și nuanța h^* în cadranul I (în partea stângă a figurii), respectiv în funcție de luminozitate L^* (în partea dreapta a figurii).

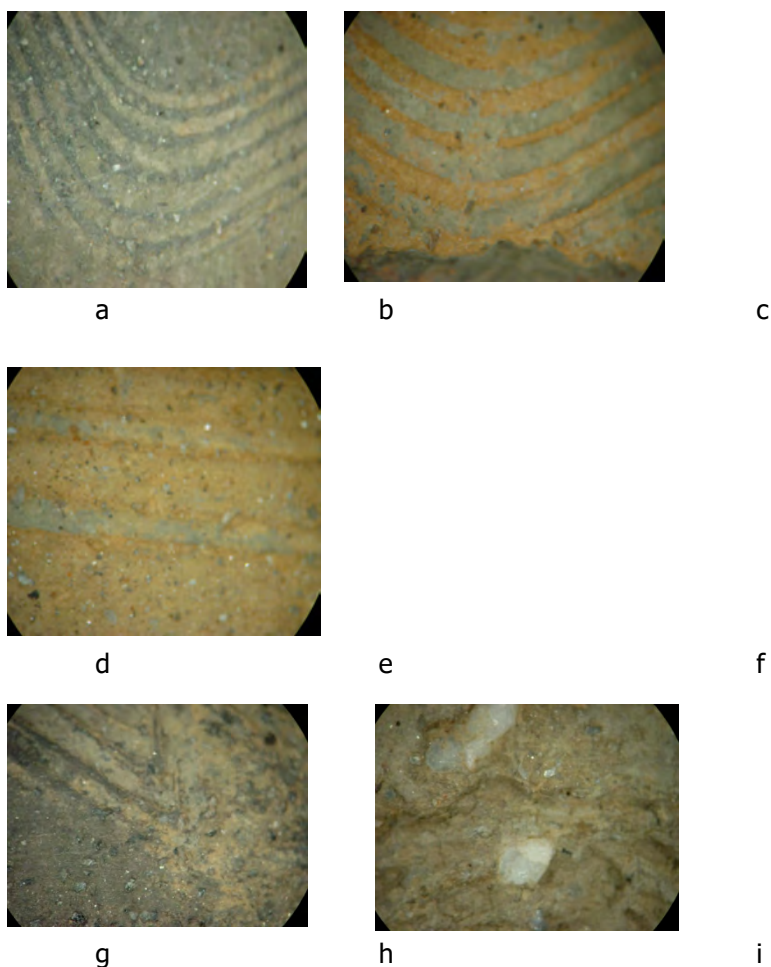

Figura 6. Aspecte stereomicroscopice ale texturii grosiere, respectiv ale unor motive decorative incizate (grad de marire x 5): a (nr. 18) detaliu cu 5 linii sinusoidale foarte fine din registrul R1; b (nr. 20) detaliu cu 5 linii sinusoidale din registrul R1; c (nr.22) detaliu cu 3 linii orizontale și paralele din registrul R1; d (nr. 26) detaliu cu 2 linii orizontale și paralele din registrul R1; e (nr.5) detaliu cu o linie sinusoidală înclinată spre stânga din registrul R2; f (nr. 7) detaliu cu 4 linii sinusoidale largi, înclinate spre stânga, din registrul R2. Mai apar și granule de cuarț cu diametre de 0,3 – 1 mm; g (nr. 10) detaliu cu 4 linii sinusoidale ascuțite, înclinate spre stânga, din registrul R3; h (nr. 24) detaliu din registrul R2 cu linii fine, paralele și ușor sinusoidale datorita rugozității suprafeței vasului provocată de prezența granulelor de cuarț (1 – 2,5 mm); i (nr. 24) detaliu din registrul R3 cu 4 linii sinusoidale întrerupte de prezenta granulelor de cuarț (1 – 1,5 mm).

Nr crt	Dimensiuni, mm		Aspect vizual - culoare / motive decorative		
	L x w x δ_p (δ_b)	D_{int} / D_{ext}	Exterior (E)	Secțiune (S)	Interior (I)
1	110 x 45 x 5 (7)	180/210	Maro-roscat; R1: 10 linii paralele R2: 5 linii sinusoidale	Maro-roscat / Gri/ Maro-roscat M	Maro-roscat; M
2	85 x 45 x 6 (7)	150/180	Maro-roscat; R1: 2 linii fine paralele R2: 2 linii sinusoidale	Maro-roscat/Gri/Gri	Gri; M, P
3	75 x 3 x 5 (7-7,5)	200/220	Maro-roscat; R1(fragment): 2 linii fine paralele	Maro-roscat/Gri/ Maro-roscat	Maro-roscat; M
4	60 x 40 x 5 (6)	144 /170	Maro-roscat; R1: 1 linie sinusoidală înclinată spre stânga	Maro-roscat/Gri închis/ Maro-roscat	Maro-roscat; P
5	60 x 50 x 6 (6,5)	100/134	Gri; R1: 2 linii fine paralele R2: 2 linii sinusoidale înclinate spre stânga	Gri/Gri/Gri P	Gri; M, P
6	70 x 45 x 7 (7,5)	150/196	Gri; R1: 1 linie R2: 3 linii sinusoidale înclinate spre stânga	Gri/Gri/Gri P	Gri; M, P
7	85 x 50 x 6 (7)	150/200	Gri; R1: 4 sinusoidale înclinate stânga	Gri/Gri/Gri	Gri M, P
8	50 x 42 x 6 (6,5)	84/112	Gri; R1: 1 linie sinusoidală R2 (fragment): 10 linii paralele M	Gri/Gri/Gri	Gri; M, P
9	80 x 52 x 7 (8,3)	--	Maro-roscat cu pete negre; R1 (fragment): 3 linii paralele	Maro-roscat/Gri/ Maro-roscat	Maro-roscat; M, P
10	70 x 55 x 7	--	Gri închis; R1: 8 incizii punctiforme grupate (5-6), înclinate stânga cu cca.45° R2: 4 linii paralele R3 (fragment): 4 linii sinusoidale înclinate spre stânga	Gri închis/Gri închis/Gri	Gri; P
11	50 x 50 x 5 (8)	110/144	Roscat sub buza (zona protejată de sfoară de susținere vas); în rest-gri închis R1 (fragment): 3 linii sinusoidale	Gri închis/Gri/Gri-roscat	Gri-roscat P
12	40 x 30 x 5 (6,2)	78/104	Gri; R1: 1 linie de delimitare buza vas R2: 1 linie sinusoidală largă R3 (fragment): 1 linie fină; M	Gri/Gri/Gri M	Gri; M
Notatii: L - lungime; w - latime; δ_p – grosimea peretelui; δ_b – grosimea buzei vasului; D_{int} - diametrul interior la gura; D_{ext} – diametrul exterior la buza. R1, R2, R3 – registre decorative situate sub buza vasului M- puncte de mica albă (muscovit); P - pietricele albe de rău din cuarț.					

Tabelul 1a. Descrierea fragmentelor ceramice de tip gură / buză.

Nr. crt.	Dimens. mm	Aspect vizual - culoare / motive decorative		
	L x w x δ _p	Exterior (E)	Secțiune (S)	Interior (I)
1/13	58 x 45 x 7	Maro-roscat; R1(fragment): incizii punctiforme grupate inclinate dreapta cu unghi cca. 45° R2: 4 linii fine paralele (apare zona de unire/inchidere a liniilor pe suprafata vasului) R3: 3 linii sinusoidale grupate (apare zona de unire/inchidere a liniilor pe suprafata vasului) R4 (fragment): 2 linii fine	Maro-roscat/Gri inchis/ Maro-roscat	Maro-roscat; Puncte de mica alba (muscovit)
2/14	70 x 48 x 7	Maro-roscat; R1: 2 linii R2: 3 linii sinusoidale	Maro-roscat/Gri inchis/ Maro-roscat	
3/15	49 x 50 x 6	Maro-roscat; linii fine paralele si alte 2-3 linii sinusoidale.	Maro-roscat/Negru/ Maro-roscat	
4/16	34 x 42 x 6	Maro-roscat; R1 (fragment):2 linii orizontale paralele R2: 4 linii sinusoidale decalate	Maro-roscat/Gri/ Maro-roscat	
5/17	42 x 42 x 7	Maro-roscat; R1: 4 linii paralele inclinate stanga cu unghi cca. 45° R2 (fragment): 4 linii paralele	Maro-roscat/Negru/ Maro-roscat	
6/18	53 x 38 x 7	Gri ; R1: 5 linii sinusoidale, foarte fine	Gri/Gri/Maro-roscat	
7/19	45 x 45 x 7	Maro-roscat; R1 (fragment): 4 linii sinusoidale R2: 4 linii sinusoidale R3 (fragment): 2 linii sinusoidale Registrele sunt usor decalate intre ele	Maro-roscat/Gri/ Maro-roscat	
8/20	40 x 22 x 6	Maro-roscat; R1: 5 linii sinusoidale		
9/21	50 x 30 x 6	Gri deschis; R1(fragment): 5 linii fine, paralele R2: 8 linii sinusoidale R3: 6 linii fine, paralele R4 (fragment): 3 linii sinusoidale	Gri deschis/Maro-roscat deschis/ Gri deschis	Gri deschis;
10/22	50 x 50 x 7	Maro-roscat; R1 (fragment): 3 linii paralele R2 (fragment): 12 linii paralele (apare zona de unire/inchidere a liniilor pe suprafata vasului)	Maro-roscat/Gri deschis/ Maro-roscat Puncte de mica	Roscat;
11/23	75 x 45 x 7	Gri-roscat; R1 (fragment):3 linii fine, paralele R2: 4 linii fine, paralele R3 (fragment): 3 linii fine, paralele	Gri-roscat/Gri inchis/Roscat	Puncte de mice
Notatii: L - lungime; w - latime; δ _p – grosimea peretelui R1, R2, R3, R4 - registre decorative situate sub buza vasului				

Tabelul 1b. Descrierea fragmentelor ceramice cu perete subtire.

Nr. crt.	Dimensiuni, mm	Aspect vizual - culoare / motive decorative		
	L x w x δ_p	Exterior (E)	Secțiune (S)	Interior (I)
1/24.	85 x 55 x (10–17)	Negru-cenusiu; R1 (fragment): 2 linii sinusoidale R2: 5 linii fine paralele (usor sinusoidale datorita rugozitatii suprafetei vasului) R3: 4 linii sinusoidale sinusoidale (cu intreruperi datorita rugozitatii suprafetei vasului) Granule mari de cuarț	Negru cenusiu /Negru /Negru	Negru; Granule mari de cuarț ($\Phi = 1-3$ mm)
2/25.	65 x 70 x (4–5)	Maro-roscat; R1 (fragment): 4 linii paralele la distanta de 10 mm intre ele.	Maro-roscat/Gri/ Maro-roscat	Maro-roscat; Mica si pietricele cu Φ sub 2 mm
3/26.	80 x 45 x 5	Maro-roscat; R1 (fragment): 13 linii orizontale paralele		Maro-roscat; Puncte de muscovit
4/27.	90 x 55 x 10	Maro deschis R1 (fragment): 3 linii paralele R2 (fragment): 3 linii paralele	Maro deschis /Gri/ Maro deschis	Maro deschis; Pietricele albe
Notatii: L - lungime; w - latime; δ_p – grosimea peretelui; Φ - diametrul granulei/pietricelei R1, R2, R3 – registre decorative situate sub buza vasului				

Tabelul 1c. Descrierea fragmentelor ceramice cu perete gros.

Nr. proba	Tip proba	Caracteristici de semivitrifiere					
		A %	ρ_a g/cm ³	P _a %	A medie %	ρ_a medie g/cm ³	P _a medie %
1.	gura/ buza	11,22	1,60	17,95	11,40	1,75	20,01
2.		11,38	2,01	22,87			
3.		11,82	1,79	21,16			
4.		11,82	1,82	21,51			
5.		12,93	1,41	18,23			
6.		13,23	1,94	25,66			
7.		13,19	1,76	23,21			
8.		13,09	1,69	22,02			
9.		9,16	1,99	18,23			
10.		10,37	1,81	18,77			
11.		9,58	1,68	16,60			
12.		9,11	1,54	14,02			
13.	perete subtire	8,95	1,70	15,21	11,12	1,61	18,08
14.		9,08	1,51	14,59			
15.		12,17	1,70	20,68			
16.		12,67	1,70	21,53			
17.		10,14	1,38	13,99			
18.		11,14	1,60	17,82			
19.		11,05	1,73	19,11			
20.		12,86	1,39	17,85			
21.		11,22	1,58	17,72			
22.		12,04	1,76	21,19			
23.		11,00	1,73	19,03			
24.	perete gros	8,89	1,76	15,64	10,63	1,66	17,56
25.		10,87	1,76	19,13			
26.		11,75	1,58	18,56			
27.		10,99	1,54	16,92			
Probele 1 - 27					11,05	1,67	18,55
Notatii: A – absorbtia apei; ρ_a – densitatea aparenta ; P _a – porozitatea aparenta							

Tabelul 2. Caracteristici de semivitrifiere ale fragmentelor ceramice.

Proba	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	CaO	MgO	Na ₂ O	K ₂ O	TiO ₂	P.C.
	% masice								
1. (9)	63,17	16,39	6,70	1,42	1,94	0,75	3,06	0,71	5,86
2. (14)	63,55	16,63	6,11	1,68	2,18	0,99	2,97	0,77	5,12
3. (24)	69,68	13,37	5,20	1,51	1,43	0,94	2,68	0,59	4,60

Notatii: P.C. – pierderea la calcinare la 1.000°C

Tabelul 3. Compozitia oxidica prin analiza prin fluorescenta cu raze X.

Nr. si tipul probei	Constituenti mineralogici cristalini				
	α- cuar	solutii solide de feldspati	illit	caolinit	miica
1. (9) – gura	+++	+	+	--	urme
2. (14) – perete subtire	+++	+	+	urme	
3. (24) - perete gros	++++	+	+	--	

Tabelul 4. Compozitia mineralogica reala prin difractie cu raze X.

Varianta de textura grosiera	Diametrul granulelor de cuar, mm	Numar de probe	Zona vasului ceramic		
			gura	perete subtire	perete gros
			probe (nr.de probe)	probe (nr.de probe)	probe (nr.de probe)
1.	0,2 – 0,3	14	1 – 4 (4)	3 – 16; 18; 20- 23 (9)	26 (1)
2.	0,3 – 1,0	9	5 – 9; 10 – 12 (7)	19 (1)	25 (1)
3.	1,0 – 2,5	4	9 (1)	17 (1)	24; 27 (2)
	TOTAL	27	12	11	4

Tabelul 5. variante de textura grosiera ale probelor ceramice studiate.

Nr.probe	Caracteristici de culoare		
	L*, %	C*, %	h*, grade
1 – 12 (gura vas)	55,43 – 31,94	22,85 – 5,86	84,85 – 65,07
13 – 23 (perete subtire)	57,10 – 47,98	24,94 – 9,44	81,53 – 46,44
24 – 27 (perete gros)	56,90 – 47,95	21,81 – 11,18	76,44 – 66,76
1 – 27 (toate probele)	57 - 32	25 - 6	85 - 47

Notatii: L* - luminozitate; C* - saturatie; h* - nuanta.

Tabelul 6. Limite de variatie ale coordonatelor polare ale probelor ceramice examinate.

The early medieval pottery (9th-11th centuries AD) from Radovanu, spot „Valea Coadelor”, Călărași county (ceramics analysis).

Abstract: The paper examines 27 ceramic shards from Radovanu – Valea Coadelor, Călărași County, dating from the 9th – 10th centuries, belonging to the upper part and the walls of common utilitarian vases. A set of physical-chemical characteristics specific for ceramic studies are described.

The immersion in water (Archimedes' method) for 48 hours determined the characteristics of semi-vitrification: water absorption $A = 9 - 13 \%$, apparent density $\rho_a = 1.4 - 2.0 \text{ g/cm}^3$ and apparent porosity $P_a = 14 - 26 \%$. By analysing three representative samples with RX fluorescence (WDXFR) eight chemical elements were identified: Na, K, Ca, Mg, Al, Fe, Si and Ti. A calculation of the corresponding oxides revealed the following percentages: $\text{SiO}_2 = 63 - 70\%$; $\text{Al}_2\text{O}_3 = 16 - 13\%$; $\text{Fe}_2\text{O}_3 = 7 - 5\%$; $\text{CaO} = 1.4 - 1.7\%$; $\text{MgO} = 1.4 - 2.1\%$; Na_2O below 1%; $\text{K}_2\text{O} = 2.7 - 3.1\%$, with a loss due to calcinations (PC) of 5 – 6%.

The following crystalline components were identified with the X-ray diffraction (XRD): α - well crystallised quartz, solid feldspar solutions with weak crystallisation, argillaceous minerals (illite and traces of caolinite), as well as mica traces. Calcite (CaCO_3) and dolomite ($\text{CaCO}_3 \cdot \text{MgCO}_3$) were not identified due to the reduced quantity of calcium and magnesium oxides .

The colour of the samples examined (on both surfaces of each shard), determined spectrophotometrically in HunterLab system, offered the following results: lightness $L^* = 57 - 32 \%$; chromaticity $C^* = 25 - 6 \%$ and hue $h^* = 85 - 47^\circ$. With the stereomicroscopy the proportion, the dimensions, the shape and distribution of solid phases (from crystalline to amorphous) and the voids (pores and capillaries), namely texture, were determined.

All the samples studied present a rough texture, with grains from 0.06 mm up to a few mm. Three types were determined: 0.2 – 0.3 mm (14 samples); 0.3 – 1.0 mm (9 samples) and 1.0 – 2.5 mm (4 samples). The Early Middle Ages utilitarian ceramics is represented by handleless pots, decorated with incised patterns positioned under the vases' rims and drawn with comb-like instruments. Several linear, wave-like patterns (at a 45° angle to the left) or simple incisions are disposed in parallel bands.

The final goal of this archaeometric study was to determine the stages of the chaîne-opératoire of the vases' making and the temperature of the process of semi-vitrification. The temperature of 800 °-850 °C is an index for the use of a closed space of firing (i.e. a kiln) and the degree of semi-vitrification suggests a long time of combustion. One can conclude that the differences between the temperatures of various fragments could be the result of the potter's own style of firing, of atmospheric conditions, as well as of the positioning of the vases into the kiln.

The chaîne-opératoire proposed for the Early Middle Age ceramics is the following: the dosage of the iron argiles mixed with grog, the homogenisation with water, the modelling (by hand or with the potter's wheel),

the partial drying, the decoration, the final drying, and the burning at temperatures under 900 °C.

Keywords: *Dridu culture, Radovanu, ceramics analysis, decorated, texture, colour, making process*

dr. Virginia Burghilea
Universitatea Politehnică București,
str. Gh. Polizu nr.1,
cod 011061, Bucuresti, Romania.
e-mail: v.burghilea_2008@yahoo.com

dr. Dragoș Gheorghiu
Universitatea Națională de Arte București,
Școala Doctorală,
str. General C-tin Budișteanu nr.19,
București, Romania.
e-mail: Gheorghiu_Dragos@yahoo.com

ORIENTAREA ASTRONOMICĂ A FORTIFICAȚIEI MEDIEVALE DE LA FUNDU HERȚII

Iharka Szücs-Csillik

Rezumat: În localitatea Fundu-Herții (jud. Botoșani, România) au fost descoperite urmele unei cetăți cu trei valuri transversale și valuri adiacente. Alte așezări din nordul României și din apropiere de Fundu-Herții sunt Dersca, Tudora, Orofteana, Baranga și Horodiștea. Fundu-Herții este o cetate medievală situată în partea de nord-est a României (latitudine: 48°6' N și longitudine: 26°18' E). Este un fapt bine cunoscut că cetățile medievale aveau o orientare astronomică bine stabilită. Orientarea către direcția soarelui a apărut inițial la omul neolitic, în viața căruia a jucat un rol foarte important. Orientarea către răsărit a persistat până în ziua de astăzi printr-o serie de denumiri creștine. Există câteva explicații posibile pentru această orientare. Thomaso d'Aquino sugera că Dumnezeu și-a trăit viața lumească la Răsărit și de la Răsărit va veni pentru a judeca omenirea. Orientările solstițiale se măsoară la 22 iunie, sau 22 decembrie, în direcția soarelui. Principala direcție (axele principale ale cetății) este orientată în vecinătatea punctelor solstițiale. Cetatea a fost construită cu o orientare solstițială precisă. Din punct de vedere arheoastronomic, cetatea de la Fundu-Herții este orientată astronomic.

Keywords: Arheoastronomie, orientare astronomică, fortificație medievală.

1. Introducere

Așezările întărite sunt obiecte importante de cercetare în România, prezența acestora este atestată din vremea comunei primitive până în perioada feudală. Începând cu secolul IX p. Chr. odată cu intensificarea ultimelor grupuri de migratori și a transformărilor social-economice înregistrate de societatea veche românească de la est de Carpați, se construiesc din nou așezări întărite, cunoscute în literatura de specialitate și sub denumirea de „*hodoriți*” în Moldova, care continuă să fie folosite și în secolele următoare ale Evului Mediu timpuriu. Dintre aceste așezări întărite identificate, un loc aparte, prin mărime, poziție și structură, îl ocupă cetatea de la Fundu Herții, comuna Cristești, județul Botoșani.

Cetatea de la Fundu Herții este cunoscută încă din deceniul al optulea al secolului trecut, prin răspunsurile la *Cestionariul arheologic al lui Alexandru Odobescu* (1891). Investigații de teren au fost efectuate în perioada interbelică de către P. Verona (1936) și C. Ambrojevici (1944). Prin cercetările de suprafață ale profesorilor Nicolae și Eugenia Zaharia, cu începere din deceniul al șaselea al acestui secol, au fost verificate așezările întărite, identificându-se și altele, tot

întărite¹. Alte cercetări la suprafață au fost efectuate de Al. Păunescu, P. Șadurschi, V. Chirica (1976). M. Petrescu-Dîmbovița și D. Gh. Teodor (1987) au efectuat săpături la cetatea de la Fundu Herții între anii 1967 și 1974. S-a constatat că stațiunea de la Fundu Herții este cea mai bine conservată, putând permite efectuarea unor săpături metodice exhaustive, care să ofere posibilități sporite pentru cunoașterea tipului și structuri sistemului de fortificație, a complexelor de locuire din interiorul și exteriorul ei, date pentru încadrarea ei cronologică și culturală. Cercetările au fost completate cu o documentație pe teren în obiective asemănătoare din țară și străinătate (Germania, Polonia, Ungaria, etc.), care prezintă analogii apropiate pentru tipul de așezare întărită cu șanțuri, valuri de pământ și palisade.

Așezarea întărită de la Fundu Herții a fost prima dată menționată în anul 1871 de către Alexandru Odobescu în raportul său către Ministerul Instrucțiunii privind la răspunsurile învățătorilor din fostul județ Dorohoi la Chestionarul arheologic inițiat de el. Primele informații mai detaliate cu privire la așezarea de la Fundu Herții se datoresc pictorului Paul Verona care, în anul 1934, a efectuat cercetări de suprafață, având meritul de a fi identificat, pentru prima oară, și fortificațiile exterioare ale cetății. Verona consideră cetățile din apropiere de la Ibănești, Orofteana și Horodiștea (din județul Botoșani), precum și de la Horbova și Mamornița (din Ucraina) ca făcând parte dintr-un *sistem defensiv* cu o întindere de circa 30-40 km². Acest lucru ar releva nivelul înalt al cunoștințelor tehnice în domeniul unor astfel de fortificații al construcțiilor din această zonă².

Pe baza materialelor publicate de Abrojevici (1944) și alții, cetatea de la Fundu Herții s-a încadrat cronologic și cultural de către M. Petrescu-Dîmbovița (1967), M. Chișvași-Comșa (1957) și D. Gh. Teodor (1974). Din punct de vedere cronologic s-au deosebit două faze, datate în secolele VIII-X p. Chr. În ceea ce privește încadrarea culturală, pe baza trăsăturilor ceramicii, s-au avut în vedere populația autohtonă și contactele ei cu slavii³.

Cetatea de la Fundu Herții este situată pe o culme de deal împădurită, numită „La Redută”, aflată la extremitatea de vest-sud-vest a satului, la o altitudine de 291 m față de nivelul Mării Negre. Așezarea „La Redută” are o formă aproape trapezoidală abruptă pe trei părți, înspre vest, nord și est, și în pantă ușoară către platforma de la sud-est (Fig. 1).

Platforma cetății are o suprafață de aproximativ 1,60 ha. În ușoară pantă de la nord-vest la sud-est, prezintă trei valuri transversale (I, II, III) înalte cu șanțuri adiacente, orientate către panta de acces dinspre sud-est. Aceste valuri și șanțuri sunt amplasate la distanțe diferite unul față de altul: între valul I și II sunt 26 m, între valul II și III sunt 36 m. Valul III are înălțimea 1,25 m, față de nivelul de călcare actual, valul II o înălțime de 1 m, iar valul I o

¹ Zaharia et al. 1970, p. 274.

² Petrescu-Dîmbovița, Teodor 1987.

³ Petrescu-Dîmbovița, Teodor 1987.

înălțime de 1,75 m. Valul lateral, amplasat de jur-împrejur, are o înălțime variind între 0,75 m și 1 m.

2. Orientarea astronomică

Dacă observăm răsăritul sau apusul într-un an, vedem că Soarele descrie un arc pe bolta cerească. Primăvara și toamna Soarele răsare exact la est, vara la solstițiul de vară răsare îndepărtat spre nord față de est, iar iarna la solstițiul de iarnă răsare îndepărtat spre sud față de est.

Pentru a studia orientarea astronomică a cetății de la Fundu Herții vom determina punctele solstițiale (extrema nordică și sudică al arcului solar). Știm că ecliptica este traiectoria anuală aparentă a Soarelui prin constelațiile zodiacului pe sfera cerească, iar planul ecliptic este înclinat actualmente cu un unghi de 23° față de planul ecuatorului ceresc, acest unghi schimbându-se datorită fenomenelor de precesie și nutație⁴.

În antichitate oblicitatea eclipticii a fost determinată prin măsurarea lungimii umbrei stălpului (gnomon) la solstițiul de vară și de iarnă. Astfel de măsurători erau făcute cu precădere în China. Ele au fost comparate cu rezultatele numerice proprii ale lui Wittmann (1979).

Oblicitatea aparentă medie a eclipticii (ε) am calculat-o pentru anul 850 p. Chr. printr-un calcul bazat pe metoda celor mai mici pătrate⁵. Astfel $\varepsilon = 23^\circ 26'$ pentru anul 850 d. Ch. Folosind formula Gauss⁶ în triunghiul sferic PZS pentru latura $PS = 90^\circ - \delta$, $\delta = \pm \varepsilon$, obținem următoarele:

$$A_{1,2} = \arccos(\sin(\pm\varepsilon)/\cos(\varphi))$$

$$A_{3,4} = \pi + A_{1,2}$$

unde φ este latitudinea Fundu Herții ($48^\circ 6'$), iar $A_{1,2}$, $A_{3,4}$ sunt punctele solstițiale (Fig. 2).

Punctul solstițiului de vară este punctul eclipticii unde declinația Soarelui ia cea mai mare valoare pozitivă. *Punctul solstițiului de iarnă* este punctul eclipticii unde declinația Soarelui este cea mai mică

Rezultatul calculelor ne arată punctele solstițiale, adică:

$A1 = 52^\circ$, punctul solstițiul de vară (E)

$A2 = 127^\circ$, punctul solstițiul de iarnă (E)

$A3 = 232^\circ$, punctul solstițiul de iarnă (V)

$A4 = 307^\circ$, punctul solstițiul de vară (V)

Cetatea este orientată spre 307° vest și 127° est, precum se vede în imaginea alăturată. Limita superioară vestică și limita inferioară estică al arcului solar aproape se suprapune cu orientarea cetății (Fig. 3).

Din cauza înălțimi orizontului cu câteva grade, arcul solar se poate deplasa spre sud⁷.

3. Concluzii

⁴ Turcu et al. 2003.

⁵ Wittmann 1979.

⁶ Pal et al. 1998.

⁷ Lăzărescu, Turcu 2012.

Axa principală a platoului cetății de la Fundu Herții este orientată spre solstiul de vară la apus sau solstiul de iarnă la răsărit, cu o eroare de câteva grade, care poate fi cauzată de următoarele: înălțimea orizontului (pădure, munți, dealuri, valuri, etc.), greșeli de măsurare pe teren, pe desen, greșeli de calcul (numere), etc. Erorile ar fi putut fi cauzate și de valurile de apărare.

Valurile transversale mai mari de 1m și *valul lateral*, amplasat de jur-împrejur, având o înălțime variind între 0,75 m și 1 m – puteau să decalazeze cu câteva minute răsăritul și apusul Soarelui, în funcție de cât de aproape se afla observatorul de val. Din această cauză cei din cetate vedeau Soarele cu întârziere. Soarele răsărea mai târziu, și apunea mai repede cu câteva minute. Decalarea activităților zilnice cu câteva minute datorate acestui fapt e nesemnificativ.

Însă platoul este orientat de natură spre solstiții, de care localnici au beneficiat prin preocupările lor.

Locuințele simple din incinta cetății, neorientate astronomic, sunt pentru cei care puteau să se refugieze în cetate, având caracter temporar de folosire. Așezările fortificate au avut funcție de apărare, centre mai dezvoltate social-economice, politice și administrative, unde se putea folosi orientarea astronomică a cetății⁸.

Bibliografie:

Ambrojevici 1944	Ceslav Ambrojevici, <i>Zur vorgeschichtlichen und mittelalterlichen Vergangenheit des Bezirkes Dorohoi</i> , Dacia, IX-X, București, 1944.
Bona 1995	I. Bona, <i>Az Árpádok korai várairol (Despre cetățile timpurii arpadiene)</i> , Debrecen, 1995 (în limba maghiară)
Chișvași-Comșa 1957	Maria Chișvași-Comșa, <i>Unele concluzii istorice pe baza ceramicii din secolele VI-XII</i> , SCIV, 8, 1957.
Lăzărescu, Turcu 2012	V.A. Lăzărescu, V. Turcu, <i>Seasons of Death. Towards an Archaeological-Astronomical Method for Studying Ancient Burial Rites</i> , In: Second Arheoinvest Congress, Interdisciplinary Research in Archaeology, Iași, p. 34-35, 2012.
Matei, Iambor 1980	Șt. Matei, P. Iambor, <i>Observații privind așezările fortificate din Transilvania în perioada feudală timpurie</i> , ActaMN, XVII, 1980, p. 507-515.
Odobescu 1891	Alexandru Odobescu, <i>Rămășițele antice din județul Dorohoi</i> , Opere complete, III, București, 1908.
Pal et al. 1998	A. Pal, V. Pop, V. Ureche, <i>Astronomie</i> , Presa

⁸ Bona 1995; Matei, Iambor 1980; Rusu 1971, Rusu 1978.

- Universitară Clujană, 1998, p. 52-53.
- Păunescu et al. 1976** Al. Păunescu, P. Șarduschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, I., București, 1976.
- Petrescu-Dîmbovița, Teodor 1987** M. Petrescu-Dîmbovița, D. Gh. Teodor, *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpații. Așezarea de la Fundu Herții, județul Botoșani*, Ed. Junimea, Iași, 1987.
- Petrescu-Dîmbovița 1967** M. Petrescu-Dîmbovița, *Considérations sur le problem des périodes de la culture matérielle en Moldavie du VI-X siècles*, RRH, VI, 1967.
- Rusu 1971** M. Rusu, *Castrum, urbs, civitas (cetăți și „orașe”) transilvănene din secolele IX-XIII*, ActaMN, VIII, 1971, p. 197-203.
- Rusu 1978** M. Rusu, *Cetățile transilvănene din secolele IX-XI și importanța lor istorică*, Ziridava, X, 1978, p. 159-171.
- Teodor 1974** D. Gh. Teodor, *Din trecutul județului Botoșani*, SCIV, 19, 1974.
- Turcu et al. 2003** V. Turcu, I. Csillik, D. Moldovan: *Calendar Astronomic Cluj-Napoca 2003 (iulie-decembrie)*, Nereamia Napocae, Cluj, 2003, p. 62-63.
- Țiplic 2007** I. M. Țiplic, *Istoria fortificațiilor medievale timpurii din Transilvania (sec X-XII)*, Colecția Academică, Institutul European, 2007.
- Verona 1936** Paul Verona, *Memoriu relativ la descoperirile făcute în regiunea Herții din județul Dorohoi*, RIR, V-VI, București, 1936.
- Wittmann 1979** A. Wittmann, *The obliquity of ecliptic*, Astronomy and Astrophysics, 73, 1979, p. 129-131.
- Zaharia et al. 1970** N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmbovița, E. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, București, 1970.

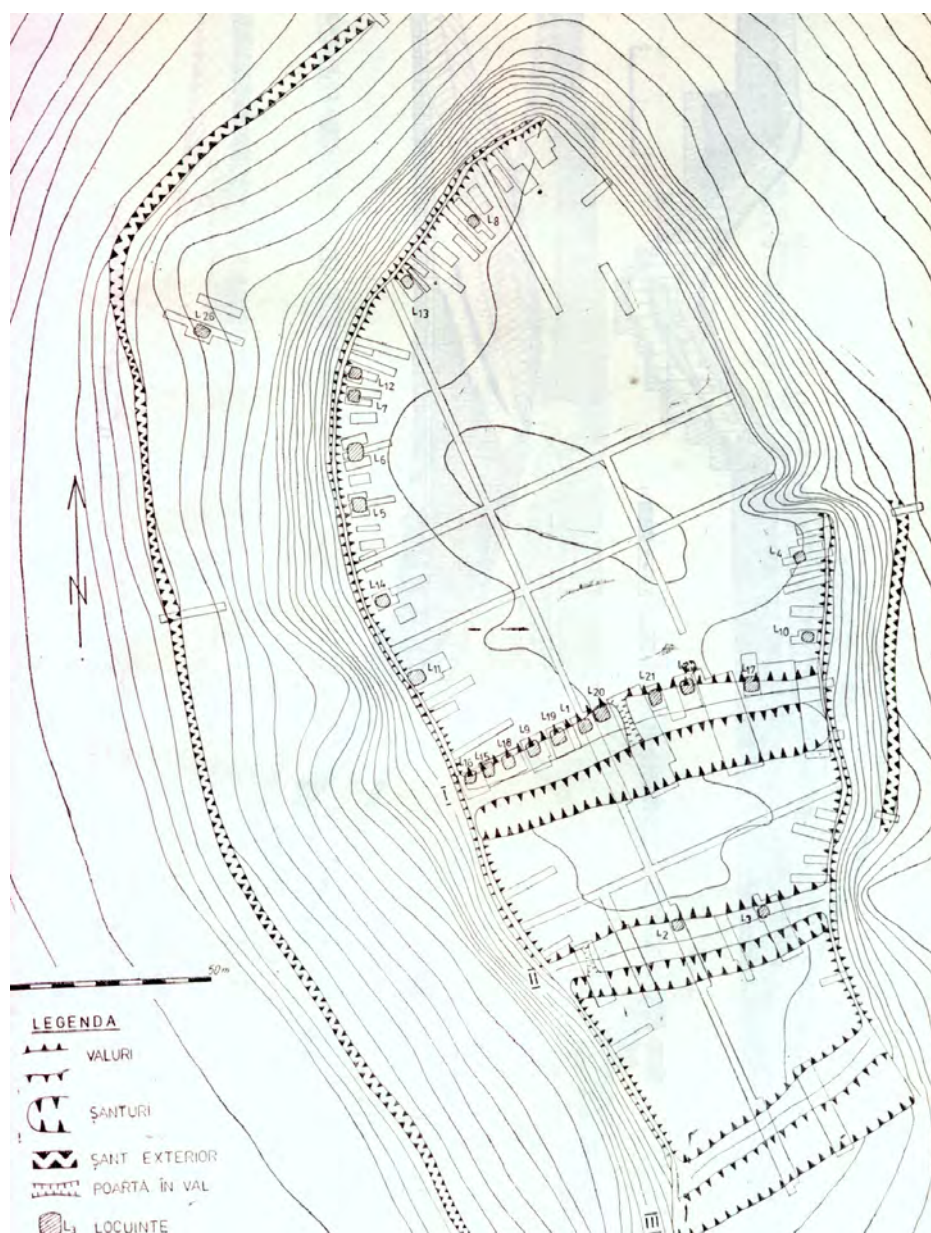

Figura 1. Cetatea de la Fundu Herții
(planul săpăturilor după Petrescu-Dîmbovița, Theodor 1987)

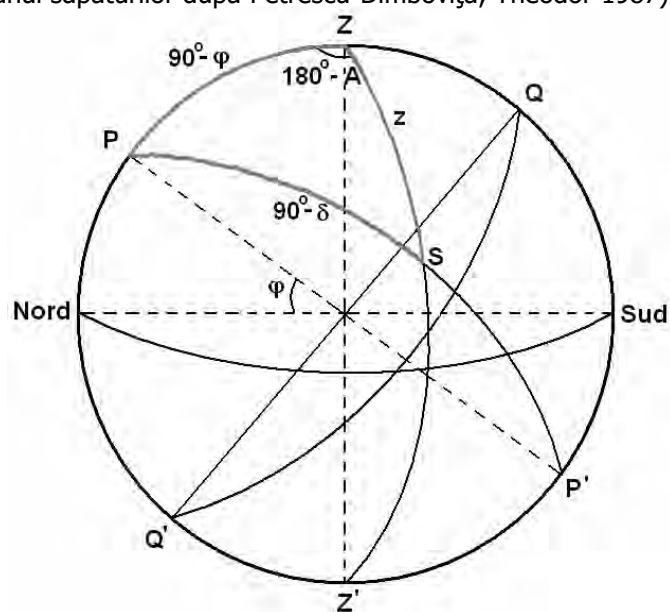

Figura 2. Triunghiul sferic PZS (planul Nord-Sud = planul orizontului, planul QQ' = planul ecuatorului ceresc, P – polul ceresc, Z – zenit, S – Soarele, A – azimutul, φ – latitudinea, δ – declinația)

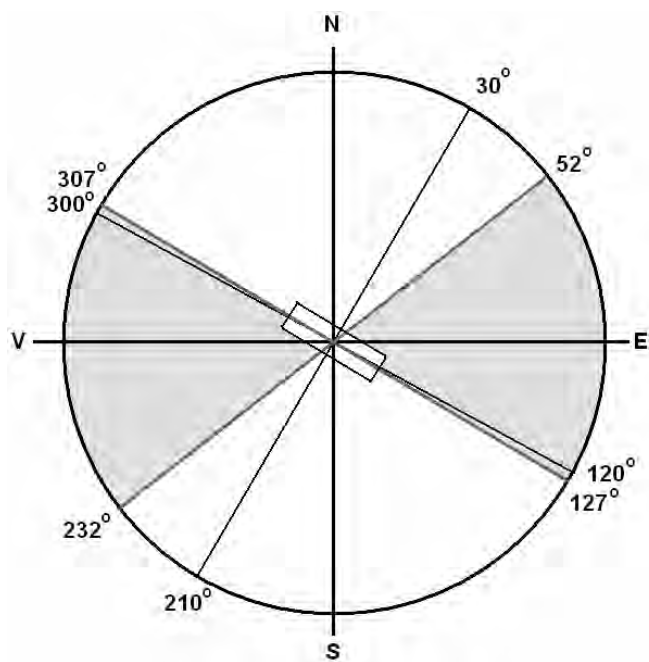

Figura 3. Arcul solar (culoarea gri) și orientarea cetății de la Fundu Herții (850 d.Ch., latitudine 48°6' N)

The astronomical orientation of the Fundu Herții medieval fortress.

Abstract: In the Fundu Herții village (Botosani county, Romania) the traces of a fortress with three transversal waves and adjacent ditches have been discovered. Other settlements in the north of Romania and near to Fundu-Herții are Dersca, Tudora, Orofteana, Baranga and Horodistea. Fundu Herții is a medieval fortress located in the north-eastern part of Romania (latitude: 48°6' N and longitude: 26°18' E). It is well-known that the medieval fortresses have well determined astronomical orientation. The orientation in the solar direction had firstly appeared at the Neolithic man, in whose life it played a very important role. The orientation towards the east has persevered until the present day in a number of Christian denominations. There are several possible explanations for this orientation. Thomaso d'Aquino suggested that Our Lord lived His earthly life in the East, and that from the East He shall come to judge mankind. The solstitial orientations were measured at June 22 or December 22 in the sunrise direction. The main direction (the principal axes of the fortress) is orientated in the vicinity of the solstitial points. The fortress was built with a given precise solstitial orientation. From the astronomical point of view the Fundu-Herții fortress is astronomically orientated.

Keywords: Arheoastronomy, astronomical orientation, medieval fortress.

dr. Iharka Szücs-Csillik
Astronomical Institute of Romanian Academy,
Astronomical Observatory Cluj-Napoca,
street Cireșilor 19,
400487 Cluj-Napoca, Romania
e-mail: iharka@gmail.com.

**PARTICULARITĂȚI FUNERARE ÎN ZONA GRANIȚEI SUDICE A
REGATULUI UNGARIEI ÎN EPOCA BIZANTINĂ (SECOLELE XI-XIII).
STUDIU DE CAZ: SUDUL BANATULUI ȘI VOJVODINA**

Silviu Oța

Rezumat: Problematika fluctuației graniței bizantino-ungare, iar mai apoi bulgaro-maghiare, în cursul secolelor XI-XIII a fost abordată cu diverse prilejuri în literatura de specialitate. Sremul a fost deținut sau pierdut succesiv fie de către bizantini, fie de către regatul Ungariei. După răscola Asăneștilor, situația nu s-a schimbat prea mult, el fiind deținut când de unguri, când de vlaho-bulgari. Având în vedere aceste modificări, am selectat pentru studiu doar acele necropole aflate la nordul liniei Dunării.

După o trecere în revistă a stadiului cercetării, am analizat ritul și ritualul funerar, precum și podoabele utilizate în cimitirele cercetate la Banatska Palanka, Kuvin, Ilidia-Cetate și Funii, Duplija, Nicolinț-Râpa Galbenă, Broșteni, Omolicea, Vojlovica-Humka Azotara, Pančevo, Arača, Mokrin, Senta-Paphalom și Farkas Tanya, Botoș-Mlaka și Živančevića dolja, Hajdukovo-Zadruga și Kővágó, Kelebija-Templomhegy, Nosa-Hinga, Sombor, Bogojevo, Bač-Bačka Palanka și Ruski Krstur (pl. 1-5).

Față de secolele IX-X și chiar începutul celui de-al XI-lea, recucerirea bizantină a dus la schimbarea modelelor de podoabe utilizate (Harta 1). Din secolul al XI-lea, după căderea Primului Țarat Bulgar, putem distinge două tipuri de necropole: cele în care se găsesc doar podoabe balcanice (Kelebija-Templomhegy, Hajdukovo-Zadruga și Kővágó, Banatska Palanka, Nicolinț, Botoș-Mlaka și Živančevića dolja, Pančevo, Kuvin-?; Harta 2) și cele în care apar morminte cu podoabe balcanice în combinație cu cu piese atribuite așa-zisului orizont funerar de tip Bjelo Brdo (Omolicea, Nosa-Hinga, Ilidia-Cetate; Harta 4). Necropolele în care apar doar podoabe tipice orizontului funerar de tip Bjelo Brdo nu sunt analizate.

Pentru secolele XI-XIII, putem vorbi de grupuri de populație cu un statut probabil diferit de cele care aparțin orizontului de tip Bjelo Brdo. Aceste grupuri de populație, pot fi compacte, dar și eterogene. Este greu de spus dacă este doar o preferință pentru un anumit tip de podoabe ale unor persoane, de regulă de sex feminin, ori este vorba de un statut special condiționat de anumite libertăți de deplasare ori comerciale ale indivizilor respectivi. Preferința pentru un anumit tip de artefacte, în cazul nostru cele balcanice, pare a fi mai degrabă legată de utilizarea unui anumit tip de port. Aceasta ar presupune și apartenența sau accesul grupului la un anumit tip de cultură materială, anume bizantină.

Un alt aspect constă în faptul că nu putem vorbi neapărat de discrepanțe între posibilitățile materiale ale indivizilor care purtau podoabe balcanice și cei care le utilizau pe cele numite convențional de tip Bjelo Brdo. De

astfel de diferențieri putem vorbi, eventual, între indivizi care obligatoriu utilizau aceleași tipuri de accesorii, din interiorul unui stat, ca de exemplu din Imperiul Bizantin, deci care aveau în principiu acces la un anumit "set" de podoabe (ale capului, gâtului și brațelor). Bogăția sau lipsa inventarului funerar pot ridica unele semne de întrebare asupra posibilităților materiale ale unui individ, deși nici în aceste cazuri nu este foarte relevant, statutul său social putând fi altul decât cel exprimat prin inventarul cu care a fost înhumat.

Podoabele din spațiul balcanic sunt mult mai diversificate decât cele obișnuite în Pannonia.

Un alt element important pentru o parte a acestor grupuri de populație, îl constituie practicarea unor ritualuri care le apropie de ereziile din spațiul balcanic. Cel mai bine sunt observabile la indivizii care se identifică prin artefacte bizantine. Aceasta vine să argumenteze faptul că aceste grupuri de populație de la nordul Dunării, deși trăiau practic în afara Imperiului Bizantin, nu au pierdut legătura cu populația din sudul Fluviului.

Cuvinte cheie: necropole, podoabe, Bizanț, graniță, mormânt

Granița de sud a Ungariei în secolele XI-XIII.

Problematika fluctuației graniței bizantino-ungare, iar mai apoi bulgaro-maghiare, în cursul secolelor XI-XIII a fost abordată cu diverse prilejuri în literatura de specialitate. Sremul, a fost deținut sau pierdut succesiv fie de către bizantini, fie de către regatul Ungariei¹. După răscoala Asăneștilor situația nu s-a schimbat prea mult, în sensul că teritoriul a fost deținut când de unguri, când de vlaho-bulgari. De aceea, nu voi mai aduce în discuție perioadele în care această regiune a fost în posesia unui stat sau a altuia, și am ales să discut prezența pieselor de podoabă bizantine în practicile funerare din necropolele aflate la nordul Dunării, pe teritoriul Banatului istoric, de la limita vestică a primelor dealuri, și al Vojvodinei².

În ceea ce privește problematica graniței ungare în zona Banatului de munte în intervalul cronologic avut în vedere, dispunem de câteva elemente de identificare, atât documentare cât și arheologice.

În primul rând este vorba de lipsa documentelor emise în Ungaria pentru regiunea de sud-est a Banatului, până la 1231/32³. Nu trebuie uitat de asemenea că până la 1014, anul ultimelor lupte dintre țarul bulgar Samuil (997-

¹ Madgearu 2013a, p. 56-57, 95-100, 154-159; Madgearu 2013b, p. 125-133 și bibliografia aferentă.

² Asupra graniței ungare în zona de sud-est a Banatului am făcut referire și în alte două studii (Oța 2002, p. 36-43 și Oța 2015, p. 345-356), deci nu voi relua problema aici. De asemenea, se poate vedea și Achim 1998, p. 190-206 sau Bizerea, Bizerea 1977 (1978), p. 1-16.

³ Vezi volumul semnat de către Gy. Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország Történeti Földrajza* (Budapesta 1987), III, partea dedicată comitatului Caraș (p. 469-498) și colecțiile de documente DIR, C., Transilvania și DRH, C. Transilvania pentru documentația asupra Banatului în secolele XI-XIV. Toate documentele cunoscute se referă la Haram (Krassóvár) și Ilidia ca fiind punctele cele mai estice ale graniței ungare până la începutul secolului al XIII-lea. Vezi și Oța 2002, *Câteva date de ordin istoric privind evoluția teritorială a comitatului Caraș până în secolul XIV*, în MN XIV, p. 36-43 sau Achim 2008, p. 82-88.

1014) și împăratul bizantin Vasile al II-lea (976-1025), colțul sud-estic al Banatului istoric a aparținut Primului Țarat Bulgar, fiind cunoscută ca parte a teritoriului Bulgariei „...de dincolo de fluviul Istru”⁴. Tot acolo, dar cu un spațiu ceva mai redus, după revolta antibizantină condusă de Petru și Asan, a funcționat o marcă de graniță cunoscută sub denumirea de Craina, până la înființarea Banatului de Severin de către regalitatea ungară⁵.

Privit din punct de vedere arheologic, pentru zona de la est de linia Vrșac-Voiteni-Timișoara, ne confruntăm cu lipsa mormintelor cu piese de harnașament, arme, ofrande de părți de cai și a pieselor specifice populațiilor nomade de stepă⁶. Un alt element ce privește în special arheologia funerară, pentru ultima treime a secolului al X-lea, secolul XI și XII se leagă de prezența verigilor de păr cu un capăt îndoit în forma literei „S” în complexele funerare. Se poate constata și în acest caz, că piesele semnalate au fost descoperite doar sporadic în zona de munte, fiind semnalate doar în trei necropole (Șopotu Vechi-Mârvilă, Cuptoare-Sfoșea și Gornea-Căunița de Sus)⁷. Datarea acestora este însă relativ târzie. În cazul pieselor descoperite pe domeniul Ilidia, în necropola din punctul *Cetate* și în așezarea de la *Funii*, este vorba de podoabe care aparțin secolului al XII-lea⁸. De asemenea, trebuie menționat că exemplarele de aici, prin aspect, sunt parțial atipice pentru cronologia pieselor realizată de către J. Giesler⁹. Mai mult decât atât, pentru zona de dealuri și câmpie, chiar de la vest de Ilidia, ele apar frecvent complexe funerare în care s-au găsit și podoabe bizantine¹⁰.

În necropolele din zona de munte, bijuteriile de tradiție bizantină putem spune că se constituie chiar ca un specific pentru secolele XI-XIII. Tot aici au fost găsite și inele care de regulă sunt purtate de către membrii ai familiilor militarilor din Imperiul Bizantin, cu rol apotropaic¹¹.

În sud-estul Banatului, granița ungară trebuie căutată pe aliniamentul Banatska Palanka (la est)-Ilidia (la est)-Berzovia (la vest și nord-vest)-Caransebeș (la nord)-Obreja (la nord)¹². Necropolele cu piese bizantine și de

⁴ FHRD, II, p. 631 (Simeon Magister, *Chronographia*).

⁵ Achim 2000, p. 161-176.

⁶ În acest sens se pot consulta lucrările semnate de G. Fehér, K. Éry, A. Kralovánszky, *A közep-Duna-medence magyar honfoglalás-és kora Árpád-kori sírletei. Leletkataszter*, publicat în seria *Rég. Tan.* II, 1962 sau, mai recent, S. Oța, *The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat (10th-14th Centuries)*. Vezi și Fl. Bizerea, M. Bizerea, *Localizarea așezărilor din Banat consemnate în "Gesta Hungarorum"*, în SIB 5, 1977 (1978), p. 1-16.

⁷ Oța 2007-2008, p. 269-303.

⁸ Așezarea contemporană necropolei din punctul *Funii* a fost datată cu monede emise în timpul împăraților dinastiei Comnene (Uzum 1989, p. 44). D. Țeicu nu precizează ce monede au fost descoperite în punctul *Funii* (Țeicu 1987, p. 333), deși ele fuseseră publicate de către D. Bălănescu în anul 1983 (p. 237). Pentru punctul *Cetate* vezi și Velter 2002, p. 293, 420, cu bibliografia.

⁹ Giesler 1981, p. 40, Abb. 7a-b, Taf. 53.

¹⁰ Vezi Oța 2008 sau 2014 a.

¹¹ Oța 2015, p. 345-356.

¹² Este posibil ca acest spațiu să fi fost chiar mai mult mai mare, spre nord, până spre Lugoj, dar din păcate cercetările arheologice din teritoriul estic al actualului județ Timiș sunt extrem de sumare și nu ne permit să formulăm alte puncte de vedere prin prisma arheologiei funerare ori prin distribuția podoabelor balcanice în teritoriul estic al Banatului.

tradiție bizantină din intervalul cronologic analizat, dar și așezările (Berzovia-*Pătruieni*¹³, Caransebeș-*Centru*¹⁴ și *Măhala*¹⁵, Obreja-*Sat Bătrân*¹⁶, Reșița-*Ogășele*¹⁷, Cuptoare-*Sfocea*¹⁸, Piatra Ilșovei¹⁹, Șopotu Vechi-*Mârviță*²⁰, Moldova Veche-*Râț*²¹, *Malul Dunării*²² și *Ogașul cu spin*²³, Gornea-*Căunița de Sus*²⁴,

¹³ Țeicu 2003a, p. 34; Oța 2006 c, p. 230; Oța 2010, p. 418; Oța 2014b, p. 170-171.

¹⁴ Bona 1993, p. 93; Oța 2006b, p. 253; Oța 2008, p. 223.

¹⁵ Iaroslavschi 1975, p. 355-363; Țeicu 1998, p. 125; Luca 2005, p. 67; Oța 2005, p. 171, 174-175, 179, 181, 199, 207; Oța 2006c, p. 229, 234, 247; Oța 2006d, p. 242; Oța 2007b, p. 365, 367, 369, 374, 376, 396, pl. 1/3; Oța 2007c, p. 33; Oța 2008, p. 223, pl. 53/4; Oța 2014a, p. 134, 275, pl. 47/5.

¹⁶ Țeicu, Rancu 1997, p. 40-41, pl. XXIII; Țeicu *et alii* 2002, p. 219; Țeicu, Rancu 2003, p. 455-467, Țeicu 2003 b, p. 106-123; Luca 2005, p. 263; Oța 2006 d, p. 240; Oța 2008, p. 271-272; Țeicu 2009, p. 26, 38, pl. 11/6-7; Oța 2014 a, p. 133.

¹⁷ Pesty 1884, p. 142; Mihalik 1896, p. 79; Cocora 1938, p. 8, 14; Țeicu 1982, p. 266, 276; Uzum, Țeicu 1983, p. 297-310; Bălănescu 1985, p. 177-178, 186; Bălănescu 1993, p. 336; Țeicu 1993, p. 239-240, 245, 247, 248, 250, 258, 268, 271; Țeicu 1996, p. 5-20; Oța 1998, p. 113, 116, 117, 122, 123; Țeicu 1998, p. 124, 132, 136, 140, 141, 144, 147, 153, 163, 172, 179, 192; Luca 2005, p. 308; Oța 2005, p. 172, 194; Oța 2006c, p. 235, 241-243, 248, 269, pl. 1/10; Oța 2006d, p. 240; Oța 2007b, p. 364, 373, 375; Oța 2008, p. 277-279, pl. 99/12-16; Țeicu 2009, p. 54, 81, fig. 31/7; Oța 2014a, p. 8, 16, 47, 49, 50, 57, 58, 63, 64, 66, 69, 72, 73, 76, 79, 80, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 99, 100, 106, 107, 108, 142, 168, 169, 194, 195, 196, 205, 302, pl. 74/10-14.

¹⁸ Țeicu 1982, p. 267, 273; Uzum 1987, p. 281-312; Țeicu 1993, p. 231-235, 242-248, 260-261, 264, 266, 268, 269, 270; Țeicu 1998, p. 125, 151, 157, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170; Luca 2005, p. 113; Oța 2005, p. 171, 174-176, 178-182, 184-185, 187-191, 193-206, 208-209, 215, fig. 1; Oța 2006c, p. 229, 233-235, 237, 240-248, 250, 269, pl. 1/3, 8, 9, 12, p. 270, pl. 2/A 1-2, B 2, 8; Oța 2007a, p. 119-120, 133, 134, 135, 136, 141, 143, 144, 148, 150, fig. 1, fig. 2/tipul II, tipul III.1, 2; Oța 2007b, p. 365, 367, 369, 373-377, 380, 382-387, 396, pl. 1/4-11, p. 397, pl. 2/1-9, p. 398, pl. 3/1-15, p. 399, pl. 4/1-10, p. 400, pl. 5/1-6, p. 401, pl. 6/1-8; Oța 2007c, p. 33; Oța 2008, p. 230-235, pl. 55-60, 61/1-3; Țeicu 2009; Oța 2014a, p. 8, 17, 47, 48, 49, 57, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 235, 236, 240, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 113, 114, 116, 124, 125, 126, 128, 132, 134, 136, 137, 142, 167, 168, 169, 188, 189, 193, 195, 196, 203, 204, 205; Oța 2014d, p. 392, 393, 394, 395, 406, pl. 1/5-8, 10-12, p. 408, pl. 3/3-4.

¹⁹ Țeicu 2009, p. 70, pl. 20/5, p. 178; Oța 2014a, p. 11, 48, 107.

²⁰ Bălănescu 1991, p. 193, 204; Țeicu 1991, p. 307-310; Bălănescu 1993, p. 333-336; Țeicu 1993, p. 240-241, 242, 243-244, 246, 247, 248, 249, 250, 258-259, 263-264, 267, 269; Bejan 1995, p. 141; Luca 2005, p. 362; Oța 1998, p. 116, 117, 118, 123; Țeicu 2003a, p. 23-60; Oța 2005, p. 171, 174-185, 187, 189-193, 195, 197-199, 201-202, 204-206, 208-209, 215, fig. 1; Oța 2006 b, p. 251-252, 254-255, 258, 260-261, pl. II/16-22, pl. III/30-31; Oța 2006c, p. 229, 234-235, 237, 239-240, 243, 245, 247, 249-250, 269, pl. 1/1, 2, 4, 6, 7, 11, p. 270/A/5, 6; Oța 2006d, p. 242; Oța 2007a, p. 121, 133, 134, 136, 141, 143, 144, 148, fig. 1; Oța 2007b, p. 365, 367, 369, 374, 375, 376, 380-383, 386-388, 405, pl. 10/1-10, p. 406, pl. 11/1-16, p. 407, pl. 12/1-13; Oța 2007c, p. 33; Oța 2007-2008, p. 269, 283, 284, 285, 286, 288, 290, 291, 292, 293, p. 302, pl. II/3, p. 303, pl. III/41-44; Oța 2008, p. 287-292, pl. 105-107; Oța 2009, p. 423-435; Oța 2010, p. 406, 407, fig. 2/1, p. 408, fig. 2/4, p. 412, fig. 4/1-4, p. 413, fig. 5/1, p. 414, 415, 416, fig. 7/3, p. 417, 418, fig. 9.1, p. 420, fig. 10/1, p. 432; Oța 2013, p. 410, 413, 414, 422, 423, 424, 426, 427, 428, 429, pl. 1/7, p. 432, pl. 4/4-5; Oța 2014a, p. 7, 16, 47, 49, 50, 58, 59, 60, 61, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 76, 78, 79, 80, 81, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 113, 114, 117, 124, 132, 134, 164, 167, 169, 188, 198; Oța 2014d, p. 392, 393, 394, 406, pl. 1/1, 4, 13, p. 407, pl. 2/1; Oța 2015, p. 345, 346, 347, 348, 352, pl. 1/1.

²¹ Uzum 1979, p. 225-254; Țeicu 1982, p. 276; Țeicu 1993, p. 238, 239, 258; Țeicu 1998, p. 127, 147; Luca 2005, p. 247; Oța 2005, p. 171; Oța 2006 c, p. 229; Oța 2006d, p. 241, 247; Oța 2007b, p. 364, 374; Oța 2007c, p. 33; Oța 2008, p. 267; Oța 2012, p. 124; Oța 2014a, p. 8, 47, 188, 191.

Svinița-Km. *Fluvial 1004*²⁵, Drencova²⁶, Pescari²⁷), aflate la est de această linie, pe teritoriul Banatului istoric au fost analizate cu altă ocazie²⁸ și nu constituie obiectul prezentului studiu (Harta 1).

Celelalte necropole, piese din tezaure și așezări (Banatska Palanka²⁹, Kuvin³⁰, Ilidia-Cetate³¹ și *Funi*³², Duplija³³, Nicolinț-*Râpa Galbenă*³⁴, Broșteni³⁵,

²² Gohl 1914, p. 17; Sabău 1958, p. 290; F.É.K. 1962, p. 54; Oța 2005, p. 171, 174, 184, 190, 196, 203, 207; Oța 2006c, p. 229, 235; Oța 2006d, p. 242, 250; Oța 2007b, p. 364, 369, 374-377, 381, 387; Oța 2007c, p. 33; Oța 2008, p. 266; Oța 2010, p. 415; Oța 2012, p. 124, 125; Oța 2014a, p. 2, 46, 85, 88, 90, 99, 103, 105, 107, 137, 163, 167, 188, 191.

²³ Teicu 1982, p. 393-395; Mărghită 1985, p. 92; Luca 2005, p. 252; Oța 2005, p. 171, 174, 175, 197; Oța 2006c, p. 229, 235, 247; Oța 2007b, p. 364, 367, 374, 376, 403, pl. 8/1; Oța 2007c, p. 33; Oța 2008, p. 266-267, pl. 89/1; Oța 2012, p. 124, 126, 127; Oța 2014a, p. 8, 46, 47, 50, 105, 128, 129, 188, 293, pl. 65/3.

²⁴ Teicu 1981, p. 495, 496, 500; Uzum 1981, p. 181-210; Teicu 1982, p. 266-269, 273-274, 276; Lazarovici, Maxim, Teicu, Oprinescu 1993, p. 295-319; Teicu 1993, p. 235-236, 243, 245, 246, 258, 266, 269; Teicu, Lazarovici 1996, p. 80-91, fig. 51, pl. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14; Oța 1998, p. 80-91, 116, 117, 118, 122, fig. 2; Teicu 1998, p. 124, 126, 127, 134, 137, 138, 140, 147-149, 154, 155, 160, 165, 168, 170, 173; Luca 2005, p. 178; Oța 2007b, p. 365, 367-369, 374-378, 380, 381, 384-387, 402, pl. 7/1-22, p. 403, pl. 8/2-5; Oța 2007c, p. 33; Oța 2008, p. 245-248, pl. 75, 76/1-4; Oța 2010, p. 408, 412, fig. 4/5-6, p. 46, fig. 7/, p. 417, 418, 420, fig. 10/2, p. 421, fig. 12/1, p. 432; Oța 2012, p. 124, 125, 126, 127; Oța 2014a, p. 8, 47, 48, 50, 52, 53, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 78, 79, 80, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107; Oța 2014d, p. 392, 394; Oța 2015, p. 346, 347, 348, 352, pl. 1/6-7.

²⁵ Boroneanț 1985, p. 111-118; Oța 1998, p. 113, 115, 116, 123; Teicu 1998, p. 128; Dumitriu 2001, p. 136, Taf. 97/9-11; Luca 2005, p. 355; Oța 2005, p. 171, 174-177, 179-180, 184, 198, 200, 202, 204-205, 207; Oța 2006 c, p. 229, 246, 248, 270, pl. 2/A/7; Oța 2007b, p. 365, 367, 369, 374, 377, 386, 404, pl. 9/1-3; Oța 2007c, p. 33; Oța 2008, p. 281-282, pl. 100/4-6; Oța 2010, p. 417, fig. 8/1, p. 420, fig. 10/3, p. 432; Oța 2012, p. 124, 125, 126, 127, 141, pl. 11/11; Oța 2014a, p. 8, 46, 49, 50, 52, 53, 57, 59, 63, 64, 65, 66, 68, 72, 77, 81, 100, 105, 106, 107, 135, 136, 164, 188, 191, 195, 302, pl. 74/17-18; Oța 2015, p. 345, 347, 348, 352, pl. 1/2.

²⁶ Teicu 1993, p. 235; Teicu 1998, p. 126; Luca 2005, p. 132; Oța 2005, p. 171, 174; Oța 2006c, p. 229, 234; Oța 2007b, p. 365, 367, 374, 375; Oța 2007c, p. 33; Oța 2008, p. 238; Oța 2014a, p. 8, 46, 188, 191.

²⁷ Teicu 1993, p. 239; Teicu 1998, p. 147; Velter 2002, p. 445; Luca 2005, p. 104; Oța 2006 c, p. 229, 235, 246; Oța 2007b, p. 364, 365, 367, 374, 377; Oța 2007c, p. 33; Oța 2008, p. 275; Oța 2010, p. 415, 432; Oța 2012, p. 124, 125; Oța 2014a, p. 46, 105.

²⁸ Oța 2005, p. 171-215; Oța 2008, p. 178-179; Oța 2006 c, p. 229-272; Oța 2014a, p. 188-192.

²⁹ Mesterházy 1990, p. 98, 106, 8. ábra; Oța 2014d, p. 392.

³⁰ Radičević 2009, p. 385.

³¹ Uzum, Lazarovici 1971, p. 160; Matei, Uzum 1972, p. 555-559; Teicu 1982, p. 264, 265, 266, 267, 269, 273, 276; Mărghită 1985, p. 73-74; Teicu 1987, p. 320, 327; Uzum 1989, p. 41, fig. 7, 8, 9/a, c, d, p. 42; Teicu 1993, p. 229, 237, 243, 248, 258, 272; Bejan 1995, p. 139; Teicu 1998, p. 131, 134, 140, 144, 147, 171, 175, 185, 186; Velter 2002, p. 420; Oța 1998, p. 115, 116; Oța 2007 b, p. 365, 368, 373, 375, 386; Oța 2007-2008, p. 270, 278, 284, 286, 288, 291, 294; Oța 2008, p. 253-255, pl. 80/3-5.

³² Teicu 1987, p. 320, 333; Teicu 1998, p. 127, 134, 147; Oța 2006 c, p. 230; Oța 2007 b, p. 368, 369; Oța 2014 d, p. 392, 406, pl. 1/14.

³³ Radičević 2009, p. 385, 387, fig. 3/1; Aralica 2012, p. 12-13.

³⁴ Radu, Teicu 2003 a, p. 212-213; Radu, Teicu 2003 b, p. 312-313, 314, 321, fig. 4, p. 322, fig. 5; Luca 2005, p. 261; Oța 2005, p. 171, 174, 175, 179, 181, 182, 183, 184, 188, 189, 207; Oța 2006c, p. 229, 234-236, 270, pl. 2/A3-4; Oța 2006 a, p. 309, 313, 314, 315; Oța 2007a, p. 118, 120, 133, 134, 136, 141, 143, 144, 145, 148, fig. 1, fig. 2/tipul IV.1.a; Oța 2006 c, p. 235, 270, pl. 2/A/3, 4; Oța 2007b, p. 365, 367, 374, 375, 380, 403, pl. 8/6-22; Oța 2007c, p. 33; Oța 2008, p. 267-268, pl. 89/3-19; Oța 2014a, p. 9, 47, 50, 66, 67, 70, 73, 74, 87, 80, 81, 82, 100, 113, 114, 164, 188, 191.

³⁵ Velter 2002, p. 379; Oța 2008, p. 222; Oța 2014 a, p. 1, 48, 188.

Omolicea³⁶, Vojlovica³⁷, Pančevo³⁸, Arača³⁹, Mokrin⁴⁰, Senta-Paphalom și Farkas Tanya⁴¹, Botoș-Mlaka și Živančevića dolja⁴², Hajdukovo-Zadruga și Kővágó⁴³, Kelebija-Templomhegy⁴⁴, Nosa-Hinga⁴⁵, Sombor⁴⁶, Bogojevo⁴⁷, Bač-Bačka Palanka⁴⁸ și Ruski Krstur⁴⁹), unele dintre ele mai puțin cunoscute în literatura de specialitate din România, vor fi analizate în cele ce urmează.

Stadiul cercetării.

Până în prezent, au fost cercetate fie și parțial, un număr important de necropole (Ilidia-Cetate, Funii și Oblita⁵⁰, Nicolinț-Râpa Galbenă, Omolicea, Pančevo⁵¹, Senta-Paphalom și Farkas Tanya și Nosa-Hinga⁵²).

Lor li se adaugă cimitire identificate la începutul secolului al XX-lea (Bač-Bačka Palanka⁵³, Bogojevo-Biboja Ulica⁵⁴, Kelebija-Templomhegy⁵⁵, Ruski Krstur⁵⁶, Brošteni-?⁵⁷). Din păcate, o mare parte a inventarelor funerare au fost doar recuperate. Cimitirul de la Duplija este încă în curs de cercetare.

³⁶ Djordjević, Djordjević, Radičević 2006, p. 159-166; Djordjević, Djordjević, Radičević 2007, p. 187-192; Oța 2014a, p. 46, 47, 50, 63, 64, 65, 70, 71, 102, 105, 107, 124, 125, 127, 128, 134, 147, 167, 168.

³⁷ Stanojev 1989, p. 39, fig. 205, p. 40, 41, 42, fig. 206-212, 215; Oța 2014 a, p. 47, 49, 50, 61, 62, 63, 64, 66, 73, 78, 79, 80, 82, 100, 101, 102, 105, 106, 107, 116, 124, 133, 138, 160, 188, 189, 191, 203.

³⁸ Stanojev 1989, p. 89, 90, fig. 490-493; Kovács 1991, p. 411; Oța 2008, p. 274, pl. 97/7-10; Oța 2014, p. 133, 300, pl. 72/6, 7.

³⁹ Stanojev 2004, p. 35-75.

⁴⁰ Stanojev 1989, p. 58, fig. 297-300, 303-304.

⁴¹ Stanojev 1989, p. 105, 106, 107, fig. 558, p. 109, 113, fig. 615.

⁴² Stanojev 1989, p. 30, 31, fig. 163, 164, 166.

⁴³ Stanojev 1989, p. 125, fig. 682-685, 686, 687.

⁴⁴ Stanojev 1989, p. 52, fig. 270,

⁴⁵ Stanojev 1989, p. 72, 73, 75, 79, p. 80, fig. 383, p. 80, fig. 379, 380, 381a-b, 383, p. 81, fig. 395, p. 83, fig. 431, p. 85, 86, fig. 451, p. 88, fig. 471.

⁴⁶ Stanojev 1989, p. 117, fig. 639, p. 118, fig. 641.

⁴⁷ Stanojev 1989, p. 24, 25, 27, fig. 124, p. 28, fig. 141, p. 29, fig. 148.

⁴⁸ Stanojev 1989, p. 22, 23, fig. 107.

⁴⁹ Stanojev 1989, p. 102, 104, fig. 549-550.

⁵⁰ Uzum, Lazarovici 1971, p. 157-162; Uzum 1979, p. 387-389; Teicu 1982, p. 264-269, 271, 273, 274, 276; Mărghitan 1985, p. 74-76; Teicu 1987, p. 320, 327; Uzum 1989, p. 39-44; Teicu 1993, p. 237, 238, 247, 252, 258, 272; Bejan 1995, p. 139; Oța 1998, p. 116; Teicu 1998, p. 132, 140, 141, 144, 147, 171, 172, 175, 187; Oța 2005, p. 172; Oța 2006c, p. 248, 270, pl. 2 /B, 1; Oța 2006 d, p. 240; Oța 2007 b, p. 373, 375; Oța 2008, p. 255-256, pl. 81/1-6; Oța 2014a, p. 8, 17, 47, 48, 49, 56, 57, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 72, 73, 78, 79, 80, 81, 84, 86, 90, 91, 92, 100, 106, 107, 125, 132, 160, 163, 168, 193, 194, 195, 205.

⁵¹ Stanojev 1989, p. 89, 90, fig. 490-493; Kovács 1991, p. 411; Oța 2008, p. 274, pl. 97/7-10; Oța 2014a, p. 133, 300, pl. 72/6, 7.

⁵² Stanojev 1989, p. 71-88.

⁵³ Gubitza 1910, p. 169-172.

⁵⁴ Csirák 1900, p. 265-267.

⁵⁵ György 1914, p. 58, 59.

⁵⁶ Hampel 1905, II, p. 510; Hampel 1905 III, T 351.

⁵⁷ Velter 2002, p. 379. Autoarea o consideră o necropolă de tip Bjelo Brdo, dar datarea și podoabele menționate sunt suspecte pentru datarea oferită, anume secolele XII-XIII. Pentru această datare, în spațiul menționat, cel mai plauzibil este că necropola putea avea podoabe amestecate, din orizontul funerar sud-dunărean 2 cu cele din cimitirele târzii de tip Bjelo Brdo.

Documentația pentru unele situri pare a fi nerecuperabilă (Ilidia-*Cetate* și *Oblița*), și a rămas doar parțial cunoscută⁵⁸.

De regulă sunt publicate fără planuri sau desene de morminte (Kuvín, Ilidia-*Cetate* și *Oblița*, Kelebija-*Templomhegy*, Hajdukovo-*Zadruga* și *Kővágó*). Excepție fac cimitirele de la Arača, Omolica și Nicolinț-*Râpa Galbenă*.

Necropole medievale cu inventare tipice mediului bizantin, apoi balcanic, databile în secolele XI-XIII au fost publicate într-o serie de rapoarte de săpătură de la începutul secolului al XX-lea⁵⁹. Lor li se adaugă și piese achiziționate de către muzee în acea vreme. Până în anii '70, necropolele medievale din Banatul istoric și Vojvodina au fost publicate doar sporadic.

Pentru prima dată, cimitirele medievale și descoperirile izolate databile în secolele X-XV, anume cele din Banatul sârbesc și Vojvodina, au fost strânse și republicate într-un catalog în anul 1989, de către N. Stanojev. Acesta cuprinde și săpături de după al doilea război mondial, ca de exemplu cele de la Vojlovica, precum și multe descoperiri rămase inedite. În anul 1991, L. Kovács a semnat o recenzie la adresa lucrării apărută la Novi Sad. O parte a rezultatelor cercetărilor au fost reluate cu diverse ocazii, în special în literatura din România. În anul 2004, același N. Stanojev a reușit să publice o importantă necropolă, anume cea de la Arača. Tot în Banatul sârbesc, la Duplijaja a fost descoperit și un tezaur medieval, databil în intervalul cronologic analizat.

În Ungaria este cunoscut în special catalogul semnat în anul 1962 de către G. Fehér, K. Éry și A. Kralovánszky în care au fost amintite și morminte cu inventare bizantine descoperite în sudul Banatului.

Pentru Banatul românesc, rapoartele de săpătură au început să apară mai mult începând din anii '70, în special în revista *Banatica*. Articole sumare de sinteză asupra podoabelor medievale și a necropolelor au mai fost publicate de către D. Țicu în anii '80 și '90. Mai apoi, în anul 2008, au fost reanalizate necropolele din Banatul istoric, din secolele X-XIV. Un an mai târziu, D. Țicu a tipărit și un volum dedicat podoabelor medievale din Banat. În 2014, a fost reactualizată lucrarea apărută în anul 2008, cu ultimele cercetări pentru Banatul istoric. Lor li se mai adaugă studii privind necropolele medievale și podoabele de tradiție bizantină, începând în special de la finele anilor '90.

Rit și ritual funerar.

De la început, trebuie precizat că pentru Banat și Vojvodina, în secolele XI-XIII, cimitirele cuprind doar morminte de înhumăție.

În ceea ce privește **amplasarea necropolelor**, prima constatare este că nu putem vorbi de o regulă anume. Ele au fost identificate pe dealuri (Ilidia-*Cetate* și *Oblița*, Senta-*Farkas Tanya*), în fortificații de pământ (Ilidia-*Cetate*) și lângă ele (Ilidia-*Oblița*, Duplijaja), în lunca râurilor, pe terasele mai înalte,

⁵⁸ În cazul acestor două cimitire dispunem doar de o descriere sumară a câtorva morminte și câteva podoabe. Lipsesc cu desăvârșire planurile cimitirelor, fie și parțiale. De asemenea, conform rapoartelor de săpătură, cercetarea nici nu s-a încheiat, fiind și întreruptă în anii '70 ai secolului trecut.

⁵⁹ Vezi bibliografia de la fiecare punct.

neinundabile (Ilidia-*Funii*), în movile preistorice (Vojlovica-*Humka Azotara*) și dune de nisip (Bač-*Bačka Palanka*).

Monumente de cult sunt cunoscute la Ilidia-*Cetate* și *Oblița*, Arača, Sombor, Kelebija-*Templomhegy*, Omolica, Duplijaja, Hajdukovo-*Kővágó*, Senta-*Paphalom*. O parte au avut altar semicircular (Arača, Sombor, Omolica) și una are altar rectangular (Ilidia-*Cetate*). Aceasta din urmă este foarte probabil mai târzie și nu se poate preciza dacă a fost precedată de o alta amplasată pe același loc și care să fi avut o formă fie și asemănătoare. În cazul cimitirului de la Ilidia-*Oblița*, este o biserică tip rotundă.

Orientarea mormintelor nu a fost analizată pentru aceste morminte, ea fiind prea puțin relevantă în condițiile în care nu dispunem măcar de analize antropologice, ridicări topografice și fără a mai lua în calcul ADN-ul indivizilor pentru a putea realiza conexiuni între aceste elemente.

Alte caracteristici ale complexelor funerare, din punct de vedere al **depunerilor rituale** constau în lipsa ofrandelor, cu sau fără recipient, descoperite morminte. În teritoriul cimitirelor, ca de exemplu la Șopotu Vechi-*Mârvilă*⁶⁰ și Nicolinț-*Râpa Galbenă*⁶¹, a fost semnalată prezența unor recipiente ceramice. Din păcate, nu putem ști cu precizie dacă acestea au servit în practicile funerare legate de depunerea defunctului în groapă, sau sunt legate de obiceiuri desfășurate la o dată mai târzie.

Un alt aspect se leagă de lipsa uneltelor și ustensilelor depuse în complexele funerare. Excepție face un mormânt descoperit la Vojlovica-*Humka Azotara*, care avea ca inventar funerar o seceră (M. 11)⁶². În acest caz, însă nu putem spune cu precizie dacă defunctul făcea parte dintre mormintele atribuite orizontului funerar de tip Bjelo Brdo sau cel cu podoabe și obiceiuri funerare de tradiție balcanică.

Poziția brațelor în raport cu corpul defunctului este diversă, fără să putem observa regularități sau constante. În partea de sud a regiunii, în special, se observă prezența unor defuncți cu unul sau ambele brațe flectate, cu palma adusă pe umeri sau pe clavicule (Ilidia-*Cetate*, M. 17; Nicolinț-*Râpa Galbenă*, M. 10; Nosa-*Hinga*, M. 137; Vojlovica-*Humka Azotara*, M. 5, 7-acesta din urmă are o mână flectată și adusă sub coloana vertebrală, iar cealaltă la claviculă). Aceasta vine să sugereze foarte probabil că o parte a populației a fost practicantă a unor erezii, probabil bogomili⁶³.

Din punct de vedere al **inventarului funerar** (Harta 2), se remarcă o mare diversitate a podoabelor balcanice, de tradiție bizantină și chiar bizantine (ace de păr, diademe, mărgelile din sticlă colorată, cercei diverși, brățări din metal, sticlă și inele).

⁶⁰ Țicu 2003 a, p. 32.

⁶¹ Radu, Țicu 2003 b, p. 313, 322, fig. 5, sus.

⁶² Stanojev 1989, p. 40, 42; Oța 2008, p. 138, pl. 34/5; Oța 2014 a, p.160, 314, pl. 86/10.

⁶³ Oța 1998, p. 113-123 (vezi mormintele de la Ilidia și Vojlovica). Recent au fost descoperite și alte complexe funerare cu aceleași caracteristici, la Omolica (Djordjević, Djordjević, Radičević 2007, Tab. I). Vezi și Glück 1978, p. 189-197.

1. **Podoabele capului** sunt seturi, anume perechi de cercei (Nosa-*Hinga*, pl. 1/6-7; Omolicea, pl. 2/3-4, dar din al doilea exemplar se mai păstrează doar un pandantiv) sau de ace de păr (Botoș-*Mlaka*, pl. 1/2-3), ori piese compuse din mai multe elemente, precum diademele (Nicolinț-*Râpa Galbenă*, pl. 2/7). Acest aspect sugerează că nu sunt podoabe refolosite ori obținute în urma unui jaf, așa cum se poate observa în special în secolul al X-lea pentru o parte a mormintelor atribuite populațiilor nomade⁶⁴. Lor li se mai adaugă plăcuțe de diademă găsite în teritoriul necropolelor, provenite foarte probabil din complexe funerare distruse (Arača; pl. 5/10, 15-17, 22-25).

2. **Podoabele gâtului**, constau din șiraguri de mărgelă, multe combinate ca formă și material. O parte a lor este compusă din mărgelă de sticlă colorată (Omolicea, pl. 2/1; Arača, pl. 5/3-6, 12-14, 23). Foarte probabil, exemplarele de sticlă, provin din spațiul Bizantin, unde au funcționat ateliere pentru producerea podoabelor din sticlă.

3. **Podoabele brațelor**, sunt reprezentate de brățări și inele. Pe lângă exemplarele care nu au analogii în spațiul nord-dunărean, se poate observa că în anumite necropole sunt chiar mici grupuri de piese asemănătoare stilistic (Pančevo, pl. 4/9-10 și 8, 11; Mokrin, pl. 4/4-7; Bogojevo-*Biboja Ulica*, pl. 4/1, 3; Arača, pl. 5/1, 9, 7, 8, 19, 24-25, 10, 20, 21; Ruski Krstur, pl. 1/11, 12; Botoș-*Mlaka* și *Živančevića dolja*, pl. 1/4-5, Nosa-*Hinga*, pl. 1/6, 7, 9, 10). În aceste cazuri este posibil să avem de-a face cu prezența unor meșteri bijutieri din spațiul balcanic ce activau într-o formă sau alta⁶⁵ fie și perioade scurte de timp la nordul fluviului (Bogojevo-*Biboja Ulica*, Mokrin, Pančevo, Botoș, Nosa-*Hinga*, Ruski Krstur, Arača).

În alte necropole, podoabele balcanice sunt relativ amestecate din punct de vedere al execuției și al materialelor utilizate (Vojlovica-*Humka Azotara*, Hajdukovo-*Zadruga* și *Kővágy*⁶⁶, Ilidia-*Cetate*⁶⁷, Senta-*Paphalom* și *Farkas Tanya* și Arača⁶⁸).

Tehnicile de ornamentare ale bijuteriilor din metal erau extrem de variate (Harta 3): granulație (Bač-*Bačka Palanka*, pl. 1/1; Banatska Palanka; Ilidia-*Oblita*, pl. 2/10; Omolicea, pl. 2/3, 4; Vojlovica-*Humka Azotara*, pl. 3/3; Botoș-*Mlaka*, pl. 1/2, 3), filigran (Bač-*Bačka Palanka*, pl. 1/1; Ilidia-*Oblita*, pl.

⁶⁴ Oța 2014 c, p. 285, 294-295. Este vorba de acele piese care nu au constituit fondul lor de bază și care l-au adus din stepele nord-pontice sau reproduceri ale lor realizate în Pannonia (Kiss 1985, p. 217-389).

⁶⁵ Termenul „a activa” poate avea diverse valențe, anume legate fie de vânzarea produselor lor fie de confecționarea lor chiar la nordul Fluviului o perioadă mai lungă sau mai scurtă de timp. Nu trebuie excluse și alte ipoteze, anume strict legate de comercializarea podoabelor în Ungaria sudică ori pătrunderea aici, în diverse forme și condiții, a unor persoane care purtau aceste podoabe și care veneau din Imperiul Bizantin ori din Imperiul Vlaho-Bulgar. Pentru această perioadă, jaful și apoi purtarea pieselor balcanice este destul de puțin probabilă, deși nu trebuie exclusă pe alocuri.

⁶⁶ Stanojev 1989, p. 125, fig. 682-683, 684-685.

⁶⁷ Oța 2008, p. 253-255.

⁶⁸ Stanojev 2004, p. 57, T. III/16, 17, 19, p. 58, T. IV/53, 54, p. 59, T. V/56, 57, 58, 67, 71, p. 63, T. VI/80, 82, 83, 87, p. 65, T. VIII/117, 118, p. 66, T. IX/134. Conform datării absolute pe baza monedelor și a cronologiei relative, se poate observa că unele piese de tradiție bizantină au fost în uz și după crearea Banatului de Severin.

2/10; Vojlovica-*Humka Azotara*, pl. 3/3; Botoș-*Mlaka*, pl. 1/2, 3), au repoussé (Arača, pl. 5/10, 20, 21, 22; Nicolinț-*Râpa Galbenă*, pl. 2/7), pseudogranulația (Arača, pl. 5/15, 17, 23, 24; Nicolinț-*Râpa Galbenă*, pl. 2/7; Nosa-*Hinga*, pl. 1/6-7, 9, 10), sârma spiralată (Bač-*Bačka Palanka*, pl. 1/1; Botoș-*Mlaka*, pl. 1/2, 3), turnarea pentru obținerea unor pseudogranule (Senta-*Farkas Tanya*, pl. 1/13; Bogojevo, pl. 4/1, 3) și pseudofiligranul (Bogoevo, pl. 4/1; Vojlovica-*Humka Azotara*, pl. 3/4). Lor li se adaugă incizia, specifică unei mari părți a inelelor și brățărilor.

Piese de sticlă, relativ rare, anume brățări (Kuin, Duplijaja, Hajdukovo-*Zadruga*) și mărgelile (Duplijaja, Arača, Omolice), în comparație cu cele recuperate din necropolele sud-dunărene, provin cel mai probabil din atelierele balcanice. Unul a fost identificat la Popovica⁶⁹, în Serbia actuală, pe linia Dunării.

Concluzii.

Față de secolele IX-X și chiar începutul celui de-al XI-lea, recucerirea bizantină a dus la schimbarea modelelor de podoabe utilizate⁷⁰. Fenomenul este observabil urmărind cronologia pieselor din estul Balcanilor spre vestul regiunii. Noile podoabe s-au răspândit în toate tipurile de așezări, fără excepție (acolo unde sunt podoabe bizantine), anume în mediul rural și târguri.

Având în vedere aceste aspecte, din secolul al XI-lea, după căderea Primului Țarat Bulgar, putem distinge două tipuri de necropole. Primele, sunt cele în care se găsesc doar podoabe balcanice (Kelebija-*Templomhegy*, Hajdukovo-*Zadruga* și *Kővágó*, Banatska Palanka, Nicolinț, Botoș-*Mlaka* și *Živančevića dolja*, Pančevo, Kuin-?)⁷¹. Se poate observa cu ușurință că ele nu ocupă un loc anume în cadrul spațiului studiat. Aceasta demonstrează că grupurile de populație erau dispersate și nu este vorba de o eventuală colonizare concentrată într-un anumit teritoriu.

Un al doilea grup este format din necropole în care apar morminte cu podoabe balcanice în combinație cu cu piese atribuite așa-zisului orizont funerar de tip Bjelo Brdo (Omolice, Nosa-*Hinga*, Ilidia-*Cetate*, Harta 4). Lor li se adaugă și o necropolă, anume cea de la Ilidia-*Funii*, din care provin verigi de păr cu un capăt îndoit în forma literei „S,” dar din așezarea contemporană ei a fost recuperat un cercel bizantin⁷². Cimitirul este unul din puținele la care a fost cercetată așezarea contemporană, fie și parțial. Date fiind această particularitate, este posibil ca în viitor, dacă se va continua cercetarea complexelor funerare, să fie identificate și altele care să conțină și podoabe bizantine ca inventar funerar. De asemenea, ar fi fost interesant de aflat dacă între cele 17 morminte identificate, unele au avut unul sau ambele brațe flectate din cot, cu palmele aduse pe umeri sau pe clavicule. Acesta ar fi fost un argument în favoarea unei influențe religioase din spațiul balcanic, fie și din

⁶⁹ Janković 1983, p. 99-118; Oța 2008, p. 107.

⁷⁰ Oța 2010, p. 403-404.

⁷¹ Această observație reflectă stadiul actual al cercetării, eventual noi descoperiri putând aduce și alte completări ori clarificări.

⁷² Uzum 1989, p. 41, fig. 6, stânga, p. 43-44.

punct de vedere al activității ereticilor, probabil bogomili. Domeniul Ilidia, s-a observat că nu a fost străin de pătrunderea ereziilor semnalate în sud-estul european⁷³.

Lor li se adaugă și necropolele cu podoabe tipice așa-zisului orizont funerar de tip Bjelo Brdo, contemporane lor, dar acesta nu face obiectul prezentei discuții.

Pentru secolele XI-XIII, putem vorbi de grupuri de populație cu un statut probabil diferit de cele care aparțin orizontului de tip Bjelo Brdo, foarte probabil în bună parte contemporane cu faza sa târzie⁷⁴. Fenomenul este vizibil prin piesele de podoabă aduse din spațiul balcanic sau cumpărate de la comercianți ori meșteri care le produceau în anumite situații, foarte probabil chiar la nordul Dunării. Aceste grupuri de populație, conform stadiului actual al cercetării, pot fi compacte, dar și eterogene. Aici este greu de spus dacă este doar o preferință pentru un anumit tip de podoabe ale unor persoane, de regulă de sex feminin, ori este vorba de un statut special condiționat de anumite libertăți de deplasare ori comerciale ale indivizilor respectivi. Preferința pentru un anumit tip de artefacte, în cazul nostru cele balcanice, pare a fi mai degrabă legat de utilizarea unui anumit tip de port. Aceasta ar presupune și apartenența sau accesul grupului la un anumit tip de cultură materială, anume bizantină. Concentrarea de necropole cu podoabe bizantine în special în apropierea liniei Dunării și în estul Banatului sugerează că avem de-a face mai degrabă cu o populație legată în parte, într-un fel sau altul de Bizanț ori de tradițiile balcanice.

Un alt aspect care ar mai trebui precizat, constă în faptul că nu putem vorbi neapărat de discrepanțe între posibilitățile materiale ale indivizilor care purtau podoabe balcanice și cei care le utilizau pe cele numite convențional de tip Bjelo Brdo. De astfel de diferențieri putem vorbi, eventual, între indivizi care obligatoriu utilizau aceleași tipuri de accesorii, din interiorul unui stat, ca de exemplu din Imperiul Bizantin, deci care aveau în principiu acces la un anumit "set" de podoabe (ale capului, gâtului și brațelor). În aceste cazuri, bogăția sau lipsa inventarului funerar pot ridica unele semne de întrebare asupra posibilităților materiale ale unui individ, deși nici în aceste cazuri nu este foarte relevant, statutul său social putând fi altul decât cel exprimat prin inventarul cu care a fost înhumat. În spațiul Pannonic, unde predomină inventarul tipic orizontului funerar de tip Bjelor Brdo, situația este similară. Aici, repertoriul de

⁷³ Oța 1998, p. 115, 116.

⁷⁴ Se poate observa cu ușurință lipsa podoabelor specifice fazei sale mai timpurii, anume pandantivi cordiformi dublii, inele torsionate, torquesuri, brățări din bară rombică în secțiune, monede emise de regii din dinastia Arpadiană, mai timpurii de regele Coloman (1095-1116). Nici măcar la este de această linie de demarcație nu au fost identificate astfel de podoabe. Inelul din sârmă torsionată descoperit în M. 1 de la Pojejena-*Hotarul cu Șușca*, nu poate fi atribuit acestui orizont funerar, caracteristicile sale de confecționare fiind cu totul altele decât cele tipice Pannoniei. Piesa este evident una bizantină, tipică secolului al XI-lea. Diferența constă în faptul că piesele din spațiul care a fost atribuit orizontului funerar de tip Bjelo Brdo, sunt confecționate prin plierea unei sârme în trei, apoi torsionarea sa. Uneori, capetele pot fi ciocănite, alteori nu. În cazul celei descoperite la Pojejena, au fost utilizate sârme de argint alăturate, de aceeași grosime, apoi torsionate. Capetele sunt retezate, și de aceeași grosime pe toată lungimea inelului.

forme este însă parțial diferit (ține mai degrabă de frecvența utilizării sau neutilizării unui model de podoabă), iar între indivizii care utilizau podoabele considerate predominante în interiorul Arcului Carpat în secolele XI-XIII se poate observa că pentru confecționare foloseau atât a metale ieftine (bronz sau chiar fier) cât și scumpe precum aurul și argintul⁷⁵. Aceasta demonstrează că indivizii aveau posibilități materiale diferite în interiorul aceluiași stat, deși în linii mari erau purtători ai aceleiași repertoriu de forme. Deci comparațiile trebuie realizate între purtătorii aceleiași culturi materiale, ca expresie a identității lor de grup și nu între indivizi care reprezentau o altă cultură materială și care la rândul lor aveau propria identitate de grup. De aici rezultă că, în spațiul studiat, pentru secolele XI și prima treime a secolului al XIII-lea, avem cel puțin două identități (care țin de cultura materială din cele două state, anume Ungaria și Imperiul Bizantin, continuat mai apoi de către Imperiul Vlaho-Bulgar) observabile prin prisma podoabelor utilizate. Aceasta nu înseamnă însă că, în cadrul fiecăreia dintre ele, nu pot fi diferențe religioase și etnice. Din punct de vedere al valorii metalului utilizat, lucrurile sunt ceva mai echilibrate și putem vorbi chiar de prezența pieselor de aur în necropolele sau grupurile de morminte aparținătoare orizontului funerar de tip Bjelo Brdo. Podoabele balcanice, în schimb, sunt lucrate diferit, în mai multe tehnici și sunt mai complexe din punct de vedere al execuției. Descoperirea tezaurului de la Duplija, care pe lângă monede, cuprindea și podoabe unele chiar din sticlă, demonstrează valoarea care se acorda unor artefacte balcanice, chiar dacă nu au fost confecționate din metale prețioase.

Un alt element important, pentru o parte a acestor grupuri de populație, îl constituie practicarea unor ritualuri care le apropie de ereziile din spațiul balcanic. Cel mai bine sunt observabile la indivizii care se identifică prin artefacte bizantine. Aici este și o altă caracteristică a unora dintre aceste complexe funerare. Interesant este faptul că aceste morminte, care pot fi atribuite generic bogomililor, fie nu au inventar, fie dacă el totuși există, este de regulă unul tipic bizantin. Ele se concentrează în special în regiuni izolate din zonele montane sau, nu foarte departe de linia Dunării.

Podoabele din spațiul balcanic sunt mult mai diversificate din punct de vedere al formei și materialelor folosite pentru confecționarea lor decât cele obișnuite în Pannonia. Aceasta demonstrează că deși în Banatul de câmpie și Vojvodina sunt atestate complexe funerare cu inventar bizantin, ele nu mai aparțin unei populații din granițele Imperiului. În spațiul menționat, influența bizantină a avut alte cauze decât o stăpânire efectivă a Bizanțului la nordul Dunării. Utilizarea bijuteriilor balcanice în spațiul panonic vine să argumenteze faptul că o parte a populației de acolo, deși trăia practic în afara Imperiului Bizantin, nu a pierdut legătura cu populația din sudul fluviului. Chiar dacă nu putem vorbi doar de relații comerciale, cu o influență directă asupra modei, totuși schimburile comerciale cu spațiul balcanic este indubitabil că se constituie într-una din caracteristicile acestor grupuri de populație. Preferința pentru

⁷⁵ Mesterházy 1983, p. 143-151.

podoabe bizantine depășește strict sfera comercială, ea fiind foarte probabil o necesitate. Diversitatea de artefacte (bizantine sau cele care predomină în spațiul pannonic), utilizate și ca inventar funerar în zona aflată în discuție, poate să prilejuiască noi interpretări și reflectă tocmai aceste fluctuații din domeniul politic.

Bibliografie:

- Achim 1998** Viorel Achim, *O formațiune medievală de graniță în sud-estul Banatului: Craina*, în: *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1985, p. 190-206.
- Achim 2000** Viorel Achim, *O formațiune medievală de graniță în sud-estul Banatului: Craina*, în: *Banatul în evul mediu*, București, 2000, p. 161-176.
- Achim 2008** Viorel Achim, *Politica sud-estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni*, București, 2008.
- Aralica 2012** Miodrag Aralica, *Blago iz Duplijaje gku/2006*, în: *Trag u vremenu. Novi Predmeti zbirk Gradskog Muzeja Vršac 2000-2010*, Vršac, 2012, p. 12-13.
- Bălănescu 1983** Dana Bălănescu, *Descoperiri monetare din sudul Banatului (III)*, Banatica, 7, 1983, p. 235-238
- Bălănescu 1985** Dana Bălănescu, *Descoperiri monetare în sudul Banatului (IV)*, Banatica, 8, 1985, p. 173-186.
- Bălănescu 1991** Dana Bălănescu, *Descoperiri monetare în sudul Banatului (V)*, Banatica, 10, 1991, p. 187-204.
- Bălănescu 1993** Dana Bălănescu, *Descoperiri monetare în sudul Banatului (VI)*, Banatica, 12, I, 1993, p. 321-338.
- Bejan 1996** Adrian Bejan, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1996
- Bizerea, Bizerea 1977 (1978)** Fl. Bizerea, M. Bizerea, *Localizarea așezărilor din Banat consemnate în "Gesta Hungarorum"*, SIB, 5, 1977 (1978), p. 1-16.
- Bona 1993** Petru Bona, *Biserica medievală din Caransebeș*, Reșița, 1993.
- Boroneanț 1985** Vasile Boroneanț, *Cimitirul feudal timpuriu de la Svința-Km. Fluvial 1004*, Drobeta, 6, 1985, p. 111-118.
- Cocora 1938** Coriolan Cocora, *Biserica sau cetatea turcească de lângă Reșița*, Reșița, 1938.
- Cziráky 1900** Gyula Cziráky, *Bogojeva (Gombos) régy emlékeiről*, ArchÉrt, 20, 1900, p. 257-267.
- Djordjević, Djordjević, Radičević, 2006** Vojislav Djordjević, Jelena Djordjević, Dejan Radičević, *Arheološka istraživanja srednjovekovne crkve u Omoljici: preliminarni rezultati*, GSAD, 22, 2006, p. 159-166.

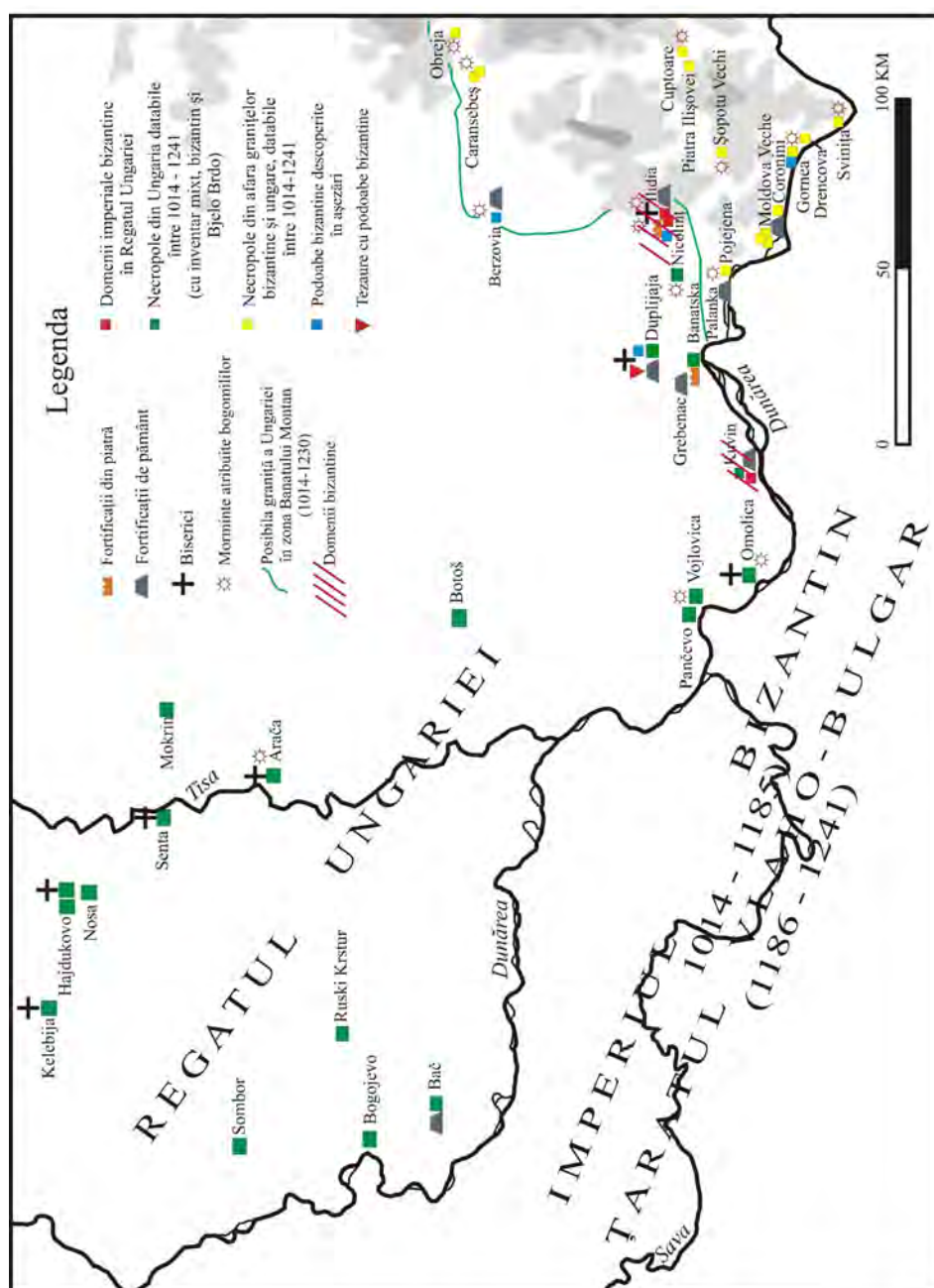
- DIR** *Documente Privind Istoria României* (Bucharest), *C. Transilvania*, veacul XI, XII și XIII, I (1075–1250) (1951); veacul XIII, II (1952); veacul XIV, I (1952); II (1953); III (1954); IV (1955).
- Djordjević, Djordjević, Radičević, 2007** Vojislav Djordjević, Jelena Djordjević, Dejan Radičević, *Srednjovekovna crkva u Omoljici: istraživanja u 2006. godini*, GSAD, 23, 2007, p. 187-192.
- Dumitriu 2001** Luminița Dumitriu, *Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donauebietes im 11.–15. Jahrhundert*, București, 2001
- DRH** *Documenta Romaniae Historica* (Bucharest), *C. Transilvania*, X (1977); XI (1981); XII (1985)—ed. Șt. Pascu; XIII, (1994).
- Fehér, Éry, Kralovánszky 1962** Géza Fehér, Kinga Éry, Alán Kralovánszky, *A közep-Duna-medence magyar honfoglalás-és kora Árpád-kori Sírleletei. Leletkataszter*, RégTan, II, 1962.
- FHDR** *Fontes Historiae Dacoromanae* II, București, 1970.
- Giesler 1981** Jochen Giesler, *Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo Brdo Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken*, în: *Prähistorische Zeitschrift*, 56, 1, Bonn, 1981.
- Glück 1978** Eugen Glück, *Câteva considerații preliminare privind lucrarea "Deliberatio" (sec. al XI-lea)*, Ziridava, X, 1978, p. 189-197.
- Gohl 1914** Ödön Gohl, *Eremleletek*, NK, XIII, 1914, p. 17.
- Gubicza 1910** Kálmán Gubicza, *Bácsi honfoglaláskori sírleletkeről*, ArchÉrt, 30, 1910, p. 169-172.
- Györffy 1987** György Györffy, *Az Árpád-kori Magyarország Történeti Földrajza*, vol. III, Budapest, 1987.
- György 1914** Bibó-Bige György, *A keletibai pusztay (Szabadka) templom ásatás*, ArchÉrt, 34, 1914, p. 58-59, 72.
- Hampel 1905 II** József Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905.
- Hampel 1905 III** József Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig, 1905
- Iaroslavschi 1975** Eugen Iaroslavschi, *O villa rustica la Caransebeș*, Banatica 3, 1975, p. 355-363.
- Janković 1983** Milica Janković, *Some Informations on Production of Objects of Non-ferrous Metals in the Region of Ključ in the Danube Valley from 9th to 11th Century*, ZNM, 1, 1983, p. 99-118 și planșele.
- Kiss 1985** Attila Kiss, *Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert*, în: *Die Bayern und ihre Nachbarn*, II, (Ed. Herwig Friesinger și Falko Daim), Wien, 1985, p. 217-389.

- Kovács 1991** László Kovács, *Bemerkungen zur Arbeit von N. Stanojev: Nekropolen aus dem 10.-15. Jahrhundert in der Vojvodina. 712 Katalogabschnitte. Katalog 1*, ActaArchAcadSchHung, 43, 1991, p. 399-424.
- Lazarovici, Maxim, Țeicu, Oprinescu 1993** Gheorghe Lazarovici, Zoia Maxim, Dumitru Țeicu, Adriana Oprinescu, *Șantierul arheologic Gornea 1989*, Banatica, 12, I, 1993, p. 295-319.
- Luca 2005** Sabin Adrian Luca, *Arheologie și istorie (II). Descoperiri din Banat*, Bibliotheca Septemcastrensis, X, București, 2005.
- Madgearu 2013a** Alexandru Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th–12th Centuries* (Ed. Fl. Curta, ECEEMA), Leiden, Boston, 2013.
- Madgearu 2013b** Alexandru Madgearu, *Confrontations between Hungary, the Byzantine Empire and Bulgaria for the Belgrade–Vidin Border Region*, Transylvanian Review, Cluj-Napoca, 22, Supplement 4, 2013, p. 125-133.
- Matei, Uzum 1972** Ștefan Matei, Ilie Uzum, *Date noi în legătură cu biserica și fortificația de la Ilidia*, ActaMN, 9, 1972, p. 555-559.
- Mărghită 1985** Liviu Mărghită, *Banatul în lumina arheologiei*, III, Timișoara, 1985.
- Mesterházy 1983** Károly Mesterházy, *Köznépi ékszerek nemesfém változatai: arany s-végű hajkarikák*, Alba Regia, XX, 1983, p. 143-151.
- Mesterházy 1990** Károly Mesterházy, *Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10-11. századi magyar sírleletekben I*, FA, XLI, 1990, p. 87-115.
- Mihalik 1896** Sándor Mihalik, *Resicza jelene múltja*, Reșița, 1896, p. 79.
- Oța 1998** Silviu Oța, *Mormintele bogomile din sudul Banatului (secolele XII-XV)*, AM, II, 1998, p. 113-123.
- Oța 2002** Silviu Oța, *Câteva date de ordin istoric privind evoluția teritorială a comitatului Caraș până în secolul XIV*, MN, XIV, 2002, p. 36-43.
- Oța 2005** Silviu Oța, *Necropolele din orizontul sud-dunărean-2 de pe teritoriul Banatului (sfârșitul sec. al XI-lea – sec. al XIII-lea)*, în: Bibliotheca Sepremcastrensis, XII, Relații interetnice în Transilvania (secolele VI-XIII), 2005, p. 171-215.
- Oța 2006 a** Silviu Oța, *Les sepulture bogomiles de Vadul Anei*, CA, 13, 2006, p. 309-321.
- Oța 2006 b** Silviu Oța, *Câteva observații privind brățelele executate din sârme de bronz (secolele X-XIII)*, CA, 13, 2006, p. 251-274.
- Oța 2006 c** Silviu Oța, *Contextul încetării funcționării necropolelor din orizontul sud-dunărean 2 pe teritoriul Banatului*, în: *Secolul al XIII-lea pe meleagurile locuite de către români*, Cluj-Napoca, 2006, p. 229-272.

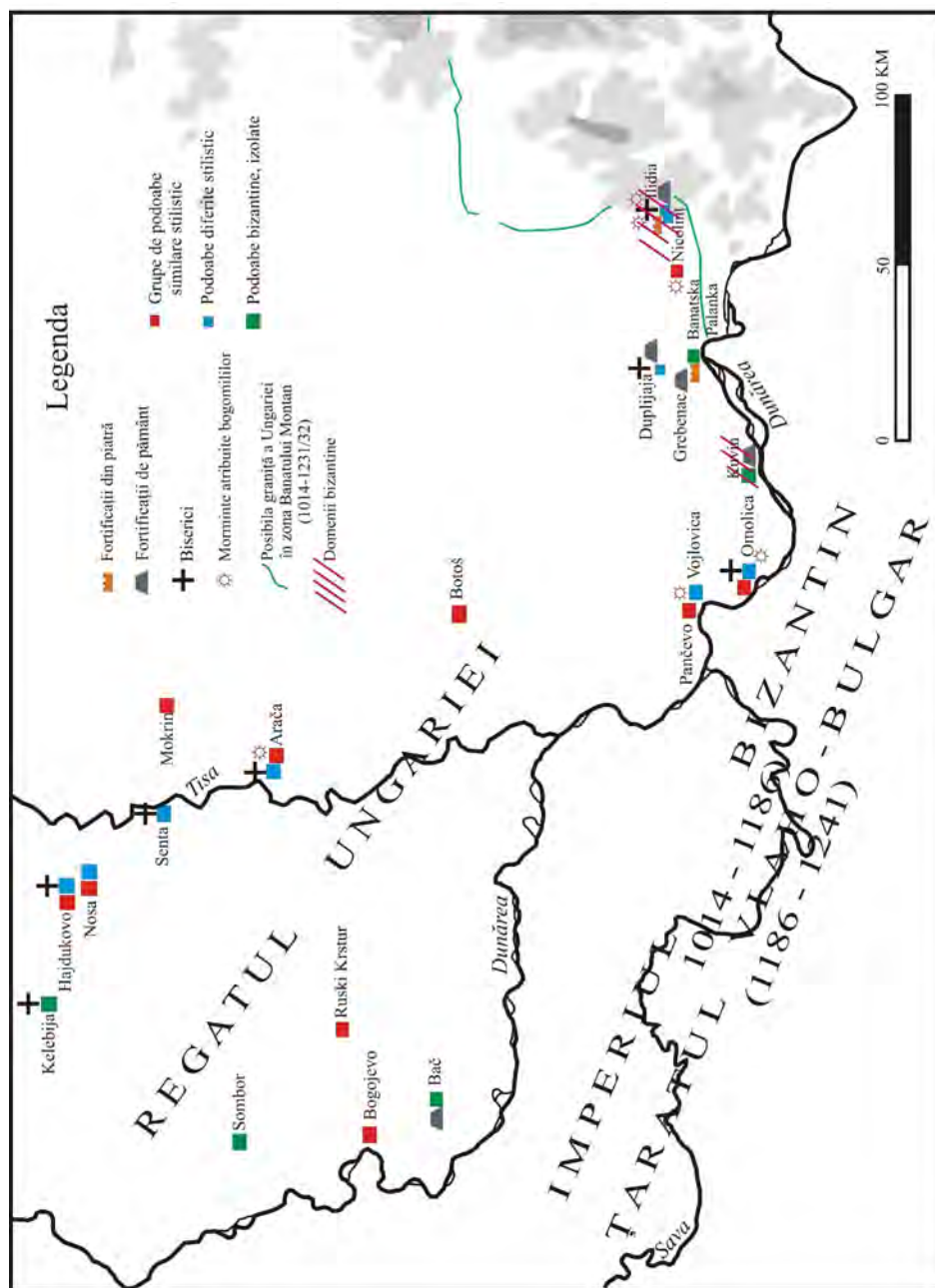
- Oța 2006 d** Silviu Oța, *The relations between the settlements and the necropolises of the Banat territory in the 11th – 13th centuries*, în: *Acta Terrae Septemcastrensis* V, 1, Special number (Bibliotheca Septemcastrensis, XVII). The Society of the Living the Community of the Dead (from Neolithic to the Christian Era). Proceedings of the 7th International Colloquium of Funerary Archaeology, Sibiu – 2006, p. 239-247.
- Oța 2007 a** Silviu Oța, *Plăcuțe de diademă de pe teritoriul României (secolele XII-XV)*, SCIVA, 58, 1-2, 2007, p. 117-156.
- Oța 2007 b** Silviu Oța, *Techniques d'exécution des parures et accessoires vestimentaires découvertes dans les nécropoles de l'horizon funéraire sud-danubien-2 sur le territoire du Banat historique (fin du XIe-début du XIIIe siècles)*, Istros, 14, 2007, p. 363-409.
- Oța 2007 c** Silviu Oța, *Populații atestate în Banat în secolele IX-XII. Surse istorice și probleme arheologice*, MN, 19, 2007, p. 17-37.
- Oța 2007-2008** Silviu Oța, *Verigi de păr cu un capăt îndoit în forma literei S, descoperite pe teritoriul Banatului*, CA, 11, 2, 2007-2008, p. 269-303.
- Oța 2008** Silviu Oța, *Orizonturi funerare din Banatul istoric (secolele X-XIV)*, Bibliotheca Brukenthal, XXVIII, Sibiu.
- Oța 2009** Silviu Oța, *Câteva observații privind un cercl cu pandantiv biconic descoperit în necropola de la Șopotu Vechi-Mârvilă (secolul al XII-lea)*, Corviniana, 13, 2009, p. 423-435.
- Oța 2010** Silviu Oța, *Piese de orfevrărie de tradiție bizantină în spațiul nord-dunărean (secolul al XI-lea – începutul secolului al XIII-lea)*, în: *Între Stepă și Imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu*, (Ed. A. Măgureanu, E. Gáll), București, 2010, p. 403-433.
- Oța 2012** Silviu Oța, *Tombs with Jewels in the Byzantine Tradition Discovered on the Present-Day Territory of Romania, North of the Danube (End of the 11th Century–the 14th Century)*, Ziridava. Studia Archaeologica, 26/1, 2012, p. 123-142.
- Oța 2013** Silviu Oța, *Cerceidecorați cu muluri de granule pe pandantiv (secolele XII-XIV)*, în: *The Steppe Lands and the World Beyond Them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday* (Ed. Fl. Curta, B. P. Maleon), Iași, 2013, p. 409-436.
- Oța 2014 a** Silviu Oța, *The Mortuary Archaeology of the Medieval Banat (10th – 14th Centuries)*, (Ed. Fl. Curta, ECEEMA, 26), Leiden, Boston, 2014.
- Oța 2014 b** Silviu Oța, *Podobe de tradiție bizantină descoperite în așezările rurale și târguri de la nordul Dunării (secolele XI-XIV)*, RevArh, SN, X, 1-2, 2014, p. 168-176.

- Oța 2014 c** Silviu Oța, *Câteva observații privind cerceii cu pandantiv de tip strugure (secolele IX-XI)*, în: *Arheologia mileniului I p. Chr. III. Dunărea Inferioară între stepe și Imperiu*, 2014, p. 279-312.
- Oța 2014 d** Silviu Oța, *Cercei decorați cu muluri de granule pe verigă, descoperiți pe teritoriul României și Banatului Sârbesc (a doua jumătate a secolului al XI-lea – secolul al XVI-lea)*, *Istros*, 20, 2014, p. 391-410.
- Oța 2015** S. Oța, *Rings Decorated with Anthropomorphic Representations (11th–12th centuries)*. În: *Representations, Signs and Symbols Proceedings of the Symposium on Religion and Magic*, (Ed.: Nicolae Cătălin Rișcuța, Iosif Vasile Ferencz, Oana Tutilă Bărbat), Cluj-Napoca, 2015, p. 345-356.
- Pesty 1884** Frigyes Pesty, *Krassó vármegye története*, II-1, Budapest, 1884.
- Radičević 2009** Dejan Radičević, *Medieval glass bracelets from Banat Territory*, în: *Annales du 18e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, Thessaloniky 2009, p. 385-388.
- Radu, Țeicu 2003 a** Adriana Radu, Dumitru Țeicu, *127. Nicolinț, com. Ciuchici, jud. Caraș-Severin, punct Daia Parte, Crăguieș, Râpa Galbenă*, CCA, campania 2002, București, 2003, p. 212-213.
- Radu, Țeicu 2003b** Adriana Radu, Dumitru Țeicu, *Săpături arheologice de salvare în raza satului Nicolinț*, *Tibiscum. Studii de etnografie-istorie*, XI, 2003, p. 309-322.
- Sabău 1958** Ioan Sabău, *Circulația monetară în Transilvania secolelor XI-XIII, în lumina izvoarelor numismatice*, *SCN*, II, 1958, p. 269-301.
- Stanojev 1989** Neboiša Stanojev, *Nekropole X – XV veka u Vojvodini. 712 Kataloških jednica*, Novi Sad, 1989.
- Stanojev 2004** Neboiša Stanojev, *Arača. Crkve. Nekropola. Manastir*, Novi Sad, 2004.
- Țeicu 1981** Dumitru Țeicu, *Câteva considerații pe marginea unor podoabe medievale*, *ActaMN*, 18, 1981, p. 491-500.
- Țeicu 1982** Dumitru Țeicu, *Necropolele medievale românești din Banat în lumina cercetărilor arheologice*, *MB*, 32, 4-6, 1982, p. 264-277.
- Țeicu 1987** Dumitru Țeicu, *Cercetări arheologice în Depresiunea Oravița*, *Banatica*, 9, 1987, p. 317-345.
- Țeicu 1991** Dumitru Țeicu, *Cercetări de arheologie în necropola medievală timpurie de la Șopotu Vechi-Mârvilă (jud. Caraș-Severin)*, *Crisia*, 21, 1991, p. 307-310.
- Țeicu 1993** Dumitru Țeicu, *Necropole medievale (sec. X-XIV) din sudul Banatului*, *Banatica*, 12, I, 1993, p. 229-272.
- Țeicu 1996** Dumitru Țeicu, *O reședință feudală românească la începuturile Reșitei Medievale*, *ASMB, Reșița*, 1996, p. 5-20.

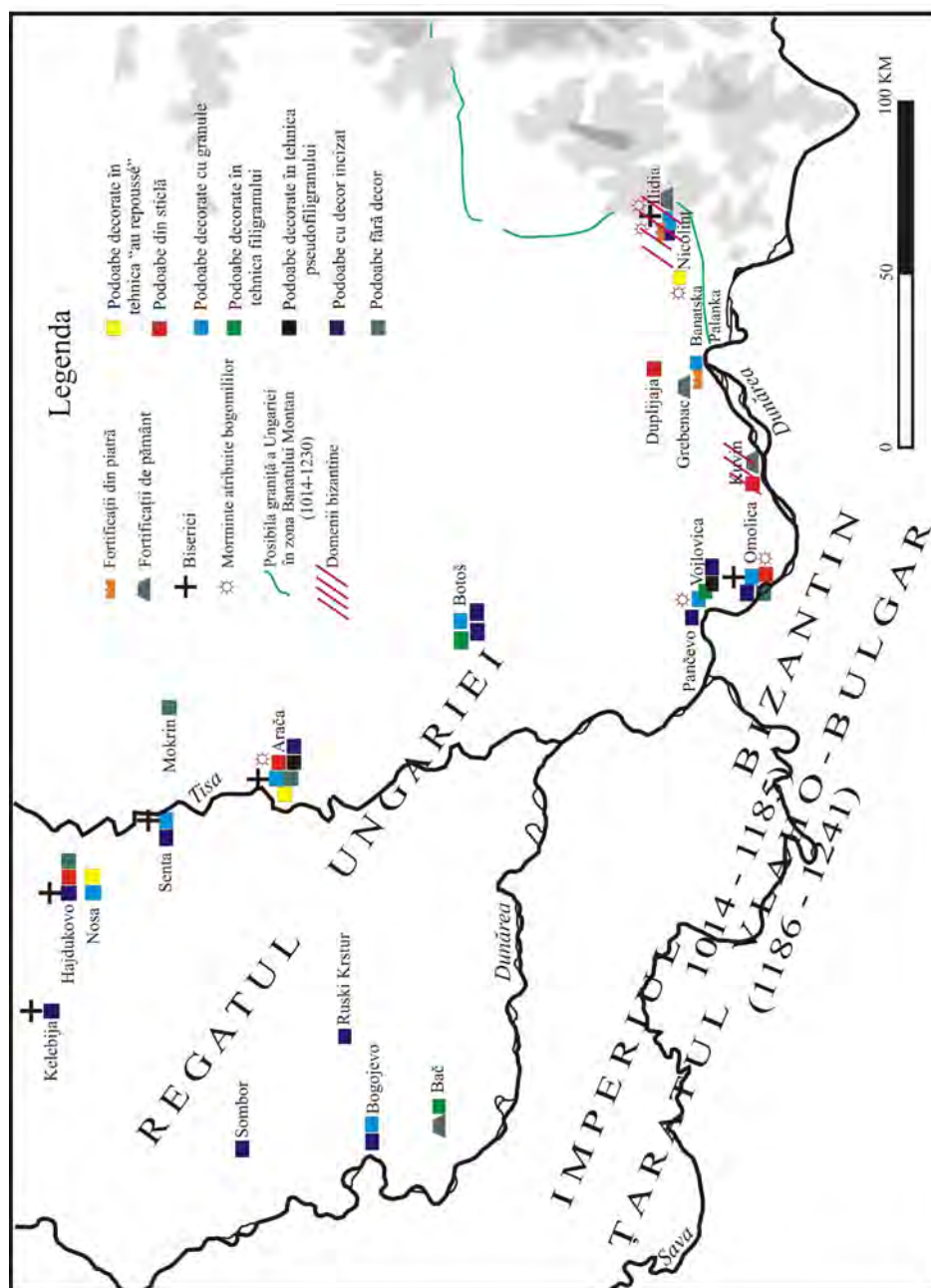
- Țeicu 1998** Dumitru Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998.
- Țeicu 2003 a** Dumitru Țeicu, *Necropola de la Șopotu Vechi*, Studii Istorice, Reșița, 2003, p. 23-60.
- Țeicu 2003 b** Dumitru Țeicu, *Biserica satului dispărut Bizere*, Studii Istorice, Reșița, 2003, p. 106-123.
- Țeicu 2009** Dumitru Țeicu, *Arta minoră medievală din Banat*, Timișoara, 2009.
- Țeicu, Bozu 1982** Dumitru Țeicu, Ovidiu Bozu, *Crucea engolpion descoperită la Moldova Veche*, ActaMN, 19, 1982, p. 393-395.
- Țeicu, Lazarovici 1996** Dumitru Țeicu, Gheorghe Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, Reșița, 1996.
- Țeicu, Rancu 1997** Dumitru Țeicu, Dacian Rancu, *Obreja-Sat Bătrân, j. Caraș-Severin*, CCA, Campania 1996, 1997, p. 40-41.
- Țeicu et alii 2002** Dumitru Țeicu, Dacian Rancu, Ovidiu Bozu, Vidu Micli, *Obreja, com. Obreja, jud. Caraș-Severin, Punct: Sat Bătrân*, CCA, Campania 2001, 2002, p. 219.
- Țeicu, Rancu 2003** Dumitru Țeicu, Dacian Rancu, *Cercetări de arheologie medievală pe Valea Bistrei*, în: *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizației românești în context european*, Bistrița Năsăud, 2003, p. 455-467.
- Uzum 1979** Ilie Uzum, *Săpăturile arheologice de la Ilidia (campania 1978)*, MCA, XIII, 1979, p. 387-389.
- Uzum 1981** Ilie Uzum, *Necropola feudal timpurie de la Gornea-Căunița de Sus (jud. Caraș-Severin)*, Banatica, 6, 1981, p. 181-210.
- Uzum 1987** Ilie Uzum, *Considerații pe marginea cercetărilor din anii 1983-1985 în necropola feudală timpurie de la Cuptoare (com. Cornea, jud. Caraș-Severin)*, Banatica, 9, 1987, p. 281-315.
- Uzum 1989** Ilie Uzum, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută a cnezilor români din sudul Banatului*, RMM-MIA, 2, 1989, p. 39-44.
- Uzum, Lazarovici 1971** Ilie Uzum, Gheorghe Lazarovici, *Așezarea feudală Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice*, Banatica, 1, 1971, p. 157-162.
- Uzum, Țeicu 1983** Ilie Uzum, Dumitru Țeicu, *Precizări de ordin cronologic și considerații istorice în legătură cu monumentul de arhitectură feudală de la Reșița-Ogășele*, Banatica, 7, 1983, p. 397-310.
- Velter 2002** Ana-Maria Velter, *Transilvania în secolele V-XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul Carpatic, secolele V-XII*, București, 2002.

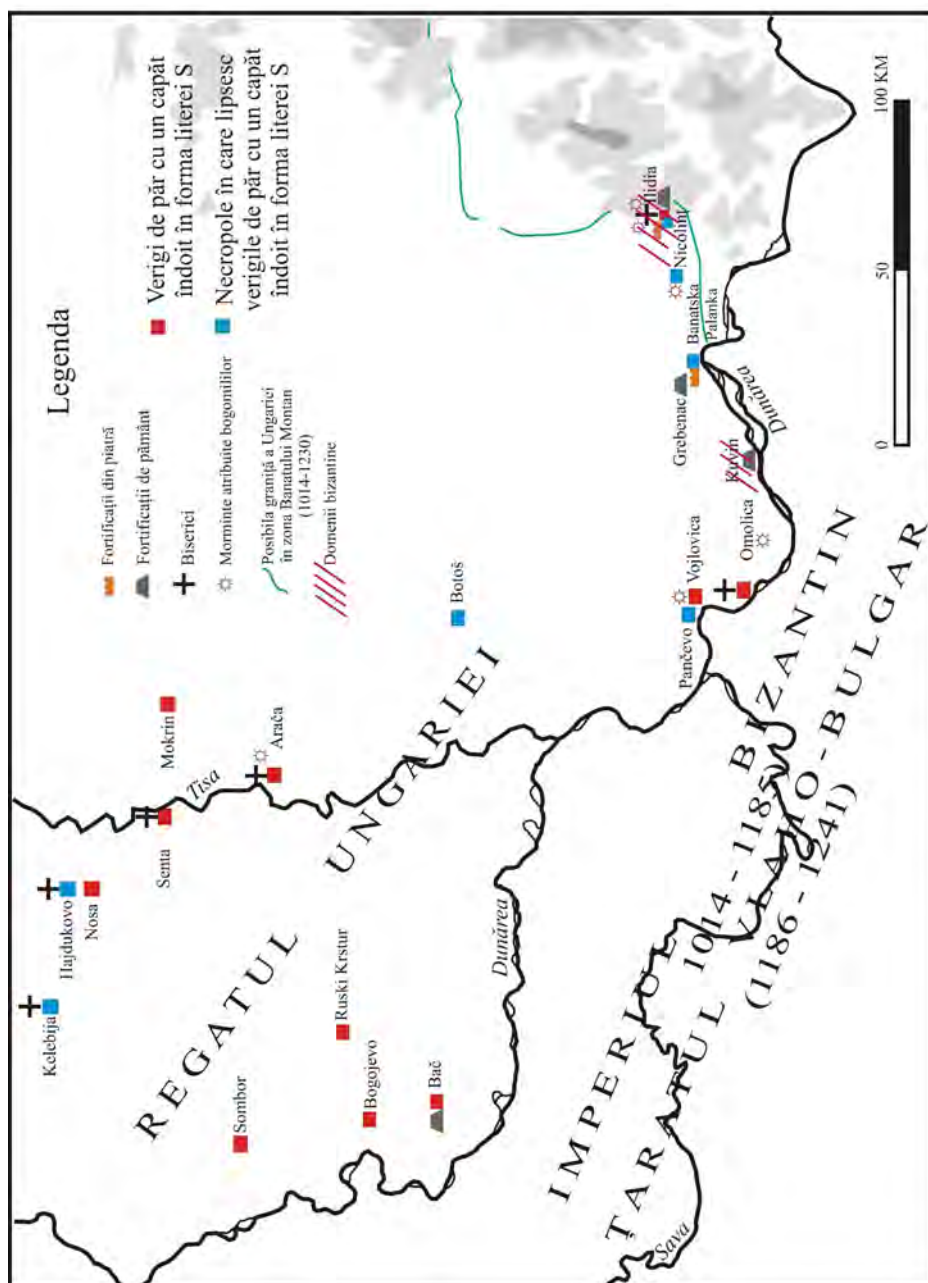
Harta 1. Necropole cu inventar balcanic și piese atribuite orizontului funerar de tip Bjelo Brdo, descoperite în apropierea graniței bizantino-ungare în secolul al XI-lea-până spre 1231.

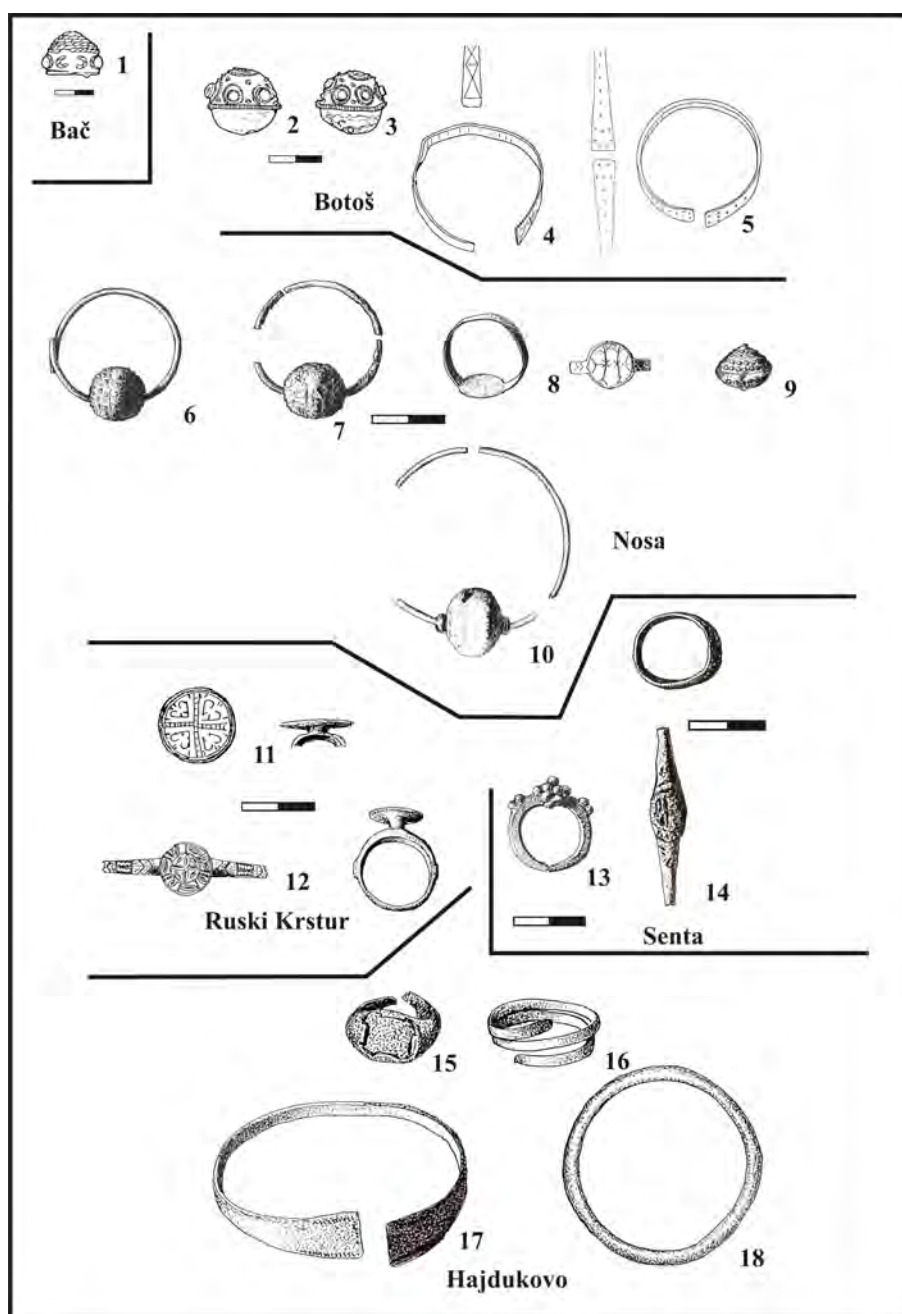
Harta 2. Distribuția podoabelor balcanice în necropole.

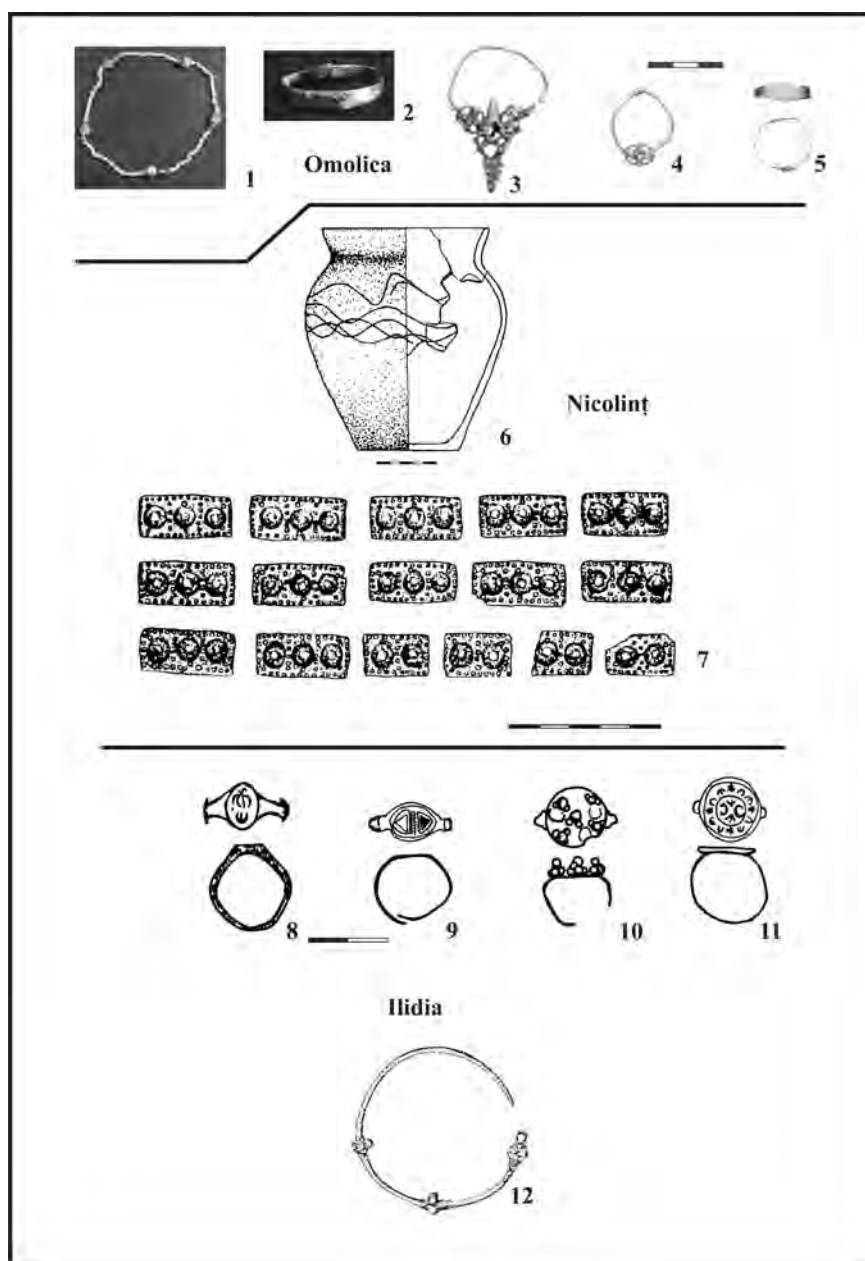
Harta 3. Principalele tehnici de decorare a podoabelor.

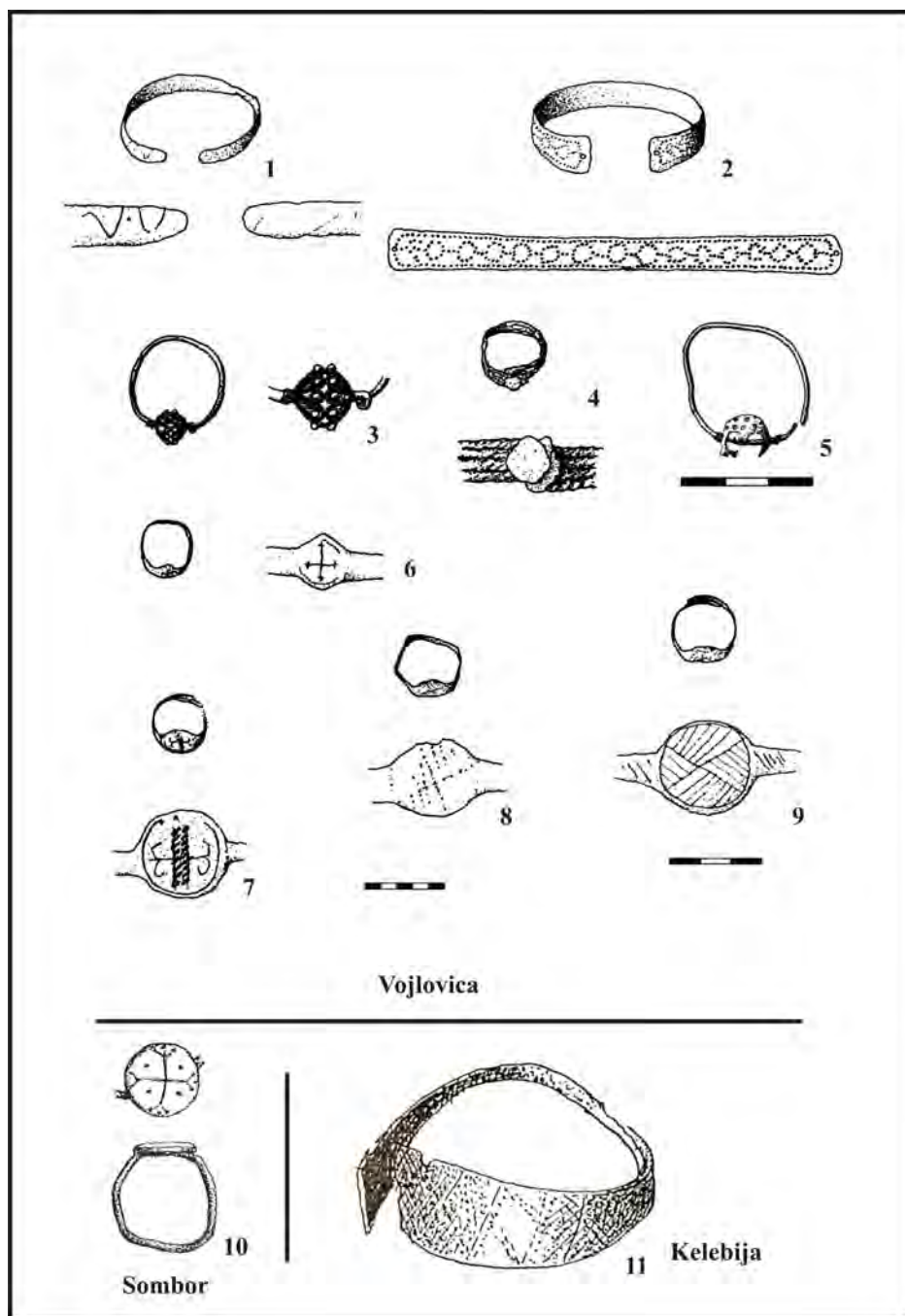
Harta 4. Necropole în al căror inventar au fost descoperite verigi de păr cu un capăt în formă de S și necropole fără acest tip de podoabe.

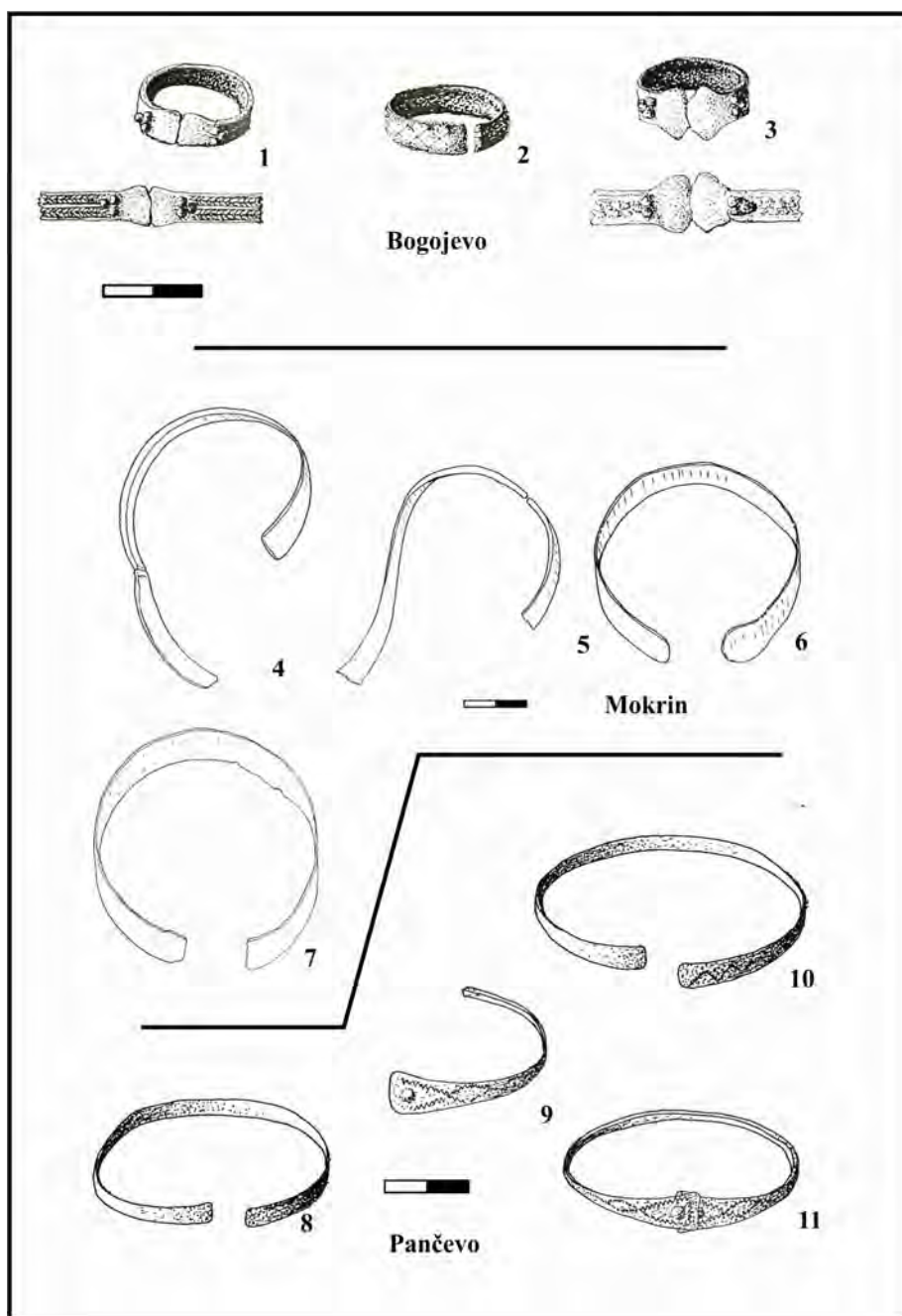
Planșa 1. Podoabe descoperite la 1. Bač , 2-5. Botoș, 6-10. Nosa, 11, 12. Ruski Krstur, 13, 14. Senta , 15-18. Hajdukovo (după Stanojev 1989; 15-18. fără scară).

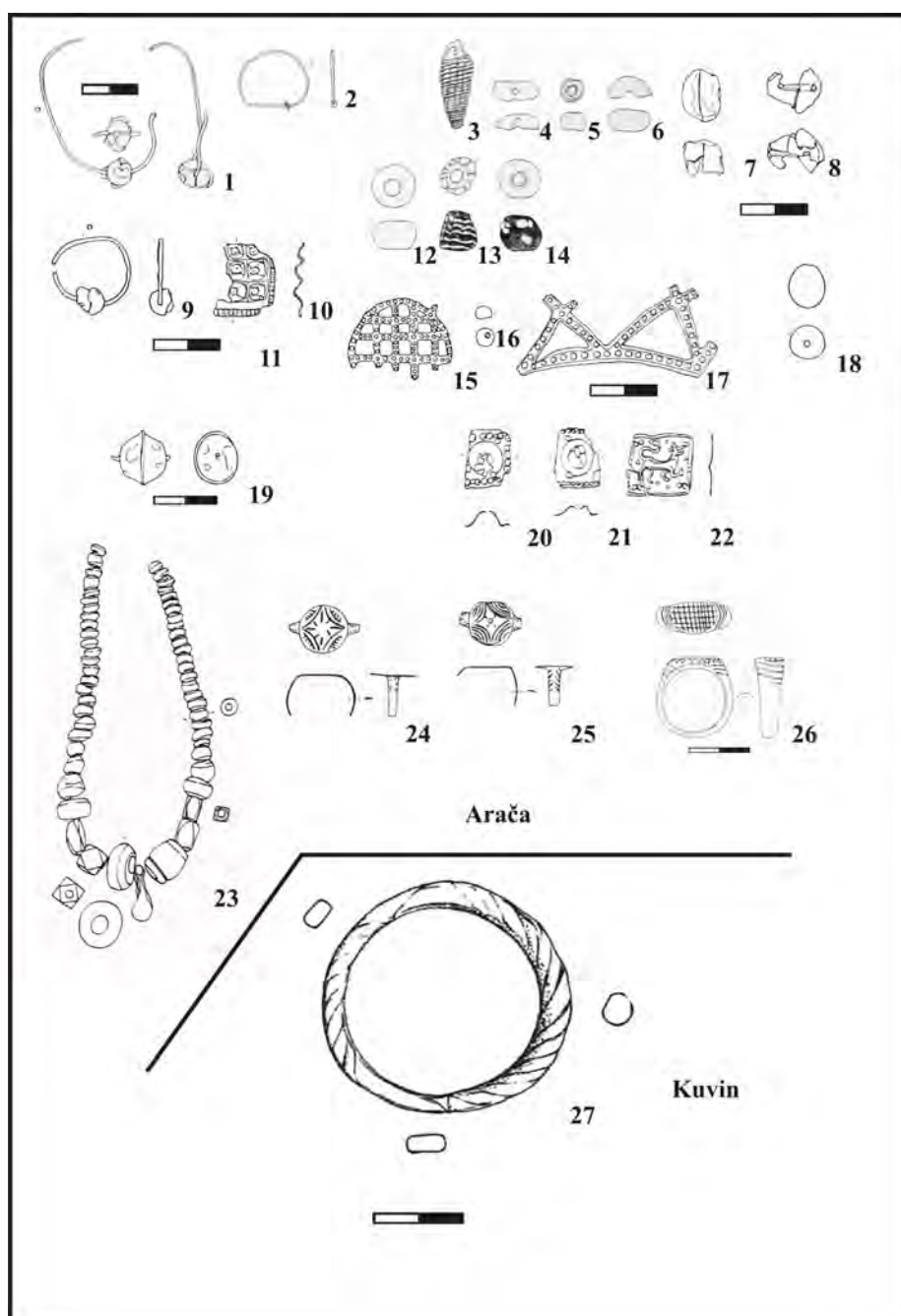
Planșa 2. Podoabe din necropolele de la 1-5. Omolicea (2. după Djordjević, Djordjević, Radičević 2006 și 1, 3-5. după Djordjević, Djordjević, Radičević 2007), 7. Nicolint-Râpa Galbenă (după Radu, Țicu 2003) și 8-9. Ilidia-Cetate și 10-11. Ilidia-Oblița (după Țicu 1993), 12. așezarea de la Ilidia-Funii (după Oța 2014 b; fără scară).

Planșa 3. 1-9. Vojlovica-Humka Azotara, 10. Sombor; 11. Kelebija (după Stanojev 1989; 10-11. fără scară).

Planșa 4. 1-3. Bogoevo; 4-7. Mokrin; 8-11. Pančevo (după Stanojev 1989).

Planșa 5. 1-26. Podoabe din vecropola de la Arača (după Stanojev 2004);
27. Brățară de sticlă descoperită la Kuvin (după Radičević 2009).

Funerary characteristics in the area of Hungarian kingdom southern border in the Byzantine period (11th-13th centuries). Case study: southern Banat and Vojvodina.

Abstract: The problem of the fluctuations of the Byzantine-Hungarian or Bulgarian-Hungarian borders during 11th-12th centuries was many times discussed in the specialty literature. The Srem area was successively conquered or lost either by the Byzantine Empire or by Hungarian Kingdom. The situation did not change too much after brothers Petru and Asan rebellion, Srem belonging either to Hungarians or to Vlacho-Bulgarians. Due to these changes, only the cemeteries found north of Danube were selected for the analysis.

After a review of the stage of research, I have analyzed the funerary rite and ritual and the adornments found in the cemeteries excavated in Banatska Palanka, Kuvin, Ilidia-Cetate and Funii, Duplijaja, Nicolinț-Râpa Galbenă, Brosteni, Omolica, Vojlovica-Humka Azotara, Pančevo, Arača, Mokrin, Senta-Paphalom and Farkas Tanya, Botoš-Mlaka and Živančevića dolja, Hajdukovo-Zadruga and Kővágó, Kelebija-Templomhegy, Nosa-Hinga, Sombor, Bogojevo, Bač-Bačka Palanka and Ruski Krstur (pl. 1-5).

In comparison with 9th-10th centuries or even the beginning of the 11th century, the Byzantine reconquista had as direct consequence the change of the pattern of the adornments (Map 1). Starting with 11th century, after the fall of the First Bulgarian Czarism, we can distinguish two types of cemeteries: those containing only Balkan-type adornments (Kelebija-Templomhegy, Hajdukovo-Zadruga and Kővágó, Banatska Palanka, Nicolinț, Botoš-Mlaka and Živančevića dolja, Pančevo, Kuvin-?; Map 2) and those with graves with Balkan-type adornments associated with items attributed to the so-called Bjelo-Brdo type funerary horizon (Omolica, Nosa-Hinga, Ilidia-Cetate; Map 4). The necropolises containing only adornments typical for the Bjelo-Brdo type funerary horizon are not analyzed.

During 11th-13th centuries, we can talk about groups of population with a status probably different by that of the populations belonging to Bjelo-Brdo horizon. These groups of population can be either homogeneous or heterogeneous. It is hard to say if it is only the preference of certain individuals for a particular type of adornment, or we have to deal with a special status conditioned by some movement or commercial privileges of those persons. The preference for certain items, the Balkan-type ones in this particular case, seems to be linked by the use of a special dress. This fact would suppose the affiliation or the access of the group to a certain type of material culture, more precisely the Byzantine one.

Another issue lies in the fact that we cannot necessarily speak of discrepancies between the material means of the individuals wearing Balkan-type adornments comparing with that of the persons who use the jewelleries conventionally called "of Bjelo-Brdo type". I think we can talk about differences only comparing persons who obligatory used the same type of accessories in a particular state, the Byzantine Empire for instance, individuals who had access, at least as a rule, to a certain "set" of jewelleries (head, neck or arms

adornments). The richness or the absence of grave-goods can raise some questions about the material means of a person, although not in these cases is indeed relevant, because the social status of an individual could be different by that showed by the funerary inventory accompanying the inhumation.

The adornments are more diverse in the Balkan area than the jewelleries used in Pannonia.

Another important issue for a part of these groups of population lies in the use of some rituals closed to the religious heresy from the Balkan area. These rituals can be best observed at the individuals identified by Byzantine items. The afore-mentioned observation is an argument in favour of the hypothesis that these groups of population, living in the area situated north of the Danube, more precisely outside the Byzantine Empire did not lost the relations with the population living south of Danube.

Keywords: *cemeteries, jewellery, Byzantine Empire, border, graves.*

dr. Silviu Oța
Muzeul Național de Istorie a României,
Calea Victoriei, nr. 12, Sector 3,
cod, 030026, București, România.
e-mail: silviuota@yahoo.com

NOMAZII TURCICI ȘI SCULPTURA CUMANĂ ÎN VESTUL PONTULUI EUXIN ÎN SECOLELE XI-XIII

Liubov Geraskova
Ion Pâslaru

Rezumat: În istoria popoarelor din Europa de Sud-Est un rol important au jucat nomazii turcici (turanici), despre care au scris cercetători din Rusia, România, Bulgaria, Ucraina, Ungaria, Kazahstan, Turcia etc.. Aceste studii erau bazate pe izvoarele scrise vechi, dar și pe materiale arheologice. În ceea ce privește izvoarele scrise, trebuie remarcat faptul că ele, din păcate, sunt destul de puține și, foarte des, nesigure, iar vestigiile arheologice (morminte, arme, bijuterii, etc.), lăsate de nomazi erau foarte asemănătoare, ceea ce face munca de atribuire corectă a materialelor foarte dificilă. O altă sursă importantă în studiul culturii nomazilor medievali turcici este sculptura monumentală de piatră, care este răspândită pe un teritoriu vast, din China până în Balcani. Dar, pentru o perioadă lungă de timp printre cercetătorii care au studiat sculptura, nu a existat o certitudine despre ea. Se crede că sculptura din stepele asiatice aparține turcilor din Khaganatul turcic din Răsărit și din cel de Apus (Grach, Sher, Evtiuhova, Kyzlasov și alții), iar statuile din stepa Europei de Est au aparținut cumanilor (Fedorov-Davydov, Pletneva).

În urma analizei tuturor descoperirilor unor monumente de artă a nomazilor târzii de pe teritoriul Carpato-Dunărean și din Balcani putem concluziona că doar câteva dintre ele sunt autentice. Nu punem la îndoială posibilitatea efectuării unor noi descoperiri, deși probabilitatea găsirii acestora este foarte redusă.

Trebuie să ținem cont că, în afară de statui de piatră, cumanii au realizat și unele din lemn. Câteva sculpturi de lemn în stare precară au fost găsite în sanctuare și în morminte din stepele Donului Inferior. Bineînțeles, că lemnul nu se păstrează bine în pământ și, de aceea, șansele de a găsi sculpturi din lemn sunt minime.

Clarificarea apartenenței statuiilor găsite la Tarev Brod dă un nou impuls pentru studii continue asupra problemelor de diferențiere a grupurilor cumane, care au participat la diverse evenimente istorice și culturale în zona Dunării de Jos și din Balcani, precum și în zona Banatului, Moldovei și Transilvaniei.

Cuvinte cheie: turci, turanici, cumani, kypceak, sculptura monumentală, sanctuare.

În istoria popoarelor din Europa de Sud-Est un rol important au jucat nomazii turcici (turanici), despre care au scris cercetători din Rusia, România, Bulgaria, Ucraina, Ungaria, Kazahstan, Turcia etc.¹. Aceste studii erau bazate pe

¹ Lista lucrărilor este foarte mare, de aceea am făcut referiri doar la câteva publicații principale (vezi lista literaturii în articol dat).

izvoarele scrise vechi, dar și pe materiale arheologice. În ceea ce privește izvoarele scrise, trebuie remarcat faptul că ele, din păcate, sunt destul de puține și, foarte des, nesigure, iar vestigiile arheologice (morminte, arme, bijuterii, etc.), lăsate de nomazi erau foarte asemănătoare, ceea ce face munca de atribuire corectă a materialelor foarte dificilă. O altă sursă importantă în studiul culturii nomazilor medievali turci este sculptura monumentală de piatră, care este răspândită pe un teritoriu vast, din China până în Balcani. Dar, pentru o perioadă lungă de timp printre cercetătorii care au studiat sculptura, nu a existat o certitudine despre ea. Se crede că sculptura din stepele asiatice aparține turcilor din Khaganatul turcic din Răsărit și din cel de Apus (Grach, Sher, Evtiuhova, Kyzlasov și alții), iar statuile din stepa Europei de Est au aparținut Cumanilor (Fedorov-Davydov, Pletneva).

În anii '70 ai secolului XX am descoperit în zona Donbasului câteva statui asemănătoare cu cele din stepele asiatice din Mongolia, Altai, Kirgizia și Kazahstan². Atunci a devenit clar că statuile de piatră din stepele Europei au fost lăsate nu doar de cumani, ci și de alte populații turcice, care au trăit aici din secolele VIII-X p. Chr. și apoi au intrat în familia popoarelor turcice conduse de Kypceaki.

Apariția kypceakilor sau cumaniilor a fost pusă în legătură cu prelungirea proceselor migraționiste, care au cuprins toată Asia Centrală și stepele Europei de Est, iar mai precis, cu prăbușirea Khaganatului Turc din Vest. În secolul al X-lea Kypceakii au părăsit locurile lor natale de lângă Irtîș, ca și Kazahstanul de Nord, plecând spre Vest. La începutul secolului al XI-lea ei au ajuns la Volga, iar spre jumătatea secolului al XI-lea taberele lor s-au întins până la Dunăre. De la acel moment și până la invazia mongolilor, în secolul al XIII-lea populația Kypceak (*shary* sau *sary* din izvoarele orientale, *cumanii* sau *comanii* din izvoarele europene, *polovtsy* din letopisețele ruse) a câștigat locul dominant în stepele Rusiei de Sud.

Conform unei opinii, în secolele XI-XII în stepele din Sudul Rusiei au existat două etnii înrudite: cunii - cumanii, care locuiau mai spre Vest de la Nipru și Polovțienii sau Sary-Kypceakii din Estul Ucrainei (regiunea râului Donets Severskyi și Nordul Mării Azov³. Nu vom analiza acum această problemă, ci ne concentrăm atenția asupra stabilirii kypceakilor - cumaniilor în vestul Pontului Euxin.

Cumanii la Dunăre.

În anul 1048 pecenegii, presați de guzi, au trecut Dunărea și au invadat Imperiul Bizantin. Pentru o perioadă scurtă de timp, dominația în stepele din sudul Rusiei a fost preluată de guzi (*torki* din izvoarele ruse). În anii 1055 și 1061 letopisețele ruse descriu sosirea cumaniilor la frontierele Rusiei. Guzii sub presiunea lor, ca și pecenegii înaintea lor, au plecat spre Dunăre. În anul 1064 ei au trecut Dunărea, dar în curând s-au retras, din cauza puternicei armate a Bizanțului. O parte mică de guzi, cum se întâmplase anterior și cu Pecenegii, a

² Pislariy, Filatov 1972, p.125; Geraskova 1973; Geraskova, Pislariy 1979.

³ Pletneva 1990, p. 40-44.

rămas în serviciul împăratului, dar alții au plecat și au devenit vasalii cneazului din Kiev, stabilindu-se pe văile râului Ros. Pe toți nomazii aceștia, care au trăit aici între anii 1060 – 1140, cronicile ruse îi numeau torki (guzi și uzi), pecenegi și beiendei.

Pe teritoriul României, locul uzilor (torkilor) a fost luat de către cumani prin anii 1065-1078. În anul 1078, cumanii, împreună cu pecenegii, au făcut prima expediție în Peninsula Balcanică. La sfârșitul secolului al XI-lea, cumanii erau prezenți în câmpia Dunării, de unde au întreprins expediții în Imperiul Bizantin, în Transilvania și în Ungaria.

După izvoarele bizantine, istoricul bulgar St. Mladenov consideră că deja spre sfârșitul secolului al XI-lea cumanii au ocupat teritoriul Dunării de Jos până la râul Olt⁴, iar cercetătorul român Petre Diaconu spune că la jumătatea secolului al XII-lea Cumanii erau stăpâni în Oltenia, Muntenia și pe o mare parte a Moldovei⁵. Dominația cumană în regiunile de câmpie s-a prelungit foarte mult, până la invazia tătar-mongolă din 1241.

Începând cu anul 1064 până la invazia mongolă, kypceakii au devenit o forță dominantă în stepele nord-pontice. În anul 1078, urmând exemplul pecenegilor și guzilor, ei au efectuat primul lor atac asupra teritoriilor Bizanțului, aflate la sud de Dunăre. Cumanii au reușit să pătrundă adânc în ținuturile romeilor și au ajuns la Adrianopol. Următoarea lor apariție la sudul Dunării este pusă în legătură cu evenimentele războiului bizantino - peceneg din anii 1088-1091. Cumanii au fost solicitați de pecenegi în calitate de aliați. Însă, pecenegii nu și-au respectat angajamentele luate în cadrul tratatelor dintre aliați, referitoare la împărțirea prăzii. Acest lucru a condus la ceartă și cumanii au fugit, trecând de partea Bizanțului, dând un mare sprijin la înfrângerea pecenegilor. În anii 1094-1095 cumanii au dat o asistență militară pentru Pseudo-Diogene, care era pretendent la tronul Bizanțului. O mare invazie a cumanilor în Imperiul Bizantin a avut loc în anul 1159. Deja în a doua jumătate a secolului al XII-lea cumanii au ocupat câmpia din zona Dunării de Jos, unde s-a format *Cumania Dunăreană*. Din acel moment cumanii devin vecinii permanenți ai statelor balcanice, participând activ la evenimentele politice din regiune. În perioada respectivă, un număr semnificativ al lor s-a mutat pe teritoriul Imperiului Bizantin, intrând în serviciul militar pentru împărat. În izvoarele scrise bizantine din a doua jumătate a secolului al XII-lea se știe despre așezările cumane de pe teritoriul Imperiului. Astfel, în armata bizantină au apărut unitățile cumane.

Surse scrise ungare numeau adesea pe cumani – cuni. Unii cercetători ruși consideră că cunii sunt cumanii, iar alții că ei ar fi un popor separat; cumanii fiind numiți sary-kypceak⁶. În favoarea ipotezei, conform căreia kypceakii au venit în stepele din nordul Pontului Euxin în două valuri, poate constituit un argument faptul divizării țării kypceakilor în două părți: Cumania Albă, aflată la apus de Nipru și Cumania Neagră - la răsărit. Bazându-se pe

⁴ Mladenov 1933.

⁵ Diaconu 1978.

⁶ Kumekov 1990; Ahinzhanov 1980.

această idee, pare rezonabilă opinia, conform căreia kipceakii au venit în stepele din sudul Rusiei în două valuri: primul val: sary - Kypceak și al doilea val: sypceakii - cunii.

Aceste două valuri ale kipceakilor în stepele din sudul Rusiei sunt marcate în letopisețele ruse. Prima apariție se datează din anul 1055, când a venit han Blush⁷, iar câțiva ani mai târziu, în anul 1061, a urmat de a doua venire a kypceakilor, conduși de hanul Socal, în Rusia Kieveană⁸.

Cumania Albă se referă la terenuri ale kypceakilor din vest. Culoarea "albă" (ak, sary) în limbile turcice sunt utilizate des pentru a desemna vestul, punctul cardinal al pământului. Prin urmare, pare justificată presupunerea că această parte de vest a Stepei kypceakilor („*Deșt-î-Kipchak*”) este numită *Cumania Albă*. Partea răsăriteană a primit denumirea *Cumania Neagră*⁹. Acest titlu ar putea reflecta un termen turcic, corespunzător cu termenul "*cara*" (negru).

Trebuie subliniat faptul că, după opinia lui S. A. Pletneva, aria de răspândire a staturilor de piatră corespunde teritoriului ocupat de Cumania Neagră, iar kypceakii din Cumania Albă, care locuiau la început între fluviile Nipru și Nistru și apoi la Dunărea de Jos nu au lăsat în aceste zone nicio statuie¹⁰. Însă, am dovedit că cei din Cumania Albă au avut sculptură monumentală de piatră cu trăsături stilistice specifice¹¹.

Este posibil ca primul val al kypceakilor (sary-kypceak), să fi împins spre vest pe pecenegi, guzi și berindei, iar apoi kypceakii s-au amestecat cu ei, ceea ce dus la formarea în stepele din interfluviul Nipru - Nistru a unui conglomerat, condus de kypceakii. De asemenea un alt conglomerat, aparent, a fost reprezentat și de formațiunea "*kypceakilor sălbatici*", care au locuit în zona interfluviului dintre Nistru și Bugul de Sud, precum și Uniunea Kypceakilor de pe Dunăre, care s-a format în a doua jumătate a secolului al XII-lea în câmpiile Dunării de Jos și parțial în Nord - Vestul Pontului Euxin. Ar trebui remarcat faptul că formarea unor astfel de conglomerate de triburi a fost caracteristică pentru popoarele turanice din stepele sudului Rusiei Kieveane. Torki sau guzii, care au venit în zona nord-pontică puțin înainte de kypceakii au format un conglomerat de triburi de origine diferită. Apariția în stepele Cumaniei Albe a unui conglomerat al popoarelor nomade, condus de kypceakii, era mai ușoară, pentru că kypceakii au fost apropiați, din punct de vedere etnic și lingvistic de pecenegi, guzi și berindei. Anna Comnena, scriitoarea bizantină a remarcat faptul că pecenegii și cumanii au vorbit una și aceeași limbă (Comnena 1965).

⁷ PSRL II, p. 151

⁸ PSRL II, p. 152

⁹ Problema două Cumanii era abordată în multe lucrări în legătura cu harta lui Al-Idrisi din sec. XII-lea. (Al-Idrisi. *Opus Geographicum sive Liber ad eorum delectationis qui terras pera-grare studeant*. Neapoli; Roma 1970-1976. Fasc. 1-6.) Tuulio (Tallgren) O. J. *Du nouveau sur Idrisi: Sections VII, VII, 5*. Helsinki, 1936.; Недков Б. България и съседните ѝ земи през XII век според Географията на Идриси. София, 1960.; Рыбаков Б. А. Русские земли на карте Идриси 1154 г. – В кн.: Краткие сведения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. М. 1952, вып. 43, с. 3-44.

¹⁰ Pletneva 1974; Pletneva 2000, p. 151

¹¹ Geraskova 1983; Geraskova 1991; Geraskova 1999, p. 426

Cumanii în Transilvania și Ungaria.

În anul 1070 cumanii dunăreni, trecând prin Transilvania în Ungaria au invadat provincia Nir, distrugându-o până la orașul Bîger.

O nouă invazie în Ungaria a cumanilor dunăreni, conduși de hanul Kopulh, a avut loc în anul 1091. Regele Laszlo I (Ladislav) a învins pe cumani pe râul Timiș din Banat. O parte dintre ei au fost capturați și convertiți cu forța la catolicism și așezați în zonele joase ale regatului maghiar¹². Dar, înainte de acest eveniment, Solomon, pretendent la tronul Ungariei a fugit spre Dunăre, la Cumani. Pentru un ajutor militar, el i-a promis hanului Kutesku că îi va oferi Transilvania și totodată, fiica lui Solomon devine soția hanului. Însă, Solomon a fost învins și a rămas la cumani.

Regele maghiar Ștefan II i-a favorizat pe Cumani și a așezat un grup de-al lor, condus de cneazul Tatar, între Dunăre și Tisa¹³. În secolul al XII-lea regii maghiari au început să folosească trupele cumane ca mercenari, stabilindu-i în zonele de frontieră ale statului. La mijlocul secolului al XII-lea regele Geza al II-lea a trimis pe emisarii săi în stepele din sudul Rusiei Kievene pentru a recruta pe cumani pentru serviciul militar din Ungaria.

Maghiarii i-au folosit adesea pe cumani în ciocnirile lor militare constante cu cnezii ruși ai Rusiei din Galicia - Volinia. Cu toate acestea, și cnezii ruși au utilizat serviciile kypceakilor în luptele împotriva ungurilor. În anul 1097, aliatul Rusiei, hanul Bonyak din Cumania Albă a provocat o înfrângere zdrobitoare a maghiarilor în bătălia de lângă Przemyśl.

F. Uspenski a presupus că spre secolul al XIII-lea, cumanii au ocupat teritoriile Moldovei, Munteniei și unele părți din Transilvania¹⁴. În secolul al XIII-lea relațiile dintre cumanii dunăreni și Ungaria au devenit mai strânse. În anii '20 ai secolului al XIII-lea Coroana Maghiară a început să îi atace pe Cumani de la Dunăre și în anul 1227 proclamă suzeranitatea sa asupra Cumaniei Dunărene. Din inițiativa Papei Grigore al IX-lea, Curia Romană a profitat de acest lucru și, pentru a converti pe cumani la creștinism (catolicism), și a înființat în anii 1227-1228 o episcopie pentru cumani (*Episcopia Cumana Milcovensis*), care a existat până la invazia mongolă din Ungaria¹⁵.

În anul 1223, după bătălia rușilor și cumanilor împotriva mongolilor, lângă râul Kalka o parte a acestora a pornit spre Ungaria. Având în față amenințarea invaziei mongole, cumanii începuseră să migrează în masă în Ungaria. În anul 1228 hanul Botz, împreună cu două mii de cumani s-a mutat în Ungaria. Ca o condiție prealabilă pentru stabilirea în țară, el a făcut promisiunea că o să se convertească la catolicism. În același an, 1228, hanul Kotyan și neamul său a părăsit stepele nord - pontice, pornind spre Ungaria.

Regii Ungariei au sprijinit, în mod constant, pe cumani, deoarece datorită lor ei își puteau consolida frontierele regatului și, de asemenea, s-au bazat pe ei în lupta cu nobilimea maghiară.

¹² Golubovsky 1884, p. 247; Golubovsky 1890.

¹³ Rogerius 1746, p. 120.

¹⁴ Uspensky 1930, p. 8.

¹⁵ Toderășcu 1996, p. 56-59; Spinei 2008.

Regele maghiar Bela IV, care a avut nevoie de forțe militare suplimentare pentru a respinge amenințarea mongolă și pentru consolidarea puterii regale, a apelat în anul 1239 la kypceakii. Atunci hanul Kotyan (Kuten în cronicile maghiare), Daniil Romanovici, socrul cneazului Rusiei din Galiția-Volinia, a trimis solii săi în anul 1240 la regele Bela al IV-lea, cerându-i permisiunea de a se muta în Ungaria cu tot poporul lui, cu averea și turmele lor de animale. În schimb hanul Kotyan promitea să se convertească la creștinism. Pentru a rezolva această problemă, regele Bela al IV-lea a întrunit nobilimea și a cerut hotărârea lor. Baronii au decis afirmativ. După aceea, s-a produs o migrare în masă în Ungaria, de circa 40.000 de cumani, conduși de hanul Kotyan. Aceștia au primit pământurile din zona dintre Dunăre și Tisa.

În timpul domniei lui Bela al IV-lea, cumanii, fiind pilonii lui în lupta cu baronii, au înlăturat nobilimea maghiară de la curtea regală. Fiul lui Bela al IV-lea, Ștefan, s-a căsătorit cu una din fiicele lui Kotyan.

Baronii cârteau, pentru că ei nu au putut să ajungă ușor la rege, dar și ultimul cuman intra la acesta, dacă dorea să-l vadă și pentru că regele oferise favoruri cumanilor la întruniri și sfaturi¹⁶.

Protejarea hanului Kotyan și a poporul sau de către regele Bela al IV-lea a nemulțumit nobilimea maghiară care a început o revoltă. De aceea, hanul Kotyan a fost invinuit de înaltă trădare și a ajuns la închisoare împreună cu soția și copiii lor. Baronii au pătruns în închisoare, i-au tăiat capul lui Kotyan și apropiaților săi și le-au aruncat capete pe geam la gloata revoltată. Cumanii au răzbunat cu cruzime moartea bătrânului Kotyan. Ei au devastat mai multe sate și orașe. Ucigându-i pe oameni, ei spuneau: „*Asta ți se cuvine ție pentru Kotyan!*”. Cumanii răzvrătiți au invins trupele trimise împotriva lor, după ce o mare parte dintre ei au plecat în Bulgaria în martie 1241¹⁷. Acolo ei au intrat în serviciul regelui Koloman. Cu toate acestea, un număr mare de cumani a rămas, totuși și în Ungaria.

După retragerea cumanilor trupele mongolo-tătare au înfrânt armata regală în bătălia de lângă Mohe și au devastat cu cruzime toată țară. Din nou Bela IV-lea a fost nevoit să apeleze la cumani. Primind o posibilitate de a se stabili în Ungaria, în anul 1246 neamul cuman a fost așezat pe terenurile de la Dunăre și până la Debrecen, unde s-au format Cumania Mare și Mică. Această zonă se numește Kunshag.

Cumanii reprezentau o forță militară formidabilă și au participat în războaiele pe care le-au purtat regii maghiari. În anul 1259 ei au supus Austria unei devastări teribile. Nobilimea cumană a primit favoruri de la regii Ungariei.

Laslo IV sau Ladislav IV (Ladislau-Cuman), fiul lui Ștefan și al fiicei lui Kotyan și-a însușit obiceiurile cumane și cultura lor. Viața în mod cuman, somptuozitatea asiatică, costumul cuman și decorațiunile s-au răspândit printre maghiari. Dintre cei care și-au însușit obiceiurile cumane putem găsi și doi episcopi maghiari. Nobilimea maghiară a început să-și radă barba și să-și tundă

¹⁶ Rogerius 1746 p. 195-296; Golubovsky 1890, p. 251.

¹⁷ Golubovsky 1889, p. 55.

părul asemenea Cumanilor, purtând și *scufie turcă*. Baronii, fiind nemulțumiți de influența cumană tot mai evidentă, au apelat la autoritatea Papei de la Roma.

Deoarece influența cumană crescuse atât de mult, Papa, amenințând cu anatema, a obligat pe Ladislau să accepte *Constituția*, în care se prevedea că cumanii erau obligați să-și schimbe modul de viață, să se așeze pe pământ, să înceteze traiul în șatre, să nu se inchine idolilor, și neapărat să devine creștini. Referitor la vestimentație și coafură, acestea au rămas la alegerea fiecăruia.

Legatul Papei l-a obligat pe regele Ladislau să renunțe de obiceiurile cumane. Acestuia i-a fost interzisă promovarea cumanilor în posturi statale importante. Lor trebuia să le fie date parcele de pământ, fiind totodată obligați să redea libertatea maghiarilor luați de ei în robie în timpul revoltei de după execuția lui Kotyan, ca și eliberarea mănăstirii ocupate de ei. Cu toate acestea Ladislau i-a protejat în continuare pe Cumani și nu a renunțat de la obiceiurile acestora.

În anul 1279 el a emis „*Actul despre cumani*” prin care au fost stabilite drepturile nobilimii cumane. Acolo se scrie: „...deoarce cumanii sunt prezenți în mare mulțime, noi stabilim pentru ei parcele de pământ foarte mari între Dunăre și Tisa, pe care le pot avea și urmașii lor, precum și în interfluviul dintre râurile Criș și Timiș, și aproximativ aceeași parte mai jos, între râurile Timiș și Mureș, având în vedere scopul de rămânere a cumanilor pentru totdeauna pe râurile, sau pe locurile și pământurile, pe care inițial a fost stabilită o parte generației lor de Domnul Rege Bela, bunicul nostru, faimosul rege al Ungariei...”.

Atunci Papa l-a blestemat pe Ladislau, iar acesta a izgonit din Ungaria pe legatul papal. Fiind supărat pe Ladislav, Papa a hotărât să ridice impotriva lui toată Europa și deja pregătea scrisoarele corespunzătoare pentru regii europeni. „*Actul*” lui Ladislau a stârnit un nou protest al nobilimii maghiare în anul 1282, ceea ce a dus la o nouă revoltă a cumanilor. Ladislau a fost omorât de cumani. După toate probabilitățile, el a devenit o victimă a intrigilor de harem. Complotul a fost condus de hani Arbuz, Turtule și Kemeneche. Primii doi au fost înghesuiți și executați, iar soarta lui Kemeneche este necunoscută.

După aceste evenimente și moartea lui Ladislau – Cuman, cumanii nu au mai jucat un rol important în istoria Ungariei și ei au devenit egali cu toată lumea maghiarilor începând astfel fuzionarea lor pașnică cu ungurii datorită căsătoriilor mixte în creștere. Însă, cumanii încă mult timp nu au putut să abandoneze modul nomad de trai și doar la începutul secolului al XV-lea au devenit agricultorii sedentari¹⁸.

Stăpânirea pecenego - cumană în regiunea carpato - dunăreană se reflectă în toponimie, hidronimie și onomastică: Peceneaga, Bărăgan, Burnaz, Teleorman, Caracal, Caraiman, Cozia, Comani, Comanca, Comănești, Oituz, Valea Uzului, Ozinca, Vaslui, Covurlui, Călmățui, Bahlui, Tâslui, Derehului și altele. Se întâlnesc numele de persoane având terminația în *-abă*: Tocsabă, Tâncabă, Talabă, Bășărabă.

¹⁸ Golubovskiy 1889.

Memoria Cumanilor s-a păstrat nu doar în toponimele României, ci și prin unele elemente de cultură materială ale acestora, care au fost surprinse pe cale arheologică. Printre acestea sunt și unele tezaure (Oțeleni și Voinești), având caracter sincretic și eclectic, reflectând o imbinare a elementelor bizantine, kievene și bulgare. Se pare, că aceste materiale ar fi fost, la origine, niște garnituri de costum ale unor nobili de origine cumană¹⁹.

Cumanii în Balcani.

În anul 1048, Imperiul Bizantin a fost invadat pentru prima dată de pecenegi. Presiunea hoardelor pecenegilor conduși de hanul Tirah a fost atât de puternică, încât în anul 1051 împăratul bizantin a văzut avangarda trupelor pecenege prin zidurile capitalei Constantinopol. Având în vedere pericolul unei uniri a forțelor militare ale pecenegilor cu cele cumane, Bizanțul a încheiat la anul 1080 un tratat de pace cu hanii cumani. Însă pacea nu a durat mult și în anul 1083 imperiul a fost nevoit să respingă două atacuri întreprinse de cumani și pecenegi. În anul 1087, cumanii împreună cu pecenegii, apar din nou în componența armatei maghaire, condusă de rege Solomon și au participat în campania militară împotriva Bizanțului²⁰. În același an, împăratul Alexei I a organizat o expediție militară împotriva pecenegilor, aflați atunci lângă Adrianopol și Silistra. Aliații lui în aceste lupte erau kypceakii, sau cumanii. Soarta a fost schimbătoare și, după plecarea cumanilor, pecenegii au început să preseze armata bizantină aflată în Bulgaria.

În ziua de 29 aprilie 1091 lângă orașul Enos s-a desfășurat o luptă între pecenegi și cumani, conduși de hanii Boneak și Tugorkan. Cumanii au fost sprijiniți de armata bizantină. În aceasta luptă toți pecenegii (30000, inclusiv femei, bătrâni și copii) au fost luați prizonerii și uciși. Ana Comnena relatează acest eveniment: „În aceasta zi s-a întâmplat ceva extraordinar: a pierit un popor întreg, împreună cu femei și copii; poporul, care a avut nu zece mii de oameni, ci mai mult”²¹. Văzând masacrul pecenegilor organizat de bizantini, cumanii au fost cuprinși de groază și au fugit spre Dunăre.

În anul 1094 cumanii, conduși de hanul Tugorkan, au fost învinși lângă ținutul Odrin, iar apoi la est del Balcani, unde circa trei mii de oameni au ajuns prizonieri. Aceștea au fost așezați în locuri diverse pe pământul bulgar, primind statutul de stratioti (coloniști militari). O parte din ei au rămas stabiliți în Sofia și Niș, participând ulterior la evenimentele legate de Prima Cruciadă, prin anii 1096-1097.

Apariția noului grup de cumani pe teritoriul Bulgariei în anul 1106, după opinia cercetătorilor bulgari, a fost cauzată de înfrângerea cumanilor în lupta cu rușii în timpul războaielor ruso - polovțiene (1093-1117). Alt grup al polovțienilor, condus de hanul Atrak (Otrok din letopisețele ruse) după înfrângerea în lupta (1103 -1116) cu oștirile ruse conduse de Vladimir Monomah, a plecat spre Caucaz, unde ei sunt cunoscuți ca „Kypceakia Mare”²².

¹⁹ Tresors d'art en Roumanie, Petit Palais, Paris, 1970.

²⁰ Zlatarski 1963, p. 165; Arutiunova 1972, p. 119.

²¹ Comnena 1965, p. 237-238.

²² Kartlis 1954, p. 17; Anceabadze 1960, p. 123.

După nimicirea pecenegilor în anul 1091 și, indeosebi, după ultimul „război peceneg” în anii 1122-1123, cumanii au preluat definitiv locul lor. Conflictelor militare dintre Bizanț și cumani au avut loc în anii 1114, 1148, 1555, 1160 și de fiecare dată soarta a fost pe partea nomazilor.

Anna Comnena notează că în anul 1115 cumanii au forțat Dunărea lângă Vidin. Armata bizantină sub conducerea împăratului a ajuns la Vidin, dar nu i-a găsit pe nomazi, pentru că aceștia, auzind despre apropierea armatei, s-au retras. La ordinul împăratului un grup de viteji a fost trimis după cumani, iar aceștia, folosind plute din piele, au traversat Dunărea și oamenii împăratului nu s-au întors cu nimic²³.

În anul 1147, după ce cumanii au încheiat un tratat de pace cu cneazul Izeaslav Mstislavici, și-au amplificat activitatea lor militară împotriva Bizanțului. Istoricul bizantin Ioann Kinnam a povestit despre războiul împăratului Manuel Comnen în anul 1148. Cumanii au fost numeroși și au reușit să cotopească o mare fortăreață bizantină Durostorum²⁴.

Dinastia Comnenos a trecut în anii 1153-1154 la ofensivă împotriva cumanilor. Ca urmare, ei erau obligați să retragă de pe pământurile bulgare, către nordul Dunării. Mai târziu totuși, în vremea împăratului Andronicos Comnenos, în februarie 1184, cumanii sunt menționați ca locuitori ai regiunii Moglena din vestul Macedoniei, fiind într-o elită locală ca cetățeni de onoare. Ei erau crescători de animale. Apoi, în anul 1196, din nou sunt amintiți cumanii din aceeași regiune.

Perioada în care cumanii au avut un rol activ în viața politică a Balcanilor, a început prin lupta bulgarilor și vlahilor pentru eliberarea de sub asuprirea bizantină după anul 1185. Răscoala Asăneștilor din 1185, care a dus la constituirea statului româno - bulgar din Balcani (sau vlaho - bulgar), cu o evoluție foarte interesantă, rămâne evenimentul cel mai de seamă din viața politică a vlahilor sud - dunăreni²⁵. Rolul cheie în evenimente din anul 1186, după părerea lui Istvan Vasari, aparține cumanilor²⁶.

Guvernul bizantin a ignorat existența noului stat creat în Balcani. Împăratul Isaac al II-lea Anghelos a trecut la înăbușirea mișcării, organizând mai multe expediții în regiunea Balcanilor. În anul 1186 armata Bizanțului a pătruns în Bulgaria. După asediul nereușit al orașului Sredeb, bizantinii au fost nevoiți să se retragă spre Loveci, asediul acestuia fiind de asemenea ratat. Atunci armata bizantină s-a îndreptat către Munții Haemus.

Petru și Asan, liderii revoltei bulgarilor și vlahilor, au chemat în ajutor pe cumanii care cutreierau stepele de la Dunărea de Jos. Între cumani și liderii revoltei a fost încheiat un acord special, după care o mare armată cumană a luat parte la aproape toate acțiunile militare ale războiului bulgaro - bizantin, care a dus la formarea celui de al doilea Țarat Bulgar.

²³ Comnena 1965, p. 397.

²⁴ Kinnam 1859, p.101- 104; Bibikov 1976, Kneazkin 2000.

²⁵ Zlatarski 1972, p.430-480.

²⁶ Vasari 2005, p. 27-28, 33.

În sprijinul răsculaților au venit și vlahii și cumanii aflați la nordul Dunării, unde se retrăseseră Petru și Asan, într-un moment de înfrângere. Conflictul cu Bizanțul a continuat până în anul 1190.

În toamna anului 1186 cumanii au intrat în Bulgaria, iar Isaakios nu a fost pregătit personal pentru lupta cu ei și a trimis împotriva lor pe unchiul său.

Din letopisețele ruse din anul 1187 știm că polovțienii din zona Niprului Inferior „*au fost plecați la Dunare*”. Cronicarul bizantin Nichita Honiates (1150-1213) amintește că în anul 1187 printre cumanii care au luptat cu împăratul bizantin Isaakios, a fost Coman - Alpamysh. În lupte au participat călărații, care erau forța principală a cumanilor. Mult timp armata bizantină nu a putut să învingă pe cumani.

Împăratul Isaakios a ofensat pe răsculați în luna septembrie a anului 1187. Când armata era în apropiere de Beroe cumanii a atacat-o pe neașteptate și s-au retras. Fiind la Adrianopol, împăratul a aflat că oștea cumanilor distruge în continuare zonele agricole. Un nou eșec l-a avut împăratul Isaakios în primăvara anului 1188 în luptele de lângă orașul Lobitzos. Însă, împăratul Isaakios a reușit să captureze pe soția lui Asan și pe fratele lui mai mic Ioannis, luându-i ostatici. Cu toate acestea succesele bizantinilor erau în descreștere.

Din păcate, nu există multe informații despre cumanii din nordul Bulgariei, unde ei erau mai numeroși. Aceasta ipoteză a fost exprimată de istoricul bulgar V. Zlatarski, care a presupus că dinastia Asăneștilor era de origine bulgaro - cumană, pentru că numele „Asen” și „Belgun”(porecla lui Ivan Asen I, „*Asen cel bătrân*”) are proveniența cumană. În general, la Paristion prin secolele XI-XII a apărut o nouă aristocrație de origine „*semibarbară*”, născută în anii 1185-1187 după mișcarea de eliberare națională. Din acest moment, cumanii au avut un rol semnificativ pe teritoriul Bulgariei.

În anul 1190 armata bizantină a venit din nou în Bulgaria, moment în care bulgarii i-au chemat pe cumanii de la nordul Dunării în sprijinul lor. Atunci când, armata Bizantină, condusa de împărat a trecut prin munți, cumanii au atacat-o prin surprindere și i-au înfrânt pe bizantini. Împăratul însuși a fugit și de abia a scăpat cu viață. Din acest moment Asăneștii au rămas stăpâni peste teritoriul dintre Dunăre și Balcani.

Letopisețele ruse relatează că în anul 1193 un grup de cumani din partea de vest a întreprins incursiuni în teritoriile de lângă Dunăre. În anul 1207 țarul Kaloyan a organizat o armată puternică, în care au intrat cumanii, vlahi și bulgari. Se știe că țarul Kaloyan a avut o soție de origine cumană. Nu rebuie să uităm, că o parte a cumanilor, răzbunând moartea hanului lor Kotyan, au venit în Bulgaria după martie 1241 din Ungaria și au intrat în serviciul regelui Koloman²⁷.

Noul val cuman a venit în Balcani și Bulgaria după apariția mongolilor în anii '40 ai secolului al XIII-lea. Conform lui Gheorghe Acropolitos (1217-1282), cumanii au trecut Dunărea, au înaintat prin Bulgaria și au ocupat toate regiunile Macedoniei. Nichifor Gregoras (1290/1-1360) povestește că numărul cumanilor veniți era de cel puțin zece mii.

²⁷ Golubovskiy, 1889, p. 55.

Impăratul Ioan a trimis cumanilor daruri bogate și i-a inclus în armata greacă (bizantină). El a oferit pământuri pentru stabilirea lor în diferite localități din Thracia, Macedonia, Asia Mică, pe râul Meandr și în Frigia²⁸.

Printre boierii bulgari din secolele XIII-XIV erau răspândite numele personale de origine cumană, anume: Terter, Şişman, Balyc, Dorman, Eltimir și altele.

Trebuie remarcat faptul că mult timp pe teritoriile Republicii Moldova, României, Ungariei, Bulgariei și regiunea Balcanilor unde locuiau cumani nu au fost găsite statui, care în lumea științifică sunt cunoscute cu denumirea de „*babe de piatră*”, în timp ce pe teritoriul de la Nipru până la Volga și Ural, în estul Ucrainei, Crimeea, Caucazul de Nord și pe Volga este cunoscut un număr impresionant de astfel de statui.

Svetlana Pletneva, specialist în domeniul studierii sculpturii monumentale a nomazilor medievali și-a exprimat părerea că cumanii din partea de apus (Cumania Albă), spre deosebire de cei din partea de răsărit (Cumania Neagră), nu au ridicat statui de piatră și în locul lor ei au folosit idoli mobili, realizați din pâslă²⁹. Noi nu suntem de acord cu această opinie, pentru că, studiind materialele folosite pentru statui, proporțiile cu ajutorul cărora ele au fost concepute și modul de redare a figurilor, am ajuns la concluzia că divizarea stepelor de la Dunăre și până la Volga în două Cumanii (Cumania Alba din apus și Cumania Neagră din răsărit) îi corespunde o divizare a sculpturii monumentale în două tipuri, pe care le-am atribuit Cumaniei Negre și Cumaniei Albe³⁰.

Însă, lipsa statuiilor pe teritoriul de la Nipru și până la Dunăre noi o explicăm astfel: kypceakii, fiind păgânii, au creat locurile sacre cu statuile, despre care populațiile vecine și contemporane nu au știut nimic; iar când unii din cumani au trecut la creștinism (ortodoxie sau catolicism), ei nu au avut nevoie de statui deși, în continuare, acești cumani au respectat alte obiceiuri răspândite în cultura kypceakilor - cumanilor.

De aceea, în Ungaria statuile nu pot fi găsite, deoarece regii Ungariei puneau condiții pentru stabilirea cumanilor în țară: ei au fost obligați să renunțe de idolatrie și să se creștineze. De aceea găsirea statuiilor de piatră în vestul Pontului Euxin prezintă un interes special. Astăzi, după publicațiile științifice, noi știm despre descoperirile de acest gen pe fostul teritoriu al Cumaniei de Apus.

Atragem atenția asupra unui aspect important, că toate izvoarele scrise (orientale, ruse, europene) din secolele XI-XIII, descriind pe kypceakii sau cumani, nu au menționat nici o informație despre statui, cu excepția poetului Nizami³¹ din Azerbaidjan, din secolul al XII-lea, a cărui soție a fost de origine cumană³². Din poezia lui aflăm, că kypceakii se închinau în fața idolilor.

²⁸ Golubovskiy 1890, p. 233, 234.

²⁹ Pletneva 2000, p. 151.

³⁰ Geraskova 1983; Geraskova 1991; Geraskova 1999.

³¹ Nizami 1968, p. 657.

³² La invitația lui David Constructor, țarul Gruziei, o parte a polovțienilor din Cumania Neagră, condusa de han Atrac (Otrok din letopisețele ruse) s-a stabilit în anii 1118-1120 în Gruzia, devenind garda personală a țarului. (În Muzeul Național de Istorie al Gruziei din Tbilisi se află și o statuia

Un detaliu foarte interesant găsim într-o faimoasă poemă epică a vechilor ruși „*Cuvânt despre oștea lui Igor*”. Descriind ținuturile kypceakilor, autorul nu face nicio mențiune referitoare la statuile de piatră ale acestora, deși oștea cneazului Igor a ajuns aproape în centrul lor, pe malurile afluentului fluviu Don, râul Severskyi Donets, unde șălășluia ruda sa, hanul Konceak³³. După câteva luni Igor s-a întors la Kiev, fiind însoțit de un Poloveț Lavor³⁴, care l-a ajutat pe Igor să evadeze din detenție³⁵.

După prăbușirea Confederației kypceakilor și cumanilor, datorită hoardelor mongole apăreau primele informații despre statuile cumanilor. Călugărul franciscan Willem Rubruqwis, trecând prin stepele nord - pontice, scrie că statuile au fost realizate de cumani ca un fel de monumente funerare, ridicate pe vârful tumulului, sub care aceștia îl înmormântau pe defunct³⁶. Alte informații despre statuile de piatră din aria nord-pontică și Caucazul de Nord au apărut numai în secolele XVII-XVIII. Rușii au aflat despre existența statuiilor de piatră abia în secolul al XVII-lea³⁷.

Acum trecem la descriere descoperirilor, care, realizate după publicații, sunt atribuite nomazilor din evul mediu.

Sculptura monumentală din Moldova

Un cercetător din Moldova insistă să susțină că a găsit o „*baba de piatră*” cumană³⁸. Ea a fost descoperită pe malul înalt (20 - 25m) al Nistrului, pe promontoriul Peștere, lângă o cărăuie către vadul râului, viz-a-vis de satul Trebujeni, unde râul Răut face o cotitură. Piesa este realizată dintr-o bucată de piatră locală, de calcar, având dimensiunile de 80 x 90 x 270 cm. Reprezentarea sub forma unui basorelief are dimensiunile de 9 x 70 x 100 cm.

Cel care a studiat această descoperire consideră că piesa reprezintă un fragment de statuie de tip „*stela*”, care poate fi atribuită cumanilor, deoarece stilul și modul de concepere al ei nu lasă îndoieli în asemănarea acesteia cu statuile Cumane din stepele din estul Ucrainei și sudul Rusiei (Fig. 1).

Sculptura monumentală din România

În timpul campaniei de săpături arheologice din anul 1954 de la Dinogetia-Garvă, a fost găsit un idol sub formă de fragment de stâlp neregulat.

cumană). După letopisețele Gruziei se știe că aceștia au trăit în stepele ale Nordului Caucazului, iar pe coasta Mării Caspice, în Dagestan, a șălășuit un grup Kypceakilor, numiți „*Kypceakii din Derbent*”(Anceabadze, 1960 p.118). Nu este exclusă o posibilitatea că soția lui Nizami provine din aceste grupuri ale Kypceakilor.

³³ Din aceasta regiune provine cel mai semnificativ număr de statui de piatră ale Kypceakilor. Cuvânt., 1950

³⁴ Nu se știe exact, ce fel de sarcină a avut acest Lavor. Probabil el a fost unul din cei care a asigurat-o tăcerea cneazului Igor despre sanctuarele Kypceakilor, pe care cneazul a văzut în ținuturile Kypceakilor. Faptul istoric este, că nimeni nu a aflat nimic de la cneazul Igor, ceea ce privește de viața religioasă a Kypceakilor și de sanctuare cu statui.

³⁵ PSRL 1998, col. 650.

³⁶ Rubruqwis 1957, 14, 102.

³⁷ CBC 1950, 64, 68, 86.

³⁸ Gukin 1991, c.68- 71.

Capul și membrele nu sunt indicate deloc; gâtul este reprezentat printr-o simplă linie incizată de jur împrejur, către capătul superior al pietrei; mai jos sunt desenate două șiraguri de mărgelă de formă ovală; o incizie orizontală, puțin mai sus de zona mijlocului, indică cingătoarea (Fig. 2/1).

Cercetătorul Ion Barnea a datat-o în epoca medievală, atribuind statuia găsită Pecenegilor. După descrierea autorului: „*Figura feminină sculptată într-un bloc de șist verzui. Înălțimea blocului este 0,43 m. Din câte cunoaștem noi, în urma unei cercetări sumare a publicațiilor, acest monument de un aspect așa de primitiv nu-și găsește analogii*”³⁹.

Sculptura monumentală medievală din Bulgaria.

În anul 1929, expediția Muzeului Național din Bulgaria a cercetat un tumul vechi lângă satul Țarev Brod (Endje), din raionul Șumen. Vera Ivanova și Nikolai Mavrodinov au descoperit în mantaua tumulului niște înmormântări ale perioadei Eneoliticului-Bronzului, sau așa numitele morminte cu ocră. În afara de asta ele au găsit două statui de piatră, pe care erau înfățișate figuri umane.

1. Una aparține unui bărbat. Războinicul stă în picioare și are o haină lungă. În mâini el ține un vas. Pe partea stângă are sabie, iar pe cea dreaptă tolba cu săgeți. Pe cap are un coif din care pe spate cădeau trei cosițe împletite (Foto 3/1).

2. Altă statuie reprezintă o femeie care stă în picioare și poartă o haină lungă, la fel ca și bărbatul. Acoperământul și coafura ei este decorată cu podoabe sub forma de coarne. Pe piept are mărgelă (Foto 3/2).

3. În 2006 pe terenul rezervației arheologice „Pliska”, lângă palatul lui Krum a fost descoperit un cap de piatră. El reprezintă un bărbat cu coif și cu mustață, înălțimea piesei este de 40 cm (Fig.4 și Fig.6).

Analiza descoperirilor.

Sculptura din Moldova.

Cercetătorul nu a descris bine această piesă. Nu se știe nimic despre spatele acestei piese, urmele uneltelor folosite etc. Din imaginile publicate⁴⁰, se vede, că reprezentarea este făcută pe bloc, iar acesta nu a fost prelucrat. Numind aceasta piesă ca fiind o “stela”, autorul ne spune că sculptura nu a fost de fapt terminată. Imaginea de pe fața blocului reprezintă capul unui bărbat cu mustață, sculptat ca un basorelief. Autorul scrie că fața are trăsături mongoloide și apoi datează piesa cu sfârșitul secolului al XI-lea – începutul secolului al XII-lea.

Din păcate, această piesă nu este o sculptură veche, ci ea este o lucrare modernă. Se pare că cercetătorul nu știe bine cum arată sculpturile Cumane și de aceea el a perceput un basorelief contemporan ca o piesa de valoare istorică.

³⁹ Barnea 1955, p. 3-4, 727, fig. 17; 1962, p. 191-196.

⁴⁰ Gukin 1991, p. 70.

Sculptura din România.

Sculptura de la Dinoeția-Garvăn se află acum la Muzeul de Arheologie din Tulcea. Deși Ion Barnea, abordând problema cultural-cronologică a statuii, a datat-o în epoca medievală (secolul al XI-lea) și a atribuit-o pecenegilor⁴¹, trebuie recunoscut faptul că această sculptură, de fapt, nu este medievală.

După analiza comparativă și stilistică, ea trebuie datată în epoca fierului timpuriu și poate fi atribuită cimrierienilor (Fig. 2/2-4). Cercetătoarea din Bulgaria G. Tončeva scrie, că statuia de la Dinoeția-Garvăn seamănă cu cea descoperită într-un mormânt cimrierian din Belogradeț. Comparând statuile din Belogradeț și Dinoeția, trebuie să remarcăm faptul că ele sunt identice și prezintă analogii cu alte sculpturi din nord-vestul și nordul Pontului Euxin, precum și cu cele din Crimeea, regiunea râului Cubani și Caucazul de Nord, dar și din stepele asiatice⁴².

Statuile din Bulgaria.

Proveniența statuiilor de piatră din Bulgaria este discutată nu doar în cercurile academice ci și de populația largă. În general, lumea leagă statuile cu diferiți nomazi medievali – pecenegi, uzi, cumani, dar nu exclude și proveniența lor protobulgară.

1- *Ĵarev Brod*. Cercetătorul ungar Gheza Feher, descriind descoperirea minunată a arheologilor bulgari, a atribuit statuile protobulgarilor, făcând legătura lor cu un mormânt care, după opinia lui, nu s-a păstrat. Absența în mormântărilor în tumulul cercetat el a explicat-o prin faptul că acesta ar fi fost devastat. Rămășițele osemintelor, după părerea lui, au fost luate de vânt. Cercetătorul a considerat statuile ca monumente lapidare de mormânt, ridicate în memoria războinicilor protobulgari căzuți⁴³.

După cercetările lui Geza Feher, aceste statui mult timp au fost socotite protobulgare. Doar după o jumătate de veac a fost dovedită apartenența lor cumanilor. Arheologul din Șumen, Rašo Rașev, după analiza statuiilor a ajuns la concluzia că ele trebuie să fie atribuite nomazilor târzii și mai precis – cumanilor, și le-a datat în secolele XI-XIII⁴⁴. Cercetătorii bulgari consideră că statuile au fost realizate pe loc și au constituit un element principal al complexului religios al cumanilor. Prezența materialelor cumane din cercetările arheologice de la Velikiy Preslav, după părerea arheologilor bulgari, pot fi explicate prin prezența unui grup cuman, din care au fost recrutați războinicii pentru garnizona orașului. A fost exprimată și o părere, conform căreia sanctuarul cu statui a fost creat după o incursiune a rușilor împotriva cumanilor în anul 1106, după care ei au fugit peste Dunăre⁴⁵.

⁴¹ Barnea 1955, p. 727, fig. 17.

⁴² Tončeva 1972; Členova, 1975, p. 81; Pâslaru 2013.

⁴³ Feher 1931.

⁴⁴ Rașev 1972, p. 17-20.

⁴⁵ Rașev 1983, p. 252-262; Stoianov 2005, p. 13.

Imaginile statuiilor din Țarev Brod au fost publicate de mai multe ori. Ultima lor apariție a fost în *Catalogul monumentelor cu imagini antropomorfe*⁴⁶. În primul rând, trebuie să spunem că aceste statui nu sunt bine descrise și, pe de altă parte, sunt însoțite de ilustrații nesatisfăcătoare⁴⁷, deși statuile se află în expoziția Muzeului regional din Șumen.

Despre statuile din Țarev Brod, Pavel Georgiev a scris următorul scurt text: „*Sculpturile tridimensionale din piatră găsite în anul 1927 în partea de sus a mantalei unui tumul din epoca fierului timpuriu, care au fost considerate pe durata a jumătate de veac ca aparținând prabulgarilor. Numai în anii 70' ai secolului al XX-lea Rašo Rașev a supus aceste statui unei analize comparative stilistice și a constatat că ele, după subiect și stil, nu diferă de sculpturile nomazilor târzii, și, în special, ale cumaniilor din stepele Rusiei de sud. Lit.: Feher 1931, 87-101; Rașev 1978; Rașev 1983; Rașev 2003, p. 247-248*”

La pagina 38 autorul a prezentat desenele și fotografiile lui Geza Feher, adăugând la ele încă un desen al sculpturii bărbatului din față și o poza frontală a acesteia. Însă, nu este prezentată fotografia sculpturii feminine⁴⁸ și nu se știe cum arată această sculptură din spate, ceea ce este foarte important.

Cercetătorii Muzeului din Șumen au prezentat aceste statui, aflate în expoziție, ca monumente „*unice de cult*” din secolul al XI-lea, unice în peninsula Balcanică⁴⁹, iar într-un articol⁵⁰ se scrie: „*Este posibil, ca în Bulgaria Cumanii să fi lăsat urme, ceea ce explică rolul lor în evenimentele din secolul al XII-lea legate de lupta bulgarilor pentru eliberarea de sub asuprirea bizantină, condusă de frații Asen și Petru. ...Există o supoziție că statuile monumentale de piatră descoperite în Endje, reprezentând pe bărbat și o femeie, sunt lăsate de pecenegi, sau cumani. Trăsăturile lor, fără îndoială, seamănă cu asemenea statui, răspândite într-o arie vastă, de la sudul Rusiei până la Altai și sunt cunoscute ca „babe de piatră”. Însă, prezența diferitor triburi tiurcice în regiunea menționată nu exclude posibilitatea ca aceste două statui, să aibă origine protobulgară*”.

Trebuie remarcat faptul, că la un forum⁵¹ se discuta o problema de atribuire a statuiilor din Țarev Brod: „*Mult timp aceste statui ale nomazilor erau atribuite protobulgarilor, dar astăzi nu există nicio îndoială că ele aparțin culturii cumane. Statuile sunt realizate pe loc și au făcut parte dintr-un complex religios, asemănător cu acele numeroase sanctuare cumane din stepele ucrainene și din sudul Rusiei*.”

Așadar, pentru analiza noastră avem câteva datări diverse referitoare la crearea sanctuarului cu statui, cauza construirii acestuia și problema materialelor de efectuarea statuiilor și tocmai efectuarea lor. Pentru datare au fost propuse: secolul al XI-lea, anul 1106, secolul al XII-lea și secolele XI – XIII.

⁴⁶ Georgiev 2009, fig. 59, p. 37-38.

⁴⁷ Am corectat desenele, folosind toate materiale accesibile.

⁴⁸ Cu greu am găsit o poza statuiilor pe un site-ul al Muzeului regional din Șumen

⁴⁹ http://bulgariatravel.org/ru/obyekt/228/Regionalen_Istoricheski_muzej_Shumen

⁵⁰ България под византийска власт - <http://www.referati.org/bylgariq-pod-vizantiiska-vlast/46753/ref/p13>

⁵¹ <http://www.pomak.eu/board/index.php?topic=3821.605;imode>

Vom analiza pe rând aceste datări. Cumanii din Bulgaria au luat locul pecenegilor și guzilor doar la sfârșitul secolului al XI-lea. Fiind aliații Bizanțului în lupta cu pecenegii în anul 1091, cumanii lui Boneac și ai lui Tugorcan au fugit după ce au văzut masacrul pecenegilor, organizat de bizantini. Nici în anul 1094, când cumanii conduși de hanul Tugorcan au fost învinși lângă ținutul Odrin și la est de Balcani, din cauza asta trei mii de cumani au devenit prizonieri. Din nou cumanii au apărut în ținuturile Bulgariei în anul 1106, după ce ei au fost înfrânți de ruși în stepa de pe Niprul Inferior. Asta înseamnă că secolul al XI-lea nu poate fi agreat ca datare.

Acum vom analiza datarea în secolul al XII-lea. După anii 1122-1123, cumanii au preluat locurile pecenegilor din Bulgaria. La jumătatea secolului al XII-lea (1148-1160) ei au avut conflictele militare cu Bizanțul, în care cumanii au fost învingători. Însă, începând cu anii 1153-1154, Bizanțul a desfășurat o ofensivă împotriva cumaniilor și aceștia au fost nevoiți să plece de pe teritoriul Bulgariei. Astfel, prima jumătate a secolului al XII-lea nu este prielnică pentru crearea sanctuarului cu statui. Următoarea perioadă când cumanii au venit din nou în Bulgaria au fost anii răscoalei lui Asan și Petru din anii 1185-1186. Atunci, datorită cumaniilor, armata bizantină a fost învinsă în anul 1190. Acum cumanii, colaborând cu statul bulgaro - vlah, au devenit noua nobilime a acestui stat. După părerea noastră, acest eveniment a fost un bun prilej pentru construirea sanctuarului cu statui, care poate fi datat la sfârșitul secolului al XII-lea.

Datarea din secolele XI-XIII este prea largă. Mai mult, se știe că, deja în anul 1223, după lupta oștirii ruso-cumane cu mongolii, a devenit clar că asupra Cumaniei s-a abătut un mare pericol și, din acest motiv, este puțin probabilă posibilitatea de a construi un sanctuar și de a ciopli statuile.

Acum trebuie lămurit faptul: de unde au apărut statuile? Ele au fost realizate pe loc sau aduse din stepele nord-pontice? Pentru soluționarea acestei probleme trebuie să știm din ce material sunt ele confecționate. Din păcate, analiza geologică și petrografică nu a fost făcută. (Cel puțin, despre acest lucru nu există nicio informație).

2. *Pliska*. Piesa a fost descoperită lângă palatul lui Krum construit în secolul al IX-lea, aproape la suprafață, de către arheologul V. Grigorov⁵². Ea reprezintă un bărbat „cu trăsături asiatice” cu mustață, acoperit cu un coif și cu o cosiță pe spate⁵³. Materialul din care piesa a fost concepută este moale și ușor de prelucrat. În anul 2006, în Sofia, au fost interpretate studii de analiză geologică și petrografică a materialului pentru a clarifica situația: dacă piesa era făcută din piatră provenită din cariere locale sau adusă din alt loc. De asemenea, a fost prevăzută și analiza traseologică a urmelor de unelte. Pe baza analizei va fi confirmat faptul că piesa este autentică sau nu. Acum despre material știm că este calcar, fără proveniența și vârsta geologică precisă⁵⁴.

⁵² Grigorov 2006, p. 235-244.

⁵³ din păcate, dintre fotografiile publicate în catalog nu este prezentă cea din spate, Georgiev 2009, p. 39.

⁵⁴ Catalogul publicat în anul 2009 nu conține nicio informație referitor la analizele interpretate. Georgiev, 2009, p. 39.

Valri Grigorov a ajuns la opinia că această piesă este un monument unic pentru sculptura tridimensională din Pliska, datând-o în secolele VIII-IX. Mai târziu, având în vedere trăsăturile stilistice și procedeele tradiționale din arta bulgară, piesa a fost datată de el în prima jumătate a secolului al IX-lea.

Rașo Rașev nu a inclus această piesă printre monumentele de "*arta păgână a bulgarilor*" din perioada secolelor VII-IX⁵⁵.

Deși piesa era interpretată ca redarea nu a unui simplu războinic, ci a unui domnitor, unii dintre cei posibil reprezentați fiind hanii Omurtag, Tervel, Krum, totuși, erau exprimate îndoieli, în privința autenticității sale. Piesa, după părerea lui V. Grigorov, seamănă cu statuile turcilor vechi și cu statuile nomazilor târzii, dar nu își găsește paralele exacte. "*Analiza stilistică*, -a spus V. Grigorov, - *arată că această sculptura este izolată și nu poate fi identificată nici cu cele ale turcilor vechi, nici cu cele Cumane*". Arheologul medievist Margarita Vaclinova a considerat că pentru epoca medievală timpurie nu era caracteristică o realizare a pieselor cu trăsături portretistice și, în general, după stilul artei nomazilor se înfățișează trăsături gentilice și nu individuale.

Pavel Georgiev aduce și un alt argument pentru V. Grigorov, după care această piesă putea fi creată în mediu nomazilor târzii. Cel mai probabil, acest mediu este cel al pecenegilor și, puțin mai probabil, al cumanilor, cărora le aparțin "*babele de piatră*" din Țarev Brod, sau altele. Având în vedere trăsăturile stilistice și circumstanțele, când este vorba doar despre cap sculptat și nu de figura întreagă, V. Grigorov presupune că acest cap a fost lăsat de pecenegii din secolul al XI-lea⁵⁶.

Vom analiza opiniile mai sus menționate, care se referă la atribuirea etnică a piesei (bulgarii, turcii timpurii, pecenegii, cumanii) și la datarea ei (secolele VIII-IX, secolele VII-IX, secolul al XI-lea).

Sculptura monumentală tridimensională este o trăsătură principală a statuiilor pe care le-au lăsat kypcekii-cumanii în regiunea de la Dunăre și până la Volga în perioada din a doua jumătate a secolului al XI-lea și până în primul sfert al secolului al XIII-lea. Despre existența sculpturii monumentale antropomorfe din perioada medievală la alte popoare – bulgarii, pecenegii, guzii (uzii) încă nu avem nicio dovadă. Turcii vechi din secolele VI-X nu au avut sculptură tridimensională adevărată. Doar câteva statui, din Asia Centrală și Mongolia, pot fi socotite ca atare. În general, sculptura lor este realizată din pietrele găsite întâmplător. Ei nu au folosit cariere pentru materiale de sculptat. Prelucrarea acestor pietre este, ca de obicei, parțială. Dimpotrivă, pentru statuile kypceakilor-cumanilor erau folosite blocuri de piatră scoase din cariere⁵⁷. Pentru cioplirea statuiilor cumane meșterii au folosit diferite unelte de prelucrat piatră.

Astfel, în Cumania Neagră, care se află pe teritoriul Donbasului și stepelor din Caucazul de Nord, meșterii preferau gresii carbonifere (Donbas), calcare neogene și cele cretose (Caucaz)⁵⁸. Statuile lor redau în general figuri

⁵⁵ Rașev 2008, p. 212 și urm.

⁵⁶ Grigorov 2006, p. 235-244; Georgiev 2009, p. 40.

⁵⁷ Geraskova 1991, p. 101.

⁵⁸ Geraskova 1991, p. 27.

șezând, fără soclu, iar veșmintele lor sunt ornamentate cu linii rotunjite, sau nu sunt ornamentate deloc (Fig. 7). Statuile din Cumania Neagră au greutatea de la 500 kg până la 1200 – 1500 kg.

Pentru Cumania Albă sunt caracteristice sculpturile din calcare neogene de diferite soiuri: din etaje sarmatice superioare, meotice și pontice, deși au existat și alte materiale pentru cioplirea statuiilor⁵⁹. Cumania Albă cu centrul ei în regiunea Niprului de Jos – Marea Neagră este reprezentată, în general, de statuile cu figuri stând în picioare. Partea de jos a acestor statui are un soclu. Hainele, ca de obicei, sunt ornamentate bogat, cu linii frânte. Deseori, pe spatele statuiilor din Cumania Albă sunt înfățișate animale și călăreți. Greutatea statuiilor din Cumania Albă nu depășește 200-250 kg.

Comparând, pe de o parte, capul din Pliska cu capetele statuiilor din stepele asiatice, putem observa că ele sunt diferite prin tehnica de prelucrare și redare a figurii (Fig. 5). Însă, comparația cu capetele statuiilor cumane arată o mare asemănare între ele (Fig. 6). De aceea, putem presupune că piesa din Pliska aparține unui cerc de monumente artistice efectuate în mediul cumanilor.

Concluzii.

În urma analizei tuturor descoperirilor unor monumente de artă a nomazilor târzii de pe teritoriul Carpato-Dunărean și din Balcani putem concluziona că doar câteva dintre ele sunt autentice. Nu punem la îndoială posibilitatea efectuării unor noi descoperiri, deși probabilitatea găsirii acestora este foarte redusă.

Trebuie să ținem cont că, în afară de statui de piatră, cumanii au realizat și unele din lemn⁶⁰. Câteva sculpturi de lemn în stare precară au fost găsite în sanctuare și în morminte din stepele Donului Inferior⁶¹. Bineînțeles, că lemnul nu se păstrează bine în pământ și, de aceea, șansele de a găsi sculpturi din lemn sunt minime.

Clarificarea apartenenței statuiilor găsite la Țarev Brod dă un nou impuls pentru studii continue asupra problemelor de diferențiere a grupurilor cumane, care au participat la diverse evenimente istorice și culturale în zona Dunării de Jos și din Balcani, precum și în zona Banatului, Moldovei și Transilvaniei.

⁵⁹ Geraskova 1991, p. 26.

⁶⁰ Pletneva 2000, p. 142; Larenok 1990.

⁶¹ Guguev 1998; Gurkin 1983, Gurkin 1987, Gurkin 1998.

Bibliografie:

- Agadjanov 1969** С. Г. Агаджанов, *Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв.*, Ашхабад, 1969, С. 129, 147.
- Al-Ildrisi 1976** Al-Ildrisi, *Opus Geographicum sive Liber ad eorum dclctationis qui terras pera-grare studeant*, Neapoli; Romao, 1970-1976, Fasc. 1-6.
- Anceabadze, 1960** З. В. Анчабадзе, *Кипчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI-XIV вв.*, Материалы сессии по проблемам происхождения балкарского и карачаевского народов, Нальчик, 1960, с. 123.
- Artiunova 1972** В. А. Артюнова, *К вопросу о взаимоотношениях Византии с печенегами и половцами во время норманнской кампании*, Византийский временник, Т. 33, 1972, с. 119.
- Barnea 1955** I. Barnea, *Şantierul arheologic Garvăn – Dinogetia*, SCIVA, VI, 1955, 3-4. p. 727, fig. 17.
- Barnea 1962** I. Barnea, *Idol feminin sau "kamennaia baba"?*, SCIVA, XIII, 1., p. 191-196.
- Bibikov 1976** М. В. Бибиков, *Византийские хроники и локализация половецко-византийской войны 1148 г.*, Летописи и хроники, М. 1976.
- Bibikov 1980** М. В. Бибиков, *Источниковедческие проблемы изучения кочевников в Нижнем Подунавье в XII веке*, Revue Romaine d'histoire, Tom 19, № 1, Bucurest, 1980.
- Carpini, Rubruquis 2005** Иоанн де Плано Карпини, *История Монгалов. Вильгельм де Рубрук, Путешествие в восточные страны / Введение, перевод и примечания А. И. Малеина, с приложением 8 рисунков, карты и указателей.* – СПб., 1911 // История монголов. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 476 с.
- Kniga 1950** СВС, *Книга Большому Чертежу*, М.; Л., 1950.
- Členova 1975** Н.Л. Членова, *О связях Северо-Западного Причерноморья и Нижнего Дуная с Востоком в киммерийскую эпоху*, Studia Thracica, 1, Фрако-киммерийские связи, София, p. 81.
- Comnena 1965** Анна Комнина, *Алексиада*, М., 1965, p.237-238.
- Czegledy 1949** K. Czegledy, *A kunok eredeterol*, Magyar Nyelv, XLV, 1949.
- Diaconu 1970** P. Diaconu, *Les Petchenègues aux Bas-Danube*, Bucureşti, 1970.
- Diaconu 1978** P. Diaconu, *Les Coumans a Bas-Danube aux XI et XII siècles*, Bucuresti, 1978, p. 84.
- Djuvara 2002** Neagu Djuvara, *O scurtă istorie a românilor. Povestită celor tineri*, ed. a IV-a, Bucureşti, Humanitas, 2002.

- Dobroliubskiy 1986** А. О. Добролюбский, *Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья*, Киев, 1986.
- Dobroliubskiy 1993** А. О. Добролюбский, *Материалы к изучению этногенеза и истории кочевников Северо-Западного Причерноморья в X–XIV вв.*, Российский этнограф, Этнологический альманах, 17, Гагаузы, Исследования и материалы, Москва, 1993.
- Ecrem 1981** Mehmed Ali Ekrem, *Civilizația turcă*, București, 1981.
- Epimahova 1995** Т. В. Епимахова, *Половцы в Подунавье*, Уржумка, 1, Челябинск, 1995.
- Evtiuhova 1952** Л. А. Евтюхова, *Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии*, Материалы и исследования по археологии СССР, 24, М.-Л., 1952, С. 115–116.
- Fedorov-Davydov 1966** Г. А. Федоров-Давыдов, *Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов*, М. 1966, С. 143, 58.
- Georgiev 2009** Павел Георгиев, *Каталог на паметници с антропоморфни изображения от ранното българско средновековие*, 2009.
- Geraskova 1973** Л. С. Гераськова, *Знахідки давньотюркських "кам'яних баб" на Україні*, УІЖ, 4, Київ, 1973.
- Geraskova 1975** Л. С. Гераськова, *К вопросу об истоках половецкой скульптуры*, Новейшие открытия советских археологов, Часть III, Киев, 1975.
- Geraskova 1980** Л. С. Гераськова, *О материалах средневековой кочевнической скульптуры евразийских степей*, Археологические исследования на Украине в 1978–1979 годах, 1980.
- Geraskova 1982** Л. С. Гераськова, *Классификация скульптуры средневековых кочевников евразийских степей*, Новые методы археологических исследований, Киев, 1982.
- Geraskova 1983** Л. С. Гераськова, *Средневековая каменная скульптура кочевников степей Восточной Европы*, Авторф. дисс. к.и.н., Киев, 1983.
- Geraskova 1988** Л. С. Гераськова, *Половцы и Дариганга, Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе*. Перевальск, 1988.
- Geraskova 1991** Л. С. Гераськова, *Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи*, Київ, 1991.
- Geraskova 1999** Л. С. Гераськова, *Новое в изучении монументальной скульптуры кочевников средневековья*, Stratum plus, 5, Неславянское в славянском мире. Санкт-Петербург, Кишинев, Одесса, 1999, с. 409-416.
- Geraskova 2001** Л. С. Гераськова, *Культура середньовічних кочівників*, Історія української культури, т. 1, «Наукова Думка», 2001, с. 989-1035.

- Geraskova, Bagno 1981** Л. С. Гераськова, *Багно Г.Ф. К проблеме локализации центров изготовления скульптуры половцев на основе геологических данных*, Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР, Киев, 1981.
- Geraskova, Pislariyi 1979** Л. С. Гераськова, *Писларий И.А. Работы в Провальской степи*, АО, 1978 года, М., 1979.
- Golubovskiy 1984** П. В. Голубовский, Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. *История южно-русских степей IX–XIII вв.*, Университетские известия, Киев - год 23, 1, 1984.
- Golubovskiy 1990** П. В. Голубовский, *Половцы в Венгрии (исторический очерк)*, Университетские известия, год 29, 12, Киев, 1990.
- Golubovskiy 2010** П. В. Голубовский, *Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII вв.*, Университетские известия, М., 2010.
- Grach 1961** А. Д. Грач, *Древнетюркские изваяния Тувы*, М., 1961.
- Guguev 1998** Ю. К. Гугуев, *Половецкий поминальник с деревянной статуей на левобережье р. Маныч*, Донская археология, 1, 1998.
- Gurkin 1983** С. В. Гуркин, *Границы распространения половецких святилищ с деревянными изваяниями на Нижнем Дону*, Итоги исследований Азово-Донецкой экспедиции в 1983 году (материалы к семинару), Азов, 1983.
- Gurkin 1987** С. В. Гуркин, *Половецкие святилища с деревянными изваяниями на Нижнем Дону*, Советская археология, 1, 1987.
- Gurkin, 1998** С. В. Гуркин, *Святилища половецкого времени с деревянными изваяниями из раскопок Волго-Донской археологической экспедиции ЛОИА АН СССР*, Донская археология, 1, 1998.
- Gukin 1991** В. Д. Гукин, *Половецкое изваяние из Старого Орхее*, Археологические исследования в Старом Орхее, Кишинев, 1991.
- Gumilev 1967** Л. Н. Гумилев, *Древние тюрки*, М.-Л., 1967, С. 266.
- Hazai 1980** G. Kuman Hazai, EL NE. V, fasc 83-84, Leiden-Brile, 1980.
- Iarlykapov 1993** Ярлыкапов А.А. Куманы и кыпчаки (в эпической поэме "Сорок ногайских богатырей") // *Древний мир и средние века (тезисы докладов)*. Ростов на Дону, 1993. С.39-41].
- Kartlis 1954** Kartlis Tshovreba, *Картлис Цховреба ("Viața Gruziei", corp operelor istorice din sec. XI, XII)*, ed. S. Kauchshvili, Tbilisi, 1954.
- Kazakevici 1930** В. А. Казакевич, *Намогильные статуи в Дариганге*, Л., 1930.

- Kinnam 1859** Иоанн Киннам, *Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов (1118—1180)*, СПб. 1859, с. 101-104.
- Kirzioglu 1992** М. F. Kirzioglu, *Yukari-Kur ve Goruk boylarinda Kipcaklar*, Ankara, 1992.
- Klashtornyi 2002** С. Г. Кляшторный, *Кимаки, кипчаки и половцы*, История татар с древнейших времен, Том I, Народы степной Евразии в древности, Казань, 2002.
- Kneazkin 2000** И. О. Князькин, *Половцы в Нижнем Подунавье «Вопросы истории»*, 3, 2000.
- Kneazkyi 1983** И. О. Князький, *Письменные источники о кочевниках в Днестровско-Карпатских землях XI–XII вв.*, Проблемы источниковедения истории Молдавии периода феодализма и капитализма, Кишинев, 1983.
- Kneazkyi 2003** И. О. Князький, *Византия и кочевники южнорусских степей*, СПб., 2003.
- Kumekov 1972** Б. Е. Кумеков, *Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам*, Алма-Ата, 1972, С. 43.
- Kumekov 1987** Б. Е. Кумеков, *К открытию расселения куманов на территории Казахстана (по материалам средневековых арабских источниках)*, Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций, Алма-Ата, 1987, С. 174-176.
- Kumekov, 1990** Б. Кумеков, *Об этническом составе кыпчаков XI - нач. XII вв. по арабским источникам*, Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана, Вып. II – М, 1990, С. 123.
- Kumekov 2001** Б. Е. Кумеков, *О триаде этнополитических объединений кипчакского мира по мусульманским источникам*, Древнетюркская цивилизация: памятники письменности: (Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной 10 – летию независимости Республики Казахстан, г. Астана, 18-19 мая 2001 г.), А., 2001. – 584 с., С. 156-163.
- Kyzlasov 1952** Л. Р. Кызласов, *О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей*, Советская археология, 2, 1964, С. 35.
- Larenoc 2001** В. А. Ларенок, *Половецкие изваяния из фондов Таганрогского музея-заповедника*, ДА, № 1-2, 2001. р. 79-88.
- Larenoc 1990** В. А. Ларенок, П. А. Ларенок, *Отчет о работе отдела полевых археологических исследований ТЛИАМЗ в 1990 г.*, Архив ТЛИАМЗ, Ф. 11.
- Lordkipanidze 1974** М. Д. Лордкипанидзе, *История Грузии XI — начала XIII в.*, Тбилиси, 1974.

- Mladenov 1931** С. Младенов, *Печенези и узи-кумани в българската история*, БИБ, 1, София, 1931, с. 115–136.
- Mladenov 1933** Ст. Младенов, *Печенези и узи-кумани в българската история*, Българска исторически библиотека, IV, София, 1933, с. 126.
- Moravcsik 1958** G. Moravcsik, *Byzantinoturcica: I - Die byzantinischen Quellen der Gecschichte der Turkvolker; II - Sprachreste der Turkvolker in den byzantinischen Quellen*, Magyargorog tanulmanyok, 20, 21, Budapest, 1942, 1943; 2 ed., Berlin, 1958.
- Nedkov 1960** Б. Недков, *България и съседните ѝ земи през XII век според «Географията» на Идриси*, София, 1960.
- Nemeth 1940** J. Nemeth, *Die Volksnamen quman und qun*, KCA - Budapest, 1940, t3 -S. 96, 99.
- Nizami 1986** Гянджеви Низами, *Искендернаме Перевод с фарси К. Липскерова*, М.: Изд-тво: «Художественная литература», 1986 г., - 190 с.
- Paslaru 2014** I. Paslaru, *Un fenomen al stepelor euro-asiatice din epoca fierului timpuriu*, Studia Callatiana, III, v. 1, Mangalia, 2014.
- Pavlov 1991** П. Павлов, *България, Византия и куманите (70-те години на XI – началото на XIV в.)*, В. Търново, 1991 (автор. дис.); Куманите в обществено-политическите отношения на средновековна България (1186 – началото на XIV в.), ИПр, 7, 1990, с. 16–26.
- Pletneva 1973** С. А. Плетнева, *Древности Черных Клобуков*, САИ, М., 1973, Вып. Е1-19.
- Pletneva 1974** С. А. Плетнева, *Половецкие каменные изваяния*, САИ, М., 1974, Вып. Е4-2.
- Pletneva 1990** С. А. Плетнева, *«Половцы»* М.: Наука, 1990.
- Pletneva 2000** С. А. Плетнева, *Половцы у себя дома*, Татар Археологиясе, 1-2 (6-7), Казан, 2000, р. 132-167.
- Pritsak 1952** О. Pritsak, *Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Volker*, UAJ, Bd. XXIV, 1952, H. 1-2.
- Pritsak 1981** О. Pritsak, *Studies in Medieval Eurasian History*, Londra, Variorum Reprint, 1981.
- PSRL 1962** ПСРЛ, *Полное собрание русских летописей: Ипатьевская летопись*, М., 1962, Т. II.
- PVL 1950** ПВЛ, *I - Повесть временных лет*, Ч. 1. М.; Л., 1950.
- Rasonyi 2008** L. Rasonyi, *Les Turcs non-islamises en Occident (Pecenegues, Ouzes et Qipuhaqs, et leurs Rapport avec les Hongrois)*, Philologiae Turcicae Fundamenta, T. 4, P. 29. Berlin Schwarz 2008
- Rasovski 1933** Д. А. Расовский, *Печенези, торки и берендеи на Руси и в Угрии*, Seminarium Kondakovianum, VI, Praga, 1933.

- Rasovskyi 1939** Д. А. Расовский, *Роль половцев в войнах Асений с Византийской и Латинской империями*, Списание на Българската Академия на науките, 58, 1939, с. 203.
- Rasovskyi 1993** Д. А. Расовский, *Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии*, Сб. статей по археологии и византиноведению, издаваемый Институтом им. Н. П. Кондакова, Т. 6, Прага, 1993.
- Rașev 1992** Р. Рашев, *Девташларите – мегалитни паметници на българската езическа култура*, Плиска–Преслав 5, Шумен, 1992, с. 5–34.
- Rașev 1972** Р. Рашев, *Прабългарски ли са каменните баби от Ендже*, МПК, 1972, 1, р. 17-20.
- Rașev 1983** Р. Рашев, *Късни номади в Плисковското поле*, Преслав, 3, 1983, с. 252–262.
- Rașev 2003** Р. Рашев, *Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура*, В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на проф. Веселин Бешевлиев, София, 2003, с. 158–174.
- Rașev 2008** Р. Рашев, *Българската езическа култура VII–IX век.*, София, 2008, с. 203–204.
- Rogerius 1746** Rogerius, *De destructione Hungariae per Tartaros facta, Scriptores rerum hungaricarum*, Schwandtneri. Vindobonae, 1746 а. I, 294, 296—7, 298—9; Pray. *Annales regum Hungariae*, р. 251.
- Rubruquis, Carpini 1957** Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука, М., 1957.
- Sher 1966** Я. А. Шер, *Каменные изваяния Семиречья*, М.-Л., 1966, С. 48–49.
- Shusharin 1978** В. П. Шушарин, *Свидетельства письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII века*, История СССР, 2, Москва, 1978.
- Slovo 1950** Slovo..., *Слово о полку Игореве* / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950.
- Spinei 1985** V. Spinei, *Relatii etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Românii și turanici*, Iasi, 1985.
- Spinei 1986** V. Spinei, *Moldova in the 11th-14th centuries*, Bucharest, 1986.
- Spinei 1994** V. Spinei, *Moldova în secolele XI-XIV*, Ed. II., Chișinău, 1994.
- Spinei 2003** V. Spinei, *The great migrateons in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Cluj-Napoca, 2003.
- Spinei 2008** V. Spinei, *The Cuman bishopric – genesis and evolution, The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, Vol. 2, Leiden/Boston, 2008.

- Stoianov 2005** В. Стоянов, *Куманите в българската история (XI–XIV в.)*, ИПР, LXI, 5–6, 2005, с. 13.
- Stoianov 2006** В. Стоянов, *Куманите в българската история...*; Куманология, София, 2006.
- Stoianov 2000** В. Стоянов, *Кумано-печенежки антропоними в България през XV век.*, София, 2000.
- Teodorescu 1974** Răzvan Teodorescu, *Bizant, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X–XIV)*, București, 1974.
- Teodorescu 1980** Răzvan Teodorescu, *Romains et Byzance provinciales dans la civilisation du Bas Danube au XIII-e siècle*, Nouvelles Etudes d'Histoire, VI, part. 1, București, 1980.
- Teodorescu 2007** Răzvan Teodorescu, *Thocomeris-Negru Vodă. Un voievod de origine cumană la începuturile Țării Românești*, ed. II, Humanitas, București, 2007.
- Teodorescu 2013** Răzvan Teodorescu, *Barbarii cumani, strămoșii noștri?* <http://www.historia.ro/>
- Toderașcu 1996** I. Toderașcu, *Românii și ultimele neamuri migratoare*, Istoria românilor, București, 1996.
- Toderascu 2005** Ion Toderascu, *Istoria medievală*, partea I, sec. VIII–XVI, semestrul 2004–2005, p. 5–7, *Românii și ultimele neamuri migratoare* // <http://resursemateriale1.wikispaces.com/file>.
- Tolochko 1999** П. П. Толочко, *Кочевые народы степей и Киевская Русь*, Киев, 1999.
- Tonceva 1972** Г. Тончева, *Два надгробных монументальных памятника фракийским вождям*, Thracia, I, Serdicae, 1972.
- Tresors 1970** *Tresors d'art en Roumanie*, Petit Palais, Paris, 1970.
- Uspenskiy 1879** Ф. И. Успенский, *Образование Второго Болгарского царства*, Одесса, 1879, с. 8.
- Vásáry 2005** I. Vásáry, *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Veselovskiy 1915** Н. И. Веселовский, *Современное состояние вопроса о каменных бабах или балбалах*, «Записки Одесского общества истории и древностей», Т. 32, 1915, с. 408–440.
- Yarlykapov 1971** Ахмет Ярлыкапов, *Куманы и кыпчаки (в эпической поэме «Сорок ногайских богатырей»)*, Айт десенъиз, айтайым, Черкесск, 1971, С. 6–11.
- Yotov, 2010** Валери Йотов, *Прабългарски или... (1) . Кой етнос оставя мегалитните паметници „девташлари, 05 Юли 2010, © 2007–2013, Антропоморфни фигури и изображения, Изработка - Кристина Ангелова, Росица Миткова.*
- Zlatarski 1963** В. Н. Златарски, *История на Българската държава през средните векове*, Т. III, София, 1963, с. 165.
- Zlatarski 1972** В. Н. Златарски, *История на Българската държава през средните векове*, София, т. 2, 1972, с. 430–480.

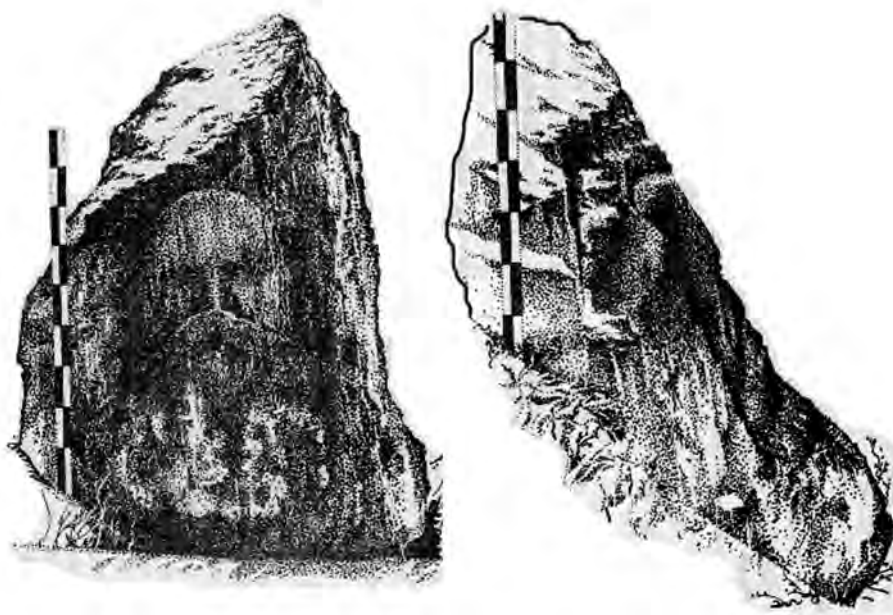

Figura 1. Un artefact din piatră de la Nistru, sat. Trebuheni.
(după Gukin, 1991).

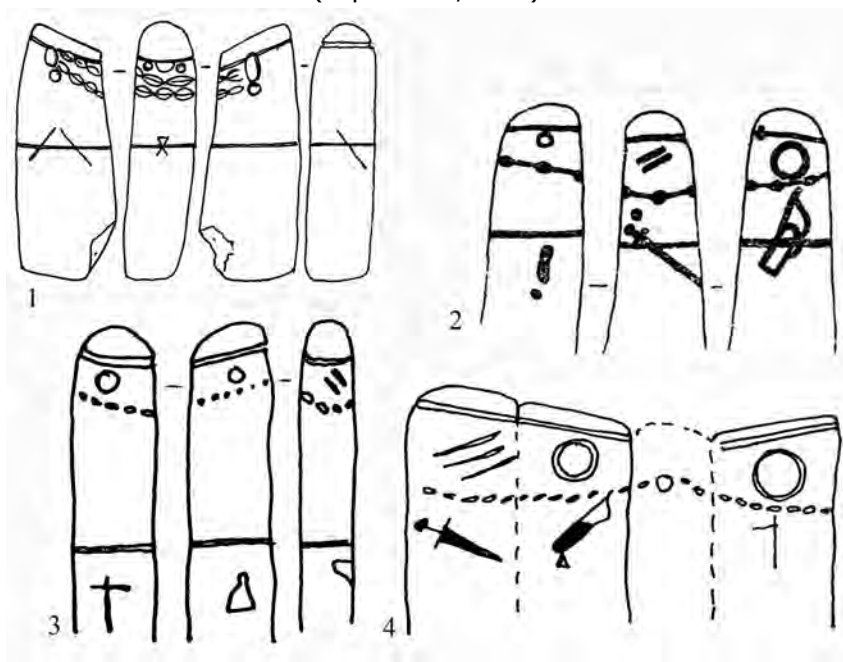

Figura 2. 1 Statuia de piatră de la Dinogetia-Garvăn și analogiile ei din stepele
asiatice: 2 Gumarovo, Uralul de Sud; 3 Altai; 4 Mongolia de Vest.

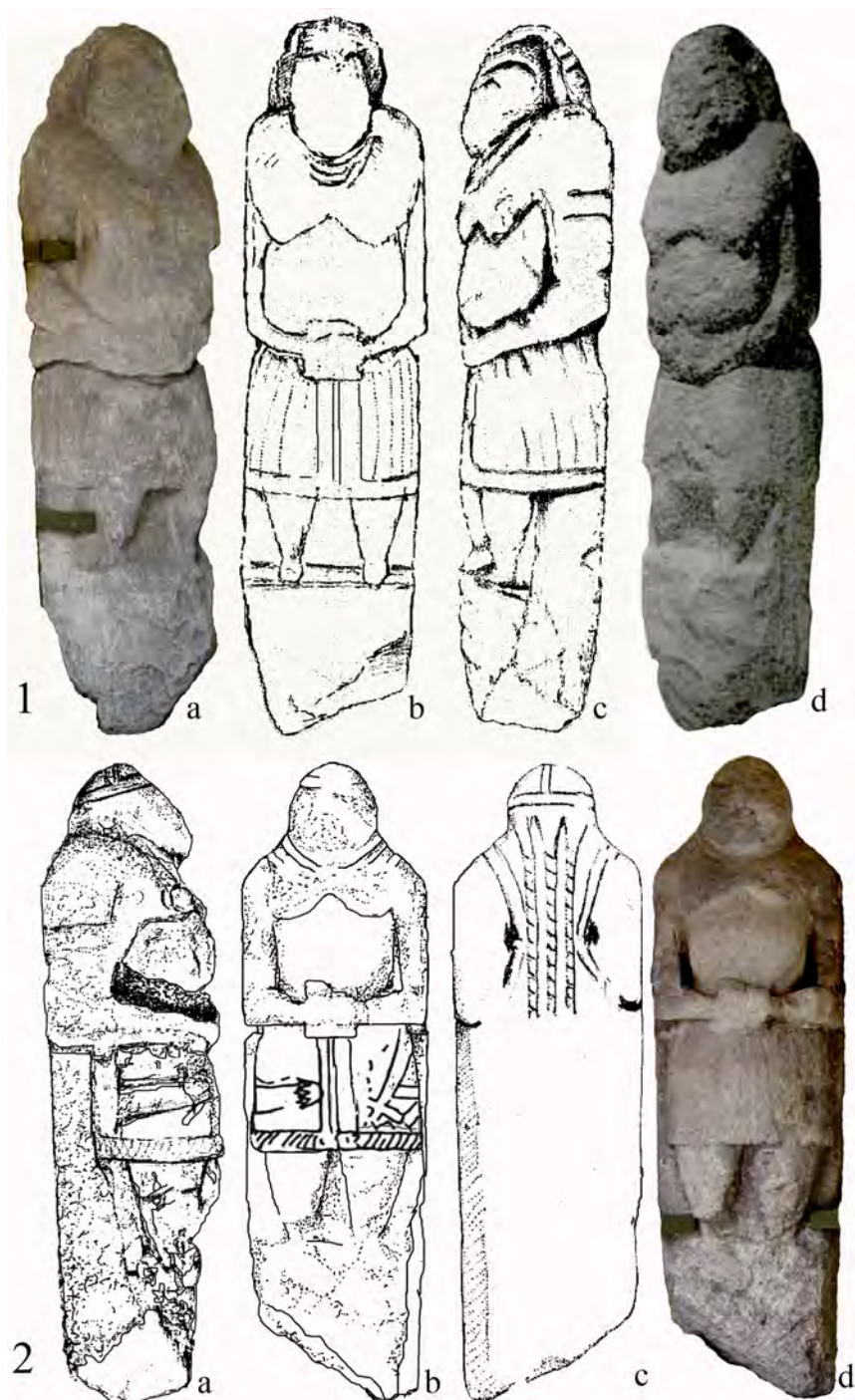

Figura 3. Statuile din Țarev Brog (Endje), regiunea Șumen, Bulgaria.

1

2

Figura 4. 1 Cap de bărbat de la Pliska, Bulgaria;
2 Capete ale statuilor turcice (sec. VI-X) din stepele asiatice.

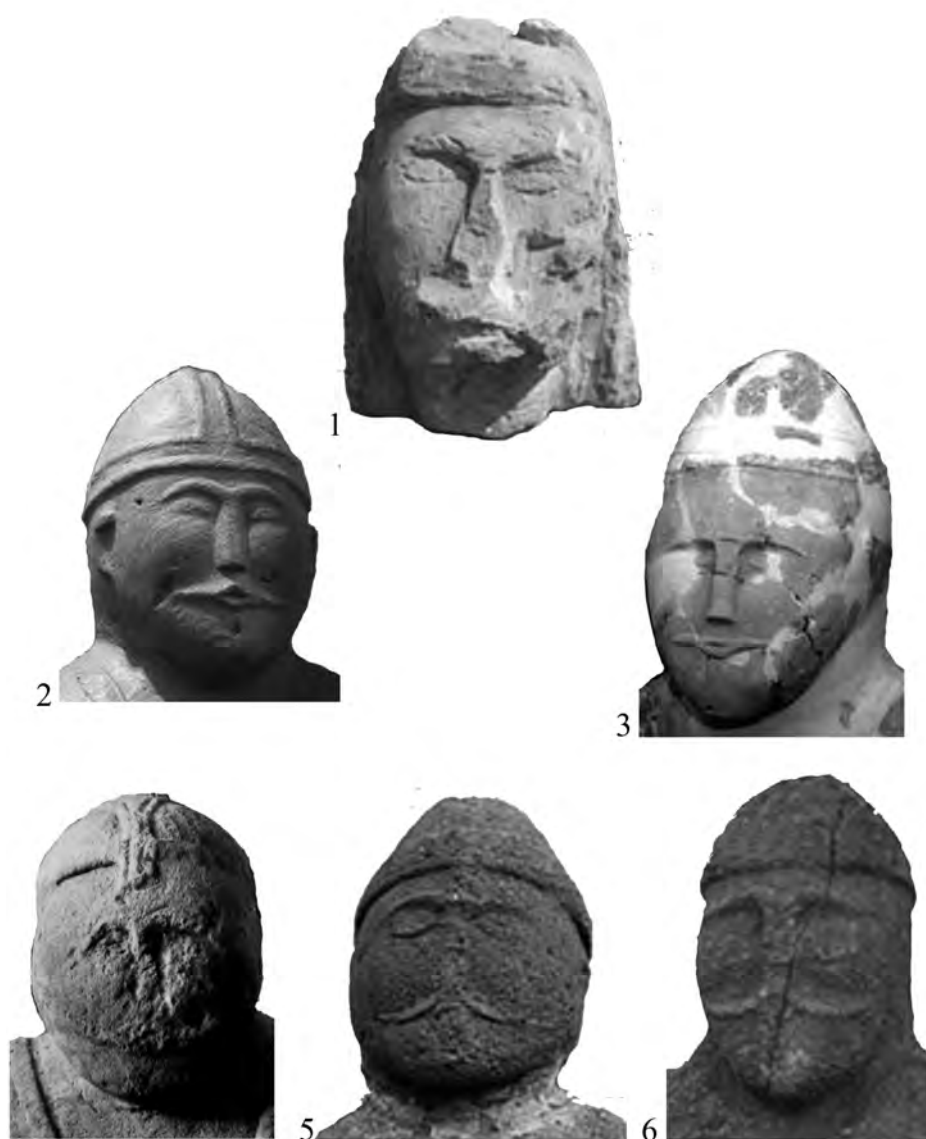

Figura 5. Cap de piatră de la Pliska (1) și capetele statuiilor cumane din Estul Ucrainei (2-6)

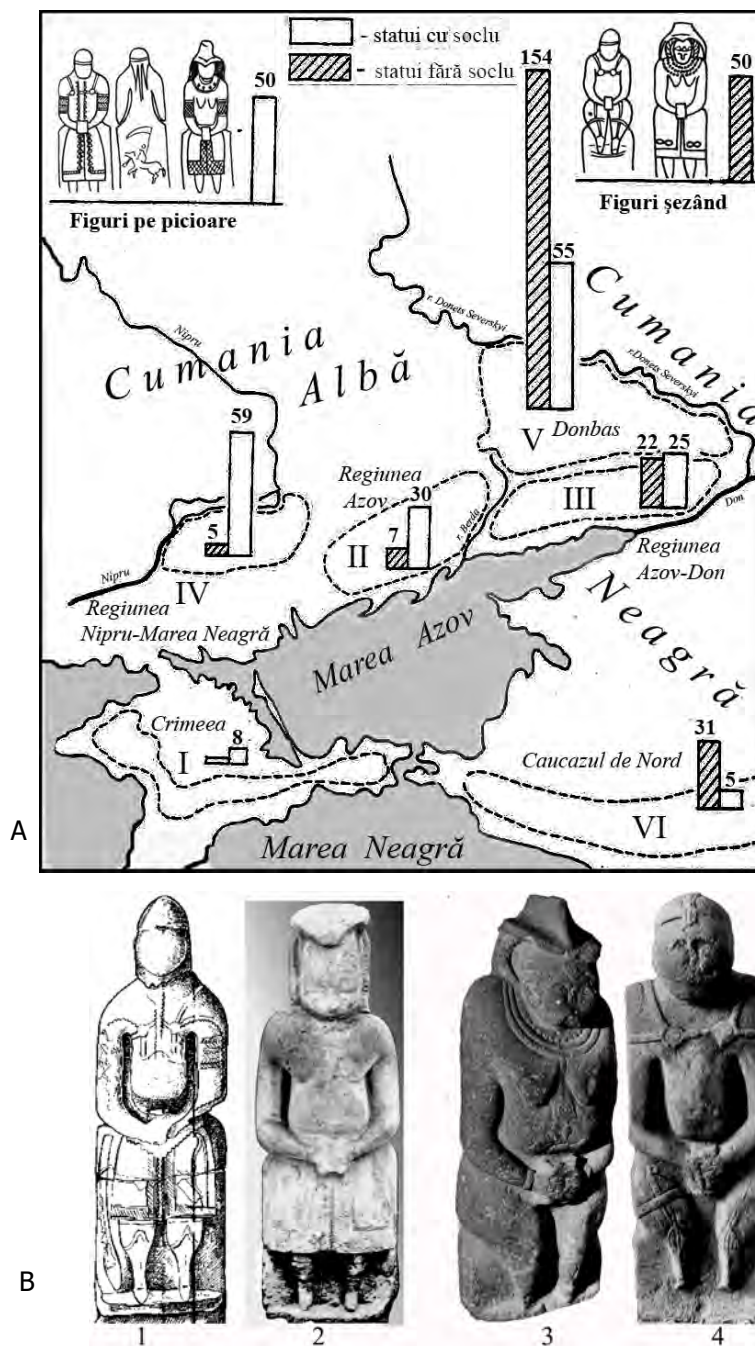

Figura 6. A –Harta de principală răspândire a statuiilor cumane; B Statuile din stepele nordpontice. 1,2 – Cumania Albă, 3,4 – Cumania Neagră

The Turk nomads and the Cumans sculpture in the West of the Black Sea in the 11th – 13th century

Abstract: *In the history of the people in South-East Europe an important role had been played by the Turk (Turanic) nomads, about which had published researchers from Russia, Romania, Bulgaria, Ukraine, Kazakhstan, Turkey. These studies had been based upon ancient sources, but also upon archaeological material. As concerns the written sources, we could mention that, unfortunately, they are very few, and rather often, uncertain, while the archaeological vestiges (burials, weapons, jewelry etc.) left by the nomads were rather similar, a fact which makes more difficult the work of a correct assignment for the respective materials. Another important source for the research of the culture of the medieval Turk nomads is the monumental stone sculpture, that was distributed upon a large territory, from China and up to the Balkans. But, for a longer time, amongst the researchers who had studied the sculpture there was no certainty about it. It is believed that the sculptures in the Asian steppe would have belonged to the Turks in the Eastern and Western Turk Khaganat (Grach, Sher, Evtiuhova, Kyzlasov și alții), while those in the Eastern Europe might have belonged to the Cumans (Fedorov-Davydov, Pletneva).*

As a result of all finds of monumental art of the late nomads on the Carpathian-Danubian territory, we could conclude that just few of them are authentic ones. We cast no doubt upon the possibility of new finds, even if the probability of such discoveries is rather small. Few such wooden sculptures in a precarious condition had been identified in sanctuaries and burials in the steppe of the Lower Don.

Yet, we have to take into account the fact that, besides the stone statues, the Cumans made also wooden ones. Of course, the wood is not well preserved in the earth and this is the reason why, the chances to find such wooden sculptures is a minimal one.

The clarification of the assignment for the statues from Jarev Brod urges new studies regarding the issues of differentiation amongst the Cuman groups, which took part to different historical and cultural events in the region of the Lower Danube and in the Balkans, as well as in the Banat, Moldova and Transylvania.

Keywords: *Turk, Turanic, Cumans, Kipchak, the monumental sculpture, sanctuaries.*

dr. Liubov Geraskova
Kiev, Ucraina.
e-mail: lsg2007@mail.ru

dr. Ion Pâslaru
Muzeul de arheologie "Callatis",
Sos. Constantei, nr. 23, Mangalia,
cod 905500, jud. Constanța,
România.
e-mail: pslr2007@gmail.com

APPLICATION OF THREE-DIMENSIONAL (3-D) DESIGN AND ANIMATION IN RECONSTRUCTION OF RELIGIOUS BUILDING

Stella Doncheva, Bojan Totev

Abstract: *Cult architecture, combining in itself elements of spiritual and material culture, changes its style features and forms in time, but it remains to express the unity between art and mystical-religious consciousness. After the recognition of Christianity as official religion in the lands of the Roman Empire it began active construction of temples to accommodate the pilgrims of the new faith. Our aim here, however, is not to analyze the historical development of church architecture, and to concentrate our attention on modern methods for spatial reconstruction of this type of building in their natural environment. Like any renovation and new approach presented here has some degree of conditionality, which is offset by the impressive capabilities of the software. I think that only the combination of modern design with a three-dimensional graphic design completed architectural plans is the road leading to the development of precise and accurate reconstruction of the church building, which provides enough real idea of its appearance. In support of this interdisciplinary approach adduce several examples, including rock church and several building from different periods.*

In various stages of work and detail each element was been done dozen of times, while finding the most optimal option, which gives the desired result. All these efforts ended in success because from the outset we had a solid foundation of architectural plans and the exact technical and spatial reconstructions, based on the laws of harmony and geometry of the established practice of proportional relationships and dependencies. An example for similar approach is the presented in these work three-dimensional graphic reconstructions. Interdisciplinary methods used in their realization are a basis for the realization of many future projects, representing not only the separate volumes and structures, but also their surroundings.

Keywords: *cult architecture, reconstruction, church building, 3 dimensional design, proportional relationship, cave temple.*

Cult architecture, combining in itself elements of spiritual and material culture, changes its style features and forms in time, but it remains to express the unity between art and mystical-religious consciousness. After the recognition of Christianity as official religion in the lands of the Roman Empire it began active construction of temples to accommodate the pilgrims of the new faith. Our aim here, however, is not to analyze the historical development of church architecture, and to concentrate our attention on modern methods for

spatial reconstruction of this type of building in their natural environment. Like any renovation and new approach presented here has some degree of conditionality, which is offset by the impressive capabilities of the software. I think that only the combination of modern design with a three-dimensional graphic design completed architectural plans is the road leading to the development of precise and accurate reconstruction of the church building, which provides enough real idea of its appearance. In support of this interdisciplinary approach adduce several examples, including rock church and several building from different periods.

As a result of rescue excavations in 2007 in the village of Topola, Kavarna municipality, are revealed the foundations of Christian church. During the study it was found that the temple is surrounded by numerous edifices, most built in a later stage. It turned out that there are several construction periods, which gives us the ground us to speak not only about the presence of the church, but for a large temple complex, that has been forming more than a decade. Unification and the first unit in the timetable is the church. Its planned features supported by the findings collected relate the building to the first half of the V century. It is a nave and apse building with overall dimensions 12,0 / 7,0 m, which, despite the steep slope on which it is located, was maintained at a height to 1,50 m (Fig. 1). Analyzing the planned features of the temple revealed some relationships that underline its design and construction. At first these are simple geometric relationships, based on the square and its derivatives – side, diagonal, half-diagonal. In the constructing of plan recognize the need for harmony of parts and whole, as well as similarity of figures. The length of the entire building is determined by the side of the square and height in the volume projection is established by the diagonal of the square $\sqrt{2}$. These are similar rectangles formed by the walls of the quadrangle with a 1:1 relationship between the parties. The relationship between the sides of the rectangle is $1-(\sqrt{2}-1) = 2-\sqrt{2} = 0,586$. i.e 1:2- $\sqrt{2}$ or 1:0,586.

In computational reconstruction of the volume of the temple first the plan was built. In practice, it is followed the path the ancient builders walked, but by means of three-dimensional design. After drawing we begin to raise the walls – if the plan is complex, each of them is built separately, and if the building's layout is simple – we build the entire body simultaneously. In this "construction" we must take into account the peculiarities of the plan, the thickness of walls, location of entrances and windows, if there are additional elements to them (columns, arches) or to the main body of the building it is also necessary to provide more at the beginning of reconstruction. From graphic reconstruction based on planned dependencies are calculated height of the openings and mentioned elements, and the main body of the building (Fig. 2). In this case of the church in Topola is built of stone, which must be marked in the choice of material of the building. Above it is "Hellenistic" coverage (wooden roof), which is characteristic of early Christian churches of that time. The advantages are lightweight design and easy implementation. Space in churches with wooden roofs is freer, and with greater visibility. Reason for this

type of coverage give several factors, first the thickness of the walls (0,75 m), the lack of heavy pillars dome cover (up to 1,20 m) and fine masonry with strong bonds (Fig. 3).

Studies related to the medieval Bulgarian architecture in the period after conversion in the IX century identify several particularly important monuments, including the Round Church in Preslav. Until 1919, when J. Gospodinov takes the first partial excavations the building was buried under a thick earth mound. Only in 1928 K. Mijatev finally reveals antiquity and four years later issued the first monograph on it (Fig. 4). Subsequently, interest in this unique monument leads to many discussions and supply of several major reconstructions. The most significant among them are those of A. Rashenov and S. Bojadjev. The plan of the Round Church is a complex combination of various shapes and volumes of architectural composition. Its main part is the Rotunda, connected by a triple entrance porch, width of 16,60 m. In this work the restoration is available only to its external appearance (Fig. 5). Under construction is a complete interior reconstruction of the decoration on it. The aim is to build a coherent system which includes all decorative elements derived from the Round Church. This requires a new classification of the material and decoration.

To demonstrate the possibilities of three-dimensional design is presented reconstruction of one of the churches in the monastic complex at Murfatlar, Romania. The work is part of major project implemented by the Romanian side, in which I was able to take part personally. The project aimed to explore the monasteries in Southern Dobrudja – Murfatlar, Casian, Dumbraveni, Aliman in Romania and the region Kanagyol and Suha Reka in Bulgaria. The complex is located in Murfatlar array in the southwest of the village Basarabi, 17 km south of Constanta and the Danube and Black Sea. It consists of four churches, carved into artificial caves (B1-B4), accessed through the gallery (H), crypt (C1 and C2), funeral galleries (G 1-5) and several rooms (E2, E4 and E6). Churches are actually six, four (B1-B4) are located at different heights and are located in the northeastern part of the array and the other two used as funeral chapels (E3, E5) are located to the southwest.

A reconstruction of one of the major churches – B2 is proposed (Fig. 6). It is the highest situated and also the smallest. It is 7,50 m northwest of the entrance to the first church B1 and sizes 4,0/2,20 m upper part has collapsed, but the walls are preserved up to 1,50 m. It has a nave consists only of nave and sanctuary, located on the same level as the last time in the soft limestone altar is shaped mass (1,92/1,05 m), (Fig. 7). Reconstruction is made on the basis of architectural and technical recording of the plan of the church and the preserved part of her height. South side of the nave is relatively well preserved, in which we can see visible traces of the tools used for cutting the volume in the rock massif (Fig. 8). These data allow determining its height. The material used is consistent with the structure of the soft limestone and as close to its real appearance (Fig. 9). Similarity, other rock churches can be restored not only in this complex, but in others like it. As it can be seen by using the 3-D

design we can realize not only architectural structures, but a disproportionate amount, whose planning is subordinate environment and its features (Fig. 10).

Presentation of three-dimensional design possibilities for spatial recreations of iconic buildings project ends with a cross-type church with a narthex and without free ups to the Patriarchate in Preslav (Fig. 11). We used as the basis of the project plan serve the church and architectural restoration on it (Fig. 12). Here is presented the first stage of work on it – the main body without pilasters and porch. The beginning of the reconstruction starts by outlining the plan of the facility and accurately marks the locations of the opening – doors and windows. Due to complications of its kind windows – bifors with a column in the middle, they were pre-formed and subsequently raised the main body of the building (Fig. 13). When designing and erecting a certain problem in the height of the building was created by the pandantive bearing drum of the dome and connecting two volumes – the rectangular body and round shape of under-dome space. Constructing the dome on the drum itself was not particularly difficult (Fig. 14). While working at the time it took the interior. The walls of the temple are filled with murals depicting various scenes from popular and Scripture, canonically established over the centuries. This is a conceptual reconstruction, whose purpose is to give an idea of the location of the items in the temple. In its preparation may be alleged, if any, all evidence of architectural details and ornaments and to recover the alleged places. Thus it is achieved not only visual appearance of the temple, but its interior and atmosphere (Fig. 15).

In practical work on each side – one of the most important issues is the choice and calculation of material that must be affixed (attached) to the site – building, wall, door, detail. A team of specialists in computer animation worked to find the optimal, close to real situation and the desired effect. Another important point is that one recreating the environment around the church. No less time and energy was required to enliven the whole picture with endless possibilities in the use of cameras and lighting. These may be both artificial – with variations according to different intensity radiation lamps and spotlights, and “natural” – sun and moon set in the selected time range. The movement of the camera is recorded in a special timetable bar which automatically causes all the staff, where all the frames are recorded to previously set parameters for speed and trajectory of its movement. After shooting the whole site inside and out we proceed to rendering or presentation that requires a lot of time to be able to calculate all the frames in sequence and convert into a movie. However, this is not the final product. After this procedure, which may have one or more stages, depending on our willingness to shoot more or fewer parties and details of the reconstruction, we proceed to the joining of all individual files rendered in a finished film. The latter is implemented with an appropriate program that combines all the files and converts them to AVI-format; you can play in any DVD drive. In this use, and in the reconstruction here, the effects of this program – adding musical accompaniment, the joining of individual shots, etc. Only after these steps briefly described the project is completed. Usually different

problems and issues that must be solved throughout this challenging process of designing and building many temples require efforts.

In various stages of work and detail each element was been done dozen of times, while finding the most optimal option, which gives the desired result. All these efforts ended in success because from the outset we had a solid foundation of architectural plans and the exact technical and spatial reconstructions, based on the laws of harmony and geometry of the established practice of proportional relationships and dependencies. An example for similar approach is the presented in these work three-dimensional graphic reconstructions. Interdisciplinary methods used in their realization are a basis for the realization of many future projects, representing not only the separate volumes and structures, but also their surroundings.

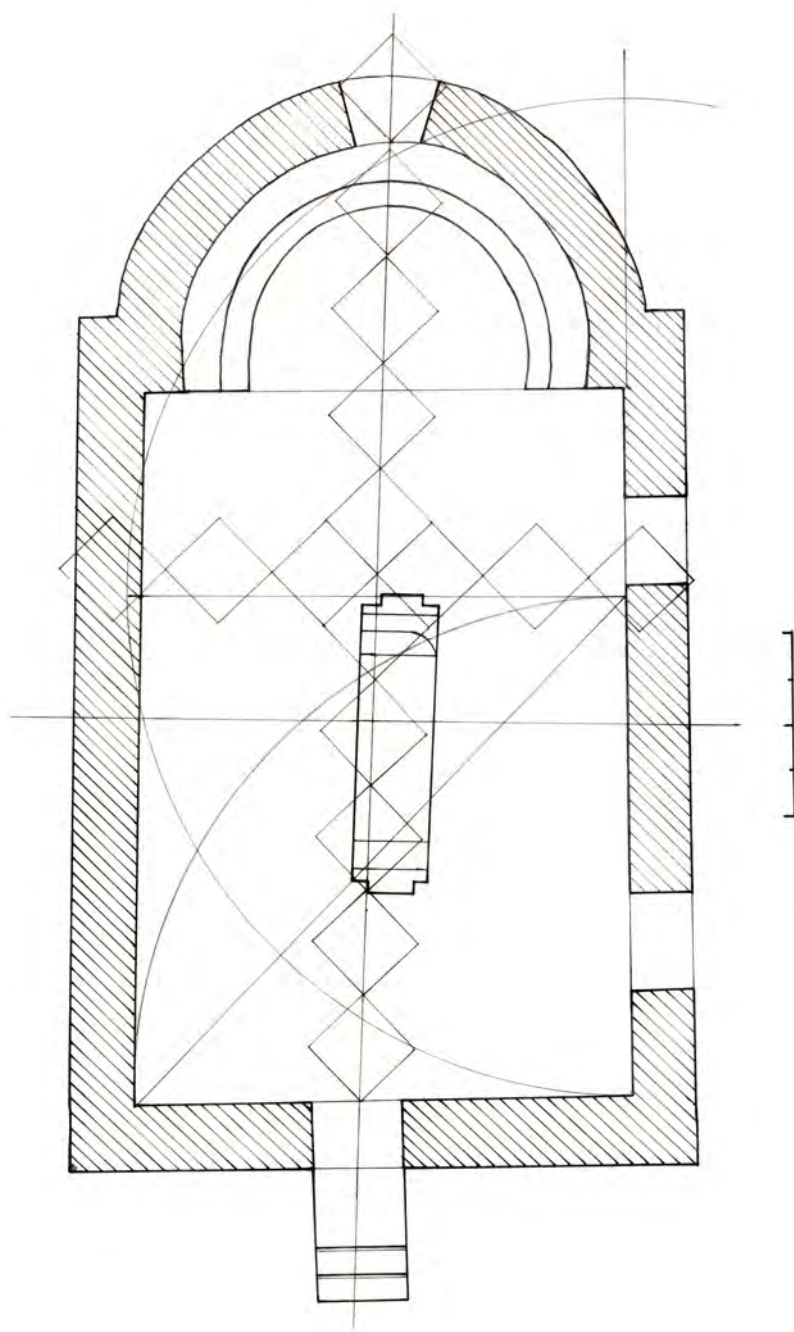

Figure 1. One-shaped church at Topola, Kavarna region.
Ground plan (S. Doncheva).

Figure. 2. One-shaped church at Topola, Kavarna region.
3-D reconstruction. (S. Doncheva).

Figure 3. One-shaped church at Topola, Kavarna region.
3-D reconstruction. (S. Doncheva).

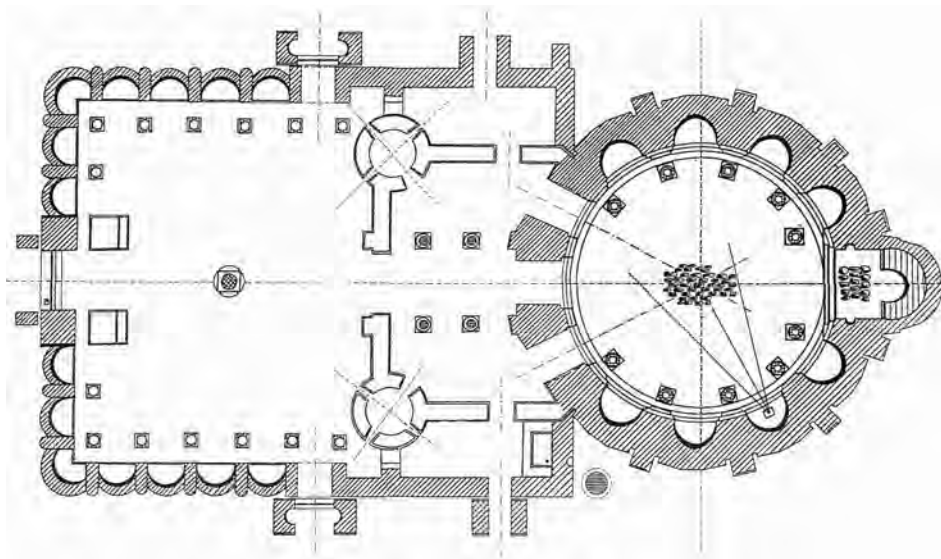

Figure 4. Round church in Preslav. Ground plan (K. Mijatev).

Figure 5. Round church in Preslav. 3-D reconstruction. (S. Rusev).

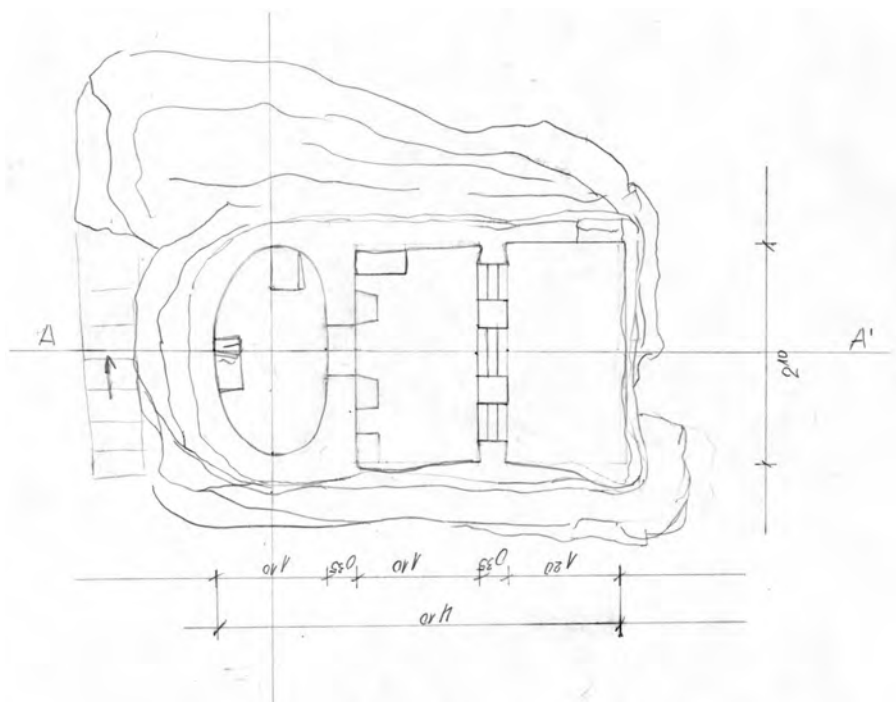

Figure 6. Rock church B2 in a monastery complex at Murfatlar, Romania.
Ground plan. (S. Doncheva).

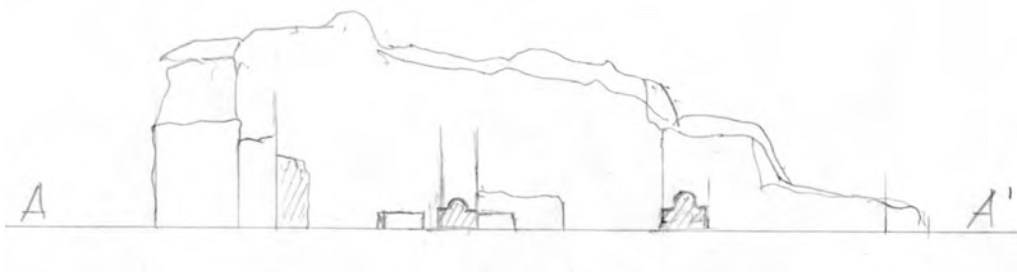

Figure 7. Rock church B2 in a monastery complex at Murfatlar, Romania.
Section. (S. Doncheva).

Figure 8. Rock church B2 in a monastery complex at Murfatlar, Romania.
3-D reconstruction. (S. Doncheva, S. Rusev).

Figure 9. Rock church B2 in a monastery complex at Murfatlar, Romania.
3-D reconstruction. (S. Doncheva, S. Rusev).

Figure 10. Rock church B2 in a monastery complex at Murfatlar, Romania.
3-D reconstruction. (S. Doncheva, S. Rusev).

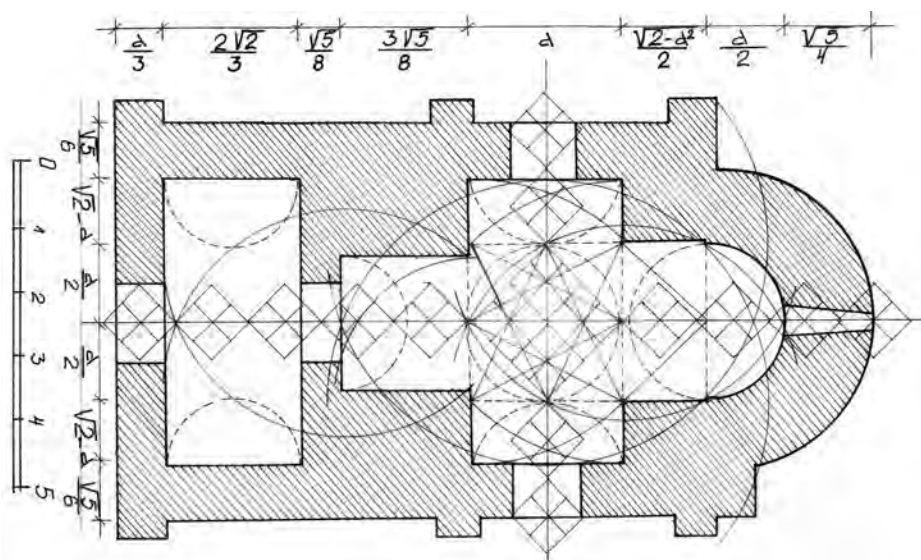

Figure 11. Cross-in-square church in Preslav. Ground plan.
(D. Ovcharov, J. Aladjov, N. Ovcharov, S. Doncheva).

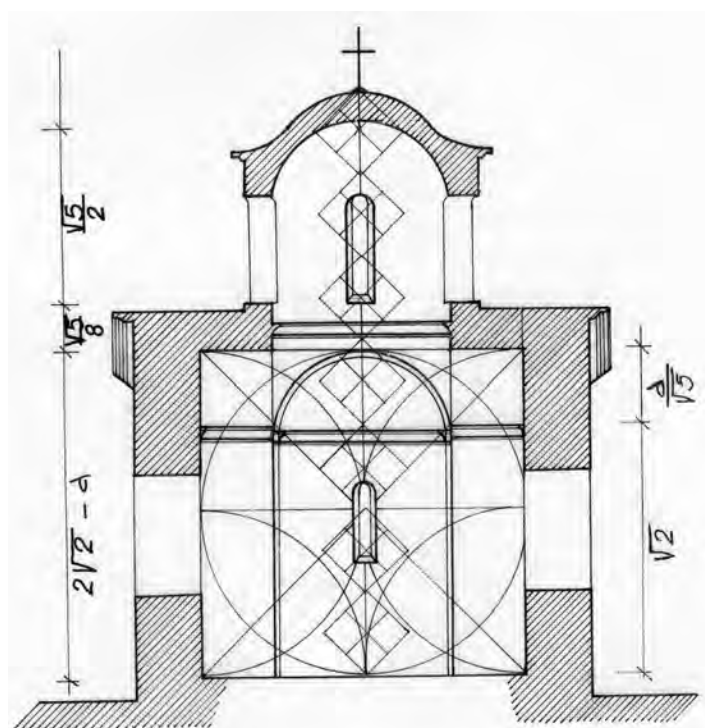

Figure 12. Cross-in-square church in Preslav.
Section. (S. Doncheva).

Figure 13. Cross-in-square church in Preslav. 3-D reconstruction(S. Doncheva).

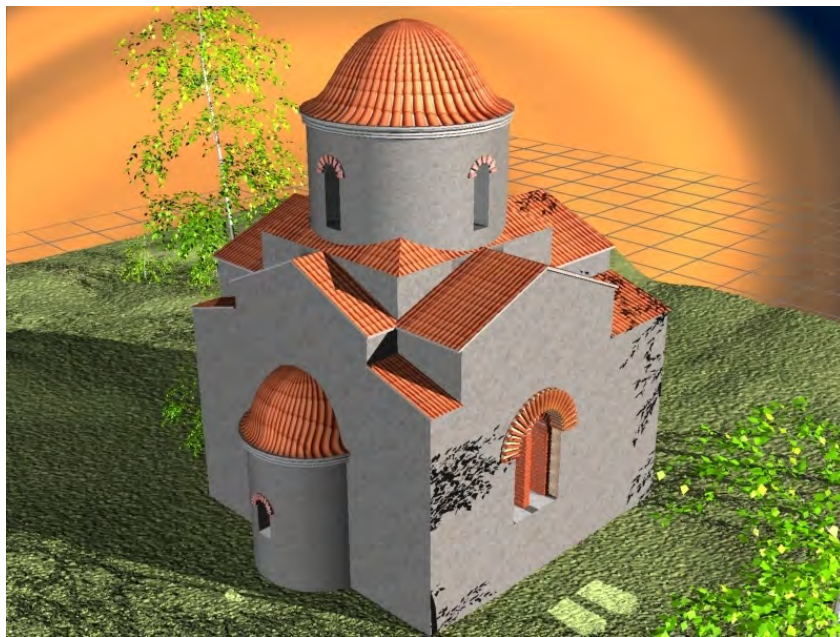

Figure 14. Cross-in-square church in Preslav. 3-D reconstruction (S. Doncheva).

Figure 15. Cross-in-square church in Preslav.
3-D reconstruction(S. Doncheva).

Aplicarea design-ului tridimensional (3-D) și a animației în reconstituirea clădirilor ecleziastice.

Rezumat: Arhitectura cultică, care combină elemente de cultură materială și spirituală, și-a schimbat în timp forma și trăsăturile stilistice, dar continuă să exprime unitatea dintre artă și conștiința mistico-religioasă. După recunoașterea creștinismului ca religie oficială pe teritoriul Imperiului Roman, a început o activă construire de temple, pentru a găzdui pelerinii cu noua credință. Scopul nostru aici, oricum, nu este acela de a analiza dezvoltarea istorică a arhitecturii ecleziastice și să ne concentrăm atenția asupra metodelor moderne de reconstituire spațială pentru acest tip de construcții în mediul lor natural. Ca orice idee novatoare și abordarea nouă pe care o prezentăm aici prezintă un anumit grad de condiționare, care este compensată de către capacitățile impresionante ale software-ului. Cred că numai prin combinarea design-ului modern cu un design graphic tri-dimensional al planurilor complete arhitecturale constituie calea către dezvoltarea unei reconstituiri precise și corecte a construcțiilor ecleziastice, care oferă o idee aproximativ reală privind aspectul ei. În sprijinul acestei abordări interdisciplinare aducem câteva exemple, inclusive biserici în stâncă și câteva clădiri din diverse perioade.

În diverse stadii de lucru și de detaliu fiecare element a fost realizat de câteva zeci de ori, pentru a se găsi cea mai optimă variantă, care să ducă la rezultatul dorit. Toate aceste eforturi s-au finalizat cu succes, deoarece de la început am avut o fundamentare solidă a planurilor arhitectonice, ca și reconstituirile tehnice și spațiale exacte, bazate pe legile armoniei și geometriei ale practicii stabilite de relații și dependențe proporționale. Un exemplu pentru o abordare similară este aceea a reconstituirilor grafice tri-dimensionale prezentate în această lucrare. Metodele interdisciplinare folosite la realizarea lor are o bază pentru realizarea a multe proiecte viitoare, reprezentând nu numai volume și structuri separate, ci și ambianța lor.

Cuvinte cheie: arhitectură cultică, reconstrucție, biserici, design tridimensional, relație proporțională.

dr. Stella Doncheva
National Institute of Archaeology
and Museum, Bulgarian Academy of
Sciences, Departament of Middle age
archaeology,
4 General Toshev,
9700, Shumen, Bulgaria.
e-mail: donchevastela@yahoo.com

Bojan Totev,
Historical Museum Dobrich,
ул. Д-р Константин Стоилов 18,
9300, Dobrich, Bulgaria.
e-mail: b_totev@abv.bg

ETNICITATEA ÎN MILENIUL I P. CHR.: CONTINUITĂȚI, FRACTURI, REFORMĂRI.

Sorin Paliga

Rezumat: Studiul aduce la zi câteva abordări anterioare al autorului, referitoare – mai ales – la primul mileniu al erei noastre. Una dintre teme se referă la slavii timpurii, la migrația lor și la consolidarea ulterioară ca grup etnic, pentru ca ulterior să se dividă în alte grupuri etnice; alte teme se referă la etnogeneza albaneză și la romanitatea răsăriteană (românii) drept studii de caz în sud-estul european.

Adăugând noi date precum și prin trei studii de caz, autorul scoate în evidență cinci elemente de bază care definesc un grup etnic: limba, confesiunea, obiceiurile, abordarea ideologic-politică și evoluția istorică. Prin combinarea celor cinci componente, fiecare grup etnic se dovedește a fi unic, dar și variabil în timp. Evoluțiile recente, cum ar fi fosta Iugoslavie, ne arată că etnicitatea este prezentă mereu în evoluția istorică, având forță și consistență variabile.

Cuvinte cheie: etnicitate, evoluție, istorie, limbă, politică.

Pe scurt.

Problema „etnicității”, a conceptului de etnic pare a avea o ocurență tot mai mare în lucrările de specialitate publicate în ultimii ani. Apar frecvent întrebări precum (lista nu este, desigur, completă):

Ce este etnicul? Există o definiție universal valabilă? Ce ne spune trecutul? Cum se configurau grupurile etnice în vechime? Cum le putem reconstitui? Le putem urmări evoluția istorică? Ce se întâmplă în perioada migrațiilor? Cum „dispar” (dacă termenul e corect) grupurile etnice? Sau nu dispar, doar se transformă? Cum definim/privim etnicitatea azi? Se manifestă altfel sau urmează aceleași principii ca în urmă cu două - trei milenii?

Diverse abordări, cum ar fi relativ recenta și foarte citata abordare a lui Patrick Geary¹ ori a traducătorului acestei cărți, Alexandru Madgearu, privind fie istoria sud-estului european în același mileniu întâi, care ne preocupă și pe noi în ultimii ani², fie cazuri mai complexe din aceeași perioadă, dar în alte areale³, fie mereu citatul (dar, se pare, mai puțin cititul) Anonymus, cronicarul unuia dintre cei patru regi cu numele Béla⁴. Se citează, așadar, aproape mereu numai

¹ Geary 2007

² Madgearu 1997

³ Madgearu 2014

⁴ Madgearu 2005

pasajul, devenit faimos prin repetiție și eronată analiză, *Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum*, pe care l-am analizat și noi recent⁵.

Problema etnicului ne-a preocupat în ultimii ani, nu am putut ocoli problema nici în analiza interdisciplinară privind apariția slavilor⁶, nici în lucrarea noastră dedicată analizei comparativ-istorice a limbilor slave⁷. Nu am putut evita și, de altfel, nici nu ne-am propus să le evităm, nici discuțiile privind ceea ce numim convențional etnogeneza românilor, etnogeneza slavilor, etnogeneza albanezilor, pentru a cita doar cazuri din arealul nostru. Problemele sunt însă similare (a se citi: identice) pretutindeni în Europa. Faptul că vorbim de „etnogeneza românilor” reflectă simplul fapt că suntem români, ne preocupă „istoria națională” (pentru a folosi un clișeu frecvent) în raport cu istoria vecinilor.

Nu putem ocoli detaliul, mult mai important decât pare la prima vedere, că etnicitatea și studiile dedicate acesteia este/sunt afectată/afectate de contextul social și politic al momentului analizei. Nu suntem chiar departe de național-comunismul anilor '70 și '80, pentru a ne referi la cazul României. Nici istoricii unguri nu au scăpat de faimoasa lozincă de secol 19, pe care o continuă până azi: *prior tempore, prior iure* „are drepturi [numai] cine a venit primul”. Am dat doar două exemple, dar putem culege și altele similare din diverse areale culturale, unde politicul și mentalitățile au mersul (sau poticnelile) lor.

Putem privi etnicul și etnicitatea din perspectivă preponderent lingvistică, de exemplu din perspectiva așa-numitului *Balkansprachbund* „*Uniunea Lingvistică Balcanică*” – un termen nu tocmai fericit, dar deja bine înrădăcinat în literatura de specialitate.

Etnicul pare a preocupa și pe alți colegi de generație, unii mai tineri, alții deja consacrați, cum ar fi Alexandru Madgearu, ca istoric al fenomenului etnic (a se vedea, de exemplu, studiul privind lucrarea lui Anonymus), dar și ca traducător al lucrării deja „clasice” a lui Patrick Geary.

Definirea etnicului și a etnicității, în perspectivă istorică, este și o căutare a trecutului și o definire a lui, deoarece istoria s-a construit pe baza unui concept al etnicului ca coagulare a grupurilor umane sub o anume ideologie. Aici am putea menționa cel puțin două lucrări: Jones 1997 și Renfrew 1989.

Ceva mai pe larg.

Etnicul se manifestă în orice perioadă istorică, fiind **o reprezentare umană de grup**, pe baza unei grile de componente, cu rol variabil în definirea etnicului: **limbă** (element crucial în cele mai multe cazuri, nu totdeauna însă), **obiceiuri, credințe, relații sociale, relații comportamentale, mediul ambiant** (componenta „obiectivă”) etc. Culturile preistorice, indiferent de

⁵ Paliga 2015, sub tipar când scriem aceste rânduri și în care am criticat atât traducerea Popa-Lisseanu din *Fontes Historiae Dacoromaniae*, cât și încă mai ingenioasa, dar tot incorectă, interpretare a lui Alexandru Madgearu

⁶ Paliga, Teodor 2009

⁷ Paliga 2012

perspectiva de abordare, se definesc ca purtătoare ale unui etnic, chiar dacă ele sunt evidențiate, analizate și catalogate prin denumiri precum Criș, Karanovo ori Cucuteni. Fie că se folosește denumirea unui bazin hidrografic, fie denumirea unei localități reprezentative, în spatele acestor termeni se ascunde, de fapt, un grup etnic care a creat și a distribuit aceste culturi. Faptul că etnicitatea acestor creatori nu ne este clară și nu este ușor definibilă este o chestiune care ține de dificultatea analizei câteva mii de ani mai târziu, nu de „obiectivitatea” fenomenului.

Conform unei stratificări etno-lingvistice acceptate de majoritatea cercetătorilor, chiar dacă există diferențe de detaliu, putem presupune că preistoria, protoistoria și istoria Europei s-a conturat în straturi etno-culturale succesive:

A. Culturi convențional numite „pre-indo-europene” și ai căror purtători vorbeau limbi/idiomuri pre-indo-europene; acestea corespund straturilor arheologice ale neoliticului și eneoliticului. Unii autori le numesc „mediteraneene”, pornind de la ideea că cele mai vechi culturi ale Europei sunt atestate în sudul continentului, în zona adiacentă Mediteranei și Adriaticii. Cea mai bună analiză a stratificării lingvistice din sud-estul european rămâne, după părerea noastră, cea a lui Skok în lucrarea publicată încă în anul 1950⁸.

Și anterior, în paleoliticul superior, existau grupuri umane, dar etnicitatea lor este astăzi greu de analizat. Putem presupune însă, fără teamă de a greși, că și aceste grupuri umane se afiliau unei anume etnicități, unei anume culturi.

Existența unor idiomuri specifice, așadar vorbite de grupuri etnice specifice, este confirmată prin analiza lingvistică, mai ales prin analizarea toponimiei majore și minore. Dacă admitem că „revoluția neolitică” a început prin mileniul VIII a. Chr. în estul Anatoliei (*Fertile Crescent*) și s-a extins spre vest și spre est, atunci putem presupune că grupurile etnice ale Europei neolitice includ elemente migrate de acolo și amalgamate cu elemente locale provenind din paleoliticul superior. Este un proces care este atestat în perioadele mai noi și care trebuie să fi avut loc și (mult) înainte.

B. Idiomuri, tot convențional, numite indo-europene. Indiferent cum privim problema, stratul indo-european este mai nou, este rezultatul unor ample mișcări de populație venite dinspre nordul Mării Negre, singurul areal care poate explica răspândirea acestor limbi de la vest la est spre India, în nord și în sud. Numai o asemenea locație poate explica și legăturile evidente cu limbile uralice și altaice (s-au putut identifica peste 200 rădăcini străvechi comune acestor trei mari grupe lingvistice)⁹.

Putem face observația că nu există, de fapt, „perioade etnice”, perioade „speciale” (să le numim astfel), etnicul se configurează și se reconfigurează permanent, zi de zi.

⁸ Skok 1950

⁹ Problema este complexă, vezi succint la Paliga 2007b.

Romanizarea. Între tracologie și tracomanie.

Facem un mare salt în timp pentru a încerca să conturăm structura etnică spre sfârșitul perioadei clasice a Imperiului Roman: latina, idiom de origine indo-europeană, dar cu importante elemente pre-indo-europene, cunoaște o expansiune extraordinară, devenind limba unei structuri administrative și politice ample, care cuprindea, la maxima expansiunea, trei continente.

Latina întâlnește, urmărind analiza lui Skok (1950), în arealul central și sud-est european – pentru a ne limita analiza asupra acestui areal – patru grupe etno-lingvistice relativ bine consolidate:

1. grupa celtică, de mare răspândire în Europa Occidentală;
2. grupa tracică, de relativ mare răspândire, ce unea Europa Centrală de Europa de Sud-Est;
3. grupa iliră, pe litoralul adriatic;
4. grupul hellenic, izolat dar esențial pentru înțelegerea devenirii Europei Vechi.

La începutul secolului al III-lea al erei noastre, latina și politica imperială avuseseră ca rezultat un amplu fenomen de aculturație, astfel că:

A. Ilirii sunt, de facto, complet romanizați, Illyria (în grafie modernă și *Iliria*) devine un termen pur geografic. Populația locală nu mai poate fi numită „iliră”, ci romanică, romanizată ireversibil. Este și principalul motiv pentru care este imposibil de acceptat ipoteza că albaneza ar fi urmașa directă a unui grup ilir care „a scăpat” de romanizare. Dezbaterea a avut și are o preponderență conotație politică. Dar și politicul este o componentă a analizei istorice.

B. Grupele trace au o istorie ceva mai complicată. (1) Conform cercetărilor bulgari, la sud de Dunăre avem încă supraviețuiri trace la nivelul secolului al VI-lea p. Chr. Ivan Duridanov consideră, de exemplu, că toponimul Plovdiv este preluat de nou-veniții slavi (sclaveni, mai exact) direct de la vorbitori de limbă tracă¹⁰. (2) Cert supraviețuiesc grupuri de Daci Liberi la nord de Dunăre.

C. Celții, în ciuda mării lor răspândiri, sunt romanizați aproape integral, până azi supraviețuind doar grupuri mici, izolate, în nordul Franței, în insulele britanice și în Irlanda.

D. Grecii continuă o tradiție lingvistică și culturală străveche. Romanizarea nu a reușit să înlocuiască tradiția lingvistică și culturală hellenică.

Așadar, prin secolul IV p. Chr., aproximativ la nivelul începutului epocii marilor migrații, în Europa centrală și sud-est avem:

1. Un mare areal romanizat, reprezentat de vorbitori ai unor idiomuri bazate pe latina colocvială. Treptat, aceste idiomuri își restrâng suprafața, în final ajungându-se la conturarea idiomurilor neo-latine moderne.
2. Arealul grec.
3. Areale tot mai restrânse unde traca încă se vorbea la nivelul secolului al VI-lea p. Chr.. Aceste areale, de tipul insulelor lingvistice, sunt cruciale în înțelegerea proceselor lingvistice și culturale care au avut loc pe parcursul întregului mileniu I p. Chr. și care a avut ca rezultat reconfigurarea etnică din

¹⁰ Duridanov 1986; Duridanov 1989

intervalul secolele IX–X, prin apariția unor noi areale lingvistice și culturale: maghiarii în Europa Centrală, albanezii în sud-vestul Balcanilor și, evident, romanizarea unui amplu spațiu cuprins între Iberia la vest și Marea Neagră la est. Romanizarea, ca tipologie culturală, este net diferită de fenomenele etnice de tip „insular” (maghiarii, albanezii, bascii, gruzinii, armenii etc.), deoarece are la bază o ideologie de tip imperial, în care *Romanus* este un concept etnic dar și ideologic, social și cultural. Înțelegerea romanizării spațiului răsăritean al Imperiului ca răspuns la întrebarea „românii s-au format la sud ori la nord de Dunăre” (de obsesivă frecvență începând cu secolul al XIX-lea până azi) reflectă, mai degrabă, neînțelegerea fenomenului și, totodată, politizarea sa, nu în ultimul rând ca reflex-reacție la nu mai puțin obsesivul slogan *prior tempore, prior iure*.

Așa cum am afirmat răspicat și cu alte ocazii, româna are o moștenire autohtonă mai mare, mai bine consolidată decât se acceptă uzual. Acest lucru nu este, cum cred eronat mulți, bazați pe analize superficiale și, nu rareori pline de snobism, tracomanie ori dacomanie. A se vedea discuțiile noastre din Paliga 2006, unde am adunat majoritatea formelor ce pot fi considerate drept cert, probabil ori posibil autohtone. Dacă această moștenire va fi odată așezată la locul cuvenit, atunci vom avea un tablou mult mai clar al realităților etno-culturale din mileniul I p. Chr., adică în procesul amplu și îndelungat al trecerii de la antichitate la Evul Mediu timpuriu.

Câteva studii de caz. Premise.

Nu există foarte multe studii dedicate structurii etnice a sud-estului european. Situația este oarecum paradoxală, deoarece tocmai aici am avea cele mai documentate evoluții, chiar dacă nu totdeauna foarte clar prezentate. Un exemplu remarcabil sunt lucrările Fanulei Papazoglu, care a analizat situația grupurilor etnice „balcanice”: *Triballoi, Mysoi (Mesoî) Autariati, Dardani, Scordisci*. Autoarea conchide, cu argumente, că avem – alături de greci – 3 grupe (etnice) majore: de sușă tracică, de sușă iliră și de sușă celtică. Cele mai numeroase sunt, evident, grupurile trace¹¹.

Sigur, există discuții de detaliu. De exemplu, cărui ethnicum să-i fie asociați macedonenii antici și limba lor? Giuliano Bonfante îi considera de sursă

¹¹.Papazoglu 2007a, în sârbo-croată; Papazoglu 2007b, studii în sârbo-croată și franceză; ambele lucrări sunt dedicate etnicității „balcanice” din antichitate. Un tot mai insistent anacronism s-a strecurat în literatura de specialitate din ultimele decenii: extinderea termenului *balcanic* atunci când vorbim despre culturile antice. Nici Papazoglu, ale cărei lucrări sunt cu totul remarcabile și,

într-un fel, unicate, nu face excepție. Teoretic, ar trebui ca *Balcani*, *balcanic* să fie termeni cu

conotație pur-geografică, așa cum a fost inițial (termen inventat de geograful german Johann August Zeune în anul 1808). Succesul termenului a făcut însă să fie treptat extins în toate domeniile, adesea cu conotații nu tocmai recomandate. Îl folosim cu observațiile de mai sus.

tracică, chiar dacă ulterior au intrat sub influența greacă¹².

Au existat discuții, încă vii și azi, privind: 1. asemănările și deosebirile dintre tracă și iliră, pe de o parte; 2. asemănările și deosebirile dintre traca sud-dunăreană (*echtthrakisch* cum o numea Ivan Duridanov) și geto-dacă ori dacomesică. Nu intrăm aici în detalii, deoarece discuția ar fi prea lungă. Analiza atentă ne arată diferențe dialectale între arealul nord ~ sud al tracei, nu idiomuri diferite; ne mai arată asemănări mari dintre tracă și iliră, ambele fiind idiomuri din grupul satem.

Celții „dispar” treptat din arealele lor tradiționale, adică sunt romanizați. Să nu uităm că, în fond, însuși numele *Vlach* „romanic” (italian sau român), provine tot de la numele grupului celtic *Volcae*, printr-o evoluție îndelungată, nu clară în detalii, dar acceptată de majoritatea cercetătorilor: etnonimul celtic *Volcae* a ajuns să denote, după romanizare, un grup romanic cu care vechii germanici au intrat în contact, sensul devenind „romanic învecinat”, **walxaz*; de la germanici, l-au preluat și slavii, cu sens similar, „grup etnic romanic”. Ulterior, pe măsură ce timpul trecea, grupurile slave occidentale, de rit catolic, prin *Vlach* au denotat pe italieni, iar slavii răsăriteni pe români. La Anonymus, el apare cu ambele sensuri, doar cu ușoare diferențe de grafie¹³.

Situația evoluției etnonimului *Volcae* ne arată cum sensul unui etnonim poate evolua, uneori spectaculos și/sau neașteptat: grup celtic > grup romanic. Este și motivul pentru care etnonimele sunt, de fapt, unicate, istoria unuia nu corespunde istoriei altui grup etnic. Chiar grupurile etnice cândva înrudite, cum ar fi grupurile etnice romanice, germanice ori slave – pentru a ne limita la arealul european – capătă noi sensuri în cursul evoluției istorice. Nu altfel, grupul francilor, germanic, își „transferă” numele unui grup romanic, francezii, care îl poartă până azi. Bulgarii turcici și-au transferat și ei numele unui grup slav, bulgarii de azi. Și exemplele pot continua.

Ilirii sunt **COMPLET** romanizați deja la nivelul secolului al II-lea p. Chr.. Ei reprezintă elementul preponderent romanic al limbii albaneze. Este greu admisibilă ipoteza conform căreia albanezii ar fi urmașii unui grup ilir care ar fi scăpat de romanizare, în ciuda insistenței cu care este susținută în diverse ocazii și de diverși autori: arealul albanez de azi a fost unul intens și rapid romanizat, un areal aflat în imediata apropiere a spațiului romanic originar, astfel încât ipoteza că ar fi putut „scăpa” miraculos de romanizare un grup fugit prin munți este cel puțin naivă și, de altfel, nesusținută de niciun argument serios. Nu se pune însă problema unei discontinuități de habitat în acel spațiu, locuit fără încetare cel puțin din neolitic până azi. Continuitatea de habitat nu este însă identică celei lingvistice, decât în anumite areale și cu anumite limitări. Nicio limbă nu dispare complet, ea devine ori poate deveni limbă de substrat, transmițând mai departe elemente noului complex lingvistic și cultural în formare. Aceștia sunt termenii în care trebuie privită așa-numita „etnogeneză

¹² despre situația limbii române, a limbii albaneze și, în general, despre evoluția sud-estului european, vezi Bonfante 2001; despre macedoneni: comunicare personală într-o scrisoare.

¹³ Paliga 2015

albaneză”.

Ajunși aici, suntem nevoiți să punem alte câteva întrebări esențiale și cărora să încercăm să le dăm un răspuns:

1. Până când și unde s-au mai vorbit idiomuri de tip tracic? Putem avea, așadar, o proiecție spațio-temporală a etnicului trac?
2. Cum putem explica, așadar, originea albanezilor. Cum definim „continuitatea” albanezilor? dar „etnicitatea” lor?
3. Romanitatea nord-dunăreană poate fi de origine sud-dunăreană? Problema a fost și este inevitabil legată de obsesiva formulă a istoriografiei maghiare *prior tempore, prior iure*. Juridic vorbind, este o formulă desuetă, perimată, fără niciun ecou în literatura de specialitate. Teoria că dacă un grup etnic se stabilește pe un teritoriu dat după alt grup etnic, cel care se stabilește ulterior nu are drepturi de locuire este o absurditate, neaplicat și, de altfel, inaplicabil în realitatea istorică și politică a lumii vechi ori noi.

„Ilirizarea”, să i spunem astfel, originii albanezilor a fost, încă din

secolul al XIX-lea, o chestiune eminamente politică. Pornindu-se de la constatarea că româna și albaneza au multe elemente comune, dar și de la premisa că, pentru a „explica” răspândirea nord-dunăreană a grupurilor

romanizate (românii), proiecția s-a făcut prin (1) postularea unei absolute

continuități ilire, având ca rezultat etnicul albanez (2) postularea caracterului neo-ilir al albanezei (deși acest lucru este evident imposibil), (3) pentru a postula apoi migrarea românilor („vlahilor”) de la sud la nord de Dunăre după secolul al XIII-lea.

Situația a fost, dacă analizăm atent datele, exact inversă: albaneza se constituie ca idiom aparte, de structură specifică pe un fond de lexic romanic ca urmare a unor mișcări de populație din perioada migrațiilor **DE LA NORD LA SUD**, alături de grupurile slave și **CONCOMITENT** cu acestea. În explicarea originii albanezilor, au existat patru teorii:

1. Ipoteza Șafařík: originea în munții Beskydy; ipoteză evident politizantă, dar conformă crezului său.
2. Ipoteza iliră: supraviețuirea unui grup ilir neromanizat.
3. Ipoteza tracică – susținută de școala bulgară de tracologie.
4. Ipoteza nord-dunăreană traco-dacă, mai exact carpică. Este, de altfel, teoria susținută la vremea sa de Hasdeu, apoi de Giuliano Bonfante¹⁴ și, în final, și de I. I. Russu¹⁵.

¹⁴ vezi studiile din Bonfante 2001

¹⁵ Russu 1995

Ipotezele 1 și 2 sunt, cum arătam, imposibile (și ambele pornind de la premise politice); variantele 3 și 4 nu sunt incompatibile cum ar putea părea la prima vedere. Este cert că, la nord de Dunăre, cel puțin carpicii au reprezentat un grup etnic care a supraviețuit multe secole după cucerirea romană; este probabil că grupuri nordice de origine tracă au supraviețuit și în Bucovina de azi precum și în Maramureș, unde trebuie să vorbim de o romanizare secundară. Școala bulgară de tracologie a insistat mult în ultimele decenii pe ipoteza că și la sud de Dunăre ar fi supraviețuit grupuri trace, astfel că, la venirea slavilor, care au traversat Dunărea înainte de jumătatea secolului al VI-lea p. Chr., aceștia încă au întâlnit vorbitori de limbă tracă¹⁶. Despre problema supraviețuirii unor grupuri trace la sud de Dunăre vezi Paliga și Teodor 2009 și Paliga 2013, partea dedicată contextului istoric al mileniului I.

Dacă argumentele școlii bulgare de tracologie se dovedesc întemeiate, atunci putem accepta că, odată cu expansiunea slavă, s-au întâlnit în arealul sud-dunărean două grupuri trace: unul nord-dunărean, carpic (împins spre sud ca un fel de avangardă a slavilor), altul sud-dunărean (tracic propriu-zis); ambele grupuri au fost mai departe împinse, de aceeași expansiune slavă, spre vest. Aici, aceste grupuri au întâlnit populația iliră romanizată și, împreună cu aceasta, a constituit baza etnicului albanez așa cum îl cunoaștem din istorie. În această ipoteză, albaneza se conturează ca un idiom de structură și, parțial, de lexic neo-tracic, unde elementul romanic este foarte important. Într-un fel albaneza are multe similitudini cu engleza, un idiom de structură germanică, dar cu un lexic preponderent romanic.

Migrarea acestor grupuri de sușă tracică nord-dunăreană spre sud s-a făcut, cel mai probabil, la presiunea grupurilor mai nordice ale Sclavenilor (lat. postclasic *Sclaveni*, grec *Sklavanoi*, ulterior apare și forma colocvială *Sclavi*).

Am răspuns astfel și la întrebarea dacă limba tracă se mai vorbește și astăzi: da, dar se numește albaneză, *shqip, shqipe*. Da, albaneza continuă, în formei noi, un idiom de tip tracic, dar cu o puternică influență romanică de substrat. Există, de asemenea, continuitate de habitat ilir, dar nu în sensul brut (ori „brutal”) al unei supraviețuiri ilire, ci în sensul unui ilirism romanizat, care păstrează și multe toponime de substrat ilir. Acest lucru este însă firesc pentru orice areal european, nu numai pentru cel albanez.

Câteva studii de caz.

A. *Trakana*, NFI, afluent al cursului Stara Reka, bazinul Vardarului; ***Trakanska reka***, NFI, afluent al cursului Bregalnica, din același bazin al Vardarului; **NL *Trakanje***, aceeași regiune. Toate sunt preslave, din

¹⁶ Duridanov 1986; Duridanov 1989 argumentează astfel evoluția fonetică a toponimului antic *Pulpudeva*, azi *Plovdiv*

trac **Trakana*, nja < IE **trek* 'a fugi; a curge (despre cursuri de apă).

Înrudite probabil cu NL *Trakanić*, Serbia¹⁷. Derivate din etnonimul *Thrax*, *Thraex*

„trac”, probabil din rădăcina Pre-IE *T R , cf. *Tarcău*, *Tarcea* (România;

incorect explicate, după părerea noastră, ca împrumuturi din maghiară).

Trakanić Vezi *Trakana*, mai sus.

Putem conchide, aşadar, că etnonimul antic *Thraex*, *Thraces* s-a păstrat, ca hidronim şi ca toponim, în formele menţionate mai sus¹⁸.

B. *Triballoi*

Un trib de suşă traco-mesică, analizat de Fanula Papazoglu¹⁹. Au fost mai multe tentative de a explica etnonimul, singura ipoteză acceptabilă fiind că avem un compus din:

tri , numeralul „trei”,

şi rădăcina *balloi*, care trebuie să fie aceeaşi păstrată în formele

româneşti *bală*, *balaur*, termen specific al basmelor, fără doar şi poate provenind din substrat.

Tri balloi poate fi, aşadar, tradus prin „trei balauri” sau „trei puteri, trei

forţe”, rădăcină IE păstrată şi în lat. *ballaena*, *ballēna* „balenă”, un cuvânt posibil de origine străină, poate iliră.

Asocierea simbolului unui grup etnic de balaur era uzuală în vechime. În epoca modernă, simbolul oraşului Ljubljana este un balaur înaripat.

C. *Sclavi*, *Bulgari*, *Blachi ac pastores romanorum*

Unul dintre cele mai disputate pasaje din cronică notarului Anonymus.

În mod evident, autorul prezintă aici PATRU grupuri etnice: *Sclavi* –

¹⁷ Duridanov 1975, p. 181.

¹⁸ Paliga 2006, addenda toponimică; se pot găsi acolo alte exemple similare.

¹⁹ Papazoglu 2007 a, p. 54 ff

adică slavii central-europeni, strămoșii slovenilor și slovacylor de azi; *Bulgari* – adică pe slavii din Bulgaria care deja adoptaseră numele grupului altaic al bulgarilor, între timp asimilați; *Blachi*, adică românii (despre originea formei *Vlachus*, *Vlahus* nu insistăm aici, este cunoscută: prin intermediar germanic **walxaz*, reflectă numele grupului central-european *Volcae*, celtic, romanizat; slavii au preluat cuvântul și l-au extins la orice grup romanic cu care au avut relații, în limbile slave occidentale înseamnă „italian”, în cele răsăritene „român”); ce este însă *pastores romanorum*? Un grup etnic? Da, în viziunea lui Anonymus era un grup etnic, diferit de celelalte pe care le descrie în lucrare.

Popa-Lisseanu „rezolvă” ingenios și traduce pe ac prin „adică” și, astfel, din patru grupe etnice rămân trei, echivalând pe Blachi cu *pastores Romanorum*. Încă mai ingenios, Alexandru Madgearu, adoptând aceeași traducere, mai face un amendament: elimină virgula dintre sclavi și bulgari, consideră că bulgari este adjectiv și traduce „slavii din Bulgaria”, ajungând astfel la două grupe etnice, pasajul sunând, în interpretarea sa:

[...] Slavii bulgari [din Bulgaria] și vlahii, adică păstorii romanilor.

Soluțiile, oricât de ingenioase ar fi, nu sunt însă conforme cu realitatea. Cine sunt, așadar, *pastores romanorum*? Formula nu este izolată, se folosea în perioada postclasică pentru a se referi la grupuri umane aculturalizate, păstrându-și o îndeletnicire veche, păstoritul. La nivelul cronologic din cronică lui Anonymus, *pastores Romanorum* trebuie să fi fost niște păstori transhumanți pe care i-a întâlnit maghiarii la stabilirea în Pannonia. Alte discuții despre cronică lui Anonymus în Paliga 2015, unde am analizat și alte pasaje din cronică.

Așadar, ce este un grup etnic?

După demersurile de mai sus, incomplete desigur, se pune întrebarea: ce este un grup etnic, o etnie? Sunt termeni frecvent folosiți, dar mai rar definiți. În fond, este evident că românii sunt... români, iar maghiarii... maghiari, de ce ar mai fi nevoie de o definiție? *Etnia* este, fără doar și poate, *un grup*, mai exact *un grup etnic*, cu alte cuvinte un grup uman care se identifică astfel, iar membrii săi acceptă o asemenea încadrare.

De ce atunci dificultatea unei definiții? Deoarece, credem noi (și, mai sus, am adus câteva argumente), un grup etnic (o etnie) se caracterizează printr-o serie de trăsături specifice, cu importanță variabilă de la grup la grup, de la epocă istorică la epocă istorică, sub diverse incidente ideologice și politice. De fapt, **fiecare grup etnic este un unicat**, chiar dacă i se pot identifica și alte grupuri etnice înrudite: grup etnic germanic, slav, romanic etc. Fiecare are elemente similare altui grup dar, totdeauna, elemente specifice definitorii, care îl fac, în acest fel, unic.

Să încercăm o trecere în revistă a elementelor definitorii specifice.

1. *Limba* este, cel mai adesea, un element definitoriu. Nu totdeauna însă. Este suficient să privim situația limbii engleze ori, pe alte coordonate, a sârbei-croatei pentru a observa că, în multe situații, nu limba aduce elementul cheie de identificare etnică. Putem admite însă că, în general, limba (englez *language*, francez *langue* etc.) este un element definitoriu esențial în majoritatea situațiilor. Un român se va defini clar ca diferit de un maghiar ori de

un bulgar tocmai prin elementul limbă sau, mai exact, preponderent prin elementul lingvistic.

2. *Confesiunea*. Este tot un element definitoriu, cu observația însă că sunt grupuri etnice multiconfesionale care se acceptă ca atare și, deși cu elemente conflictuale în trecut, unele sângeroase, etnicul se definește doar parțial și rareori relevant prin confesiune. Germanii, maghiarii ori elvețienii sunt multiconfesionali, elvețienii chiar și multilingvi, fără ca acest detaliu să afecteze identitatea etnică. Sârbii și croații, deși identitari lingvistic, sunt diferiți confesional, detalii suficiente pentru ca fiecare să se considere ca fiind un alt grup etnic.

3. *Credințe, obiceiuri, cutume*. Este un domeniu vast și complex. Fiecare grup etnic, indiferent în ce proporție sunt relevante elementele de la punctele 1 și două de mai sus, se caracterizează prin credințe (profane), obiceiuri și cutume dintre cele mai diverse, pornind de la relațiile familiale, la cele dintre bărbat și femeie, la obiceiurile culinare etc. Sunt domenii vaste de analiză, care ne arată asemănări și deosebiri, nu neapărat între grupe etnice diferite, dar și la nivel local, regional în cadrul aceluiași grup etnic. În evoluția istorică, un grup regional se poate constitui treptat într-un grup etnic aparte, dacă și contextul social, economic ori politic conduce spre o asemenea evoluție.

4. *Ideologicul și politicul*. Orice grup etnic se definește, în multe perioade istorice, și prin elementul ideologic-politic, și aceasta nu numai în zilele noastre, ci de când există istorie politică. A fi cetățean roman este, înainte de toate, un concept social și politic, abia implicit și unul lingvistic (vorbitor al limbii din Latium, latina). A aparține lui *populus romanus* era, de cele mai multe ori, un element de mândrie personală ori de grup.

Putem urmări influența ideologică și politică în fenomenele recente de etnicizare (vezi imediat mai jos componenta istorică), cum ar fi noile etnonime precum *macedonean* (grupul slav modern, etnonim consolidat imediat după al doilea război mondial de la un termen geografic, *Macedonia*) sau *kosovar*, apărut după proclamarea independenței statului Kosovo (nu intrăm în detaliile politice ale probleme).

5. *Istoricitatea etnicului*. În sfârșit, etnicul este supus unei inexorabile evoluții istorice, tot așa cum limba, confesiunea, obiceiurile și politicul sunt supuse aceleiași legi a scurgerii timpului. NICI UN GRUP ETNIC nu este invariabil și etern, deoarece înseși componentele sale de bază, enumerate la punctele 1–4, sunt mereu variabile și schimbătoare. Invocarea „moștenirii străvechi”, în orice formă, este un demers cultural și, nu rareori, indus politic și ideologic, cu mai mult ori mai puțin succes.

Dacă încercăm să punem într-o grilă cel puțin elementele de mai sus, ca să nu mai vorbim de alte elemente, greu de cuantificat, observăm cât de dificil este să găsim o definiție simplă și universal valabilă a etnicului. Între elementele greu de cuantificat este sentimentul uman al apartenenței la un grup etnic, sentimentul de grup, care opune un grup X unui grup Y și care, adesea în istorie, a condus la conflicte. Înțelegem astfel și de ce constituirea unui „sentiment european”, de apartenență la un areal cultural comun, Europa, nu se poate realiza ușor, deși este singurul mod de a evita un conflict major,

nimicitor, așa cum ne-a arătat istoria, inclusiv istoria recentă. Conștiința apartenenței la un grup (etnic ori cultural ori politic ori toate la un loc) conferă o securitate personală ce se manifestă de-a lungul istoriei și este analizabilă prin documente.

Fenomenele migratorii, în grup sau individual, care fac parte și ele din istoria lumii și care, în diverse perioade istorice, au condus la apariția treptată a unor noi și noi grupuri etnice. Etnicizarea nu are nici început, nici sfârșit, este continuă și mereu prezentă în viața noastră. Este greu analizabilă în decursul unei generații, dar evidentă dacă privim evoluția grupurilor umane pe parcursul a mai multe generații.

Concluzii (provizorii)

Datele prezentate mai sus conduc spre câteva concluzii:

A. Etnicitatea este un fenomen complex, variabil în timp și bazat pe mai multe componente, în esență cele cinci elemente enumerate mai sus: limba, confesiunea, obiceiurile, ideologia (politică, mai ales), evoluția istorică.

B. A identifica o definiție universală a etnicului ni se pare o întreprindere dificilă, dacă ambiționează să identifice un singur element definitoriu al etnicului; în măsura în care căutătorii de definiții admit că a defini etnicul și etnicitatea poate fi o întreprindere îndelungată și anevoioasă, iar definiția într-adevăr lungă și sofisticată, atunci da, putem admite că a defini etnicitatea înseamnă a defini evoluția istorică a grupurilor umane.

Viitorul, inclusiv prin analiza ADN, va putea nuanța cunoștințele de azi, inclusiv prin crearea unor elemente de legătură între componenta biologică a grupurilor umane (ADN) și componenta spirituală, mentală. Va fi o sarcină a generațiilor viitoare.

Bibliografie:

Bonfante,
Giuliano 2001	Giuliano Bonfante, <i>Studii române</i> . București, ed. Saeculum I.O., 2001 (Original: Giuliano Bonfante, <i>Studii romeni</i> , Società Accademica Romana, Collana di studi e saggi, VI, Roma, 1973).
Duridanov
1986	Ivan Duridanov, <i>Pulpudeva, Plovdiv, Plovdivin</i> , Linguistique Balkanique, 29, 4, 1986, p. 25–34.
Duridanov
1989	Ivan Duridanov, <i>Nochmals zum namen PLbPDIVb, PLOVDIV</i> , Linguistique Balkanique, 32, 1, 1989, p. 19–22.
Geary 2007	Patrick J. Geary, <i>Mitul națiunilor. Originile medievale ale Europei</i> , Traducere de Alexandru Madgearu, Târgoviște, ed. Cetatea de Scaun, 2007.
Jones 1997	Siân Jones, <i>The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present</i> , Routledge: London and New York, 1997.
Madgearu
1997	Alexandru Madgearu, <i>Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII–VIII</i> . București, Editura Universității București, 1997.

- Madgearu 2005** Alexandru Madgearu, *The Romanians in the Anonymous Gesta Hungarorum*, Cluj-Napoca, Romanian Cultural Institute, 2005.
- Madgearu 2014** Alexandru Madgearu, *Militari „sciți” și „daci” în Egipt, Italia și Palestina în secolele VI–VII p. Chr.*, SCIVA, 65, 1–2, 2014, p. 49–58.
- Paliga 2006** Sorin Paliga, *An Etymological Lexicon of the Indigenous (Thracian) Elements in Romanian*, București, Ed. Evenimentul, 2006.
- Paliga 2007a** Sorin Paliga, *Etymologica et anthropologica maiora*. București, Editura Evenimentul, 2007.
- Paliga 2007b** Sorin Paliga, *Lexikon proto borealicum et alia lexica etymologica minora*, București, Editura Evenimentul, 2007.
- Paliga 2012** Sorin Paliga, *Introducere în studiul comparativ al limbilor slave*, București, Editura Universității București, 2012.
- Paliga 2013** Sorin Paliga, *Influente romane și preromane în limbile slave de sud*, Ediția a 3-a, definitivă, cu indice, București, Editura Universității din București, 2013.
- Paliga 2015** Sorin Paliga, *Sclavi, Bulgari, Blachi ac pastores Romanorum. Omagiu profesorului Ioan Rebușapcă la 80 de ani. Volum coordonat de Constantin Geambașu. București: Editura RCR Editorial*, p. 467–476.
- Paliga, Teodor 2009** Sorin Paliga, Eugen Silviu Teodor, *Lingvistica și arheologia slavilor timpurii. O altă vedere de la Dunărea de Jos*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2009.
- Papazoglu 2007a** Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Retipărire a lucrării publicate inițial în anul 1969, Beograd, Editura Equilibrium, 2007.
- Papazoglu 2007b** Fanula Papazoglu, *Iz istorije antičkog Balkana. Odabrane studije*, Beograd, Editura Equilibrium, 2007.
- Renfrew 1989** Colin Renfrew, *Archaeology and Language. the Puzzle of Indo-European Origins*, London, Penguin Books, 1989.
- Russu 1995** I. I. Russu, *Obîrșia tracică a românilor și albanezilor. (Clarificări comparativ-istorice și etnologice). Der thrakische Ursprung der Rumänen und Albanesen. (Komparativ-historische und ethnologische Klärungen)*, Ediție bilingvă română-germană, traducere de Konrad Gündisch, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1995.
- Skok 1950** Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja*, Zagreb, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1950.

Ethnicity in the first millennium A.D.: Continuities, Fractures, Remakings.

Abstract: *The paper updates several former approaches of the author, mainly referring to the first millennium C.E. One of the topics refers to the Early Slavs, their migration and their consolidation as an ethnic group, to later split into several other ethnic groups; other topics refer to the Albanian ethnogenesis and East Romance (the Romanians) as case studies in southeast Europe.*

By adding new data, and also by offering 3 case studies, the author points out 5 basic elements in any attempt to define an ethnic group: language, confession, habits, ideological-political stance and historical evolution. By combining these 5 components, every ethnic group proves to be unique, but also variable across time. Recent evolutions, e.g. the case of former Yugoslavia, show that ethnicity is always present in the historical evolution, with variable force and consistence.

Keywords: *ethnicity, evolution, history, language, politics.*

dr. Sorin Paliga
Universitatea din București,
Facultatea de limbi și literaturi străine,
Catedra de limbi și literaturi slave,
str. Pitar Moș, nr. 7-13,
cod 010451, București, România.
e-mail: sorin.paliga@gmail.com

ISBN 978-973-668-260-5